

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Інститут археології Національної академії наук України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

*X Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,
присвяченої 90-річчя від дня народження
Іона Срульовича Винокура (1930–2006)*

Кам'янець-Подільський

2021

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
(протокол № 1 від 26.01.2021 р.)

Рецензенти:

- С. В. Терський,** доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею;
- Л. І. Виноградська,** кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, член ICOMOS.

Редакційна колегія:

- О. О. Заремба,** директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (головний редактор);
- І. О. Старенький,** кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор);
- П. А. Болтанюк,** завідувач сектору «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний секретар);
- А. Ф. Гуцал,** доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка;
- О. Б. Комарницький,** доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільського міського осередку Національної спілки краєзнавців України;
- О. Л. Баженов,** кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка;
- О. Д. Могилів,** кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України;
- Б. С. Строць,** кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «Науково-дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України;
- А. Б. Задорожнюк,** кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.

«Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів Х Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції / [редкол.: О.О. Заремба (голова) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2021. – 358 с.

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300

**Іон Срульович Винокур
(1930–2006)**

ЗМІСТ

Секція 1. Давня археологія України

Ветров В., Науменко О. Місцезнаходження нижнього палеоліту Головчинці-2: попередні дані.....	6
Ткачук Т., Фіголь А., Креховецький І., Мельничук О. Поселення Залуква (ур. Сад) на Верхньому Подністров'ї в контексті ранніх пам'яток етапу В II трипільської культури.....	13
Дяченко О., Болтанюк П., Нечитайло П., Левінзон Є., Белік О., Ях'єв І., Старенький І., Собков'як-Табак І. Розкопки на поселенні західнотрипільської культури Кам'янець-Подільський, ур. Татариски: коротке повідомлення про результати польового сезону 2020 року	18
Болтанюк П., Виноградська Л., Ніколаєва А. Господарські ями чорноліської культури на території Старого замку Кам'янця-Подільського	24
Сидорович В. Нова знахідка воїнського поховання на Поділлі	38
Старенький І., Болтанюк П. Археологічна розвідка в околицях села Баговиця.....	45

Секція. 2. Середньовічна археологія України

Скиба А, Синиця Є., Черниш С. Лазня за валами Пастирського городища?.....	56
Старенький І., Болтанюк П., Долженко Ю., Гуцал А., Гуцал В. Багатошарове городище Кармалюкова гора (за матеріалами археологічних досліджень 2019 року).....	61
Вовкодав С., Павлик О., Прядко О., Тетеря Д. Розвідкові обстеження Малого валу переяславських «Змійових» валів	91
Гуцал А., Комарницький Б. Археологічна розвідка на давньоруському поселенні в с. Зелені Курилівці Новоушицького району	96
Бакалець О. Нові знахідки ковальських виробів з Болохівської землі XII–XIII ст.	100
Терський С., Демський Н., Куценяк О. Монастир Воздвиження Чесного Хреста у Словіті в світлі археології.....	113
Філімонов Д. Дослідження посаду Новосергіївської фортеці (1689–1711 рр.).....	119
Дідух Л., Осипенко М. Предмети особистого благочестя XVII–XIX ст. з Києва (за археологічними матеріалами Національного музею історії України).....	130
Захар'єв В. Концептуальні результати археологічного нагляду за веденням земляних робіт у давній частині м. Хмельницького 2020 р.....	142
Нечитайло П., Омельченко О., Кулішова А., Хімич К. Археологічні роботи на Гончарській башті у Кам'янці-Подільському в 2018 році (попереднє повідомлення).....	148

Секція 3. Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Тимків С. Фортифікаційні споруди Губинського городища	163
Якубовський В. З історії досліджень військової оборонної архітектури Болохівської землі XII–XIII ст.	168
Прохненко І., Жиленко М. Замки Закарпаття другої половини XIII – першої половини XIV ст.	172
Литвинчук І., Рибчинський О. Урбаністичний оборонний комплекс міста Бар (Рів) у XV–XVIII ст. спроба гіпотетичної реконструкції на підставі невідомого плану 1821 року	188
Пагор В. Якими були редути Жанна де Маріона в Кам'янці-Подільському?.....	197
Баюк В. Підземелля башти князів Чорторійських в Луцькому Окольному замку (попереднє повідомлення).....	200
Ветрова Т., Снітко І., Ветров В. Результати попередніх архітектурно-археологічних досліджень П'ятикутної вежі Меджибізької фортеці	204
Зимницький П., Ющенко М. Плесецька засіка – маловідома пам'ятка фортифікації XVIII століття.....	209
Павлова О. Фортеці Дніпровської оборонної лінії.....	221
Сандуляк В. Мости Хотинської фортеці у XVIII–XIX ст.	227
Леськів І. Міст з брамою Меджибізького замку як об'єкт наукового дослідження та реставрації.....	236

Секція 4. Еволюція фортифікації XIX–XX ст.

Дацюк О. Берегові укріплення Київської фортеці XIX ст.	241
Сезін С., Саранча В. Проблеми функціонування артилерійських складів у кінці 1930-х рр. (за матеріалами Харківського військового округу).....	247
Кузяк О. Повоєнні радянські танкові вогневі точки.....	254

Секція 5. Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень	
Захар'єв В., Маярчак С., Панчук В., Шпаковський С. Винесення меж пам'яток і об'єктів археології в натурі Відділом охорони пам'яток історії та культури ХОНМЦКіМ у 2020 р.....	267
Гуцал В. Середнє Подністров'я в науковій спадщині І. Винокура	275
Семенчук С. Губинський кам'яний антропоморф: історія досліджень	281
Вовкодав В. Дослідження пам'яток археології НІЕЗ «Переяслав» (1991–2019 рр.): історіографія.....	285
Григоренко О. Олег Погорілець: директор ДКЗ «Межибіж», археолог, нумізмат, пам'яткоохоронець.....	294
Мальченко О. Географія і семантика львівського неформального девізу «FELIX CIVITAS QUE PROVIDET BELLA TEMPORA PACIS» (кінець XV ст.)	305
Петелько Я. Описи 1570 і 1572 рр. як цінне історичне джерело про внутрішню забудову та мешканців Кам'янецького замку	312
Смірнова С. Згадки замків і «замчищ» на території Кам'янецького повіту в текстах церковних літописів	315
Чорний О. План фортеці святої Єлисавети від 26 травня 1754 року як джерело з історії твердині.....	322
Хоптяр А. До питання про датування міста Кам'янця-Подільського (на матеріалах збірника документів Repertorium Podolskie. Dokumenty do 1430 roku)	326
Шаменков С. Шаровари в костюмі українського козацтва XVI–XVIII ст.	330
Бабюк Д. Типи та види фотографічних павільйонів у Кам'янці-Подільському в другій половині XIX – початку XX ст.	343
Секція 6. Нумізматики. Боністика	
Козир І., Панченко К., Чорний О. Бронзова монета Філіпа II Македонського з півдня Правобережного Лісостепу.....	349
Сундук А. Питання просторової локалізації знахідок кийвських наслідувань Джанібєку.....	353

Давня археологія України

УДК 902.903 (477)

Віктор Ветров,
завідуючий сектором археології
ДКЗ «Межибіж»

Олександр Науменко,
зберігач фондів Національного музею історії України

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ НИЖНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ ГОЛОВЧИНЦІ-2: ПОПЕРЕДНІ ДАНІ

Статтю присвячено розгляду даних початкового етапу дослідження нового нижньопалеолітичного місцезнаходження у Верхньому Побужжі Головчинці-2. Попередні дані дозволяють віднести пункт до кола межибізьких місцезнаходжень моуду 1 (олдованського).

Ключові слова: нижній палеоліт, Головчинці-2, моуд 1, олдован, широкинський час (OIS 21–35), біполярна техніка на ковадлі.

Одним із головних сучасних завдань дослідження нижнього палеоліту України є пошук стратифікованих пам'яток із високим рівнем збереженості як кам'яних, так і кісткових матеріалів, що уможливило б проведення різних геохімічних і геофізичних досліджень, а також здійснення абсолютного датування. Подібні роботи дають змогу реконструювати довкілля й адаптацію до нього давніх гомінін, їхню технологічну стратегію. У процесі пошуку таких пам'яток було виявлено місцезнаходження Головчинці-2, розташоване біля с. Головчинці Летицівського району Хмельницької області (рис. 1).

Протягом останніх років В. С. Ветровим проводився систематичний огляд вапнякових, піскових і гранітних кар'єрів із метою пошуку місцезнаходжень нижнього палеоліту в басейні Південного Бугу. У такий спосіб було зафіксовано та частково досліджено стратифікований пункт широкинського часу (OIS 24-31 (0,9–1,3 млн років)) Головчинці-1 (Ветров 2019).

Під час наступних розвідок поблизу місцезнаходження Головчинці-1 був оглянутий кар'єр (рис. 1.2), розташований на північній околиці с. Головчинці, за 1,2 км на захід від Головчинського гранітного кар'єру. Останні роки він неодноразово привертав увагу, однак археологічний матеріал тут не вдавалося зафіксувати. Ситуація змінилася після попереднього дослідження кар'єру старшим науковим співробітником УкрДГРІ Ю. М. Векличем, який виявив ділянки з давніми ґрунтами. Отже, спираючись на стратиграфічні матеріали, звузивши площу пошуку та ретельно оглянувши стінки кар'єру з давніми ґрунтами, археологічний матеріал був зафіксований на ділянці східної стінки розкриву.

В стінки кар'єру були знайдені артефакти (рис. 1.3), зафіксовані в польовому опису як підйомний матеріал. Для визначення наявності культуровмісного горизонту була здійснена зачистка поверхні стінки кар'єру (рис. 1.4) та врізання в борт розміром 1×1 м. Отриманий матеріал показав наявність культуровмісного горизонту на рівні -0,6 – -1,05 м від сучасної денної поверхні. Загалом під час попереднього дослідження отримано 302 предмети, з яких 208 геофакти, 87 артефакти та 7 артефакти (?).

Геологічний контекст. За даними Ю. М. Веклича на крейдових відкладах сарматського часу, наявний досить тонкий шар суглинків, малої потужності (у середньому до 0,3 м, в окремих палеоврізах у корінні породи до 1,5 м). Верхня частина цих суглинків – сучасний ґрунт. Він складений світло-сірим, важким, щільним, піщанистим суглинком. Подекуди в його підшві, зокрема в неглибоких палеоврізах, простежений важкий, піщанистий, буро-коричневий (сіро-бурий), щільний (більш щільний) суглинок, потужністю до 1,1 м.

Аналіз рельєфу поблизу кар'єру свідчить про те, що загалом така будова характерна для цих територій. Тут фіксується насичений чорний колір сучасного ґрунту (через вплив давньоплейстоценових палеоґрунтів материнської породи) та виходи корінних (крейдових) порід на поверхню (що свідчить про малу потужність суглинистого покриву).

Для археологічних аспектів цього розрізу суттєвим є те, що деякі його літологічні та палеопедологічні особливості свідчать про формування сучасного ґрунту на більш давніх ґрунтових утвореннях. Вік цих утворень (материнська порода сучасного ґрунту), а отже, і час, з якого поверхня постійно виходила на денну поверхню, досить давній. Згідно з характером відкладів у підшві палеоврізів (відповідно до літологічних, фаціальних і палеопедологічних спостережень) можна стверджувати про ранньоплейстоценовий вік, а особливості забарвлення, щільності та структури давніх палеоґрунтових утворень у палеоврізах дають підстави віднести їх до ширококинського або мартоноського етапів (Веклич 2020).

Археологічний контекст. Для виготовлення кам'яних виробів здебільшого використовувалися обкатані окремі кварцу та силіситу, менше наявні гальки різних кременистих порід і вапняку, плитки граніту. У результаті розгляду О. О. Науменком технологічних аспектів колекції, було отримано такі дані.

Археологічний матеріал представлений категоріями дебітажу (70 одиниць) та знарядь (17 одиниць)¹. Відходи виробництва складають різнотипні сегментовані гальки та їх сегменти, уламки й осколки дроблення, гальки зі слідами від ударів (пасивні елементи), нуклеуси та сколи (таблиця 1; рис. 2). Знаряддя представлені сегментами гальок, сколами й осколками зі слідами утилізації, а також різнотипними чоперами (таблиця 2; рис. 3).

Попередньо можна зазначити про використання біполярної техніки на ковадлі під час *первинної обробки* кам'яного матеріалу на місцезнаходженні Головчинці-2. На це вказують: 1) наявність точок удару та контрудару (інколи з відповідними зигзагоподібними лініями), вибоїн і забитостей, розташованих в одній осі протилежно одне одному; 2) морфологічна схожість експериментальних продуктів біполярної техніки на ковадлі (частково інакшої сировини) (Рижов та ін., 2019) з артефактами колекції Головчинці-2; 3) здебільшого незначний розмір галькового матеріалу, для обробки якого біполярна техніка на ковадлі може надавати раціональну перевагу (Crabtree 1982, р. 5–6). Розколювання, імовірно, відбувалося на твердому ковадлі із застосуванням прямого («*straight*») типу біполярної техніки за Я. В. ван дер Дріфтом (Drift 2009, р. 5–6), на що вказують техніко-морфологічні ознаки кам'яних виробів. Відповідно до поділу біполярної техніки на технічні операції на місцезнаходженні Головчинці-2 найбільше представлений горизонтальний тип сколювання – стандартний для розколювання гальки на сегменти й оформлення чоперів. Вертикально-поздовжній і вертикально-поперечний типи сколювання представлені менше (іноді вони поєднувалися на одному предметі). Для серійного розколювання дрібних гальок могла застосовуватися техніка дроблення.

Один із предметів демонструє можливі ознаки зміни функції: тонший кінець гальки має забитості й затертості, властиві для активних елементів. Їх частково перекивають негативи крайової сегментації, здійсненої з метою оформлення чопера (рис. 3.1).

Отримані сколи та сегменти переважно використовувалися без *вторинної обробки*. Зафіксовані одиничні предмети з можливою навмисною фрагментацією крайок, здійсненою на ковадлі. Цілеспрямоване ретушування відсутнє. Отже, різнотипні фасетки або негативи на артефактах представлені слідами первинної обробки або/і слідами утилізації.

Обговорення й висновки. Наведені в цій публікації дані є попередніми. Для встановлення більш чіткої стратиграфії потрібне розширення досліджуваної площі. Із метою з'ясування технічних особливостей кам'яних виробів і фізичних закономірностей розколювання їх первинних окремоностей, зокрема силіситу, Головчинці-2 було включено в експериментальну програму «Перші техніки та технології ранньої преісторії України» (Рижов та ін., 2019).

Компактне розміщення нижньопалеолітичних пам'яток Меджибіж 1, Меджибіж А, Головчинці-1 й Головчинці-2 дає підґрунтя для спільного моделювання загальної для них топографічної, геоморфологічної та геологічної карти. Пам'ятки мають від двох до шести культуровмісних горизонтів: Меджибіж 1 – горизонти завадівського та лубенського часів, Меджибіж А – горизонти завадівського (2 горизонти), лубенського, мартоноського, приазовського та ширококинського етапів (Степанчук и др. 2014), Головчинці-1 представлені трьома горизонтами ширококинського часу (Ветров 2019). Схожі стратиграфічні, топографічні та геоморфологічні умови розташування місцезнаходжень сприяють процесу порівняння цих об'єктів.

З урахуванням деяких відмінностей у використанні сировини, можна зазначити про спостережувану *схожість технологій* меджибізьких місцезнаходжень. Наявні дані свідчать про поширення на стоянках біполярної техніки на ковадлі, використання якої давало змогу обробляти різнотипну сировину, не завжди підходящу для техніки розщеплення в руках (англ. «*freehandtechnique*»). Проте біполярною технікою на ковадлі розколена й більшість гальок, для яких більш раціональним було б застосування техніки розщеплення в руках. Отже, у цьому регіоні біполярна техніка на ковадлі була основою технологічної стратегії давніх гомінінів. Якщо це твердження правильне, то можливим є включення та порівняння технологій меджибізьких

1 Колекція Головчинців-2 передана на постійне зберігання до фондів ДКЗ «Межибіж».

місцезнаходжень із європейськими гальковими нижньопалеолітичними індустріями, у яких зафіксовано використання біполярної техніки на ковадлі (Mgeladzeetal 2011; Moyanoetal 2011; Garcia, Martínez, Carbonell 2013; Lombera-Hermidaetal 2016; Roebroeksetal 2018; Mosqueraetal 2018).

Отже, Головчинці-2 попередньо можна віднести до кам'яних індустрій *моуду 1* за Г. Кларком (Clark 1969, р. 30–31) та *моуду B* за Дж. Ши (Shea 2013, р. 158–159). Комплексне дослідження місцезнаходжень Меджибіж 1, Меджибіж А, Головчинці-1 та Головчинці-2 мають унікальне значення для подальшого розвитку нижньопалеолітичної проблематики в Україні.

Подяки. Автори щиро вдячні Ю. М. Векличу за надані матеріали з геології та стратиграфії описаної ділянки кар'єру та за коментарі до них, а також В. М. Степанчуку за надані консультації під час опису артефактів колекції. Окрема подяка директору ДІКЗ «Межибіж» О. Г. Погорільцу за технічну організацію польових робіт.

Література

- Ветров, В. С. 2019. Местонахождение нижнего палеолита Головчинцы-1 в Верхнем Побужье (Хмельницкая область). *Археологія & Фортифікація України*, 9, с. 5–11.
- Веклич, Ю. М. 2020. Результати дослідження кар'єру на ділянці місцезнаходження Головчинці-2. В: Ветров, В. С., Степанчук, В. М., Погорілець, О. Г., Матвіїшина, Ж. М., Кармазиненко, С. П., Веклич, Ю. М., Поляченко, Є. Б., Науменко, О. О. *Звіт про розвідки місцезнаходжень нижнього палеоліту на території Летичівського району Хмельницької області за 2017 р.*, с. 20–21.
- Ветров, В. С., Степанчук, В. М., Погорілець, О. Г., Матвіїшина, Ж. М., Кармазиненко, С. П., Веклич, Ю. М., Поляченко, Є. Б., Науменко, О. О. 2020. *Звіт про розвідки місцезнаходжень нижнього палеоліту на території Летичівського району Хмельницької області за 2017 р.*
- Рижов, С. М., Степанчук, В. М., Ветров, В. С., Науменко, О. О., Погорілець, О. Г. 2019. Досвід впровадження експериментальних досліджень в археології кам'яного віку: освіта, наука та музеєзнавство. *VitaAntiqua*, 11, с. 78–91. <https://doi.org/10.37098/VA-2019-11-78-91>.
- Степанчук, В. Н., Рижов, С. Н., Матвиїшина, Ж. Н., Кармазиненко, С. П., Муань, А.-М. 2014. Первые итоги изучения нижнепалеолитических местонахождений Меджибожа. В: Степанчук, В. М. (відп. ред.). *Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини*. Меджибіж; Тернопіль; Київ: Терно-граф, 2, с. 22–48.
- Clark, G. 1969. *Worldprehistory: A newsynthesis*. Cambridge: Cambridge University Press. Available at: https://books.google.com.ua/books/about/World_Prehistory.html?id=aEQ4AAAAIAAJ&redir_esc=y [Accessed 8 November 2020].
- Crabtree, D. E. 1982. *An Introduction to Flintworking*. 2nd edition. Pocatello, Idaho: Occasional Papers of the Museum, Idaho State University.
- Drift, J. W. van Der. 2009. Bipolar technique in the Old Palaeolithic. *Aktieve Praktijk Archeologie Nederland*, APAN/EXTERN, p. 1–15.
- Garcia, J., Martínez, K., Carbonell, E. 2013. The early Pleistocene stone tools from Vallparadís (Barcelona, Spain): rethinking the European mode 1. *Quaternary International*, 316, p. 94–114. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.09.038>.
- Lombera-Hermida, de A., Rodríguez-Álvarez, X. P., Pena, L., Sala-Ramos, R., Desprée, J., Moncel, M. H., Gourcimault, G., Voinchet, P., Falgueres, C. 2016. The lithic assemblage from Pont-de-Lavaud (Indre, France) and the role of the bipolar-on-anvil technique in the Lower and Early Middle Pleistocene technology. *Journal of Anthropological Archaeology*, 41, p. 159–184. <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2015.12.002>.
- Mgeladze, A., Lordkipanidze, D., Moncel, M. H., Desprée, J., Chagelishvili, R., Nioradze, M., Nioradze, G. 2011. Hominin occupations at the Dmanisi site, Georgia, Southern Caucasus: Raw materials and technical behaviours of Europe's first hominins. *Journal of Human Evolution*, 60 (5), p. 571–596. <https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2010.10.008>.
- Mosquera, M., Ollé, A., Rodríguez-Álvarez, X. P., Carbonell, E. 2018. Shedding light on the Early Pleistocene of TD6 (Gran Dolina, Atapuerca, Spain): The technological sequence and occupational inferences. *PLoS one*, 13 (1), e0190889. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0190889>.
- Moyano, I. T., Barsky, D., Cauche, D., Celiberti, V., Grégoire, S., Lebegue, F., Moncel, M. H., de Lumley, H. 2011. The archaic stone tool industry from Barranco León and Fuente Nueva 3, (Orce, Spain): evidence of the earliest hominin presence in southern Europe. *Quaternary International*, 243 (1), p. 80–91. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2010.12.011>.
- Roebroeks, W., Gaudzinski-Windheuser, S., Baales, M., Kahlke, R. D. 2018. Uneven data quality and the earliest occupation of Europe – the case of Untermassfeld (Germany). *Journal of Paleolithic Archaeology*, 1 (1), p. 5–31. <https://doi.org/10.1007/s41982-017-0003-5>.

Shea, J. J. 2013. Lithic modes A–I: a new framework for describing global-scale variation in stone tool technology illustrated with evidence from the East Mediterranean Levant. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 20 (1), p. 151–186. <https://doi.org/10.1007/s10816-012-9128-5>.

V. Vetrov conducted a systematic survey of limestone, sand and granite quarries to find Lower Paleolithic sites in the basin of the Southern Bug River. In this way the stratified site of Golovchyntsi-1 (Shyrokyne age (OIS 24-31)) was discovered and partially investigated. A quarry located on the northern outskirts of Golovchyntsi village (1.2 km west of the Golovchyntsi granite quarry) was inspected during detailed survey work near the Golovchyntsi-1 site. Senior Research Officer of the Ukrainian State Geological Research Institute (USGRI) Yu. Veklych managed to identify areas with ancient sediments in process of preliminary study of the quarry. Archaeological material was recorded in the area of the eastern wall of the overburden.

A 1×1 m test pit was made to obtain findings from the cultural layer. The obtained material confirmed the presence of artifact-bearing layer at the level of -0.6 – -1.05 m from the modern surface. 302 objects were obtained during the survey work (208 geofacts, 87 artifacts and 7 controversial artifact).

For the archaeological aspects of the sections of the location of Golovchyntsi-2 it is important that some of its lithological and paleopedological features indicate the formation of modern ground on older sediments. The age of these formations (parent material of modern ground) and time from which the surface constantly “came” to the modern surface is quite old. It can be assumed about the Early Pleistocene age according to the lithological, facial and paleopedological observations. Features of color, density and structure of ancient paleosol formations allow to attribute them to Shyrokyne or Martonosha stages.

A. Naumenko suggests that it is possible to assume the use of bipolar on the anvil technique during the primary processing of raw material at the location of Golovchyntsi-2 according to the results of technological analysis. We can note the observed similarity of technologies of Medzhybizh localities (Medzhybizh 1, Medzhybizh A, Golovchyntsi-1, Golovchyntsi-2) despite some differences in the use of raw materials.

Key words: Lower Palaeolithic, Golovchyntsi-2, mode 1, Oldowan, Shyrokyne age (OIS 21-35), bipolar on anvil technique.

Таблиці

Таблиця 1. Індустрія місцезнаходження Головчинці-2. Категорія дебітажу.

Тип	Виміри (мм; г)	N	%
Галька сегментована	13×14×8; 4	25	35,7
Сегмент	11×13×7; 1,7	13	18,6
Уламок сегмента/відщепу	5×6×3; 0,1	1	1,4
Уламок дроблення	9×11×7; 1,9	16	22,9
Галька зі слідами від ударів	16×12×8; 12,1	5	7,1
Нуклеус	46×40×29; 66,2	3	4,3
Осколок дроблення	8×8×4; 0,4	3	4,3
Лусочка	6×7×4; 0,1	2	2,9
Відщеп	16×24×9; 2,5	1	1,4
Мікроскол	15×21×9; 1,9	1	1,4
Загальна кількість		70	100

СЕКЦІЯ 1

Таблиця 2. Індустрія місцезнаходження Головчинці-2. Категорія знярьдъ.

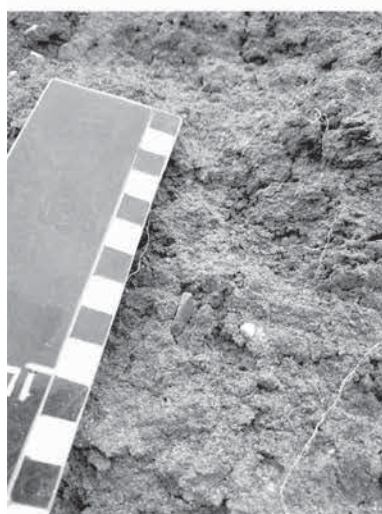
Тип	Виміри (мм; г)	N	%
Чопер	41×37×20; 48,1	4	23,5
Сегмент зі слідами утилізації	16×21×8; 4,7	5	29,4
Вістря на сегменті	27×18×7; 4,9	2	11,8
Уламок сегмента зі слідами утилізації	39×18×13; 8,2	1	5,9
Осколок зі слідами утилізації	9×13×7; 0,7	2	11,8
Відщеп зламаний зі слідами утилізації	10×9×5; 0,6	3	17,6
Загальна кількість		17	100

1

2

3

4

Рис. 1. Головчинці-2: 1 – план місцезнаходження; 2 – загальний вигляд кар'єру; 3 – артефакти в стінці кар'єру; 4 – В. С. Ветров і О. О. Науменко на ділянці зачистки.

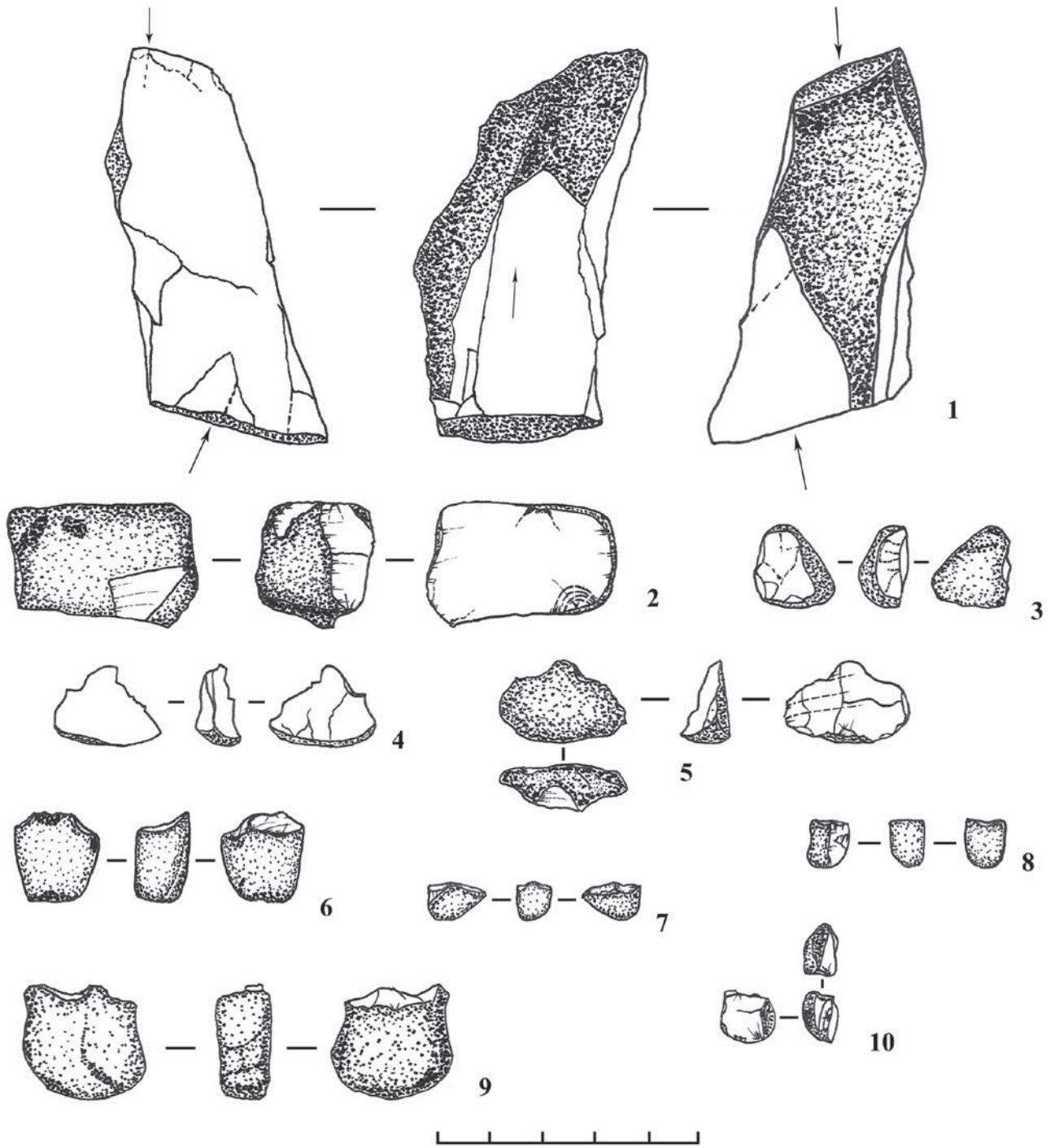

Рис. 2. Артефакти Головчинці-2. Дебітаж.

СЕКЦІЯ 1

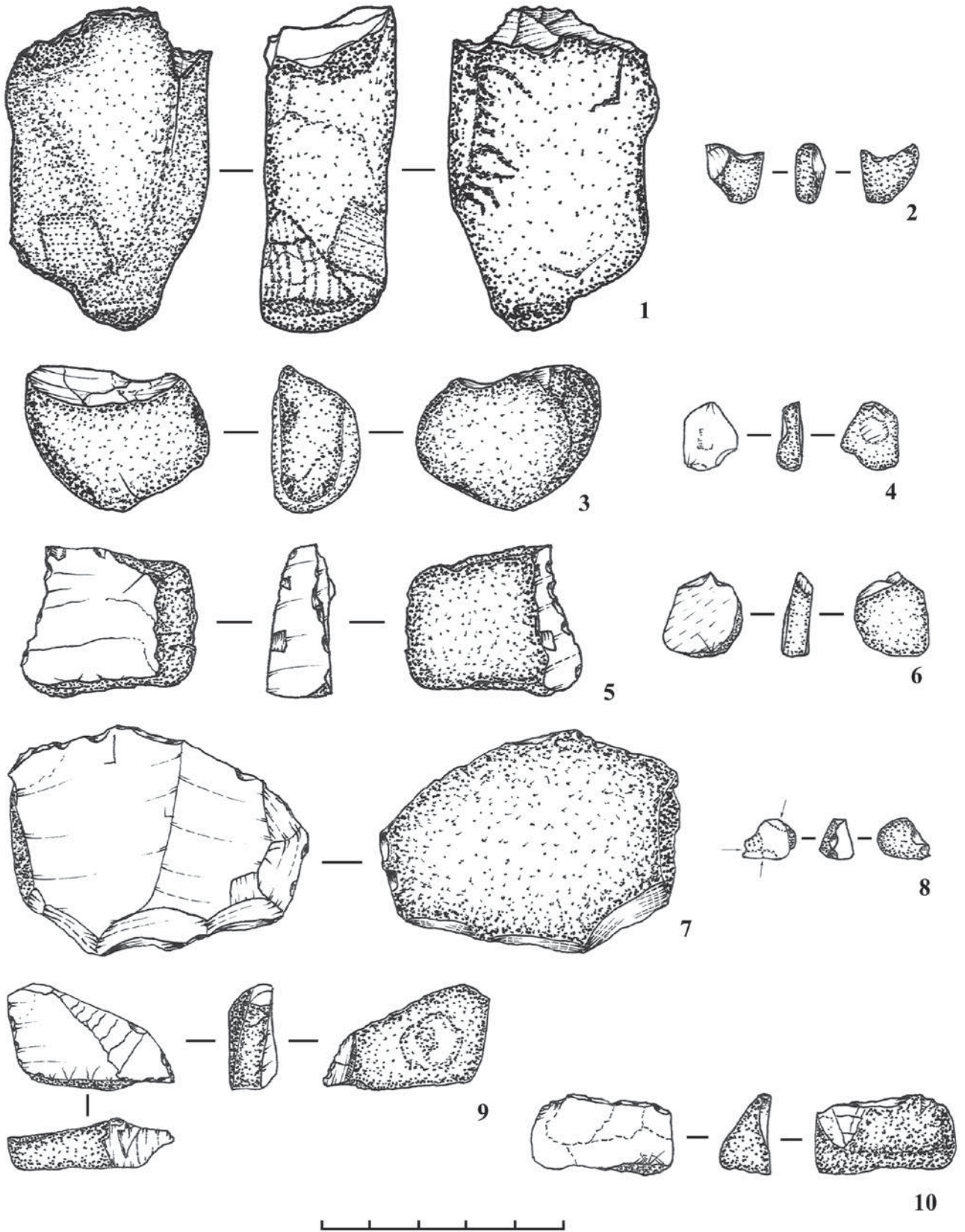

Рис. 3. Артефакти Головчинці-2. Знаряддя.

Тарас Ткачук,
кандидат історичних наук, завідувач відділу археології
Національного заповідника «Давній Галич»

Андрій Фіголь,
науковий співробітник Відділу археології
Національного заповідника «Давній Галич»

Ігор Креховецький,
науковий співробітник Відділу археології
Національного заповідника «Давній Галич»

Олег Мельничук,
науковий співробітник Відділу охорони пам'яток
Національного заповідника «Давній Галич»

ПОСЕЛЕННЯ ЗАЛУКВА (УР. САД) НА ВЕРХНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І В КОНТЕКСТІ РАННІХ ПАМ'ЯТОК ЕТАПУ В ІІ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Перехід від етапу Трипілля В І–В ІІ – Кукутень АВ з поліхромною і заглибленою орнаментациєю до етапу В ІІ з переважно монохромною орнаментациєю у більшості локальних груп – важлива віха у розвитку культури. Вважалося, що ці процеси відбувалися у Середньому Подністров'ї, Попрутті і Побужжі. Нова пам'ятка Залуква (Галицький район, Україна) показує, що вони досягали і Верхнього Подністров'я.

Ключові слова: *Культура Трипілля-Кукутень, мальований посуд, локальна група, етап В ІІ.*

Етап В ІІ – важливий час у розвитку культури Трипілля-Кукутень. Саме тоді відбулися кардинальні зміни у виготовленні і орнаментациї посуду.

Сформувався набір «столового» посуду культури. Миски на початку етапу В ІІ мали зрізано-сферичну форму. Їх розмальовували з двох сторін. З часом миски орнаментували лише зсередини й вони набували зрізано-конічної форми. Кубки з округлими ребрами поступово втрачали зовнішні малі ручки, розташовані нижче вінець. Лійчасті вінця амфор і великих сферо-конічних посудин з ручками або без них поступово переставали розмальовувати ззовні або їх розпис сильно спрощувався. Орнаментовані високі вінця грушоподібного посуду поступово ставали нижчими і не розмальованими. Високі шоломоподібні покришки грушоподібних посудин, відповідно, ставали нижчими. Високі вінця кратерів, відігнуті за максимальні розширення тулубів, розмальовували з двох сторін. В цей час продовжували виготовляти біноклеподібні посудини.

Досить швидко зникла поліхромна (червона, біла і чорна) орнаментация «столового» посуду, властива для кераміки раніших часів, майже зникла заглиблена орнаментация, вона збереглася лише на далекій північно-східній периферії ойкумени культури. «Столовий» посуд на етапі В ІІ розмальовували переважно чорною фарбою та її відтінками. Зрідка, в якості додаткових використовували червону і білу фарби. Причини цих змін залишаються загадковими.

Перші поселення раннього етапу В ІІ були виявлені наприкінці 60-х років минулого століття. Це Міоркань (повіт Ботошань, Румунія) на Попрутті. Мала кількість кераміки, опублікованої у 1969 р. А. Ніцу має яскраві риси цього часу (Nițu 1969, p. 281, fig. 1–4).

На Середньому Подністров'ї у 1967–1969 рр. відкрито поселення раннього В ІІ Раковець (Молдова, Сороцький район) (рис. 1). Було досліджено чотири споруди і ями (Черныш 1973, с. 48–57; Попова 1989, рис. 2–4) (рис. 2). Пізніше було досліджено поселення Флорешти V (Молдова, Флорештський район). Розкопано дві споруди й одну яму (Тодорова 1992, с. 58, 60) (рис. 3). Археологічні розвідки в Молдові виявили ще декілька поселень цього часу (Михайлівка IV, Чорна, Хрустова) (Сорокин 1990, с. 95) (рис. 1).

У 1986 р. М. М. Шмаглій і М. Ю. Відейко дослідили два поселення раннього етапу В ІІ розташовані у басейні р. Кодими (Балтський район, Україна).

На поселенні Немирівське виявлено залишки двох споруд і ями. На поселенні Станіславка виявлено кераміку, яка також належала до цього часу (Відейко 1994, с. 18–25) (рис. 4). Картографування показує, що ці поселення розташовані відносно недалеко від пам'яток, виявлених у Молдові (рис. 1).

Слід зазначити, що пам'ятки раннього етапу В ІІ досліджені не достатньо. Виявлені матеріали з уже досліджених поселень опубліковані мало. Це ускладнює вивчення цього дуже важливого етапу в розвитку культури Трипілля-Кукутень.

Поселення раннього В II, виявлені на Середньому Подністров'ї виділені В. Я. Сорокіним у тип/групу Раковця (Сорокин 1990, с. 97).

С. М. Рижов об'єднує раковецькі і пізніші мерешовські пам'ятки в локально-хронологічну групу (Рижов 1993, 2003). Ми у своїй роботі, опублікованій у 2007 р., дотримувалися точки зору В. Я. Сорокіна (Ткачук, Шевчук 2007, с. 37).

Картографування пам'яток раковецького типу (групи) дозволяє побачити, що вони сконцентровані у Середньому Подністров'ї і на р. Кодимі. Лише Міюркань розташоване на верхній частині Середнього Попруття. Картографування також показує, що вони переважно знаходилися на периферії груп пам'яток з традиційними розпису посуду В I-V II (Кукутень АВ) (Виноградова 1983, с. 9) (рис. 1).

Радіовуглецеве датування пізнішої пам'ятки мерешовського типу Бринзени VIII (Бурдо, Відейко 1998, с. 23) показує, що мерешовські поселення існували на початку четвертого тисячоліття до нашої ери, тому логічно припустити, що раніше раковецькі пам'ятки існували наприкінці п'ятого тисячоліття до н. е. На співіснування пам'яток раковецького типу і деяких пам'яток Трипілья В I-V II – Кукутень АВ вказують радіовуглецеві дати (Lazarovici 2010, р. 93).

Пам'ятки, «столова» кераміка яких носила певні риси раковецьких традицій розпису (сфероконічні, розмальовані з двох сторін миски, кубки з малими ручками і розмальовані тангентами, великі кола з вертикальними елементами «лицьових» розписів на грушоподібних, кубкоподібних і округлотілих посудинах, розписи на високих циліндричних вінцях грушоподібного посуду), але мала вже нові риси (зникли червоні заливки великих орнаментальних елементів, «лицьові» схеми набули свого стандартного вигляду, появилася схема «Tangentenkreisband»), виявлені в північній частині Середнього Подністров'я (Ткачук, Шевчук, 2007) і Побужжя (Rud and all 2019, р. 11–39). Ці поселення, на нашу думку, належать до першої фази мерешовської групи.

З поселення Мошанець (Чернівецька обл, Україна) походять збори кераміки місцевого мешканця Б. Шевчука. Поселення Тростяничок (Вінницька обл, Україна) – на сьогодні найкраще досліджена пам'ятка цього часу. Зроблено його геомагнітний план, досліджено яму, інтерпретовану як піч для випалу посуду. Радіовуглецеве датування показує, що поселення існувало між кінцем V – початком IV тис. до н. е. (Rud and all 2019, р. 11–39).

У 2019 – 2020 роках археологічна експедиція Національного заповідника «Давній Галич» виявила поселення Залуква (ур. Сад). Досліджена частина споруди і мала яма. У ямі знаходився кубок з округлими ребрами, орнаментований архаїчною монохромною схемою у вигляді тангент (рис. 5). Миски мали зрізано-сферичну форму зі слідами двостороннього розпису. Кратер мав високе відігнуте за максимальне розширення тулуба вінце. Розпис на ньому зберігся погано. Помітно, що тулуб був розмальований горизонтальними великими лінзоподібними овалами, з'єднаними тонкими лініями. Велика піфосоподібна посудина з декількома рядами ручок з горизонтальними отворами сильно фрагментована. Аналогії такої посудині знаходять на поселеннях заліщицької групи Більшівці (Ткачук, Кочкін, Щодровський 2017, с. 18, рис. 1) і Бучач (Ситник, Ягодинська 2012, с. 196, рис. 12).

Аналіз форм посуду та його орнаментации дозволяє віднести поселення Залуква до першої фази розвитку мерешовської групи.

Невелика кількість виявлених поселень початку В II не показує реальної картини заселення території Середнього і Верхнього Подністров'я, Попруття і Побужжя. Вони тільки демонструють наявність культурних процесів на цих землях. Для великої кількості поселень культури Трипілья-Кукутень локально-хронологічна належність не визначена. Особливо важко це зробити в районах з підвищеною кислотністю ґрунтів, що знищує мальовану орнаментацию.

Література

- Бурдо, Н. Б., Відейко, М. Ю. 1998. Основи хронології Трипілья-Кукутені. *Археологія*, 2, с. 17–29.
- Видейко, М. Ю. 1994. Исследования поселений среднего этапа трипольской культуры на р. Кодыме. В: *Древнее Причерноморье*. Одесса, с. 18–25.
- Виноградова, Н. М. 1983. *Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры*. Кишинев.
- Попова, Т. А. 1989. О роли населения Поднестровья в формировании трипольской культуры Буго-Днепровского междуречья. В: *Первобытная археология. Материалы и исследования*. Киев, с. 142–148.
- Рижов, С. М. 1993. Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї. В: *Подільська старовина*. Вінниця, с. 85–96.
- Рижов, С. М. 2003. Місце пам'яток раковецького варіанта у розвитку середнього етапу трипільської культури. В: *Галич в доісторії і Середньовіччі*. Галич, с. 29–33.
- Ситник, О. С., Ягодинська, М. О. 2012. Охоронні розкопки трипільського та слов'янського поселень в Бучачі. В: *Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы*. Киев; Санкт-Петербург, с. 187–201.

- Сорокин, В. Я. 1990. К проблеме хронологии памятников Среднего Триполья Молдавии. В: *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине*. Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, с. 94–101.
- Ткачук, Т, Шевчук, Б. 2007. Трипільське поселення Мошанець і деякі проблеми етапу В II. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 10, с. 14–40.
- Ткачук, Т, Кочкін, І, Щодровський, Р. 2017. *Багатошарове поселення Більшівці (ур. Кути) на Верхньому Подністрів'ї*. Т. І. Галич; Івано-Франківськ.
- Тодорова, Т. Д. 1992. Результаты исследований на поселении Флорешты V. В: *Археологические исследования в Молдове 1986 г.* Кишинев, с. 58–72.
- Черныш, Е. К. 1973. Трипольское поселение Раковец. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР*, 134, с. 48–57.
- Lazarovici, C-M. 2010. New data regarding the chronology of the Precucuteni, Cucuteni and Horodiştea – Erbiceni cultures. In: *Panta rhei. Studies in chronology and cultural development of South-Eastern and Central Europe in earlier prehistory presented to Juraj Pavúk on the occasion of the his 75-birthday*. Bratislava, p. 91–114.
- Niţu, A. 1969. Ceramică Cucuteni B I de la Miorcani. *Memoria antiqitatis I*. Piatra Neamţ, p. 279–298.
- Rud, V, Zaitseva, O, Hofmann, R, Rauba-Bukowska, A, Kosakivski, V. 2019. Unique pottery kiln construction of massive clay objects from the Trostianchuk site of the Trypillia culture. *Sprawozdania archeologiczne*, 71, p. 11–39.

The transition from the Trypillia stage BI-B II – Cucuteni AB with polychrome and incised ornamentation to stage B II with predominantly monochrome ornamentation is an important milestone in the development of culture in most local groups. It was believed that these processes took place in the Middle Dniester, Prut and Bug areas. The new site Zalukva (Galych district, Ukraine) shows how they reached the Upper Dnieper area.

Key words: Trypillia-Cucuteni culture, painted potteries, local group, stage B II.

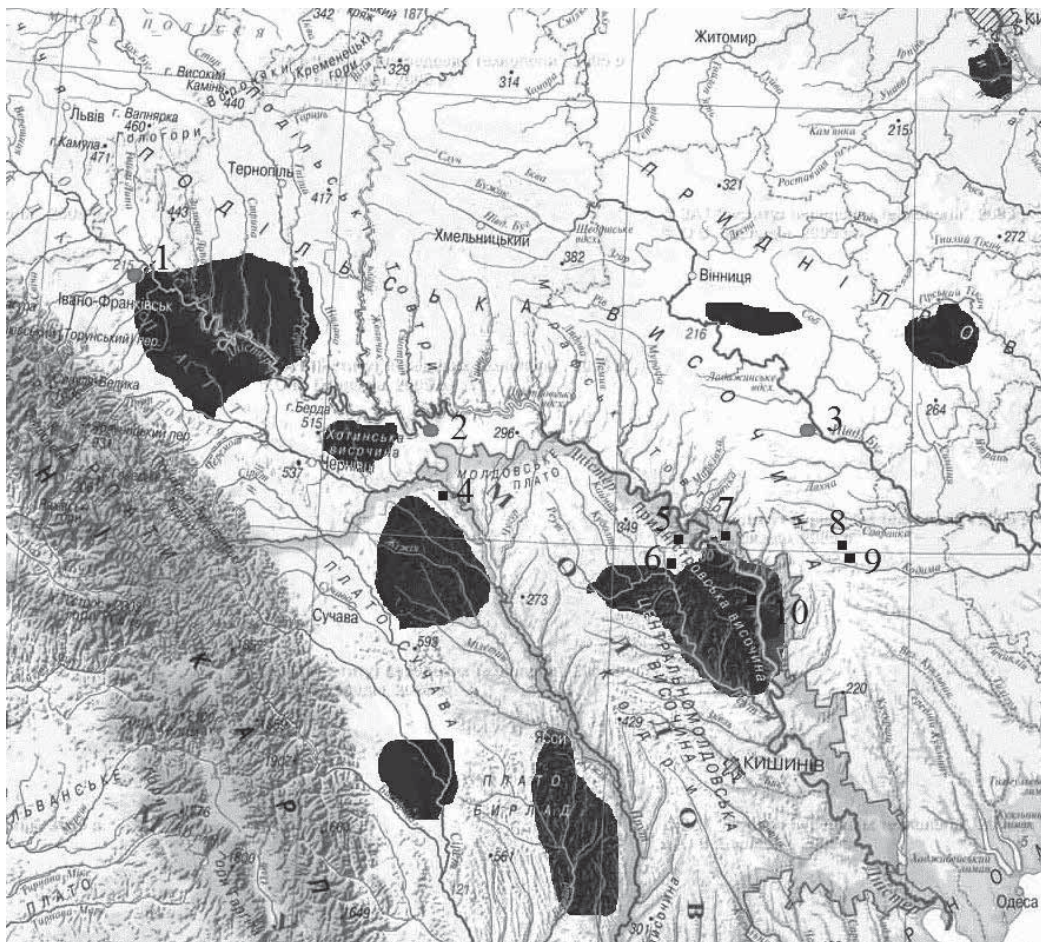

Рис. 1. Розташування поселень початку етапу В II трипільської культури.

Малі кола – ранньомерешовські поселення. 1. Залуква (ур. Сад), 2. Мошанець, 3. Тростяничик
Малі чотирикутники – раковецькі поселення. 4. Міоркань, 5. Раковець, 6. Флорешти V, 7. Хрустова,
8. Немирівське, 9. Станіславка, 10. Чорна Темні ділянки – локальні групи пам'яток етапу Трипілля
ВІ–ВІІ – Кукутені АВ (за Виноградовою Н.М. 1983, модифіковано).

СЕКЦІЯ 1

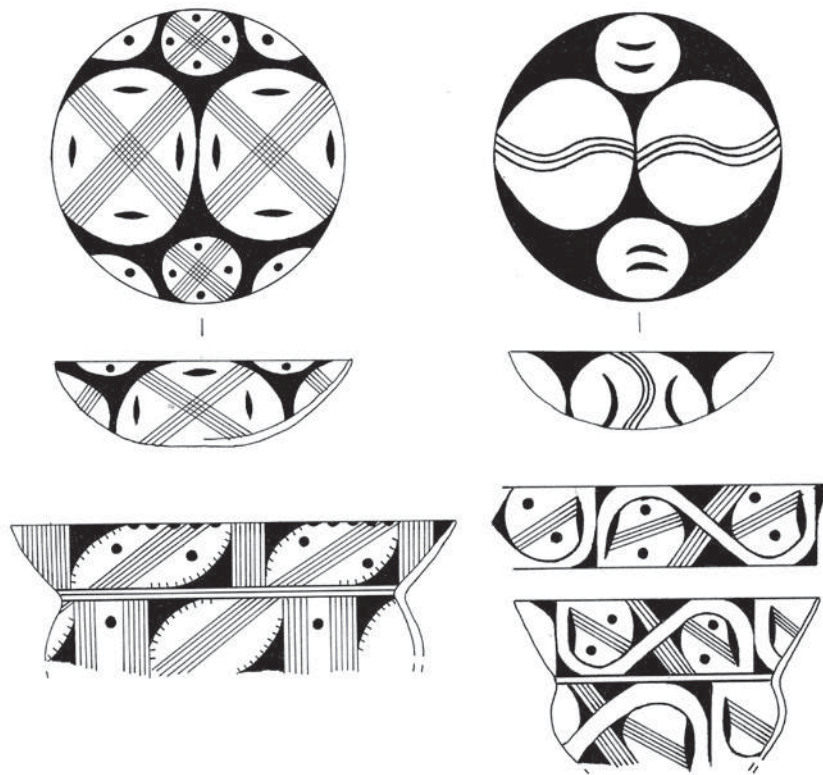

Рис. 2. «Столовий» посуд Раковця (за Поповою Т.А, 1989).

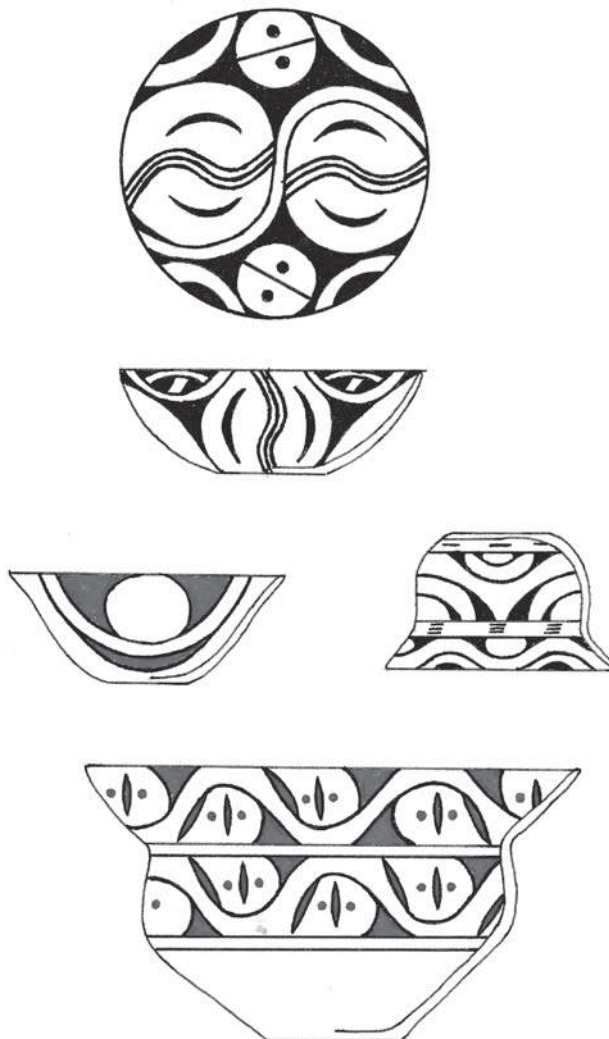

Рис. 3. «Столовий» посуд Флорешт V (за Тодоровою Т. Д. 1992).

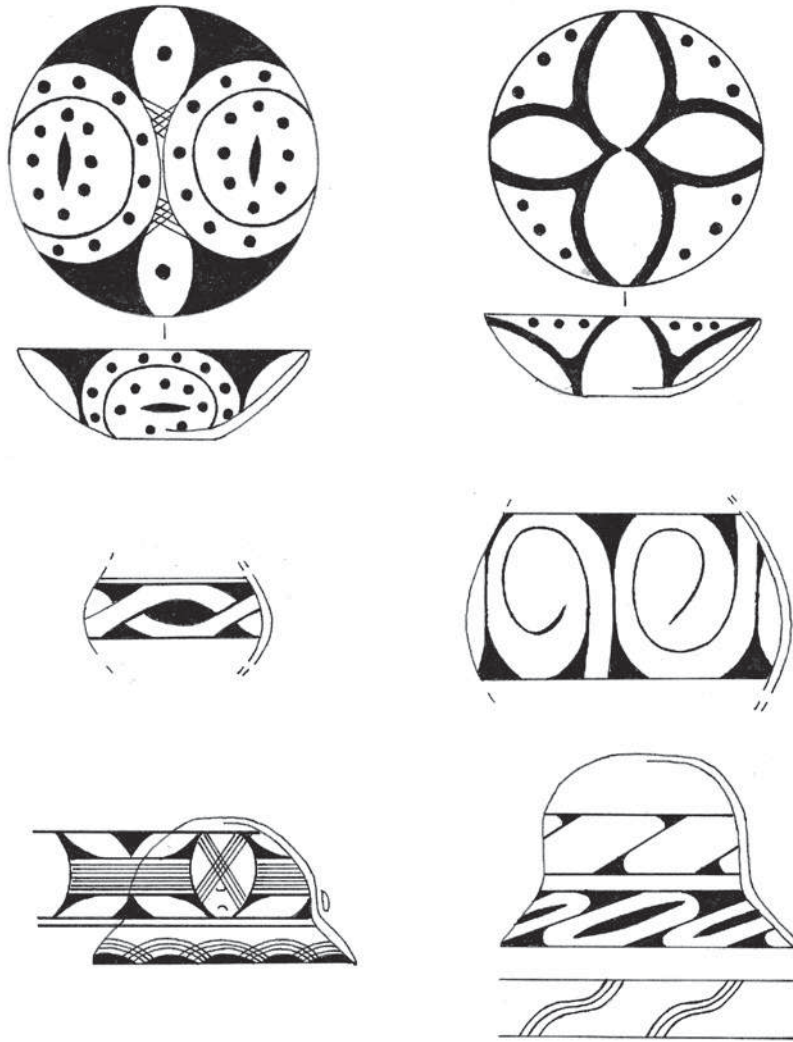

Рис. 4. «Столовий» посуд Немирівського (за Відейко М.Ю. 1994)

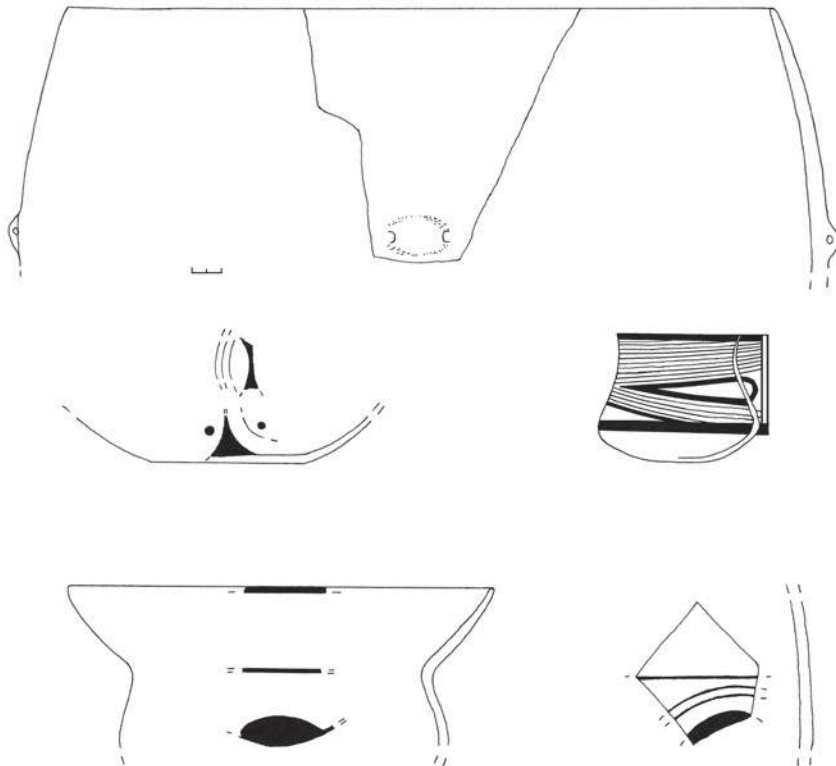

Рис. 5. «Столовий» посуд з Залукви (ур. Сад).

Олександр Дяченко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

Петро Болтанюк,
магістр історії, завідувач сектору «Музей старожитностей»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Павло Нечитайло,
кандидат історичних наук, керівник Кам'янець-Подільської
архітектурно-археологічної експедиції
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ

Євгеній Левінзон,
магістрант Національного університету
«Києво-Могилянська академія»

Олександра Белік,
магістрантка Кам'янець-Подільського національного
університету ім. Івана Огієнка,

Ільдар Ях'єв,
магістрант Кам'янець-Подільського національного
університету ім. Івана Огієнка,

Ігор Старенький,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника

Івона Собков'як-Табака,
доктор габлітований, ас. професор Університету
ім. Адама Міцкевича в Познані

РОЗКОПКИ НА ПОСЕЛЕННІ ЗАХІДНОТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ, УР. ТАТАРИСКИ: КОРОТКЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО РЕЗУЛЬТАТИ ПОЛЬОВОГО СЕЗОНУ 2020 РОКУ

Статтю присвячено короткій характеристиці результатів розкопок на поселенні Кам'янець-Подільський, ур. Татариски у 2020 р. Подається коротка інформація про дослідження трипільського рову та пізньосередньовічного об'єкта.

Ключові слова: Кукутень-Трипільський культурний комплекс, західнотрипільська культура, пізні середньовіччя, енеолітичний рів, споруда з підвалом

Вступ

Протягом польового сезону 2020 р. Трипільською Подільською міжнародною експедицією були продовжені розкопки поселення західнотрипільської культури (тут і далі – ЗТК) Кам'янець-Подільський, ур. Татариски. Польові роботи на пам'ятці проводяться в рамках виконання проекту «Динаміка преісторичної культури: комплексний аналіз джерел із Центральної та Південно-Східної Європи», який фінансується Національним науковим центром Польщі (грант NCN 2018/29/B/HS3/01201; Івона Собков'як-Табака, PI). Розкопки є результатом співпраці фахівців із Інституту археології НАН України, Університету ім. Адама Міцкевича в Познані, Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника та Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Запропоновану роботу присвячено короткій характеристиці результатів польових досліджень поточного року.

Поселення Кам'янець-Подільський, ур. Татариски займає високий мисовидний виступ плато в околицях с. Смотрич, на південь від Кам'янець-Подільського замку (рис. 1). Аналіз керамічного комплексу з площадки 1, розкопаної 2019 року (Дяченко та ін. 2019; Diachenko et al., in press), дозволяє погодитися з думкою Т. М. Ткачука (2015; пор.: 2019) щодо належності пам'ятки до другої фази розвитку мерешовської локальної групи (Левінзон 2019; Diachenko and Sobkowiak-Tabaka, in preparation). Зауважимо, що альтернативної думки дотримується С. М. Рижов (2003), який відносить пам'ятку до першої фази петренської локальної групи. За співставленням відносної хронології та абсолютних дат, поселення датується 3950–3900 рр. до н. е. (Diachenko and Sobkowiak-Tabaka 2020).

Розкоп III був закладений на земельній ділянці, що належить С. І. Шевчук та В. В. Шевчуку. Ця земельна ділянка примикає до польової дороги, яка перетинає мисовидний виступ плато по лінії захід – схід з незначним відхиленням на південний схід. Загальна площа розкопу становила 50 м². В його межах досліджено ділянку трипільського рову та пізньосередньовічний заглиблений об'єкт. Охарактеризуємо досліджені об'єкти та знахідки, що походять з них, більш детально.

Трипільський рів і пізньосередньовічний об'єкт

Геофізичний план поселення, зроблений командою геофізиків з Інституту археології і етнології Польської академії наук під керівництвом Т. Хербіха, передає контури двох ровів, що огинають центральну частину поселення ЗТК і зовнішній еліпс його забудови (Niebieszczański et al. 2019). Умовна нумерація ровів починається від центральної частини пам'ятки. Нами досліджено ділянку рову 2.

Контури об'єкта читалися на рівні денної поверхні трипільського часу, на глибині бл. 60 см від сучасної поверхні. Заповнення рову було більш гумусованим відносно давнього горизонту – гумусованого суглинку світліших кольорів. Втім, чітко простежити межі запуску верхньої частини об'єкта не вдалося. Нижня частина рову була впущена у материк – вапняковий гравійно-галечний ґрунт осадового походження. Загальна глибина об'єкта – бл. 120 см від трипільської денної поверхні. Нижня частина рову складалася із трьох суб-ровів, що примикали один до одного. Аналогії такій складній конструкції рову в межах культурного комплексу Кукутень-Трипільля нам не відомі. Попередні спостереження дозволяють вказати на викид вапнякової породи з об'єкту в бік центральної частини поселення.

Заповнення рову візуально практично однорідне. У заповненні, особливо верхній його частині, зустрінуті фрагменти кераміки та кістки тварин. Інтенсивність знахідок знижувалася з глибиною, хоча окремі фрагменти кераміки, кісток тварин і фрагмент крем'яного знаряддя були зустрінуті й на дні об'єкта. Із верхньої частини заповнення також походять фрагменти двох антропоморфних статуєток.

Кераміка ЗТК із рову ідентична посуду з площадки 1 і ділянки з гончарними горнами, розкопаної 2019 року (Дяченко та ін. 2019). Проте на кераміці з рову краще зберігся розпис. Форми кухонного посуду традиційно представлені горщиками та мисками. Серед столового посуду можна відзначити фрагменти мисок, сферо-конічних посудин, амфор, грушоподібних посудин і покришок, кратерів і кратероподібних посудин, біноклеподібних посудин, кубків (рис. 2).

Трипільський рів був частково перерізаний пізньосередньовічним об'єктом – його частина частково пошкодила вапнякові стінки рову. Контури пізньосередньовічного об'єкта також читалися на глибині бл. 60 см від сучасної поверхні, хоча варто зауважити, що поодинокі фрагменти пізньосередньовічної кераміки і фрагмент залізного ножа були зустрінуті на глибині до 60 см. Заповнення пізньосередньовічного заглибленого об'єкту було більш інтенсивно гумусованим у порівнянні із заповненням трипільського рову.

Форма об'єкту в плані – близька до прямокутної. Його стінки до глибини бл. 15–20 см від рівня виявлення були заокругленими, а нижче – вертикальними. Зафіксовано сліди підмазування підлоги білою глиною. У верхній половині заповнення виявлено великий необроблений камінь та менші камені поруч із ним.

Матеріали з пізньосередньовічного об'єкта представлено невеликою кількістю фрагментів кераміки (рис. 3). Втім, слід особливо відзначити знахідку невеличкого фрагмента залізної кольчуги на рівні підлоги. За формами та орнаментациєю фрагменти пізньосередньовічних посудин датуються XIV–XV ст. Такій хронології відповідає одна з радіовуглецевих дат, отриманих для матеріалів пам'ятки в Познанській радіокарбонній лабораторії. Зразок походить із потривоженої в більш пізній час невеликої ділянки (бл. 20×20 см) площадки 1. Дата калібрувалася відносно кривої IntCal 20 (Reimer et al. 2020) у програмі OxCal, версія 4.4.2 (Bronk Ramsey 2020). Зразок датується в межах 1299 – 1404 рр. н.е. з вірогідністю 95,4 % (рис. 4).

Форма пізньосередньовічного об'єкта, наявність підмазки на підлозі, а також незначна інтенсивність насиченості його заповнення матеріалом дозволяють попередньо інтерпретувати цей об'єкт як підвал споруди. Виходячи з такої інтерпретації та відносно великої кількості фрагментів пізньосередньовічної кераміки на південь від польової дороги, що перетинає пам'ятку, можемо припускати наявність у цьому місці залишків селища або хутора XIV–XV ст.

Висновки та обговорення

Досліджені протягом польового сезону 2020 року об'єкти розширюють наші уявлення щодо структури західнотрипільського поселення Кам'янець-Подільський, ур. Татариски і вказують на існування на цьому місці селища або хутора XIV–XV ст. Варто зауважити, що незрозумілою залишається функція трипільських ровів на поселенні. Прямі аналогії складній конструкції рову 2 на інших пам'ятках Кукутень-Трипільського культурного комплексу нам не відомі, а результатом флотації ґрунту із заповнення рову 2 стали лише поодинокі дуже дрібні фрагменти обугленого дерева (?). Можливо, до пояснення функції об'єкта наблизить аналіз геохімії ґрунту, зразки до якого були відібрані у західній бровці розкопу.

Зважаючи на унікальну конструкцію трипільського рову та проблему його функціонального призначення, а також необхідність завершення дослідження пізньосередньовічного об'єкта, край якого залишився під північною бровкою розкопу III, робота на прилеглих до нього ділянках планується на польовий сезон 2021 року.

Подяки

Дослідження фінансуються Національним науковим центром Польщі (грант NCN 2018/29/B/HS3/01201; Івона Собковьяк-Табака, PI). Користуючись нагодою, висловлюємо слова глибокої вдячності людям із великої літери – Світлані Іванівні і Василю Володимировичу Шевчукам, без яких отримані результати не були б можливими. Також ми вдячні голові Колибаївської ОТГ М. Д. Желізнику за сприяння в організації польових досліджень.

Література

- Дяченко, О., Собковьяк-Табака, І., Левінзон, Є., Нечитайло, П., Старенький, І., Болтанюк, П. 2019. Попередні результати досліджень на трипільському поселенні Кам'янець-Подільський, ур. Татариски. *Археологія і фортифікація України*, 9, с. 18–24.
- Левінзон, Є. Ю. 2019. Штрихи до археологічної карти околиць Кам'янця-Подільського (пам'ятки Кукутень-Трипілля). *Археологія і фортифікація України*, 9, с. 37–44.
- Рижов, С. 2003. Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля. В: Корвін-Піотровський, О. Г., Круц, В. О., Рижов, С. М. (ред.), *Трипільські поселення гіганти: матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвін-Пресс, с. 140–145.
- Ткачук, Т. 2015. Контактна зона локальних груп трипільської культури етапів VII і CI на Поділлі. *Археологія і фортифікація України*, 5, с. 52–145.
- Ткачук, Т. 2019. Мальований посуд поселення Незвисько III етапу VII трипільської культури. *Археологія і фортифікація України*, 9, с. 24–30.
- Bronk Ramsey, C. 2020. *OxCal 4.4* [online]. Режим доступу: <https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal/OxCal.html>
- Diachenko, A., Sobkowiak-Tabaka, I. 2020. Pottery kilns from the Tripolye settlement of Kamianets-Podilskiy, Tatarsky, the 2019 excavation campaign: Regarding the issue of evolution of Tripolye pottery kilns. *Sprawozdania Archeologiczne*, 72(1), с. 147–171.
- Diachenko, A., Sobkowiak-Tabaka, I. in preparation. The Western Tripolye culture settlement of Kamenets-Podolskiy, Tatarsky and the issues of taxonomy and chronology of the Middle Tripolye sites in the Middle Dniester region.
- Diachenko, A., Sobkowiak-Tabaka, I., Levinzon Ye., in press. The Western Trypillia culture house from the settlement of Kamianets-Podilskiy, Tatarsky, 3950 – 3900 BCE. *Археологія і давня історія України*.
- Niebieszczański, J., Ryndziewicz, R., Herbich, T. 2019. *Raport z badań magnetycznych na stanowisku archeologicznym w Kamieńcu Podolskim*. Warszawa – Poznań: IAE PAN.
- Reimer, P., Austin, W., Bard, E., Bayliss, A., Blackwell, P., Bronk Ramsey, C., Butzin, M., Cheng, H., Edwards, R., Friedrich, M., Grootes, P., Guilderson, T., Hajdas, I., Heaton, T., Hogg, A., Hughen, K., Kromer, B., Manning, S., Muscheler, R., Palmer, J., Pearson, C., van der Plicht, J., Reimer, R., Richards, D., Scott, E., Southon, J., Turney, C., Wacker, L., Adolphi, F., Büntgen, U., Capano, M., Fahrni, S., Fogtmann-Schulz, A., Friedrich, R., Köhler, P., Kudsk, S., Miyake, F., Olsen, J., Reinig, F., Sakamoto, M., Sookdeo, A., Talamo, S. 2020. The IntCal20 Northern Hemisphere radiocarbon age calibration curve (0–55 cal kBP). *Radiocarbon*, 62(4), pp. 725–757.

Aleksandr Diachenko, Petro Boltaniuk, Pavlo Nechytailo, Yevhenii Levinzon, Oleksandra Bielik, Ildar Yakhiiev, Ihor Starenkyi, Iwona Sobkowiak-Tabaka

**Excavations at the Western Tripolye culture settlement of Kamenets-Podolskiy, Tatarskiy:
A brief comment on the results of the 2020 excavation campaign**

Summary. This paper briefly summarizes the results of excavations at the Western Tripolye culture settlement of Kamenets-Podolskiy, Tatarskiy in 2020. The settlement dated to 3950 – 3900 BC is located on the hill-shaped ledge of a plateau to the south of Kamenets-Podolskiy castle. The site belongs to the Mereshovskaya local group of the Western Tripolye culture. Excavations of 2019 – 2021 are conducted within a framework of the project “Dynamics of prehistoric culture: Comprehensive analysis of records from Southeastern and Central Europe” funded by the National Science Center of Poland (grant NCN 2018/29/B/HS3/01201).

Geophysical surveys, which preceded the excavations, were conducted by the team of geophysicists from the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences directed by T. Herbich. Geophysical plan of the site represents two ditches. One of them, located near the outer circuit of dwellings, was chosen for the excavations in 2020. The ditch had a complex construction. Its structure includes three sub-ditches. Analogies to such construction of ditches within the Cucuteni-Tripolye cultural complex are not known to us.

The Western Tripolye culture ditch was partly destroyed by the Late Medieval object. It had a nearly rectangular shape in plan and vertical walls. The flat floor of this object was covered with a layer of white clay. Late Medieval materials are not numerous. These are the pottery shreds dated to the 14th – 15th century AD, iron knife and a small fragment of the iron chain armor. Considering the shape of this object and materials coming from it, we tend to preliminary interpret it as the basement of a dwelling. Since Late Medieval pottery fragments are mostly met on surface of this part of the site, it would be reasonable to assume the functioning of a village or steading here dated to the 14th – 15th century AD. This assumption corresponds to the radiocarbon date referring one of the samples to the 14th century.

Keywords: Cucuteni-Tripolye cultural complex, Western Tripolye culture, Late Medieval time, Eneolithic ditch, dwelling with a basement.

*Рис. 1. Кам'янець-Подільський, ур. Татариски.
Розкоп III. Вигляд з півдня (фото Д. Коваленка)*

СЕКЦІЯ 1

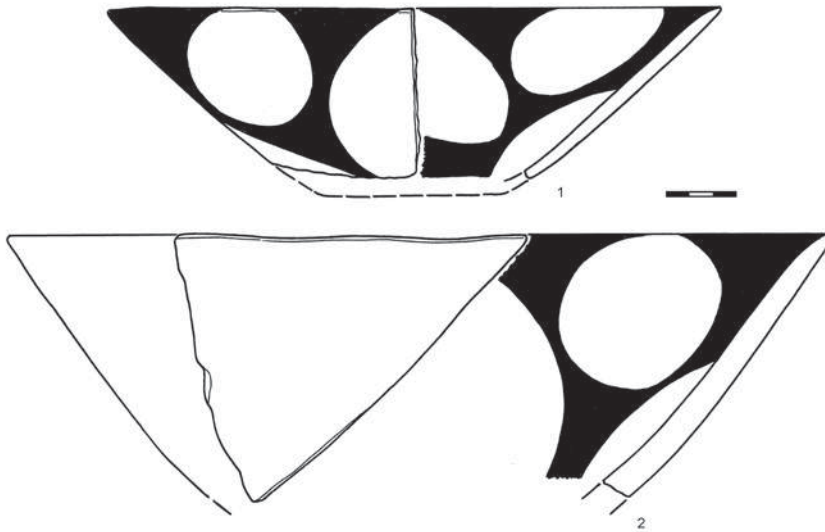

Рис. 2. Кам'янець-Подільський, ур. Татариски. Розкоп III.
Конічні миски західнотрипільської культури (рисунки Д. Куштаня)

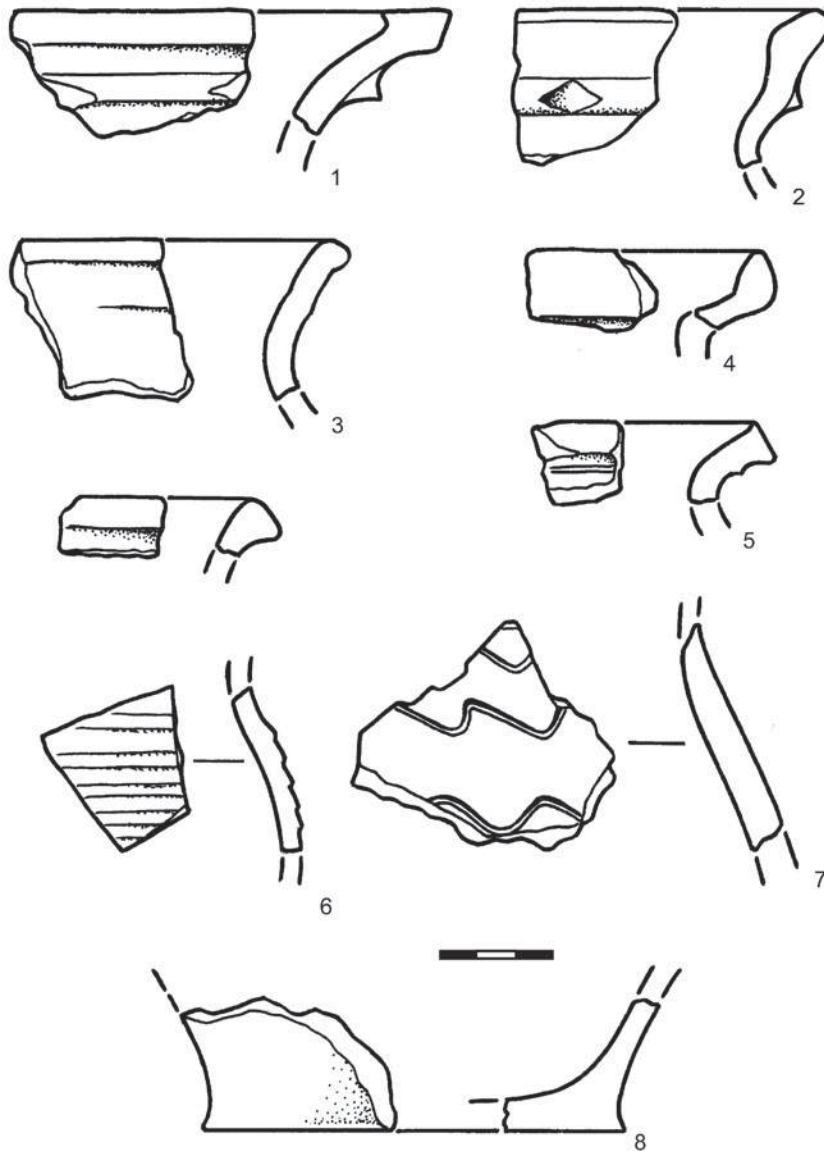
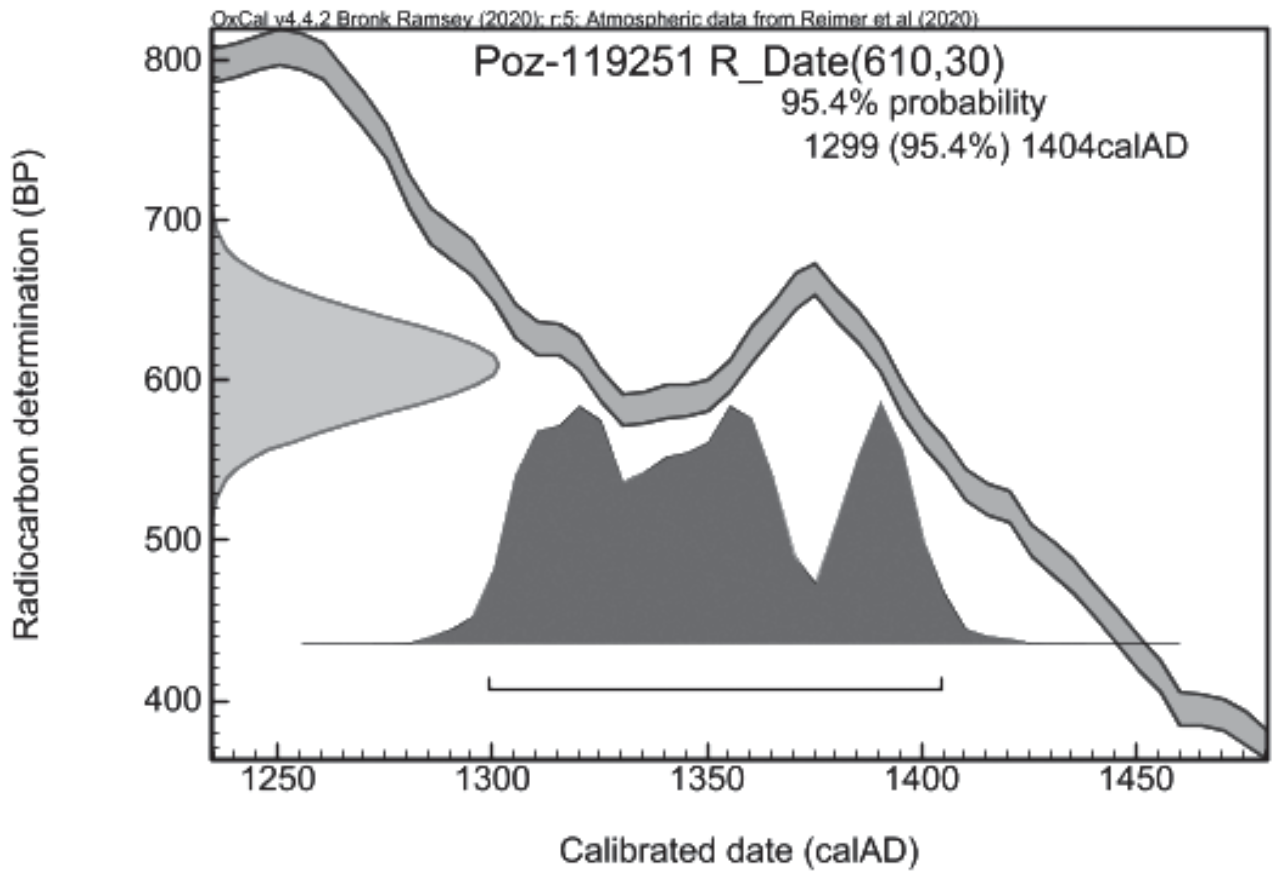

Рис. 3. Кам'янець-Подільський, ур. Татариски.
Розкоп III. Пізньосередньовічна кераміка (рисунки Д. Куштаня)

*Рис. 4. Кам'янець-Подільський, ур. Татариски.
Калібрація радіовуглецевої дати, отриманої за зразком,
що походить із пізнього вкопу в площадку 1 (розкопки 2019 року)*

Болтанюк Петро,
магістр історії,
завідувач сектору «Музей старожитностей»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Виноградська Лариса,
кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця
Інституту археології НАН України

Ніколаєва Анна,
магістриня археології,
молодша наукова співробітниця
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ГОСПОДАРСЬКІ ЯМИ ЧОРНОЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ТЕРИТОРІЇ ЗАМКУ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (ЗА ДОСЛІДЖЕННЯМИ 2019 РОКУ)

У статті подається огляд господарських ям чорноліської культури виявлених під час археологічних досліджень 2019 року двору Старого замку. Здійснюється опис археологічного матеріалу виявленого в межах ям.

Ключові слова: чорноліська культура, господарська яма, черпак, горщик, миска.

2019 року на території двору Старого замку Кам'янця-Подільського проводились археологічні дослідження під керівництвом Л. І. Виноградської. Дослідження проводились в східній частині двору навпроти башти Ковпак. Розмір розкопу становив 9,0×16,0 м. При проведенні розкопок в межах досліджуваної ділянки було виявлено археологічний матеріал та об'єкти різних історичних епох. Окрему групу обстежених археологічних об'єктів становили господарські ями чорноліської культури. На території розкопу їх було виявлено та досліджено в кількості 15-ти штук (рис. 1). Нижче подаємо характеристику господарських ям.

Господарська яма № 1 виявлена у квадраті В-1 на глибині 0,2 м від денної поверхні. Яма округла в плані, у розрізі грушовидна з незначним підбоям до 18 см по вертикалі. У верхній частині діаметр ями становить 1,1-1,2 м, висота ями – 0,5-0,54 м (рис. 2). Заповнення ями являло собою ґрунт темно-сірого кольору з вкрапленнями вуглинок та обмазки

У заповненні ями на глибині 0,42 м виявлено фрагмент стінки черпака (№ 716) зовнішня поверхня якого коричнева з темними плямами, а з середини – темного кольору. Як з середини так і з зовні поверхня черпака лискована. Шийка стінки має вигин, а чашка сферичної форми, в місці примикання шийки до чашки утворюється ребро (рис. 4,10)

Також було виявлено на глибині 0,25 м фрагмент стінки посудини бурого кольору (№ 138). Фрагмент оздоблено наліпним карбованим пружком з округлими пальцевими заглибинами (рис. 4,5). Подібний орнамент трапляється на передскіфському поселенні у с. Непоротів (Крушельницька, 1998, с. 45, 86) та Теремці (Могилов, 2011, с. 25).

На цій же глибині виявлено фрагмент вінчика миски (№ 139) темного кольору, вінчик округлий загнутий до середини, тулуб сферичної форми, діаметр миски становив 47,0 см (рис. 4,6). Аналогії знаходимо на поселенні передскіфської доби с. Непоротів (Крушельницька, 1998, с. 167).

Господарська яма № 2 виявлена на північ від ями № 1 у квадраті В-1 на глибині 0,25 м від денної поверхні. Яма мала округлу в плані форму діаметром 1,1 м, у розрізі овалоподібної форми з підбоям діаметром 1,3 м. Дно ями мало незначний ухил. Глибина ями 0,65-0,7 м від денної поверхні (рис. 2).

При розчистці ями на глибині 0,5 м було виявлено голку бронзову (№ 8) довжиною 8,0 см, а товщиною – 0,3 см (рис. 4,9).

Окрім того знайдено уламок черпака (№ 652) темно-рудого кольору, тонкостінний. Черпак має S-овидний профіль, зовнішня поверхня залощена, вінчик конічної форми, денце має сферичну форму, в районі вінчика та по ребру простежуються сліди кріплення ручки. Діаметр черпак становить 10,0 см (рис. 4,7).

На глибині 0,4-0,6 м виявлено уламок накривки (№ 681) плаский у виді глиняного диску, товстостінний, світло-рудого кольору. Діаметр накривки становив 30,0 см (рис. 4,1). З передскіфських комплексів Середнього Дністра подібні вироби згадуються в Дністровці-Луці (Смірнова Г., 1985, с.) та с. Теремці (Могилов, 2011, с. 29).

На глибині 0,25-0,75 м від денної поверхні виявлено фрагмент посудини (№ 686) товстостінної, темно-сірого кольору, зовнішня стінка оздоблена геометричним прокресленим орнаментом у виді заштрихованих трикутників. Подібний орнамент посудин зустрічається на замку під час досліджень 2007 р. (Ботанюк, 2011, с. 450-451) та на поселенні с. Дністровка-Лука (Смірнова, 1985, с. 20).

Фрагмент вінчика миски (№ 689) було знайдено на глибині 0,4-0,6 м від денної поверхні. Вінчик округлий ледь відігнутий до середини, тулуб конічної форми. По верху вінця нанесено декор у виді косих овальних тиснень. Діаметр миски складав 34,0 см. Зовнішня поверхня лощена світло-коричневого та темного кольору. Внутрішня поверхня миски чорнолощена (рис. 4,8). Подібну миску знайдено на передскіфському поселенні Дністровка-Лука (Смірнова, 1984, с. 50, рис. 7,10)

На глибині 0,25-1,0 м відшукано фрагмент вінчика горщика (№ 694) світло-рудого кольору. Вінчик плаский з незначними виступами, має довгу шийку та банкоподібний тулуб. По шийці вінчика нанесено декор у виді конічного валика розчленованого вертикальними насічками. Діаметр горщика складав 28,0 см (рис. 4,4). Подібний посуд зустрічається серед керамічного комплексу передскіфського поселення Непоротів (Крушельницька, 1998, с. 136).

Господарська яма № 3 знайдена на глибині 0,2 м від денної поверхні у квадраті Г-1. Яма мала лінзоподібну форму. Її діаметр становив 1,2 м, а глибина – 0,3 м (рис. 2).

Серед матеріалу виявленого в ямі є частина миски (№ 688) напівсферичної форми вінець конічний загнутий до середини, по краю оздоблена двома подовгастими косими наліпами, товстостінна, зовнішній бік миски світло-коричневого кольору, а з середини – темного. Діаметр миски становить 24,0 см (рис. 5,1). Аналогічної форми миску виявлено на передскіфському поселенні Теремці (Могилов, рис. 8, 10) та Непоротів (Крушельницька, 1998, с. 159).

Також знайдено уламок стінки горщика (№ 692) рудого кольору, з зовнішнього боку оздоблений горизонтальним наліпним пружком конічної форми з пальцевими заглибинами (рис. 5,4). Аналоги такого орнаменту уже траплялися на території замку (Болтанюк, 2011, с. 449)

Денце горщика (№ 699) рудого кольору, товстостінне, внутрішня поверхня лощена, денце не має утора й плавно переходить у тулуб, внутрішня частина має округлість. Діаметр денця складає 14,0 см (рис. 5,10).

Фрагмент вінчика горщика (№ 700) рудого кольору, товстостінний, край вінця округлий, ледь відігнутий на зовні, верхня частина вінчика оздоблена наскрізними проколами. Діаметр вінчика складає 24,0 см (рис. 5,6).

Уламок нижньої частини кухля (№ 702), світло-коричневого кольору, тонкостінний, грушовидної форми (рис. 5,7).

Також у ямі виявлено прясло (№ 707). Прясло поєднує світло-рудий з сірим кольором, нижня частина конічної форми у верхній переходить у циліндричну, по середині має циліндричний наскрізний отвір. Діаметр верхньої частини прясла становить 2,0 см, а нижньої – 4,0 см. Висота прясла – 2,2 см (рис. 5,12).

Господарська яма № 4 виявлена у квадраті Г, Д-1 на глибині 0,2 м від денної поверхні. Яма була овальної форми в плані розміром по окружності 1,2-1,38 м. В розрізі дзвоноподібна з підб'єм до 0,2 м по вертикалі. Внутрішній діаметр ями становив 1,6 м, а висота ями складала 0,6 м. Дно ями опукле з пониженням до середини. При розчистці внутрішнього заповнення ями було виявлено залишки кам'яного мощення та скупчення глиняної обмазки (рис. 2). Археологічний матеріал виявлений у ямі представлено такими знахідками.

Фрагмент стінки тулуба посудини (№ 5) темно-коричневого кольору, поверхня лощена, параметри уламку становлять 9,0x5,5x1,0 см (рис. 7,3).

Іграшка-брязкальце (№ 30) має макоподібної форми верхню частину з циліндричної форми продовженням у формі стебла. Розмір іграшки становить 4,5x3,0 см (рис. 6,8)

Кістяна проколка (№ 140) конічної форми з обламаним кінцем. Є сліди шліфування. Довжина шпильки становить 11,0 см, а її товщина коливається від 0,3 см до 0,5 см.

Уламок горщика (№ 240) темного кольору ззовні та з середини – рудого, має округле вінце, по зовнішньому краю має декор у формі косих заглибин, під вінцем нанесено ряд проколів, нижче них виділяється декор у виді округлого валика з косими овалоподібної форми виступами що розділяються заглибинами. Шийка довга з вигином, тулуб грушовидної форми. Діаметр вінця горщика становить 34,0 см (рис. 7,2).

Фрагмент стінки горщика (№ 317) темно-рудого кольору, з зовнішнього боку оздоблена конічної форми валиком з нігтьовими вдавленнями (рис. 6,1).

СЕКЦІЯ 1

Фрагмент вінчика горщика (№ 321) темно-рудого кольору, верх вінця горизонтально зрізаний з овальними потовщеннями по краям, шийка горщика ззовні декорована розчленованим валиком конічної форми, тулуб банкоподібної форми, діаметр горщика становив 18,0 см (рис. 6,2).

Фрагмент вінчика горщика (№ 322) темно-рудого кольору, поверхня лощена, вінце конічної форми, відігнуте на зовні, шийка коротка з вигином, тулуб грушовидної форми, діаметр горщика складає 14,0 см (рис. 6,3).

Фрагмент вінчика горщика (№ 323) темно-коричневого кольору, під вінцем оздоблено проколами та перлинами, шийка коротка, тулуб грушовидної форми, діаметр горщика – 14,0 см (рис. 6,11).

Денце горщика (№ 324) темно-коричневого кольору, товстостінне, утор денця має округлий виступ, діаметр денця – 10,0 см (рис. 7,6).

Фрагмент денця горщика (№ 669) рудого кольору, товстостінний, утор денця створює єдине ціле з туловом циліндричної форми, діаметр денця – 10,0 см (рис. 7,5).

Фрагмент вінчика горщика (№ 673) рудого кольору, вінце округле, з зовні декороване наліпним розчленованим валиком з нігтьовими заглибленнями, шийка коротка, тулуб банкоподібної форми, діаметр горщика 12,0 см (рис. 6,4).

Фрагмент вінчика горщика (№ 674) світло-рудого кольору з темними плямами, тонкостінний, поверхня лощена, вінце округлий відігнутий на зовні, шийка довга з вигином, тулуб грушовидної форми, діаметр горщика 18,0 см (рис. 7,4).

Фрагмент вінчика горщика (№ 675) рудого кольору, товстостінний, вінце горизонтально зрізане по середині має поздовжню заглибину, шийка довга, тулуб банкоподібної форми, ззовні по шийці оздоблений валиком конічної форми розчленований нігтьовими вдавленнями, діаметр 24,0 см (рис. 6,10).

Фрагмент вінчика горщика (№ 676) темно-сірого кольору, вінце горизонтально зрізаний, по верху оздоблений наскрізними проколами, тулуб банкоподібної форми, поверхня лощена, діаметр горщика 18,0 см (рис. 6,5).

Фрагмент вінчика горщика (№ 677) світло-рудого кольору, товстостінний, вінце округлий, ледь відігнутий на зовні, під вінцем декорування у виді конусного масивного виступу з нігтьовими заглибинами по боках, тулуб банкоподібної форми, поверхня лощена, діаметр горщика 20,0 см (рис. 6,7).

Уламок миски (№ 678) зовнішня поверхня якого сірого кольору, а з середини – темного, миска має S-видний профіль, тулуб сферичний, вінце округле, поверхня лощена, діаметр миски 34,0 см (рис. 7,1).

Фрагмент стінки горщика (№ 682) товстостінний, сірого кольору, ззовні декорований валиком круглої форми, розчленований пальцевими заглибинами (рис. 6,9).

Уламок прясла (№ 718) сірого кольору, дископодібної форми по середині має циліндричний отвір з розширенням по краям, діаметр прясла 6,0 см, а його висота – 1,5 см (рис. 6,6).

Господарська яма № 5 знайдена у квадраті Г-1 на глибині 0,3 м від денної поверхні. Яма у плані овальна з розміром по окружності 1,0-1,3 м. У розрізі вона має дзвоноподібну форму з підбоям, дно ями горизонтальне. Максимальний внутрішній діаметр 1,2-1,4 м, а глибина ями – 0,7 м (рис. 2).

У квадраті Є, Ж-1на глибині 0,35 м від денної поверхні наштовхнулись на залишки **господарської ями № 6**. Більша частина ями була знесена траншеєю під водогін. Яма округла в плані, з збереженої частини бачимо, що її діаметр становив 1,1 м. В розрізі яма дзвоноподібної форми. Глибина ями становила 0,7 м (рис. 2).

В квадраті Є, Ж-2 на глибині 0,2 м від денної поверхні виявлено **господарську яму № 8**. Яма лінзоподібної форми діаметром 1,24 м, її глибина – 0,2 м (рис. 2). Частина ями знищена траншеєю прокладеною під трубу водогону. При розчистці внутрішнього заповнення ями виявлено кілька уламків керамічного посуду.

Серед них фрагмент стінки горщика (№ 667) сіро-коричневого кольору, товстостінний, зовнішня поверхня декорована розчленованим валиком з пальцевими заціпами (рис. 8,3).

Уламок миски (№ 684) зовнішня поверхня якого темно-сірого кольору, а внутрішня – темного, вінце косо зрізане, овальної форми, ледь загнуте до середини, тулуб сферичний, верх вінця оздоблений поперечними лініями зубчастого штампу, зовнішня поверхня миски оздоблена косим наліпним валиком, діаметр миски 28,0 см (рис. 8,6). Такий тип мисок Л. Крушельницька відносить до першої групи мисок виявлених на перед скіфському поселенні Непоротів (Крушельницька, 1998, с. 167).

Уламок миски (№ 685) темного кольору, тулуб сферичний, вінчик косо зрізаний, підпрямокутної форми, по верху докорований поперечними лініями зубчастого штампу, зовнішня поверхня оздоблена по вінчику горизонтальною лінією зубчастого штампу, а нижче декорована прокресленим геометричним орнаментом у виді заштрихованих трикутників, діаметр миски становить 28,0 см (рис. 8,2).

Уламок миски (№ 690) темно-сірого кольору, вінце конічний, потовщений, прямий, тулуб конічної форми, діаметр миски 24,0 см (рис. 8,1). Такий тип мисок Л. Крушельницька відносить до третьої групи мисок виявлених на передскіфському поселенні Непоротів (Крушельницька, 1998, с. 167).

Фрагмент ручки черпака (№ 693), коричневого кольору, широка з вигином (рис. 8,5).

Фрагмент вінчика горщика (№ 695) ззовні темного кольору, а з середини – темно-коричневого, вінце косо зрізане, декороване з зовнішнього боку валиком у виді хвилястої лінії та проколами, діаметр горщика 18,0 см (рис. 8,4).

Господарська яма № 11 виявлена у квадраті Д – 2,3 на глибині 0,3 м від денної поверхні. Яма вибита у скельній породі, дзвоноподібна. Збереглась нижня її частина. Верхня частина ями поруйнована поховальною камерою та мурованим кам'яним стовпом. Діаметр ями становить 1,4 м, а її глибина складає 0,45 м. Археологічний матеріал представлений кількома фрагментами посуду та уламком прясла.

Денце посудини (№ 645) світло-рудого кольору, товстостінне, утор денця має незначний вигин, діаметр денця становить 8,0 см (рис. 9,1).

Фрагмент стінки горщика (№ 646) світло-рудого кольору, товстостінний, декорований ззовні валиком конічної форми, розчленований вертикальними заглибинами (рис. 9,6).

Фрагмент вінчика горщика світло-рудого кольору, товстостінний, вінце округле, ледь відігнуте на зовні, по краю декороване напівкруглими вдавленнями, нижче яких орнаментування наскрізними проколами, шийка коротка, тулуб грушовидної форми, діаметр горщика 18,0 см (рис. 9,2).

Уламок прясла (№ 648) ромбічної форми, світло-рудого кольору, по середині циліндричний отвір, одна із сторін декорована лінією крапкових вдавлень (рис. 9,10). Розміри прясла: діаметр – 4,0 см, висота – 3,5 см.

У квадраті Д-3 при проведенні розкопок було відкрито господарську яму № 12. Верхня частина ями як і попередньої була поруйнована кам'яним мурованим стовпом та поховальною камерою. Яма дзвоноподібної форми. Діаметр ями становив 1,1 м, а її глибина – 0,68 м від денної поверхні. Глибина збереженої частини ями вибитої в скелі складала 0,5 м. Заповнення ями становив ґрунт темного кольору з вкрапленнями вуглинок та печини (рис. 3).

Фрагмент стінки горщика (№ 178) сірого кольору, товстостінна, шийка довга з вигином, тулуб грушовидної форми, на переході між шийкою та тулубом утворюється перехід у виді округлого ребра, на рівні ребра посудина оздоблена двома виступами циліндричної форми (рис. 10,11).

Уламок миски (№ 179) сіро-коричневого кольору, вінець округлий, ледь загнутий до середини, тулуб конічної форми, діаметр миски становив 30,0 см (рис. 10,1).

Фрагмент стінки горщика (№ 180) з середини рудого кольору, а з зовнішнього боку – темного, поверхня лощена, декорований валиком конічної форми з нігтьовими вдавленнями (рис. 10,2).

Фрагмент вінчика горщика (№ 181) сірого кольору, вінце округле відігнуте на зовні, шийка коротка, тулуб банкоподібної форми, діаметр горщика становив 22,0 см (рис. 10,6).

Уламок миски (№ 552) товстостінний, вінце потовщене горизонтально зрізане, тулуб конічної форми, діаметр миски становив 28,0 см (рис. 10,5). Такий тип мисок Л. Крушельницька відносить до першої групи мисок виявлених на передскіфському поселенні Непоротів (Крушельницька, 1998, с. 167).

Денце посудини (миски-?, № 654) світло-рудого кольору, товстостінне, утор плавно переходить в тулуб (рис. 10,3).

Уламок жаровні (№ 664) темно-рудого кольору, товстостінний, представляє собою стінку посудини у виді усіченого конусу, діаметр жаровні становив 40,0 см (рис. 10,4).

Уламок жаровні (№ 664) темно-рудого кольору, товстостінний, як і в попередньому випадку представляє собою стінку посудини у виді усіченого конусу, діаметр жаровні становив 40,0 см (рис. 10,7).

У квадраті Г-3 при дослідженні території виявлено господарську яму № 13. У верхній частині яма поруйнована поховальною камерою та кам'яною стіною. Яма дзвоноподібна. Збереглась нижня частина яка врізана у материкову породу. Діаметр ями становить 1,18-1,2 м, а її глибина складала 0,7 м від денної поверхні. Глибина збереженої частини ями становить 0,35 м. Заповнення ями становив ґрунт темного кольору з вкрапленнями вуглинок та печини (рис. 3). Виявлений матеріал являє собою уламки керамічного посуду.

Денце горщика (№ 182) сірого кольору, товстостінне, утор плавно переходить в тулуб (рис. 9,3).

Уламок черпака (№ 413) сіро-коричневого кольору, поверхня лощена, профіль S-видної форми, є сліди від широкої ручки, шийка довга з вигином, чашечка сферичної форми, ззовні оздоблений вертикальними та горизонтальними лініями зубчастого штампового орнаменту (рис. 9,7).

Уламок миски (№ 451) світло-сірого кольору, поверхня лощена, вінець округлий, леді загнутий до середини, тулуб сферичної форми, діаметр миски становив 28,0 см (рис. 9,4).

Фрагмент вінчика горщика (№ 452) світло-сірого кольору, товстостінний, вінець прямий, підпрямокутний, шийка коротка, тулуб банкоподібної форми, діаметр горщика – 16,0 см (рис. 9,8).

Фрагмент вінчика горщика (№ 487) світло-рудого кольору, товстостінний, вінець округлий, ледь відігнутий на зовні, по краю вінця декор у виді заглибин округлої форми, діаметр горщика – 28,0 см (рис. 9,9).

СЕКЦІЯ 1

Фрагмент ручки посудини (№ 715) коричневого кольору, поверхня лощена, форма широка та пласка, ширина – 1,8 см, а товщина – 0,5 см (рис. 9,5).

У квадраті Б-4 під шаром будівельного сміття XVII-XVIII ст., на глибині 0,8 м від денної поверхні, виявлено залишки господарської ями № 14. Від ями збереглася її нижня частина, що має лінзоподібну форму. Заповнення ями становить ґрунт темного кольору з вкрапленнями вуглинок та дрібної печини. В заповнені виявлено кілька уламків керамічного посуду. Діаметр ями становить 1,4 м, а глибина збереженої частини ями складає 0,32 м (рис. 3).

Фрагмент стінки горщика (№ 172) рудого кольору, товстостінний, поверхня лощена. ззовні декорований розчленованим валиком з пальцевими вдавленнями (рис. 11,5).

Фрагмент стінки горщика (№ 173) зовнішня поверхня якого сірого кольору, а внутрішня – рудого, поверхня лощена, ззовні оздоблений розчленованим валиком конічної форми з нігтьовими вдавленнями (рис. 10,9).

Уламок миски (№ 175) темно-сірого кольору, поверхня лощена, товстостінний, вінець конічний загнутий до середини, тулуб сферичної форми, діаметр миски – 34,0 см (рис. 10,8).

Уламок миски (№ 176) темно-сірого кольору, товстостінний, поверхня лощена, вінець конічний прямий, тулуб сферичної форми, діаметр миски становить 36,0 см (рис. 10,7).

Денце миски (№ 177) темно-сірого кольору, товстостінне, утор має вигин, діаметр денця – 12,0 см (рис. 10,10).

Під час проведення розкопок у квадраті Е-3 наштовхнулись на господарську яму № 16. Яма простежувалась на глибині 0,4 м від денної поверхні. Глибина ями в її збереженій частині становила 0,5 м. Під її розташовувався на глибині 0,9 м від денної поверхні. Збережена частина являла собою округлість в плані, в розрізі грушовидної форми з підб'єм. Діаметр ями – 1,1 м (рис. 3).

Уламок миски (№ 236) сіро-коричневого кольору, поверхня лощена, вінець округлий, загнутий під прямим кутом до середини, діаметр миски 24,0 см (рис. 11,7).

Черпак (№ 241) темно-коричневого кольору, поверхня лощена, має профіль S-видної форми, чашечка черпака оздоблена композицією вертикальних та горизонтальних ліній зубчастого штампового орнаменту, денце черпака має вигин, у рівні вінця та ребра черпака спостерігаються сліди від ручки (рис. 11,1). Діаметр черпака становить 10,0 см, діаметр його денця – 4,0 см, висота черпака – 7,5 см.

Черпак (№ 242) темно-коричневого кольору, поверхня лощена, профіль черпака S-видної форми, ручка черпака пласка, широка овальної форми виступає за вінчик черпака (рис. 11,10). Розміри черпака: висота – 9,8 см, діаметр – 10,0 см, діаметр денця – 4,5 см.

Уламок миски (№ 469) коричневого кольору, вінець округле, ледь загнуте до середини, тулуб сферичної форми, зовнішня поверхня оздоблена геометричним прокресленим орнаментом у виді заштрихованих трикутників, діаметр миски – 22,0 см (рис. 11,3).

Уламок посудини (№ 470) теракотового кольору, овальної форми, стінки вертикальні, у середині денця є заглиблення циліндричної форми, ширина виробу 5,0 см, а висота – 3,5 см (рис. 11,2).

Уламок миски (№ 474), товстостінний, зовнішня поверхня темного кольору, ззовні – світло-рудого, вінець округлий загнутий до середини, тулуб конічної форми, поверхня лощена, діаметр миски – 32,0 см (рис. 12,6).

Уламок миски (№ 475) товстостінний, світло-рудого кольору, вінець пряме, підпрямокутне загнуте до середини, ззовні декороване двома вертикальними вликами, тулуб конічної форми, діаметр миски – 28,0 см (рис. 11,6).

Фрагмент стінки горщика (№ 476) теракотового кольору, товстостінний, оздоблений розчленованим валиком з пальцевими заглибинами (рис. 11,8).

Уламок ручки горщика (№ 477) теракотового кольору, товстостінний, вінець округлий ледь відігнутий на зовні, ручка закріплена у рівні вінця, широка й плоска, діаметр горщика – 14,0 см (рис. 12,10).

Фрагмент вінчика горщика (№ 522) сірого кольору, товстостінний, вінець косо зрізаний, шийка довга, тулуб грушовидної форми, край вінця декорований дрібними вертикальними насічками, діаметр горщика – 16,0 см (рис. 11,4).

Фрагмент стінки горщика (№ 532) темно-коричневого кольору, товстостінний, стінка декорована рядом об'ємних конічних виступів (рис. 11,11).

Уламок миски (№ 533) сіро-коричневого кольору, вінець округлий, ледь загнутий до середини, тулуб конічної форми, діаметр миски – 28,0 см (рис. 12,3).

Фрагмент вінчика горщика (№ 534) рудого кольору, вінець конічний, ледь відігнутий на зовні, тулуб банкоподібної форми, по вінчику оздоблений наскрізними проколами, діаметр горщика – 18,0 см (рис. 12,8).

Фрагмент вінчика горщика (№ 536) тонкостінний, теракотового кольору, вінець конічний, ледь відігнутий на зовні, шийка довга, тулуб грушовидної форми, зовнішня поверхня оздоблена горизонтальними лініями зубчастого штампового орнаменту, діаметр горщика – 14,0 см (рис. 11,9).

Уламок миски (№ 537) темно-сірого кольору, вінчик округлий прямий, тулуб сферичної форми, поверхня лощена, діаметр миски – 10,0 см (рис. 12,4).

Уламок миски (№ 538) темно-сірого кольору, вінець округлий, загнутий до середини, тулуб конічної форми, діаметр миски – 36,0 см (рис. 12,9).

У квадраті Є-2 на глибині 0,2 м від денної поверхні виявлено господарську яму № 19. Обстеження ями показало, що вона мала дзвоноподібну форму від якої збереглась її нижня частина. Її діаметр становить 1,1 м. Глибина збереженої частини ями становить 0,5 м (рис. 3). При розчистці ями виявлено уламки керамічного посуду який відноситься до пізнього етапу чорноліської культури.

Уламок горщика (№ 290) рудого кольору, товстостінний, вінець округлий, ледь відігнутий на зовні, шийка довга з вигином, тулуб грушовидної форми, вінець декорований по краю косими насічками, а по тулубу вертикальними овальної форми наколами (рис. 12,5). Діаметр горщика становить 18,0 см.

Фрагмент вінчика кухля (№ 588) темного кольору, тонкостінний, вінець конічний відігнутий на зовні, шийка коротка, тулуб грушовидної форми, вінець декорований по краю насічками, діаметр 10,0 см (рис. 12,7).

Фрагмент стінки горщика (№ 687) рудого кольору, зовнішня стінка оздоблена геометричним прокресленим орнаментом у виді заштрихованих та не заштрихованих ромбів (рис. 12,2).

Фрагмент вінчика горщика (№ 697) рудого кольору, вінець округле відігнуте на зовні, шийка довга з вигином, тулуб грушовидної форми, вінчик оздоблений наскрізними проколами, діаметр горщика 20,0 см (рис. 12,1).

Господарська яма № 20 розміщується в квадраті Ж-2,3. Як виявилось вона є одним з найкраще збережених об'єктів цього часу. У плані вона має овалоподібну форму. Її верхній зріз знаходиться на глибині 0,2 м від денної поверхні. У розрізі яма має форму піскового годинника, її дно розміщується на глибині 1,2 м від денної поверхні. Верхній зріз ями має діаметр 1,2 м. Потім краї ями мають схили до середини, тим самим звужуючись до ширини 1,0 м. Нижня частина ями має форму дзвону й має в самій ширшій точці розмір 1,6 м. Заповнення ями представляє собою темно-сірий ґрунту з крапленнями гравію та вуглинками (рис. 3). Археологічний матеріал представлено кількома уламками керамічного посуду.

Уламок миски (№ 679) темно-рудого кольору, вінчик горизонтальний з потовщенням загорнутим до середини, тулуб конічної форми, діаметр – 18,0 см (рис. 5,2).

Уламок миски (№ 680) світло-рудого та темного кольорів, поверхня лощена, вінчик округлий, загнутий до середини, тулуб конічної форми, діаметр 28,0 см (рис. 5,)

Господарська яма № 21 розмістилась у просторі між підвальною частиною споруди XVII ст. та ямою № 20, у квадраті Ж-3. Східна частина виявилась знищена врізкою споруди. Обстеження залишків ями показало, що вона була округла в плані, в розрізі вона має форму піскового годинника. Верхній зріз ями знаходиться на глибині 0,2 м від денної поверхні, а її дно знаходиться на глибині 1,2 м від денної поверхні (рис. 3). Обстеження стратиграфічного зрізу показало, що яма № 21 була викопана пізніше від ями № 20. Археологічний матеріал представлено уламками керамічного посуду.

Уламок миски (№ 309) рудого кольору, тонкостінний, поверхня лощена, вінець конічний прямий, тулуб сферичний, на тулубі сліди овальної форми від наліпів, діаметр миски – 16,0 см (рис. 5,9).

Фрагмент вінчика горщика (№ 550) рудого кольору, вінчик конічний відігнутий на зовні, шийка довга з вигином, тулуб грушовидної форми, зовнішня поверхня оздоблена горизонтальними заглибленими лініями, діаметр – 14,0 см (рис. 5,3). Аналогічний посуд виявлено на поселенні Дністровка-Лука (Смирнова, 1984, с. 48, рис. 5,3)

Фрагмент вінчика горщика (№ 698) рудого кольору, вінець округлий відігнутий на зовні, по вінчику нанесено наскрізні проколи, діаметр горщика – 16,0 см (рис. 5,8).

Уламок миски (№ 703) темного кольору, вінчик округлий загнутий до середини, діаметр миски – 30,0 см (рис. 5,11).

Отже, проведені дослідження дають можливість зробити кілька висновків. Виявлені та обстежені господарські ями можна поділити на окремі групи. До першої групи відносяться ями у формі піскового годинника глибина яких сягала до 1,2 м. У верхній частині ями мали діаметр 1,2 м, діаметр в межах горла зменшувався до 1,0 м., нижче яма набирала дзвоноподібну форму діаметром 1,4-1,6 м.

Другу, найбільшу групу, утворюють ями дзвоноподібної форми діаметр яких у верхній частині становить 1,1-1,3 м. Глибина ям коливається від 0,5 м до 1,1 м. Максимальний діаметр ям сягає 1,4-1,6 м. Поряд з цим

СЕКЦІЯ 1

мусимо зауважити, що ями цього типу у верхній частині зрізані або ж поруйновані. То ж ми припускаємо, що первісно ці ями мали форму піщового годинника, як і попередні.

Третю групу утворюють ями лінзоподібної форми. Вони знаходяться ближче до поверхні, їх глибина сягає 0,3-0,4 м, а діаметр становить 1,2 м.

В планіграфії ями формують три групи по 5-6 у кожній. Серед них тільки одна лінзоподібна.

Хронологічно їх можна віднести до пізнього етапу чорноліської культури й датувати періодом IX – VII ст. до н.е.

У господарських ямах було виявлено 88 одиниць речових знахідок серед яких зустрічаються миски, горщики, черпаки, кухлі, прясла. Також виявлено бронзову голку та іграшку.

Найбільш поширеними є вінчики горщиків тюльпановидної та банкоподібної форми. Найчастіше зустрічається оздоблення горщиків з наскрізними проколами під вінцем. Як вказує Тереножкін, такий орнамент є характерним для пізнього етапу чорноліської культури (Тереножкін, 1961, с. 56). Трапляються окремі вінчики де орнамент являє собою комбінацію проколів з валиком розчленованим пальцевими зачіпами по зовнішньому краю вінця.

Інший тип представляють вінчики горщиків які оздоблені валиком конічної форми по шийці горщиків.

Найчисленнішу групу мисок представляють посудини у яких вінчик округлий або конічний й загнутий до середини, тулуб конічної форми.

Другу групу представляють миски з прямим округлим або конічним вінцем й мають конічний тулуб.

Для мисок є характерним оздоблення у виді двох або одного вертикального валика по вінчику. Одна з мисок оздоблена прокресленим геометричним орнаментом у виді заштрихованих трикутників та наліпу. Подібний тип мисок може являти собою пізньосахарянські впливи (Дараган, 2011, с. 647)

Література

- Белозор В., Могилов А., Скорый С. 2010. Комплексы Раннего железного века у с. Козлов на Среднем Днестре. *Tyragetia. Arheologie Istorie Antică*. vol. IV [XIX], nr. 1, с. 149-174.
- Болтанюк, П. А. 2011. Способи орнаментации посуду чорноліської культури (за матеріалами досліджень з Кам'янець-Подільського замку). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. На пошану професора А. О. Копилова*. – Кам'янець-Подільський: ОІЮМ, 4. с. 442-453.
- Гуцал, А. Ф., Болтанюк, П. А. 2007. *Археологічні дослідження Кам'янець-Подільської фортеці 2007 року*. В: ред. кол. Завальнюк О. М., Войтенко В. І., Баженов Л. В. та інші. *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: ОІЮМ, Т. 1, с. 205-210.
- Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепроградской Правобережной Лесостепи*. Киев: КНТ, 84 с.
- Кашуба, М. Т. 2000. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна). В: Гл. ред. Ткачук, М. Е. *Stratum plus. Культурная антропология. Археология*. Кишинев: Высшая антропологическая школа, № 3, с. 241-488.
- Крушельницька, Л. І. 1998. *Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток)*. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.
- Могилов, О. Д. 2011. Теремці – поселення до скіфського часу на Середньому Дністрі. В: Травінські, В. С. (відп. ред.). *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 23-31.
- Смирнова, Г. И. 1984. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре. По материалам поселения Днестровка-Лука. В: Пиотровский, Б. Б. *Археологический сборник Государственного эрмитажа*. Ленинград: «Искусство», Т. 25, с. 43-60.
- Смирнова, Г. И. 1985. Поселение у с. Днестровка – памятник чернолесской культуры на Днестре. В: Пиотровский, Б. Б. *Археологический сборник Государственного эрмитажа*. Ленинград: «Искусство», с. 5-29.
- Смирнова, Г. И. 1985. Основы хронологии предскифских памятников Юго-запада СССР. *Советская археология*, 4, с. 33-53.
- Смирнова, Г. И, Кашуба, М., Т. 1988. О двух локальных группах культуры позднего чернолесья на Среднем Днестре В: Пиотровский, Б. Б. *Археологический сборник Государственного эрмитажа*. Ленинград: «Искусство», 29, с. 18-28.
- Тереножкин, А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев: Издательство АН УССР, 1961. 248 с.

In 2019, archeological excavations were carried out on the territory of the eastern part of the courtyard of the Old Castle of Kamyanets-Podilsky under the direction of Larysa Vynohrodka. The size of the study area was $9,0 \times 16,0$ m, with a total area of 144 m². As a result of the excavations, 15 pits for storing food supplies of the Chornolis culture were discovered and examined. Time frame of existence of food storage pits of the 9th – 7th centuries BC. In the planning structure, the pits formed three groups of five pits. Most of the pits at the top were destroyed by late reconstruction of the castle. We managed to identify two groups of pits. The first group is a lens-shaped pit with a depth of 0.3-0.4 m. The diameter of the pits is 1.0-1.2 m. The second group of pits consists of objects whose shape resembles an hourglass. Their diameter in the upper and lower part is 1.4-1.6 m, and in the narrow throat – 1.1-1.3 m. The depth of the bottom of the pits is 0.6-1.2 m. Archaeological material is represented by fragments of ceramic vessels: pots, bowls, ladles and mugs. Utensils in the forms and methods of ornamentation are characteristic of the late stage of the Chornolis culture. Along with this, two objects were found in the pits: a bronze needle and a bone pin. Dating of subjects 9 – 7 centuries. B.C.

Key words: Chornolis culture, food storage pit, ladle, pot, bowl.

Рис. 1. План-схема розташування розкопу та господарських ям

СЕКЦІЯ 1

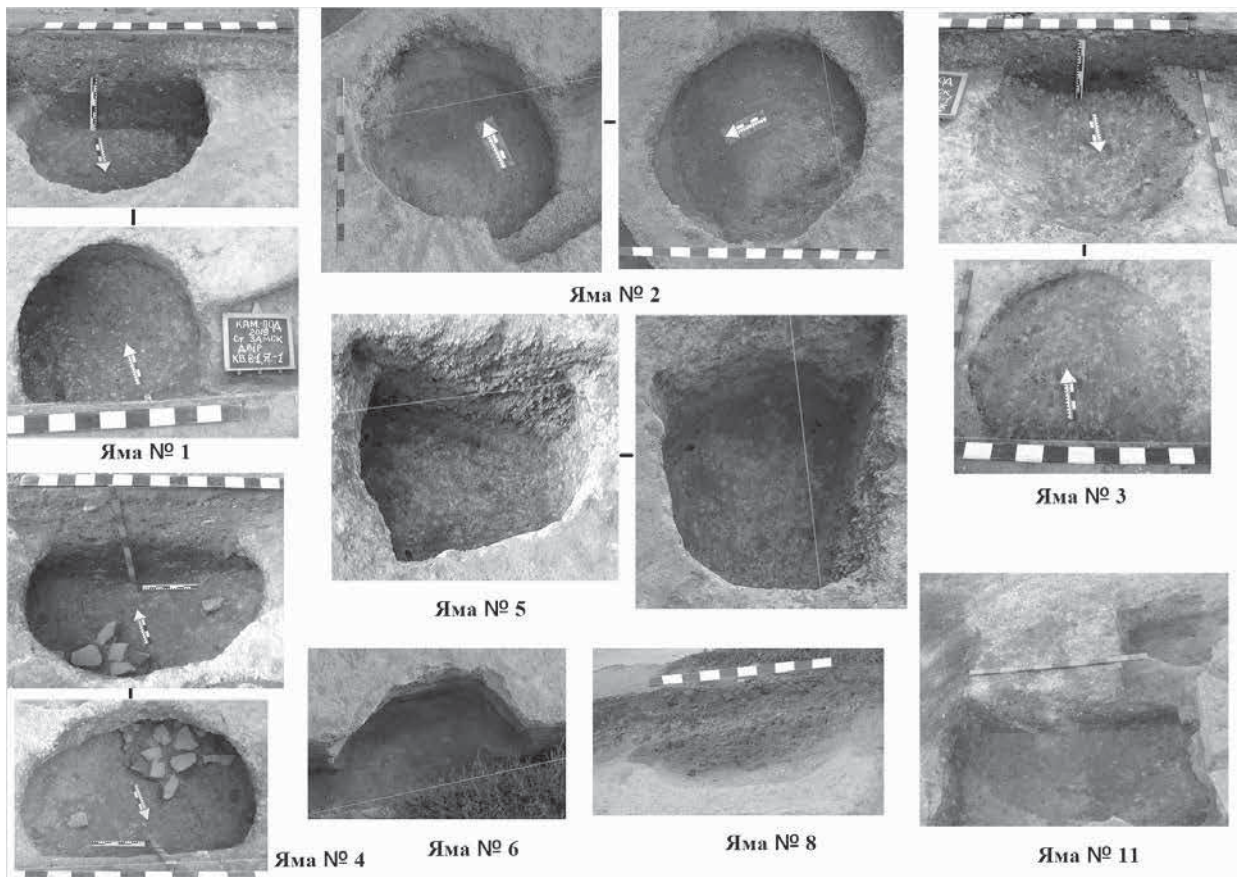

Рис. 2. Вид господарських ям №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8 та 11;

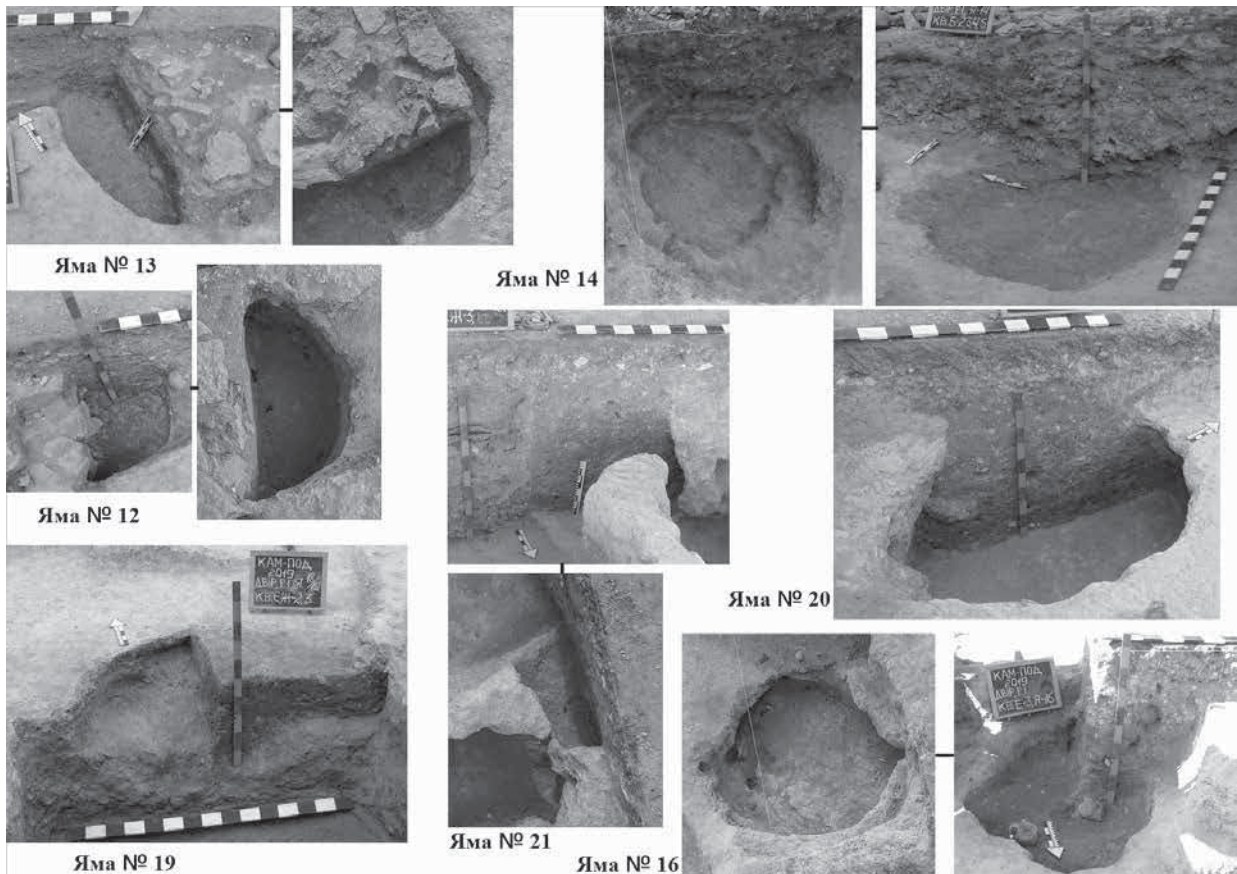

Рис. 3. Вид господарських ям №№ 12, 13, 14, 16, 19, 20 та 21;

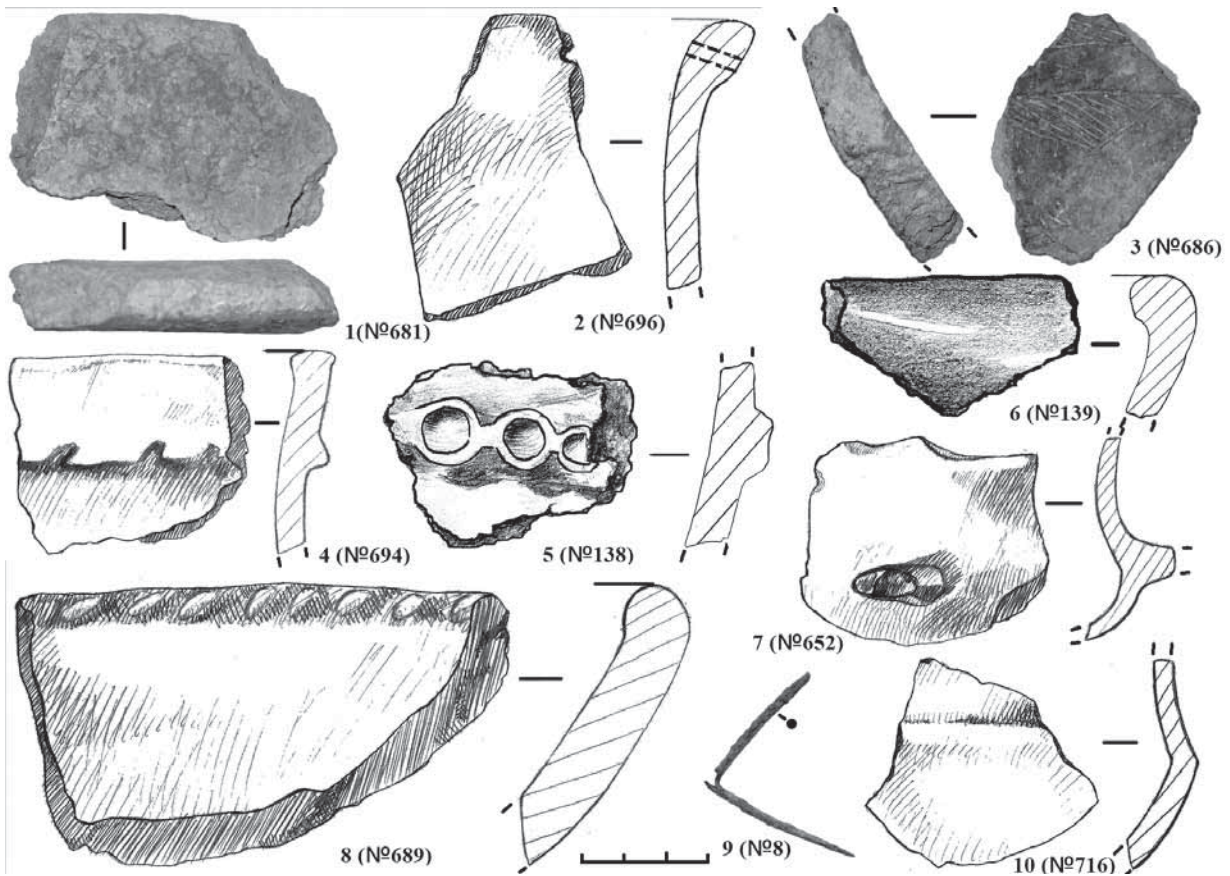

Рис. 4. Археологічний матеріал з господарських ям № 1 та № 2;

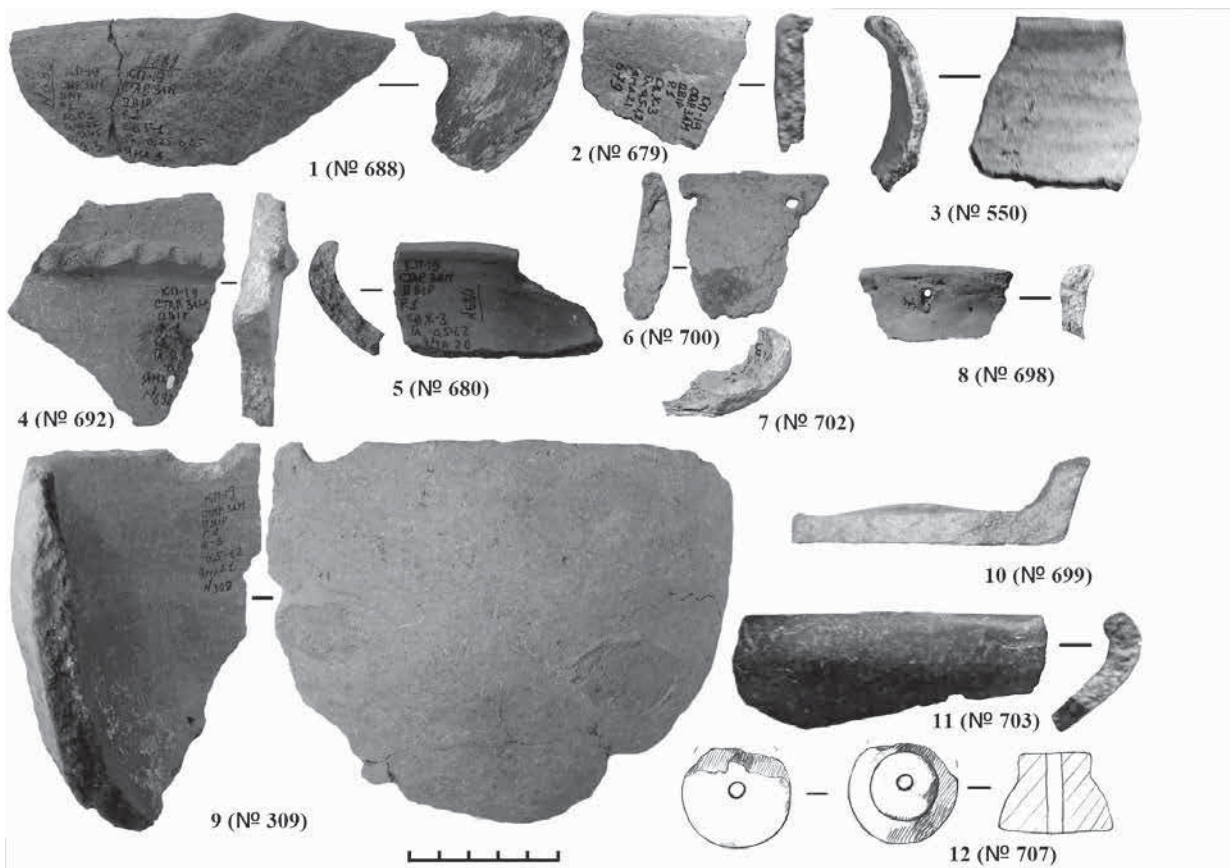

Рис. 5. Археологічний матеріал з господарських ям № 3, № 20 та № 21;

СЕКЦІЯ 1

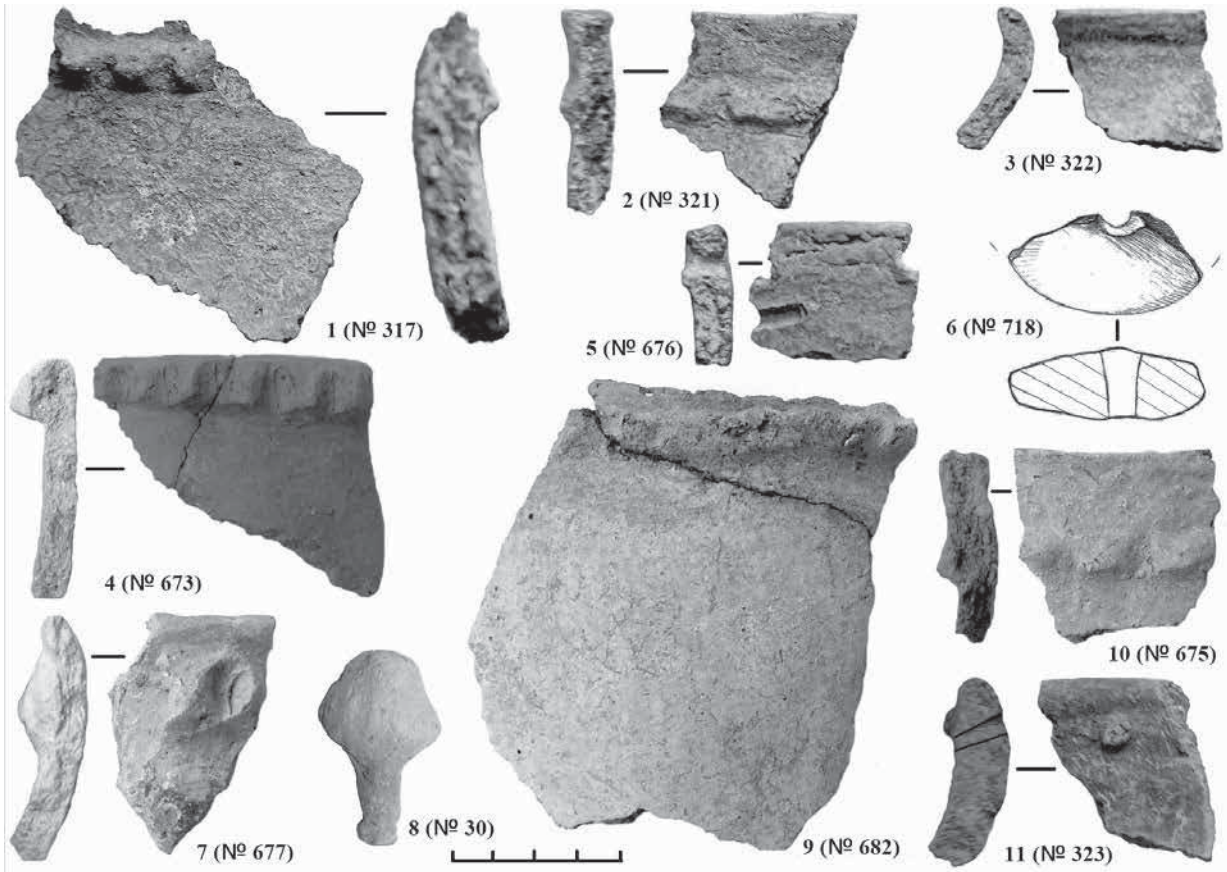

Рис. 6. Археологічний матеріал з господарської ями № 4;

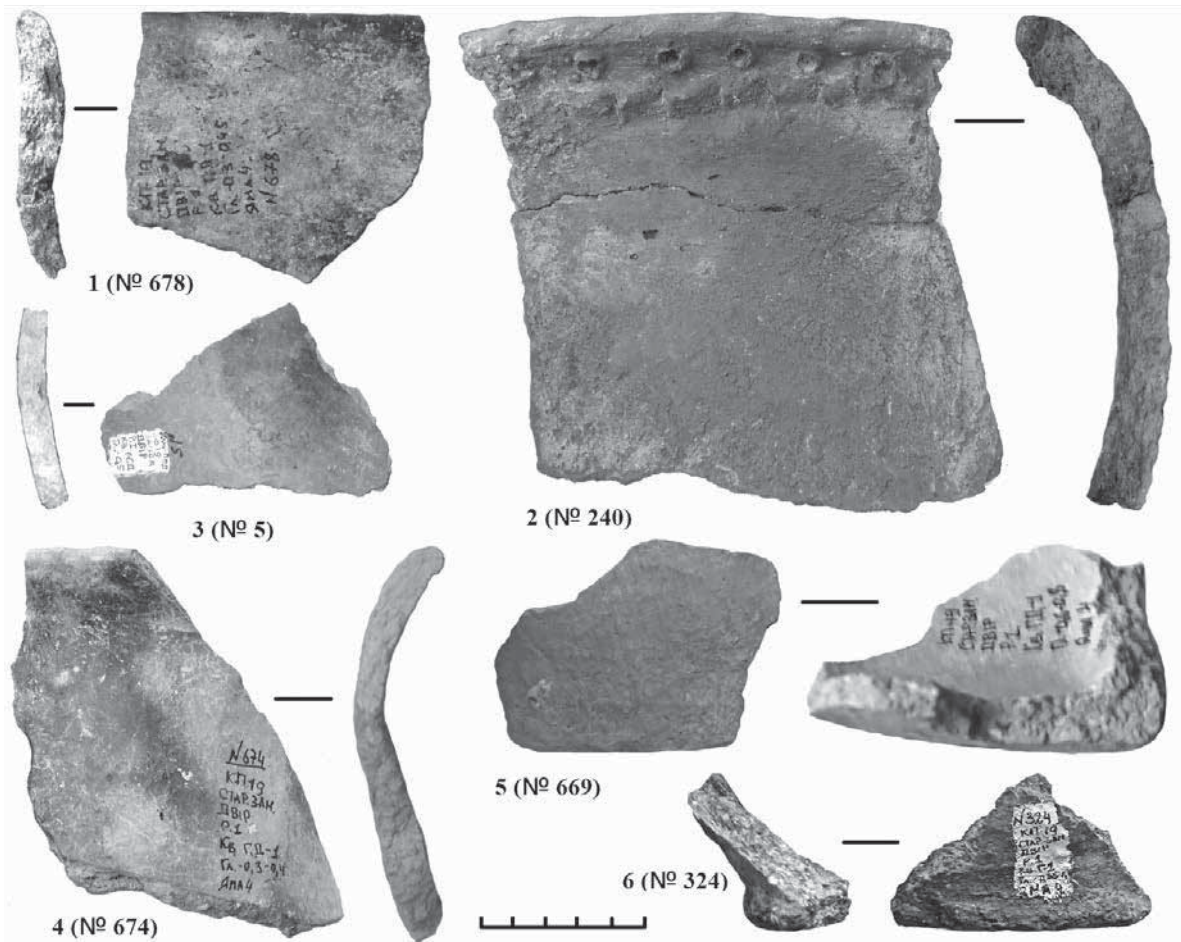

Рис. 7. Археологічний матеріал з господарської ями № 4;

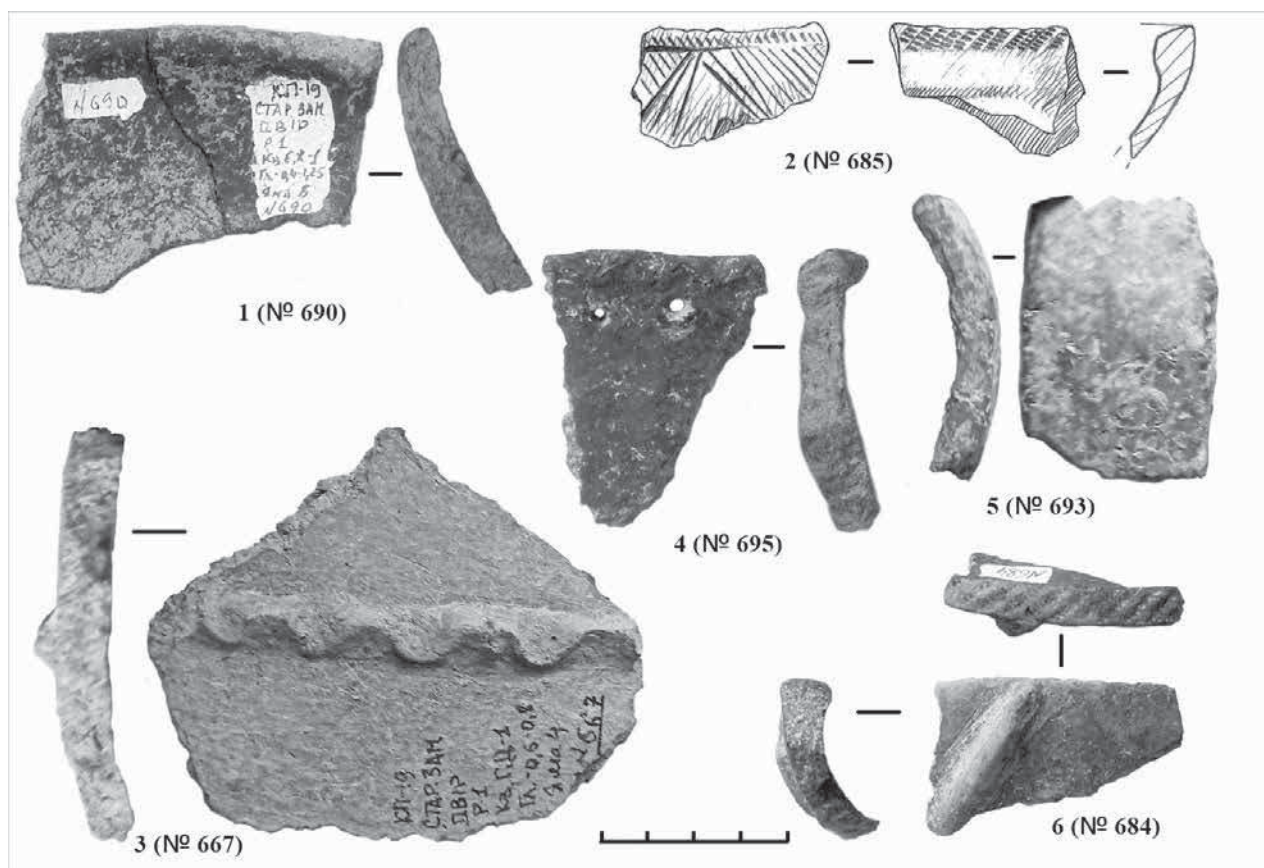

Рис. 8. Археологічний матеріал з господарської ями № 8;

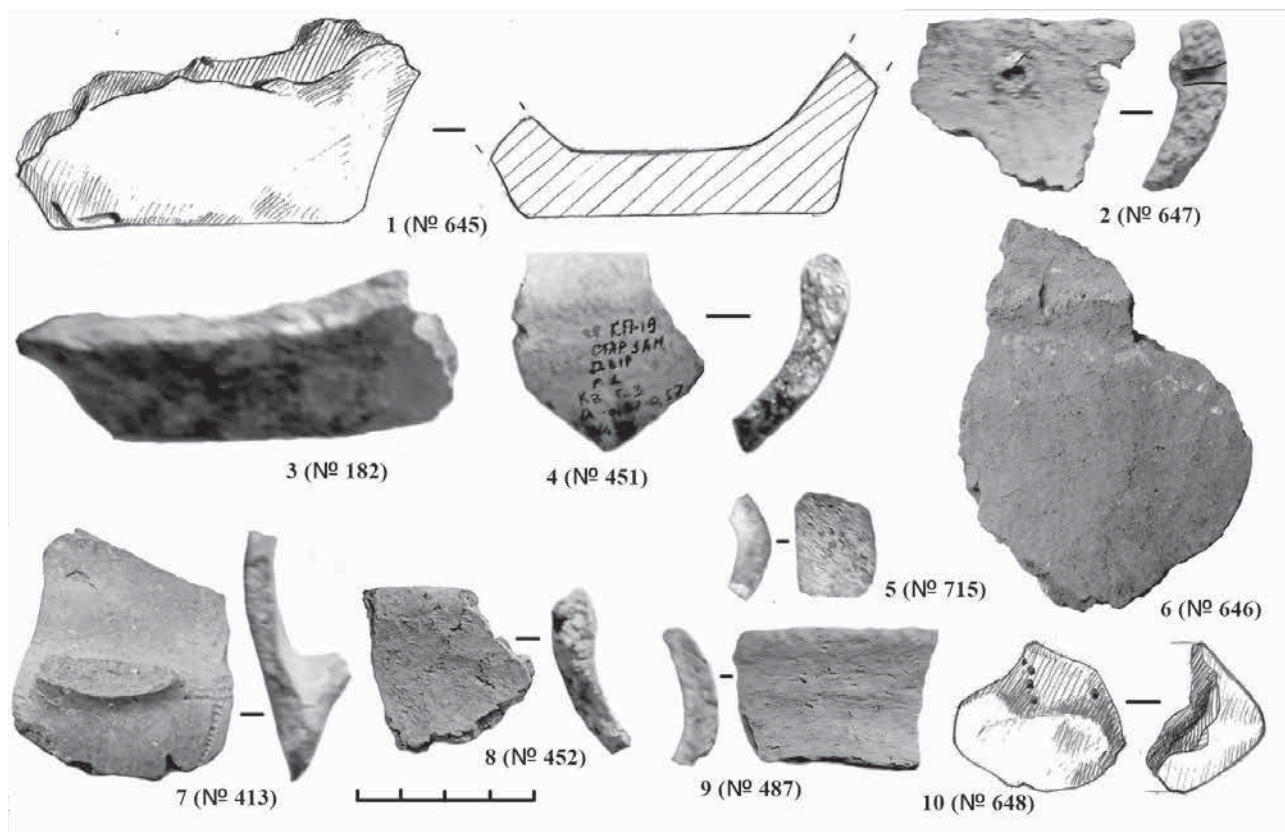

Рис. 9. Археологічний матеріал з господарських ям № 11 та № 13;

СЕКЦІЯ 1

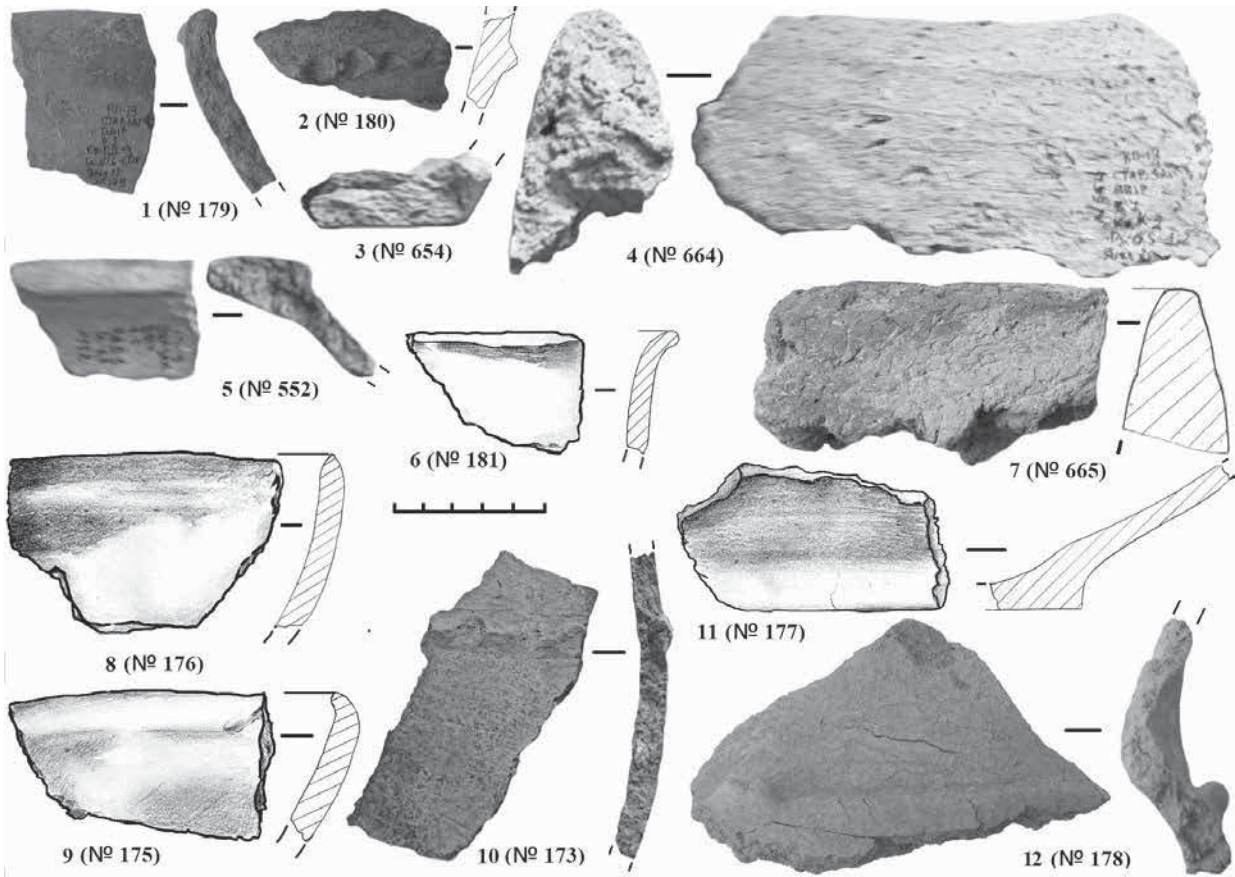

Рис. 10. Археологічний матеріал з господарських ям № 12 та № 14;

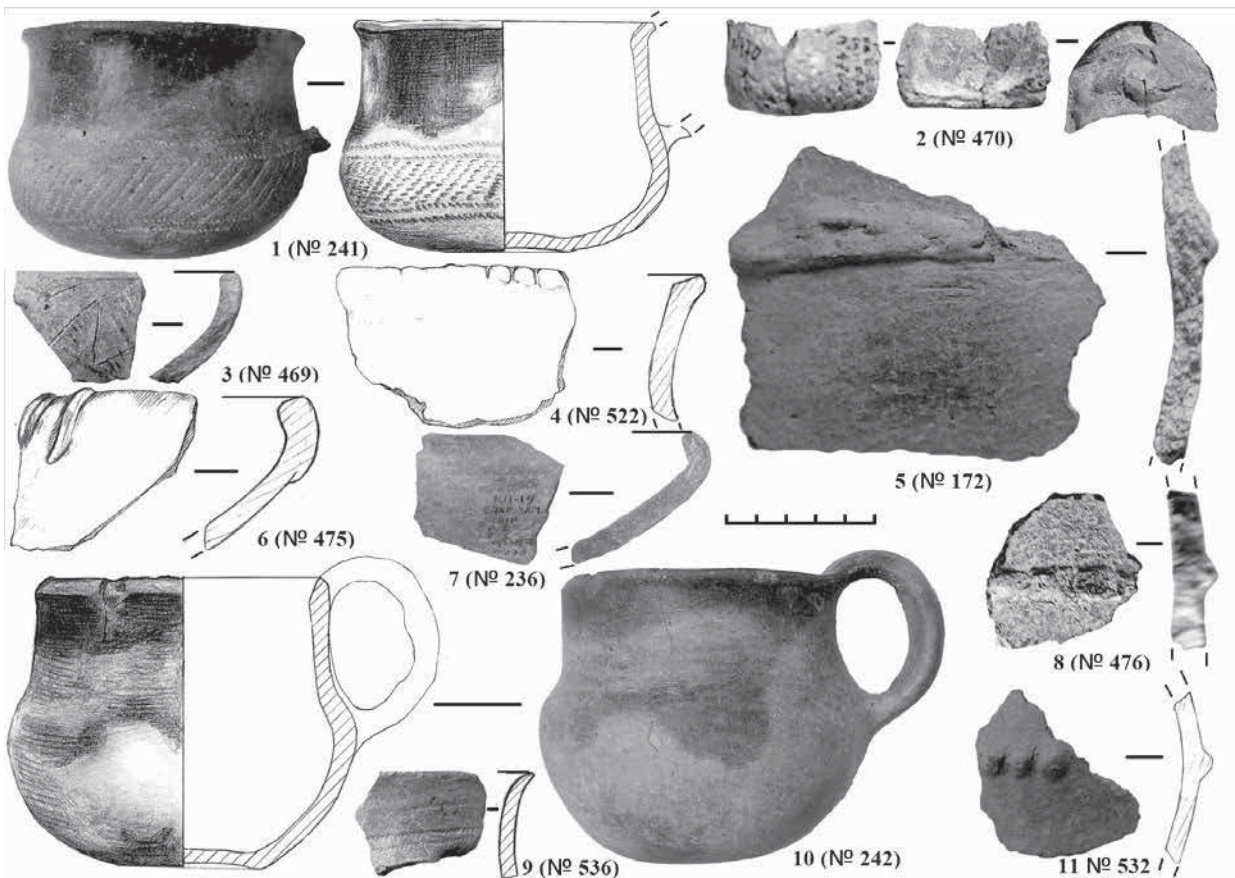

Рис. 11. Археологічний матеріал з господарських ям № 14 та № 16;

Володимир Сидорович,
аспірант Львівського національного
університету ім. І. Франка,
науковий співробітник
КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей»

НОВА ЗНАХІДКА ВОЇНСЬКОГО ПОХОВАННЯ НА ПОДІЛЛІ

У науковий обіг вводяться матеріали, що були передані влітку 2019 року у фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» та в сукупності становлять супровідний матеріал одного поховання воїна біля с. Кошилівці Заліщицького району Тернопільської області. Пошук аналогій серед знахідок на території України та Центрально-Східної Європи показав, що виникнення пам'ятки припадає на рубіж ер та пов'язана з колом латенізованих культур, зокрема з пшеворською. Раннє датування пам'ятки виділяє її серед інших пам'яток пшеворської культури у даному регіоні.

Ключові слова: поховання, латенізовані культури, пшеворська культура, озброєння, Гринів, мутинський могильник, предримський час, Середнє Подністрів'я.

На весні 2019 року група пошуковців-аматорів між селами Кошилівці і Поділля Заліщицького району Тернопільської області натрапила на залишки поховання, що містило металеві (бронзові і залізні) предмети, що виявилися рештками озброєння, кінської упряжі та предметами особистого користування.

Виявлені знахідки були передані у фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», за посередництва працівників закладу.

У даній статті подано попередні результати наукового опрацювання даних матеріалів.

Меч. Ритуально зігнутий у кілька разів меч з пологими плічками та дзвоноподібною гардою (рис. 1.1). Руків'я прямокутне у перетині довжиною 12,5 см і шириною 1,2–2,8 см. Лезо двосічне, з ребром жорсткості, шириною 5,3 см біля руків'я. Загальна довжина 94,5 см. Вістря широке, заокруглене.

До поясу меч кріпився за допомогою прямокутного залізного підвісу (рис. 2.2) розмірами 9,1×5,8 см, який, можливо, був частиною дерев'яних або шкіряних піхов, що внаслідок дії вогню не збереглися.

Серед елементів *піхов* меча збереглася дугоподібна підтрикутна в перетині накладка (рис. 2.1) загальною довжиною 16 см і шириною 1,2 см. Її краї обрамлені дрібними насічками, а в основі збереглися два цвяхи для кріплення довжиною 0,8 см. Форма цієї знахідки та наявність цвяхів вказують на те, що вона слугувала накладкою на нижню частину піхов.

Застібка з двома відростками та вертикальним виступом між ними (рис. 2.3) висотою 1 см. Кільце шириною 3,3 см, ромбоподібне в перетині (0,5×0,6 см).

Овальної форми *кільце* (рис. 2.4), яке використовувалося для підвішування піхов меча, зроблене з масивного, ромбічного в перетині залізного стержня (0,5×0,5 см), має розміри 3,1×2,9 см.

Умбон. З опукло-конічним куполом діаметром 11,2 см і висотою збереженої частини близько 8 см. Поля (криси) та шип не збереглися. Умбон кріпився до щита за допомогою шести симетрично розміщених круглих цвяхів діаметром 4,9–5,2 см (рис. 3).

Серед віднайдених матеріалів наявні чотири *ножі* черешкового типу з прямими клиноподібними у перетині лезами, які відділені від руків'я невисоким уступом. Всі вони були пошкоджені в ході здійснення поховального ритуалу, на що вказують обламани вістря і зігнуті черешок та лезо. Їхні розміри:

1. Загальною довжиною 9,5 см, з яких на руків'я припадає 2,7 см, з шириною леза в місці найбільшого розширення 2,4 см та руків'я – 1,2/0,7 см (рис. 4.1).

2. З довжиною збереженої частини 19,8 см, з яких на черешкову частину припадає 5,6 см та шириною леза 2,2 см (рис. 4.3).

3. Довжиною 15,3 см, з яких збережена частина черешка має довжину 3,8 см. Ширина леза становить 2,2 см (рис. 4.5).

4. З обламаним вістря. Загальна довжина становить 13,8 см, з яких на черешок припадає 4,8 см. Ширина на леза біля руків'я становить 2,2 см (рис. 4.2).

Зважаючи на форму та параметри всі чотири ножі, можливо, можна вважати бойовими.

Піхвам для них належали збережені дві плоскі конічні деталі зроблені з тонкої залізної бляхи. Одна з них з ажурними краями має довжину 4,4 см та ширину 0,9–1,8 см (рис. 4.4), а друга, довжиною 7,8 см та шириною 1,1–2,9 см, на кінці має отвір для кріплення (рис. 4.6).

Парні *шпори*, кожна з яких має дещо вигнутий ромбоподібний у перетині шип висотою близько 4 см. Дужки розширюються приблизно на 3,5 см і завершуються масивними овальними «гудзиками» (2,2×3,2 см) (рис. 4.7–8).

Вток списа конічної форми, довжиною 4,3 см та діаметром у місці найбільшого розширення 2 см. В його основі наявні два наскрізні отвори діаметром 0,3 см для кріплення до дротів списа (рис. 1.2). Примітно, що наконечник списа в поховальному комплексі відсутній.

Ножці пружинного типу також мають сліди ритуального пошкодження (рис. 4.9). Скручений пружинний механізм прямокутний у перетині і має ширину близько 2,5 см. Загальна довжина виробу становить 15,5 см, клиноподібні в поперечному перетині леза досягають довжини 10,2 см з шириною 0,7–1,2 см.

Елементи *питного рогу* («ритона») складаються з вигнутого конічного кінцевика загальною довжиною 10,7 см та діаметром 1,9 см, який завершується трапецієподібним прямокутним у перетині виступом розмірами 3,6×1 см (рис. 5.4), фрагментів підвісу у вигляді округлих у перетині дротів діаметром 0,5 см і довжиною 6,5 і 7,7 см, що на обох кінцях мають «вушка» якими кріпилися один до одного (рис. 5.6), підтрикутної зігнутої удвоє пластини, яка скріплена штирем розмірами 2,5×2,8×0,9 см (рис. 5.3), широкого (6,2 см) окуття з відігнутими назовні краями діаметром приблизно 9,5 см (рис. 5.5) та залізної П-подібної в перетині накладки на вінця рогу (рис. 5.2).

Залишки залізної *фібули* латенської форми складаються з механізму, голки та круглої в перетині спинки, яка прикрашена поперечним валиком. Її загальна довжина становить 4,8 см (рис. 5.1).

Варто зауважити, що на кожному з перелічених предметів прослідковуються сліди окалини, наявність якої можна пояснити дією вогню. Очевидно, що ці предмети, разом з тілом покійника, були поміщені на жертовне вогнище.

Для визначення культурно-хронологічної атрибуції цих предметів варто звернутися до пошуку аналогій. Ключовим в цьому аспекті є своєрідний ритуал поховального обряду, який супроводжувався зумисним псуванням зброї та окремих особистих предметів покійника і який має широко відомі відповідники серед латенізованих культур Європи – оксивської, пшеворської і, в меншій мірі, ясторфської. Традиція поміщення в могилу ритуально пошкодженої зброї в ареалі поширення вищезгаданих культур, очевидно, виникає під впливом кельтських культурних традицій.

На території України відомі як і могильники, так і окремі воїнські поховання зі схожим набором супровідного матеріалу. Серед них варто звернути увагу на могильники в Гриневі (Козак 1984, с. 37) та Мутині (Терпиловський, Жаров 2014), які автори досліджень датують початком ранньоримського періоду – першою половиною I ст. н. е і рубежем ер, відповідно. Слід сказати, що могильник у Мутині в хронологічному аспекті є більш наближеним до поховання з Кошилівців і більшість аналогії ми знаходимо саме тут.

Озброєння та предмети військового спорядження зазначеного комплексу повністю характерні для передримського часу.

Визначальними для датування є залізна фібула пізньолатенської схеми, яку, очевидно, можна віднести до третьої групи за класифікацією А. К. Амброза (Амброз 1966, с. 22–23). Аналогічні фібули зустрічаються на пам'ятках передримського періоду: культур пшеворської, ясторфської, оксивської та зарубинецької.

Парні шпори належать до підгрупи А за класифікацією Гінальського (Ginalski 1991, s. 55–56). Аналогічні за типом виробу відомі з могильників у Мутині (Терпиловський, Білинська 2010, рис. 4.7–8; Терпиловський, Жаров 2014, рис. 3.3–4) та Гриневі (Козак 1984, рис. 36.21). Додамо, що значна частина знахідок шпор у похованнях пшеворської культури аналогічна або зроблена за зразками кельтських.

Меч, за розмірами і профілем клинка та руків'я типологічно відноситься до типу I/2b (Luczkiewicz 2006, s. 20–21). Подібний меч було знайдено і в одному з поховань мутинського могильника.

Знахідка залізної застібки з подібними до крилець виступами знаходить свої аналогії на обширній території Центрально-Східної і навіть Західної Європи. Використовувалися вони як частина піхов меча. Дослідники вказують на тривале в часі побутування подібних предметів – від фази А1 до А2 (Bochnak 2005, s. 57). Типологічно її можна віднести до типу K49 (Kostrzewski 1919, rys. 49).

За набором ознак умбон (розміри, форма купола і великі в діаметрі цвяхи для кріплення), із поховання у Кошилівцях, можна віднести до типу 10 (Bochnak).

Сукупність типологічно і хронологічно визначених матеріалів дає можливість датувати поховання з Кошилівців останньою фазою передримського часу – початком ранньоримського (фази А3/В1). Зауважимо, що для регіону Поділля кошилівська пам'ятка вирізняється своєю ранньою хронологією. Пшеворська культурна приналежність поховання теж не викликає сумнівів, зважаючи на наявність зумисно пошкоджених залізних предметів озброєння, які перед цим були поміщені на жертовне вогнище. Очевидно, у середині I ст. до н. е. на територію Верхнього та Середнього Подністров'я і далі на Схід починають проникати групи

озброєних воїнів-вершників. На це вказує виникнення пам'яток у Гриневі та Кошилівцях, а, також, таких як Мутин на Посеймі. Проте, питання причини і мети таких рейдів залишається відкритим.

Література

- Амброз, А. К. 1966. Фибулы юга Европейской части СССР (II в. до н. э. – IV в. н. э.). *САИ*, Д 1-30.
- Козак Д. Н. 1984. *Пшеворська культура у Верхньому Подністрів'ї і Західному Побужж'ї*. Київ.
- Терпиловський, Р. В., Білинська, Л. І. 2010. Тілоспалення знатного воїна рубежу ер на Сеймі. *Археологія*, 3, с. 81–88.
- Терпиловський, Р. В., Жаров, Г. В. 2014. Мутинський могильник. *Наукові студії*, 7, с. 159–172.
- Bochnak, T. 2005. *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*. Rzeszów.
- Ginalski, J. 1991. Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna. *Przegląd archeologiczny*, 38, s. 53–84.
- Kostrzewski, J. 1919. Die ostgermanische Kultur der Spätlatenzeit. *Mannus-Bibliothek*, 18–19.
- Łuczkiwicz, P. 2006. Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim. *Archaeologia Militaria*, II.

The paper deals with the materials that were found at the military burial in the village Koshylivtsi in the Ternopil region. The burial itself was found by amateur searchers and all the materials were given and now are kept at to the Historical local museum in Vynnyky.

The found artifacts were the property of the equestrian warrior whose body after death was cremated. Among the finds, we can single out the weapons that were perhaps damaged ritually: the sword that was bent a few times, with the round pendants and a scared spreading that were a part of its scabbard, and a conical end spike of the spear without its tip. The shield boss with six round nails and a pair of spurs also were the part of the warrior's equipment that is typical for the excavated sites of that kind of type. Four hilt-type knives and two fragments of their scabbards, one of which has wavy edges, and scissors that were bend and damaged on purpose, are interesting.

Among all, we can also point out a find of the fragments of a drinking horn: its cylindrical forged metal parts, massive conical tip and parts of the chain pendant.

The main factor for the dating of the burial is the presence of the fragment parts of the iron fibula of the late La Tène culture scheme from which we have its back part with the mechanism and the needle.

All together, the mentioned above finds have strong analogies in La Tène-type cultures of Europe (Jastorf, Oksywie, Przeworsk and Zarybyntsi cultures) – the fact that helps us to date the burial from Koshylivtsi with the last phase of Pre-Roman period – the beginning of the Early Roman period (phase A3/B1) and because of the features of the burial ritual, we can attribute it to the Przeworsk culture.

The early dates separate it from the other Przeworsk sites in the Middle Dnister region and the reasons of its arrival currently remain unclear. Perhaps, the burial site is connected with the military and political events in this micro-region that took place at that time.

Keywords: *burial, La Tène-type cultures, Przeworsk culture, weapon arms, Hryniv, burial ground in Mutyn, Pre-Roman period, the Middle Dnister region.*

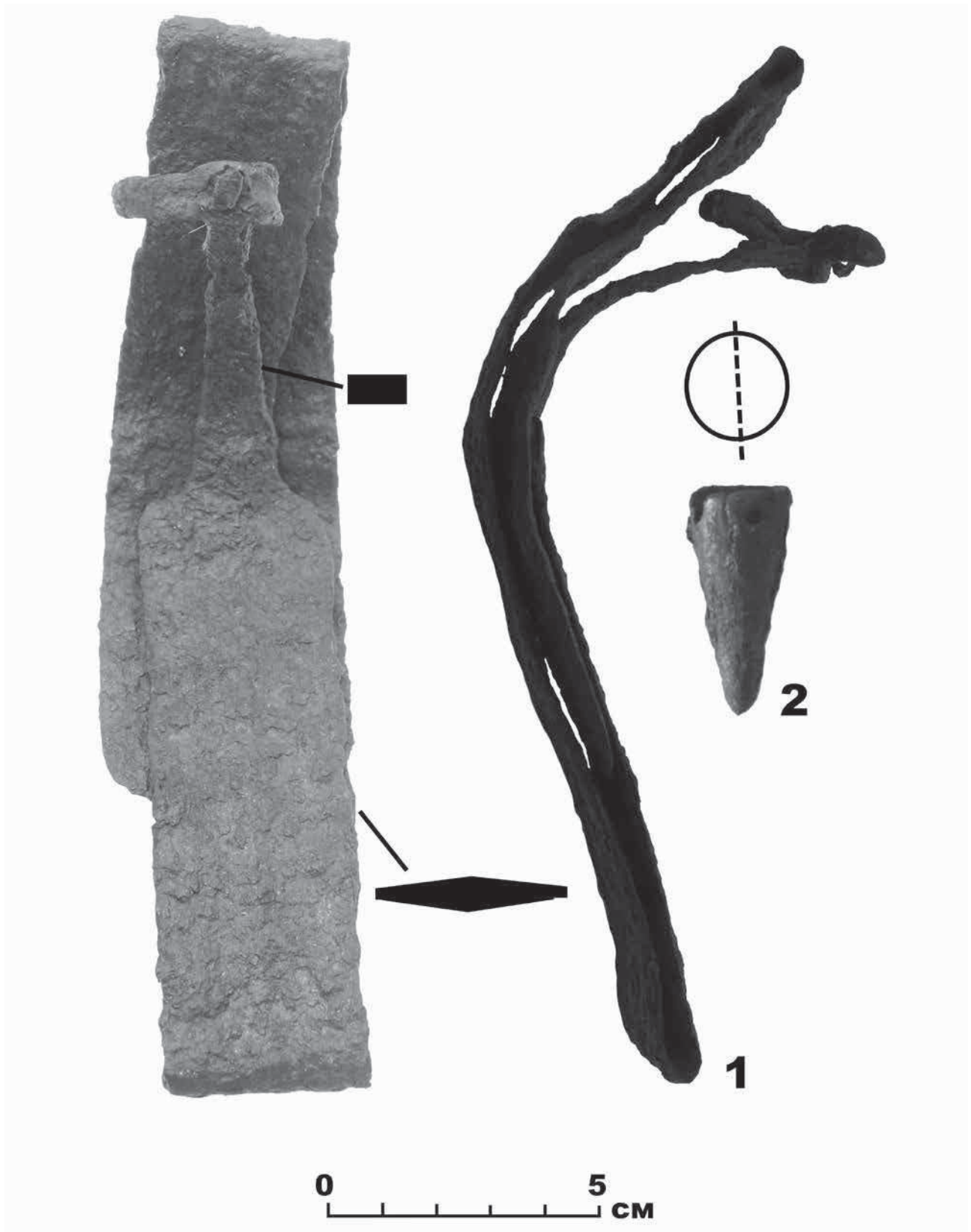

Рис. 1. Предмети озброєння з поховання: ритуально зігнутий меч (1), вток списа (2);

СЕКЦІЯ 1

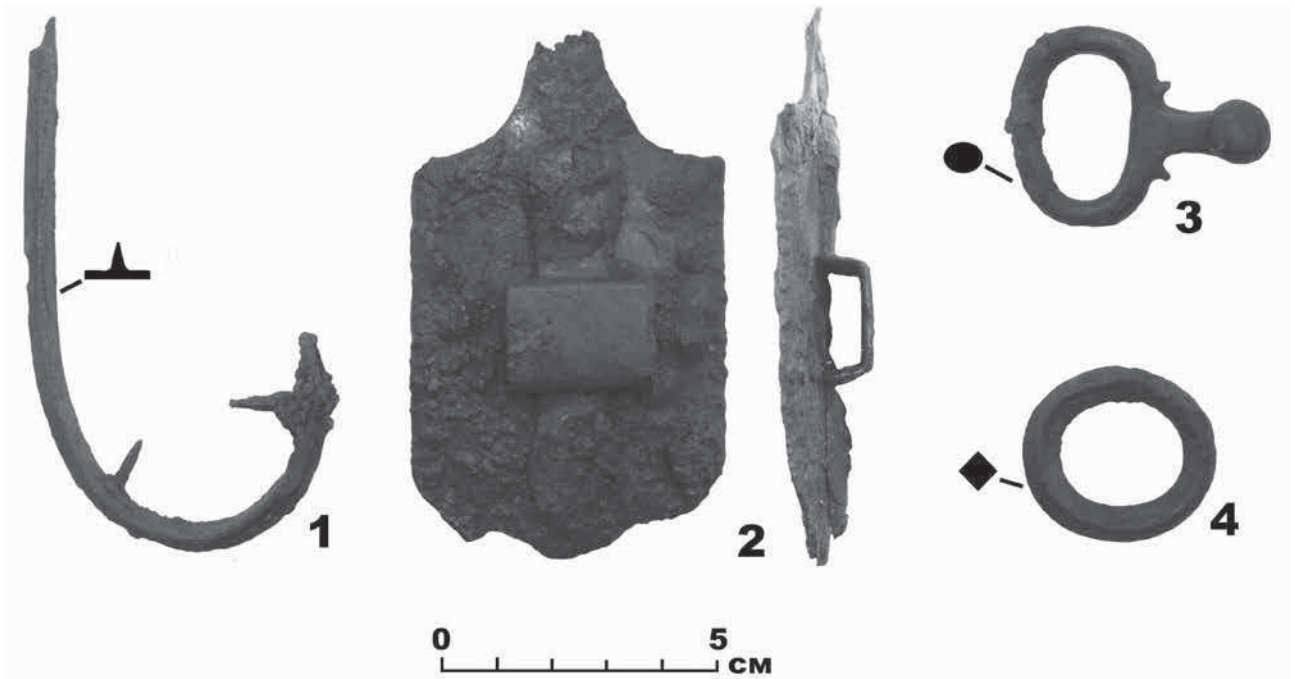

Рис. 2. Елементи піхов меча: кінцева накладка (1), кріплення (2), кільця для підвішування (3, 4);

Рис. 3. Залізний умбон з великими округлими цвяхами;

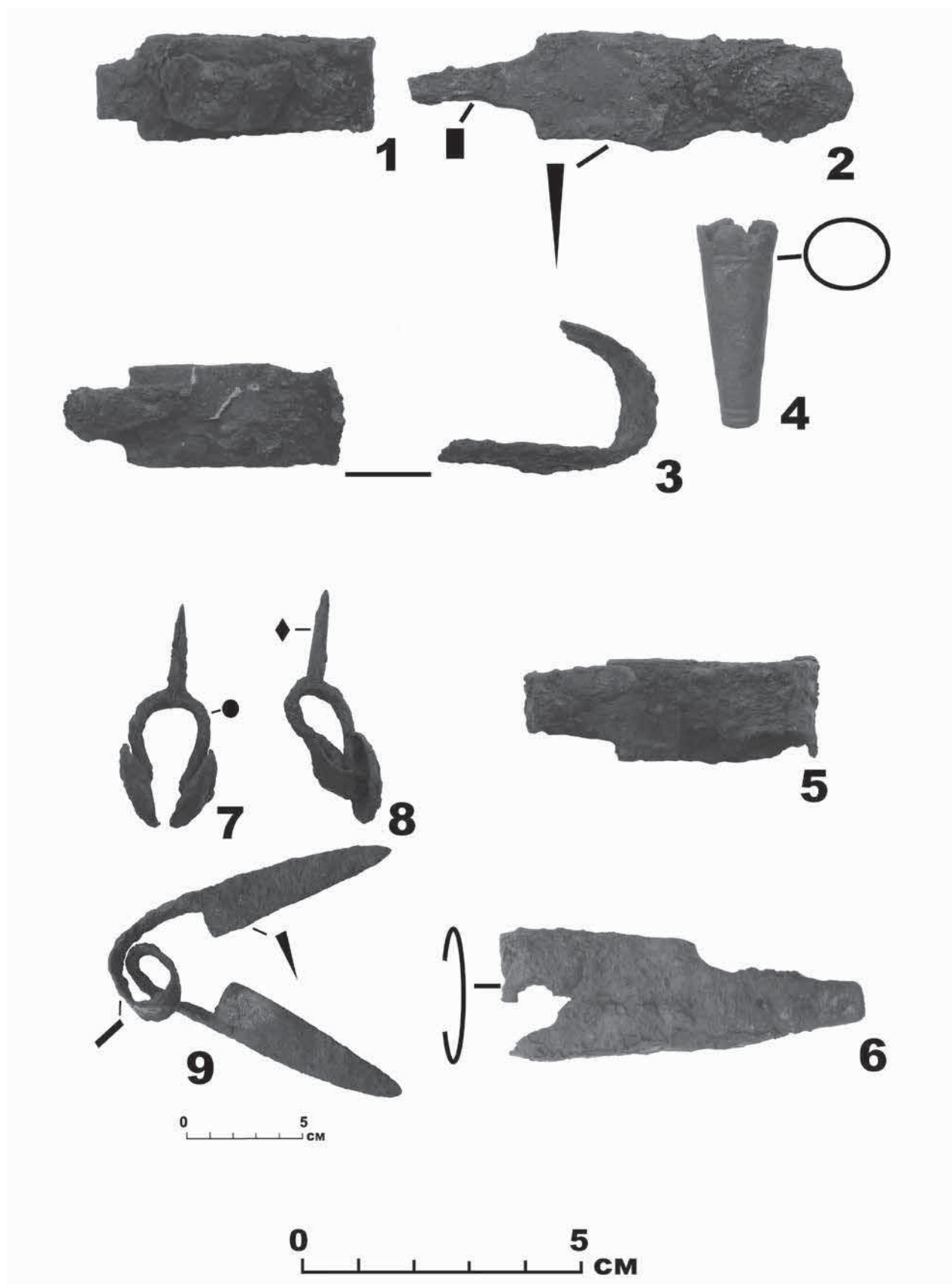

Рис. 4. Елементи спорядження: ритуально пошкоджені залізні ножі (1 – 3, 5), залізні елементи піхов ножів (4, 6), шпори (7, 8), ножиці (9);

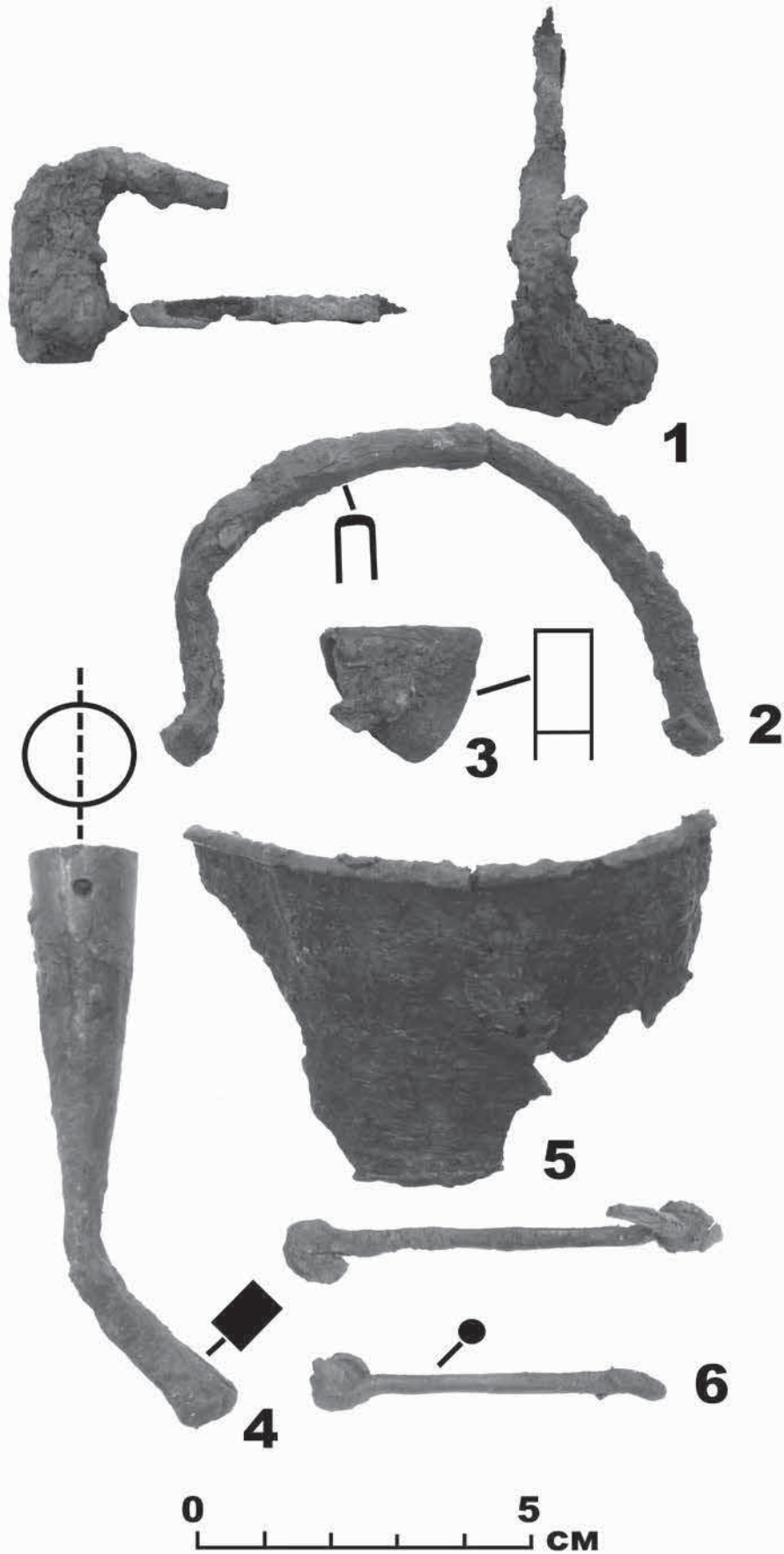

Рис. 5. Фібула пізньолатенської схеми (1) та залізні фрагменти питного рогу: накладка на вінець (2), кріплення для підвісу-ланцюжка (3), кінцевик (4), окуття (5), фрагменти ланцюжка (6);

Ігор Старенький,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Петро Болтанюк,
магістр історії, завідувач сектору «Музей старожитностей»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА В ОКОЛИЦЯХ СЕЛА БАГОВИЦЯ

У статті висвітлюється інформація про нововідкрите у квітні 2019 року багатошарове поселення на північ від с. Баговиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Вдалося встановити, що пам'ятка налічує п'ять хронологічних горизонтів, а саме: трипільська культура, ранній залізний вік, черняхівська культура, празько-корчацька культура та давньоруський час. З'ясовано, що поселення пошкоджене «чорними археологами», в деяких місцях культурний шар повністю знищений внаслідок сільськогосподарських робіт (материкова порода залягає вже на глибині 0,25–0,3 м). Частина пам'ятки сьогодні заболочена мочарами, вода з яких стікає в струмок Біла Криниця (права притока р. Баговиця), на лівому березі якого й розташоване поселення.

Ключові слова: Баговиця, поселення, археологічна розвідка, трипільська культура, ранній залізний вік, черняхівська культура, празько-корчацька культура, давньоруський час.

У квітні 2019 року І. О. Стареньким спільно з начальником Відділу охорони пам'яток у Хмельницькій області С. М. Шпаковським було проведено археологічну розвідку на північ від с. Баговиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області в урочищі Нова ферма (Ферма Боярського). Тут вдалося виявити багатошарове (п'ятишарове) поселення площею близько 12 га. На поверхні орного поля вдалося зібрати фрагменти керамічного посуду різних епох. Того ж місяця експедицією Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника у складі завідувача сектору «Музей старожитностей» П. А. Болтанюка, провідного наукового співробітника І. О. Старенького та студента історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Є. Ю. Левінзона здійснено розвідку з шурфуванням. В місці невеликого кар'єру для видобування піску було зроблену зачистку, яка за польовою документацією отримала маркування шурф № 1 (координати – 48°03'30.0"N, 26°07'54.8"E). Встановлено, що верхній шар товщиною 4–6 см становив дерн, нижче нього залягав шар чорнозему з вкрапленнями обмазки потужністю 28–40 см, під яким знаходився чорно-коричневий ґрунт з вкрапленнями обмазки потужністю 32–56 см. На глибині 74–88 см від денної поверхні залягала материкова порода у вигляді піску (рис. 7). Шурф № 2 було закладено на орному полі, тут вдалося натрапити на землянку (напівземлянку?) черняхівської культури. До глибини 80 см від денної поверхні лежав шар чорнозему з вкрапленнями глиняної обмазки, нижче нього знаходився шар чистого чорнозему (рис. 7). Цікаво, що в 20 м від шурфу № 2 на підвищенні материкова порода залягала вже на глибині 25 см.

Вдалося виділити п'ять хронологічних горизонтів. Перший відноситься до періоду трипільської культури. Матеріал цього часу виявився малочисленим та сильно фрагментованим, що не дає змогу не лише визначити локальну групу, але й етап. Серед фрагментів керамічного посуду цього часу можемо виділити лише фрагмент вінця конічної миски діаметром 16 см з підлощеною поверхнею (рис. 1.7). До трипільського часу можемо також з великою долею вірогідності віднести і 4 крем'яних вироби:

1. ножеподібна пластина розміром 2,6×1,8×0,6 см – кремій сірого кольору, спинка чотиригранна, животик прямий, з ударною хвилькою; одна зі сторін має дрібну ретуш утилізації (рис. 1.7);
2. фрагмент ножеподібної пластини розміром 1,5×2,9×0,4 см – кремій неякісний, сірого кольору з вкрапленнями білого; спинка тригранна, животик прямий (рис. 1.8);
3. фрагмент ножеподібної пластини розміром 3,4×2,4×0,8 см – кремій неякісний, сірого кольору з вкрапленнями білого; спинка тригранна, дві бокових поверхні мають зубчасту ретуш (рис. 1.9);
4. серповий вкладиш розміром 4,2×2,4×0,7 см – кремій молочного кольору з невеликими вкрапленнями вапняку; у поперечному перерізі вкладиш трикутний, зроблений з ножеподібної пластини, верхній край скошений; животик прямий, з ударною хвилькою; робоча сторона оснащена крупною зубчастою ретушшю (рис. 1.10).

Виявлено також кілька фрагментів кераміки раннього залізного віку. На жаль, малочисленність та фрагментованість матеріалу не дають змоги впевнено віднести його до чорноліського чи ранньоскіфського часу. Черепок коричневого кольору, на зламі сірого, випал нерівномірний, у тісті значна домішка крупно товченого шамоту. Інколи спостерігається додавання в якості жорстви дрібно товченого кременю. Найбільш виразними є 3 фрагменти банковидних горщиків. Один з фрагментів вінця плавно відігнутий назовні, горизонтально зрізаний (рис. 1.2); інший прямиий, також горизонтально зрізаний (рис. 1.3). Найбільш цікавим виявився третій фрагмент, який також прямиий і горизонтально зрізаний, але на відмінну від попередніх зовні має два діагональних нервюра (рис. 1.4). посуд такого типу має численні аналогії, зокрема серед посуду з курганів № 4 та № 6 у Луці-Врублівецькій (Шовкопляс 1954, с. 104, рис. 1.4; с. 106, рис. 3.6, 10; с. 107, рис. 4.1, 3), поселень Залевки (Покровська 1952, с. 50, рис. 1.1–3), Жаботин (Покровська 1952, с. 53, рис. 4.1), Нагоряни-Підмет (Шовкопляс 1954, с. 103, табл. 1.1–2, 5, 7–8), Галиця II (Гуцал 1979, с. 67, рис. 2.1, 5, 7), Атаки (Гуцал 1979, с. 69, рис. 3.5), Рестеве (Гуцал 1979, с. 69, рис. 3.18–19), Шеїн (Гуцал 1979, с. 69, рис. 3.12–13), Покос (Гуцал 1979, с. 69, рис. 3.47), Непоротове (Гуцал 1979, с. 70, рис. 4.3, 14; Крушельницька 1998, с. 29, рис. 12.2; с. 30, рис. 13.8; с. 38, рис. 17.11 та ін.).

Також виявлено порівняно незначну кількість фрагментів керамічних виробів, які, ймовірно, можуть бути віднесені до празько-корчацької культури. Серед знахідок виділяється фрагмент вінця ліпного горщика світло-коричневого кольору (рис. 1.11), стінки посудини жовтого кольору (рис. 1.13) та ручки (рис. 1.14). Черепок часто «слоїстий», в якості спіснювача додавався товчений вапняк. Однак враховуючи незначну чисельність виявлених фрагментів, питання приналежності вище описаних знахідок до празько-корчацької культури залишаємо відкритим. Можливо дослідження наступних сезонів прояснять ситуацію.

Також траплялися поодинокі дрібні фрагменти кераміки давньоруського часу XII–XIII ст.

Водночас основну групу знахідок становлять матеріали черняхівської культури. Вдалося зібрати колекцію денця. Серед них виділяємо кілька типів. До першого належать прості денця (рис. 3.2), аналогії яким походять з поселень Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 94, рис. 23; с. 99, рис. 28.9; с. 100, рис. 29; с. 102, рис. 31; с. 104, рис. 33), Теремці (Баран 1998, с. 110, табл. XXIX.11; с. 113, табл. XXXII.13; с. 119, табл. XXXVIII.15–16), Велика Бугаївка I, Мала Солтанівка, Григорівка, Долина, Копачів I, Халеп'є, Дзвеняче, Оленівка (Кравченко, Петраускас, Шишкин, Петраускас 2007, с. 72, рис. 9.11; с. 81, рис. 18.6; с. 86, рис. 23.7; с. 88, рис. 25.9–10; с. 92, рис. 29.6; с. 102, рис. 39.7, 9, 10; с. 116, рис. 53.13; с. 124, рис. 61.4–10). До другого відносимо денця з яскраво вираженим утором та пласким денцем, які, у свою чергу поділяються на утори трикутні (рис. 4.5), аналогії яким знаходимо на поселеннях Теремці (Баран 1998, с. 111, табл. XXX.11), Борисів, Нові Безрадиці, Дзвеняче (Кравченко, Петраускас, Шишкин, Петраускас 2007, с. 69, рис. 6.10, 11, 14; с. 98, рис. 35.6; с. 116, рис. 53.12) та ромбічні (рис. 3.1, 3, 4; рис. 4.2, 4), аналогії яким відомі на поселеннях Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 86, рис. 15.6), Теремці (Баран 1998, с. 111, табл. XXX.14–15; с. 113, табл. XXXII.12; с. 119, табл. XXXVIII.8–9, 17–19), Борисів, Велика Бугаївка I, Велика Вільшанка I, Гребінки, Рославичі I, Застугна, Копачів I, Халеп'є, Черняхів (Кравченко, Петраускас, Шишкин, Петраускас 2007, с. 69, рис. 6.12; с. 72, рис. 9.4; с. 73, рис. 10.9; с. 79, рис. 16.14; с. 83, рис. 20.11; с. 91, рис. 28.2; с. 92, рис. 29.5, 7; с. 102, рис. 39.8, 11; с. 103, рис. 40.9–10). До наступного типу належать денця з увігнутих дном (рис. 3.11). Денця аналогічної форми відомі на поселеннях Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 96, рис. 25; с. 100, рис. 29), Теремці (Баран 1998, с. 119, табл. XXXVIII.4), Велика Бугаївка I, Велика Вільшанка I, Застугна (Кравченко, Петраускас, Шишкин, Петраускас 2007, с. 72, рис. 9.10; с. 73, рис. 10.5, 7, 10; с. 91, рис. 28.3, 6). Найбільшу групу становлять денця на кільцевому піддоні з трикутним (рис. 3.9, 12), аналоги яким походять з поселень Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 100, рис. 29), Теремці (Баран 1998, с. 113, табл. XXXII.16), Григорівка, Оленівка (Кравченко, Петраускас, Шишкин, Петраускас 2007, с. 85, рис. 22.6; с. 124, рис. 61.13), та ромбічним утором (рис. 3.6–8, 10; рис. 4.1, 3), денця схожої форми зафіксовані на поселеннях Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 100, рис. 29; с. 102, рис. 31; с. 104, рис. 33), Теремці (Баран 1998, с. 110, табл. XXIX.10; с. 113, табл. XXXII.17–20; с. 119, табл. XXXVIII.5), Черепин (Баран 1998, с. 77, рис. 20.16), Велика Вільшанка XI, Гребінки, Рославичі I, Григорівка, Долина, Обухів XIV (Кравченко, Петраускас, Шишкин, Петраускас 2007, с. 75, рис. 12.6, 8; с. 79, рис. 16.12; с. 83, рис. 20.10; с. 85, рис. 22.11; с. 88, рис. 25.6, 11; с. 100, рис. 37.1–2), або без нього (рис. 3.5), аналогії з поселення Оленівка (Кравченко, Петраускас, Шишкин, Петраускас 2007, с. 124, рис. 61.16).

Значну частину знахідок становили фрагменти горщиків. Абсолютна більшість з них мали сірий колір, зрідка жовтий, тісто піщисте, поверхня шерехата. Серед зібраних фрагментів не було виявлено ліпних. Одна зі знахідок мала старанно заглажену поверхню. Вінце вертикальне, потовщене, горизонтально зрізане, з невеликою борозенкою на торці (рис. 2.2). Аналогічні форми посуду походять з поселень Теремці (Баран 1998, с. 119, табл. XXXVIII.27; с. 129, табл. XLIX.15), Борисів, Велика Солтанівка IV, Тараща, Обухів I (Кравченко, Петраускас, Шишкин, Петраускас 2007, с. 69, рис. 6.7; с. 78, рис. 15.3; с. 113, рис. 50.3; с. 233, рис. 11.4). Ще один фрагмент вінця горщика має лощену поверхню. Вінце пряме, потовщене, заокруглене (рис. 2.3). Аналогії

таким формам вінець знаходимо на поселенні Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 88, рис. 17.2, 9), Комарів (Петраускас, Коваль 2016, с. 47, рис. 4.14) на Середньому Дністрі, Антонівка II, Велика Солтанівка IV на Київщині (Кравченко, Петраускас, Шишкін, Петраускас 2007, с. 77, рис. 14.4; с. 108, рис. 45.12). Наступний фрагмент належить горщику діаметром 12 см. Черепок сірого кольору, поверхня шерехата, тісто піщисте. Вінець горизонтально відігнуте назовні, потоншене, край трикутний (рис. 5.1). Аналогічні профілі вінець горщиків знайдені на поселеннях Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 95, рис. 24), Григорівка, Малі Дмитровичі IV, Обухів I (Кравченко, Петраускас, Шишкін, Петраускас 2007, с. 85, рис. 22.2; с. 97, рис. 34.3; с. 237, рис. 15.4; с. 243, рис. 21.11). Два фрагменти вінець горщиків мають діаметр 12 та 16 см. Черепок сірого кольору, поверхня шерехата, тісто піщисте. Вінець плавно відігнуте назовні, потовщене, округле (рис. 5.2, 5; рис. 6.1, 7). Численні аналогії таким профілям вінець знаходимо на поселеннях Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 82, рис. 10.1; с. 92, рис. 21; с. 95, рис. 24; с. 99, рис. 28.3, 8; с. 100, рис. 29; с. 118, рис. 47.2, 5, 8, 10), Теремці (Баран 1998, с. 110, табл. XXIX.12; с. 112, табл. XXXI.8, 10; с. 113, табл. XXXII.7, 8, 22; с. 119, табл. XXXVIII.29, 31, 33, 35–36; с. 129, табл. XLIX.13–14), Устя (Винокур 1972, с. 62, рис. 23.2; с. 134, рис. 54), Комарів (Петраускас, Коваль 2016, с. 47, рис. 4.12; с. 49, рис. 5.7; 9, с. 170, рис. 5.20, 30), Рогізна (Баран 1998, с. 80, рис. 24.8), Рашків II (Баран 1998, с. 85, рис. 28.2, 8) на Середньому Дністрі, Хлопків, Глеваха (Петраускас 2018, с. 27, рис. 6.5–6), Рославичі, Малі Дмитровичі IV, Дзвеняче, Мотовилівська Слобідка VII, Малополовецьке II, Обухів I на Київщині (Кравченко, Петраускас, Шишкін, Петраускас 2007, с. 83, рис. 20.4; с. 97, рис. 34.10; с. 116, рис. 53.3; с. 123, рис. 60.1; с. 143, рис. 6.2, 4, 9; с. 237, рис. 15.2, 14; с. 238, рис. 16.6; с. 239, рис. 17.5–6, 11), Черкаси (Куштан, Петраускас 2011, с. 200, рис. 2.4, 7; с. 202, рис. 4.6), Пряжів (Винокур 1972, с. 53, рис. 20.7), Черепин (Баран 1998, с. 77, рис. 20.9, 11, 13). Також трапляються фрагменти вінець горщиків з плавно відігнутим назовні, потовщеним, косо зрізаним назовні вінцем (рис. 5.3). Аналогії до них походять з поселень Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 104, рис. 33), Теремці (Баран 1998, с. 119, табл. XXXVIII.13; с. 119, табл. XXXVIII.30), Комарів (Петраускас, Коваль 2016, с. 47, рис. 4.15) на Середньому Дністрі, Велика Солтанівка IV, Крушинка, Халеп'є, Малополовецьке II, Обухів I на Київщині (Кравченко, Петраускас, Шишкін, Петраускас 2007, с. 76, рис. 13.6, 10; с. 80, рис. 17.4; с. 102, рис. 39.4; с. 143, рис. 6.3; с. 237, рис. 15.12–13), Черкаси (Куштан, Петраускас 2011, с. 200, рис. 2.3). Окрему групу становлять фрагменти горщиків сірого кольору, поверхня шерехата, тісто піщисте. Вінець плавно відігнуте назовні, потовщене, з трикутним виступом назовні (рис. 5.4, рис. 6.2). Різновидом цього типу являються вінця із заокругленим краєм (рис. 5.8). Аналогічні форми зустрічаємо на поселеннях Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 94, рис. 23.1; с. 95, рис. 24; с. 97, рис. 26.8), Теремці (Баран 1998, с. 113, табл. XXXII.9–10; с. 119, табл. XXXVIII.14), Комарів (Петраускас 2014, с. 170, рис. 5.21) на Середньому Дністрі, Малі Дмитровичі IV, Петровське II, Обухів I на Київщині (Кравченко, Петраускас, Шишкін, Петраускас 2007, с. 97, рис. 34.4; с. 111, рис. 48.2; с. 237, рис. 15.4; с. 243, рис. 21.11). Ще один фрагмент вінця горщика сірого кольору, поверхня шерехата, тісто піщисте. У тісті домішка дрібно товченого вапняку. Вінець плавно відігнуте назовні, потовщене, округле. З внутрішньої сторони невелика бровка під накривку (рис. 5.6). Аналоги таким типам горщиків зустрічаємо в Теремцях (Баран 1998, с. 119, табл. XXXVIII.22). Зрідка також трапляються фрагменти з плавно відігнутим назовні, потовщеним, ромбічним вінцем (рис. 5.7). Аналогії відомі на поселеннях Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 96, рис. 25), Теремці (Баран 1998, с. 116, табл. XXXV.29), Комарів (Петраускас 2014, с. 170, рис. 5.27) на Середньому Дністрі, Халеп'є, Обухів I на Київщині (Кравченко, Петраускас, Шишкін, Петраускас 2007, с. 102, рис. 39.3; с. 237, рис. 15.10). Ще один тип горщиків має вінець Т-подібної форми (рис. 6.3). Аналогічне профілювання вінець горщиків зустрічаємо на поселеннях Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 84, рис. 13.3), Теремці (Баран 1998, с. 116, табл. XXXV.26; с. 119, табл. XXXVIII.34; с. 124, табл. XLIII.7; с. 127, табл. XLVII.11), Комарів (Петраускас 2014, с. 170, рис. 5.25) на Середньому Дністрі, Борисів, Велика Вільшанка I, Велика Мотовилівка II, Велика Снітинка II, Обухів I на Київщині (Кравченко, Петраускас, Шишкін, Петраускас 2007, с. 69, рис. 6.8; с. 73, рис. 10.6; с. 107, рис. 44.10; с. 118, рис. 55.5; с. 232, рис. 10.4), Черкаси (Куштан, Петраускас 2011, с. 203, рис. 5.3), Черепин (Баран 1998, с. 77, рис. 20.10). Отже, за типом профілю вінця на поселенні зустрічаються щонайменше 9 різновидів горщиків.

Другу групу знахідок кераміки становлять фрагменти мисок. Зокрема знайдено фрагмент вінця миски діаметром 26 см. У тісті домішка дрібно товченого вапняку. Поверхня миски лощена. Вінець різко відігнуте назовні, горизонтально зрізане (рис. 2.1). Схожі за профілюванням вінця вироби походять з поселень Жуківці I, Малополовецьке II, Обухів I (Кравченко, Петраускас, Шишкін, Петраускас 2007, с. 90, рис. 27.2; с. 149, рис. 12.7; с. 236, рис. 14.7; с. 265, рис. 43.4, 7, 10). Інший уламок належить мисці діаметром 18 см. Поверхня лощена. Вінець пряме, округле, потовщене, зовні утворює рельєфний валик. Ще один рельєфний валик на тулубі миски (рис. 2.4). Аналогічні за профілем вінця миски знайдені на поселеннях Велика Солтанівка IV, Малополовецьке II, Обухів I (Кравченко, Петраускас, Шишкін, Петраускас 2007, с. 78, рис. 15.8, 11; с. 145, рис. 8.7; с. 242, рис. 20.8), Черкаси (Куштан, Петраускас 2011, с. 201, рис. 3.6). Ще два фрагменти вінець мисок діаметром 16

та 18 см. Поверхня лощена. Вінце злегка відігнуте назовні, округле. Зовні на тулубі яскраво виражений кутастий залом (рис. 2.5–6). Численні аналогії знаходимо на поселеннях Бакота (Винокур, Горішній 1994, с. 88, рис. 17.1; с. 102, рис. 31), Теремці (Баран 1998, с. 119, табл. XXXVIII.2; с. 120, табл. XXXIX.3; с. 129, табл. XLIX.14), Устя (Винокур 1972, с. 134, рис. 54), Комарів (Петраускас 2014, с. 170, рис. 5.3, 6) на Середньому Дністрі, Дерев'яна, Велика Бугаївка (Петраускас 2018, с. 28, рис. 7.1, 5, 7), Васильків IV, Велика Солтанівка IV, Петрівське II, Тараща, Оленівка, Малополовецьке II, Обухів I на Київщині (Кравченко, Петраускас, Шишкин, Петраускас 2007, с. 70, рис. 7.3; с. 76, рис. 13.9; с. 77, рис. 14.7; с. 11, рис. 48.3; с. 114, рис. 51.4; с. 124, рис. 61.12; с. 145, рис. 8.5; с. 242, рис. 20.9, 11), Черкаси (Куштан, Петраускас 2011, с. 201, рис. 3.7; с. 203, рис. 5.6; с. 205, рис. 7.8). Ще один фрагмент сіролощеної миски має діаметр 12 см, плавно відігнуте назовні вінце, валикоподібно потовщене, округле. На тулубі кутастий залом (рис. 6.4). Аналогічні профілі мисок зустрічаємо на поселенні Обухів I (Кравченко, Петраускас, Шишкин, Петраускас 2007, с. 242, рис. 20.8). Окрім того фрагмент вінця сіролощеної миски діаметром 12 см. Вінце горизонтально відігнуте назовні, потоншене, край трикутний. На тулубі кутастий залом (рис. 6.5). Аналогії відомі на поселеннях Комарів (Петраускас 2014, с. 170, рис. 5.1, 7) на Середньому Дністрі, Малополовецьке II, Обухів I на Київщині (Кравченко, Петраускас, Шишкин, Петраускас 2007, с. 149, рис. 12.5; с. 236, рис. 14.4; с. 242, рис. 20.11). Отже, серед знахідок можемо виділити 5 типів сіролощених мисок.

Також знайдено фрагмент вінця піфоса (рис. 6.9), уламки вінець глеків, шматок скляного кубка та фрагменти стінок світлоглиняних амфор.

Отже, на північ від села Баговиця в урочищі Нова ферма (Ферма Боярського) знаходиться багатошарове поселення, яке, ймовірно, має п'ять хронологічних горизонтів, що представляють трипільську культуру, ранній залізний вік, черняхівську культуру, празько-корчацьку культуру та давньоруський час. Поселення розташоване переважно на лівому березі струмка Біла Криничка – правої притоки річки Баговиця. У давнину ця територія, ймовірно, мала складний рельєф, адже численні знищені сільськогосподарськими роботами яри проглядаються на місцевості досі. Відносно незначна частина поселення заболочена. Більшість його території розорується. Місцями культурний шар повністю знищений. Окрім того помітні численні сліди діяльності «чорних археологів». Не зважаючи на це, дослідження на пам'ятці можуть дати цінний матеріал для вивчення археології Середнього Подністров'я.

Література

- Баран, В. Д. 1998. *Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі*. Київ: б/в.
- Винокур, І. С. 1972. *Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V століть н. е.* Київ: Київський поліграфічний комбінат.
- Винокур, І. С., Горішній, П. А. 1994. *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя*. Кам'янець-Подільський: Центр поділезнавства.
- Гуцал, А. Ф. 1979. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї (розвідки 1968–1969 рр.). *Археологія*, 31, с. 65–75.
- Кравченко Н. М., Петраускас О. В., Шишкин Р. Г., Петраускас А. В. 2007. *Пам'ятники археології позднеримського времени Правобережной Киевщины*. Київ: КНТ.
- Крушельницька, Л. І. 1998. *Чорноліська культура Середнього Придністров'я*. Львів.
- Куштан, Д. П., Петраускас, О. В. 2011. Могильник черняхівської культури Черкаси-Центр (за матеріалами розкопок 2000–2003 рр.). *Oium*, 1, с. 178–232.
- Петраускас, О. В., Коваль, О. А. 2016. Житло з ранньослов'янськими елементами на черняхівському поселенні біля Комарова. *In Sclavenia terra*, 1, с. 41–57.
- Петраускас, О. В. 2014. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів. *Oium*, 4, с. 165–184.
- Петраускас, О. В. 2018. Могильник та поселення черняхівської культури Велика Бугаївка в системі старожитностей Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 22–41.
- Покровська, Є. Ф. 1952. Поселення VIII–VI ст. до н. е. на Тясмині. *Археологія*, 7, с. 43–65.
- Шовкопляс, І. Г. 1954. Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія*, 9, с. 98–105.

The article highlights the results of archaeological excavations at a newly discovered settlement north of the village of Bahovitsa, Kamianets-Podilskiy district, Khmelnytskyi region in the New Farm (Boyarsky Farm) tract. The settlement was opened in April 2019 and surveyed by the Kamianets-Podilskiy Archaeological Expedition of the State Historical Museum-Reserve (trial trenching was held by Ihor Starenkyi, Petro Boltanyuk, Evgenij Levinson).

Давня археологія України

It was established that the settlement is multilayered and has five chronological horizons: Trypillian culture, early Iron Age, Chernyakhiv culture, Prague-Korchak culture and 12-13 centuries. The settlement is located mainly on the left bank of the Belka Krynichka Stream – the right tributary of the Bahovitsa River. In ancient times, this area probably had a difficult terrain, as numerous ravines destroyed by agricultural work are still visible in the area. A relatively small part of the settlement is wetland. Most of its territory is ruined. In places, the cultural layer is completely destroyed. In addition, there are numerous traces of the activities of “black archaeologists”. Trypillian culture is represented by small fragments of ceramics and flint tools. Actually, this did not allow us to determine the stage and the local group. Several fragments of early Iron Age pottery were also found. Unfortunately, the small size and fragmentation of the material do not make it possible to assign it to Chernyakhiv culture or Early Scythian times. A relatively small number of fragments of ceramic products, which can probably be attributed to Prague-Korchak culture, as well as single fragments of ceramics of ancient times, were also found. At the same time, most of the material found is attributed to Chernyakhiv culture in the chronological framework of its highest development (3 – the first half of the 5th century). The finds are represented by fragments of pots, bowls, jugs, pithos, a glass cup.

Keywords: Bahovitsa, settlement, archaeological exploration, Trypillian culture, early Iron Age, Chernyakhiv culture, Prague-Korchak culture, ancient Rus time.

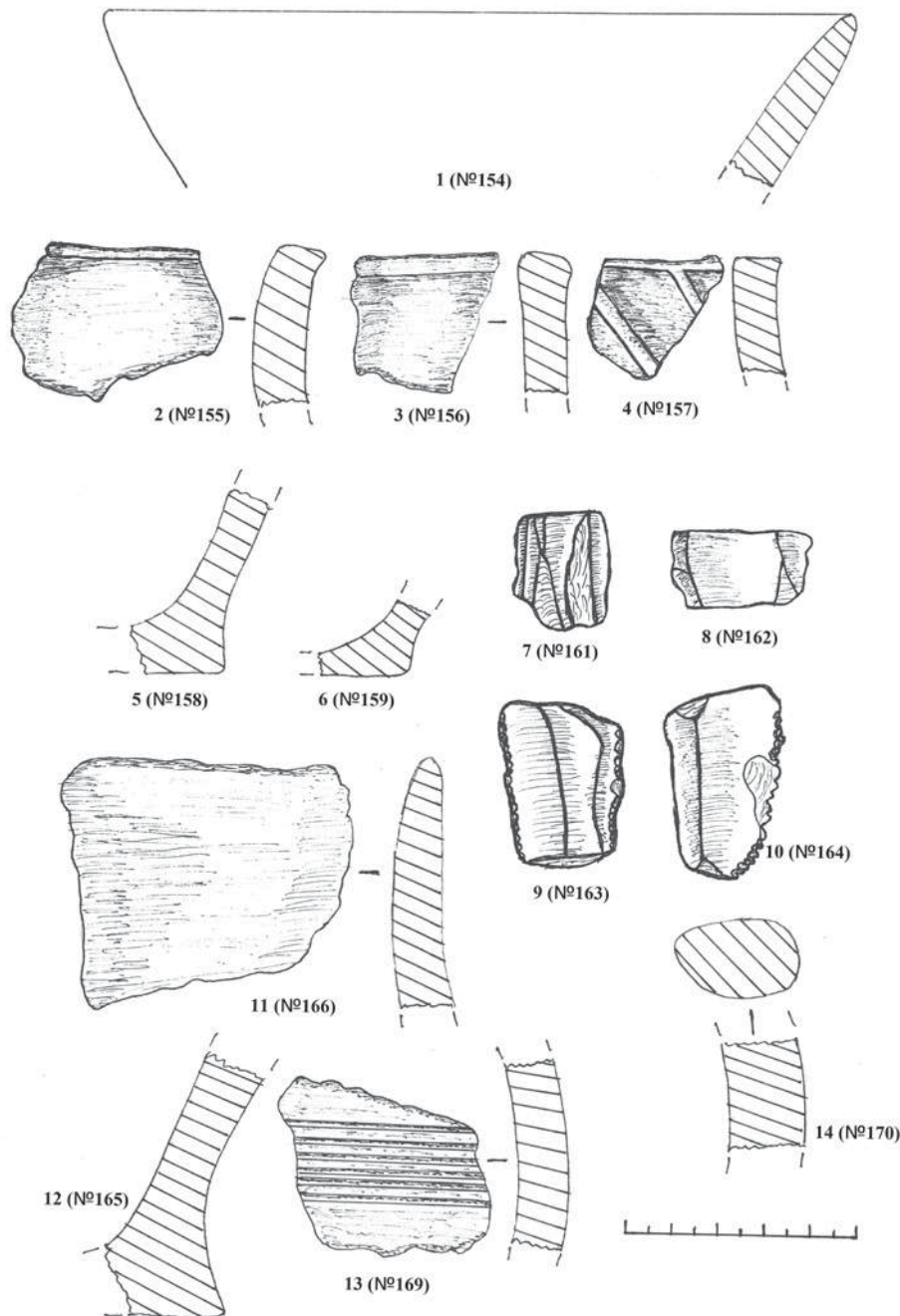

Рис. 1. Матеріали трипільської культури, раннього залізного віку, пражко-корчацької культури.

СЕКЦІЯ 1

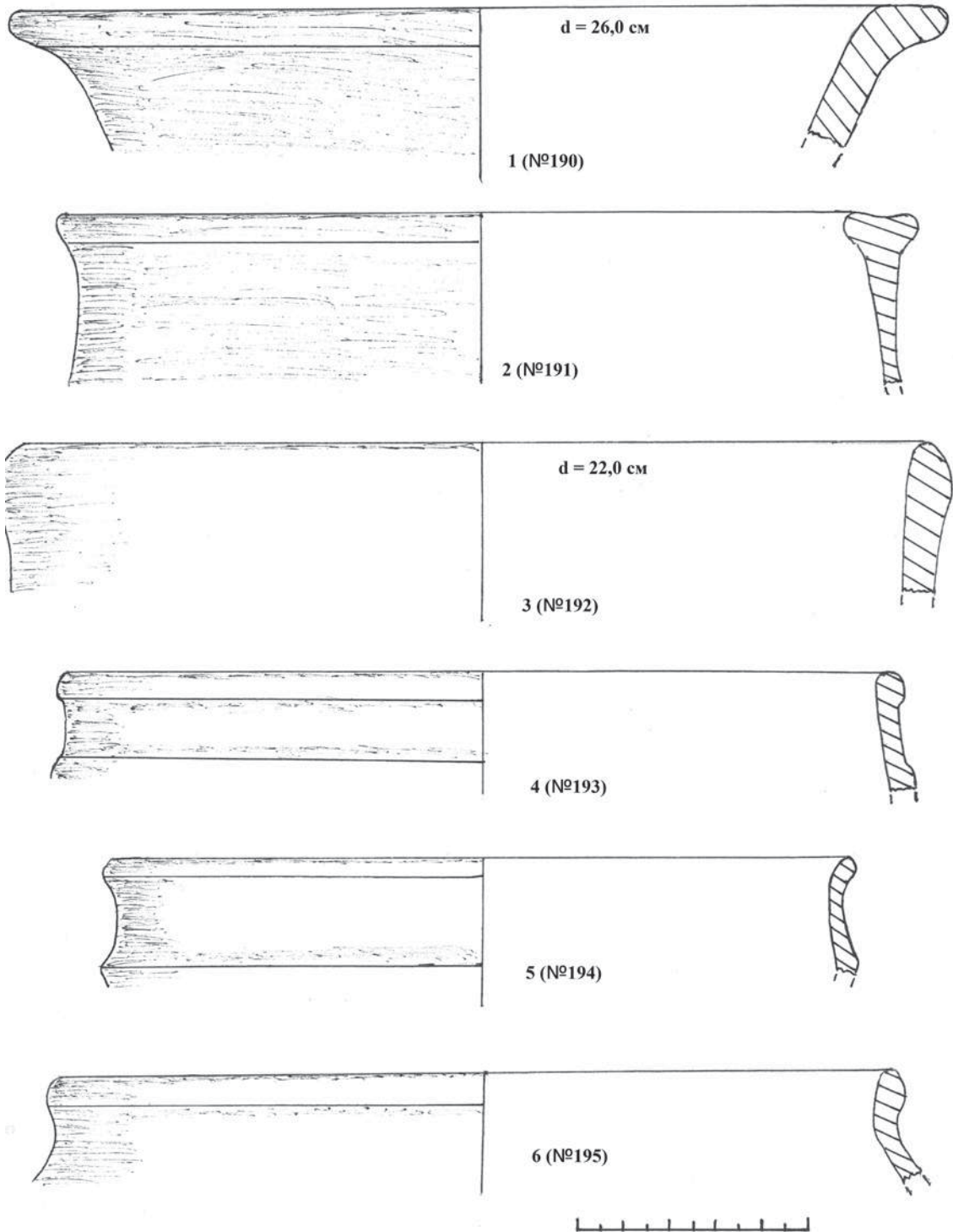

Рис. 2. Фрагменти вінець горщиків та мисок черняхівської культури.

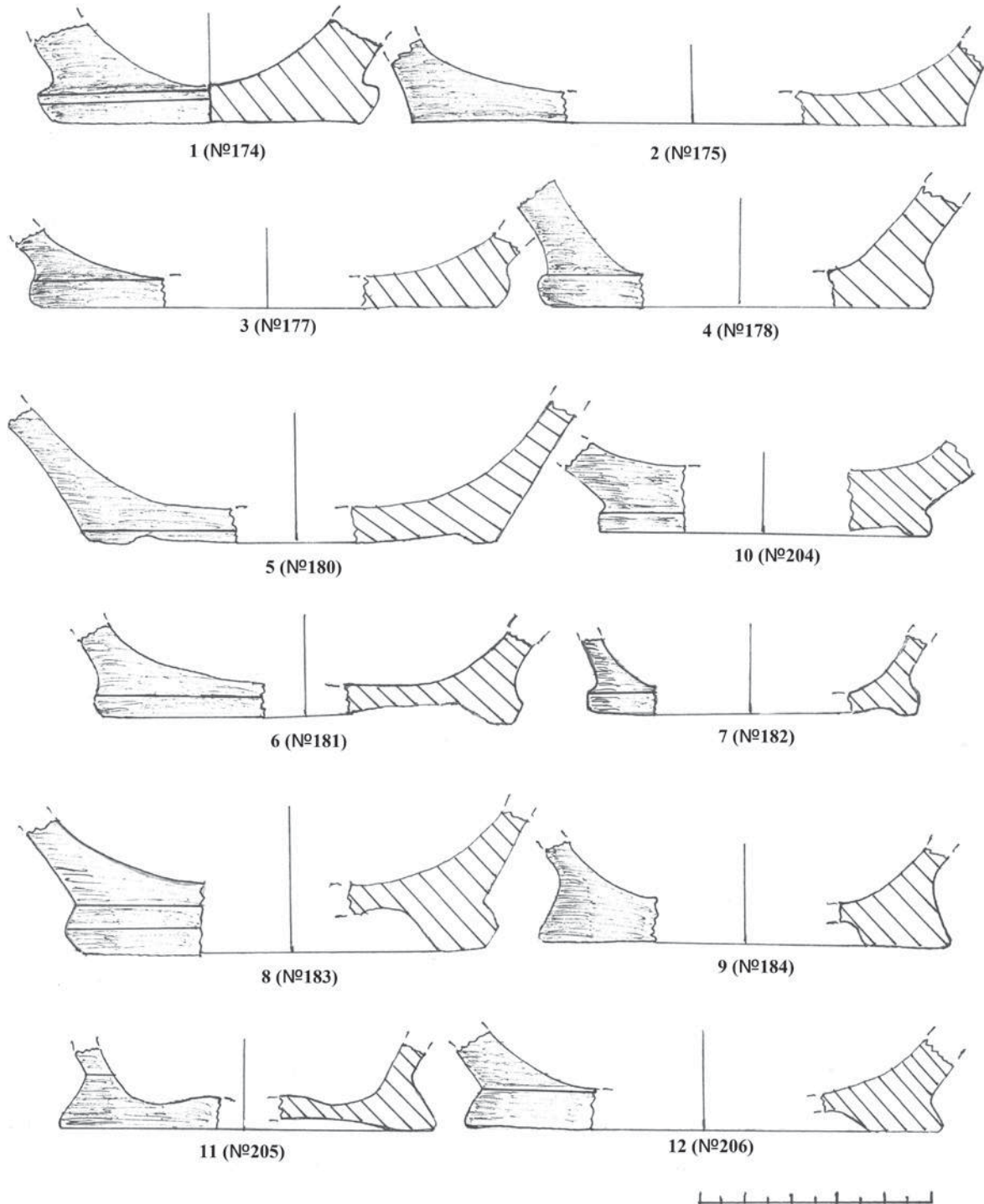

Рис. 3. Фрагменти донець горщиків та мисок черняхівської культури.

СЕКЦІЯ 1

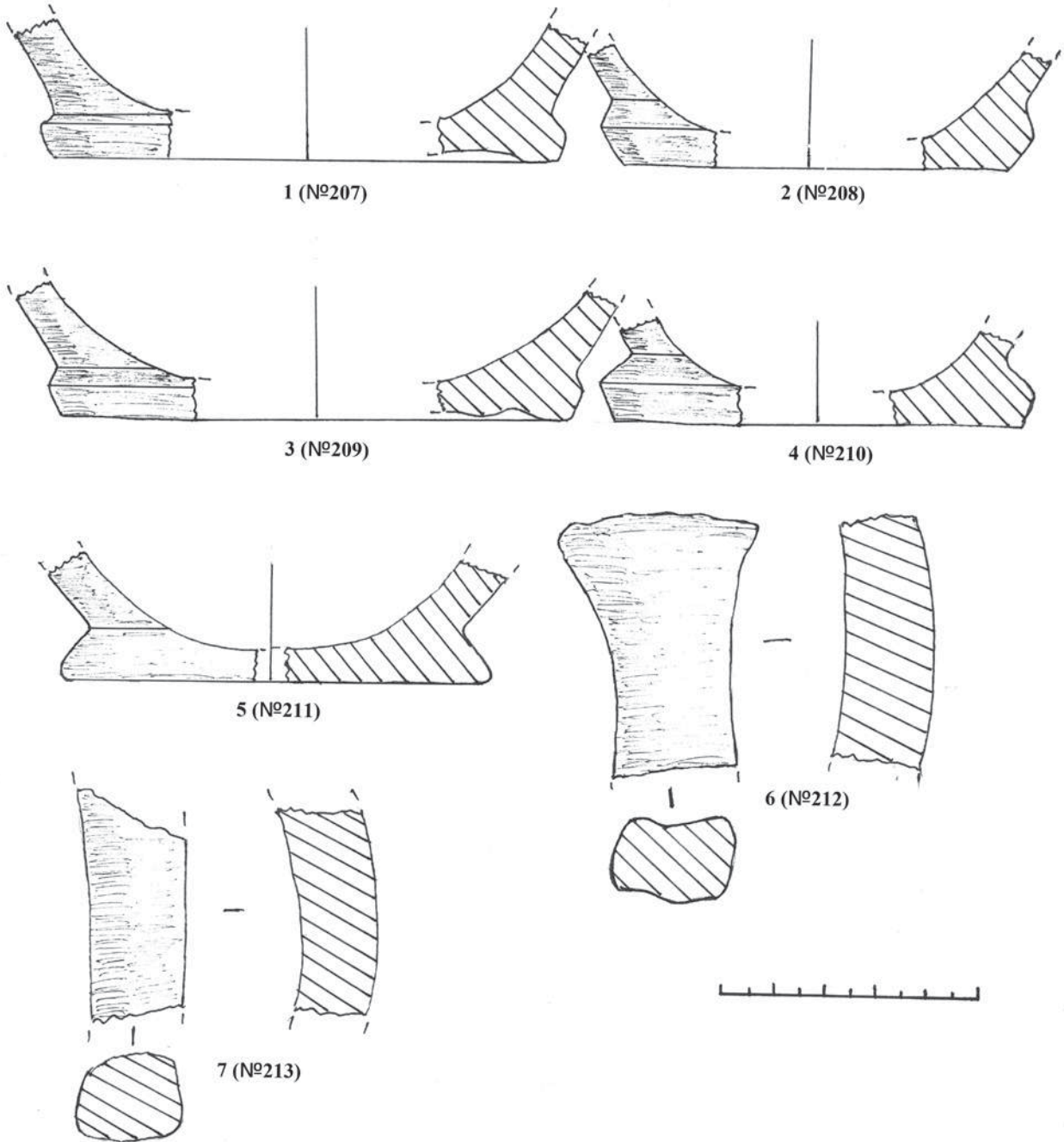

Рис. 4. Фрагменти донець та ручок посуду черняхівської культури.

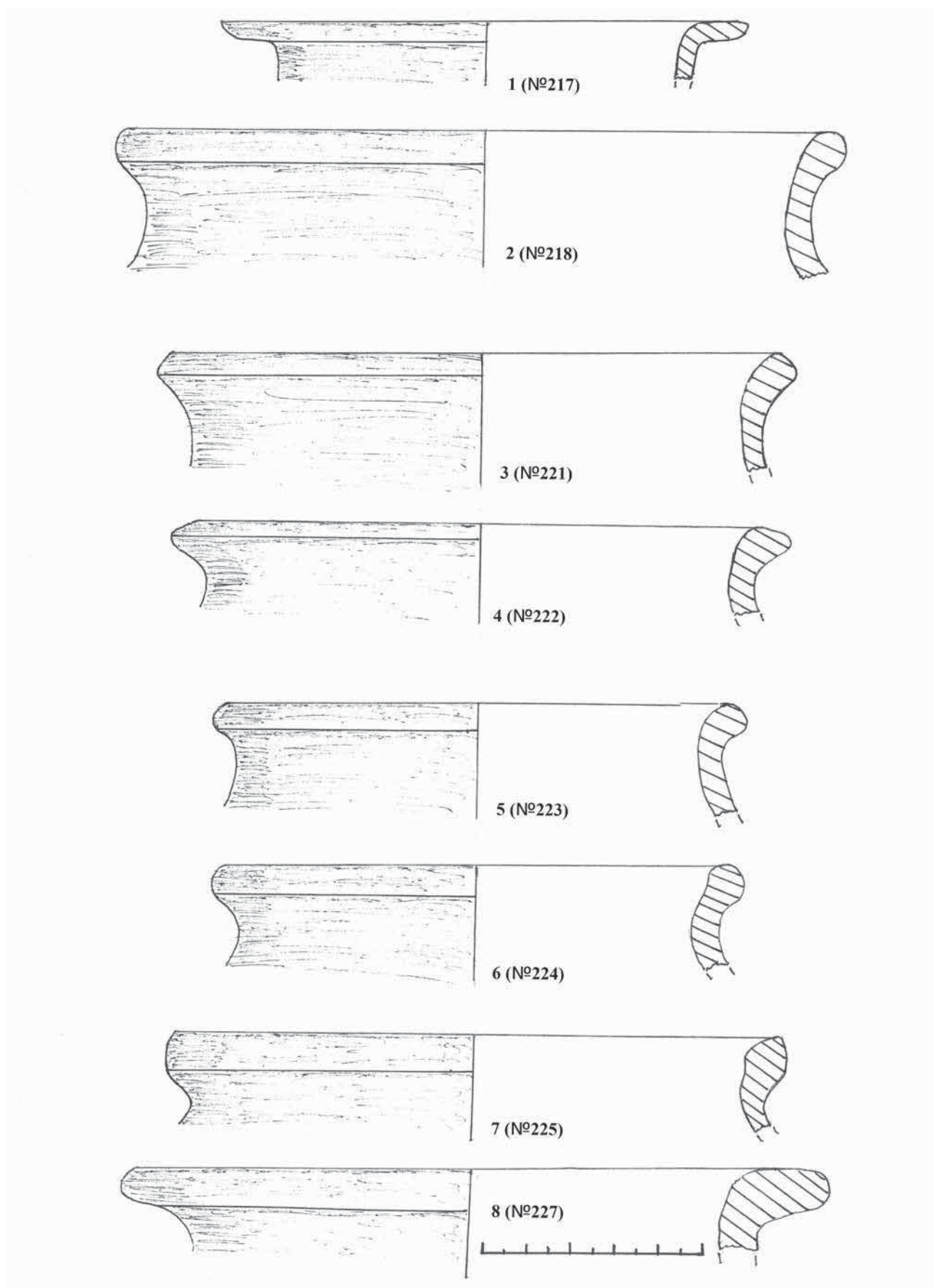

Рис. 5. Фрагменти вінець черняхівського посуду.

СЕКЦІЯ 1

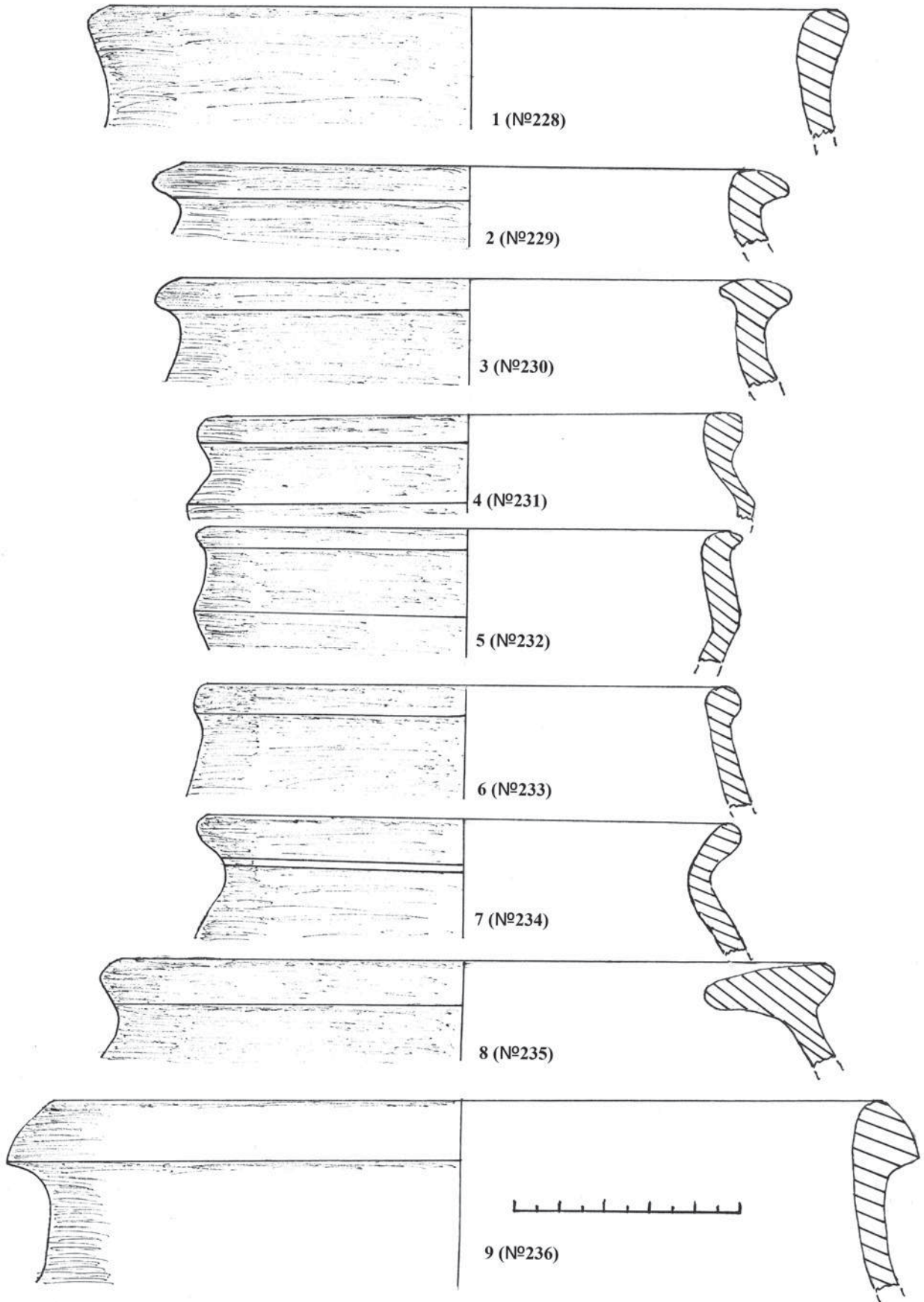
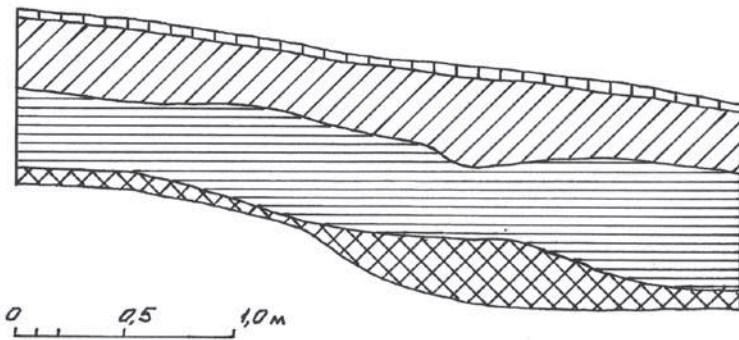

Рис. 6. Фрагменти вінець черняхівського посуду.

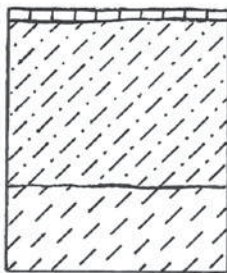
Багобиця - 2019
Урочище "Нова ферма"
Шурф №1
Профіль шурфа

Умовні позначення:

- - шар дерну;
- - шар чорнозему з вкрапленнями обмазки;
- - шар чорно-коричневого ґрунту з вкрапленнями обмазки;
- - материкова порода; (пісок)

Шурф №2
Профіль шурфа

- - шар дерну;
- - шар чорнозему з вкрапленнями глиняної обмазки;
- - шар чорнозему;

Рис. 7. Стратиграфія шурфів №1 і №2.

Середньовічна археологія України

УДК 904.3(477.46)»653»

Андрій Скиба,
кандидат історичних наук,
Інститут археології НАН України

Євген Синиця,
кандидат історичних наук,
доцент Київського національного
університету ім. Т. Г. Шевченка

Сергій Черниш,
молодший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

ЛАЗНЯ ЗА ВАЛАМИ ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА?

Стаття присвячена заглибленій будівлі, дослідженій поруч з Пастирським городищем. Частково збережений об'єкт був виявлений в урвищі молодого яру у 2017 р. у 270 м на північний захід від городища. Будівля мала піч, вирізану в материковому останці. Культурний шар навколо будівлі відсутній. Достатньо крутий схил, на якому розміщена будівля, свідчить про те, що вона швидше за все мала не житлове призначення. Можна припустити, що ця будівля могла бути лазнею.

Ключові слова: Пастирське городище, ранньосередньовічні слов'яни, житлобудівництво.

На північному заході від Пастирського городища на схилі лівого берега р. Сухий Ташлик (Ляна) у 2019 р. досліджено частково збережену заглиблену споруду ранньосередньовічного часу. Розкопки проводились експедицією Інституту археології НАН України за участю Київського національного університету ім. Т. Шевченка та Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Об'єкт було виявлено в урвищі молодого яру в 270 м на північний захід від валу лівобережної частини городища, на більш пологій ділянці схилу, на висоті близько 20 м над рівнем річки (рис. 1). Заповнення споруди із рештками вогнища простежувалось у відслоненні яру на проміжку в 4 м.

Верхній контур об'єкту було зафіксовано на глибині 0,20 м на рівні материка, що являв собою жовтувато-бурий суглинок. Збережена частина житла має розміри 2,0×4,2 м та розташована за довшою діагоналлю вздовж урвища яру, а короткою перпендикулярно до нього. Стіни будівлі зорієнтовані майже за сторонами світу, з відхиленням у східному напрямку на 15°. Глибина від рівня материка збереженої частини житла становить від 0,46 м у північно-східній частині до 0,21 м у південно-західній, у південно-східному куті глибина становить 0,30 м. Долівка споруди дещо підвищується в північно-східному напрямі – перепад сягає 0,16 м. Нахил долівки збігається з експозицією схилу (рис. 2–4).

В північно-східному куті напівземлянки частково збереглося вирізане в материковому останці вогнище або піч. Збережена частина опалювального пристрою мала розміри 0,72×0,48 м. Зі східного та північно-східного боку збереглися пропечені материкові стінки на висоту 0,20 м від рівня поверхні череня, таким чином на 0,17–0,20 м не досягаючи верху заглибленої частини споруди. Інтенсивність пропикання стінок вогнища зростає у північному напрямі, сягаючи 5 см. Черинь, потужністю 4–6 см, нахилений у південно-західному напрямку з перепадом глибини до 0,11 м. Особливістю вогнища (печі) є те, що останець, в якому воно було вирізане, безпосередньо переходив у материкову стіну заглибленої частини будівлі. Тут його ширина від внутрішньої стінки камери становить 0,18–0,28 м. Останець на 0,10–0,15 м нижче від рівня материка, а його верхня площина має нахил до середини (рис. 2, 4–5).

Заповнення об'єкту від рівня фіксації та до глибини 0,15–0,35 м від поверхні (в залежності глибини котловану), не доходючи на 0,15–0,20 м до східної стіни та на 0,80–1,0 м до південної, було достатньо рихлим,

попелястим та містило вуглини, маючи темно-сірий колір. Насиченість попелом та вуглинами була максимальною в центральній частині та над вогнищем. Тут же в нижній частині цього прошарку траплялись окремі невеликі шматки перепаленого граніту та печина.

Між цим шаром та долівкою, піднімаючись на до країв житла, заповнення було значно щільнішим, являючи собою мішаний комкуватий суглинок, у північно-східній та центральній частині насичений великою кількістю вугілля, шматочків печини та дрібного перепаленого каміння – тут воно мало темний колір. Ближче до країв, особливо вздовж південної, віддаленої від вогнища, стіни кількість вуглин була набагато меншою, а колір був жовтувато-сірим. Суглинкова долівка, потужністю близько 5 см, була щільною, добре втрамбованою та містила шматочки печини та вуглини.

Кераміка, кістки тварин та інші знахідки в заповненні об'єкту відсутні. Виняток становить фрагмент кружальної посудини пастирського типу, знайдений у відшаруванні яру в районі зруйнованої частини вогнища. Культурний шар біля споруди на розкритій площі не зафіксовано.

Відсутність стовпових ямок у збереженій частині споруди свідчить про її зрубну конструкцію. З огляду на те, що між материковим останцем, в якому було вирізане вогнище, та стінкою котловану не було проміжку, можна припустити два конструктивні варіанти дерев'яних стін. Це міг бути зруб встановлений відразу за межами заглибленої частини, а материкові стінки котловану в такому разі, вочевидь, були облицьовані дошками. Інший можливий варіант – це стіна з розривом у нижньому вінці зрубу. Але в такому випадку дерев'яні конструкції мали б бути в безпосередній близькості біля відкритого вогню.

На Пастирському городищі досліджено значну кількість житлових споруд ранньосередньовічного часу. Докладною інформацією ми володіємо про 23 півземлянки – 16 з них досліджено у 1949 та 1955 рр. М. Ю. Брайчевським на лівобережній частині городища, ще 7 було розкрито у 90-их рр. минулого століття О. М. Приходнюком (п'ять на лівому та дві на правому березі пам'ятки). Серед археологічних об'єктів досліджених В. В. Хвойкою у 1898 та 1901 рр. відомо про 26, розташованих на лівобережній частині городища, «розвалів глиняної обмазки» 4–6 м у довжину та 3–4 м завширшки, під якими знаходились «кухонні ями», розмірами 2–3×1,0–1,5 м та 1,0–1,5 м глибиною. «На самому дні ями, – як зазначає В. В. Хвойка, – після очистки її від землі, біля однієї з її стінок, завжди виявлялись залишки розваленої печі або напівзруйнованого круглого вогнища» (Хвойка 1905, с. 95–96). О. М. Приходнюк інтерпретував ці об'єкти як житла-напівземлянки (Приходнюк 2005, с. 15).

Житла досліджені М. Ю. Брайчевським являли собою чотирикутні в плані пів землянки, орієнтовані кутами за сторонами світу, розмірами від 2,4×2,5 м до 3,4×5,4 м. Основи котлованів заглиблені на 0,5–0,6 м від сучасної поверхні. По центру протилежних стін, а інколи й по кутах простежувались ямки від стовпів. В одному з кутів кожної будівлі, на рівні долівки стояла піч-кам'янка (напівземлянки №№ 2–3, 11–12, 15) або ж напівкам'янка, основу якої становила вирізана в материковому останці, верх та передню частину якої було доповнено необробленим камінням (напівземлянки №№ 1, 5–9, 14, 16) (Брайчевський 1951, с. 155–164; 1955, с. 67–76; 1957, с. 94–96; Приходнюк 2005, с. 15, рис. 6–9).

3-поміж напівземлянок, які дослідив О. М. Приходнюк, дві мали господарче призначення. Вони були невеликих розмірів – 2,5×2,5 м та 2,7×3,6 м та не мали опалювальних споруд. Принаймні чотири напівземлянки були житловими будівлями. З них найкраще збереглися житла №№ 1 та 7. Останнє мало розміри 3,1×3,6 м та глибину 0,8–0,9 м. Воно було зорієнтоване кутами за сторонами світу. В північному куті стояла піч, низ якої був вирізаний в материковому останці, а верх викладений з необробленого каміння. В долівці по центру протилежних стін зафіксовано ямки від стовпів. Приблизно такої ж конструкції, але з глиняним вогнищем в куті була напівземлянка № 1.

Напівземлянка № 2 мала порівняно великі розміри – 3,5×5,0 м при глибині 0,7–1,1 м. Долівка північної сторони споруди на 0,1 м була вищою за південну. Там, у північно-східному куті розчищено глиняне вогнище. З огляду на те, що в цій напівземлянці не було побутового кухонного посуду (там знайдено лише дві розбиті амфори та велику кружальну корчагу), О. М. Приходнюк припускав, що ця будівля могла бути «корчмою» (Приходнюк 2005, с. 15–16, рис. 10–11).

Як видно з матеріалів досліджень, опалювальними пристроями в переважній більшості випадків на Пастирському слугували печі – складені з каменю або гнино-кам'яні з основою, вирізаною в материк (Приходнюк 2005, рис. 6–9, 10.2). Вогнища, натомість, використовувались досить рідко. Вони належать до відкритого типу, не маючи виражених бортиків, та являють собою черинь на рівні долівки (напівземлянка № 1) або на материковому підвищенні (напівземлянка № 2) (Приходнюк 2005, рис. 10.1, 11.1, фото 5).

Беручи до уваги традиції житлобудівництва Пастирського городища, щодо конструкції опалювально-го пристрою дослідженої нами будівлі можна припустити наступне. Найімовірніше, це була глино-кам'яна піч, нижня частина якої була вирізана в материк, а верхня викладена з каміння. Безпосередньо над

материковими стінками збереженої частини печі каменів виявлено не було. Можливо, вони були забрані, після того як споруда була покинута. Разом з тим, опосередковано на таку конструкцію опалювального пристрою вказує те, що материковий останець, в якому він був вирізаний, на 0,17–0,20 м не досягав рівня запуску котловану в материк. Власне, такою і могла бути висота верхньої частини печі, складеної з камення. Не виключено, що до конструкції печі могла належати і частина дрібних перепалених камінців, виявлених на рівні долівки та в нижній частині заповнення.

Ще одним важливим питанням є призначення будівлі. Враховуючи відсутність у заповненні об'єкту кухонного посуду, кісток тварин, інших побутових предметів не можна виключати її нежитлове призначення. На користь цього свідчить і специфічна топографія місця об'єкту – досить крутий, високий схил. Тоді як лівобережна частина городища, що була головною житловою зоною, розташована в улоговині між двома пагорбами, на низькому пологому березі. До речі, сучасні хати, розташовані в цій місцевості, знаходяться значно нижче та ближче до річки. Можна припустити, що будівля могла використовуватись в якості лазні. Таке призначення пояснює і присутність великої кількості перепаленого каміння. Останнє, щоправда, часто трапляється і в житлах, адже в ранньому середньовіччі воно широко використовувалось для кип'ятіння води. В будь-якому випадку, досліджений об'єкт дозволяє по-новому подивитися на поселенсько-господарчу зону Пастирського городища, яка, як виглядає, не обмежувалася його валами.

Література

- Брайчевский, М. Ю. 1951. Работы на Пастырском городище в 1949 г. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 36, с. 155–164.
- Брайчевський, М. Ю. 1955. Нові розкопки на Пастирському городищі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 67–76.
- Брайчевский, М. Ю. 1957. Исследования Пастырского городища 1955 г. *Краткие сообщения института археологии АН УССР*, 7, с. 94–96.
- Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ: ІА НАНУ.
- Хвойка, В. В. 1905. Городища Среднего Поднепровья. *Труды XII Археологического Съезда*. Москва. Т. I.

The article is dedicated to an in-depth building that has been excavated near the Pastyrskye hill-fort. The partially preserved object was discovered in the precipice of a young ravine in 2017, 270 meters northwest of the hill-fort. The preserved part of the dwelling has dimensions of 2.0×4.2 m. The building was a square semi-earth with a clay stove in the corner. The lower part of the furnace was carved in the mainland. The walls of the building had the most likely logic structure. There are no finds of ceramics and other artifacts in filling this object. Instead, a large amount of burnt stones were found near the furnace and on the furnace. There is no cultural layer around the building. The steep enough slope on which the building is located indicates that its purpose was most likely not residential. We can assume that this building could have been a bath. In this case, this explains the lack of household items, as well as a large number of burnt stones, which could be used to form steam.

Keywords: Pastyrskye hill-fort, early Medieval Slavs, housing.

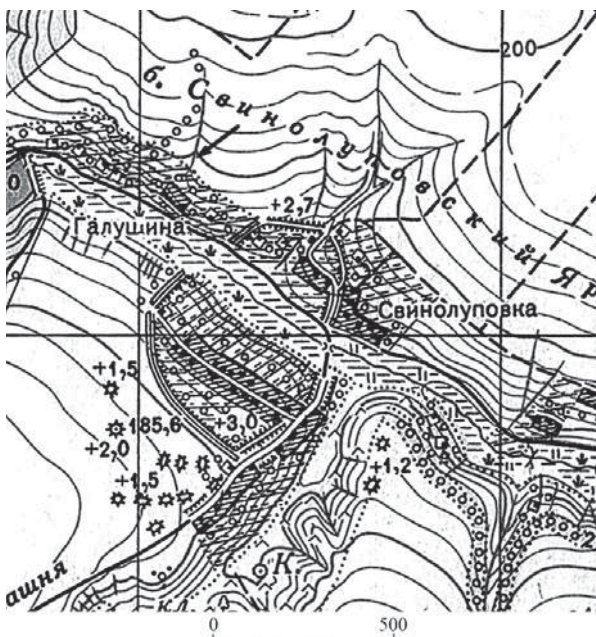

Рис. 1. Місцезнаходження будівлі (позначене стрілкою).

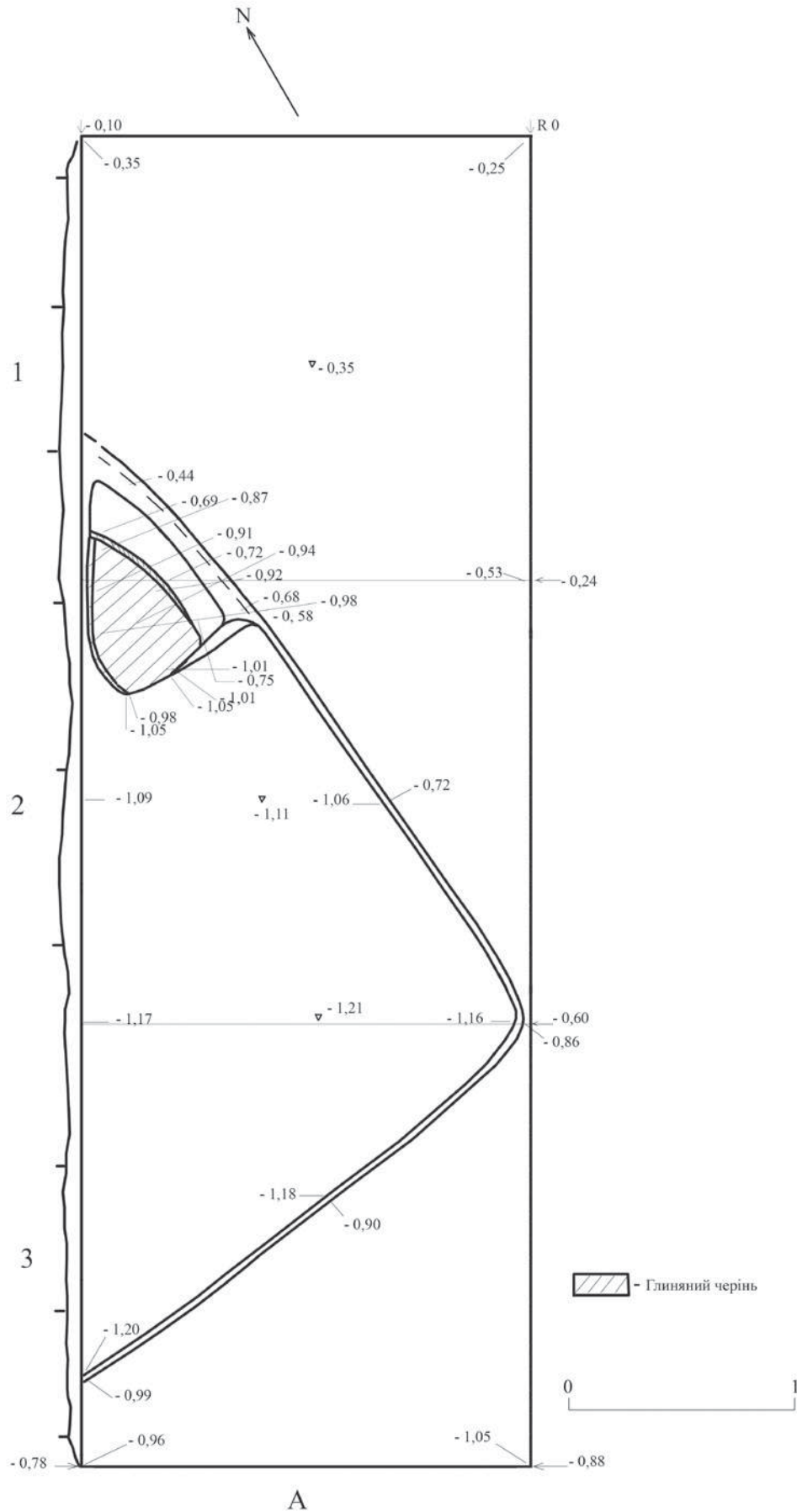

Рис. 2. План будівлі.

СЕКЦІЯ 2

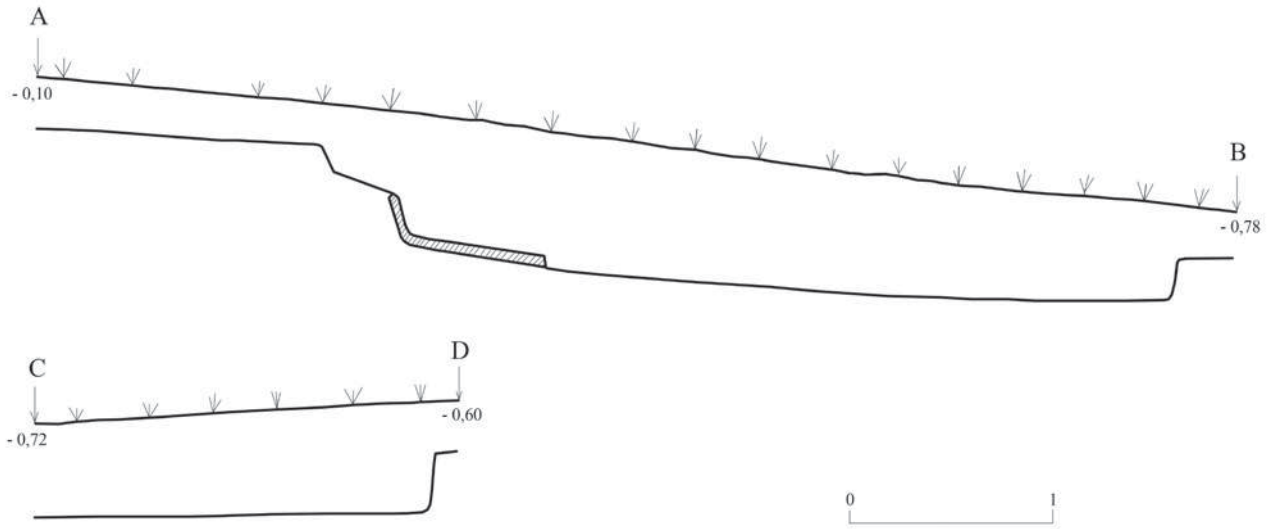

Рис. 3. Розріз будівлі.

Рис. 4. Фото об'єкту.

Рис. 5. Фото печі.

Ігор Старенький,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Петро Болтанюк,
магістр історії, завідувач сектору «Музей старожитностей»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Юрій Долженко,
молодший науковий співробітник Відділу біоархеології
Інституту археології НАН України

Анатолій Гуцал,
доцент Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

Віталій Гуцал,
кандидат історичних наук,
завідувач наукового-дослідної лабораторії археології
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

БАГАТОШАРОВЕ ГОРОДИЩЕ КАРМАЛЮКОВА ГОРА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2019 РОКУ)

У статті аналізуються результати археологічних досліджень експедиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника спільно з Кам'янець-Подільським національним університетом імені Івана Огієнка на багатошаровому городищі Кармалюкова гора поблизу с. Привороття Друге Кам'янець-Подільського району Хмельницької області у 2019 р. За майже півторастріччя епізодичне дослідження пам'ятки вперше вдалося виділити чіткі хронологічні межі функціонування городища різних періодів, зокрема: виділено два етапи трипільської культури – В I та С II гординештської групи, ранньоскіфський час та давньоруський II половини XII – середини XIII ст. У ході археологічних досліджень вдалося виявити ряд об'єктів, зокрема господарську яму та залишки фрагменту житла трипільської культури, споруду середини XIII ст., а також здійснено переріз малого валу та рову, що йшов впоперек дитинця та відгороджував резиденцію феодала від іншої частини городища. У споруді неподалік основного валу зафіксовано залишки трьох кістяків, які не були поховані по християнському обряду, що свідчить про їх загибель у ході бойових дій. На користь цього свідчить також виявлення в одному зі скелетів наконечника стріли.

Ключові слова: археологічні дослідження, Кармалюкова гора, трипільська культура, ранньоскіфський час, давньоруський час, вал, рів.

Широко відомою археологічною пам'яткою Середнього Подністров'я є городище Кармалюкова гора поблизу села Привороття Друге Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Дослідженням пам'ятки займалися Ю. Й. Сіцинський (Сецинский 1899), В. К. Гульдман (Гульдман 1901), П. О. Раппопорт, В. І. Якубовський, М. П. Кучера (Кучера 1999), А. Ф. Гуцал (Гуцал 1993; Гуцал, Баженов 2019), В. А. Захар'єв (Захар'єв 1997), С. П. Маярчак (Маярчак 2006; Маярчак 2018), І. О. Старенький, Є. Ю. Левінзон, С. М. Шпаковський (Старенький, Шпаковський 2014; Старенький, Левінзон 2019). Водночас варто зазначити, що автори зазвичай акцентували увагу на давньоруських укріпленнях та матеріалах того часу, трипільські та ранньоскіфські старожитності згадуючи лише побіжно. Навіть до переліку пам'яток воно потрапило під назвою «Давньоруське городище (багатошарове поселення) Привороття Друге». Водночас і масштабних археологічних робіт на городищі не проводилося. Дослідження сумісної археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника та Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка в червні 2019 року дали змогу дещо більше пролити світло на хронологію археологічних нашарувань.

Припускаємо, що перші укріплення на Кармалюковій горі з'явилися вже в період трипільської культури, однак така думка потребує перевірки.

У ході робіт було закладено траншею та три шурфи. Трипільські матеріали були виявлені скрізь, за винятком одного шурфу, яким досліджувалася давньоруська споруда. Так, у траншеї трипільські матеріали знаходилися в переміщеному стані, археологічний шар періоду енеоліту – ранньої бронзи повністю був знищений у давньоруський час при видовбуванні рову у скельній породі та насипанні валу.

У шурфі № 1, який закладено на галявині в центральній частині дитинця, вдалося натрапити на залишки трипільської площадки етапу СІ гординештської групи. Вона сильно ерозована та в більшій своїй частині знищена життєдіяльністю людини періоду Русі (рис. 17). Шурф № 3 було закладено ближче до стрілки мису на правому борту городища. Глибина шурфу становила 0,5–0,8 м від денної поверхні. Під шаром темного ґрунту на глибині 0,2 м від денної поверхні простежувався культурний шар трипільської культури, що примикав до верхнього відслонення кам'яної скелі. Поряд з цим у плані в кам'яному відслоненні простежувалося заглиблення округлої форми (рис. 17). Ймовірно тут розміщувалась споруда трипільського часу.

На території городища представлено два хронологічних горизонти трипільської культури: до першого відносяться матеріали етапу VI, до другого – утворення етапу СІ гординештської локальної групи.

Звернемося спочатку до першої хронологічної групи. Серед столового посуду з розписом можемо виділити три дрібних фрагменти: уламок вінця конічної миски з нанесеною чорною фарбою дугоподібною лінією на внутрішній стороні та частини тулубів двох тонкостінних кубків – з біхромним розписом чорною та коричневою фарбами із зовнішнього боку та монохромним розписом чорною фарбою у вигляді трьох горизонтальних ліній (рис. 1.1–2, 5). До столового посуду цього часу можемо віднести також десять фрагментів столового посуду без розпису: вінця шести мисок (переважно конічної форми), однієї миски-чаші, одного кубка та двох горщиків (рис. 2.1–7).

Порівняно з росписним дещо більше знайдено канельованої кераміки.

Декорування виконане заглибленими лініями, що утворюють меандри, дуги, стрічки, що йдуть горизонтально або діагонально. Простір між основними лініями заповнений короткими аналогічними лініями та округленими заглибинами. Виготовлений такий посуд з відмуленої глини з домішкою дрібного піску та шамоту; в якості спіснювача до тіста додавався місцевий товчений білий вапняк. Випал кераміки як оксидативний, так і у відновлювальному середовищі, про що свідчить кольорова гама виробів. Поверхня кераміки оброблена, заглажена, іноді залощена.

Серед знахідок вказаної хронологічної групи є дві миски. Перша з них, діаметром 18 см, має відігнуте назовні вінце з невеликим заломом, край округлий. Зовнішня сторона прикрашена канелюрами у вигляді хвилястих ліній та округлою заглибиною (рис. 3.1). Інша миска, діаметром 28 см, має відхилене назовні вінце, край потоншений, заокруглений. Зовнішня сторона прикрашена двома Г-подібними канелюрами та округлою заглибиною (рис. 3.2). Звернемо увагу ще на чотири фрагменти стінок посудин, які прикрашені діагональними та горизонтальними канелюрами (рис. 3.3–6). Також виявлено фрагмент стінки посудини з провушиною. Черепок помаранчевого кольору. У тісті значна домішка дрібно товченого шамоту. Зовнішня поверхня прикрашена горизонтальними канелюрами. Провушина висока, отвір циліндричний (рис. 14.5). Аналогічний канельований орнамент зустрічається на посуді з Кам'янця-Подільського (Старий замок) (Овчинников, Виногородська, Болтанюк 2013, с. 11, рис. 1.1, 4, 6). Надзвичайно цікавим являється фрагмент зооморфної посудини. Вона дугоподібна у плані, пласка, теракотового кольору, у нижній частині має овальну в перерізі ніжку (рис. 14.7). Для визначення точної хронологічної приналежності знайденого матеріалу необхідні подальші дослідження.

Поряд з цим значно чисельніше представлені матеріали етапу СІ. Зважаючи на топографію місцевості, можемо припустити існування укріплення на городищі в період пізнього Трипільля. Аналогічні місця розміщення (на висотах над річковими долинами) городища цього часу трапляються в Кам'янці-Подільському (Виногородська, Болтанюк 2012; Овчинников, Виногородська, Болтанюк 2013), Жванці (Мовша 1974) та ін. У шурфі № 1, закладеному на галявині в центральній частині дитинця городища, вдалося зафіксувати залишки сильно ерозованої трипільської площадки, яка майже повністю знищена перебудовами давньоруського часу. За знайденими матеріалами ми можемо її віднести саме до етапу СІ. Окрім того у шурфі № 3 частково досліджено об'єкт етапу СІ гординештської групи, яка була видовбана в материковій вапняковій породі.

Розписний посуд гординештської групи виявлений лише на двох фрагментах горщиків, представлений він характерним для цього часу стрічковим геометричним орнаментом (рис. 1.3–4). Зокрема виділяється фрагмент стінки великої посудини з кулястим тулубом та ручкою, який зовні прикрашений стрічковим орнаментом у вигляді 5 орнаментальних площин, в яких згруповані по 4 лінії шириною 0,2 см. Розписи майже стерті, ймовірно нанесені червоною фарбою (рис. 1.3). Аналогічна посудина виявлена в Гординештах

(Дергачев 1973, с. 96–97, рис. 2–3; Дергачев 1980, с. 198, рис. 31.9; Попов 1973, с. 96, рис. 2; Манзура 1990, с. 28, рис. 2.6–7), Цвіклівцях у похованні (Дергачев, Манзура 1991, с. 310, рис. 89.1), Костештах (Дергачев, Манзура 1991, с. 308, рис. 87.1), Трінка-Ізворуллуй Лука (Levițki, Sîrbu, Bajureanu 2016, s. 260, fig. 3.I), Сокола (Bodean, Ursu 2012, s. 116, fig. 4.3, 6), при розкопках Північного бастиону Старого замку в Кам'янці-Подільському (Овчинников, Виногородська, Болтанюк 2013, с. 13, рис. 3.1), на поселенні Бологани I (Бикбаев 1990, с. 29, рис. 3.5). Ще одним хрономаркером цього часу виступає накривка з грибовидною ручкою (рис. 4.1). Ручка півсферична (грибовидна). Провушина невелика, вертикальна. Схожі накривки знайдені в Гординештах (Дергачев 1973, с. 97, рис. 3; Дергачев 1980, с. 198, рис. 31.7; Попов 1973, с. 97, рис. 3), Вертюжанах IV (Дергачев 1980, с. 198, рис. 31.6; Манзура 1990, с. 28, рис. 2.3), Тараклії (Манзура 1990, с. 29, рис. 3.12), на поселенні Данчени II в похованні № 3 і атрибутована В. А. Дергачовим як гординештський імпорт (Дергачев 1981, с. 37, рис. 2.10). Також виявлено фрагмент стінки посудини з провушиною яка має черепок жовтого кольору, на зламі сірого. Провушина сплющена, висока. Отвір циліндричний (рис. 14.2). Також виявлено фрагмент стінки посудини з округлим наліпом. Черепок помаранчевого кольору, поверхня вкрита вапняковою кіркою. Посудина товстостінна з округлим наліпом на зовнішній поверхні висотою 1,1 см (рис. 14.1).

Однак основну частину знахідок етапу СІ становив кухонний посуд. Колір черепка переважно світло-коричневий. Випал нерівномірний, здійснений у відновлювальному середовищі, на зламі в центрі черепок чорного кольору, а поверхні переважно світло-коричневого. У тісті значна домішка шамоту, а часто товченої мушлі Unio. Серед знахідок виділимо миску-чашу, діаметром 12 см, з косо зрізаним досередини вінцем (рис. 5.1). Знайдено також кілька фрагментів характерних для гординештської групи мисок з косо зрізаним досередини вінцем та шнуровим і штамповим орнаментом. Так миска, діаметром 26 см, зовні по вінцю прикрашена двома рядами підпрямокутних заглибин, виконаних загостреним предметом (паличкою, кісткою?) (рис. 5.2). Ще одна миска, діаметром 24 см, у тісті має значну домішку товченої мушлі Unio. Вінце косо зрізане до середини. По внутрішній стороні вінця нанесений орнамент відбитком шнура у вигляді косих ліній (рис. 5.3).

Миска діаметром 42 см у тісті має значну домішку товченої мушлі Unio. Вінце косо зрізане досередини. По внутрішній стороні вінця нанесений орнамент відбитком шнура у вигляді дох горизонтальних ліній (рис. 5.4). Отже, бачимо кілька типів орнаменту мисок з косо зрізаним досередини вінцем: без орнаменту (рис. 5.1), з накольчастим орнаментом у вигляді підовальних заглибин зовні вінця (рис. 5.2), шнуровим зигзагоподібним орнаментом на внутрішній частині (рис. 5.3) та лінійним шнуровим орнаментом на внутрішній частині вінця (5.4). Миски з аналогічними орнаментальними мотивами виявлені в Гординештах (Дергачев 1973, с. 99, рис. 4; Дергачев 1980, с. 198, рис. 31.24–25; Попов 1973, с. 99, рис. 4), Трінка-Ізворуллуй Лука (Levițki, Sîrbu, Bajureanu 2016, s. 260, fig. 3.III), Жванці (ур. Лиса Гора) (Старенький, Шпаковський, Зайшлоук 2017, с. 53, рис. 8.1–2), Бедриківцях (Добрянський 2017, с. 67, рис. 2.1, 3), Звенячині, Миткові, Сандраках (Дергачев 1980, с. 198, рис. 31.14–16, 22).

Окрему велику групу становлять горщики. Горщик діаметром вінець 12 см має плавно відігнуте назовні вінце, по краю якого вертикальні овальні вдавлення гострим предметом (рис. 5.6). Ще один горщик має діаметр вінець 18 см, з широким циліндричним горлом. Вінце плавно відігнуте назовні, потоншене, по краю вертикальні овальні вдавлення (рис. 5.5). Наступний горщик має плавно відігнуте назовні вінце, потоншене, трикутне. Зовні по верху плічка два ряди підпрямокутних заглибин (ямок), виконаних загостреним предметом (паличкою, кісткою?) (рис. 4.3). Горщик, діаметром вінець 18 см, має широке циліндричне горло. Вінце плавно відігнуте назовні, потоншене, по краю вертикальні овальні вдавлення (ямки) (рис. 6.1). Ще два горщика, діаметром 20 та 22 см, мають плавно відігнуте назовні потоншене вінце; штамповий та шнуровий орнамент на них відсутній (рис. 6.2–3). Досить цікавим виявився фрагмент горщика діаметром вінець 18 см. Вінце плавно відігнуте назовні, потоншене, край трикутний. Зовні по верху плічка три горизонтальні лінії, нанесені відбитком шнура, за 1 см нижче ще три таких ж лінії; ще за 1,5 см знову три горизонтальних лінії відбитків шнура (рис. 6.4). окремо слід виділити фрагмент кубка, діаметром вінець 6 см. Черепок сірого кольору. Вінце плавно відігнуте назовні, край потоншений, трикутний. По краю вінця насічки, зроблені гострим предметом (рис. 4.4). Отже, часто горщики по краю вінця орнаментувалися підовальними чи підпрямокутними заглибинами (рис. 4.4; 5.5–6; 6.1). Плічка та тулуби горщиків орнаментовані лініями підовальних чи підпрямокутних заглиблень (рис. 4.3, 7, 9, 10), шнуровим орнаментом (рис. 6.4–5) або їх поєднанням (рис. 4.6, 8). Аналогічні за формою та орнаментуванням горщики виявлені при дослідженні поселення Гординешти (Дергачев 1980, с. 198, рис. 31.37–39; Попов 1973, с. 97, рис. 3), Гординештського могильника (Манзура, Тельнов 1992, с. 122, рис. 1.9, 12), Північного бастиону Старого замку в Кам'янці-Подільському (Овчинников, Виногородська, Болтанюк 2013, с. 15, рис. 5.1, 3; с. 16, рис. 6.1–7), Трінка-Ізворуллуй Лука (Levițki, Sîrbu, Bajureanu 2016, s. 260, fig. 3.III), Жванця (ур. Лиса Гора) (Бузян, Білоусько 2015, с. 36, рис. 6.1, 4, 5–8, 17–18), Цвікловець (Дергачев 1980, с. 198, рис. 31.28; Дергачев, Манзура 1991, с. 309, рис. 88.3–4), Мерешовки (Дергачев, Манзура 1991, с. 310, рис. 89.5–6),

Сокола (Болтанюк, Гуцал, Левінзон 2017, с. 43, рис. 4.2, 4), на поселенні Бологани I (Бикбаев 1990, с. 29, рис. 3.18–19, 21), Бовшів (Дергачев 1980, с. 198, рис. 31.27; Манзура 1990, с. 28, рис. 2.2), Звенячин, Сандраки (Дергачев 1980, с. 198, рис. 31.29–36).

В окрему групу можемо виділити три фрагменти прясел. Перше з них жовтого кольору. Збереглася половина прясла. Прясло сферичної форми, у перерізі овальне. Отвір циліндричний (рис. 14.6). Друге прясло так само жовтого кольору, збереглася його половина. Воно біконічної форми, у перерізі – ромбічне. Отвір циліндричний (рис. 14.3). Третє прясло теж жовтого кольору, збереглася його половина. Прясло біконічної форми, у перерізі – ромбічне. Отвір циліндричний. Поверхня прясла прикрашена короткими насічками (рис. 14.4).

Окрему групу знахідок становлять вироби з кременю. Оскільки шар сильно пошкоджений життєдіяльністю в давньоруський час і матеріал переважно зберігся в перевідкладеному стані, важко визначити до якого саме часу трипільської культури відноситься той чи інший виріб. З великою долею ймовірності до етапу СІІ можемо віднести:

1) ножеподібну пластину з білого кременю низької якості. Пластина прямокутна, в поперечному перерізі – трикутна. На одній з бічних сторін має дрібну ретуш утилізації (рис. 7.3);

2) ножеподібну пластину, яка могла використовуватися як різець або ніж. Кремінь сірого кольору, частково вкритий патиною світло-блакитного кольору. Пластина підтрикутної форми, у поперечному перерізі – трикутної. Одна з бічних сторін має крупну багаторядову ретуш, інша сторона – крупну однорядову ретуш (рис. 7.5);

3) скребок з кременю сірого кольору з прожилками чорного. Виріб трикутної форми, у поперечному перерізі – трикутної. Одна з бічних сторін має дрібну ретуш утилізації (7.6);

4) нуклеус паралельний поздовжній торцево-реберчастий з кременю сірого кольору (7.8).

До етапу VI ймовірно можемо віднести долото з кременю білого кольору. Виріб прямокутної форми, у поперечному перерізі – прямокутної форми. П'ятка рівна, вістря загострене трикутне. Поверхня шліфована, однак містить численні сколи (рис. 7.7). Водночас не встановлено до якого етапу відносяться три ножеподібних пластини (рис. 7.1–2, 4), призматичний одноплщинний нуклеус, на якому збереглися сліди шліфування, що вказує на те, що сокира була перевикористана як нуклеус. Ударна площадка скошена (рис. 7.9).

Поряд з цим порівняно незначну кількість кераміки виявлено раннього залізного віку.

Однак основну частину матеріалу становили давньоруські старожитності. У ході робіт було закладено серію шурфів, які умовно були об'єднані в траншею, завдяки чому досліджено залишки валу, що відділяв верхню бойову площадку від середньої. Метою було вивчення структури рову та залишків валу, що відділяв верхню частину городища, де, ймовірно, знаходилися будинок та господарські будівлі феодала. Вдалося встановити, що ширина рову становила 4,7 м, а його глибина від денної поверхні становила 1,1 м. Рів був вибитий в скельній породі на глибину 0,7 м. Поряд з цим, з зовнішнього боку рову чітко простежувалось кам'яне мурування з місцевого каменю-вапняку яке піднімалося над материковою породою на 0,4 м. Укіс з зовнішнього боку рову становив близько 40°, а з внутрішнього боку – 35°. Між валом та ровом виділялася горизонтальна площадка (берма) шириною до 1,3 м.

Вал укріплення мав кам'яну конструкцію, поверх якого простежувався темний ґрунт з вкрапленнями вуглинок та глиняної обмазки. Його ширина становила близько 8,6 м, а висота валу простежувалась до 0,8 м. В його межах було виявлено два заглиблення діаметром 1,1 м та 0,6 м, відстань між якими складала три метри. Глибина заглиблень (стовпових ям – ?) становила 0,5 м. Основою для валу слугувала кам'яна скеля (рис. 16). Такі залишки конструкції дають змогу припустити, що вал мав складну структуру, де поєднувалися внутрішні приміщення (ізбища), вал з кам'яною основою та верхня бойова площадка (заборол).

Шурф № 4 закладено поряд з валом основної лінії укріплення. Місцем для закладання шурфу було обрано лінзоподібну заглибину, на краю якої вдалося знайти ключ та наконечник стріли давньоруського часу (рис. 11.20–21). У ході робіт вдалося встановити, що, всього скоріш, це внутрішнє приміщення конструкції головного валу городища з елементами кам'яних та глинобитних конструкцій, які під час руйнації будівлі завалилися досередини. При розчищенні споруди зафіксовано залишки чотирьох кістяків, череп одного з них був роздушений каменем з конструкції споруди. Кістяк № 1 розміщений головою на південь. При його розчищенні знайдено амулет з ікла бурого ведмеда з просвердленим у центрі отвором (рис. 10.8) та ікло кабана (рис. 15.6). Поховання № 2 орієнтоване майже по лінії схід-захід, головою на захід, однак серед кісток крім двох фрагментів скляних браслетів синього кольору (рис. 15.3–4) зафіксовано ромбічний наконечник стріли (рис. 11.25). Поховання № 3 дитяче, майже не збережене. Розміщення кістяків померлих вказує на те, що вони не були поховані, а загинули внаслідок нападу й були поховані під завалом споруди без належного християнського обряду (рис. 18).

У шурфі № 3 на глибині 0,2 м знайдено фрагмент скляного браслета темного кольору, непрозоре. Поверхня псевдокручена (рис. 15.1). У шурфі № 2 на глибині 0,3 м виявлено фрагмент скляного браслета синього кольору, напівпрозорий. Поверхня псевдокручена. У перерізі браслет округлий (рис. 15.2). У шурфі № 1 на глибині 0,15 м зафіксовано фрагмент скляного браслета чорного кольору. Поверхня гладка. У перерізі браслет трикутний, плоский з внутрішньої сторони (рис. 15.7).

Окремо варто згадати пірофілітове прясло рожевого кольору, біконічної форми, у перерізі ромбічне. Отвір циліндричний (рис. 15.5).

Більшість виявленого матеріалу становлять фрагменти керамічних виробів, які представлені переважно горщиками і датувати їх можна в межах XII – середини XIII ст. Так, значну частину кераміки ми можемо віднести до типу Va (рис. 8.2) (Малевская 2005, с. 38.а, 5), Vб (рис. 8.1) (Малевская 2005, с. 38, рис. 12.б, 3), Vв (рис. 8.3) (Малевская 2005, с. 38, рис. 12.в, 2), Vг (рис. 8.4; рис. 10.4) (Малевская 2005, с. 38, рис. 12.г, 8) кераміки з Новоградка за класифікацією М. В. Малевської і датуються ці типи в межах середини XI – I половини XIII ст. За класифікацією І. П. Возного такі вінця відносяться до типу II (Возний 2010, с. 110, рис. 1.22–24) для кераміки XII – I половини XIII ст., а за типологією Б. О. Тимощука – до типу I (Тимощук 1982, с. 28, рис. 13). Схожі фрагменти вінець вже траплялися на описуваному городищі (Старенький, Левінзон 2019, с. 233, рис. 1.11–12), Чорнівському городищі I половини XIII ст. на Буковині (Пивоваров, Калініченко, Ільків 2016, с. 12, рис. 1.1–2), могильнику у Жванці (Бузян, Якубенко 2014, с. 121, рис. 5.4), курганному могильнику в Городниці (Ягодинська 2014, с. 137, рис. 2.3). Також у ході дослідження траплялися вінця з відтягнутим доверху краєм (рис. 9.1, 11.2–3), які можемо співвідносити з типом VIа кераміки з Новоградка (Малевская 2005, с. 39, рис. 13.а, 3), що датований XII ст. або ж типом III за І. П. Возним (Возний 2010, с. 110, рис. 1.29–30) чи типом II за Б. О. Тимощуком (Тимощук 1982, с. 28, рис. 13). Аналогічні керамічні вироби вже виявлялися на Кармалюковій горі (Старенький, Левінзон 2019, с. 233, рис. 1.9–10; Старенький, Шпаковський 2014, с. 131, рис. 13, 15–17), на примонастирському некрополі в Бакоті (Нечитайло, Долженко, Старенький, Болтанюк, Горбняк 2018, с. 261, рис. 5.4), Чорнівському городищі (Пивоваров, Калініченко, Ільків 2016, с. 12, рис. 1.4), могильнику у Жванці (Бузян, Якубенко 2014, с. 121, рис. 5.4). Широко також представлені фрагменти вінець горщиків з короткою шийкою, відігнутих косо зрізаним назовні краєм (рис. 8.5–6; рис. 10.1), які інколи мають жолобок на торці (рис. 8.7, 9.3) (співвідносимо з типом горщиків VIIа з Новоградка (Малевская 2005, с. 41, рис. 15.а, 2, 5)) або ж Т-подібної форми (рис. 9.4–5, 11.1) (співвідносимо з типом горщиків VIIв з Новоградка (Малевская 2005, с. 41, рис. 15.в, 6)). За типологією І. П. Возного їх можна віднести до типів I та III (Возний 2010, с. 110, рис. 1.20, 27–28), а за Б. О. Тимощуком – до типу II (Тимощук 1982, с. 28, рис. 13). Кераміка цього типу датується широко в межах XII–XIII ст. Також трапляються поодинокі фрагменти з відтягнутим донизу краєм або назовні (рис. 9.2; рис. 10.2–3), які можна віднести до типу IXг кераміки з Новоградка (Малевская 2005, с. 42, рис. 16.г, 4), який датується в межах II половини XII – середини XIII ст. Цікаво, що серед виявлених при дослідженні фрагментів горщиків порівняно невелика частина має рифлення на тулубі (менше 10%) і повністю відсутній орнамент у вигляді хвилястої лінії. Поряд з цим один з уламків вінець має заглиблений орнамент у вигляді діагональних ліній на торці вінця (рис. 9.1). Цікавим також є фрагмент вінця горщика з плавно відігнутих назовні, потовщеним, округлим вінцем (рис. 10.5).

Становить інтерес фрагмент посудини з вузьким горлом та валикоподібним потовщенням зовні (рис. 11.4), подібний артефакт було виявлено в Галичі та Городську (Розенфельдт 1997, с. 26, табл. 19.25, 33), могильнику у Жванці (Бузян, Якубенко 2014, с. 121, рис. 5.4). Р. Розенфельдт уважав, що такий тип посуду використовували для відстоювання молочних виробів, саме тому ці посудини мали досить високі вертикальні горловини. Можливо, що вони були прообразом пізніших молочних кринок і глеків без ручок (Розенфельдт 1997, с. 27). Також знайдено фрагмент денця з клеймом з аморфним зображенням у вигляді різнонапрямлених ліній (рис. 11.6). Дещо схоже за виконанням клеймо знайдене на денці горщика в Луцьку в уроч. Красне-Кичкарівка (Терський 2006, с. 148, рис. 128.14). Також фрагмент стінки горщика з просвердленим ремонтним отвором (рис. 11.5).

Серед інших знахідок варто відзначити виявлені в шурфі № 4 у похованнях амулет із зуба бурого ведмедя та два фрагменти скляних браслетів. Амулет із зуба ведмедя має довжину 6,3 см, ширину 0,5–1,6 см, товщину 0,5–1,0 см та діаметр отвору 0,6 см. Поверхня ікла заполірована. По центру ікла просвердлено отвір, при роботі утворилася поздовжня тріщина майже через все ікло. Отвір свердлили з двох сторін, за рахунок чого переріз отвору являє собою два зрізаних конуса, направлених вершинами один до одного (рис. 11.8). Аналогічний виріб виявлений на Ходосівському поселенні (Південноруське село... 1997, с. 18, рис. 4.16), однак там амулет виявлений у шарі значно ранішого часу – VIII–IX ст. Так само і ранішого часу аналогічний предмет з городища Лтава, який датується фіналом роменської культури X ст. (Супруненко, Пуголовок 2015, с. 67,

рис. 76). Фрагмент браслету кручений, триколірний. Скручений з ниток скла зеленого, жовтого та брунатного кольорів, які чергуються наступним чином: дві зелених – червона – дві зелених – жовта (рис. 11.9).

Окрім того зібрана, переважно в місцях пошкодження культурного шару «чорними археологами», невелика колекція металевих виробів. Найбільше виявлено цвяхів. Всі вони ковані, квадратні або прямокутні в перерізі (переріз стрижня – 0,2×0,2 см, 0,25×0,25 см, 0,2×0,3 см, 0,2×0,4 см, 0,3×0,4 см, 0,5×0,5 см), довжиною від 3,3 до 7,2 см (рис. 12.1–3, 5, 7–8). Аналогічні вироби є масовими для давньоруського часу, знайдені на Чорнівському городищі (Пивоваров, Калініченко, Льків 2016, с. 19, рис. 4.7–9), курганному могильнику Горішні Шерівці II (Тимошук 1982, с. 64, рис. 36.5–9), поселенні Григорівка (Південноруське село... 1997, с. 122, рис. 50.3). Окрім того знайдено залізну скобу (рис. 12.4).

Виявлено також два ножа. Перший з них можемо віднести до господарських «столярних» (виявлений на гребені малого валу). Лезо вигнуте донизу, у поперечному перерізі – трикутне. Робоча частина з двобічною заточкою. Лезо має уступ до черешка по спинці. П'ята яскраво виражена, трикутної форми. Черешок злегка вигнутий, прямокутний у перерізі. Загальна довжина ножа – 9,5 см, довжина леза – 5,6 см, ширина леза – 0,4–0,8 см, довжина черешка – 3,9 см, ширина черешка – 0,2–0,7 см, товщина черешка – 0,15–0,3 см, маса – 6,69 г (рис. 12.14). Аналогічні вироби знайдено на Губинському городищі (Тимків 2011, с. 85, рис. 1–2), у літописному Звенигороді (Гупало 2014, с. 281, рис. 123.9), Автуницькому поселенні (Південноруське село... 1997, с. 44, рис. 12.7), поселенні Береги (Вовкодав, Юрченко 2016, с. 128, рис. 6.8–11). Інший ніж можна віднести до звичайних кухонних (знайдено на місці пошкодження культурного шару «чорними археологами» за 20 м від головного валу). Виріб сильно корозований, фрагменти втрачені. Спинка леза пряма, лезо трикутне в перерізі. П'ята яскраво виражена. Черешок прямокутний у перерізі. Довжина збереженої частини ножа – 7,4 см, довжина леза – 6,7 см, ширина леза – 0,4–1,0 см, ширина черешка – 0,6 см, товщина черешка – 0,3 см, маса – 5,07 г (рис. 11.15). Аналоги знаходимо на Губинському (Тимків 2011, с. 85, рис. 1–2), Остапковецькому (Маярчак, Олійник 2012, с. 224, рис. 5.1–2), Чорнівському городищах (Пивоваров, Калініченко, Льків 2016, с. 19, рис. 4.3–4), у літописному Звенигороді (Гупало 2014, с. 281, рис. 123.8), Автуницькому поселенні (Південноруське село... 1997, с. 44, рис. 12.6), городищі Лтава (Супруненко, Пуголовок 2015, с. 129, рис. 161.2), у Дубно (Пшеничний 2018, с. 158, рис. 11.23). Ще один фрагмент ножа також відноситься до кухонних. Виріб сильно корозований, фрагмент втрачений. Спинка леза пряма, лезо трикутне в перерізі. П'ята яскраво виражена. Черешок прямокутний у перерізі. Довжина збереженої частини – 5,9 см, довжина збереженої частини леза – 3,3 см, ширина леза – 0,8–1,1 см, ширина черешка – 0,3–0,6 см, товщина черешка – 0,2 см (рис. 11.10). Ніж аналогічний до вище описаного.

Окрім того виявлено фрагмент руків'я ножа (рис. 12.13). Воно являє собою пластину прямокутної форми довжиною 8,1 см та шириною 1,4–1,8 см, край якої овальний. Через пластину пропущені два стрижня довжиною 1,2 см та товщиною 0,3 см для кріплення накладок. Припускаємо також, що руків'ям ножа може бути ще один сильно корозований предмет (рис. 12.12). Пластина довжиною 6,9 см та шириною 1,6–2,0 см прямокутної форми, деформована. Через пластину пробито стрижень, край якого загнуті для утримання дерев'яної накладки.

Також виявлено три фрагменти оковки (рис. 12.9–10, 16). Всі вони виготовлені з листового заліза прямокутної форми і кріпилися до дерева за допомогою цвяхків довжиною 0,9–1,8 см та діаметром 0,1–0,3 см.

На краю шурфу № 4 було виявлено ключ (рис. 12.20). Кільце відсутнє. Шийка (стрижень) прямокутна в перерізі. Борідка складної конфігурації. Довжина ключа – 6,1 см, ширина шийки – 0,6 см, товщина шийки – 0,3 см, висота борідки – 1,8 см, товщина борідки – 0,2–0,4 см, маса – 8,5 г. Точних аналогів нам виявити не вдалося, дещо схожий знайдений у Дубно (Пшеничний 2018, с. 158, рис. 11.24). Серед інших побутових предметів варто згадати два фрагменти залізних голок дроту діаметром 0,1 см; край гострий конічний (рис. 12.27–28). Також знайдено дужку відра. Виріб пошкоджений корозією, деформований. Дужка з округлого в перерізі дроту діаметром 0,5 см. Краї зігнуті у вигляді петлі (рис. 13).

На східному борту дитинця у викиді з пошкодження шару «чорними археологами» знайдено пряжку. Рамка овальної форми, у перерізі квадратна. Язичок (голка) з прямокутної в перерізі пластини, один край загнутий навколо рамки (кріплення), інший (вістря) лягає на рамку. Розміри рамки – 2,4×2,1 см, ширина рамки – 0,3 см, її товщина – 0,3 см, довжина язичка (голки) – 2,3 см, ширина та товщина язичка – 0,4 і 0,2 см відповідно, маса – 4,3 г. Аналоги виявлені в літописному Звенигороді (Гупало 2014, с. 168, рис. 52.6), Дорогобужі (Терський 2015, с. 81, рис. 3.21), поселенні Береги (Вовкодав, Юрченко 2016, с. 128, рис. 6.21). Окрім того виявлено язичок від пряжки на західному ескарпі дитинця (рис. 12.6). Виріб гачкоподібної форми. У центральній частині в перерізі квадратної форми, краї розклепані, один загнутий. Довжина язичка – 3,2 см, ширина – 0,4–0,6 см, товщина – 0,2–0,4 см, маса – 3,81 г.

Також знайдена ланка гризел вудил (рис. 12.19). Виріб довжиною 9,4 см, виготовлений з округлого в перерізі дроту діаметром 0,6 см. Один край загнутий в кільце, інший теж загнутий, але не доходить до основи,

розклепаний до розмірів 0,2×0,9 см. Очевидно, репрезентує групу дволанкових кільчастих вудил. Аналогічні, однак з підквадратного в перерізі стрижня, гризла виявлені на поселенні Береги (Вовкодав, Юрченко 2016, с. 128, рис. 6.13), Софіївська Борщагівка (Готун, Казимір, Шахрай 2015, с. 50, рис. 2.3–4), у Луцьку (Терський 2006, с. 131, рис. 11.5), Дорогобужі, Переспоніці (Терський 2015, с. 73, рис. 1.5–8).

Серед предметів озброєння виділяється фрагмент леза шаблі (рис. 12.18), розміром 12,8×4,0×0,1–0,2 см. Окрім того виявлено шість наконечників стріл. Перший наконечник – двушипний. Поверхня окислена, шипи деформовані, черешок втрачений. Перо овальне в перерізі. Довжина пера – 3,6 см, ширина – 2,0 см, товщина – 0,2–0,3 см, довжина шипів – 1,6 см, ширина шипів – 0,4–0,7 см, маса – 3,39 г (рис. 12.24). Цей наконечник ми можемо віднести до типу 30 за класифікацією О. Ф. Медведєва (Медведєв 1966, с. 62), які характерні для Західної Русі і набули найбільшого поширення в другій половині XII – I половині XIII ст. Аналогічний наконечник виявлений на Чорнівському городищі (Пивоваров, Калініченко 2014а, с. 137, рис. 1.13; Пивоваров, Калініченко 2014б, с. 20, рис. 1.13), Ізяславлі, Колодяжині, Райковецькому городищі (Медведєв 1966, с. 62). Наступний наконечник стріли з втраченим черешком. Вістря гостре, пірамідальне. Ближче до черешка наконечник ромбічний в перерізі, біля вістря – овальний (рис. 12.21). Відноситься наконечник до типу 78 за О. Ф. Медведєвим, а саме – бронебійних ланцетовидних ромбічного перетину. Аналогічні вироби знайдені в Новгороді, Друцьку, Донецькому, Ратському, Старонорхатському, Кудимкарському городищах в шарах XII–XIV ст. (Медведєв 1966, с. 80). Наступний наконечник сильно пошкоджений корозією, черешок втрачений. У перерізі перо овальної форми. Довжина збереженої частини наконечника – 3,2 см, ширина – 0,4–1,1 см, товщина – 0,2–0,3 см, маса – 2,16 г (рис. 12.22). Наконечник відноситься до типу 63 за О. Ф. Медведєвим, а саме – лавролистих. Аналоги походять з Вишгорода, Дівич-гори, Княжої гори, Плісненська Колодяжина, Ізяславля, Сувари, Саркела – Білої Вежі, Лядинського, Вєсьякарського Бігер-шай та Гагинського могильників, Райковецького, Сарського, Алчедар, Емікауце городищ і широко датуються в межах IX – I половини XIII ст. (Медведєв, с. 74–75). Четвертий наконечник з пером ромбовидної форми, в перерізі – овальний. Упор яскраво виражений, розміром 0,3×0,5 см. Черешок короткий, круглий в перерізі, діаметром 0,3 см. Довжина наконечника – 4,6 см, ширина – 1,8 см, товщина – 0,2–0,3 см, довжина черешка – 0,9 см, маса – 5,62 г (рис. 12.23). Наконечник відноситься до типу 48 за типологією О. Ф. Медведєва, а саме – ромбічний з упором. Вони були широко поширені в Східній Європі у IX–XIV ст., аналоги відомі з Чорнівського городища (Пивоваров, Калініченко, Ільків 2016, с. 22, рис. 5.7; Пивоваров, Ільків, Калініченко 2018, с. 131, рис. 1.5), Алчедара, Емікауце, Чернігова, Княжої гори, Ізяславля, Бреслава, Новогрудка, Новгороду, Пскова, Старої Рязані (Медведєв 1966, с. 68–69). Аналогічний до переднього ще один наконечник, однак він значно масивніший. У перерізі перо трикутної форми, з однієї сторони по центральній вісі має яскраво виражене ребро. Черешок довжиною 3,8 см та діаметром 0,4 см. Довжина наконечника – 9,5 см, ширина – 2,1 см, товщина – 0,4 см, маса – 14,21 г (рис. 12.25). Описаний нами наконечник займає проміжне становище між типами 48 та 49 за типологією О. Ф. Медведєва. Якщо тип 48 вже описаний нами, то 49 був занесений під час монголо-татарської навали в середині XIII ст., вирізнявся значно крупнішими розмірами та знайдений був у Києві, на Княжій горі, Дівич-горі, у Подільській губернії (Медведєв 1966, с. 69). Ще один наконечник стріли має ромбічне в перерізі перо. З обох сторін по центральній вісі яскраво виражене ребро. Має яскраво виражений упор. Черешок довжиною 1,6 см та діаметром 0,2 см. Довжина наконечника – 5,5 см, ширина – 1,4 см, товщина – 0,2 см, маса – 4,11 г (рис. 12.26). Цей наконечник відноситься до типу 33 по типології О. Ф. Медведєва – кілевидний витягнутий з найбільшим розширенням у середній третині довжини пера. Аналоги знайдені на Княжій горі, Дівич-горі, в Колодяжині, Ізяславлі, смоленську, Новогрудку, Новгороді і датуються вони домонгольським часом – XII – I половиною XIII ст. (Медведєв 1966, с. 63).

Зі знарядь праці виявлено лише деревообробне долото на внутрішній площадці головного валу (рис. 12.11). Виріб виготовлений з округлого в перерізі стрижня, який на краю розклепаний. Довжина долота – 22,6 см, діаметр стрижня – 0,6 см, розміри вістря – 0,2×0,8 см, маса – 37,7 г. Аналогічні долота, однак з квадратним перерізом стрижня, виявлені при дослідженні давньоруського міста Воїнь (Довженок, Гончаров, Юра 1966, табл. IV.4–7; Сергєєва 2013, с. 239, рис. 1.3–8).

На західному ескарпі дитинця знайдено дверну скобу (рис. 11.7). Скоба для закріплення у дверній рамі з квадратного в перерізі стрижня, який зігнутий вдвоє, утворюючи на одному кінці петлю діаметром 2,1 см, а на іншому жало пірамідальної форми. В петлю скоби вставлено прямокутну в перерізі пластину, яка також зігнута вдвоє, утворюючи петлю. Аналогічний виріб виявлено на городищі Остапківці (Маярчак, Олійник 2012, с. 223, рис. 3.2–3).

Що стосується виявлених у шурфі № 4 людських останків, то вони опрацьовані молодшим науковим співробітником Інституту археології НАН України Ю. В. Долженком. Подаємо висновки антрополога.

Матеріали і методика. Всього з території Кам'янець-Подільського району отримано 4 поховання з розкопок 2019 р (табл. 1).

СЕКЦІЯ 2

Статевікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводилися в Інституті Археології НАН України. Череп вимірювався за стандартною краніологічною методикою, де за Рудольфом Мартіном (Martin 1928) вказувалася нумерація ознак, а назомалярний та зигомаксилярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми (Алексеев, Дебец 1964, рис. 14, с. 55). Краніометрична точка лямбда визначалася за методом, який розробили L. H. D. Buxton та G. D. Morant (Buxton, Morant 1933). У таблиці лінійні розміри вказано в мм, кути – в градусах. Для оцінки вимірювальних ознак використовувались таблиці з межами середніх величин ознак, котрі склав Г. Ф. Дебец (Алексеев, Дебец 1964). Стаття похованої визначалася за особливостями будови черепа, тазових кісток, де це було можливим, залучався посткраніальний скелет. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах встановлювався вік (Vallois 1937; Brothwell 1972). Форма альвеолярної дуги визначалася за В. С. Заніною-Покровською (Занина-Покровская 1972).

Також для характеристики поховань було використано методику, яка відноситься до однієї з галузей расознавства – етнічну краніоскопію, котру запропонував О. Г. Козінцев (Kozintsev 1992).

Паралельно застосовувалась краніологічна методика – краніофенетика. Фенетична програма вибирає такі дискретно-варіативні ознаки, які застосовувались у роботах А. А. Мовсесян, Ю. Г. Ричкова, О. Г. Козінцева, А. Н. Багашева, А. С. Berry, R. J. Berry, E. Miłosz. В основу методичної програми покладено 38 дискретно-варіативних ознак, використаних у роботі А. А. Мовсесян (Мовсесян 2005). До них додано ще п'ять ознак, на які А. А. Мовсесян звертала увагу 1975 р. (Мовсесян, Мамонова, Рычков 1975). Розглянуті ознаки належать до таких восьми категорій: варіанти з'єднання постійних кісток, непостійні вормієві, або шовні кістки (*Ossa Wormiana*), тім'ячкові кісточки (*Ossa fonticulatorum*), додаткові отвори, валики й горбики, шипи, непостійні шви та варіанти форм швів.

Табл. 1. Перелік та збереженість краніологічного та остеологічного матеріалу із с. Привороття Друге (Городище) з розкопок 2019 р.

№ п/п	місце знаходження	№ поховання	Датування, ст.	Стать	Наявність черепа	Репрезентативність посткраніального скелета	Морфологічний вік
2019 рік							
1.	Кам'янець-Подільський, давньоруське городище с. Привороття Друге.	1, шурф 4	XIII	♂	Череп дуже дрібними уламками представлений	Верхня та нижня частина посткраніального скелета Діаметр голівки стегнової кістки 50,0 Ø	25–29
2.	Кам'янець-Подільський, давньоруське городище с. Привороття Друге.	2, шурф 4	XIII	Підліток ♀?	Череп представлений дуже дрібними уламками. Фрагменти нижньої та верхньої щелепи, шість зубів.	Плечова кістка, фрагмент променевої та ліктьової кістки, щелепа тварини та зуб дитини від 9 міс. до 1 року.	14–15
3.	Кам'янець-Подільський, давньоруське городище с. Привороття Друге.	3, шурф 4	XIII	Підліток	Череп представлений дуже дрібними уламками, зуб дорослої особи	Голівка плечової кістки (епіфіз окремий), епіфіз окремий з гомілкової кістки, ключиця тварини та дрібні уламки тварини, уламки ребр, хребця, дрібні уламки тазових кісток	14–15
4.	Кам'янець-Подільський, давньоруське городище с. Привороття Друге.	4, шурф 4	XIII	♂	Череп представлений дрібними уламками, частина нижньої щелепи. Верхня щелепа – частина лівої та правої сторони	Відсутній	20–26

Умовні позначення: ♀ – жінка. Cran. – цілий череп; pks – посткраніальний скелет; Mand – нижня щелепа; Max – верхня щелепа; l.pks – нижній пояс кінцівок; u.pks – верхній пояс кінцівок. fr. – фрагмент.

Опис поховань

Поховання 1. 2019. с. Привороття Друге. Кам'янець-Подільський р-н. Шурф 4. Череп сильно роздавлений та зберігся дрібними фрагментами. Посткраніальний скелет зберігся краще. В наявності права ключиця (*clavicula*), ліва плечова кістка (*Humerus*) та права верхня частина з голівкою, променева кістка (*radius*) права повна із двох частин і ліва представлена половиною. Ліктьові кістки представлені тільки верхніми частинами. Права і ліва гомілкові кістки (*Tibia*) в наявності. Стегнові кістки представлені тільки правою (яка складається з двох частин) та фрагментами лівої кістки з голівкою. Всі епіфізи на них заросли. В наявності права частина тазової кістки, крижова повна, але відламана її нижня частина.

Морфологія тазових кісток: розгорнуті крила клубових кісток, форма великого сідничного отвору не широка, лобковий кут гострий, А подібний, затульний отвір овальний, з округленим краєм, тіло сідничної кістки помірно з помірною сідничною горбкуватістю. Крижова кістка вузька та довга. Суглобова поверхня крижо-клубкового суглобу поширена до третього крижового сегменту. Діаметр голівки стегнової кістки 50,0 Ø. М'язовий рельєф розвинутий сильно. Такі загальні ознаки статевого диморфізму вказують на чоловічу стать похованого.

Табл. 1. Індивідуальні виміри довгих кісток верхніх кінцівок чоловічого поховання під номером 1.

	Ознака	Рік розкопок, номер поховання	
		2019, шурф 4, пох. 1.	
		Права	
Плечова кістка	1.Найбільша довжина	333,0	
	2.Вся довжина	327,0	
	3.Верхня епіфізарна ширина	54,0	
	4.Нижня епіфізарна ширина	66,6	
	5.Найбільший діаметр середини діафізу	24,0	
	6.Найменший діаметр середини діафізу	20,0	
	7.Найменша окружність діафізу	66,0	
	7а.Окружність середини діафізу	74,0	
	6:5 Показник перетину	83,3	
	7:1 Показник масивності	19,8	
Променева кістка	1.Найбільша довжина	250,0	
	2.Фізіологічна довжина	245,0	
	4.Поперечний діаметр діафізу	13,0	
	5.Сагітальний діаметр діафізу	15,5	
	3.Найменша окружність діафізу	42,0	
	5:4 Показник перетину	119,2	
	3:2 Показник масивності	17,1	
Ліктьова кістка	1.Найбільша довжина	-	
	2.Фізіологічна довжина	-	
	11.Передньо-задній діаметр	-	
	12.Поперечний діаметр	-	
	13.Верхній поперечний діаметр	-	
	14.Верхній дорзо-вентральний діаметр	-	
	3.Найменша окружністьдіафізу	-	
	3:2 Показник масивності	-	
	11:12 Показник перетину	-	
	13:14 Показник платоленії	-	

СЕКЦІЯ 2

Табл. 2. Індивідуальні виміри довгих кісток нижніх кінцівок чоловічого поховання під номером 1.

	Ознака	Рік розкопок, номер поховання	
		2019, шурф 4, пох. 1.	
		права	
Стегнова кістка	1. Найбільша довжина	455,0	
	2. Довжина в натуральному стані	448,0	
	21. Виросткова ширина	84,0	
	6. Сагітальний діаметр середини діафізу	30,0	
	7. Поперечний діаметр середини діафізу	27,5	
	9. Верхній поперечний діаметр діафізу	28,5	
	10. Верхній сагітальний діаметр діафізу	36,1	
	8. Окружність середини діафізу	90,0	
	8:2 Показчик масивності	20,08	
	6:7 Показчик пілястрії	109,0	
	10:9 Показчик платомерії	126,6	
Велика гомілкорова кістка	1. Загальна довжина	376,0	
	2. Виростково-таранна довжина	360,0	
	1а. Найбільша довжина	376,0	
	5. Найбільша ширина верхнього епіфізу	77,5	
	6. Найбільша ширина нижнього епіфізу	54,0	
	8. Сагітальний діаметр на рівні середини діафізу	30,5	
	8а. Сагітальний діаметр на рівні живильного отвору	36,5	
	9. Поперечний діаметр на рівні середини діафізу	22,0	
	9а. Поперечний діаметр на рівні живильного отвору	25,1	
	10. Окружність середини діафізу	85,0	
	10b. Найменша окружність діафізу	76,0	
	9а:8а Показчик перетину	68,76	
	10b:1 Показчик масивності	-	

Поховання 2. 2019. с. Привороття Друге. Кам'янець-Подільський р-н. Шурф 4. У наявності 18 окремих зубів (рис. 19), серед них ймовірно зуб дитини 9 місяців (рис. 22), уламки нижньої та верхньої щелепи з молярами (рис. 20), плечова кістка 240 см (рис. 21).

Етнічна краніоскопія. Надорбітні отвори *Foramina supraorbitale* (НО) на черепі відсутні з лівої сторони, права зруйнована. Піднебінний поперечний шов з лівої сторони визначений як Ia (європеїдна ознака). Права зруйнована.

Поховання 3. 2019. с. Привороття Друге. Кам'янець-Подільський р-н. Шурф 4, Городище, Кармалюкова гора. В похованні збереглися дрібні фрагменти черепа (права вилиця,), фрагменти епіфізів підлітка 13–14 років, кістки тварин, зуб дорослої людини (ікло) – стертість слабка, виявлений наліт каменю (18–25 років). Фрагменти ребр дорослої людини, дрібні фрагменти трубчастих кісток дорослої людини.

Поховання 4. 2019. с. Привороття Друге. Кам'янець-Подільський р-н. Шурф 4, Городище, Кармалюкова гора. Збереглися уламки черепної коробки дорослої людини, нижня щелепа, частина верхньої щелепи, 23 зуба. Стертість зубів слабка, черепні шви не заросли, також не облітерований клиноподібний потиличний синхондроз (рис. 23), який облітеровується в 20–26 років за Байкстром (Bukstra, Ubelaker 1994). За морфологією чоловік.

Етнічна краніоскопія. Надорбітні отвори *Foramina supraorbitale* (НО) на черепі відсутні з обох сторін. Піднебінний поперечний шов з обох боків визначений як Ia (європеїдна ознака).

Проведений аналіз дає змогу зробити наступні попередні висновки: в похованнях (окрім поховання 4) присутні кістки тварин, які потрібно визначати окремо та окремими фахівцями. Всього ідентифіковано

двох чоловіків до 30 років, два підлітки, одна з яких може бути дівчиною, позаяк в її похованні виявлено зуб дитини 9 місяців.

Отже, підсумовуючи вище сказане, можемо констатувати, що на городищі представлено чотири хронологічних горизонти: два трипільської культури (етапи В I та С II), ранньоскіфського та давньоруського часу. Ймовірно перші укріплення на горі звели трипільці, так як топографія місцевості характерна для укріплень як початку середнього етапу, так і фіналу пізнього. Не виключено існування городища за часів ранньоскіфської доби. У давньоруський час XII – I половини XIII ст. на горі розбудовано фортифікації складної конфігурації з трьома лініями укріплень, досягнувши площі майже в 5 га, та ставши найбільшим укріпленням на цей час у регіоні. Дослідження валу та рову, що йдуть впоперек дитинця, віділяючи, правдоподібно, резиденцію феодала від основної частини дитинця, показало, що рів видовбаний у скельній породі (вапняку), по краю обкладений камінням для збільшення його глибини та запобігання оповзанню. Основа валу складена з каміння, поверх якого насипаний гумус. Кліті під валом основної лінії укріплень були зруйновані внаслідок нападу середини XIII ст., загиблі захисники були поховані під завалами без збереження належного християнського обряду.

Література

- Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва.
- Бикбаев, В. М. 1990. Исследования на поселении Бологаны I. В: *Археологические исследования в Молдавии в 1985 г.* Кишинев: Штиинца, с. 23–34.
- Болтанюк, П. А., Гуцал, А. Ф., Левинзон, Є. Ю. 2017. Результати розвідки на багатощаровому поселенні в с. Сокіл. *Археологія & Фортифікація України*, 7, с. 39–44.
- Бузян, Г., Білоусько, В. 2016. Пам'ятка трипільської культури Жванець-Лиса Гора: матеріали досліджень 1978 року. *Археологія & Фортифікація України*, 6, с. 29–36.
- Бузян, Г., Якубенко, О. 2014. Могильник та поселення давньоруського часу в с. Жванець на Дністрі. *Археологія & Фортифікація України*, 4, с. 116–126.
- Виноградська, Л. І., Болтанюк, П. А. 2012. Елементи фортифікації Північного бастиону Старого замку Кам'янець-Подільського. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я*, 2, с. 126–130.
- Вовкодав, С., Юрченко, О. Поселенська структура давньоруського часу долини р. Броварка на Переяславщині. *Археологія & Фортифікація України*, 6, с. 115–128.
- Возний, І. П. 2010. Гончарна справа та кухонні горщики сільського населення на території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром у X – першій половині XIII ст. Питання історії України, 13, с. 108–116.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Шахрай, Д. О. 2015. Предмети озброєння та військового призначення з середньовічного поселення Софіївська Борщагівка. *Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури*, 166, с. 44–54.
- Гульдман, В. К. 1901. *Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии)*. Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл.
- Гупало, В. 2014. *Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII ст. (соціоісторична реконструкція)*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича.
- Гуцал, А. Ф., Баженов, О. Л. 2019. Деталі плуга з городища біля с. Привороття Друге (Кармалюкова гора). *Археологія & Фортифікація України*, 9, с. 97–100.
- Гуцал, А. Ф. 1993. Стародавні форпости товтрового кряжу. В: *Подільський національний парк: доцільність і проблеми створення*. Кам'янець-Подільський, с. 75–76.
- Дергачев, В. А. 1980. *Памятники позднего Триполья*. Кишинев: Штиица.
- Дергачев, В. А. 1973. Позднетрипольское поселение у с. Гординешты. В: *Археологические исследования в Молдавии в 1970–1971 гг.* Кишинев: Штиинца, с. 90–100.
- Дергачев, В. А. 1981. Раскопки в Данченах и некоторые вопросы изучения памятников позднего Триполья и катакомбной культуры. В: *Археологические исследования в Молдавии (1974–1976 гг.)*. Кишинев: Штиица, с. 35–45.
- Дергачев, В. А., Манзура, И. В. 1991. *Погребальные комплексы позднего Триполья*. Кишинев: Штиица.
- Добрянський, В. 2017. Пам'ятка касперівської локальної групи етапу СІІ культури Трипільля-Кукутень поблизу села Бедриківці над Дністром. *Археологія & Фортифікація України*, 7, с. 63–67.
- Довженок, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. 1966. *Древньоруське місто Воїнь*. Київ: Наукова думка.
- Занина-Покровская, В. С. 1972. О форме альвеолярной дуги у ранних этнических групп. *Вопросы антропологии*, 42, с. 119–129.
- Захар'єв, В. А. 1997. Стародавня Русь на Дунаєвеччині. *Хмельниччина: Дивокрай*, 2, с. 16–21.

- Козинцев, А. Г. 1988. *Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека*. Ленинград.
- Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем*. Київ: Інститут археології НАН України.
- Малевская, М. В. 2005. *Керамика западнорусских городов X–XIII вв.* СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ИИ РАН «Нестор-История».
- Манзура, И. В. 1990. О распространении гординештских культурных элементов в Северном Причерноморье. В: *Археологические исследования молодых ученых Молдавии*. Кишинев: Штиинца, с. 25–39.
- Манзура, И. В., Тельнов, Н. П. 1992. Проблема позднетрипольского погребального обряда лесостепной зоны днестровско-карпатских земель (некоторые итоги и перспективы изучения). В: *Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдовы*. Кишинев: Штиица, с. 118–130.
- Маярчак, С. П. 2006. *Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я*. Кам'янець-Подільський: Мошак М. І.
- Маярчак, С. П. 2018. *Історико-культурний розвиток Середньодністровського Лівобережжя у IX–XIII ст. і формування Пониззя*. Хмельницький: ФОП Сторожук О. В.
- Маярчак, С. П., Олійник, І. В. 2012. Колекція залізних виробів з давньоруського городища Остапківці у верхів'ях Смотрича. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 14–15, с. 221–227.
- Медведев, А. Ф. 1966. *Ручное метательное оружие (лук, стрель, самострел)*. Свод археологических источников, Е1-36. Москва.
- Мовсесян, А. А. 2005. *Фенетический анализ в палеоантропологии*. Москва.
- Мовша, Т. Г. 1974. Городище трипольской культуры Жванец-Щовб. В: *Археологические открытия 1973 года*. Москва, с. 310–311.
- Нечитайло, П., Долженко, Ю., Старенький, І., Болтанюк П., Горбняк, Т. 2018. Поховання другої половини XII – першої половини XIII століття поблизу Бакотського печерного монастиря. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, с. 256–277.
- Никитюк, Б. А. 1960. Определение возраста человека по скелету и зубам, *Вопросы антропологии*, 3, с. 118–129.
- Овчинников, Е. В., Виноградська, Л. І., Болтанюк, П. А. 2013. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*, 3, с. 10–17.
- Овчинников, Е. В., Виноградська, Л. І., Болтанюк, П. А. До питання про фортифікаційні споруди на поселеннях Кукутень-Трипілля. *Археологія & Фортифікація України*, 4, с. 54–60.
- Пашкова, В. И. 1958. *Определение пола и возраста по черепу*. Ставрополь.
- Пивоваров С., Ільків, М., Калініченко, В. Предмети озброєння та військового спорядження з Чорнівського городища XIII ст. (дослідження 2017–2018 рр.). *Археологія & Фортифікація України*, 8, с. 125–132.
- Пивоваров, С., Калініченко, В. 2014а. Предмети озброєння дальнього бою з Чорнівського городища першої половини XIII ст. (археологічні дослідження 2012 р.). В: *Історія давньої зброї. Дослідження 2014*. Київ: Ін-т історії України НАНУ. с. 136–148.
- Пивоваров, С., Калініченко, В. 2014б. Предмети середньовічного озброєння з Чорнівського городища першої половини XIII ст. (дослідження 2012 р.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Держава та армія, 784, с. 18–24.
- Пивоваров С., Калініченко В., Ільків М. 2016. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2015–2016 рр. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 2, с. 7–44.
- Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури)*. 1997. Київ: ІЗМН.
- Попов, С. И. 1973. Археологические памятники окрестностей с. Яблона Глодянского района МССР. В: *Археологические исследования в Молдавии в 1970–1971 гг.* Кишинев: Штиица, с. 79–100.
- Пшеничний, Ю. 2018. Ділянки просторової структури літописного Дубена у дослідженнях 2014–2017 рр. *Археологічні зошити з Пересопниці*, 6, с. 144–162.
- Розенфельдт, Р. Л. 1997. *Керамика. В: Археология. Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука. с. 22–28.
- Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ.
- Сергеєва, М. С. 2013. Деревообробка у давньоруському місті Воїнь. *Древности*, 12, с. 237–250.
- Сецинский, Е. И. 1899. Раскопки городища у д. Приворотья-Маковского Каменец-Подольского уезда. *Киевская старина*, LXIV, 2, с. 99–101.
- Старенький, І. О., Левінзон, Є. Ю. 2019. Охоронна розвідка на городищі «Кармалюкова гора». В: *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*. Київ: НК-ПІ-КЗ, с. 230–236.

- Старенький, І. О., Шпаковський, С. М., Зайшлюк, Я. О. 2017. Трипільське поселення с. Жванець Кам'янець-Подільського району, епонімна пам'ятка археології – номінант на занесення до попереднього списку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. *Археологія & Фортифікація України*, 7, с. 45–54.
- Старенький, І. О., Шпаковський, С. М. 2014. Городище на Кармалюковій горі: історія дослідження та стан збереження. *Археологія & Фортифікація України*, 4, с. 127–133.
- Супруненко, О. Б., Пуголовок, Ю. О. 2015. Дослідження літописної Лтави: *Іванова гора*. Ч. І. Київ: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК.
- Терський, С. В. 2006. *Лучеськ X–XV ст.* Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка».
- Терський, С. В. 2015. Спорядження вершника та коня на Волині X–XIV ст. В: *Культура і мистецтво західноукраїнських земель 2009, 2010.* Львів. с. 71–114.
- Тимків С. 2011. Про ножі з розкопок Губинського городища XII–XIII ст. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я*, 1, с. 84–86.
- Тимошук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.)*. Київ.
- Томашевич, Т. В. 1988. Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека, *Вопросы Антропологии*, 80, с. 119–128.
- Ягодинська, М. поховальні пам'ятки Західного Поділля X–XIII ст. *Археологія & Фортифікація України*, 4, с. 133–141.
- Berry, A. C., Berry, R. J. 1967. Epigenetic Variation in the Human Cranium. *J. Anat.*, 101, p. 361–379.
- Bodean, S., Ursu, I. 2012. Socola – o stațiune pluristratificată a culturii Cucuteni-Tripolie din bazinul Nistrului. *Revista Arheologică*, VIII, 1–2, p. 113–117.
- Brothwell, D. R. 1972. *Digging up Bones*. London.
- Buikstra, J., Ubelaker, D. 1994. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series*, 44, 206 p.
- Buxton, L. H. D., Morant, G. D. 1933. Essential Craniological Technique. *J. Roy. Anthropol. Inst.*, 63, p. 19–47.
- Kozintsev, A. 1992. Homo. *Ethnic epigenetics: A new approach Ethnische Epigenetik*, 43/3, p. 213–244.
- Levițki, O., Sîrbu, Gh., Bajureanu, I. 2016. Microzona Trinca în contextul eneoliticului est-carpatic. In: *Interactions, Changes and Meanings. Essays in honour of Igor Manzura on the occasion of his 60th birthday = Культурные взаимодействия. Динамика и смыслы. Сборник статей в честь 60-летия И. В. Манзуры*. Кишинев: Stratum Plus, s. 255–271.
- Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Zweiter Band: kraniologie, osteologie Mit 281 abbildungen im Text.* Jena. Bd. II.
- Vallois, H. V. 1937. La duree de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, 47, p. 499–532.

The article analyzes the results of archeological research of the expedition of the Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve together with the Kamyanets-Podilskyi National Ivan Ohienko University on the multi-layered settlement of Karmalyukova mountain near the village Pryvorotia 2 of Kamyanets-Podilskyi district of Khmelnytsky region in 2019. For 150 years of episodic research of the monument for the first time managed to identify clear chronological boundaries of the settlement of different periods, in particular: there are two stages of Trypillia culture – B I and C II Gordyneshstskoy group, Early Scythian and Old Russ II half of XII – mid XIII centuries. Archaeological excavations have uncovered a number of sites, including a farm pit and the remains of a fragment of Trypillia culture, a mid-13th-century structure, and a section of a small embankment and moat that ran across the settlement and fenced off the feudal lord's residence from the rest of the settlement. Remains of three skeletons, which were not buried according to the Christian rite, were found in the building near the main shaft, which means that they died during the fighting. This proves the discovery of an arrowhead in one of the skeletons.

Key words: archeological researches, Karmalyukova mountain, Trypillia culture, early Scythian time, Old Russ time, rampart, ditch.

СЕКЦІЯ 2

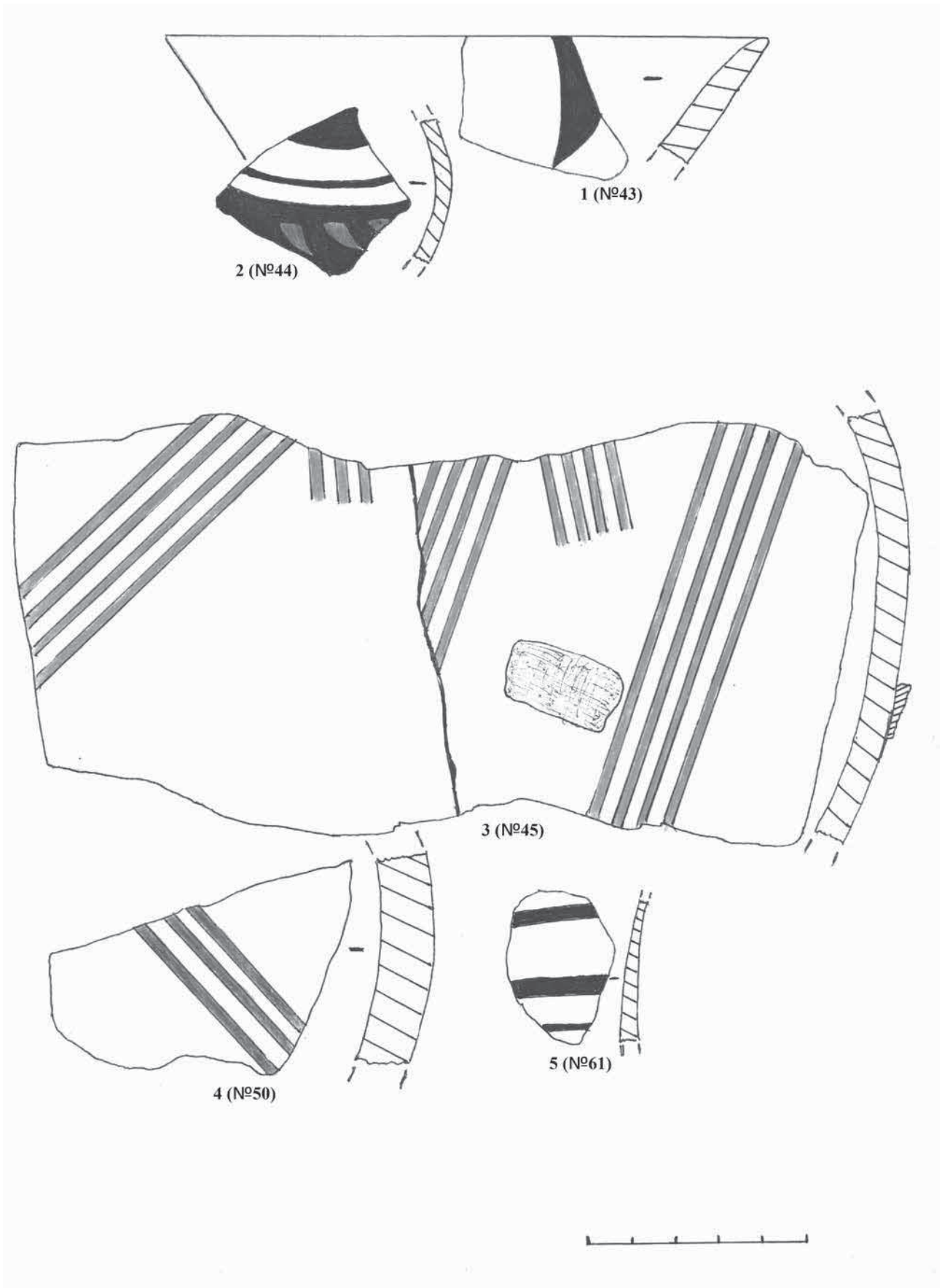

Рис. 1. Фрагменти розписної тріпільської кераміки.

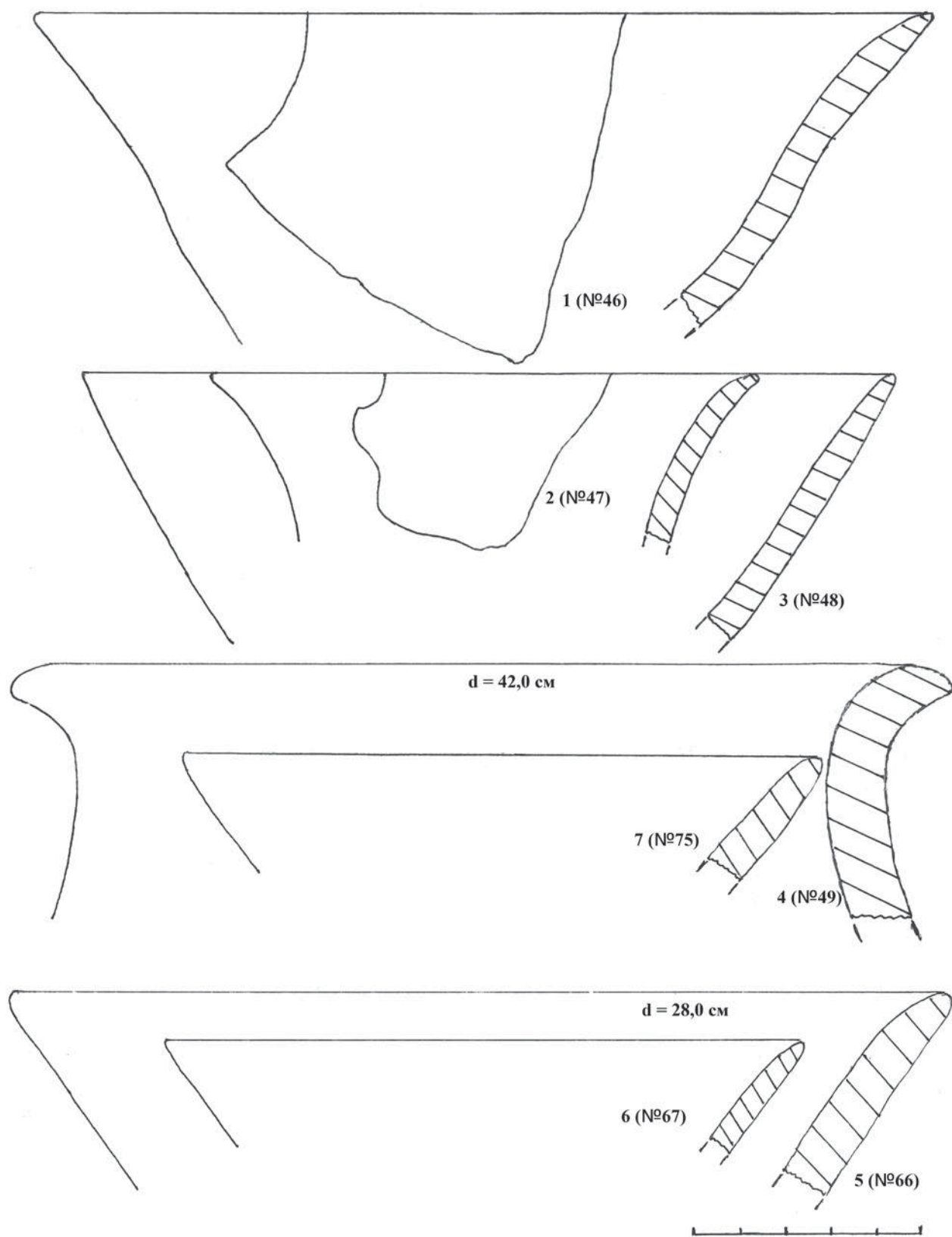

Рис. 2. Фрагменти вінець трипільського посуду.

СЕКЦІЯ 2

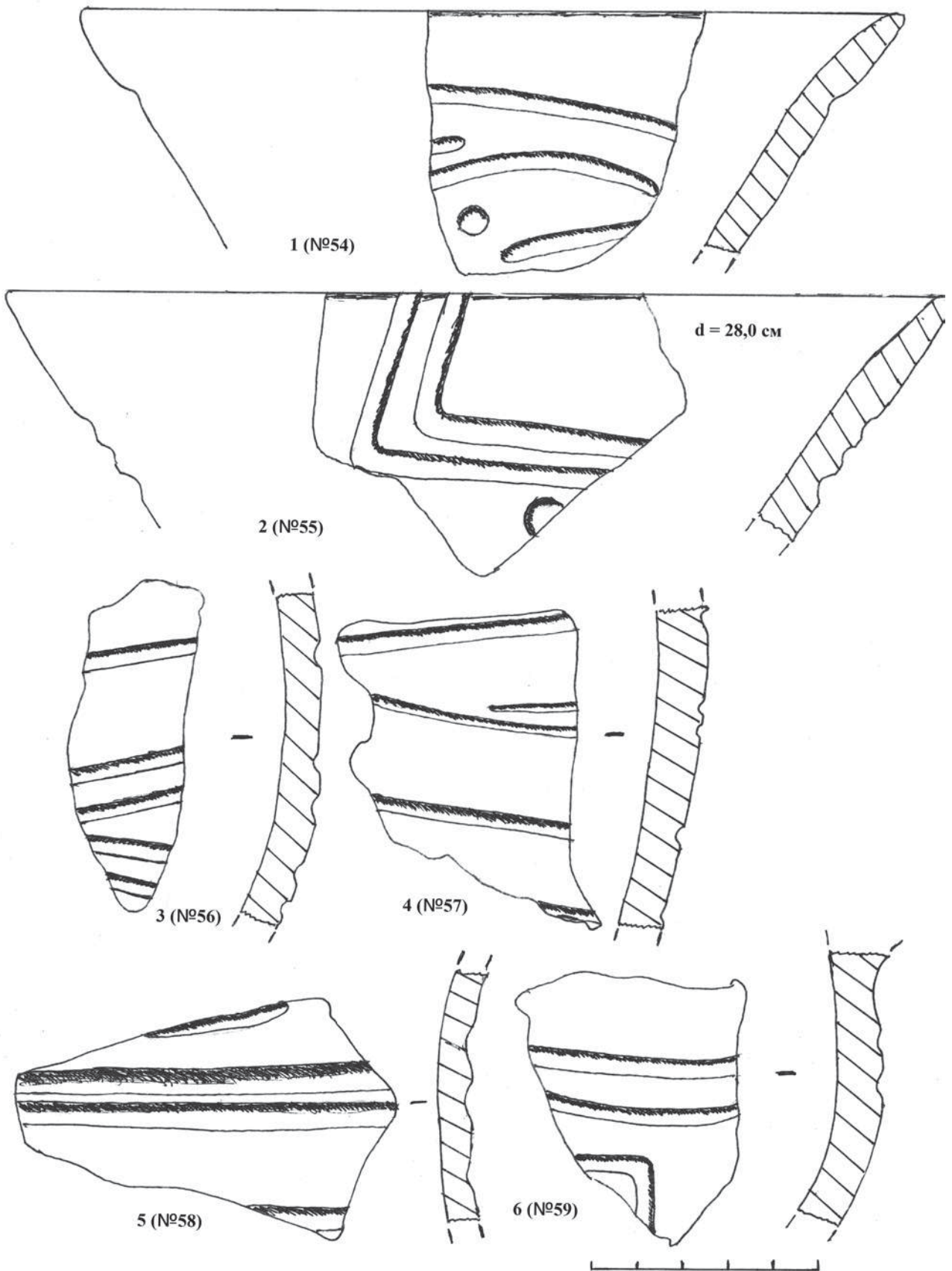

Рис. 3. Фрагменти канельованого трипільського посуду етапу В I.

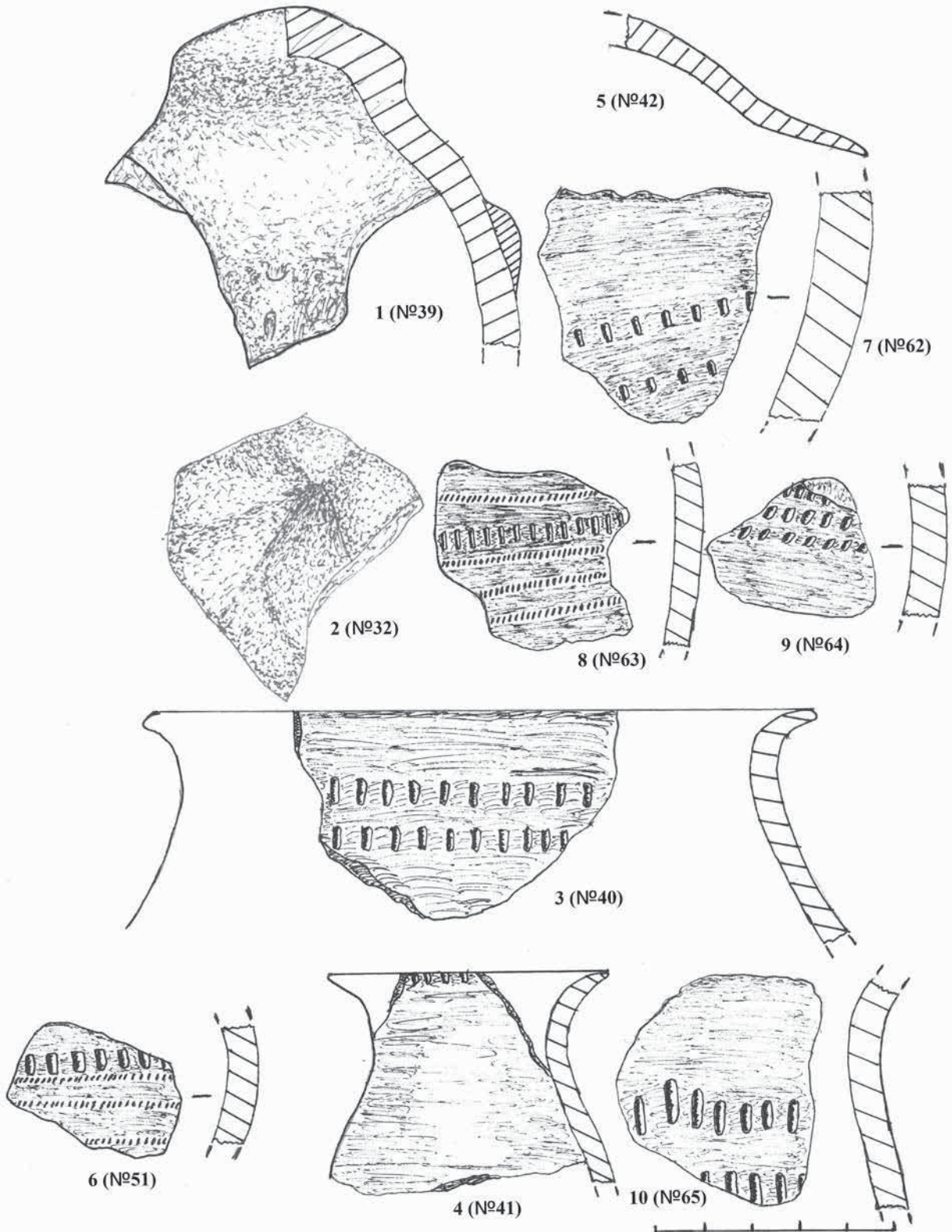

Рис. 4. Фрагменти трипільського посуду етапу С II гординештської групи.

СЕКЦІЯ 2

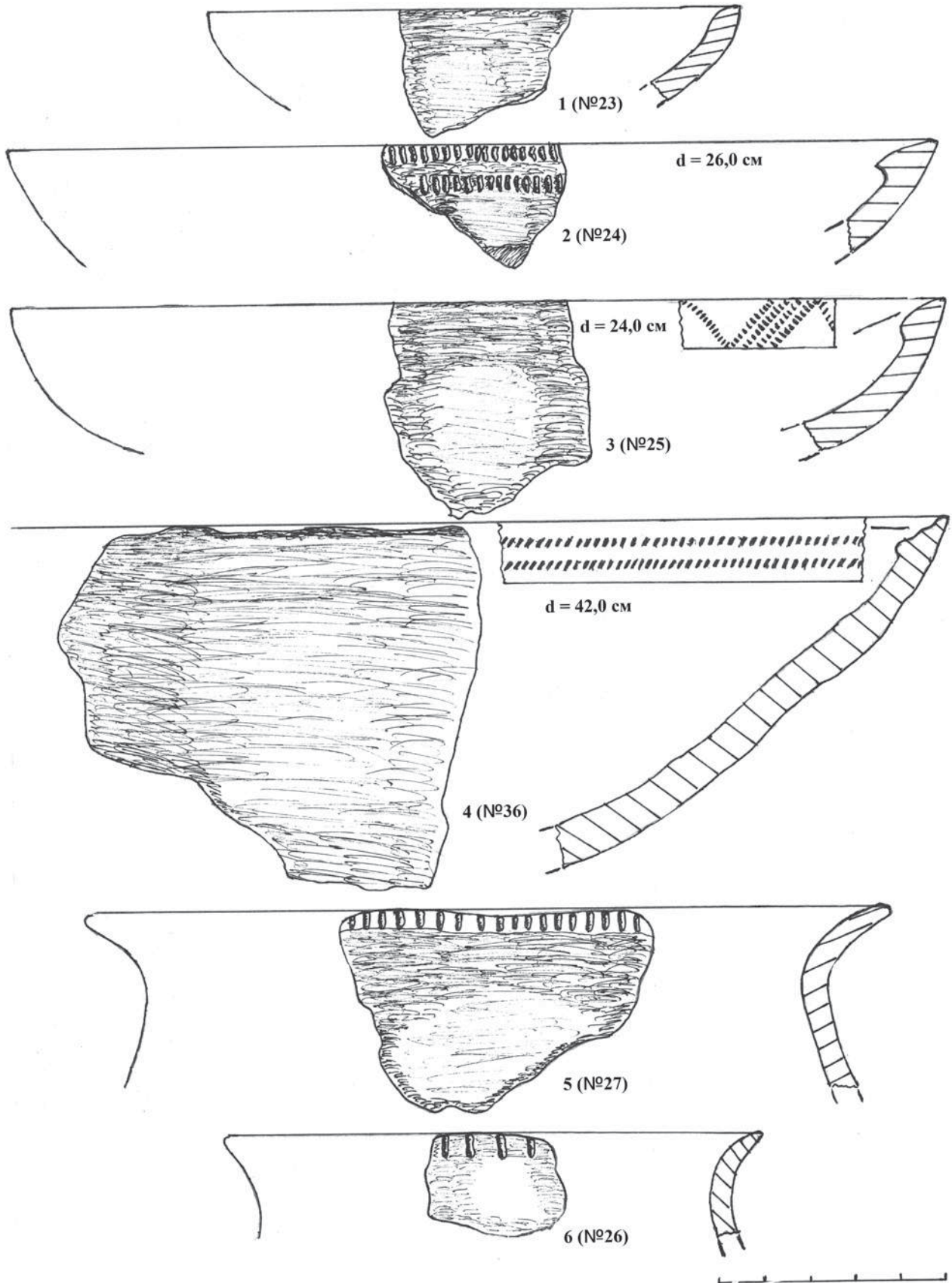

Рис. 5. Фрагменти трипільського посуду етапу С II гординештської групи.

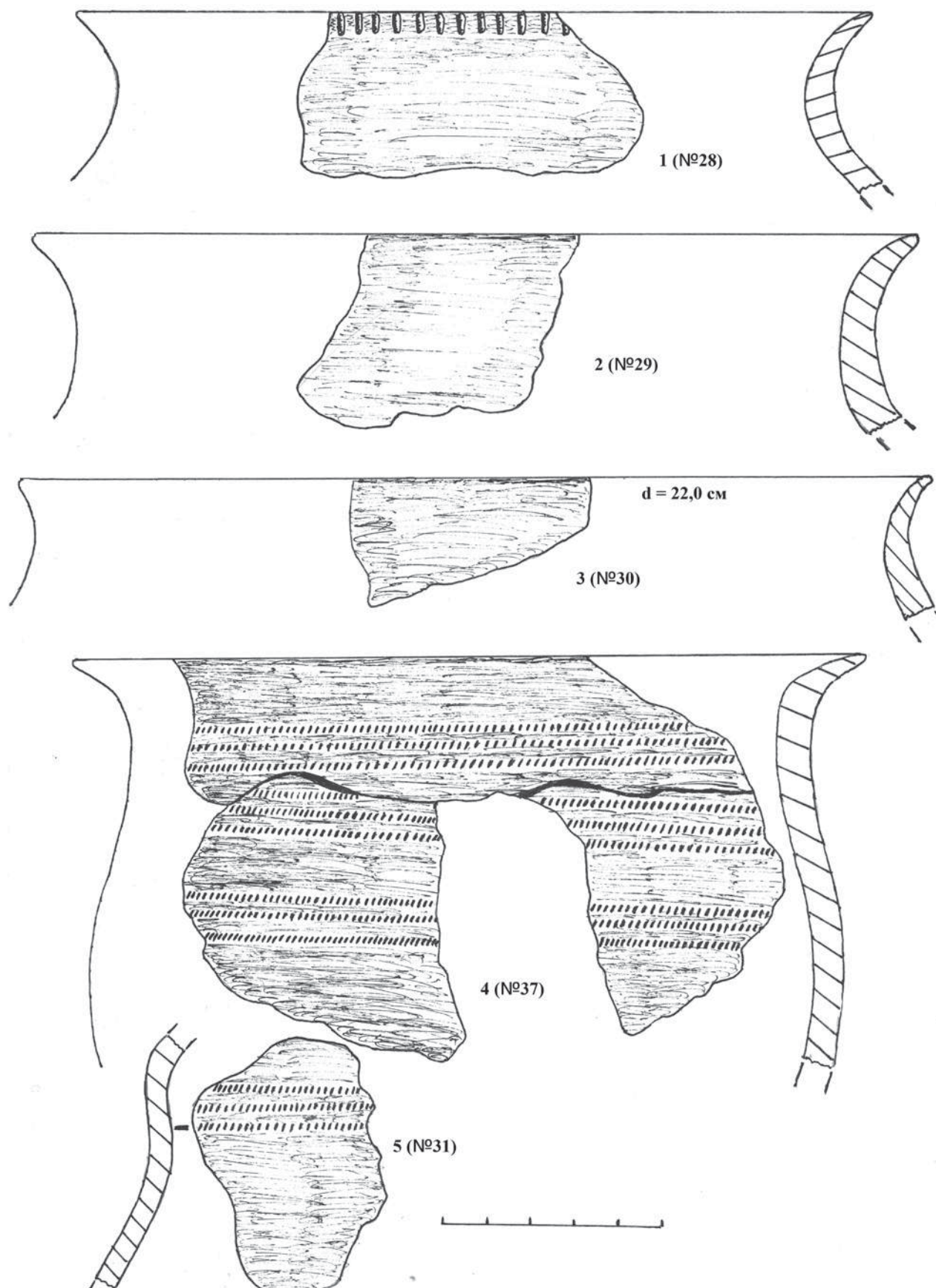

Рис. 6. Фрагменти трипільського посуду етапу С II гординештської групи.

СЕКЦІЯ 2

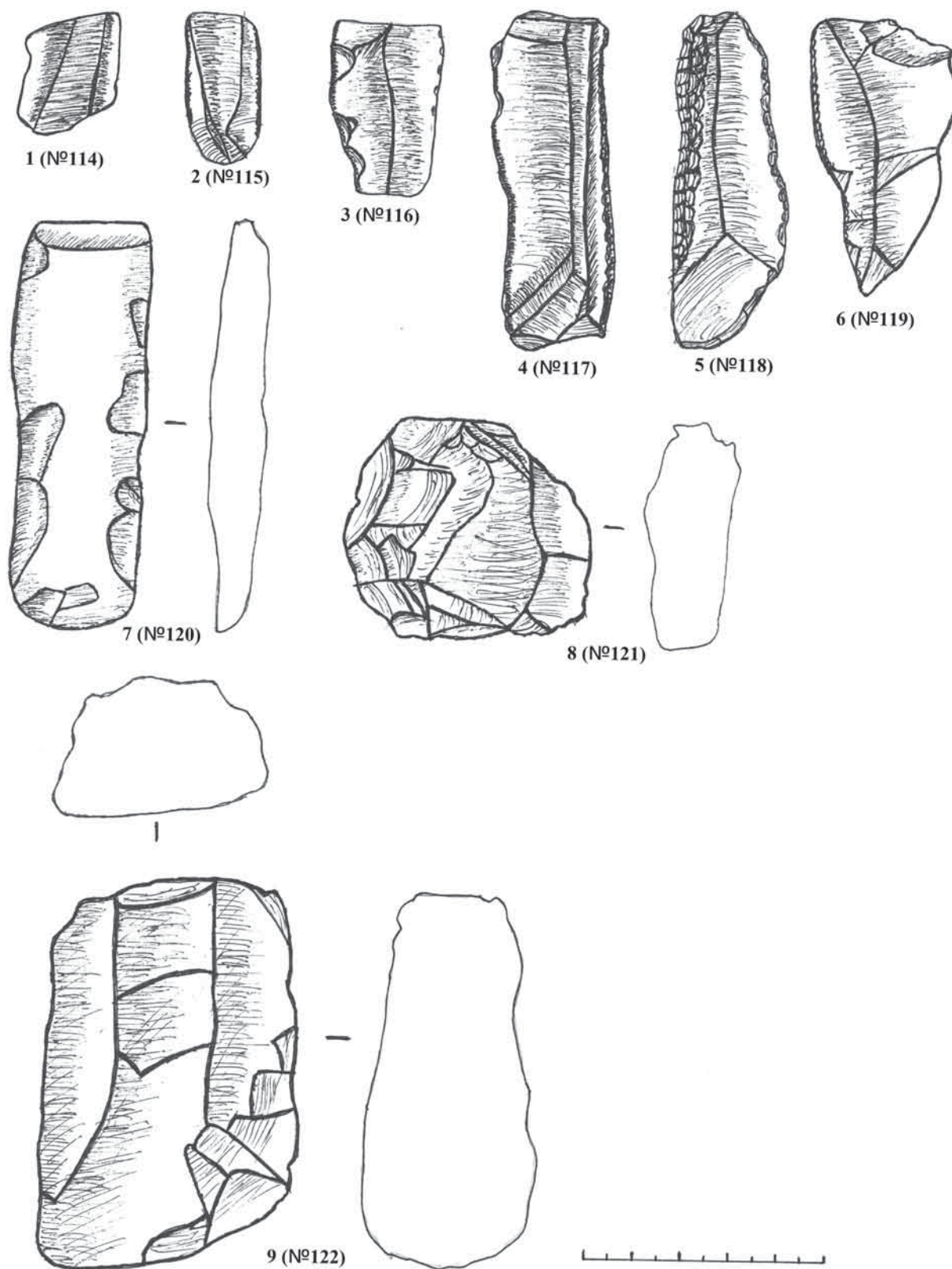

Рис. 7. Вироби з кременю трипільської культури.

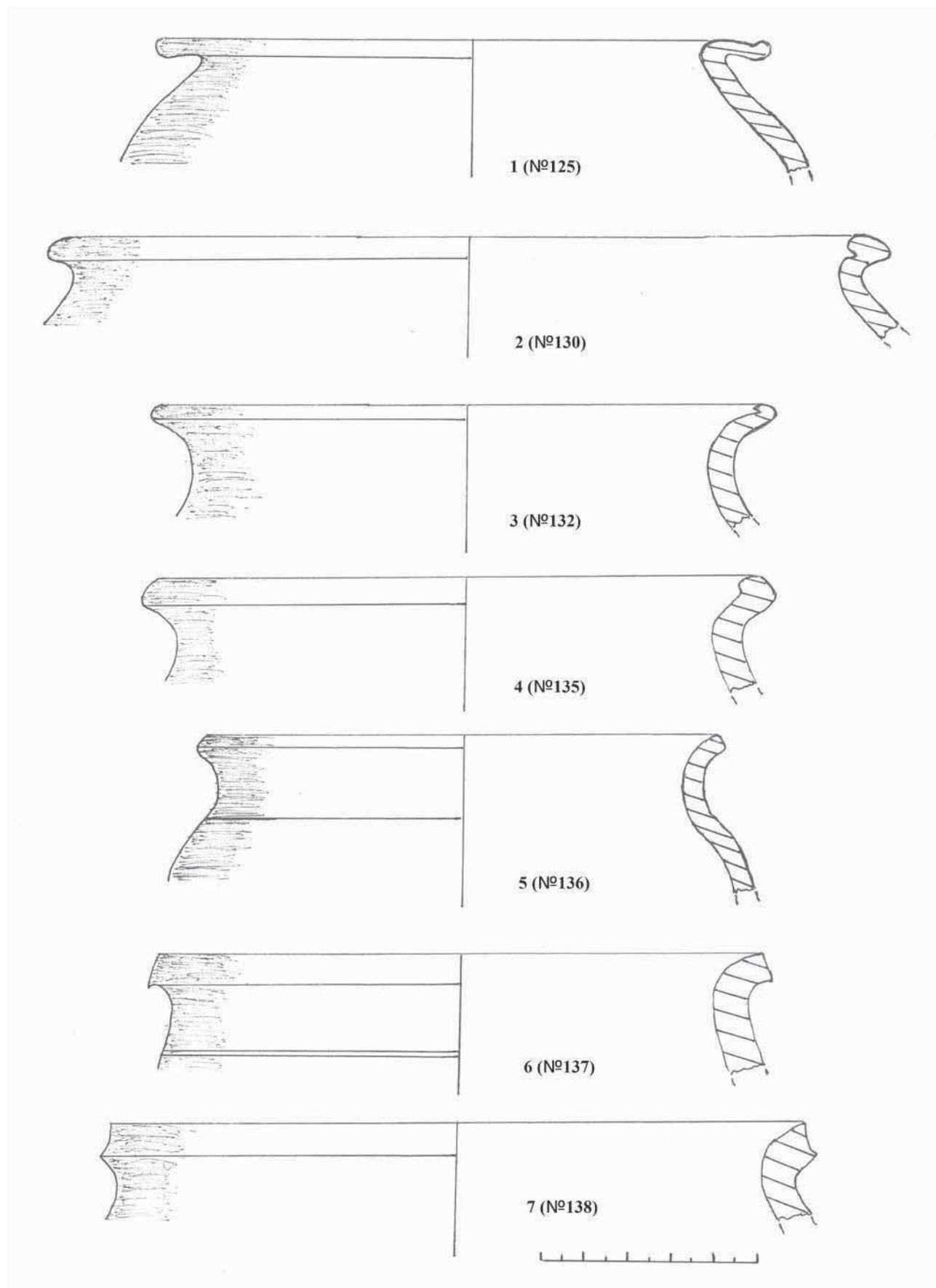

Рис. 8. Фрагменти вінець горциків давньоруського часу.

СЕКЦІЯ 2

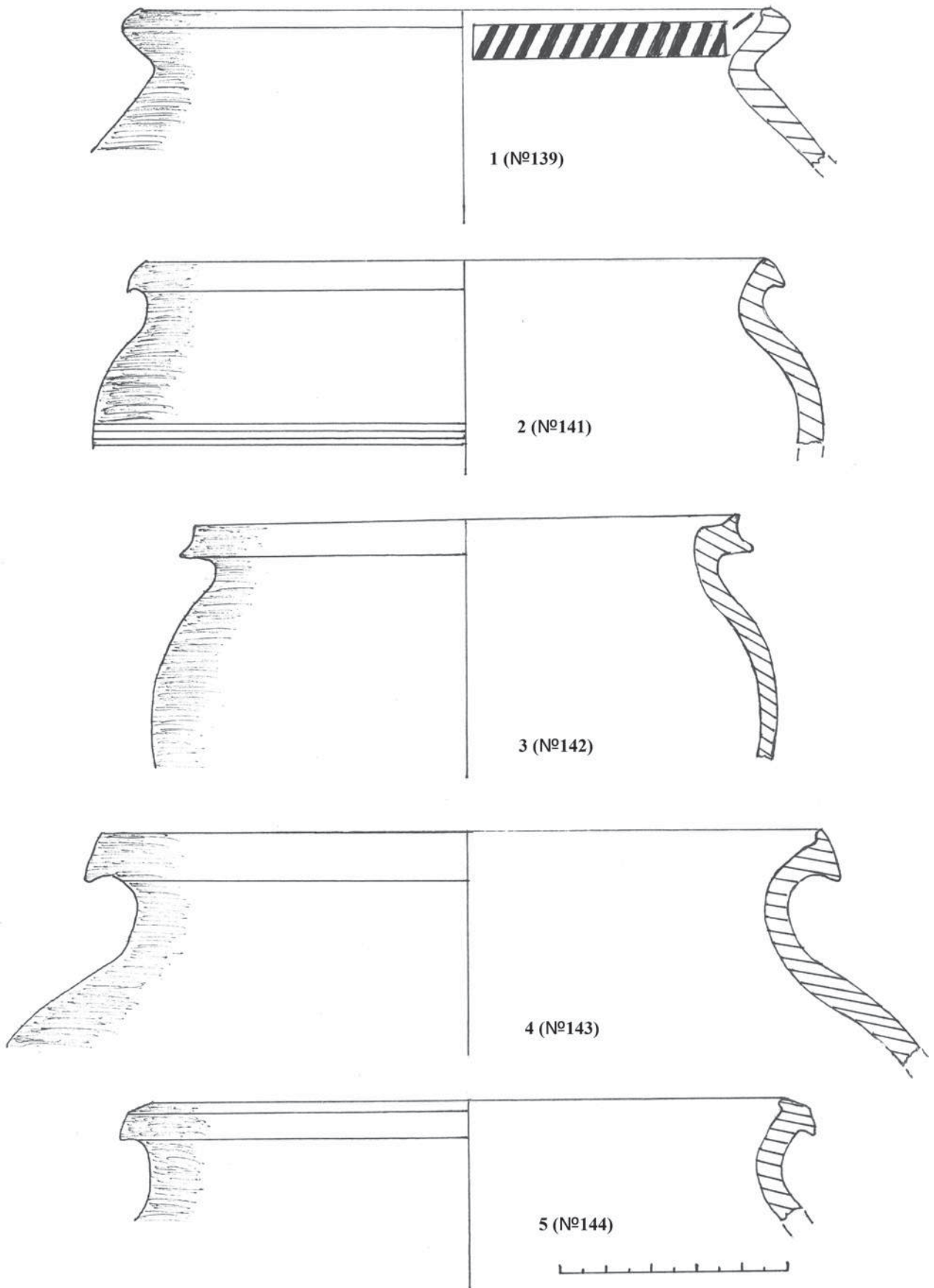

Рис. 9. Фрагменти вінець горщиків давньоруського часу.

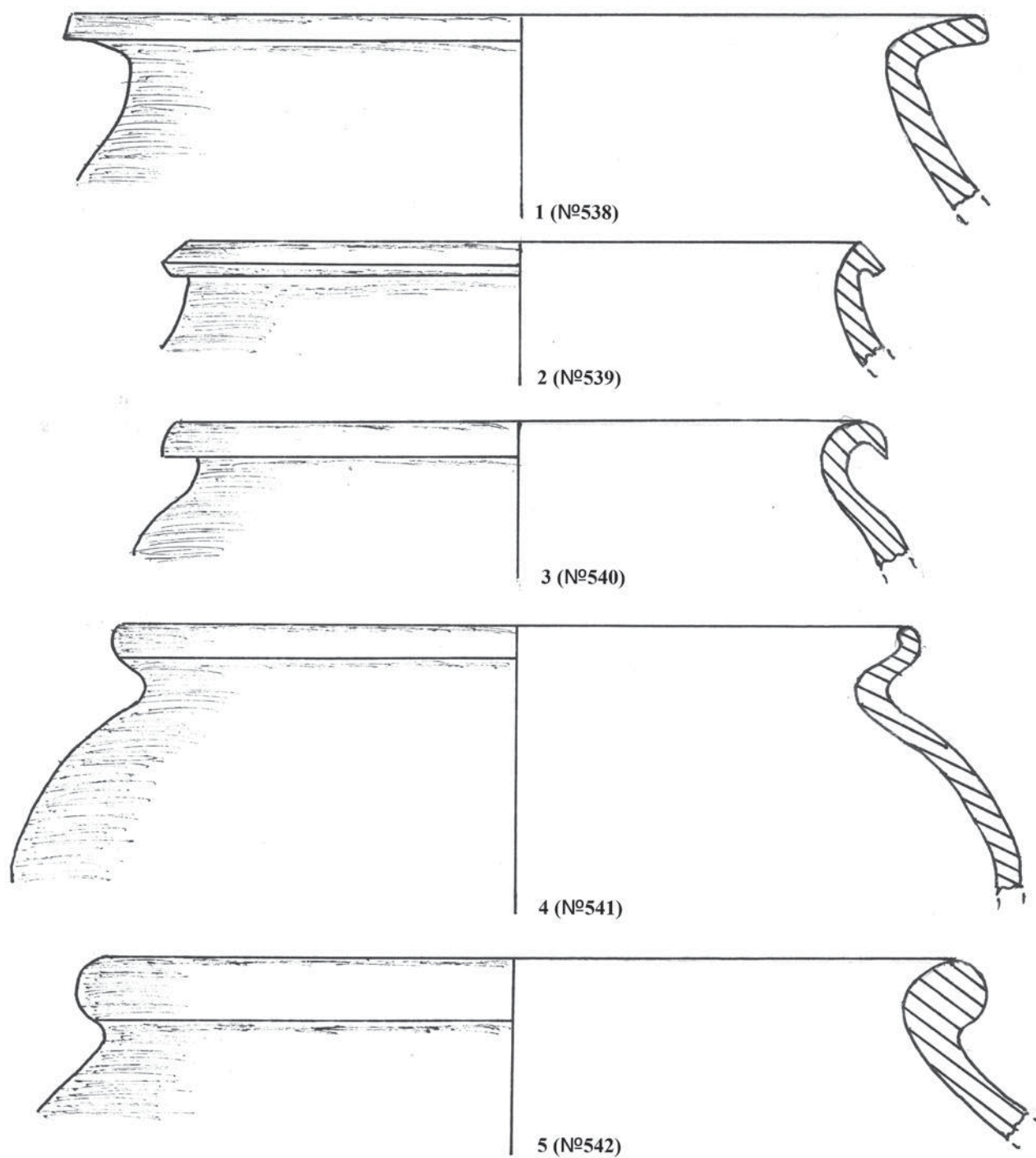

Рис. 10. Фрагменти вінець горщиків давньоруського часу.

СЕКЦІЯ 2

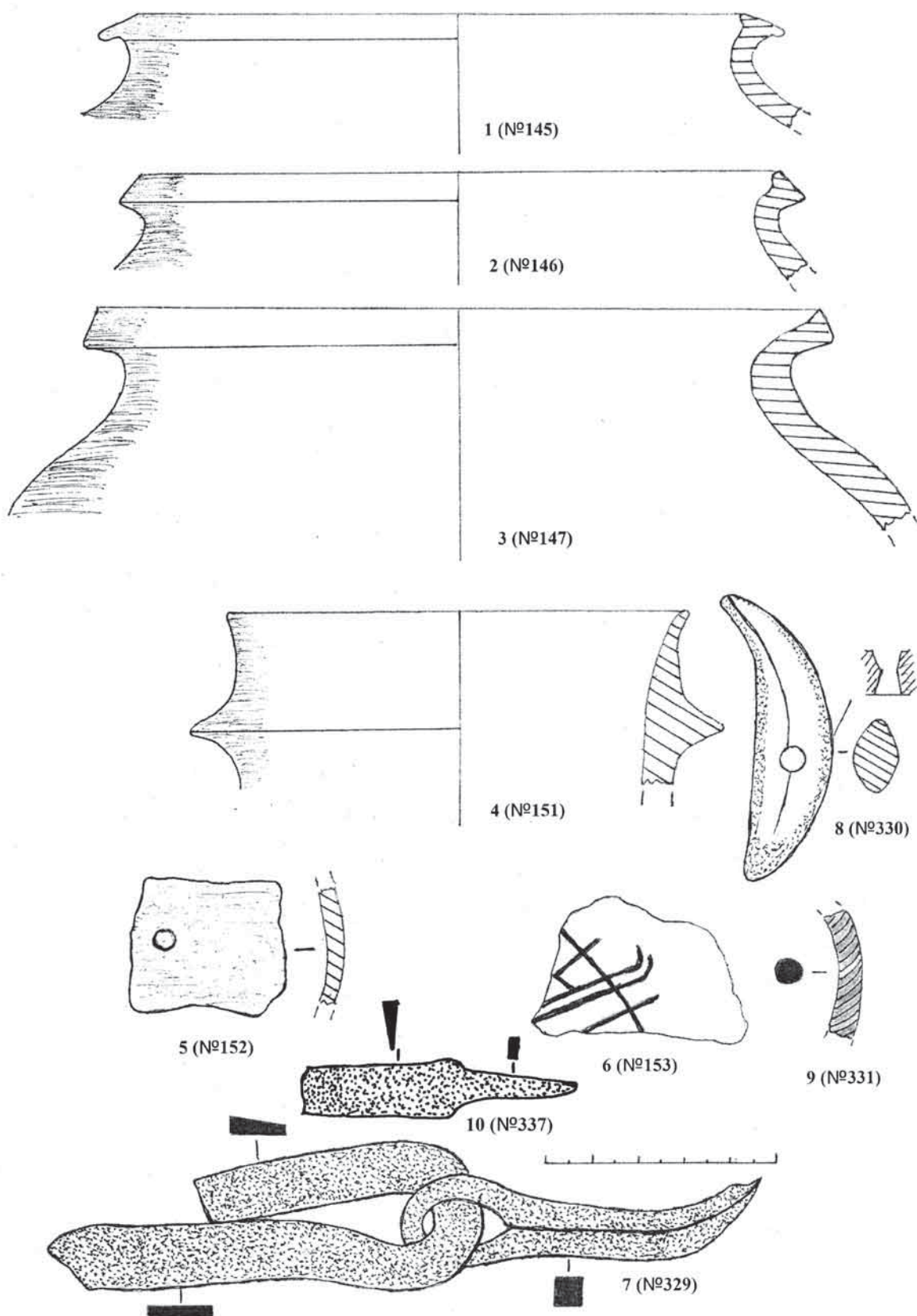

Рис. п. Фрагменти посуду, фрагмент скляного браслета, амулет з ікла бірого ведмедя та металеві вироби давньоруського часу.

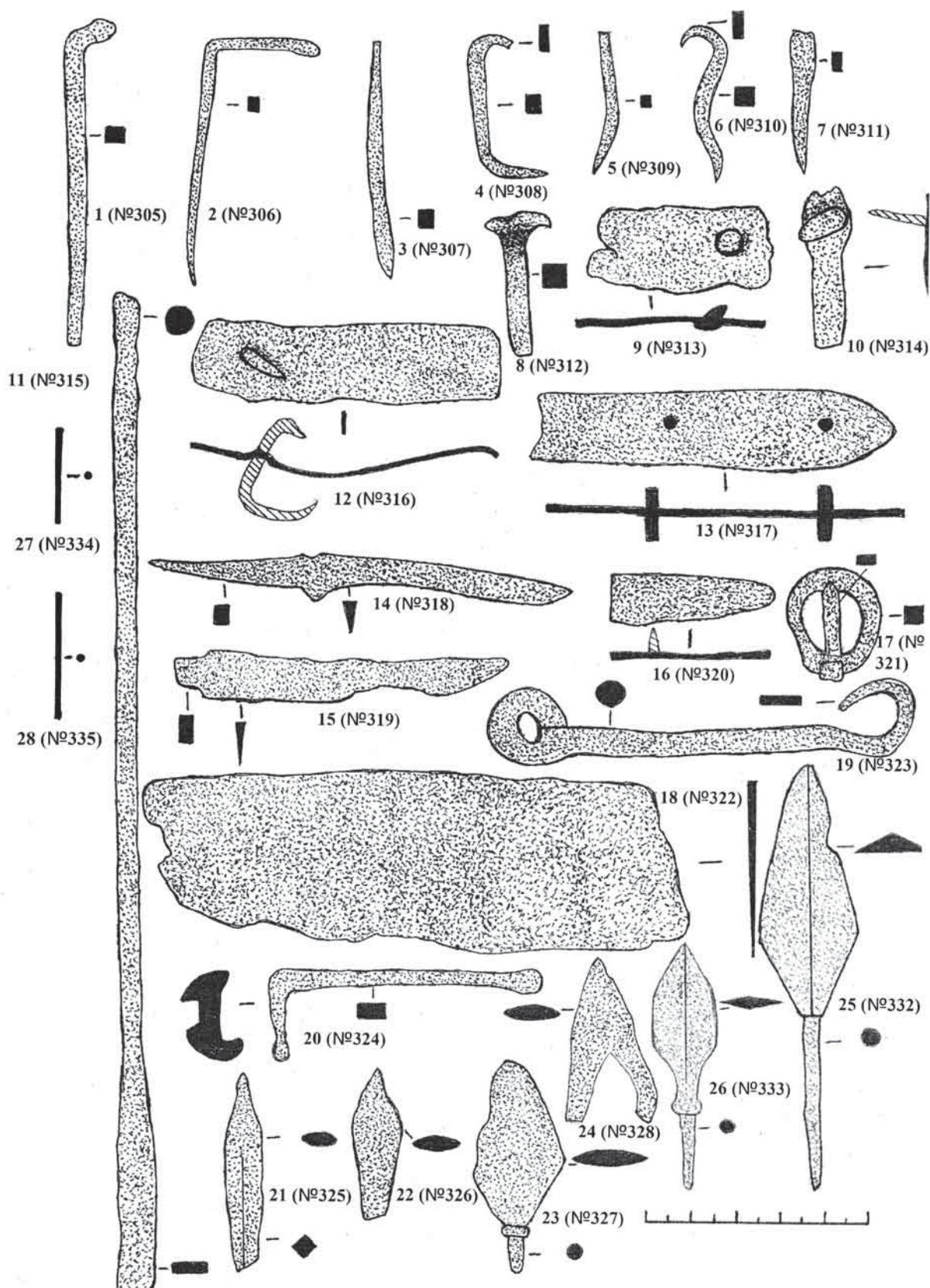

Рис. 12. Металеві вироби давньоруського часу.

СЕКЦІЯ 2

Рис. 13. Дужка відра давньоруського часу.

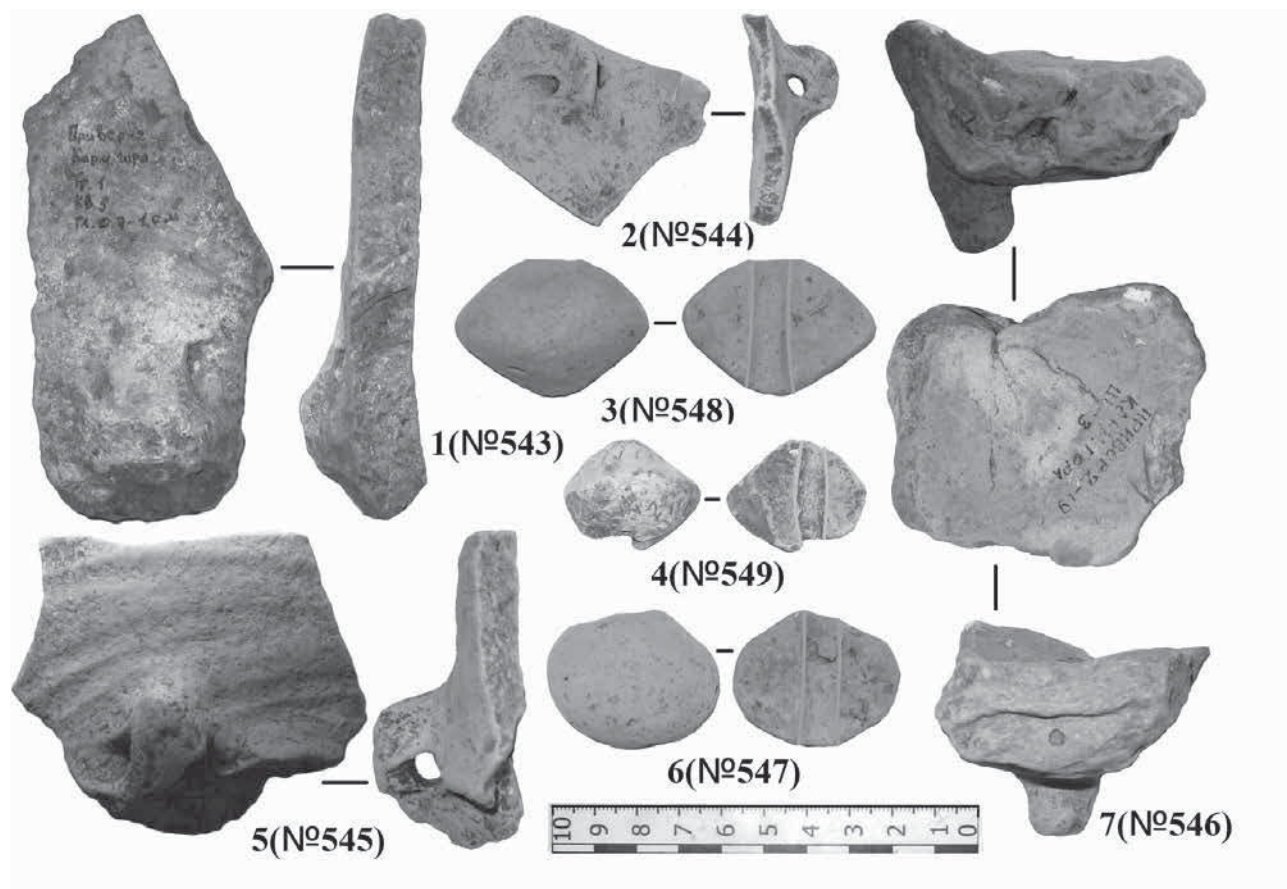

Рис. 14. Фрагменти посуду та прясла трипільської культури.

СЕКЦІЯ 2

Привороття Друге - 2019
КАРМАЛЮКОВА ГОРА
Шурф №3

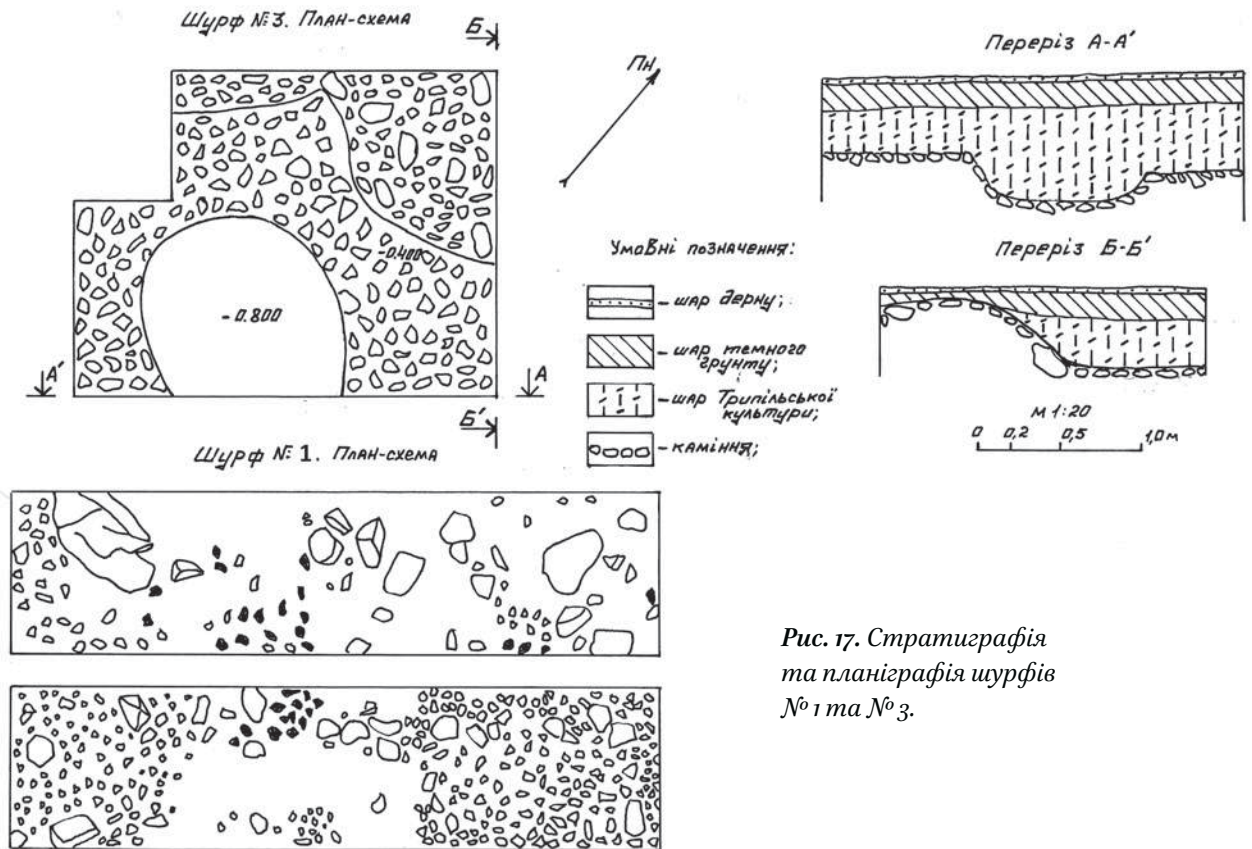

Рис. 17. Стратиграфія та планіграфія шурфів №1 та №3.

Рис. 18. Зуби із поховання №2 шурфу №4.

Рис. 19. Частини верхньої та нижньої щелепи підлітка 14–15 років із поховання № 2.

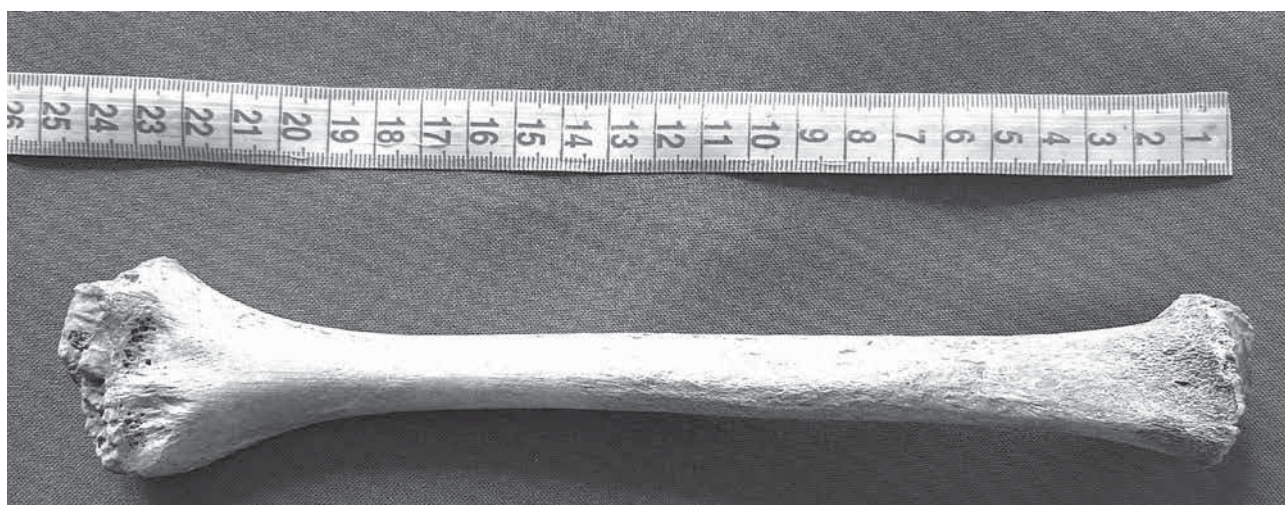

Рис. 20. Плечова кістка підлітка 14–15 років із поховання № 2.

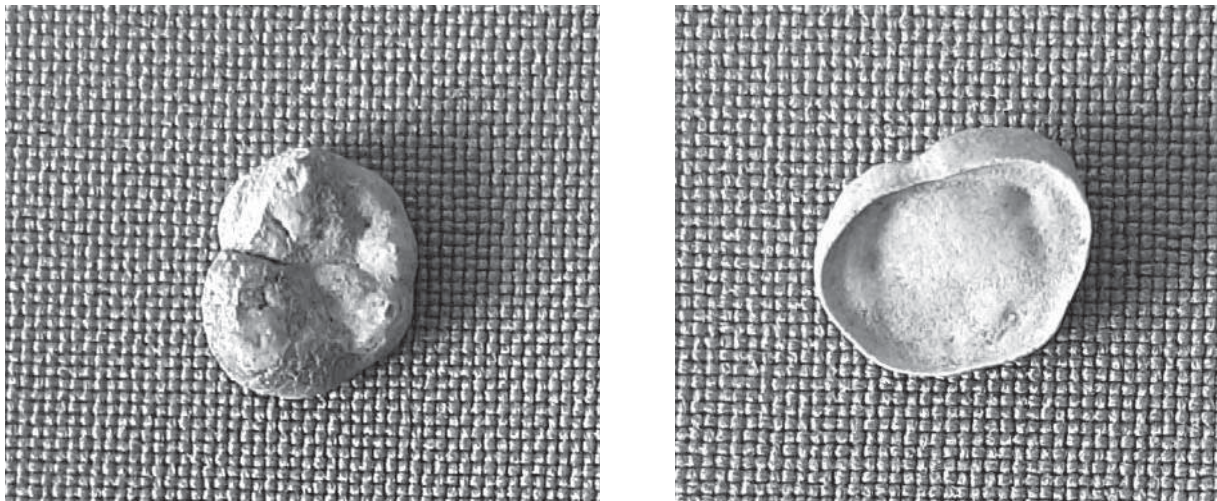

Рис. 21. Зуб, ймовірно, дитини 9 місяців – 1 року з поховання № 2.

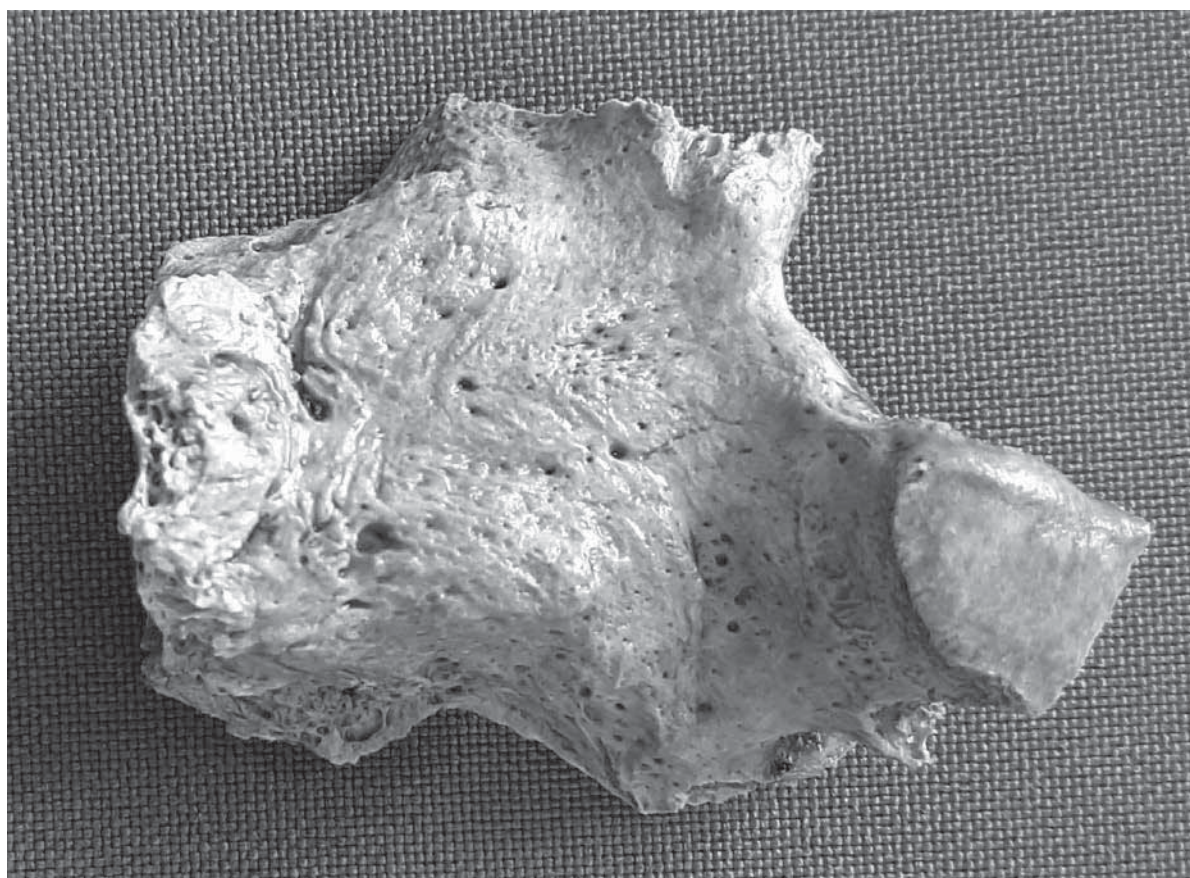

Рис. 22. Частина клиноподібної потиличної кістки чоловіка 20–26 років із поховання № 4.

Сергій Вовкодав,
старший науковий співробітник
Музею космосу НІЕЗ «Переяслав»

Олександр Павлик,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник науково-дослідного сектору
«Археологічна експедиція» НІЕЗ «Переяслав»

Олександр Прядко,
кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідного сектору
«Археологічна експедиція» НІЕЗ «Переяслав»

Дмитро Тетеря,
завідувач науково-дослідного
відділу археології НІЕЗ «Переяслав»

РОЗВІДКОВІ ОБСТЕЖЕННЯ МАЛОГО ВАЛУ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИХ «ЗМІЙОВИХ» ВАЛІВ

Упродовж останніх десяти років нами проводиться комплексне дослідження «змійових» валів Переяславщини, спрямоване на визначення їх просторової конфігурації, з'ясування часу створення та призначення. Зокрема, здійснено низку експедицій, у ході яких позиціоновано цілілі відрізки та обстежено стан їх збереження. У 2019 р. під час чергової розвідки в південно-західній околиці с. Хоцьки було виявлено, що один із сегментів Малого валу був зрізаний ковшем. Цей поперечний переріз краю насипу був обстежений авторами публікації. Саме результати, отримані під час цієї розвідки представлені в запропонованому дописі.

Ключові слова: земляний насип, «змійові» вали, конфігурація, просторові особливості, рів.

Дослідження «змійових» валів Переяславщини* триває вже понад 150 років. Уперше на них як об'єкт наукового інтересу звернули увагу вчені в другій половині XIX ст. У подальшому вони розглядалися у працях Т. Г. Шевченка (Археологічні... 1990, с. 304–308), М. О. Максимовича (Максимович 1871, с. 75–76; Максимович 1877, с. 340–342), А. В. Стороженка (Стороженко 1899, с. 283–290), М. О. Макаренка (Макаренко 1907, с. 38–90), В. Г. Ляскоронського (Ляскоронский 1903, с. 122, 126, 131, 134; Ляскоронский 1911, с. 75–76), Л. В. Падалки (Падалка 1905а; 1905b, с. 1–27), Б. О. Рибаківа (Рибаків 1949), Б. А. Шрамка (Шрамко 1966), М. І. Самойловського (Самойловський 1971), М. П. Кучери (Кучера 1987), Ю. Ю. Моргунова (Моргунов 2002а, 2002b, 2005, 2008, 2009, 2019), Д. А. Тетері та М. В. Роздобудька (Роздобудько, Тетеря 1996, 1997; Роздобудько 1999, 2007). Також пам'ятки неодноразово згадуються у численних дослідженнях, пов'язаних із вивченням скіфських та давньоруських старожитностей переяславського Лівобережжя. Наразі існує низка праць, де поданий огляд історії вивчення «змійових» валів Переяславщини, тому зупинятися на історіографічному аналізі цієї проблематики не є доцільно (Вовкодав 2014, 2015, 2020). Зауважимо лише, що впродовж всього періоду дослідження споруд було сформовано декілька версій щодо трактування їх призначення та часу будівництва. Найбільше дискусій виникло навколо хронологічної атрибуції валів. Оскільки до середини 1990-их рр. археологічні розкопки цих пам'яток не проводились, будь-який датуючий матеріал був відсутній. Це дозволяло робити різні припущення щодо часу створення укріплень. Зокрема, у вітчизняній історіографії побутують дві основні теорії щодо цього питання: датування валів скіфським та давньоруським часом. Версію про давньоруське походження споруд запропонував ще М. О. Максимович. Вона отримала підтримку у працях багатьох дослідників. Основу іншої теорії заклав Б. О. Рибаків, який після обстеження Великого валу у 1945 р. зробив припущення про його приналежність до скіфського городища (Рибаків 1949, с. 22). Дещо пізніше, у 1966 р., Б. А. Шрамко розвинув таку версію, заявивши, що переяславські «змійові» вали є рештками гігантського городища ранньозалізного віку (Шрамко 1966). Воно отримало назву Каратульське (від с. Мала Каратуль). І, незважаючи на те, що згодом дослідник фактично відмовився від цієї теорії, все ж вона міцно вкоренилась в археологічній науці. У 1995–1996 рр. переяславськими археологами М. В. Роздобудьком та Д. А. Тетерею були проведені розкопки Великого валу в південно-східній околиці с. Мала Каратуль, де вал переривається

* До системи «змійових» валів Переяславщини входять три окремі складові: Великий, Малий та Перехресний вали.

перед заплавою р. Броварка. Тоді було здійснено зачистку краю сегменту, а також зроблений переріз насипу (Роздобудько, Тетеря 1996, 1997). У результаті було зафіксовано факт перекриття насипом культурного шару поселення IV–V ст., що дозволило спростувати можливість датування Великого валу скіфським часом та поставити під сумнів теорії про Каратульське городище. Після цього відбулася зміна полегіки навколо походження та призначення споруд. Хоча в науковій літературі продовжились спекуляції з городищем скіфського часу, все ж фактично вони втратили реальну підоснову. Новою темою дискусії став Малий вал, а саме його можливе використання як межового та більш ранне датування відносно Великого (Роздобудько 2007). Саме відсутність розкопок Малого валу, а також відмінність його розмірів та конфігурації зумовлювало таку ситуацію.

Активним вивченням цієї проблематики в останнє десятиліття займалися науковці Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Так, впродовж 2009–2019 рр. С. М. Вовкодавем проведено розвідки, спрямовані на з'ясування стану збереження та визначення просторової конфігурації «змійових» валів, у результаті яких вдалося позиціонувати видимі сегменти насипів, а також зруйновані відрізки (Вовкодав 2016, 2018, 2020). Зокрема, обстежувався й Малий вал. Також у 2017 р. його оглянув О. О. Прядко (Прядко 2017). Тоді було з'ясовано стан збереження та створено план-схему відрізка, що розташований у межах території лісового господарства «Білозерське».

У 2019 р. під час чергового обстеження Малого валу в північно-західній околиці с. Хоцьки (у межах ур. Валок) було виявлено, що західний кінець одного з сегментів зрізаний ковшем (ймовірно, під час розширення лісової дороги). Таким чином був створений поперечний переріз краю насипу (рис. 1). Його попереднє обстеження дозволило зафіксувати дві темні плями із сажею та невеликими шматочками обгорілого дерева. Тому авторами було проведено рятівні дослідження зруйнованої частини насипу. Результати, отримані під час цієї розвідки представлені в запропонованій статті.

У ході згаданих досліджень зроблено зачистку перерізу Малого валу та прокопано траншею для фіксації профілю валу та рову, що дозволило визначити особливості структури насипу на наповнення рову, з'ясувати їх розміри (рис. 4). Таким чином, висота насипу від рівня материка – 1,35 м, глибина рову – 1,25 м, ширина насипу – 9 м, рову – біля 6,5 м. Вал складався переважно з піщаного ґрунту. Окремо було досліджено дві темно-сірі плями, щільно заповнені обвугленими частинками дерева.

Перша пляма досліджена в плані. Зокрема, було закладено шурф 0,6×0,6 м, глибиною 0,45 м, у межах якого зафіксовано, що вона продовжувалась вздовж лінії валу. У ній, а також навколо траплялися численні вуглинки. Подальша зачистка дозволила виявити два фрагменти обгорілого дерева (ймовірно дуб). Один (10×1,5 см) – зорієнтований вздовж лінії валу. Інший, схожий на шматок відколотої плахи (23×17×3,5 см) розміщувався поперек насипу (рис. 2).

Особливості розташування згаданих плям та їх наповнення дозволяє зробити припущення, що вони є рештками дерев'яних конструкцій. Останні, ймовірно, створено для укріплення центральної частини насипу, який здебільшого складався із піску.

Також було закладено невеликий шурф 1,45×1,35 м за 3,45 м на північний схід від краю згаданого перерізу. У результаті на глибині 1,1 м від гребеня валу та 70 см від схилу насипу виявлено ще два фрагменти обвугленого дерева: 12×8 см та 12×5 см, навколо яких помічено плями темного кольору з домішками попелу та дрібних вуглинок (рис. 3). Зачистка ще на 10 см дозволила зафіксувати три темні плями округлої форми з рештками обгорілого дерева (діаметр коливався у межах 6–7 см), що розміщувались на рівні похованої поверхні, по одній лінії вздовж насипу валу. Відстань між першою та другою плямою складала 28 см, а між другою та третьою – 38 см. Їх підокруглі контури та характер розташування дозволяє зробити припущення, що вони є рештками стовпців. Під час огляду наповнення першої плями було знайдено залишки дерев'яного тліну (очевидно, нижньої частини стовпця).

На нашу думку, отримані результати можуть свідчити, що дерев'яні конструкції могли продовжуватись вздовж всієї лінії насипу. Крім того, їх доповнювали вертикальні стовпці. На жаль, чітко визначити тип самої конструкції дуже складно. Все ж варто зазначити, що подібні залишки обгорілих дерев'яних споруд неодноразово траплялися під час досліджень правобережних «змійових» валів (Кучера 1987, с. 107). Використання схожих принципів будівництва під час створення останніх та Малого валу, свідчить про їх синхронність.

Тож, зважаючи на результати розвідок проведених впродовж останніх років та даних, отриманих під час описаних вище обстежень, можемо стверджувати, що час походження Малого валу слід відносити до давньоруського періоду.

Література

Археологічні нотатки Тараса Шевченка. 1990. Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 2. Київ: Наукова думка, с. 304–308.

- Вовкодав, С. М. 2018. «Змійові» вали Переяславщини: характеристика просторової конфігурації. *Український історичний збірник*, 20, с. 29–40.
- Вовкодав, С. М. 2017. До питання датування та функціонального призначення переяславських «змійових» валів. *Український історичний збірник*, 19, с. 24–40.
- Вовкодав, С. М. 2014. До проблеми позиціонування «змійових» валів Переяславщини: історіографія питання. *Мандрівець*, 6 (114), с. 16–21.
- Вовкодав, С. М. 2016. До проблеми пошуку знівельованих сегментів «змійових» валів Переяславщини. *Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті*. Переяслав-Хмельницький, с. 38–44.
- Вовкодав, С. М., 2020. «Змійові» вали Переяславщини. Переяслав; Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута».
- Вовкодав, С. М. 2015. Історія дослідження «змійових» валів Переяславщини. *Український історичний збірник*, 18, с. 354–367.
- Кучера, М. П. 1987. *Змиевы валы Среднего Поднепровья*. Київ: Наукова думка.
- Ляскоронский, В. Г. 1911. *Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья*. Москва.
- Ляскоронский, В. Г. 1903. *История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII ст.* 2-е изд. Киев.
- Макаренко, Н. Е. 1907. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. *ИАК*, 22, с. 38–90.
- Максимович, М. А. 1871. О переяславских валах. *Труды I АС в Москве. 1869 г.* Т. 1. Москва, с. 75–76.
- Максимович, М. А. 1877. О древнем вале, бывшем еще при Владимире Святом, южнее Киева на границе земли печенегов. *Собрание сочинений*. Т. 2. Киев, с. 340–342.
- Моргунов, Ю. Ю. 2019. *Историческая география Переяславской земли (Святослав Игоревич – Ярополк Владимирович)*. Вологда: Древности Севера.
- Моргунов, Ю. Ю. 2008. Валы и крепостные стены X–XII вв. в глазах их современников. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 53–60.
- Моргунов, Ю. Ю. 2009. *Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков*. Москва: Наука.
- Моргунов, Ю. Ю. 2002b. Земляные рвы в южнорусской фортификации X–XIII вв. *Сумська Старовина*, X, с. 40–52.
- Моргунов, Ю. Ю. 2005. К вопросу о разделе южнорусских земель в 1026 г. «по Днепр». *Наукові записки з української історії*, 16, с. 221–227.
- Моргунов, Ю. Ю. 2002a. К изучению южнорусских змиевых валов. *Русь в IX–XIV вв.: взаимодействие Севера и Юга: тезисы докладов научной конференции*. Москва: Наука, с. 64–66.
- Падалка, Л. В. 1905a. *Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии*. Полтава.
- Падалка, Л. В. 1905b. *Прошлое Полтавской территории и ее заселение*. Полтава.
- Прядко, О. О. 2017. Давньоруські пам'ятки с. Хоцьки на Переяславщині. *Археологія & Фортифікація України*, VII, с. 111–112.
- Рибаков, Б. О. 1949. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. *АП УРСР*. Т. 1, с. 21–25.
- Роздобудько, М. В. 2007. «Змійові» вали Переяславщини. *Переяслав у віках*. Київ: Світ успіху, с. 54–58.
- Роздобудько, М. В., Тетеря, Д. А. 1997. Матеріали до датування переяславських «змійових» валів. *Археологія*, 3, с. 139–141.
- Роздобудько, М. В. 1999. Переяславська земля VI–IX ст. *Наукові записки з української історії*, 8, с. 18–19.
- Роздобудько, М. В., Тетеря, Д. А. 1996. До питання про так зване Каратувльське городище. *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: ЦОДПА, вид. центр «Археологія», с. 233–234.
- Самойловський, І. М. 1971. Переяславські Змійові вали. *Український історичний журнал*, 3, с. 101–102.
- Стороженко, А. В. 1899. Где жили переяславские торки. *Киевская старина*, 64, февраль, с. 283–290.
- Шрамко, Б. А. 1966. *Отчет о раскопках и разведках скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1966 г.* Науковий архів ІА НАНУ, 1966/66.

The system of Pereiaslav Serpent's wall has been the object of scientific interest of researchers since the last quarter of the XIX century. They were well visible, they have repeatedly attracted the attention of scientists and explorers of antiquities. Therefore, it is possible to speak in the affirmative about almost 150 years of experience of studying of these earthworks. As early as the end of the 19th century, the main issues concerning these monuments were outlined: their description, location, dating and purpose.

СЕКЦІЯ 2

Later, these aspects were considered in most of the works published throughout the study of Serpent's wall. However, the information provided in them did not give a complete picture of the spatial configuration, degree of preservation and time of their construction. In particular, if most researchers have defined the functional purpose of Serpent's wall as a defensive function, the question of determining the time of their creation has caused much debate. Thus, there were two versions of the origin of these buildings: Scythian and Old Russ.

Since 2009, we have launched a comprehensive study to clarify all of the above aspects. Since 2009, we have launched a comprehensive study to clarify all of the above aspects. In 2019, a survey of Malyi Val in the north-western outskirts of the Khotsky village revealed a section of one of the segments of the building. This cross section of the embankment edge was examined by the authors of the publication. This allowed to fix two dark spots with soot and small pieces of burnt wood. The results obtained during this investigation are presented in this article.

We inspected the cross section of Malyi Val and dug a trench to fix the profile of the shaft and the moat. This allowed to determine the features of the structure of the embankment and the filling of the ditch, as well as to determine their size. Two dark gray spots, densely filled with charred wood particles, were also examined. The peculiarities of their location and filling allow us to assume that they are remnants of wooden structures. They were created to strengthen the central part of the embankment, which consisted of sand. Similar remains of charred wooden structures have repeatedly occurred during the study of Serpent's wall on the right bank of the Dnieper.

Similar principles of construction of the mentioned buildings and the Malyi Val are proved by their synchronicity. The results obtained during this exploration suggest that the time of origin of the Malyi Val should be attributed to the Old Russ period.

Keywords: *earth embankment, serpent's wall, configuration, spatial features, moat.*

Рис. 1. Край сегменту Малого валу, зрізаний ковшем.

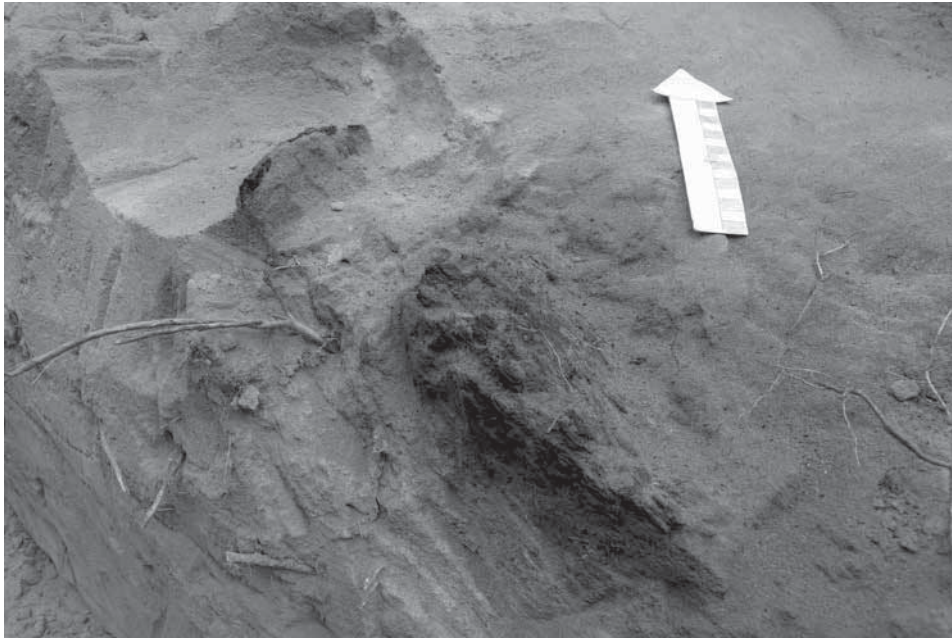

Рис. 2. Обгорілі рештки дерева, виявлені під час зачистки перерізу валу.

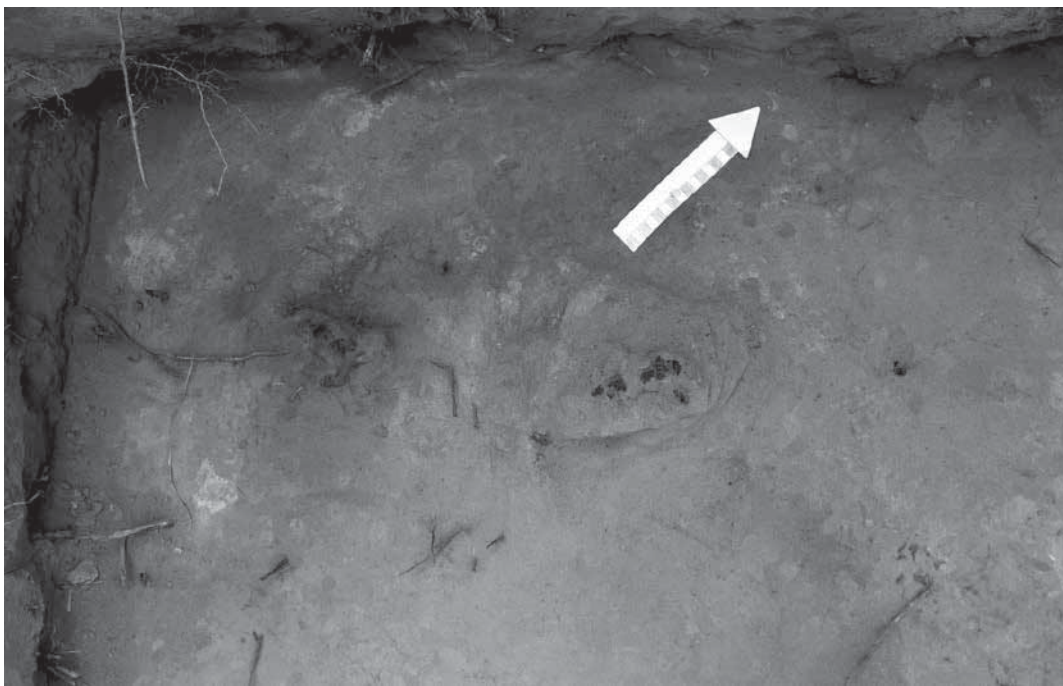

Рис. 3. Обгорілі рештки дерева, виявлені в шурфі (за 3,45 м на південний схід від зачистки).

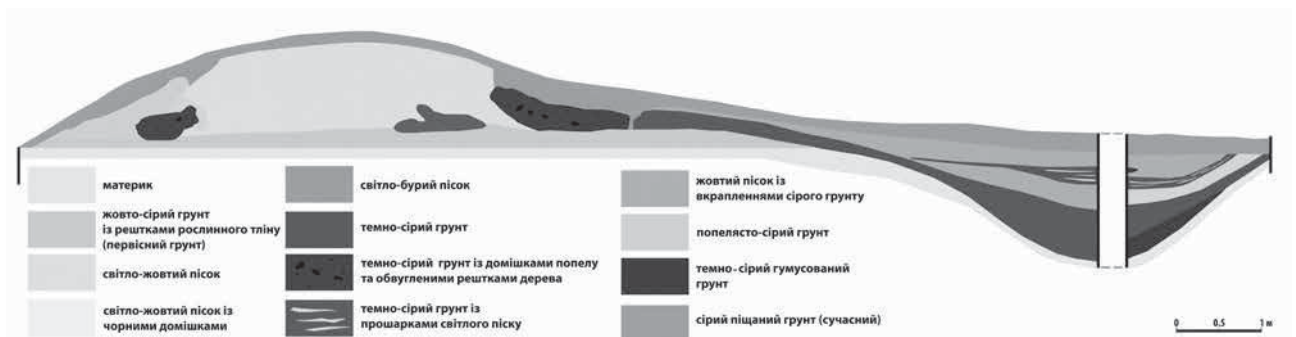

Рис. 4. Креслення профілю зачистки Малого валу.

Анатолій Гуцал,
доцент Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

Богдан Комарницький,
студент історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА НА ДАВНЬОРУСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ В С. ЗЕЛЕНІ КУРИЛІВЦІ НОВОУШИЦЬКОГО РАЙОНУ

Весною 2020 р. експедицією Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка було проведено археологічні розвідки на території Новоушицького району. Відкрито ряд пам'яток різних часів. Особливо цікавими виявилися результати обстеження поселення часів Київської Русі, яке знаходиться за 1 км південно-східніше села Зелені Курилівці, в урочищі «Синиччина». Місцевість підвищена, нахилена в сторону річки Жорновки, яка протікає за півкілометра в долині.

При візуальному огляді вдалося простежити сліди близько 30 землянок у вигляді западин. Ці заглиблення розмірами 15–20 м² розташовані рядами. Скоріш за все, будівлі були зрубною конструкції, стіни яких частково підіймалися над поверхнею. Такий тип жител був досить поширений в Подністрів'ї у той час. Вони виявлені у Бакоті, Губині і інших місцях Хмельниччини.

На поселенні знайдено різноманітні залізні вироби: коса, наконечники стріл, кресало, риболовний гачок, свердло, тесловидне долото й інші предмети, які дозволяють датувати пам'ятку XII–XIII ст.

Ключові слова: Зелені Курилівці, археологічна розвідка, кресало, сокира, свердло.

Як відомо Хмельниччина, багата на різного роду археологічні пам'ятки. Серед них значне місце займають давньоруські об'єкти (Маярчак 2006, с. 26–65). Експедицією Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка у 2020 р. було проведено археологічні розвідки на території Новоушицького району. Відкрито ряд пам'яток в тому числі і періоду Київської Русі. Особливо цікавими виявилися результати обстеження поселення, яке знаходиться за 1 км південно-східніше села Зелені Курилівці, в урочищі «Синиччина». Місцевість підвищена, нахилена в сторону річки Жорновки, яка протікає за півкілометра в долині. Через саме поселення колись протікав невеликий струмок, який зараз висихає. Площа поселення доволі велика – 600 м в довжину і 200 м в ширину. У цій статті ставиться мета подати інформацію про результати розвідкових робіт.

При візуальному огляді вдалося простежити сліди близько 30 землянок у вигляді западин. Це заглиблення площею 15–20 м, розташовані кількома рядами. Скоріш за все, будівлі були зрубною конструкції, стіни яких частково підіймалися над поверхнею. Такий тип жител був досить поширений в Подністрів'ї (Винокур, Горішній 1994, с. 72). Також на багатьох поселеннях, як відмічають дослідники, добре читаються западини від землянок (Приходнюк 1977, с. 100, 102) як і у нашому випадку. При шурфовці на поселенні були знайдені такі предмети:

1. Дволопастний втульчастий плаский наконечник стріли (рис. 2). Довжина – 6,5 см, ширина – 2,5 см. Вважається, що втульчасті наконечники на Русі були мало розповсюджені. Частіше зустрічаються вони в західному регіоні, де були запозичені у своїх західних сусідів (Медведев 1966, с. 55). Наше вістря за класифікацією Медведева відноситься до другого типу двошипних втульчатих. Такі стріли використовувалися для стрільби по противнику не захищеному обладунками (Медведев 1966, с. 56).

2. Ромбовидний наконечник (рис. 1). Довжина із черенком – 7,5 см, довжина без черенка – 5 см, ширина – 2,5 см.

3. Ромбовидний наконечник стріли з обломаним черенком, з найбільшим розширенням пера в нижній частині, загострений з двох сторін (рис. 5). Довжина – 5 см, ширина – 2,5 см.

4. Наконечник стріли ромбовидний в перерізі, з розширенням в нижній частині пера і упором (рис. 3). Кінець обламаний. Довжина з черенком – 6,2 см.

Лук і стріла, як відомо, у той час були основним, найбільш масовим видом металюї зброї (Печенюк 2010, с. 25). Наприклад у Ізяславлі зібрано 977 наконечників (Кирпичников 2020, с. 79). Знайдення на звичайному поселенні зразу чотирьох наконечників не є випадковим. Воно говорить про те, що для його жителів

зовнішня загроза була реальною і військова справа була поставлена на належний рівень з таким розрахунком, щоб завжди можна було надати гідну відсіч ворогу.

5. Тесловидне долото (рис. 7). Довжина – 11 см, діаметр вертикальної втулки 3 см, ширина випуклого леза – 3,5 см. Такі інструменти застосовувалися для видобування в дереві різноманітних заглибин. Воно є тією ж сокирою тільки з поперечним лезом. Такі зразки виготовляли у три прийоми: виготовлення залізної втулки, сталю стержня і зварювання. Існувала і інша технологія, коли верхня половина прямокутного стержня витягувалася у прямокутну пластину, яка згиналася у втулку, а на лезо наварювалася сталю насадка (Колчин 1953, с. 110).

6. Кресало овально підпрямокутне (Крыласова 2003, с. 86) із вирізом по центрі (рис. 8). Довжина – 6,5 см, ширина – 3 см.

Кресала, це інструменти для видобування вогню, вони використовувалися для видобування іскри та підпаду нею легкозаймистих матеріалів. Загалом, виготовлення кресал було однотипним: на залізну пластину з рівним робочим краєм наварювали шар високовуглецевої сталі. Саме остання напайка і забезпечувала іскру, котра виникала після удару кресалом по каменю. Часто кресала виготовляли з напилків, іноді – з магнітного заліза.

Кресало було не просто засобом для видобутку вогню, але й засобом самовираження чи виділення особи у тогочасному суспільстві.

7. Риболовний гачок (рис. 9) із розплюсненою верхівкою для прив'язки жилки (мотузки). Довжина – 6,5 см, ширина – 3,5 см. Дослідження В. А. Мальма показують, що гачки на всій території стародавньої Русі були в основному однотипними (1956, с. 117). В сучасній археологічній літературі риболовству приділяється мало уваги. Але ця знахідка підтверджує, що у місцевих мешканців рибний промысел був суттєвим доповненням харчового раціону.

8. Ніж (рис. 10). Довжина із черенком – 9,5 см, ширина леза до 1, 2 см.

Основна технологія виготовлення ножів в Київській Русі полягала в тому, що було поєднання двох металів – заліза та сталі механічним та хімічним шляхом з термічною обробкою. Давньоруські ковалі, виготовляючи ножі, використовували п'ять різних прийомів, кожний з яких відповідав умовам виготовлення знаряддя (Колчин 1953, с. 167).

9. Свердло (рис. 5). Довжина – 16 см, чотиригранне, у верхній частині – прямокутне, із загнутим під 90 градусів верхом і спіралью завернутим робочим кінцем. Ним можна було висверлювати отвір у 0,9 см.

10. Пряжка залізна (рис. 11). Д-подібної форми. Довжина – 2,5 см, ширина – 3 см.

11. Біметалева пряжка із залізним язичком (рис. 12), виготовлена із бронзи та покрита сріблом. Ширина – 3,5 см, довжина – 2,5 см.

12. Коса горбуша (рис. 6). Загальна довжина – 37 см., довжина леза – 30 см, ширина леза – 2 см. Назва коса-горбуша походить від самої форми (знаряддя трохи горбате) і, головним чином, від того, що косар користуючись нею повинен був горбатитися.

За класифікацією В. К. Міхеєва, такі коси можна зарахувати до типу І Б 1. Це так звані короткі коси-напівкоси чи коси-горбуші з коротким руків'ям. Їх могли закріплювати металевими кільцями діаметром 3,0–4,0 см, чи за допомогою еластичних джгутів. У таких кіс можна було регулювати кут між руків'ям і лезом залежно від потреб. На відміну від групи І, коси групи ІІ наглухо закріплювали на руків'ї за допомогою металевої заклепки, залізного кільця та додаткових жорстких кріплень (Міхеєв 1985, с. 29–31).

Загальний вигляд коси-горбуші можна уявити за матеріалами з шарів VIII–X ст. Старої Ладоги (Миролюбов 1976, с. 122–123), де знайдено екземпляри з руків'ям. Етнографічний матеріал XIX ст. засвідчує, що такий спосіб кріплення (за допомогою кільця, яке щільно охоплює п'ятку коси і притискає її до верхньої частини руків'я) був достатньо надійним і побутував до XIX ст. (Гильденштедт 1804, с. 37–38). Принципово коси не змінилися досі. Коси-горбуші могли використовувати для збирання збіжжя з тугим колоссям, яке не осипалося, але ймовірніше для заготівлі сіна. Найближче територіально із відомих джерел, подібну косу горбушу, тільки більш масивну, було знайдено в Дунаєвецькому районі (Гуцал, Мегей с. 79–83).

Судячи за знахідками, населення займалося землеробством, скотарством, рибальством та полюванням, знали різні ремесла та знаходилися на високому рівні розвитку.

Поселення Зелені Курилівці належить до групи давньоруських пам'яток XII–XIII ст., які на території Хмельниччини вивчалися в попередні роки багатьма вченими (Маярчак 2006, с. 5–8). Серед них городища у Глибівці (Баженова 1982), Гринчуку (Пачкова 1979), Старій Ушиці (Кучера, Горишний 1983, с. 62–96). Еталонними стали розкопки у Ізяславі (Кирпичников 2020), Губині (Винокур, Журко, Мегей, Якубовський), Райківцях (Гончаров 1950), де знайдено аналогічні матеріали по всіх формах виробів. Розвідки на цій пам'ятці показують, як мало ми ще знаємо про епоху Київської Русі на Поділлі. Сподіваємося, що в недалекому майбутньому справи підуть краще.

- Баженова, С. Е. 1982. *Отчет об археологических исследованиях древнерусского городища IX–XI вв. у с. Глыбовка Ново-Ушицкого района Хмельницкой области за 1982 г.* НА ІА НАН України. 111.
- Винокур, І. С., Горішній, П. А. 1994. *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя.* Кам'янець-Подільський. Центр Поділлєзнавства.
- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. І. 2004. *Літописний Губин XII–XIII ст. Волохівська земля. Вип. I. За матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 років. До 800-річчя Губина.* Київ; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів.
- Гильденштедт, И. А. 1804. Описание некоторых в малой России употребительных плугов. *Технологический журнал.* Т. 1. Ч. 2. с. 3–31.
- Гончаров, В. К., 1950. *Райковецкое городище.* Киев: Изд-во АН УССР
- Гуцал, В. А., Мегей, В. П., 2000. Коса–горбуша з с. Городиська. *Дунавеччина очима дослідників і свідків історичних подій.* Збірник науково-краєзнавчих праць. Вип. II. Київ; Дунаївці; Кам'янець-Подільський, с. 79–83.
- Кирпичников, А. Н. 2020. Вооружение древнего «Изяславля». *Летописный «Изяславль» Большое Шепетовское городище в свете археологии.* Том I. Материалы раскопок М. К. Каргера 1957–1964 годов в исследованиях 1960–1980-х годов Российская Академия наук Институт истории материальной культуры. Труды. Т. LV. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 53–11.
- Колчин, Б. А. 1953. *Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период).* Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Крыласова, Н. Б. 2003. Элементы огня Рождественского археологического комплекса. *Труды КАЭЭ ПГПУ,* 3, с. 79–104.
- Кучера, М. П., Горишний, П. А. 1983. Раскопки городища XII–XIII вв. у с. Старая Ушица. *Археологические памятники Среднего Поднепровья.* Киев, с. 62–96
- Мальм, В. А. 1956. Промыслы древнерусской деревни. *Труды ГИМ,* 32, с. 106–138.
- Маярчак, С. П. 2006. *Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я.* Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І.
- Медведев, А. Ф. 1966. *Ручное метательное оружие. (Лук и стрелы, самострел). VIII–XIV вв.* Москва: Наука (САИ. Вып. Е1–36).
- Миролюбов, И. А. 1976. Орудия вторичной обработки почвы и уборки урожая из Старой Ладogi. *АСГЭ,* 17, с. 119–124.
- Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата.* Харьков: Вища школа.
- Пачкова, С. П. 1979. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі. *Археологія,* 32, с. 78–96.
- Печенюк, І. С. 2010. Давньоруська ручна метальна зброя (лук і стріли) як джерело вивчення історії науки і техніки. *Дослідження з історії техніки: збірник наукових праць,* 12, с. 12–27.
- Приходнюк, О. М. 1977. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я. Розвідки 1968–1969 рр. *Археологія,* 22, с. 99–106.

Список скорочень.

- АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа.
- ГИМ – Государственный исторический музей.
- КАЭЭ ПГП – Камская археолого-этнографическая экспедиция Пермского государственного педагогического университета.
- НА ІА НАН – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук.
- САИ – Свод археологических источников.

Hutsal A., Komarnitskyi B.

ARCHAEOLOGICAL EXPLORATION IN OLD RUS SETTLEMENT IN THE VILLAGE GREEN KRYLIVTSI OF NOVOUSHITSKY DISTRICT.

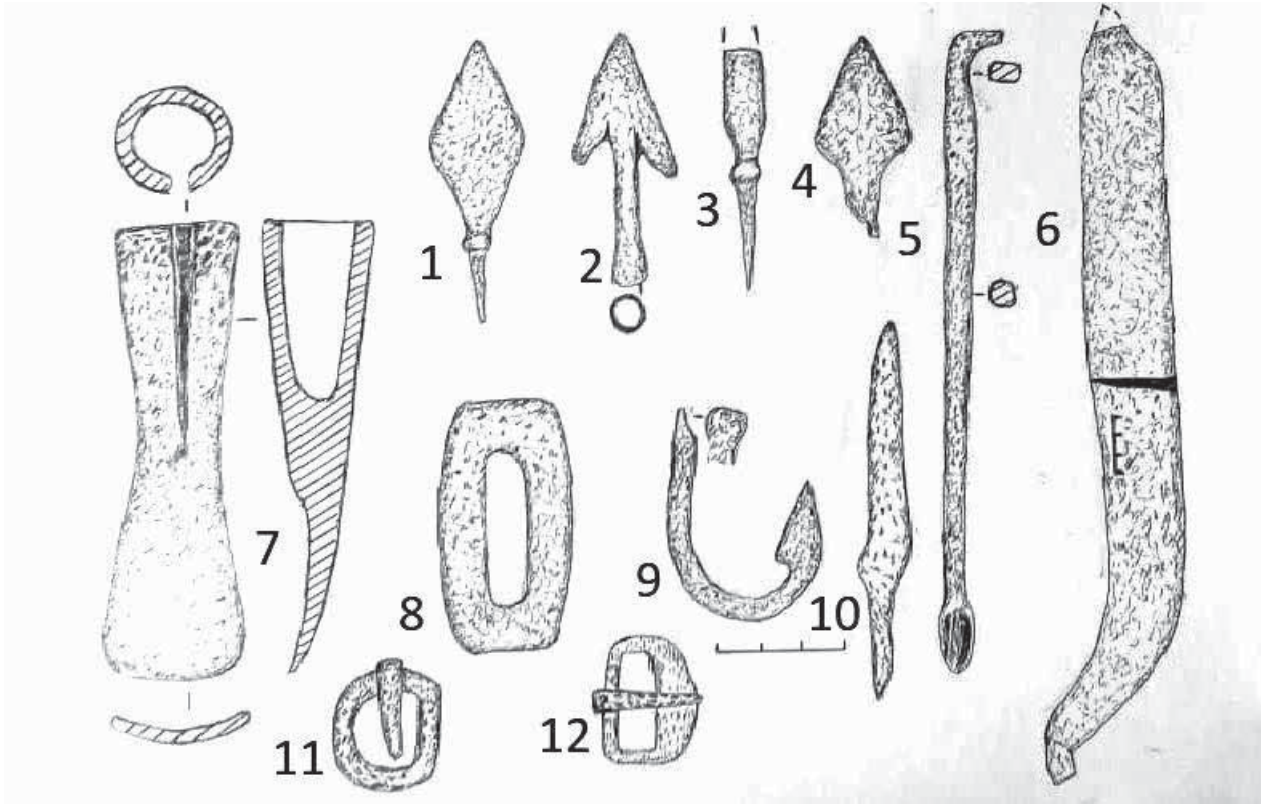
In the spring of 2020, the expedition of Kamyanets-Podilsky I. Ogienko National University, archeological excavations were carried out on the territory of Novoushytsya district. A number of monuments of different times have been opened. Particularly interesting findings were the results of tracking visits to the times of Kievan Rus, which is located 1 km northeast of the village of ZeleniKurilivtsi, in the tract "Synychyna". The terrain is elevated, sloping towards the river Zhornovka, which flows for half a kilometer in the valley.

Середньовічна археологія України

Visual inspection revealed traces of about 30 dugouts in the form of cavity. These recesses are 15-20 square meters in size, arranged in rows. Most likely, the buildings were of log construction, the walls of which partially rose above the surface. This type of dwelling was quite common in Transnistria at that time. They were found in Bakota, Gubin and other places in Khmelnytsky region.

Various iron products were found in the settlement: a scythe, arrowheads, a crescent, a fishing hook, a drill, a tessel-shaped ax and other items that allow to date the monument of the XII–XIII centuries.

Key words: Zeleny Kurylivtsi, archeological exploration, kresalo, ax, drill.

*Рис. 1. Залізні вироби із давньоруського поселення в с. Зелені Курилівці.
1–4. наконечники стріл;
5. свердло; 6. коса; 7. тесловидне долото; 8. кресало;
9. риболовний гачок; 10. ніж; 11–12. пряжки.*

Олексій Бакалець,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка, член НСКУ

НОВІ ЗНАХІДКИ КОВАЛЬСЬКИХ ВИРОБІВ З БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ XII–XIII СТ.

Автор статті робить спробу ідентифікувати, проаналізувати та ввести до наукового обігу нові знахідки військового озброєння ближнього та далекого бою, кінного спорядження, інших ковальських виробів зі слов'янських городищ і селищ Хмельницького та Барського районів Поділля часу існування Болохівської землі XII–XIII ст. Особливу увагу автор надає новим артефактам, виявленим на території Іванівського городища Барського району Вінницької області, як південного військового форпосту Болохівської землі.

Ключові слова: Болохівська земля, городище, військове озброєння, рогатина, сулиця, вістря стріли, коса, серп, пряжка, кістень, булава.

На початку XXI ст. на території Хмельницької та Вінницької областей зафіксовано ряд ранньослов'янських городищ та поселень часу існування Київської Русі. Значна їх кількість досліджена частково або зовсім не досліджувалася спеціалістами. Найважливішими артефактами виступають залишки укріплень, ровів, валів городищ, кераміка, холодна зброя ближнього та дальнього бою, ковальські сільськогосподарські знаряддя праці, кінне спорядження, бронзові, срібні, золоті прикраси та інші матеріальні джерела XII–XIII ст.

Дослідженню об'єктів та артефактів середньовічного Поділля і, зокрема Болохівської землі XII – середини XIII ст., присвятили свої наукові праці українські дослідники: В. І. Якубовський (Якубовський 2003; Якубовський 2004, с. 62–69; Якубовський 2015; Якубовський 2020), І. С. Винокур (Винокур 2001; Винокур, Журко, Мегер, Якубовський 2004; Винокур 2004), М. Ф. Котляр (Котляр 2003, с. 333–334), В. О. Глембоцький (Глембоцький, Демидко 2013, с. 64–69), С. Ю. Демидко (Демидко 2017, с. 33–41), М. Й. Ягодзінський (Ягодзінський 2001), А. Ф. Гуцал (Гуцал 2013, с. 70–72) та ін. (Толкачов, Зайтова 2009; Шабаліна 2001; Єсюнін, Олуйко 2008; Бакалець О. 2014; Бакалець О. 2017, Бакалець Б. 2017; Бакалець Ю. 2017; Бакалець О. 2020).

Джерела та матеріали розкопок у літописному Губині знайшли відображення в монографії В. І. Якубовського «Скарби Болохівської землі» (Якубовський 2003) та в колективній монографії «Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля» (Винокур, Журко, Мегей, Якубовський 2004). Остання розробка присвячена археологічному вивченню Губина за 1997–2003 рр.

На особливу увагу заслуговує нова фундаментальна праця В. І. Якубовського «Болохівська земля XII–XIII ст. Історія, матеріальна культура, економіка» (2020 р). Монографія видана за участі Інституту археології НАН України, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Центру дослідження історії Поділля. У ній на основі комплексного аналізу літописних джерел, археологічного, нумізматичного, генеалогічного, геральдичного, топонімічного матеріалів вивчений ступінь історичного розвитку мешканців літописної Болохівської землі другої половини XII – середини XIII ст. У своїй праці автор проаналізував історіографію та історію археологічного вивчення городищ, поселень та могильників цієї землі, з сучасних позицій висвітлив стан військової справи, економіки, культури, вірувань, рівень писемності мешканців, що проживали на території регіону (Якубовський 2020).

У середині XII ст. територія Болохівської землі належала до одного з порубіжних князівств Київської землі з центром у м. Божеську (Деражнянський р-н), а у другій половині XII – першій половині XIII ст. була самостійним політичним утворенням, так званою буферною зоною між Київським, Волинським і Галицьким князівствами (Якубовський 2003, с. 20).

На півдні болохівської землі в кінці 60-х – початку 70-х років XX ст. проводилися археологічні дослідження давньоруського городища Божеська в с. Городище Деражнянського району Хмельницької області під керівництвом В. І. Якубовського. В результаті археологічних досліджень було отримано важливі свідчення щодо розвитку економіки, ремесел, культури, вірувань, військової справи, духовного життя місцевого болохівського населення XII–XIII ст. (Якубовський 2003, с. 70–71).

Метою нашої статті є введення до наукового обігу нового археологічного матеріалу з колишніх городищ та поселень Болохівської землі XII–XIII ст.; ідентифікація ковальських виробів, насамперед, військового озброєння та знарядь праці досліджуваного періоду; спроба розширити межі Болохівської землі на південь до р. Рів через нові археологічні знахідки на території Івановецького городища Барського району Вінницької

області, нові ковальські вироби сільськогосподарського та військового призначення з слов'янських поселень поблизу сіл Терешівці та Бахматівці Хмельницького району Хмельницької області.

Важливу роль у вивченні регіональної історії того чи іншого періоду відіграють літописні, письмові, археологічні, топографічні і топонімічні джерела. Дослідження їх у комплексі дає можливість найбільш об'єктивно відтворити особливості економічного, військового, соціального, культурного та сакрального розвитку певного регіону. Такому регіону, який в історичній літературі відомий як «Болохівська земля», автор, який є сам вихідцем із цієї землі (с. Терешівці Хмельницького р-ну Хмельницької області), присвятив цю розвідку.

На сьогоднішній день в межах Болохівської землі періоду XII–XIII ст., за свідченням Р. Д. Михайлової, дослідниками зафіксовано і описано 27 городищ, 51 селище та 23 могильники (Михайлова 2008, с. 314). С. Ю. Демидко, який десяти років проводить дослідження об'єктів Болохівщини, зазначає, що «Загалом на сьогодні в межах Верхнього Побужжя відомо 65 об'єктів з матеріалами XII–XIII ст., з них 55 (15 городищ, 38 селищ, 1 курганий і 1 ґрунтовий могильники) – впевнено датовані» (2017, с. 38). Але багато укріплених городищ та поселень цієї землі залишаються поза увагою археологів, музеєзнавців, істориків, зброєзнавців, насамперед, через відсутність належного державного фінансування археологічних досліджень.

На нашу думку, частина сучасного Барського району, яка межує на північному заході із Деражнянським районом Хмельницької області, на півночі – з Літинським районом Вінницької області (де на думку фахівців знаходився на місці сучасного с. Дяківці літописний Дядків) була південним рубежем Болохівської землі. Поряд із відомим с. Городищем (Божьким), який знаходиться від м. Бар на відстані 22 км, у пізньому середньовіччі виникли поселення Барської землі: Комарівці, Іванівці, Васютинці та ін. Північно-західна частина сучасних земель Барського району входила із середини XII – до середини XIII ст. в склад Болохівської землі. Про це свідчать залишки укріпленого Іванівського городища, слов'янських селищ, вироби ковалів: вістря списів, стріл, бойові сокири, ножі, кінські вудила, стремена, шпори, підкови, прикраси, залізні господарські вироби тощо, які зберігаються в експозиціях, фондах Барського районного історичного музею та у приватних колекціях (Бакалець 2014, с. 9–10).

Найбільш важливою пам'яткою півдня Болохівської землі є укріплене городище XII–XIII ст., розміщене в лісі за 4 км від с. Іванівці Барського району. Воно знаходиться на відстані 15 км від с. Городище (літописного Божька) Деражнянського району на високому мисі. Городище раніше не досліджувалося професійними археологами, тому ініціативу в його дослідженні взяли наукові працівники районного історичного музею, історики та краєзнавці.

Фортифікації Іванівського городища, від якого збереглася система земляних валів та ровів, становлять своєрідну оборонну систему. Городище має овальну форму, його довжина з півдня на північ складає близько 300 м, ширина – 80 м, загальна площа його складає близько 2,4 га (рис. 1). Східна частина городища відділена від ґрунтової дороги (яка веде до хутора Шевченка) неглибоким ровом (1–1,5 м), в північній частині об'єкта збереглися дві лінії оборони, які складаються з двох широких ровів (ширина близько 3–4 м, глибина до 1,8 м) та двох валів. Дитинець об'єкта має діаметр близько 40 м. Всередині нього в західній частині є велике провалля розміром 10×8 м, глибиною близько 2,5 м. В його центрі наявний розкоп – шурф (викопаний напевне чорним археологом), на стінках якого чітко прослідковуються штучно насипаний чорнозем та глина. Провалля на дитинці городища могло виникнути в результаті перегнивання дерев'яних клітей (у сусідньому с. Городищі експедицією В. І. Якубовського було виявлено 7 клітей, у Губині – 18 (Якубовський 2003, с. 46) або в результаті їх спалення ворогом. Як відомо, у клітях ховалося воїни та жителі городища від небезпеки, зберігали цінності та продуктивні припаси.

З півдня, з боку старого лісу, укріплення майже непомітні. Західна частина городища має сильно крутий спуск, тому тут відсутні багаточисельні укріплення. Друга частина городища, розміщена у південно-західній частині об'єкту, вона має висоту близько 15 м від рівня долини, де протікала річечка, і складається з двох валів і рову між ними. Але більшість земляних укріплень знищені в результаті боїв із ворогами або через потоки води в період сильних дощів. Річечку перегороджує земляна гребля висотою близько 1,5 м, шириною – 2 м, тут в минулому був невеликий ставок для купання і вирощення риби. Сьогодні городище поросло деревами та кущами.

За останні роки на території Іванівського городища знайдено велику кількість ковальських залізних виробів, зокрема предметів озброєння – зброї дальнього та ближнього бою, спорядження вершника і коня, різноманітні бронзові пряжки та прикраси XI–XIII ст. Знахідки аналогічні до інших знахідок на території Болохівської землі свідчать про те, що дане городище було військовим форпостом на півдні літописної землі.

Зброя ближнього бою з території городища представлена залізною рогатиною, сулицею, бойовою косою. Озброєння дальнього бою представлене 13 залізними вістряма стріл XI–XIII ст. різних типів. Рогатина була знайдена в лісі на схилі, поблизу західної частини городища, це – вістря великого списа з довгим

СЕКЦІЯ 2

листовидним вістрям і лійковидною втулкою довжиною 34 см. Найбільша ширина рогатини складає 4 см, діаметр втулки – 3 см (рис. 2). Рогатина використовувалася болохівцями як наступальна колюча, так і оборонна зброя під час бою, а також як мисливська під час полювання на великих звірів.

Серед бойової зброї в слов'ян широкою популярністю користувалися різні види залізних сулиць (дротиків) – металеві зброї, полегшений для метання спис довжиною 1–1,5 м. Сулиця виступала в ролі бойової та мисливської зброї русичів. На території Іванівського городища було виявлено оригінальну сулицю – ручний металевий ударний втульчастий наконечник з ромбічновидним у перерізі лезом. Довжина сулиці складає 14,5 см, пера леза – 7 см, ширина втулки – 4,5 см.

Важливу роль у захисті від ворогів та під час полювання мала зброя дальнього бою – лук і стріли із залізними вістрями різної форми. На західному боці Іванівського городища у 2017 р. було виявлено 4 залізних вістря стріл (рис. 3), які сьогодні знаходяться у фондах Барського районного історичного музею (Бакалець 2014, с. 9). Усі ці наконечники належать до чотирьох найпоширеніших типів, які використовували руські воїни і ополчення у XI–XIII ст. Перше вістря стріли з надламаним кінчиком належить до гостролистого типу із черешком. Його довжина становить близько 7 см, довжина пера до упору – 4 см, довжина черешка – 3 см, найбільша ширина пера – 1,6 см, діаметр черешка – 0,5 см, маса – 10 г. Друге вістря виявлене за територією городища, у північно-західній рівнинній місцевості, що плавно піднімається на південь на відстані близько 12 м від валу. Воно відноситься до ромбоподібних з прямими сторонами і з плечиками та найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера. Третє вістря має роздвоєння на кінці, а також втулку (яка майже вся відламана) для насадки на дерев'яну стрілу. Його довжина складає 7 см, ширина – 1,3 см, довжина пера до упору – 5 см, довжина втулки – 2 см. Четверте вістря стріли, був знайдений на території дитинця городища. За типологією А. Медведєва, такі вістря відносяться до типу двошипних з шийкою та упором. Його параметри наступні: довжина – 4,6 см, найбільша ширина – 2,2 см, довжина кінця головки вістря до черешка – 2 см. Черешок пошкоджений, його довжина становить 2,5 см. Відламаний один шип, довжина збереженого шипа – 5 мм, цілого шипа – 1,5 см, найбільший діаметр упору – 35 мм, товщина вістря – 3 мм. Загальна маса – 4 г.

У 2020 р. огляд території Іванівського городища дав нові результати. На заході між залишками укріпленя земляного городища та греблею виявлена залізна коса-горбуша, яка використовувалася як для косіння сіна, жита та пшениці, так і при необхідності в бою піший воїн міг використати її як холодну зброю проти ворожих вершників, підсікаючи ноги коня чи голову вершника. Довжина коси складає 38 см, ширина леза – 3,5 см, довжина ручки для кріплення древка – 8 см, ширина – 2,5 см. (рис. 5). Стан збереження коси задовільний, значна частина леза має різної величини вищерблення.

Для утримування на шкіряному поясі холодної колючої зброї (меча, кинджала тощо) використовувалися залізні та бронзові масивні пряжки різної форми. У 2020 р. були знайдені на городищі 3 бронзові пряжки: перша має круглу форму діаметром 4,8 см, в середині якої розміщена восьмикутна зірка (символ поклоніння Сонцю у східних слов'ян). Її вага складає 17,17 г. Друга пряжка має теж 8, але заокруглених кінців, які мають у середині круглі отвори, в середині дві планки для кріплення пряжки. Діаметр знахідки – 4,8 см, вага – 23,88 г. Третя бронзова пряжка має прямокутну форму (4×3,5 см), її вага складає 23,61 г. З прикрас у знахідці 2020 р. присутнє бронзове кільце та перстень к печаткою (в центрі персня зображено чотирилисту квітку). Діаметр кільця становить 3,5 см, вага – 8,57 г. Виявлене на території Іванівського городища залізне кресало використовувалося для отримання вогню. Воно має змієподібну форму, довжина – 7,5 см, ширина – 2,5 см, вага – 13,76 г. (рис. 6).

Найбільш цінними артефактами 2020 р. є знахідки із південного та західного боків городища 9 залізних вістр стріл, які усі різні за розмірами, типами, вагою, структурою кріплення до стріли. Перших 7 вістр стріл належать до черешкового типу, але всі вони різних розмірів та форми, а 2 – втульчасті, розраховані на арбалет та пробиття кольчуг чи інших металевих обладунків (рис. 7). Перший має трьохгранну форму, довжину 4 см, ширину – 0,5 см, довжина черешка – 1 см, вага – 3,15 г. Друге вістря стріли належить до двогранного гостролистого типу із черешком. Його довжина становить близько 5,4 см, довжина пера до упору – 4 см, довжина черешка 1,4 см, найбільша ширина пера – 0,4 см, діаметр черешка – 0,3 см, маса – 3,05 г.

За типологією А. Медведєва, третє вістря стріли відноситься до типу 52, а саме – ромбоподібні з прямими сторонами і з плечиками та найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера. Його довжина становить 5,2 см, найбільша ширина пера – 1,6 см, довжина черешка – 1,7 см, вага – 6,40 г. Четвертий наконечник належить до двогранного гостролистого типу. Його довжина становить 6,2 см, найбільша ширина пера – 2,2 см, довжина черешка – 1 см, маса – 11,44 г. П'яте вістря має витягнуту ромбоподібну форму, його довжина становить 6,5 см, найбільшу ширину пера – 1,5 см, довжина черешка – 2,3 см, вага – 5,8 г. Шосте вістря з Івановецького городища двогранного типу з плавним потовщенням леза до черешка. Його довжина становить 8 см, ширина – 1,6 см, маса – 7,05 г. Сьоме вістря має довжину 9,5 см, найбільша ширина пера на кінці леза –

1 см, довжина черешка – 4,5 см, маса – 6,5 см. Восьме вістря стріли втульчастого типу має трьохгранне перо, саме такі були поширені у давньоукраїнському війську. Його довжина складає 8,5 см, ширина – 1,4 см, маса – 6,5 см. Дев'яте вістря втульчастого типу має листоподібну форму. Його довжина складає 7 см (має надламаний кінчик пера), ширина листа – 2,5 см, діаметр втулки – 1,8 см, маса – 28,87 г.

Отже, усі типи вістр стріл, знайдених на території Іванівського городища належать до традиційних типів, поширених в Київській Русі і Болохівській землі у XII – першій половині XIII ст. Їх різноманітність свідчить про різний час їх виготовлення, про високу майстерність ковалів-зброярів та різні функції їх використання.

Серед інших важливих знахідок поблизу Іванівського городища є виявлені у 2017 р. два кінських стремена, вудила та шпора XII–XIII ст. Ці знахідки засвідчують, що частину дружини складали воїни-вершники або на городище нападали не лише піші вороги, але і кінні вершники. Причому стремена і шпора вказують на їх функціональну приналежність. Ці атрибути кінського спорядження були виявлені на глибині 30–35 см від сучасної поверхні. Стан збереження стремени добрий. Висота першого становить – 12 см, ширина – 12 см, ширина перекладини для становлення ноги становить близько 5 см. Верхня частина з продовгуватим отвором (2,5 см) досить масивна, тобто розрахована на широке кріплення із сириці для утримання важкого вершника в сідлі. Висота другого типу становить 12 см, ширина – 12 см, ширина дугоподібної перекладини складає 2 см, отвір для кріплення сириці становить 1,4 см. Розглянуті нами артефакти свідчать про те, що Іванівське городище могло бути військовим форпостом на півдні Болохівської землі XII–XIII ст., адже тут поки-що майже відсутній сільськогосподарський реманент.

У 2018 р. на території західної частини Барського району Вінницької області, майже на кордоні із Деражнянським районом Хмельницької області, на лівому березі р. Рів у лісі поблизу села Козарівка виявлено 2 сокири, 2 ножі, підкову, вилку (татарського типу) орієнтовно XII–XIII ст. За типологією В. Якубовського, подібні бойові та господарські сокири XII–XIII ст. були виявлені під час археологічних розкопок на території Болохівських городищ: Губині, Болохові, Городці (Якубовський 2015, с. 64). Бойова сокира має довжину 17,5 см, ширину обушка 6 см, ширину втулки 4,5 см, ширину леза 9,5 см. Її вага становить 900 г, а легкої – 450 г (рис. 4).

Важливі ковальські вироби XII–XIII ст. були виявлені у 2017–2019 рр. поблизу украленого слов'янського селища в лісовому урочищі Чепельова, розміщеного за 2 км на схід від с. Терешівці Хмельницького району Хмельницької області. Поселення Київської Русі знаходилося на своєрідному мисі, зліва від якого протікає безіменна річечка, яка за 0,5 км впадає в річку Жилочку – притоку р. Бужок (поблизу с. Ярославка Летичівського району). На пагорбі лісу видно сліди напівземлянок, фрагменти глиняної обмазки та черепків.

Серед знахідок, виявлених у 2018 р. поблизу селища, залізне вістря списа, бронзовий кістень та булава п'ятикутної форми, золота лунниця. Бронзовий литий кістень (обушок) призначався для метання по ворогу рукою або з ремня. Його вага становить близько 200 г, довжина з кільцем для кріплення – 7,5 см, діаметр – 6 см. На кістені наявні 15 виступів-шипів діаметром 0,5 см, висотою – 3 мм (рис. 8.1).

Зброю ближнього бою, виявлену у 2018 р. на території давньослов'янського селища, ілюструє верхів'я бронзової булави зіркоподібної форми (з 5 шипами), виготовленої у техніці лиття. Вага булави становить 250 г, висота – 4,5 см, ширина – 5 см, діаметр отвору – 2,5 см (рис. 8.2). Булава використовувалася під час близького бою для нанесення ударів по голові і тілу противника. Цей предмет має аналогії не тільки в матеріалах розкопок болохівських поселень, але й серед військового інвентаря інших укріплень Київської Русі.

Вістря списа знайдене ув рові перед Терешовецьким селищем XII–XIII ст. у 2018 р. за 100 м від Терешовецького селища, поблизу старої ґрунтової дороги, яка тягнеться від с. Терешовець до с. Ярославки Хмельницького району. Його загальна довжина складає 25 см, довжина леза – 13 см, втулки – 12 см, ширина леза – до 4 см, ширина втулки для кріплення древка становить 3 см. На полі, на території селища в різний час жителі села знаходили залізні вістря стріл різних типів, переважно черешкові та багато різних ковальських виробів. У 2019 р. на місці колишніх жител-напівземлянок виявлено фрагменти глиняної обмазки, гончарної кераміки, залізних ковальських виробів: шпори (рис. 8.3), 2 вістря стріл ромбоподібної форми (перше має довжину 5,5 см, ширину – 1,8 см, довжина черешка 2 см, вага – 5,25 г; друге вістря має довжину 6,5 см, ширину – 1,5 см, довжина черешка – 3,5 см, вага – 4,1 г) (рис. 8.4), золота лунниця (рис. 8.5), підкови, ковані цвяхи різних розмірів, 3 залізні пряжки різних розмірів (рис. 8.6), замок, ключ (рис. 8.7), цвях і навіс (рис. 8.8), 2 ножі, скальпель (брита), ножиці (рис. 9.1), коса-горбуша, серп, ковальський молоток (рис. 9.2), вудила (рис. 9.3), залізні підкови для взуття різних розмірів.

Проаналізувавши археологічні звіти, наукові праці та нові археологічні знахідки XII–XIII ст. ми можемо зробити наступні висновки. По-перше, проведений нами аналіз нових металевих знахідок на території Іванівського городища Барського району та Терешовецького селища XII–XIII ст. свідчать про те, що введені до наукового обігу артефакти належать до досліджуваного періоду. По-друге, ми підтримуємо думку В. Якубовського та І. Винокура про те, що головними причинами виникнення Болохівської землі були

значна віддаленість цього регіону від великих центрів князівств, слабка залежність від столиці Київської Русі в період феодальної роздробленості, а також генетична належність болохівських бояр і князів до чернігівських та київських князів, про що свідчать знайдені скарби з літописних Божьська, Губина, Меджибожа. По-третє, фонди та експозиції Барського районного музею, нові археологічні знахідки з Іванівського городища та інших поселень Барського району Вінницької області, насамперед бойової зброї: сокир, рогатини, сулиці, вістр стріл, кінських стремен, шпор, вудил, кіс, ножів, бронзових пряжок XII–XIII ст. тощо, переконливо доводять, що межі Болохівської землі простягалися не до р. Згар, а південніше до р. Рів – притоки Південного Бугу. По-четверте, дослідження нових артефактів з укріплених городищ та селищ Болохівської землі Поділля розширюють знання про рівень розвитку в жителів регіону залізобної, ковальської, військової справи, знарядь праці, розвитку сільського господарства. По-п'яте, нові виявлені об'єкти повинні стати справою досліджень не «чорних» археологів, а професійних археологів, працівників музеїв, заповідників, історичних факультетів університетів Поділля і Волині. По-шосте, опис залізної зброї ближнього та далекого бою, кінного спорядження, представляють зразки, які відповідали високому рівню досліджуваного періоду. Деякі з них: сулиці, бойові сокири, ножі, рогатини, черешкові та втульчасті (бронебійні наконечники) стріл, бойові коси, булави, кістені, стремена, шпори, остроги, пряжки до ременів тощо являли собою висококласні металеві виробы, що свідчить про наявність серед болохівчан вмілих ковалів та зброярів. По-сьоме, аналіз нових золотих та бронзових прикрас з Барщини та Хмельниччини, які входять у склад нових зазначених нами знахідок, показав, що більшість речей виготовлено місцевими майстрами на основі спільних давньоруських традицій, тобто на цих землях розвивалася власна ювелірна справа.

Література

- Абашина, Н. С., Козак, Д. Н., Синиця, Є. В., Терпиловський, Р. В. 2012. *Давні слов'яни. Археологія та історія*. Київ: Стародавній Світ.
- Бакалець, О. А. 2014. *Барський районний історичний музей. Путівник*. Вінниця: Рогальська І. О.
- Бакалець, О. А. 2020. Роль писемних, топонімічних та археологічних джерел у локалізації меж Болохівської землі XII–XIII ст. В: *Збірник матеріалів VII Міжнародної наукової конференції «Усна історія: теорія і практика досліджень на сучасному етапі»*. Вінниця: вид. наук. універсал. біб-ки ім. Тімірязєва, с. 68–82.
- Бакалець, О. А., Бакалець, Б. О., Бакалець, Ю. О. 2017. Село Терешівці Хмельницького району: крізь призму століть (за письмовими та археологічними джерелами). В: Л. В. Баженов, С. М. Єсюнін (ред.). *Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Хмельниччина: історія і сучасність»*. Хмельницький, с. 171–179.
- Болохівська земля*. 2008. Хмельницький: Поліграфіст, 32 с.
- Братченко, С. Н. 2008. Олександрівські могили-кургани в долині Лугані. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 8, с. 134–217.
- Винокур, І. С. 2001. Літописний Губин в системі Болохівської землі. *Давня історія України і суміжних регіонів. Carpathica Carpatica*, 13, с. 233–235.
- Винокур, І. С. Риси господарства і соціально-політичної історії населення Болохівської землі XII–XIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки*, 12, с. 48–61.
- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. І. 2004. *Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля*. Кам'янець-Подільський.
- Глембоцький, В. О., Демидко, С. Ю. 2013. Результати останніх археологічних досліджень на території Деражнянського та Ярмолинецького районів Хмельницької області. В: Л. В. Баженов (ред.). *Деражнянщина: минуле і сучасне*. Хмельницький: ПП Мельник, с. 64–69.
- Гуцал, А. Ф. 2013. Стародавні фортеці Деражнянського району. В: Л. В. Баженов (ред.). *Деражнянщина: минуле і сучасне*. Хмельницький: ПП Мельник, с. 70–72.
- Демидко, С. Ю. 2017. До визначення південно-західних меж давньоруської колонізації Верхів'їв Південного Бугу–Случі. В: Л. В. Баженов (ред.). *Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія і сучасність»*. Хмельницький, с. 33–41.
- Котляр, М. Ф. 2003. Болохівська земля. В: В. А. Смолій (ред.) та ін. *Енциклопедія історії України*. В 10-ти томах. Т. 1. Київ: Наукова думка, с. 333–334.
- Михайлова, Р. Д. 2008. *Художня культура Галицько-Волинської Русі*. Київ: Слово.
- Отрощенко, В. В. 2012. *Земледельці и скотоводы Древней Европы: Проблемы, новые открытия, гипотезы*. Киев: ИА НАНУ; Санкт-Петербург: ИИМК РАН.
- Пачкова, С. П. 2008. *Могильник зарубинецької культури Вишеньки біля Києва*. Київ: ІА НАНУ.

- Полюшко, Г. В. 2007. До питання атрибуції золотої митри з колекції Музею історичних коштовностей України. В: Строкова, Л. В. та ін. (ред.). *Музейні читання*. Матер. наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». Київ: МКУ, с. 168–171.
- Путівник. Хмельницька область*. 2010. Київ: Богдана.
- Толкачов, Ю. І., Зайтова, І. І. 2009. Оборонні споруди та поховання доби Київської Русі на території Меджибізької фортеці. В: О. Г. Погорілець, Л. В. Баженов та ін. (ред.). *Науковий вісник «Меджибіж»: матер. II наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України»*. Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., Ч. 1.
- Хамайко, Н. В. 2015. Печати княгини Марии. *Stratum plus*, 6, с. 231–244.
- Шабаліна, А. В. 2004. Оборонні комплекси у системі архітектурних пам'яток Болохівської землі. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки*, 12, с. 69–75.
- Ягодзінський Михайло Йосипович (1923–2008): історик, археолог, музейник*. 2001 / упоряд. А. М. Трембіцький; передм. О. Г. Погорілець. Хмельницький: ПП Мельник А. А.
- Якубовський, В. І. 2020. *Болохівська земля XII–XIII ст. Історія, матеріальна культура, економіка*. Київ.
- Якубовський, В. І. 2015. Окольні град літописного Губина у контексті археологічних робіт. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, 7, с. 149–160.
- Якубовський, В. І. 2004. Про деякі види озброєння із розкопок Болохівських городищ. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки*, 12, с. 62–69.
- Якубовський, В. І. 2003. *Скарби Болохівської землі*. Кам'янець-Подільський: «МЕДОБОРИ» (ПП Мошак М. І.)

The author of the article makes an attempt to identify, analyse and conduct the science list the new finds of the war armaments of the near and faraway battle, the horse equipment, the other blacksmiths' hand-mades from the Slavic towns and settlements of Khmelnytsky and Barskiy districts of Podillya the times of existence of Bolohivka in XII-XIII centuries, try to develop the geographical bounds of the experimental region. The author pays the special attention to the new artifacts, which were existing on the territory of Ivanovets of Barskiy district of Vinnitsa region, as the southeast war castle of Bolohivka.

At the beginning of the XXI century there were recorded the line of the early Slavic towns and settlements in the times of existence of Kyiv Rus on the territory of Khmelnytska and Vinnitska regions. The considerable explored partial or weren't researched quite by the specialists. The most important artifacts appear the remains of strengthenings, ditches, the silent weapons of the near and faraway battle, the blacksmiths' articultural tools of work, the horse equipment, bronze, silver and gold jewelries and other material sources of the X–XIII centuries.

The Ukrainian researches their science ascribe works to the explores of these objects and artifacts of the Medieval Podil and, especially Bolohivka in the XII–XIII centuries: I. S. Vinokur, V. I. Yakubovskiy, M. F. Kotliar, V. O. Glembovskiy, S. Y. Demudko, M. J. Yagodzinskiy, A. F. Gutsal, Y. I. Tolkachov, I. I. Zaitova, A. V. Shabalina, S. M. Yasinin, V. Olujko, B. Grishuck, O. A. Bakalets and others.

The aim of our article is an introduction to the science list the new archeological material from the previous early Slavonic settlements of Bolohivka in the XII–XIII centuries; the identification of the blacksmiths' hand-mades, otherwise, the war equipment and tools of work of the experience period; the attempt to develop the bounds of Bolohivka to the south of the river Riv through the new experiments of Ivanovets settlement of Barskiy district of Vinnitsa region.

To analyse the archeologic report, the science works and the new archeological sources according to Bolohivka we can make the next conclusions. Firstly, the analyse was carried out by us of the proper names of the modern populous centres of the North–West Podil and South–East. Volin direct on the bounds of amplification of the existence of the historical Bolohivska land in the XII–XIII centuries. Secondly, we second a motion of I. Vinokur and V. Yakubovskiy about that, the main reasons of the existence of Bolohivka were significant remoteness this district from the large centres of principalities, depending on weakness from the capital of Kyiv Rus in the period of the decline of Kyiv, and the genetic affiliation of Bolohivka boyars and principals to the Chernihiv and Kyiv principals, about which were certified the discover jewelries from the chronicles of Boshka, Gubina and Medshibasha. Thirdly, the fonds and exposures of the Barskiy district museum, the new archeological finds from the Ivaniv settlement of Barskiy district of Vinnitsya region, first of all the war weapon: axes, rogatyns, sulitsas, more than tens of the different types of the arrowheads, horse stirrups, the war scythe, the large cast bronze buckles, the jewelries of the XII–XIII centuries etc., convincingly prove, the bounds of Bolohivka strengthened not only to the river Zgar, but on the south east to the river Riv the estuary of South Buh Fourthly, the researches

СЕКЦІЯ 2

of the new artificats from the strengthening towns and settlements of the Bolohivka land in Khmelnitskiy, Krasulivskiy, Barskiy, districts of Podillia develop our knowledges about the level of development in the east slavonics of the district of iron, blacksmith, military, jewelery deals, the tools of work, the development of articultural. Fifthly, the new appearing objects must become the deal of rescarches not “the black archeologists”, but the professional archeologist, the workers of museum, reserves, the historical departments of the Podil and Volin universities.

The key words: Bolohivska lend, town, the war equipment, rogatyn, sulitsa, the tip of an arrow, scythe, hammer, buckle, bone, mace.

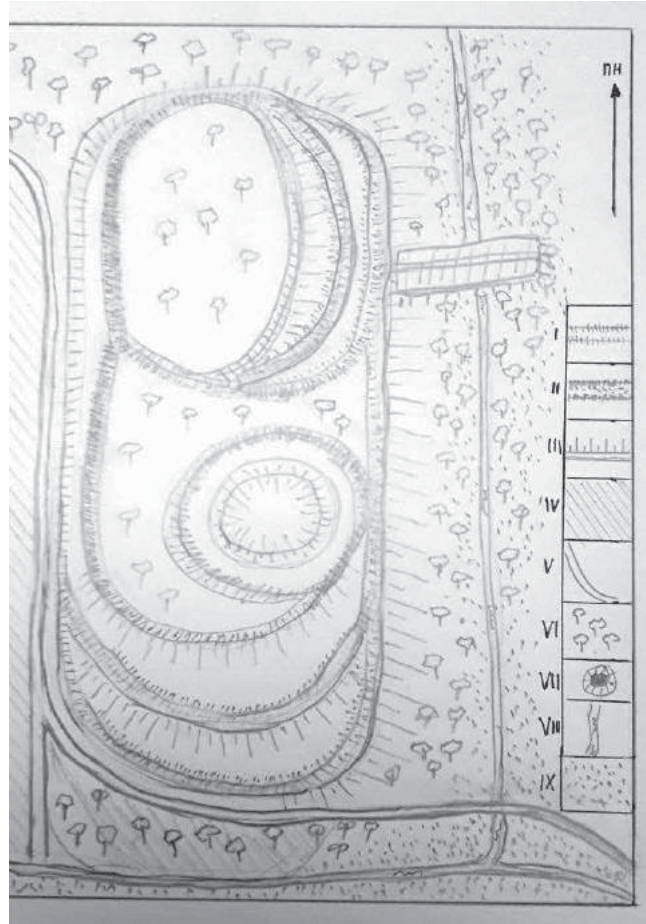

Рис. 1. План Іванівського городища XII–XIII ст.: I – вал, II – рів, III – стрімкий схил, IV – розорана площа, V – ґрунтова дорога, VI – лісові дерева, VII – дитинець городища з розкопом, VIII – русло річечки, IX – долина з луками.

Іванівське городище Барського району Вінницької області 2020 р. (фото автора).

*Рис. 2. Залізна бойова рогатина, сулиця та кінське стремено XII–XIII ст.
з Іванівського городища Барського району Вінницької області, 2017 р.*

Рис. 3. Залізні вироби з давньоруського поселення X–XIII ст. (вістря стріл різних типів, сокира, ніж, кінець меча, цвяхи, пряжки, шпори, підкова, грузильце). с. Чемериси-Барські – передмістя м. Барата с. Іванівці. Фонди Барського районного історичного музею (2014 р.)

Рис. 4. Легка та важка бойова сокири XII–XIII ст. з Барського району Вінницької області, 2017 р.

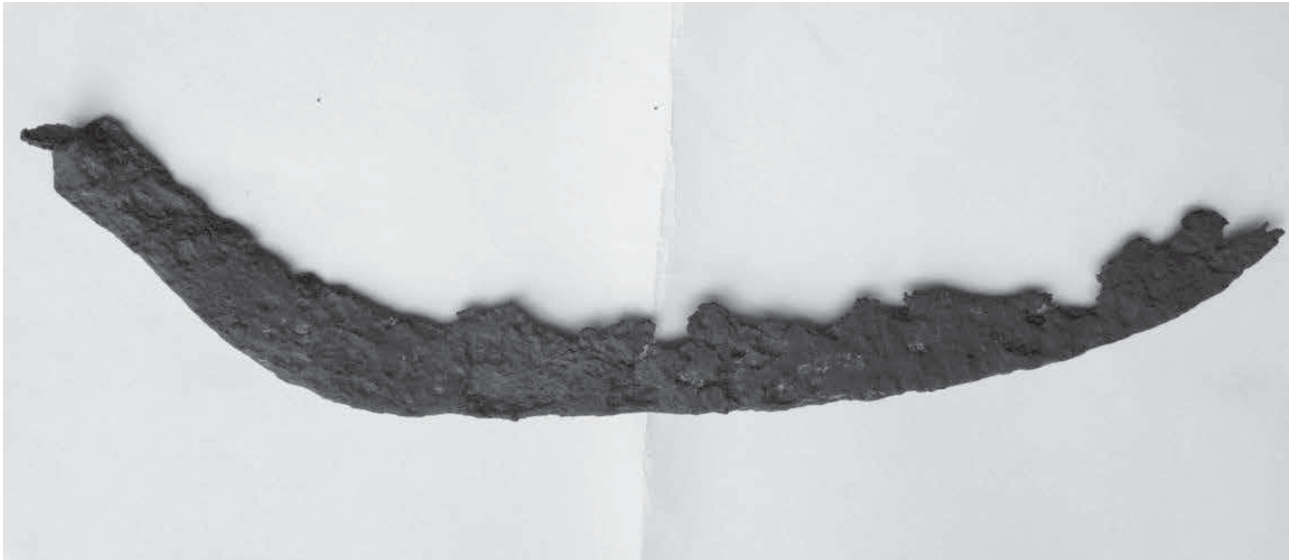

Рис. 5. Залізна коса з Іванівського городища, 2019 р.

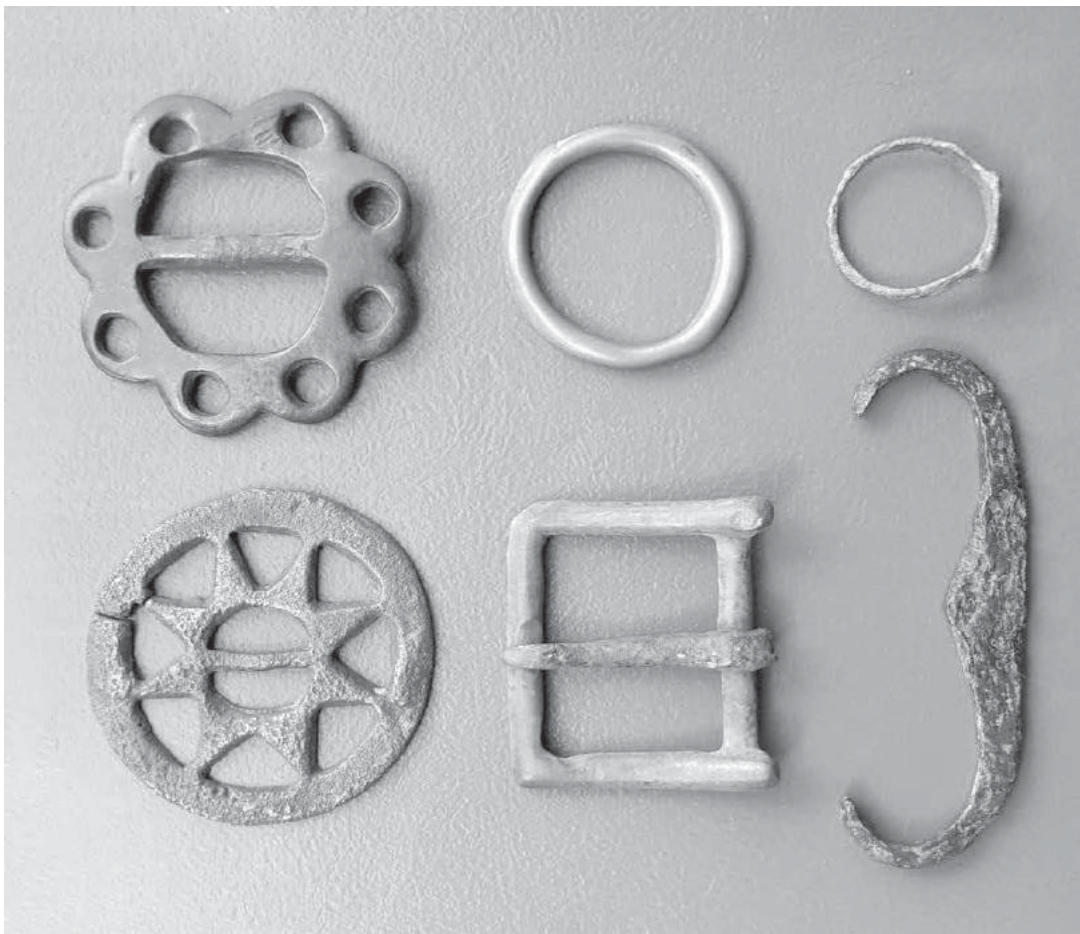

Рис. 6. Бронзові пряжки для поясів, кільце, перстень та залізне кресало із Іванівського городища. Барський район Вінницької області, 2019 р.

Рис. 7. Залізні вістря (1–9) черешкового та втульчастого типу із Іванівського городища Барського району Вінницької області, 2020 р.

Рис. 8.1. Бронзовий литий кістень (обушок) з поселення X–XIII ст. С. Терешівці Хмельницького району Хмельницької області, 2018 р.;

Рис. 8.2. бронзова булава зіркоподібної форми. С. Терешівці Хмельницького р-ну Хмельницької області, 2018 р.;

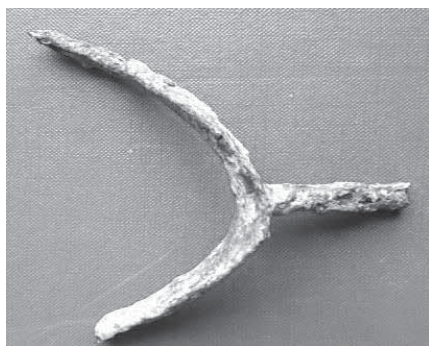

Рис. 8.3. залізна шпора XII–XIII ст. С. Терешівці Хмельницького району Хмельницької області, 2019 р.;

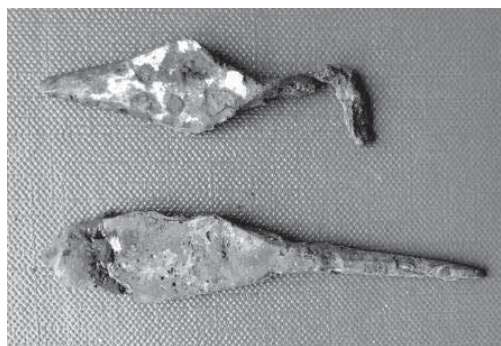

Рис. 8.4. залізні вістря стріл з Терешовецького поселення XII–XIII ст. С. Терешівці Хмельницького району Хмельницької області, 2019 р.;

Рис. 8.5. золота лунниця з слов'янського поселення X–XIII ст. С. Терешівці Хмельницького району Хмельницької області, 2018 р.;

Рис. 8.6. залізна пряжка для ременя. С. Терешівці Хмельницького району Хмельницької області, 2019 р.;

Рис. 8.7. верхня частина трубчатого замка та ключ з болохівського поселення XII–XIII ст. с. Терешівці Хмельницького району Хмельницької області, 2019 р.;

Рис. 8.8. залізний цвях та навіс XII–XIII ст. С. Терешівці Хмельницького району Хмельницької області, 2019 р.

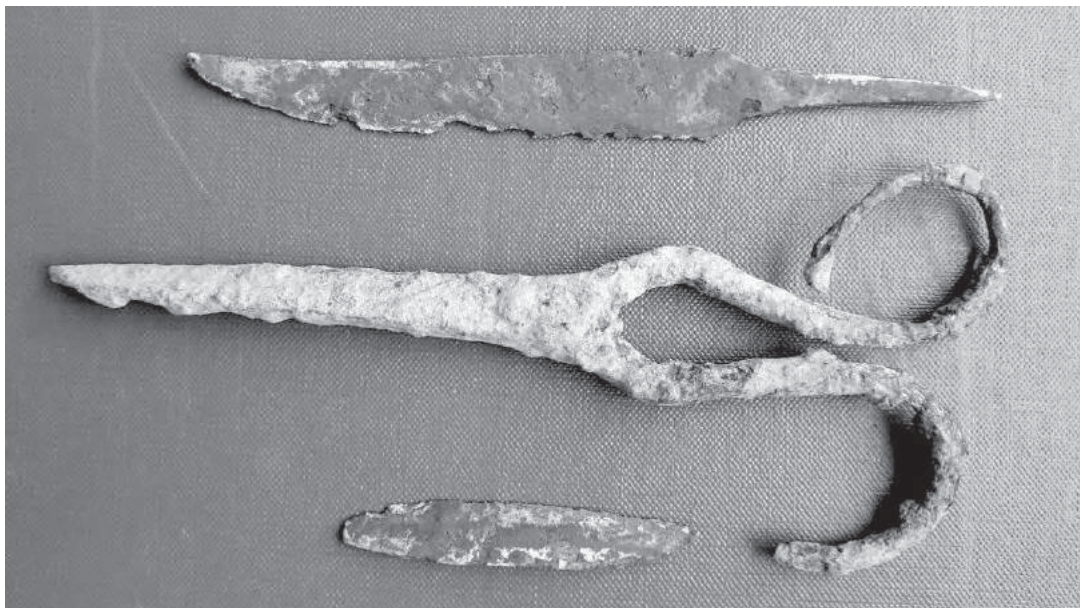

Рис. 9.1. Залізний ніж, бритва (скальпель), ножиці з Терешовецького поселення XII–XIII ст. с. Терешівці Хмельницького району Хмельницької області, 2019 р.;

Рис. 9.2. ковальський молоток з Терешовецького поселення XII–XIII ст. с. Терешівці Хмельницького району Хмельницької області, 2019 р.;

Рис. 9.3. залізні кінські вудила з Терешовецького поселення XII–XIII ст. с. Терешівці Хмельницького району Хмельницької області, 2019 р.

Святослав Терський,
доктор історичних наук, професор
Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»,
провідний науковий працівник Львівського історичного музею

Назар Демський,
директор історико-краєзнавчого музею села Словіта

Оксана Куценяк,
завідувач відділу історії України
Львівського історичного музею

МОНАСТІР ВОЗДВИЖЕННЯ ЧЕСНОГО ХРЕСТА У СЛОВІТІ В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЇ

Стаття присвячена аналізу історії монастиря у с. Словіта на Львівщині. Оглядом подано результати польових досліджень археологічної експедиції Львівського історичного музею у 2018–2019 рр., під час яких на території монастиря було виявлено заглиблену частину споруди другої половини XVII ст. Археологічні напластування поряд з розкопаним об'єктом вказують на широкий хронологічний діапазон культурних напластувань на території монастиря. Серед зібраних під час досліджень археологічних матеріалів присутні також предмети південного імпорту.

Ключові слова: монастир, археологічні знахідки, ранньомодерна доба, Поділля.

Словітський монастир відомий із чисельних документальних згадок, як важливий топографічний осередок Північно-Західного Поділля за ранньомодерної доби. Активне функціонування цього осередку, очевидно, зобов'язане знаменитому «Татарському» шляху, який з XIV ст. пов'язував новопосталий Львів з Чорним морем через Глиняни, Гологори та Кам'янець (ЦДІА України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2575–2576, 2875).

Відтак, жіночий монастир у Словіті на Золочівщині – один з найдавніших монастирів Галичини, заснування якого датують кінцем XV ст. Про це пише львівський єпископ Лев Шептицький в «акті канонічної візитації» від 14 травня 1763 р. Рукопис візитацій М. Шадурського з 1763 р. (Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові, Фонд «Рукописи латинські», Ркл-23) подає й певні відомості про цей монастир. З цих архівних документів довідуємось, що він існує вже понад двісті років у Глинянському «старостві» і розміщений на горбі в лісі. У селі, натомість діяла парафіяльна церква, освячена на честь Воскресіння Христового.

Одна з перших згадок про Словітський монастир задокументована під 1581 р. в акті розмежування земельних володінь Унівської архимандрії. Протягом 1589–1591 рр. у джерелах кілька разів згаданий ченець Івона з Унева, який певний час мешкав у Словітській обителі. Приблизно тоді ж проскурниця Теодосія зі Словіти разом зі своїм сином Мартином подарували до монастирського храму Воздвиження Чесного Хреста рукописне Євангеліє, переписане у 1593 р. Іллею Івановичем з Гологір. Євангеліє зберігається в Національному музеї ім. Андрея Шептицького у Львові (далі – НМЛ) (Ркк-771, арк. 1, 16–34 зв.).

Монастир розміщувався на королівських землях у сільській місцевості у Львівському, а згодом, у Глинянському старостві (під час люстрації 1564–1565 рр. Словіта належала до Глинянського ключа Львівського староства, який на момент люстрації 1661–1665 рр. уже перетворився на самостійну тенуту, а згодом на Глинянське негродове староство) (Дух 2017, с. 100).

Історія цього монастиря, як одного з найдавніших у Львівській єпархії, не раз вивчалася дослідниками. Так, у 1851 р. крилошанин митрополичої капітули у Львові А. Петрушевич (1821–1913) опублікував нарис історії обителі в Словіті, що базувався головним чином на протоколі візитації монастиря з 1763 р. У 1934 р. було надруковане дисертаційне дослідження сестри Соломії (Цьорох) «Погляд на історію та виховну діяльність СС. Василянок», в якому наголос зроблено на першій третині XX ст. У додатку до монографії поміщено також декілька документів з історії монастиря в Словіті в ранньомодерну добу.

У найновішій монографії львівського історика О. Духа історія Словітського монастиря XVI–XVIII ст. всебічно охарактеризована на тлі історії єпархії (Дух 2017).

Згадане дослідження створене на основі чималого архівного фонду. До наших днів дійшов інвентарний опис архіву Словітської обителі із середини XIX ст. (ЦДІА України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2989). Серед документів увагу привертають реєстри прибутків і видатків Словітського монастиря (1792–1800 рр.), які,

дозволяють з'ясувати фінансовий і матеріальний стан обителі (ЦДІА України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2575–2576, 2875). Важливим документом є також монастирський пом'яник, що зберігається у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, ф. 3, спр. 22, 40 в; ф. 77, спр. 11).

Для встановлення локалізації будівель монастиря дуже важливими є кадастрові карти середини ХІХ ст. (ЦДІА України у Львові, ф. 186). Вони істотно доповнюють дані, почерпнуті з інших картографічних джерел, передовсім Йосифінської топографічної карти (т. зв. мапи Фрідріха фон Міра) з 1779–1783 рр. та топографічної карти Королівства Галичини і Володимирії 1855 р. (рис. 1)

Не має однозначних даних стосовно того, що у ХVІ ст. Словітський монастир був жіночим. За припущеннями, діюча наприкінці ХVІ ст. обитель або могла належати православним монахиням, а опікувалися нею ченці із сусіднього Унева, як, наприклад, названий уже Івона, або в Словіті функціонував чоловічий чернечий осередок, тісно пов'язаний з Унівською архимандрією. Згідно з традицією, відображеною в протоколі візитації 1763 р., Словітський монастир після спалення татарами був заселений інокіями близько 1600 р. Через шістнадцять років львівський староста Станіслав Боніфацій Мнішек у своїй фундаційній грамоті надав цій спільноті в держання половину Лавриківського дворища та млин (Дух 2017, с. 429).

За описом 1763 р. у Словітському монастирі налічувалося вісім чернечих «халуп». Зазвичай у кожній з них мешкали одна або дві сестри (Дух 2017, с. 120).

У візитаційних протоколах у загальних рисах описано вигляд цих житлових споруд. Будинок словітської ігумені, у котрому вона жила, був покритий гонтом. Він складався з двох кімнат, одна з яких слугувала за трапезну, а інша – за кухню. До трапезної прилягав ванькир, де, мабуть, і мешкала настоятелька. Житлові споруди інших сестер у Словітській обителі теж були дерев'яними, але стояли вони під соломою, а не під гонтом. Типова чернеча «халупа» мала одну кімнату з комірчиною. Зазвичай монахині зводили будинки власним коштом сестри. Неповдалі келії ігумені Словітської обителі розташовувалися шпихлір та дві комори, покриті соломою (Дух 2017, с. 122). 1751 року там було 10 монахинь. У 1763 р. спільнота зросла до 12 осіб. Станом на 1782 р. Словітська обитель нараховувала лише шість монахинь.

У 1616 р. Станіслав Боніфацій Мнішек передав монахиням зі Словіті в держання ґрунти та млини, що входили до складу королівського домену. Згодом, монастир у Словіті став найбільшим землевласником. Станом на 1763 р. у його посіданні були 77 полів на 50 днів оранки, 16 сіножатей на 41 косаря, а також численні городи. За даними з останньої чверті ХVІІІ ст. (книги Йосифінської метрики) площа фільваркової ріллі Словітського монастиря становила понад 22 морги (12,5 га) (Дух 2017, с. 280). За даними протоколу ревізії 1751 р., у посіданні монашої спільноти перебувало вісім родин. У 1763 р. це число зросло до десяти, у 1778 р. – до дванадцяти, а у 1782 р. – до чотирнадцяти родин (Дух 2017, с. 281–282). Монастирська пасіка налічувала лише 12 пнів. За інвентарем 1782 р. обитель мала двох коней «для зручності в подорожі, якщо є необхідність». На території монастиря стояла повітка для возу, яка окреслена як «гесертaculum pro carribus» («приміщення для воза»). 1782 р. задокументовано чотири корови, два бички і три телички, а також воли (Дух 2017, с. 304).

Збережений документальний масив свідчить, про надзвичайно важливу роль Словітського монастиря в історії сестер Василянок на цих теренах аж до середини ХХ ст. (Цьорох 1964).

Добре ознаямлена з місцевими реаліями краєзнавиця М. Занік у статті «Найстаріші монастирі Галичини» так описувала життя словітських черниць: «перші словітські монахині-пустельниці жили у печері в лісі, під горою, біля джерела, що утворювало ставок, де водилася риба. А нижче, рівнину, вони копали дерев'яними лопатами, засівали. І це служило їм засобом до життя. Тут вони мали хатину з жердин та глини, в якій навіть не було вікон, а тільки круглі діри в стінах, що в морози затикалися скрутлем соломи. Про це свідчать прадавні словітські оповідання, оповідає хроніка Словітського монастиря» (Занік 1994, с. 23). Зображення садиби монастиря було залишене художником-очевидцем на древній іконі ХVІ століття, що була поміщена при вході дерев'яної монастирської церкви, яку зруйнували в 1960 році. Тоді ж пропала давня ікона, монастирська хроніка, архів. Слід зазначити, що монастир двічі горів під час набігу татар у 1586 і 1621 роках. Пізніші архівні знахідки говорять про його регулярну відбудову.

Протягом 2018–2019 рр. у співпраці з історико-краєзнавчим музеєм села Словіта експедиція Львівського історичного музею в складі С. Терського, О. Куценяк та М. Маярчака обстежувала археологічні пам'ятки в с. Словіта Золочівського району Львівщини.

Монастир у с. Словіта зараз займає територію площею понад 1 га в підвищеній південно-західній частині села. Увага до Словітського монастиря в експедиції з'явилася у зв'язку із поверненням черниціям монастирських будівель. У 2019 р. упорядкування давньої території монастиря супроводжувалося значними земляними роботами з вирівнювання території. Внаслідок цього в порушеному ґрунті було піднято значну кількість різночасових пам'яток, серед яких помітно переважали матеріали ранньомодерної доби.

Одночасно було виявлено матеріали доби бронзи-раннього заліза (крем'яні відщепи, кераміка, скарб кельтів тощо) та незначну кількість кераміки княжої доби. Така концентрація давніх матеріалів на території монастиря є свідченням зручності для проживання тут в різні історичні періоди.

Під час спостереження за земляними роботами території діючого монастиря в с. Словіта в його західній частині завдяки скупченню кераміки на денній поверхні експедицією було виявлено зруйновану пожежею заглиблену частину будівлі з багатим інвентарем II половини XVII ст. Тут було закладено розвідковий розкоп площею 5 м², доведений до глибини 1,7 м. Переважна частина знахідок виявлена у верхній частині частково вибраного заповнення льоху дерев'яної будівлі. Розташування предметів у заповненні дозволяє допустити їх падіння в льох під час пожежі.

Серед знахідок – шматки коробчастих кахлів з рослинним орнаментом (рис. 2), гончарний чорнолощений та полив'яний червоноглиняний та скляний посуд (рис. 3), 4 залізні ножі та два десятки монет.

Пляшка-плесканка належить до наймасовішого в Україні типу посуду, поширеного у XVI–XVII ст. (Зажигалов 2016, рис. 2).

Виявлений при дослідженні нумізматичний матеріал представлений монетами дрібних номіналів (солідами/шелягами) як Речі Посполитої, так і королівства Швеція, випущених на монетних дворах обох держав і підробками в період з 1620-х до 1666 року (рис. 4).

Один з ножів, який вдалося реставрувати, мав залишки дерев'яної ручки (рис. 5). На його латунному тильнику простежено орнамент у вигляді жолудя з двома листочками. На добре втоптаній долівці льоху, підсипаній піском, зібрано також рештки риб'ячої луски та гарбузове насіння.

З часами татарських погромів, можливо, слід пов'язувати бронзовий наконечник ременя, випадково знайдений на території монастиря. Характерний орнамент вказує на, ймовірно, балканське походження виробу (рис. 6).

Як відомо, у першій половині XVII століття монастир набуває статусу «заможного» господарства. Йому належало 39 ланів орної землі (один лан становив 24 морги, один мург – 58 арів), 9 сіножатей на 20 косарів. Ці привілеї писані на пергаменті польською і латинською мовами, скріплені печатками. Грамоти підтверджені польськими королями Владиславом IV у 1634 р., Яном Казимиром у 1653 р., Яном Собеським у 1679 р. і занесені до актів запису в Буську. Згідно з даними С. Цьорох, монастирська община сестер Василіанок була невеликою. Так, наприклад, у 1774 році тут було всього 7 монахинь, у 1807 р. – 15, у 1850 р. – 4, у 1867 р. – 6, у 1885 р. – 14 (Цьорох 1964).

Монастирська школа давала всебічні знання. Про це говорять нотатки про іспит у 1877 році. Вивчали тут історію, Біблію, катехізм, німецьку і польську мови, руську (українську) мову, математику, географію, природу, логіку і ручні роботи. Мова навчання й урядування була державна – німецька і польська, а згодом була впроваджена українська. Тут функціонувала значна монастирська бібліотека, музейна кімната, архів, велася хроніка монастиря. Багатогранно, у постійному господарському клопоті проходила діяльність словітських сестер Василіанок: важка фізична праця в полі, біля худоби, на пасіці, в саду, підтримання зразкового санітарного стану приміщень, а згодом школа-інтернат і сиротинець, культурно-просвітницька робота серед громади (Турків 2018).

Касаційна політика австрійського цісаря Йосифа II перетворила жіночий монастир у Словіті поряд з монастирем в Яворові на головні в Галичині. Внаслідок цього чисельність монахинь в обох осередках поступово зростала. У Словіті у 1822 р. було відкрито школу для навчання дівчат. Наприкінці XIX – на початку XX ст. ця школа розвинулась у восьмикласну. Відкриття навчального закладу при греко-католицькому жіночому монастирю в Словіті сприяло розбудові монастирських приміщень та відновленню храму. За даними А. Петрушевича, «построєніе нового (мурованого) женского Монастиря и заведенія дівичого воспиталища» у Словіті було розпочато у 1842–1843 рр. (Петрушевич 1851, с. 127).

Таким чином, зібрані експедицією матеріали свідчать про матеріальний побут Словітського монастиря за ранньомодерної доби та, поряд з іншими відомими пам'ятками, вказують на тісні культурні контакти з Південно-Східною Європою.

На сьогодні, поряд з розкопками в Уневі, це другі археологічні дослідження монастирської будівлі в цій частині Галичини. Детальне опрацювання зібраних археологічних матеріалів дозволить повніше уявити побут та життя монаших спільнот краю у період боротьби українців за церковну незалежність.

Література

- Дух, О. 2017. *Превелібні панни: Жіночі чернечі спільноти Львівської та Перемишльської єпархій у ранньомодерний період*. Львів: Видавництво УКУ.
- Зажигалов, О. В. 2016. Скляні вироби XVIII ст. з розкопок біля корп. № 57 Києво-Печерської лаври. В: *Церква–наука–суспільство: питання взаємодії: матер. 14-ї Міжнар. наук. конф.* Київ, с. 15–17.

- Занік, М. 1994. Найстаріші монастирі Галичини. *Шашкевичів край: Всеукраїнський краєзнавчо-літературно-мистецький журнал*, 1, с. 23.
- Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, ф. 3, спр. 22.
- Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, ф. 77, спр. 11.
- Національний музей імені Андрея Шептицького у Львові, Фонд «Рукописи латинські», Ркл-23.
- Петрушевич, А. 1851. Словицькій женській Монастырь Чину Св. Василя В. и его дѣвчыое воспиталище. *Зоря Галицка*, 13, с. 110–112; 14, с. 118–119; 15, с. 127–128.
- Терський, С. В. 2004. Військово-стратегічний шлях Володимир – Тербовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 502: Держава та армія, с. 18–24.
- Терський, С. В. Майорчак, М., Демський, Н. 2019. Дослідження археологічних пам'яток північно-західних відрогів Гологір (попереднє повідомлення про результати польового сезону 2019 р.). В: *Музей – платформа суспільного діалогу: матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* Львів, с. 16–22.
- Турків, С. 2018. Становлення і розвиток монастирів сестер василіанок у XVII – на початку XX ст. *Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія*, 23, с. 122–132.
- Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2989.
- Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2575–2576, 2875.
- Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 186.
- Цьорох, С. 1964. *Погляд на історію та виховну діяльність монахинь Василіанок.* Рим.

The article is devoted to the analysis of the history of the monastery in the village of Slovita in the Lviv region. The results of field research of the archeological expedition of the Lviv Historical Museum in 2018-2019, during which an in-depth part of the building of the second half of the XVII century was discovered on the territory of the monastery, are reviewed. Archaeological strata along with the excavated object indicate a wide chronological range of cultural strata on the territory of the monastery. Among the archaeological materials collected during the research there are also items of southern imports.

Key words: *monastery, archeological finds, early modern period, Podillya.*

Рис. 1, 1а. Фрагменти мап із планом монастирських будівель. 1779–1783 рр.

Рис. 2. Фрагмент кахлі без поливи. Словіта. II половина XVII ст. Розкопки 2019 р.

*Рис. 3. Плесканка. Скло.
Словіта. II половина XVII ст.
Розкопки 2019 р.*

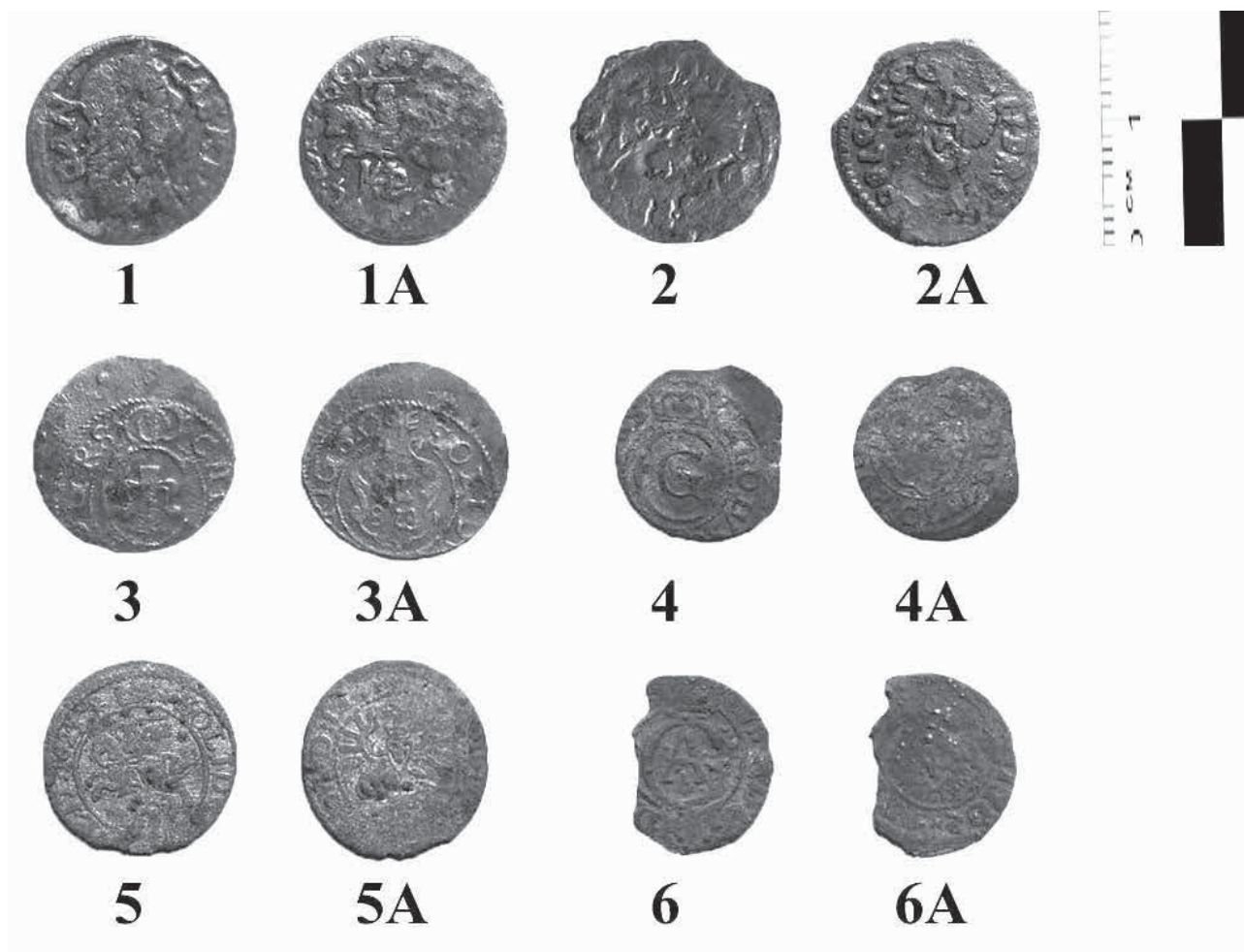

Рис. 4. Монети із споруди, дослідженої 2019 р. на території монастиря в с. Словіта:
 1) шеляг литовський Яна Казимира III, 1665 р., мідь; 2) шеляг коронний Яна Казимира III 1666 р., мідь;
 3) солід королеви Крістіни, м. Рига, Швеція, рік випуску невідомий, мідь; 4) солід Карла X Густава,
 Швеція, рік випуску невідомий, мідь; 5) литовський солід Сигізмунда III Вази, 1623 р, білон;
 6) солід Густава II Адольфа, Швеція, рік випуску невідомий, мідь.

*Рис. 6. Ніж з дерев'яним
 руків'ям. Словіта.
 II половина XVII ст.
 Розкопки 2019 р.*

*Рис. 7. Словіта. Бронзове завершення ременя.
 XVII ст. Фонди Словітського історико-
 краєзнавчого музею.*

Дмитро Філімонов,
аспірант Дніпровського національного університету
ім. Олеса Гончара
історик, археолог, краєзнавець
член НСАУ та НСКУ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ НОВОСЕРГІЇВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ (1689–1711 РР.)

Стаття присвячена дослідженню посаду Новосергіївської фортеці – пам'ятки фортифікаційного мистецтва Московської держави кінця XVII – початку XVIII ст., розташованої на території Нижнього Присамар'я. На основі аналізу письмових джерел вивчається історія існування та визначається місце розташування Новосергіївського посаду. Розглядаються матеріали археологічних розвідок, проведених в останні десятиріччя на площі залишків фортеці. За допомогою супутникової карти інтернет-додатку Google Maps локалізується укріплення посаду та з'ясовуються деякі особливості його фортифікації.

Ключові слова: Московська держава, укріплені лінії, р. Самара, Новосергіївська фортеця, замок, посад, шанець, археологічні розвідки, локалізація.

На берегах р. Самара розташована значна кількість залишків земляних фортифікаційних споруд, зведених за наказами урядів Московської держави, а згодом і Російської імперії, наприкінці XVII–XVIII ст. Останнім часом стає все більше зрозумілим, що без усебічного вивчення цього виду пам'яток, зокрема і з використанням методів археології, неможливо в повному обсязі дослідити історичні події, що відбувалися в зазначений період на території Північного Причорномор'я, а також скласти повне уявлення про матеріальну культуру різних груп населення, які мешкали на цих землях. Особливу дослідницьку зацікавленість викликають фортифікаційні споруди, зведені в нижній течії р. Самара наприкінці XVII ст., а саме Новобогородицька (Богородицька) та Новосергіївська (Сергіївська) фортеці. З двох зазначених фортець на сьогодні найбільш дослідженою є Новобогородицька. Натомість розташована вище за течією р. Самара та менша за розмірами Новосергіївська фортеця й досі залишається як в історіографічному, так і в археологічному плані маловивченою пам'яткою.

Особливий інтерес викликає вивчення історії існування укріплених поселень переселенців з територій українських земель та Московської держави, розташованих перед стінами цитаделей фортець. Як показує практика археологічного дослідження Новобогородицької фортеці, саме на території посаду можуть міститися найбільш цікаві побутові та господарські об'єкти. Не менш важливим завданням є і локалізація укріплень, що були зведені для захисту посадів. Немає сумнівів у тому, що виявлення і дослідження залишків фортифікаційних споруд, призначених для прикриття поселень переселенців-колоністів, розташованих перед фортечними стінами, має стати одним з пріоритетних напрямків майбутніх археологічних досліджень залишків обох московських фортець-містечок, розташованих на теренах Нижнього Присамар'я.

У цій статті розглядаються матеріали історіографічного та археологічного вивчення посаду Новосергіївської фортеці. На сьогодні вже накопичився доволі значний джерельний матеріал, за допомогою якого можна дослідити багато аспектів даної проблематики. Запропонована робота є своєрідним проміжним підсумком багаторічних досліджень автора в цьому напрямку.

У сучасній історіографії відсутні будь-які спеціальні роботи, присвячені дослідженню посаду Новосергіївської фортеці. Окремі відомості, що стосуються різних аспектів вивчення Новосергіївського посаду, зустрічаються в працях В. О. Векленка, І. Ф. Ковальнової, В. І. Мільчева, О. А. Репана та В. М. Шалобудова.

Метою статті є викладення матеріалів, отриманих у процесі багаторічних досліджень, і пов'язаних з історією існування та визначенням місця розташування посаду Новосергіївської фортеці, а також з проблемами локалізації та з'ясуванням особливостей фортифікації його укріплень.

Заснування Новосергіївської фортеці нерозривно пов'язане з політикою оборонного будівництва, яку впродовж XVI–XVII ст. проводило Московське царство на своїх південних рубежах. Стратегія зміцнення кордонів Московської держави в цей період полягала у спорудженні укріплених ліній, так званих «черт», значної протяжності, покликаних не допустити ворога на власну територію. Ці оборонні лінії являли собою системи прикордонних фортець та укріплень з гарнізонами служилих людей, що контролювали головні шляхи, якими татари щороку здійснювали походи на територію Московської держави (Носов 2009, с. 27, 32–33, 40–45).

Історію інженерного укріплення південного кордону Московської держави можна поділити на два основні етапи. Перший зайняв усе XVI – першу половину XVII ст., коли укріплені лінії будувалися на південному кордоні насамперед задля того, щоб не допустити неприятеля до центральних земель держави. Будівництво

Білгородської черги, розпочате невдовзі після закінчення Смоленської війни 1632–1634 рр. з Річчю Посполитою, ознаменувало завершення цієї оборонної стадії боротьби на південному кордоні та перехід Москви до активної експансії на територію так званого Дикого поля з метою його колонізації (Носов 2009, с. 43–44). Ефективна оборона та поступове просування кордонів на південь за допомогою укріплених ліній призвели до того, що уже наприкінці XVII ст., зміцнившись під їхнім захистом, Московська держава стала здатною здійснити масштабні наступальні дії проти Кримського ханства, спрямовані на його підкорення.

Досвід невдалого першого походу на Крим в 1687 р. об'єднаних військ Московського царства та підвладної йому Гетьманщини (Лівобережної України) показав, що без надійно укріплених баз постачання для армії, розташованих безпосередньо поблизу театру військових дій, будь-які наступні намагання Московської держави підкорити Кримське ханство будуть приречені на невдачу. Саме тому царський уряд запланував звести низку дерево-земляних фортець на р. Самара. У нових укріпленнях мали розташовуватися постійні залоги московських військ і зберігатися озброєння, боєприпаси, військово спорядження, запаси продовольства й фуражу. Крім того, ці фортеці, у разі їх спорудження, могли серйозно утруднити татарські напади, спрямовані на землі Лівобережної та Слобідської України, а також допомогти центральній владі здійснювати контроль за діями запорозьких козаків.

З письмових джерел відомо, що фортеці майбутньої лінії планувалося спорудити вздовж правого берега р. Самари, від її гирла і до місця впадіння в неї її лівої притоки р. Бик (Яворницький 2008, с. 132). Ймовірно, ці укріплення мали розташовуватися поблизу стратегічно важливих бродів через р. Самару. Згідно архівних документів, у кінці XVII ст. від гирла р. Самара і до р. Бик існували та активно використовувалися наступні великі броди: Піщаний, Калинів, Вільний, Гришин, Кочереженський, Тернівський та Чаплинський (Роспись...1862, с. 60–63).

Опис проекту цієї лінії подає стряпчий І. Коломнін: «...а великие государи, по речки Самари до Быка, укажут строить города и, по Самари до устья Быка, от неприятельских приходов учинить крепость, а от Быка до Торца и вниз Торца воловыми да сторожевыми городками, и людей в те городка посылать из жилых Самарских и Харьковскаго полку городов, с переменою, то Ахтырскаго и Харьковскаго и Полтавскаго полков, жителем, и будет от неприятельскаго приходу всегдашнее и безопасное пребывание» (Роспись...1862, с. 63). З наведеного опису видно, що майбутня лінія мала складатися з двох частин: першої – від гирла р. Самари до гирла р. Бика; другої – від гирла р. Бика і до р. Торець. Усі фортеці першої ділянки проектованої лінії мали бути так званими «жилыми», тобто повинні були мати населений посад. Фортеці другої ділянки планувалися суто військовими об'єктами «воловыми да сторожевыми городками» без посадів. Вояки для несення гарнізонної служби в цих укріпленнях мали надсилатися з самарських фортець першої ділянки, а також з лівобережного Полтавського і слобідських Харківського та Охтирського козацьких полків.

Улітку 1688 року, в період підготовки до наступного походу на Крим, на правому березі пригирлової частини течії р. Самари будується велика фортеця Новобогородицька, яка мала стати першим пунктом в реалізації проекту створення укріпленої лінії вздовж р. Самари (Яворницький 2008, с. 111–112).

У наступному 1689 р., наприкінці другого Кримського походу, за наказом головнокомандуючого об'єднаного московсько-козацького війська князя В. В. Голіцина побудована ще одна дерево-земляна фортеця на р. Самарі – Новосергіївська (Сергіївська). Ця фортеця стала другим і останнім укріпленням на шляху зведення оборонної лінії на берегах Самари, ідею спорудження якої так ніколи і не було в повному обсязі втілено у життя. Обидві фортеці належали до першої ділянки проектованої лінії, тому мали у своєму складі укріплений посад.

Слід зазначити, що московські фортеці на р. Самарі були споруджені з застосуванням принципів так званої «старої голландської» фортифікаційної системи. Це була система, розрахована на швидке та дешево будівництво. Укріплення споруджувалися в основному з самого доступного матеріалу – землі. Більш того, земляна фортифікація виявилася найбільш пристосованою для того, щоб протистояти руйнівній силі артилерії. Земляні укріплення бастионного типу можна було зводити на стратегічних напрямках не тільки з метою оборони, але і для наступу (Ревзина 2016, с. 134–135). Останнє цілком відповідало вимогам експансіоністської стратегії Московської держави на території Північного Причорномор'я.

Будівництво Новосергіївської фортеці відбувалося на протязі майже місяця – з 20 червня по 18 липня. Будівельними матеріалами для спорудження укріплення слугували земля та дерево. Спроектував фортецю інженер-фортифікатор полковник Вільгельм фон Зален (за походженням німець, а за іншими даними – голландець), який перебував на службі в московських царів, і який за рік до того спроектував Новобогородицьку фортецю. Будівельні роботи здійснювали московські вояки під командуванням новобогородицького воєводи І. Ф. Волинського. Розташовувалась фортеця, як і Новобогородицька, на правому березі р. Самари, вище броду Вільного. Схил берега на цьому відрізку течії Самари має дуже розвинену балочно-байрачну систему,

через що дана місцевість отримала історичну назву «урочище Сорок Байраків» (Гордон 2009, с. 197; Мільчев 2016, с. 167–168; Полное собрание...1830, с. 24–25; Яворницький 2008, с. 149–155).

За штатом гарнізон фортеці складався з 500 солдат піхотних полків так званого нового (іноземного) строю. Першим новосергіївським комендантом став стряпчий С. К. Анненков (Яворницький 2008, с. 149, 152). Посад було заселено в основному вихідцями з Лівобережної України (Гетьманщини). Але вже в наступному 1690 р., за повідомлення козацького літописця С. Величка, майже всі жителі посаду та вояки гарнізону померли внаслідок епідемії чуми (Величко 1991, с. 308; Яворницький 1991, с. 76). У наступні роки царським і гетьманським урядовцям вдалося відновити життя на території фортеці.

Після завершення московсько-турецької війни 1686–1700 рр. до Новосергіївської фортеці рушила нова хвиля переселенців з території Гетьманщини. Цей рух відбувався за підтримки, а скоріше за все і з ініціативи, гетьманської адміністрації, яка прагнула поширити свою юрисдикцію на присамарські землі. Більше того, на початку 1700-х рр. І. С. Мазепа просив царя Петра I передати під його управління Новобогородицьку фортецю та навколишні землі по р. Самарі, ймовірно разом з Новосергіївською фортецею. Але царський уряд не задовольнив таке бажання гетьмана. Самарські фортеці залишилися під контролем московського воєводи (Таирова-Яковлева 2011, с. 139). У військовому плані вони відносилися до Білгородського розряду, а їх посади адміністративно управлялися через Малоросійський приказ. Посади обох фортець мали певне самоврядування. Українське населення обох фортець-містечок утворило козацькі сотні на зразок лівобережних. З огляду на те, що у документах Гетьманщини фортеця Новосергіївська часто фігурує під назвою «Вільна», то скоріше за все сотня звалася «Вільнянська» (Репан 2017, с. 51; Філімонов 2019, с. 28, 39).

У 1708 р. фортеця, разом з її населенням, була приписана до новоутвореної Київської губернії. Згідно архівних документів, у 1709 р. на новосергіївському посаді разом зі своїми родинами проживало 798 старшин і козаків (Ведомость...1708, арк. 493 зв). Відомі й прізвища двох новосергіївських сотників початку XVIII ст. – це І. Лучанченко та М. Пляка (Фляка) (Репан 2012/2013, с. 10; Мышлаевский 1898, с. 233).

Фортеця проіснувала до 1711 р. У лютому цього року вона була захоплена 40-тисячним військом кримського хана Девлет-Гірея II, до складу якого входили запорозькі козаки. Жителі посаду фортеці з огляду на чисельні сили противника не стали чинити опір та видали татарам московський гарнізон, що на той час складався лише з однієї піхотної солдатської роти під командуванням капітана І. Муханова (Мышлаевский 1898, с. 223).

Царське військове керівництво в кінці березня 1711 р. здійснило невдалу спробу силами козаків Полтавського полку під командуванням полковника І. Черняка відбити стратегічно важливу Новосергіївську фортецю, яку хан сподівався використати як основний плацдарм для нападів на території Лівобережної та Слобідської України (Мышлаевский 1898, с. 67). Наступна спроба оволодіти фортецею, вже значно більшими силами об'єднаного корпусу, очолюваного генерал-майором графом Ф. В. Шидловським, до складу якого входили підрозділи регулярних російських частин, слобідські та лівобережні козаки, увінчалась успіхом. В результаті дводенного штурму, що відбувався протягом 11–12 квітня 1711 р., царські війська оволоділи фортецею. У полон до переможців потрапило 700 козаків, з яких 46 осіб були запорожцями, а всі інші – новосергіївськими жителями, а також 3240 жінок і дітей. Полонених козаків піддали децимації – було страчено кожного десятого козака, а всіх інших разом з їх родинами відправили в заслання до Сибіру. Перед відступом, бо прийшла звістка, що ніби сам хан зі всім своїм військом йде до Новосергіївська, солдати та козаки Ф. Шидловського частково зруйнували земляні укріплення фортеці, після чого вона вже ніколи не відновлювалася (Мышлаевский 1898, с. 70–7; Мільчев 2005, с. 466–467).

Новосергіївська фортеця являла собою укріплення бастионного типу. За своєю функціональною структурою вона складалася із двох частин: внутрішнього укріплення, що звалось «замок» або «малий острог», «мале місто» та зовнішнього укріплення посаду, що мало назву «шанець», «великий острог», «велике місто» (Мышлаевский 1898, с. 71, 223, 233, 235; Яворницький 2008, с. 154). Уяву про інженерне влаштування оборонного комплексу фортеці надає опис 1689 року, складений відразу після завершення будівництва цієї фортифікаційної споруди та введений до наукового обігу ще Д. І. Яворницьким, а також план залишків земляних укріплень Новосергіївської фортеці 1898 року (План развалин...1898). Згідно з цим джерелами, фортечний замок у плані мав форму прямокутника. Укріплення його склалися із земляних стін та чотирьох п'ятикутних бастионів, розташованих по кутах споруди та зорієнтованих за сторонами світу з незначним відхилом (рис. 1). Висота стін і бастионів складала трохи більше 4 м. Їх зовнішні та внутрішні схили було обкладено дереном. Нагорі розташовувалося 50 розкатів – майданчиків для встановлення гармат. Перед стінами і бастионами, на відстані близько 4 м, знаходився сухий рів завширшки 10 м та завглибшки 6 м. Загальна довжина периметру укріплень замку була трохи більшою за 800 м (Яворницький 2008, с. 153–154).

СЕКЦІЯ 2

Усередині замку розміщувалися наступні дерев'яні будівлі: приказна хата, воєводський двір, казенний погріб із дубу та з комори для зберігання продовольчих та військових припасів. Для вояків гарнізону побудували 50 хат. На спорудження цих будівель було використано 8080 колод.

Згідно опису 1689 р., фортечний посад являв собою укріплене поселення. Розташовувався він з трьох боків від внутрішніх укріплень фортеці замку. Для захисту від можливих ворожих нападів посад було обведено земляним шанцем загальною довжиною 600 сажнів (близько 1300 м).

Земляний шанець, що захищав посад Новосергіївської фортеці, являв собою сухий рів завширшки і завглибшки близько 3 м, та земляний вал, споруджений із землі, вибраної з рову. На валу були встановлені рогатки (Яворницький 2008, с. 154). Пізніше рогатки замінили на палисад (частокіл), наявність якого зафіксовано в документах початку XVIII ст. Так, у відомості про штурм Новосергіївської фортеці 12 квітня 1711 р. генерал-майор Ф. Шидловський повідомляв, що очолювані ним підрозділи «учиня с одной стороны из пушек стрельбу, а с другой отбив их (оборонців фортеці – Д. Ф.) от стены гранатами и подрубивши палисады, вошли в большой город и многих тут изменников в труп положили, и пушку и одно знамя взяли, а другие изменники с женами и детьми заперлись в земляной замок» (Мышлаевский 1898, с. 235).

Крім рову, валу та рогаток (пізніше палисаду), оборонні властивості шанцю були посилені двома дерев'яними караульними проїзними вежами з «верхнім боем». З боку, спрямованого до р. Самари, шанцю зроблено не було. На цій ділянці оборони фортеця мала природний захист у вигляді крутого схилу берега, який додатково було укріплено за допомогою надобів – загострених у верхній частині дерев'яних паль, встановлених з нахилом у бік річки, можливо, у шаховому порядку та в декілька рядів (Яворницький 2008, с. 154).

Посад становив першу лінію оборони. Ось, наприклад, як описує підготовку населення посаду до захисту фортеці сержант С. Самійлов, який у лютому 1711 р. перебував у складі новосергіївського гарнізону: «...уведав-де тамошние жители о приходе ханском, жен своих и детей, и пожитки собрали в замок, а сами хотели в большом остроге сидеть и биться до последней меры» (Мышлаевский 1898, с. 223).

Легкі укріплення посаду не могли слугувати надійним захистом у разі серйозного штурму з застосуванням артилерії, здійсненого за всіма правилами військового мистецтва того часу. Створення оборонної споруди з відносно слабкими за мірками європейської військово-інженерної справи фортифікаційними елементами пояснюється примітивністю облогово-штурмових засобів і методів, котрими володіли татари та запорозькі козаки, проти яких головним чином і було спрямовано це укріплення. Шанець посаду призначався в основному для захисту від короткочасних раптових набігів, але не був пристосований для довготривалої оборони, як це і показали події весни 1711 р.

Залишки земляних укріплень Новосергіївської фортеці проіснували досить довгий час у верхів'ї б. Замкова, на північній околиці с. Вільне (Корбівка) Новомосковського району Дніпропетровської області. На спеціальній карті Генерального штабу другої половини XIX ст. вони позначені під назвою «Городок». На цій самій карті зображено і контури земляного укріплення посаду, фронт якого звернуто до б. Васильківка (Василькова), а відкрита горжа (тильний бік), до р. Самари (Военно-топографическая карта...1861, арк. 13, ряд XXVI). У кінці 1970-х рр. рештки замку фортеці були майже повністю зруйновані під час будівництва тракторної бригади Новомосковського радгоспу-технікуму. Лише частина східного бастіону, з прилеглою до нього ділянкою валу та рову, залишилась неушкодженою. Намагаючись приховати факт знищення пам'ятки, вали знову нагорнули бульдозерами. Посад фортеці частково опинився під господарськими будівлями, житловою забудовою с. Вільного та орними полями (Векленко, Ковальова, Шалобудов 2008 с. 9; Філімонов 2012, с. 147).

Першу археологічну розвідку на території замку Новосергіївської фортеці та її посаду проведено в 2005 р. експедицією Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара (керівник – професор І. Ф. Ковальова). До завдань розвідки входили пошуки культурного шару посаду. У звіті, складеному за результатами шурфування, відмічено, що основна частина шурфів була закладена в центрі периметру зруйнованих залишків замку та вздовж звернутого до р. Самари краю корінного берега. Також шурфи були зроблені на орних полях, які примикають до залишків замку. В результаті було встановлено, що на полях «выраженный культурный слой отсутствовал, возможно, из-за постоянной распашки, сопровождавшейся смывом грунта». За висновками проведеного дослідження визначено, що залишки фортеці не представляють культурної цінності і рекомендовані до виведення з переліку археологічних пам'яток Дніпропетровської області (Ковальова 2005, с. 12).

У подальшому розвідки на території Новосергіївської фортеці проводили: у 2012 р. – експедиція Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (керівник – кандидат історичних наук О. В. Старік); у 2015 р. – співробітники Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей (науковий керівник – директор Л. М. Голубчик, керівник польової групи – провідний науковий

співробітник Д. Г. Філімонов); у 2018 р. – експедиція Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара (керівник – кандидат історичних наук О. В. Ромашко).

У 2012 та 2018 рр. шурфування проводилося усередині периметру колишніх залишків замку фортеці. Результатами цих робіт стало виявлення кладовища та житла-напівземлянки часів існування фортеці (Старік 2015, с. 70–71). Під час розвідки 2015 р. досліджувалася територія, прилегла до решток замку (Голубчик, Філімонов, Мишуста 2016, с. 7–11; Філімонов 2016, с. 43–48). Найбільшу увагу було приділено обстеженню верхів'їв б. Васильківки. Під час огляду лівого схилу балки, нижня частина якого зайнята зруйнованим господарським двором, на відстані близько 150 м на північ від залишків Новосергіївської фортеці, між ґрунтовою дорогою та лісосмугою, на ділянці орного поля розмірами близько 150×100 м, було зібрано підйомний матеріал періоду функціонування фортеці. Місце збору підйомного матеріалу знаходиться в межах території, на якій локалізується північна частина посаду фортеці (рис. 2). Зібраний підйомний матеріал складається з уламків гончарної кераміки, монет першої половини XVII ст. та кінця XVII – початку XVIII ст., прикрас, елементів одягу та взуття, боєприпасів до вогнепальної зброї, деталей кінського спорядження та речей господарського призначення (рис. 3.1–22).

Розташування укріплень посаду допомагає встановити супутникова карта інтернет-додатку Google Mars (зйомка 30.05.2018 р.). На супутниковому знімку в напрямках на північ, північний захід, захід та північний схід від решток замку Новосергіївської фортеці (рис. 4.1) доволі добре проглядаються контури залишків земляного шанцю, спорудженого для захисту посаду, завдовжки близько 990 м. Виглядають вони як лінія темного ґрунту. Частина західної та південно-західної лінії шанцю зруйновані спорудами господарського двору. Дуже добре видно, що природною межею укріплень посаду є край корінного берега р. Самари. Таким чином, реконструйована довжина залишків шанцю повністю співпадає з розмірами, наведеними в описі 1689 р., і становить близько 1300 м (рис. 4.3).

Матеріали супутникової карти надають цікаву інформацію про влаштування фортифікаційних елементів укріплень посаду, яка відсутня в письмових джерелах кінця XVII ст. Так, на знімку чітко видно чотири виступи в лінії шанцю, які в документах того періоду мають назву «виводи». Два таких виводи, що мають прямокутну форму, розташовані по кутах споруди у її північному (рис. 4.5) та західному північно-західному боках (рис. 4.7). Відстань між цими оборонними елементами шанцю становить близько 540 м. Ще два виводи трикутної форми, великий і менший за розмірами, містяться відповідно у північно-західній (рис. 4.6) та північній північно-східній частинах укріплення (рис. 4.4).

Крім укріплень посаду на супутниковій карті інтернет-додатку визначається ще один елемент оборонного комплексу Новосергіївської фортеці. З північного, північного північно-західного та південно-східного боків від залишків замку фортеці йде тонка лінія темного ґрунту, що починається біля дороги до господарського двору, огинає рештки замку і також, як і укріплення посаду, упирається в край корінного берега навпроти східного бастіону фортеці (рис. 4.2). Відстань до цієї лінії від залишків замку становить близько 100 м, а відстань від вказаної лінії на різних її ділянках до залишків шанцю посаду становить від 80 до 170 м. Ймовірно, описана лінія є нічим іншим, як частиною межі так званої еспланади – незабудованого простору перед стінами та бастіонами фортеці. Загальна протяжність фрагменту межі еспланади, що збереглася, становить близько 395 м. Можливо, ця вільна від будівель територія відокремлювалася від посаду невеликим ровом та валом, залишки якого і видно на знімку. Ця безперечно цікава особливість інженерного влаштування комплексу фортеці може бути з'ясована за допомогою методів археології.

Наприкінці другого походу на Крим, у кінці червня – липні 1689 р., за наказом князя В. В. Голіцина біля броду Вільного в урочищі Сорок Байраків, на краю правого корінного берега р. Самари, московськими воюями під командуванням новобогородицького воєводи І. Ф. Волинського була споруджена дерево-земляна фортеця Новосергіївська (Сергіївська), яка в архівних документах також іменується «Вільна». Проіснувала фортеця до початку 1711 р., і після переходу її мешканців на бік кримського хана Девлет-Гірея II була взята штурмом та зруйнована царським військом, очолюваним генерал-майором Ф. В. Шидловським. Разом зі збудованою на рік раніше Новобогородицькою фортецею Новосергіївська мала стати другим укріпленим пунктом нової прикордонної лінії, яку царські воєводи планували побудувати на берегах Самари. Ідея спорудження ланцюга фортець вздовж Самари цілком відповідала стратегії Московської держави XVI–XVII ст. поступового наступу на територію Дикого поля, що полягала у спорудженні на його теренах, з просуванням все далі на південь, ліній укріплень і заселенні територій захищених ними, людом, знайомим з військовою справою та звиклим до майже безперервної прикордонної війни.

Обидві московські фортеці, споруджені у нижній течії Самари, належали до першої ділянки проектованої лінії та мали у своєму складі укріплені поселення, так звані посади, населення яких складали переселенці-колоністи, які походили в основному з території Лівобережної України (Гетьманщини). У військовому

плані самарські фортеці відносилися до Білгородського розряду, а їх посади адміністративно управлялися через Малоросійський приказ. Згідно з письмовими джерелами кінця XVII ст., посад Новосергіївської фортеці розташовувався з трьох боків від внутрішніх укріплень фортеці так званого замку. Для захисту від можливих ворожих нападів посад було обведено земляним шанцем загальною довжиною 600 сажнів (близько 1300 м). Крім земляного валу і сухого рову до складу укріплень посаду входили дві дерев'яні вежі та рогатки, пізніше замінені на палісад (частокіл).

Сьогодні залишки посаду фортеці цікаві насамперед як археологічний об'єкт, що здатний разом з матеріалами, здобутими під час дослідження такої відомої пам'ятки як Новобогородицька фортеця, стати цінним джерелом у вивченні різних аспектів історії та матеріальної культури населення московських фортець-містечок, що існували в Присамар'ї наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Більша частина колишнього посаду збереглася вільною від сучасної забудови та зараз вкрита орними полями. Унікальність території Новосергіївського посаду полягає у тому, що на її площі відсутні потужні культурні нашарування великих поселень XVIII–XIX ст., як це має місце у випадку з культурним шаром посаду Новобогородицької фортеці, перекритим, а місцями і пошкодженим, пізнішим шаром Старосамарського (Богородицького) ретраншементу XVIII ст.

Локалізувати розміщення на місцевості дерево-земляних укріплень посаду та з'ясувати особливості їх інженерного влаштування вдалося за допомогою супутникової карти інтернет-додатку Google Maps. Крім того, аналіз супутникового знімку допоміг визначити розмір еспланади Новосергіївської фортеці, ширина якої становила близько 100 м. Також було встановлено, що ширина простору зайнятого забудовою посаду, розташованого між еспланадою та шанцем, на різних ділянках коливалася від 80 до 170 м. Таким чином, за здійсненими підрахунками загальна площа оборонного комплексу Новосергіївської фортеці становила понад 20 га.

Наявність еспланади пояснює результати археологічних досліджень 2005 р. Ймовірно, розвідувальні шурфи було закладено на території еспланади, що і показало відсутність культурного шару. Втім виявлений у 2015 р. підйомний матеріал, зібраний на ділянці між залишками еспланади та укріплення посаду, вказує на перспективність подальших археологічних досліджень цієї території.

Література

- Ведомость, что в Новобогородицком людей и артиллерии, также и в Каменном затоне.* 1709 г. Російський державний архів давніх актів Ф. 9. Кабінет Петра Великого. Від. II. Кн. 10. Арк. 487–493 зв.
- Векленко, В. О., Ковальова, І. Ф., Шалобудов, В. М. 2008. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці. *Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник: [темат. зб.]*. Дніпропетровськ: ДНУ, с. 7–31.
- Величко, С. 1991. *Літопис* / Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро.
- Военно-топографическая карта Екатеринославской губернии. М 1: 126000 (в 1 дюйме 3 версты).* 1861. Санкт-Петербург.
- Голубчик, Л. М., Філімонов, Д. Г., Мишуста, О. В. 2016. *Звіт про археологічні розвідки на території Дніпропетровської області у 2015 р.* Дніпропетровськ. Науковий архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, № 127
- Гордон, П. 2009. *Дневник, 1684–1689.* Москва: Наука.
- Ковалева, І. Ф. 2005. *Аннотированный отчет к договору № п 678/2005 о произведенных в 2005 году археологических исследованиях.* Днепропетровск. Науковий архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, № 25.
- Мьшслаевский, А. З. 1898. Война с Турциею 1711 года. (Прутская операция): материалы извлеченные из архивов: Государственного, Военно-Ученого, Главного Морского, Канцелярии Военного Министерства, С.-П.-Б. Артиллерийского Музея, Рижского Генерал-Губернаторского, Академии Наук и Рукописного Отделения С.-П.-Б. Императорской Публичной Библиотеки *Сборник военно-исторических материалов*, XII.
- Мільчев, В. 2005. *Запорозький гарнізон Новосергіївської фортеці: сторінка кампанії 1711 року. Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ: Інститут історії України НАНУ, с. 462–470.
- Мільчев, В. І. 2016. Сергіївська фортеця на землях Запорозької Січі (1689–1711). *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej. Pod redakcją Macieja Trąbskiego.* Oświęcim: Napoleon V, s. 164–175.
- Носов, К.С. 2009. *Русские крепости конца XV–XVII вв.* Санкт-Петербург: Нестор-История.
- План развалин Новосергиевскаго городка. 1898 г.* Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Арх. 64/КП-38852.

- Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. III: 1689–1699.* 1830. Санкт-Петербург.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.
- Ревзина, Ю. Е. 2016. *Архитектура, война и география: фортификация XVI–XVIII веков в Европе и России.* Москва: «Архитектура-С».
- Репан, О. А. 2012/2013. Топоніми нижнього Посамар'я у джерелах середини XVIII ст. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*, 11, с. 7–17.
- Репан, О. А. 2017. Богородицька та Старосамарська сотні: адміністративна система і старшинський корпус. *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*, 25 (1), с. 49–56.
- Роспись, что по осмотру стряпчего Ивана Коломнина и ратных людей, около реки Самари, вверх по той реке, каких лесных угодий, и всяких крепостей, и урочищ и бродов. 1862. *Летопись занятий Археографической комиссии 1861 год.* Санкт-Петербург: типогр. П. А. Кулиша, вып. I, с. 60–65.
- Старік, О. В. 2012. *Звіт про археологічну розвідку на території Новосергіївської фортеці (с. Вільне Новомосковського району) Дніпропетровської області, проведено у 2012 р. археологічною експедицією Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.* Дніпропетровськ. Науковий архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, № 115.
- Таирова-Яковлева, Т. Г. 2011. *Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства».* Москва: Центрполиграф.
- Філімонов, Д. 2012. Новосергіївська фортеця: маловідома пам'ятка Присамар'я кінця XVII – початку XVIII століть. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21 (II), с. 137–149.
- Філімонов, Д. 2016. Археологічні знахідки кінця XVII – початку XVIII ст. з території посаду Новосергіївської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 25, с. 43–48.
- Філімонов, Д. Г. 2019. Містечко біля Вільного броду: Новосергіївська фортеця 1689–1711 рр. *Історичне Присамар'я (збірник науково-дослідницьких праць з історії та краєзнавства конкурсу ім. А. Джусова).* Дніпро: Акцент ПП, с. 5–91.
- Яворницький, Д. І. 1991. *Історія запорозьких козаків: В 3 т. Т. 3.* Київ: Наукова Думка.
- Яворницький, Д. І. 2008. *Твори у 20 томах. Т. 3, кн. 1.* Київ; Запоріжжя: Тандем-У.

There is a significant number of remains of ground fortifications on the banks of the Samara river, which were created under orders of the Moscow State governments, and later the Russian Empire, in the late XVII–XVIII centuries. Recently, it has become increasingly clear that comprehensive research of this type of monuments, in particular, using archaeological methods, is necessary for proper study on the historical events that took place during this period on the territory of the northern Black Sea region, as well for revealing the complete picture of the material culture of various population groups that lived on these lands. The fortifications built in the lower course of the Samara River in the late XVII century are of particular interest, namely the Novobohorodytska (Bohorodytska) and Novoserhiyivska (Serhiyivska) fortresses. Of these two fortresses, Novobohorodytska is the most studied up to date. At the same time, the Novoserhiyivska fortress, which is located upstream of the Samara River and smaller in size, still remains poorly studied, both historiographically and archaeologically.

The proposed article is devoted to the investigation of a component of the Novoserhiyivska fortress, its faubourg. The latter was a fortified settlement of colonist settlers, who mainly came from the territory of the Left-Bank Ukraine (Hetmanate). In reliance on the analysis of published written sources, the history of existence is studied and the location of the Novoserhiyivskyi faubourg is determined. Materials of archaeological research conducted in the last decade on the area of the fortress remains are considered. Using the satellite map of the Google Maps internet application, the faubourg defense works are localized and several features of its fortification are clarified.

Keywords: *Moscow state, fortified lines, Samara river, Novoserhiyivska fortress, castle, faubourg, emplacement, archeological survey, localization.*

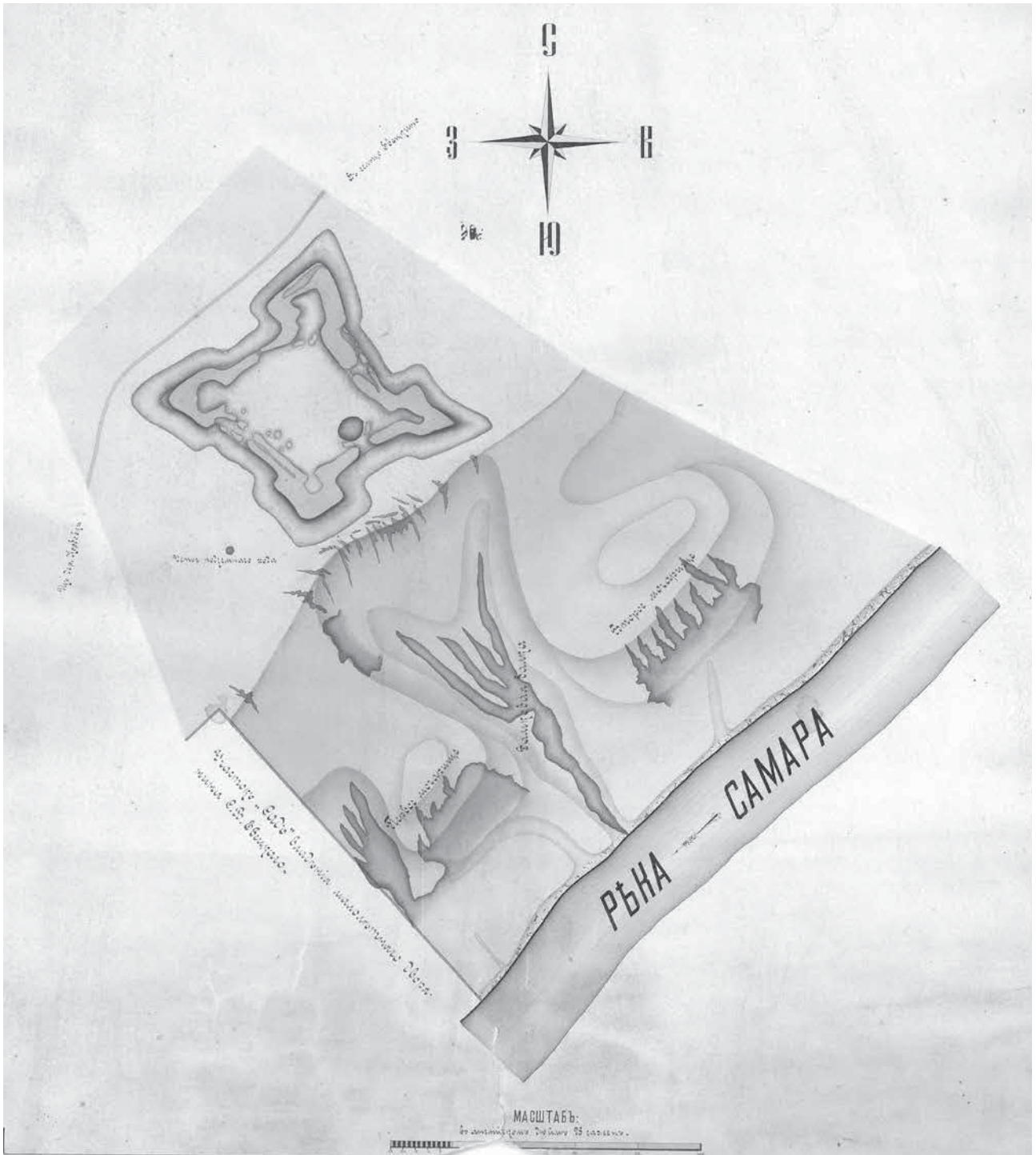
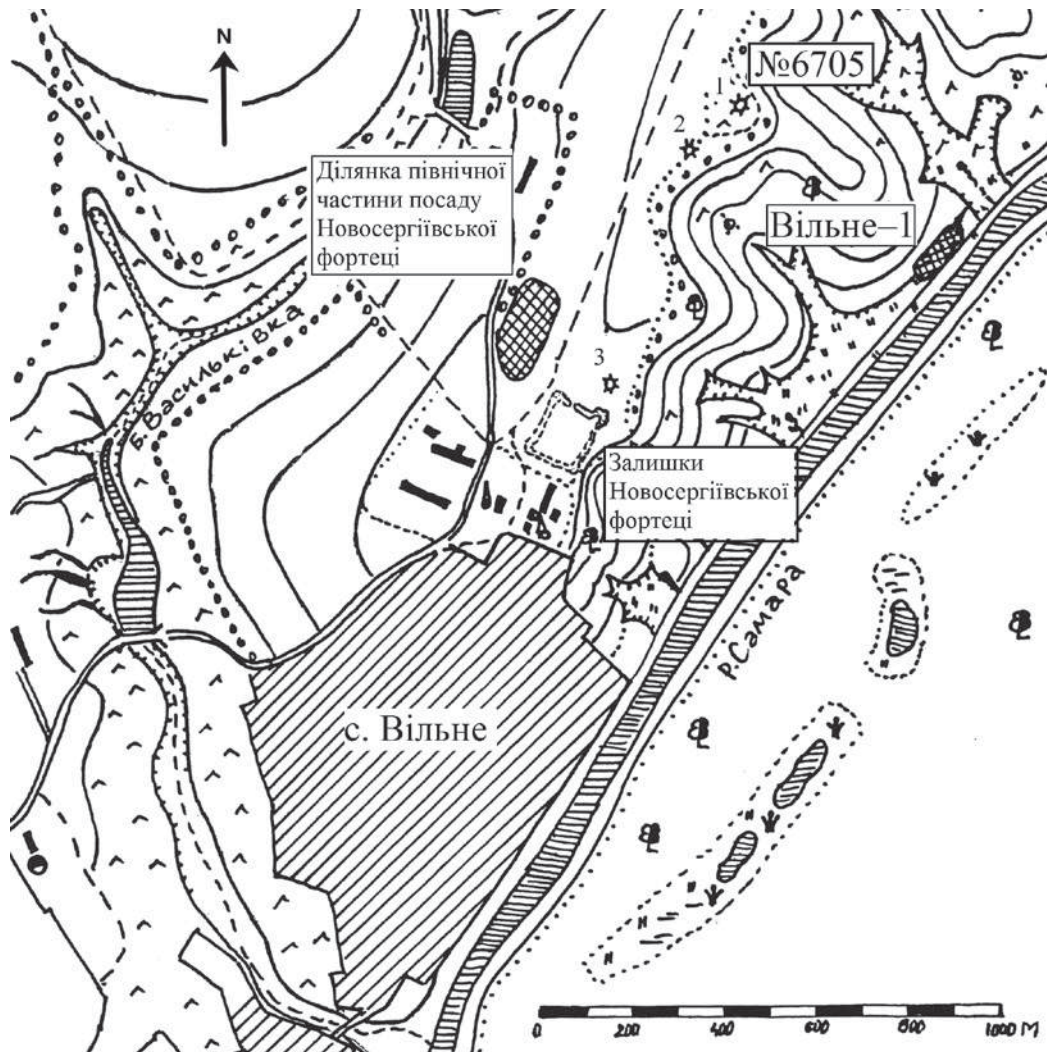

Рис. 1. Рештки земляного замку Новосергіївської фортеці (фрагмент плану 1898 р., Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького)

Умовні позначення

	– ЛІСОСМУТЯ		– ЛУКИ		– БУДІВЛІ		– ВОДОПАРНІ ВЕЖІ
	– САГАРНИК		– ВОДОВМІШ		– ЗРУЙНОВАНІ БУДІВЛІ		– КУРГАНІ
	– ЛІС		– СТРУМКИ		– АВТОДОРОГИ – З ТИПОВИМ ПОКРИТТЯМ		– ВАЛИ
	– БОЛОТА		– УРВИЩА		– ГРУНТОВІ ДОРОГИ		– КУЛЬТУРНИЙ ШАР
	– НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ		– МОСТИ ТА ГРЕБЛІ				

Рис. 2. План-схема місця збору археологічного підйомного матеріалу кін. XVII – поч. XVIII ст. на території посаду Новосергіївської фортеці (розвідка 2015 р.)

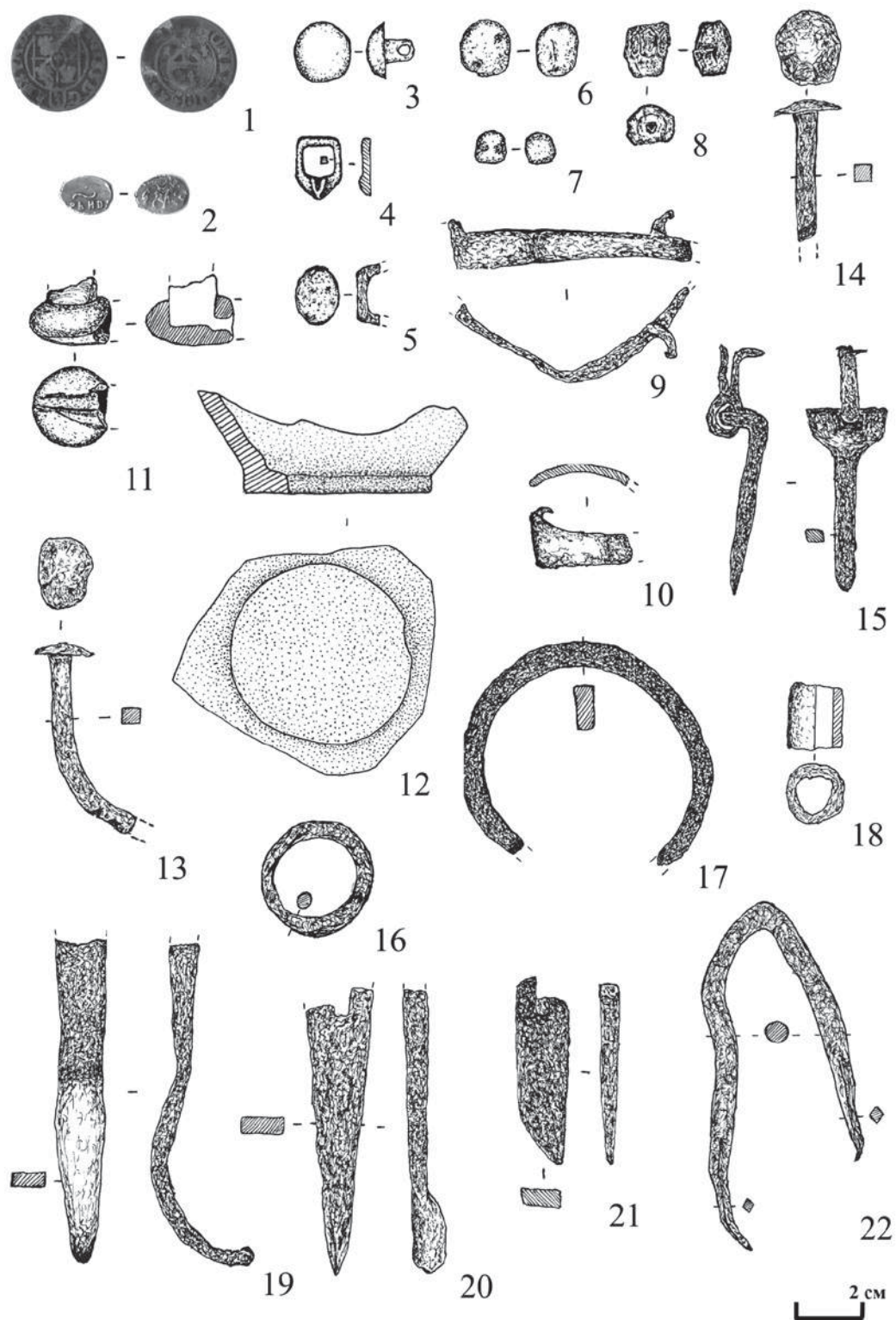

Рис. 3. Археологічний матеріал кінця XVII – початку XVIII ст. з території посаду Новосергіївської фортеці (розвідка 2015 р.)

Рис. 4. Прорис з супутникової карти інтернет-додатку Google Maps фрагментів укріплення посаду та межі еспланади Новосергіївської фортеці: 1 – залишки земляного замку Новосергіївської фортеці; 2 – фрагмент межі еспланади; 3 – земляний шанець посаду; 4 – виводи. (зйомка 30.05.2018 р.)

Леся Дідух,
старший науковий співробітник
Національного музею історії України

Максим Осипенко,
науковий співробітник
Національного музею історії України

ПРЕДМЕТИ ОСОБИСТОГО БЛАГОЧЕСТЯ XVII–XIX СТ. З КИЄВА (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)

В статті подається детальний опис сюжету предметів особистого благочестя XVII–XIX ст., а саме 14 натільних хрестів та однієї іконки, виготовлених в техніці мідного лиття. Розглянуті хрести датуються XVII–XVIII ст. відносяться до типу латинських і містять з лицьового боку рельєфні зображення Голгофського хреста з написами. Один із хрестів відрізняється особливою вишуканістю – простір його декору заповнений різнокольоровою емаллю. Іконка належить до Богородичного типу й іконографічно відповідає образу Казанської Богородиці Одигітрії та датується XIX ст.

Ключові слова: натільні хрести, іконка, Київ, Старокиївська гора, Десятинна церква, Михайлівський собор.

Предмети особистого благочестя з Києва, що зберігаються в археологічній колекції музею та датуються в основному давньоруським часом, вже ставали об'єктом дослідження та широко представлені у фаховій літературі (Івакін 1999; Козухина, Пескова 2003; Архіпова 2016; Дідух, Осипенко 2020). Натомість, християнські старожитності більш пізнього історичного періоду залишилися поза увагою вчених, включаючи як натільні хрести так й інші вироби XVII–XIX ст.

Початок вивчення натільних хрестів вказаного періоду як окремої категорії знахідок було покладено ще в каталожній літературі XIX ст., а саме зібрання хрестів і образків Богдана та Варвари Ханенків (1899; 1900) та каталог старожитностей Тверського музею А. Жізневського (1888). Останній навіть спробував систематизувати матеріал відповідно іконографії та формі хреста. Проте цілеспрямовані дослідження з'являються лише на рубежі XX–XXI ст. У 1999 р. Е. Вінокурова описала найбільш характерні типи хрестів XVII ст. і подала їх класифікацію, яка стала основою для подальшого вивчення та систематизації цих виробів (Вінокурова 1999, с. 326–360). Подальші публікації, насамперед зібрання хрестів Лімського острогу XVII–XIX ст., Тискинського могильнику XVIII–XIX ст., Самарі-Богородицької фортеці XVI–XVIII ст., псковських старожитностей XIV–XVIII ст. поховальних пам'яток Києва XVII–XVIII ст. та ряду інших робіт в науковий обіг потрапило сотні предметів, описано основні іконографічні схеми натільних хрестів, розроблено прийоми класифікації, розширено типологію (Боброва 2004, с. 107–115; Молодин 2007; Векленко 2010; Колпакова, Костючук 2017, с. 36–56; Мельник 2016, с. 110–120; Мельник 2017). Крім цього, з'явилася серія робіт присвячених розшифруванню та класифікації написів на хрестах XIV–XVIII ст. (Колпакова 2016, с. 328–341; Колпакова, Костючук 2010, с. 98–106; Колпакова, Костючук 2011, с. 119–137; Колпакова, Костючук 2013, с. 146–152; Иванова, Колпакова 2017, с. 23–29). Основними критеріями взятими за основу виділення типів та підтипів хрестів-тільників є пропорційність і кількість кінців хреста, форма середохрестя та завершення лопатей, розділених, у свою чергу, на варіанти відповідно елементам декору середохрестя, іконографічним і епіграфічним особливостям. В той же час, немає чіткої уяви щодо хронології пам'яток, послідовної зміни типів та наслідування взірців, що ускладнено тиражуванням цієї категорії предметів, коли одні і ті ж взірці випускали на протязі тривалого часу.

Предмети особистого благочестя, про які піде мова в публікації, а саме – 14 міднолитих натільних хрестів та іконка Богородичного типу. Переважна частина знахідок (11 од.) була виявлена під час розкопок на території колишньої Художньої школи по вул. Володимирська, 2 (тепер територія музею), що проводилися під керівництвом Т. Мовчанівського у 1936–1937 рр. (колекційні списки №№ В8, В9). Ще два натільних хрестики знайдені під час дослідження київської археологічної експедиції під керівництвом М. Каргера на території Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1938 р. (колекційний № В15) та Десятинної церкви у 1939 р. (колекційний № В11). Один натільний хрест виявлений у садбі Трубецького по вул. Володимирська, 3, у результаті розкопок проведених у 1926–1927 рр. під керівництвом С. Гамченко (колекційний № В20). Ще один предмет надійшов від В. Козловської у 1914 р. і записаний як знахідка із Старокиївської гори (інв. № В2618).

Розглянуті нами хрести відносяться до типу чотирикінцевих хрестів з подовженою нижньою лопаттю (латинські) і містять з лицьового боку рельєфні зображення Голгофського хреста з написами. За оформленням кінців і середохрестя розділяються на декілька типів та варіантів. Метричні дані опрацьованих хрестів та їхнє відношення до існуючих класифікацій подано в окремій таблиці (табл. 1) При систематизації предметів за основу було взято типологічний принцип Е. Вінокурової, побудований головним чином на пропорціях хреста, характері завершення лопатей, формі середохрестя. При описанні кожного окремого предмета була використана більш детальна типологія В. Векленко, розроблена за матеріалами знахідок Самарі-Богородицької фортеці. В її основу покладено хронологічний принцип, форма лопатей та їх завершення, заповнення зовнішніх кутів середохрестя, дрібніші особливості оформлення декору, іконографії та ін. В той же час, автори звертаючись до аналогічних знахідок хрестів з території Києва, брали до уваги і типологію О. Мельник, розроблену на основі київських пам'яток XVI–XVIII ст.

Найбільше предметів в колекції відноситься до типу простих латинських хрестів з прямими прямокутними лопаттями та прямими кутами середохрестя.

Хрест-тільник (інв. № B8/5690) з прямими, злегка розширеними на кінцях лопаттями, двосторонній за композицією. З лицьового боку в осередді рельєфне зображення восьмикінцевого хреста зі списом та тростиною по бокам. Хрест стоїть на заокругленій Голгофі з умовно переданою головою Адама всередині. На кінцях хреста прослідковуються сліди написів, з яких читаються: зверху над хрестом «ЦРЬ СВЫІ» у два рядки під титлами, внизу, під Голгофою, «МЛРБ» у два рядки. Інші написи зіпсовані, злиті між собою. За аналогіями, на бокових лопатях присутні монограми «ІС ХС» під титлами, а під горизонтальною лопаттю Голгофського хреста, по обидва боки аббревіатура «ни. к. т. ка». Зворотня сторона вкрита текстом молитви, розділеного горизонтальними лініями, що не читається в результаті не якісного лиття, потертості при носінні та подальшої корозії предмета. По периметру виробу, з обох боків, також нанесено текст молитви, що не читається по тим же причинам (рис. 1.7). Хрест має чисельні аналогії серед пам'яток козацької доби Надпорожжя, зокрема території Самар-Богородицької фортеці, Ігреського півострову, зафіксований у похованнях некрополю Вознесенського монастиря в Києві (Векленко, Несправа 2009, с. 97, рис. 1.13, 16; Векленко 2010, с. 56–57, рис. 10.2; Степаненко, Тихонова, Векленко 2012, с. 190, рис. 1.6; Мельник 2016, с. 11–112). Аналогічні екземпляри відомі за матеріалами могильнику Ілімського острогу (Іркутської обл.), Тискинського могильника (Томської обл.), Московської, Псковської, Ленінградської, Володимирської областей, Ізборську, Суздаля та ряду інших регіонів РФ (Боброва 2004, рис. 3; Молодин 2007, с. 135, 136, 140, 141, 144, 158; Колпакова 2014, с. 45–47, № 1; Колпакова, Костючук 2011, с. 121–122; Колпакова, Костючук 2017, с. 43–44, рис.10, тип 6.2; Шполянская 2016, с. 92, рис. 5.7).

Побутує думка, що хрести цього типу відносяться до виробництва старовірчої металопластики першої половини XVIII ст. (Станюкович 2003, с. 51, № 5–8). Припускається, що іконографія хрестів з написом по периметру могла бути складена вже в XVI ст. і абсолютно точно була сформована не пізніше кінця XVII ст. З кінця XVII–XVIII ст. вони мали масове виробництво і побутували як старовірчому середовищі, так і далеко поза його межами включно до XIX ст. (Колпакова 2011а, с. 76–77; Колпакова 2014, с. 47).

Хрест (інв. № B15/2668) з прямими широкими лопаттями, двоплановий за композицією, представлений з лицьового боку рельєфним зображенням восьмикінцевого Голгофського хреста зі списом і тростиною по бокам. Над хрестом напис «ЦРЬ СЛВЫІ» під титлами у два рядки, по сторонам хреста монограми під титлами – «ІС ХС», під нею «СНЬ БЖЫ». На зворотній стороні розміщений текст молитви в 14 рядків, що не читається в результаті злиття букв і потертості (рис. 1.2). За численними аналогіями відомо, що на зворотній стороні цього типу хрестів відтворено текст псалма 67 «Да воскреснет Бог» (Колпакова, Костючук 2011, с. 120–121; Станюкович 2003, с. 52, № 5.10–12). З обох боків тільника рельєфний валик по периметру. Зверху фігурне вушко з перехватом в нижній частині.

Аналогічний попередньому, хрест (інв. № B2618), але неякісної відливки, в результаті чого зображення нечіткі, а написи не читаються. Контури та кількість букв монограм що простежуються з лицьової сторони вказують на відмінний варіант напису від попереднього екземпляру (рис. 1.3). На ідентичних хрестах XVIII–XIX ст. із зібрання Володимиро-Суздальського музею-заповіднику (ГВСМЗ) та з могильника Богородице-Сергіївського монастиря у Царевококшайську (Марій Ел) у верхній частині вертикальної лопаті над Голгофським хрестом містяться букви «Ц. С.» (цар слави) «І. Х» (Ісус Христос), а на кінцях бокових лопатей «С. Б.» (син Божий), «М. Л.» (місце лобне) (Нагрудные кресты... 2014, с. 29, № 19; Воробйова, Іванова, 2013, с. 296–297, рис. 7).

Дослідниками цей тип хрестів пов'язується виключно із старовірчою культурою, які у XVIII – на початку ХХ ст. були масовою продукцією ливарних майстерень на території колишньої Російської імперії (Колпакова, Костючук 2011, с. 120; Колпакова, Костючук 2017, с. 52–54, рис. 6, 16.1, 16.2). За номенклатурою мають назву

«козацькі» і відносяться до групи чоловічих хрестів. Подібні тільники побутовали на українських землях у XVIII–XIX ст. Велика колекція походить з с. Липці Харківської області (124 од.), зустрічаються серед знахідок Ігреньського півострову, Самар-Богородицької фортеці, окремі екземпляри зі знахідок запорізьких поховань представлені в Дніпровському національному історичному музеї ім. Д. Яворницького (Векленко 2009, с. 97, рис. 1.9; Векленко 2010, с. 43, рис. 7.3; Векленко 2012, с. 185–186; Степаненко, Тихонова, Векленко 2012, с. 189, рис. 1.7).

Хрест-тільник (інв. № В20/599) з прямими прямокутними лопатями, односторонній. З одного боку, в осередді розміщено рельєфне зображення восьмикінцевого хреста на трикутній Голгофі (спис та тростина відсутні), на кінцях лопатей в квадратних рамках написи: по горизонтальній лопаті – «ІС ХС» під титлами, по вертикальній, очевидно, «ЦРЬ СВЫ», «МЛРБ» (не читаються); по периметру хрест прикрашений насічками, які імітують текст молитви. Зворотня сторона пласка. Виріб сильно забруднений та вкритий продуктами корозії міді. Вушко для підвішування втрачене (рис. 1.4). Аналогічний хрест був знайдений у 1998 р. під час дослідження некрополя на території Михайлівського Золотоверхого монастиря (поховання 141) (Мельник 2016, с. 112–113). Подібний йому двосторонній екземпляр відомий серед псковських старожитностей XVI–XVII ст. (Колпакова, Костючук 2017, с. 51, рис. 6, 13.1).

Хрест-тільник (інв. № В11/3666) з прямими прямокутними лопатями, двосторонній. Типологічна атрибуція предмета ускладнена через погану збереженість. Хрест сильно пошкоджений, покритий продуктами корозії міді і має втрати металу по всій частині виробу. За простеженою формою та контурами близький попередньому екземпляру і відноситься до Голгофських хрестів з написами вміщеними у квадратних рамках на кінцях лопатей. Зворотна сторона вкрита написом (рис. 1.5). Аналогічний виріб походить з розкопок на території Десятинної церкви 2005–2009 рр., під час яких були обстежено близько 70 поховань XVI–XVIII ст. (Козюба 2010, с. 134). В якості аналогії можна розглядати натільні хрестики XVII ст. з території Романовського двору в Москві (Кренке 2000, с. 212, рис. 2.9, 11) та екземпляр із Суздаля (XVII ст.) (Нагрудные кресты... 2014, с. 35, № 29). Типологічно та іконографічно подібні хрести відкриті в Самар-Богородицькій фортеці, Ігреньському півострові, Тискинському могильнику і датовані XVII–XVIII ст. (Векленко 2009, с. 97, рис. 1.15; Векленко 2010, с. 53–54, рис. 9.5; Боброва 2004, с. 108).

Наступну групу хрестів в колекції НМІУ репрезентують прямі латинські хрести з додатковими елементами у вигляді променів, дуг та волютами в прямих кутах середохрестя.

Хрест-тільник (інв. № В8/5610) двосторонній, з прямими прямокутними лопатями, прикрашений дугами з променями в середохресті (з просвітом між дугами та кутами середохрестя). На лицьовій стороні рельєфний восьмикінцевий хрест на Голгофі зі схематичною головою Адама та списом і тростиною по бокам. На кінцях лопатей у квадратних рамках розміщені написи, що не читаються через пошкодження предмета. По краю тільника з обох сторін проходить бортик, що повторює форму хреста. Поверхня затерта, пошкоджена втратами металу в результаті дії продуктів корозії міді (рис. 1.6). Аналогії хресту відомі серед знахідок кийвських поховань XVI–XVIII ст., зокрема на цвинтарі Вознесенського монастиря (поховання 94) та території Десятинної церкви (розкопки 2005–2009 рр.) (Івакін, Балакін 2008, іл. 13; Козюба 2010, с. 134; Мельник 2016, с. 115). Ще два аналогічні хрести були виявлені під час розкопок церкви Бориса і Гліба в с. Кідекша під Суздалем у 2011 р. (Шполянська 2016, с. 90–91, рис. 4.5–6). Крім цього, відомі знахідки на території Суздаля, Курська, Тобольська, датовані XVII–XVIII ст. (Нагрудные кресты... 2014, с. 49, № 57; Шполянська 2016, с. 91; Мельник 2016, с. 115). За цими знахідками вдається відтворити зіпсовані частини хреста, що містить на лицьовій стороні монограми «ЦРЬ СВЫ» (у верхній частині хреста), «ІС ХС», «НИКА» (по бокам лопатей), «МЛРБ» (внизу під Голгофою). На звороті хреста розміщено текст молитва «Да воскреснет Бог».

Два хреста колекції з прямими прямокутними лопатями та променями на волютах в кутах середохрестя. Хрести ідентичні, за виключенням розмірів та різноманітним заповненням зворотньої сторони. Хрест-тільник (інв. № В9/2601) з лицьової сторони містить зображення восьмикінцевого Голгофського хреста, обабіч нього спис та тростина, у квадратних рамках на кінцях лопатей – монограми (не читаються). Всі зображення і написи виконані заглибленими лініями. По краю тільника з обох сторін проходить заглиблений бортик, що повторює форму латинського хреста. Зворотній бік пошкоджений, зображення не прочитуються (рис. 1.7). Згідно аналогій простір всередині може бути заповнений текстом молитви або орнаментом у вигляді сердець і ромбів. Зовнішні кути середохрестя розділені чотирма променями на W-подібній волюті з кульками. Лиття виробу не якісне, із запливами металу. Крім цього, хрест зіпсований втратами металу в результаті корозії міді, особливо постраждала нижня частина лицьової сторони. Аналогії цього типу хрестів численні, зокрема відомі серед знахідок Самар-Богородицької фортеці, Ігреньського півострову, на території церкви святої Богородиці Пирогощої в Києві, фіксуються серед псковських старожитностей XVII–XVIII ст. (Векленко 2009, с. 97, рис. 7; Векленко 2010, с. 35–36, рис. 5, 6, № 21; Мельник 2016, с. 115; Колпакова, Костючук 2017, с. 48–49,

рис. 4, п.1.Б). Аналогічний виріб представлений серед експонатів Володимиро-Суздальському музеї заповіднику та за матеріалами Тверського музею (Жизневский 1888, с. 83; Нагрудные кресты...2016, с. 48, № 55).

Другий хрест (інв. № В9/3101) з лицьового боку представлений заглибленим зображенням восьмикінцевого хреста на ступінчатій Голгофі. Зліва знаходиться спис, з права – тростина. На кінцях лопатей квадратні клейма з внутрішніми табличками-написами (не прочитуються), імовірно на верхньому «ЦРЬ», нижньому «МЛРБ», бокових «ІС ХС», а над горизонтальною лопаттю Голгофського хреста «сла. вы», як продовження верхнього медальйона (згідно аналогій). Зворотний бік прикрашений 11 квадратними медальйонами (рис. 1.8). Аналогічний хрест за матеріалами Самар-Богородицької фортеці датується XVII ст. (Векленко 2010, с. 34–35, рис. 5, 2, № 2).

Два хрести відносяться до типу хрестів-тільників з прямими прямокутними лопатями з лінійним розширенням на кінцях, волутами з кульками в середохресті. Хрест (інв. № В8/5612) передає в лицьовій частині зображення восьмикінцевого хреста на круглій Голгофі, від якої піднімаються вертикально спис та тростина по сторонам від хреста. На кінцях вертикальної лопаті розміщено написи, на нижньому «ЖЯ» з лігатурою, у верхньому «ЦРЬ СВЫ» під титлами у два ряди. Написи в медальйонах горизонтальної балки розділені від загального поля вертикальними лініями і містять монограми «ІС ХС» під титлами. Над і під поперечною планкою внутрішнього хреста сліди написів, з яких прочитуються нижні підписи «копие» «трост». Простір по периметру заповнений нерозбірливим текстом молитви. Всі зображення лицьової сторони виконані у високому рельєфі. На звороті низькорельєфне багатопланове зображення скомпоноване з геометричного орнаменту оточеного по периметру написом молитви (не прочитується). Зворотна сторона напівстерта від носіння та зіпсована корозією металу. Зовнішні кути середохрестя оформлені у вигляді W-подібних волут з великими кульками на кінцях (рис. 2.1). Аналогічний хрест представлений серед матеріалів Самар-Богородицької фортеці і датується XVII ст. (Векленко 2010, с. 38, рис. 6.1, № 19). Подібні зразки відомі походять з київських некрополів XVI–XVIII ст., зокрема Вознесенського монастиря (поховання 90), Десятинної церкви (розкопки 2005–2009 рр.) (Мельник 2016, с. 116; Козюба 2012, с. 134). Серед аналогій можна також навести хрест № 164 з колекції Ханенків (Ханенко 1899, табл. XV, № 164).

Хрест (інв. № В8/5698) подібний попередньому, але має ряд іконографічних та епіграфічних відмінностей: Голгофський хрест стоїть на горі у вигляді півкола зі схематично переданою головою Адама всередині, під Голгофою розміщений напис «МЛРБ», зверху над хрестом «ЦРЬ СВЫ» під титлами, по бокам від хреста «ІС ХС» під титлами, а під поперечною планкою внутрішнього хреста «ни. к. т. ка». По периметру з обох боків виробу горизонтальні насічки, що імітують текст молитви. На звороті багатопланова композиція, але рельєфні зображення не чіткі через потертість. За аналогіями, в центрі ромб з анаграмою, довкола скомпоновано напис молитви заключений в окремі клейма, розділені узором. Кути середохрестя оформлені у вигляді трьох наскрізних отворів, рельєфних завитків з кулькою вгорі (дві втрачені) (рис. 2.2). Аналогічні тільники походять з Самар-Богородицької фортеці, з розкопок церкви Бориса і Гліба в с. Кідекша під Суздалем, некрополя в Царевококшайську, території Ленобласти, Москви, за матеріалами яких датуються XVII – XVIII ст. (Векленко 2010, с. 39–40, рис. 6.4, № 9; Шполянська 2016, с. 88–90, рис. 4.3; Воробйова, Іванова 2013, с. 294–294, рис. 4б; Колпакова 2014, с. 49–50, № 5). Даний тип хрестів сформувався у другій половині XVII ст. і широко побутував на території Російської імперії до початку XX ст. (Колпакова 2014, с. 50).

Вишуканістю відзначається великий двосторонній емалевий хрест (інв. № В8/5704), з прямими прямокутними балками і кульками в кутах середохрестя. Торці лопатей скошені до лицьової сторони, що представлена заглибленим внутрішнім восьмикінцевим хрестом на заокругленій Голгофі в осередді. Простір навколо заповнений білою емаллю та крапками синього кольору. На кінцях лопатей медальйони у формі прямокутників обрамлені лінією з блакитної емалі, сліди якої помітні також на внутрішньому хресті. По торцю декор з емалі синього, жовтого та білого кольорів. Зворотна сторона декорована заглибленим рослинним орнаментом заповненим емаллю жовтого, зеленого, блакитного та білого кольорів. Місцями хрест має випадки емалі та сліди корозії металу (рис. 2.3). Аналогічний екземпляр походить з могильника Троїцької церкви XVIII ст. Китаївської пустині в Києві (Мельник 2016, с. 115–116). Відомо також про екземпляр із знахідок кінця XIX ст. з розкопок Кам'янського городища (с. Кам'янка) Мелітопольського повіту (доля знахідки не відома) (ОАК 1899, с. 35, рис. 62). Близький за типологією, але відмінний за оформленням кутів середохрестя, тільник XVII ст. наводиться в публікації московських хрестів (Винокурова 1999, с. 336, рис. 9). Аналогічний за декором, але відмінний за типологією хрест походить із зібрання графа О. Уварова (місце знахідки не відомо). За даними авторів каталогу, наповнення хрестів білою емаллю дозволяє вважати час їх появи не пізніше початку XVIII ст. (Станюкович, Осипов, Соловьев, 2013, с. 56).

Два хрести з колекції належать до типу хрестів-тільників з прямими лопатями із заокругленими кінцями загостреними назовні і з'єднаними між собою дугами з променем по центру. Хрест-тільник

(інв. № В8/5700) дносторонній. Виріб сильно пошкоджений корозією і затертий, в результаті рельєфні зображення зглажені. Чітко виділені лише рельєфний силует внутрішнього восьмикінцевого хреста з цатою в середохресті на прямокутній Голгофі. Написи, в круглих медальйонах, на кінцях лопатей не читаються, ймовірно «ЦСВ» «ІС ХС», «МЛРБ». Зворотна сторона пласка (рис. 2.4). Подібний хрест походить з київських поховань (Мельник 2017, с. 352, рис. 45.V). Близькі до нього варіанти, але двосторонні і з певними відмінностями в деталях декору, відмічені на території Самар-Богородицької фортеці, серед матеріалів Пскова та Ізборська, зафіксований екземпляр з поховання в Царевококшайську (Векленко 2010, с. 28–30, рис. 3; Колпакова, Костючук 2016, с. 140, рис. 2.8; Воробйова, Іванова 2013, с. 293, рис. 3в). Серед аналогічних екземплярів можна відзначити хрест № 354 з колекції Б. І. та В. Н. Ханенко (Ханенко 1900, табл. XXXII, 354) та хрести із зібрання Тверського музею (Жизневский 1888, с. 84–85). Відповідно аналогій датується другою половиною XVII–XIX ст.

Хрест-тільник (інв. № В8/5689) односторонній. Зображення лицевої частини рельєфні, проте зіпсовані слідами корозії та зношення. Внутрішній восьмикінцевий хрест зі списом і тростиною по боках стоїть на заокругленій Голгофі. Написи на медальйонах горизонтальної лопаті «ІС ХС» під титлами, у верхньому «ЦРЬ СВЫ» під титлами та на нижньому «МЛРБ» у два рядки. Під горизонтальною планкою внутрішнього хреста простежується напис «ни. к. т. ка». Всі написи важко прочитуються. Зворотна сторона пласка. Виріб відреставрований, обламана одна дуга та промінь, пошкоджено краї верхньої лопаті (рис. 2.5). Близькі до нього двосторонні екземпляри виявлені серед археологічних матеріалів з некрополів Києва, Самар-Богородицької фортеці, Лімського могильника, території сучасного Пскова (Мельник 2017, с. 352, рис. 45.V; Векленко 2010, с. 39–41, рис. 6.8, № 110; Молодин 2007, с. 142, 156, № 130; Колпакова 2016, рис. 4.921, рис. 6.705). Подібний односторонній хрест, але кульками на дугах в середохресті, представлений в колекції ГВСМЗ (Нагрудные кресты... 2014, с. 69, № 97). Всі вищевказані аналогії відносяться до періоду XVII–XIX ст.

Завершує огляд колекції хрестів оригінальний і найскладніший за декором хрест-тільник (інв. № В9/2605), що належить до типу проквітлих хрестів. Це чотирикінцевий хрест із прямокутними лопатями, що мають розширення на верхньому та нижньому кінцях і трикутне завершення нижньої лопаті з округлим виступом знизу. Кінці поперечної балки оформлені у вигляді трьох плоских кружків з виїмкою всередині (імовірно для емалі), що є своєрідною стилізацією проквітлих елементів (рис. 2.6). Аналогічні елементи відходять в сторони від верхнього і нижнього кінця хреста та по бокам нижньої лопаті, імовірно символізуючи 12 апостолів. Розширення на кінцях вертикальної лопаті декоровані всередині рядом випуклих крапок і, вочевидь, імітують малу та косу перекладину хреста (титло та підніжжя). В осередді хреста рельєфними лініями виділено Голгофський хрест з цатою. Голгофа передана плетінкою. В квадратних медальйонах на кінцях хреста розміщені характерні монограми: верхня не читається, імовірно «ЦРЬС», знизу простежується «ННК», по бокам «ІС ХС». Зворотний бік гладенький, містить в осередді вертикальний рельєфний виступ. Аналогічні зразки представлені в київських похованнях XVII–XVIII ст., зокрема фрагментом верхньої лопаті з цвинтаря Троїцької церкви (поховання 93) та цілим екземпляром з території Вознесенського монастиря (поховання 123) (Мельник 2016, с. 114). Подібні хрести, але з оформленням кінців поперечної лопаті у вигляді стилізованих пелюсток (замість кружків) походять з території Московської, Липецької, Псковської, Суздальської областей, зустрічаються у Поволжі (Молодин 2007, с. 172–173 №2 10; Колпакова, Костючук 2017, с. 49, рис. 1, 1.1Б; Колпакова 2016, с. 61, рис. 3.274; Нагрудные кресты...2014, с. 76, № 110; Воробйова, Іванова 2013, с. 295–296, рис. 5).

Отже, розглянута колекція хрестів із зібрання НМІУ представляє популярний тип хрестів з голгофською символікою, що мають широке датування в межах XVII–XIX ст. Риси майбутньої усталеної іконографії Голгофського хреста простежуються ще на хрестиках XIV–XV ст. (Винокурова 1999, с. 328), хоча основні типи хрестів із зображенням Голгофи отримують поширення лише з XVI ст. (Колпакова, Костючук 2010, с. 100; Нагрудные кресты...2014, с. 7). В цей час складається традиційна іконографія Голгофських натільних хрестів, для яких характерні спрощені та зведені до мінімуму іконографічні зображення, частіше замінені символами: семи- або восьмикінцевий хрест без Розп'яття, іноді з цатою або терновим вінцем в середохресті та списом і тростиною по сторонам.

З XVII ст. голгофська тематика надзвичайно широко розповсюджується в ставрографічний пластиці. Всі елементи декору несуть символічний зміст і їх набір не випадковий. Голгофський хрест символізує хрест на якому був розп'ятий Ісус Христос. Голгофа – гора на якій відбулося розп'яття. За християнською легендою, в ній було поховано першу людину Адама, прах якого зазначений черепом у підніжжя хреста. Спис, один із важливих атрибутів страстей Христових, який римський воїн Лонгин встромив поміж ребра Ісуса Христа. Тростина з губкою (змоченою в оцті) – атрибут, яким були змочені губи Христа щоб втамувати спрагу.

Своєрідною рисою хрестів є велика кількість написів, які супроводжують елементи іконографії Голгофи, а також окремі тексти молитов на зворотній стороні цього типу тільників. На лицевій стороні розміщені

типові з деякими варіаціями написи: монограми Христа «ІС ХС» на кінцях бокових лопатей, абрєвіатури «ЦРЬ СВЫ» «ЦРЬ СЛВЫ» «ЦРЬС» (Цар слави) у верхній лопаті, «СНЪ БЖІЙ» «СНЪ БЖЫ» (Син Божий) зазвичай над поперечною планкою Голгофського хреста або над ним, внизу поперечної лопаті «НИ. К. Т. КА», де «НИ КА» (складається з двох частин розмічених зліва і з права осі хреста) означає Переможець, а к – «копіє» (спис), т – «трост» (тростина) над відповідними знаряддями страстей. Внизу нижньої лопаті «МЛРБ» – абрєвіатура від «Место Лобное Рай Бысть». За християнською традицією хрест, на якому Спаситель приніс себе в жертву на спокутування гріхів, відчинивши ворота в рай, закриті після гріхопадіння Адама, тому Голгофа «Лобное место» стала раєм. На звороті хреста часто присутні написи, іноді вплетені в орнамент або розміщені в т. зв. медальйони. Від постійного носіння ця частина тільника стиралася, тому ці написи часто доходять у нечитабельному вигляді. У випадках, коли текст вдається розібрати, в більшості це фрагмент молитви (псалом 67) «Да воскреснет Бог, и разыдутся врази Его, и да бежать лица Его ненавиждаще Его, яко исчезает дымъ, да исчезнут, яко тает воск от лица огня, тако погибнут беси от лица любящих Бога и знаменующихся крестным знаменем, и в веселии глаголящих: радуйся, Пречестный и Животворящий Кресте Господень...» (в церковній службі – молитва Чесному Хресту у свято Воскресіння Христового) (Колпакова, Костючук 2011, с. 122; Колпакова 2011б, с. 336). Ця молитва ніколи не вмщувалася повністю на підвісці, а лише її перші рядки.

Іноді зустрічається інші тексти церковної служби на свято Воздвиження Чесного хреста, зокрема, рядки тропару «Кресту Твоему поклоняемся, Владыко, и святое Воскресение Твое славим» або «Крест, хранитель всея вселенныя; Крест, красота Церкви, верных утверждение, ангелов слава и демонов язва». Цей вид молитви зазвичай розміщується не у вигляді суцільного напису в декілька рядків, а у вигляді уривку тексту, художньо розміщеного в елементах декору натільного хреста (Колпакова 2011б, с. 337). Часто аналогічні тексти розміщували і на лицевій стороні, зазвичай у вигляді горизонтального напису над і під горизонтальною планкою Голгофського хреста.

Цікаву серію представляють хрести з додатковими написами по периметру виробу, розміщеними по торцю – скошеному краю з лицевої та зворотної сторони (хрест В8/5690). Розміщений вертикально текст починається з лицевого боку і зв'язано продовжується по периметру тильної сторони, зазвичай містить рядки тропару «Похвала хресту» доповнюючи основний текст на звороті «Да воскреснет Бог» (Колпакова, Костючук 2011, с. 122). Серед аналогічних виробів рідше зустрічаються і інші тексти, зокрема «Покаяний псалом Давида» (псалом 50) як у вигляді основної молитви на звороті, так і додаткової по периметру. Розлогі написи на натільних хрестах пов'язані з сюжетом Розп'яття та Воскресіння. Вважається, що тексти молитов слугували не тільки допомогою християнину, що носив хрест, а були частиною чину освячення натільного хреста (Колпакова 2011б, с. 339).

Поширенню і популярності цього різновиду хрестів сприяла їх простота та дешевизна виробництва, і, не в останню чергу, розвиток старовірчого мідного лиття. Старовірці, канонізувавши для себе форми релігійної атрибутики, які існували до церковної реформи 1653 р. Хрести з голгофською символікою в подальшому тиражували усталені взірці майже без змін аж до початку ХХ ст., що значною мірою ускладнює атрибуцію цих предметів (Нагрудные кресты... 2014, с. 7).

До складу колекції предметів особистого благочестя включена міднолита іконка (інв. № В8/5648) прямокутної форми з вухком для підвішування, рельєфною лицьовою та пласкою тильною стороною. Лицева сторона представлена погрудним зображенням Богородиці та маленького Ісуса, вміщеними в невеликий бортик, що йде по краю виробу, а також у два рядки хвилястих рамок. Фігура Божої Матері представлена фронтально, з легким нахилом у бік дитини. Ісус зображений фронтально, на руках Богородиці і благословляє правою рукою, виставивши вказівний і середній пальці. Німби виділені хвилястою лінією, містять квітчастий візерунок навколо голови Богоматері та хвилясті лінії з монограмами «О. Н.» над головою Ісуса. Навколо постатей монограми «МР» «ІС ХС» під титлами. Іконографічно іконка відповідає образу Казанської Богородиці Одигітрії. Габарити виробу: загальна висота – 61 мм, рамка – 53×47,5 мм. (рис. 3).

Відповідний сюжет ікони прийнято відносити до скороченого оплічного варіанту Одигітрії, що в перекладі з грецького означає «Дороговказниця». У цій назві закладений певний сенс, що Божа Матір заступається і веде кожного з нас до Христа. Іконографічно близька до неї емалева іконка другої половини ХІХ ст. з Москви, яка зберігається в зібранні Музеї давньоруського мистецтва ім. А. Рубльова (Гнутова, Зотова 2000, с. 125, № 126).

За легендою, перша ікона Казанської Божої Матері з'явилася після великої пожежі в Казані у 1579 р. На місці її явлення був заснований Богородицький монастир, куди була перенесена ікона, прославившись як чудодійна. Перші писемні згадки про неї, як і виділення цього образу в окремий Богородичний іконографічний тип, прийнято пов'язувати з митрополитом Казанським Гермогеном, активним учасником поширення шанування ікони і розповсюдження її раних списків. Існує думка, що ця ікона є списком з образу із Влахернського

храму в Константинополі. Але на думку більшості дослідників, іконографічний образ Казанської Богородиці походить з невідомого «ізводу», був написаний у XVI ст. і, вочевидь, має місцеве (казанське) походження (Хазимов; Покровский 2018, с. 299, 313–314).

Таким чином, розглянуті предмети особистого благочестя із зібрання НМІУ знайдені у Верхньому місті і топографічно можуть бути пов'язані з садибами київських церковних споруд XVI–XVIII ст., зокрема, церкви Різдва Пресвятої Богородиці, закладеної Петром Могилою у 1635 р. на місці храму зруйнованого 1240 р. Впродовж XVII–XVIII ст. довкола цієї храмової споруди існував великий міський цвинтар, поховання якого неодноразово досліджувалися під час археологічних розкопок у XX–XXI ст., до інвентарю яких могли належати вищеописані знахідки.

Література

- Архіпова, Є. І. 2016. Іконки з Десятинної церкви та «міста Володимира». *Opus mixtum*, 4, с. 89–112.
- Боброва, А. И. 2004. Нательные кресты с Тискинского могильника. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 4, с. 107–115.
- Векленко, В. О., Несправа, М. В. 2009. Натільні хрести XVII–XVIII ст. з території Ігреньського півострову (зібрання В. В. та Є. В. Бінкевичів). В: Ковальова, І. Ф. (відп. ред.). *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ: ДНУ, с. 95–104.
- Векленко, В. А. 2010. *Нательные кресты Самари–Богородинской крепости*. Днепропетровск: ДНУ.
- Векленко, В. О. 2012. Ставрографічні матеріали з с. Липці Харківської області: презентація комплексу. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, ч. 1, с. 184–188.
- Винокурова, Э. П. 1999. Металлические литые кресты-тельники XVII в. В: Беляев, Л. А., Макарова, Т. И., Чернов, С. З. (ред.). *Культура средневековой Москвы XVII в.* Москва: Наука, с. 322–360.
- Воробьева, Е. Е., Иванова, Ю. Н. 2013. Нательные кресты Царевококшайских некрополей (к вопросу систематизации). *Поволжская археология*, 2 (4), с. 291–298.
- Гнутова, С. В., Зотова, Е. Я. 2000. Кресты, иконки, складни. *Мелкое художественное литье XI – начала XX века из собрания Центрального музея древнерусской культуры и искусства им. Андрея Рублева*. Альбом. Москва: Интербук-бизнес.
- Дідух, Л. М., Осипенко, М. С. 2020. Нова сюжетна композиція на ступці квадри фолі з розкопок Т. М. Мовчанівського. *Археологія*, 3, с. 81–90.
- Жизневский, А. К. 1888. *Описание Тверского музея*. Археологический отдел. Москва: В Синодальной Типографии.
- Івакін, Г. Ю. 1999. Енколпійон-квадрифолій з Києва. *Археологія*, 2, с. 144–150.
- Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А. 2008. Розкопки на території Старого Київського арсеналу 2005–2007 років. В: Кролевець, С., Колпакова, В. М. (ред.). *Лаврський альманах*, 21. Спецвипуск 8: Печерська фортеця та Київський Арсенал: Нові дослідження. Київ: Фенікс, с. 9–23.
- Іванова, О. А., Колпакова, Ю. В. 2017. Палеографическое датирование псковских нательных крестов с изображением Голгофы. *Вестник Псковского государственного университета*. Серия «Социально-гуманитарные науки», 5, с. 23–29.
- Козюба, В. К. 2012. Головні підсумки дослідження Десятинної церкви 2005–2009 рр. В: Ковтанюк, Н. Г. (гол. ред.). *Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження)*. Київ: Такі справи, с. 119–137.
- Колпакова, Ю. В., Костючук, Л. Я. 2010. Изучение нательных крестов XIV–XVIII как памятников письменности: состояние проблемы и перспективы. *Проблемы филологии и методики преподавания иностранных языков на рубеже веков*, 10, с. 98–106.
- Колпакова, Ю. В. 2011а. Нательные кресты с надписью по периметру: разновидности и вопрос происхождения. *Изборск и его округа: материалы Международной научно-практической конференции, 2010–2011*. Изборск: Историко-архитектурный и природно-ландшафтный музей-заповедник «Изборск»: Стерх. с. 74–78.
- Колпакова, Ю. В. 2011б. Тексты молитв как составная часть иконографии средневековых нательных крестов. В: Охотникова, В. И. (отв. ред.). *Псков, русские земли и Восточная Европа XV–XVI вв. К 500-летию вхождения Пскова в состав единого Русского государства*: сб. тр. междунар. науч. конф. Псков: Псковская областная типография, с. 328–341.
- Колпакова, Ю. В., Костючук, Л. Я. 2011. Псковские нательные кресты с надписями XIV–XVIII вв. Предварительные итоги изучения. *Вестник Псковского государственного университета*. Серия «Социально-гуманитарные и психолого-педагогические науки», 13, с. 119–137.

- Колпакова, Ю. В., Костючук, Л. Я. 2013. К изучению надписей на нательных крестах из Изборска. *Вестник Псковского государственного университета*. Серия «Социально-гуманитарные науки», 2, с. 146–152.
- Колпакова, Ю. В. 2014. Коллекция нательных крестов с территории Ленобласти: современные технологии в ставрографическом исследовании. *Вестник Псковского государственного университета*. Серия «Социально-гуманитарные науки», 5, с. 44–61.
- Колпакова, Ю. В. 2016. Итоги изучения элементного состава нательных крестов с надписями из позднесредневековых погребений в Пскове и Изборске. *Археология и история Пскова и Псковской земли*, 31, с. 57–78.
- Колпакова, Ю. В., Костючук, Л. Я. 2016. Ставрографические материалы с территории Нового Торга в Пскове. *Археология и история Пскова и Псковской земли*, 31, с. 135–142.
- Колпакова, Ю. В., Костючук, Л. Я. 2017. Хронология псковских нательных крестов с изображением Голгофы. *Археология и история Пскова и Псковской земли*, 32, с. 36–56.
- Корзухина, Г. Ф., Пескова, А. А. 2003. *Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X–XIII вв.* Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.
- Кренке, Н. А. 2000. Нательные крестики из раскопок во дворе старого здания Московского университета. *Российская археология*, 1, с. 207–213.
- Мельник, О. О. 2016. Натільні хрести з поховань Києва XVII–XVIII ст. *Археологія і давня історія України*, 1 (18), с. 110–120.
- Мельник, О. О. 2017. *Поховальні пам'ятки Києва XVI–XVIII ст.* Дисертація к. і. н. Київ: Ін-т археології Національної академії наук України.
- Молодин, В. И. 2007. *Кресты-тельники Илимского острога*. Новосибирск: ИНФОЛИО.
- Кокоркина, Н. А. (сост.). 2014. *Нагрудные кресты позднего средневековья и Нового времени из археологических коллекций Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника*. Каталог. Владимир: Государственный Владимиро-Суздальский музей-заповедник.
- Отчет Императорской Археологической комиссии за 1899 год*. 1902. Санкт-Петербург: Типография главного управления уделов.
- Преображенский, А. С. 2019. Новые сведения о ранней истории почитания Казанской иконы Богородицы и ее древнейших списках. В: Андреев, М. В. (науч. ред.). *Чудотворный Казанский образ Богородицы в судьбах России и мировой цивилизации*. Казань: Центр инновационных технологий, с. 295–429.
- Станюкович, А. К., Осипов, И. Н., Соловьёв, Н. М. 2003. *Тысячелетие креста. Произведения русской христианской металлопластики X–XX веков из частных собраний*. Москва.
- Степаненко, Н., Тихонова, М., Векленко, В. 2012. Комплекс натільних хрестів «Із запорозьких поховань» в фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, ч. 1, с. 188–191.
- Шполянская, Д. В. 2016. Кресты из раскопок у церкви Бориса и Глеба в с. Кидекша под Суздалем. *Археология Владимиро-Суздальской земли*, 6, с. 84–94.
- Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1899. *Древности русские. Кресты и образки*, I, II. Киев: Фототипия и типография С. В. Кульженко.
- Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1900. *Древности русские. Кресты и образки*, II. Киев: Фототипия и типография С. В. Кульженко.
- Хафизов, Д. И. *Первообраз Казанской иконы Божией Матери: описание, прославление и древнейшие с нее списки* [online], Режим доступа: <http://dearfriend.narod.ru/books/other/15/03.html> [дата звернення 30 жовтня 2020].

The authors publish the objects of personal piety from the kyivian archaeological collections of National museum of the History of Ukraine. The 14 copper-cast crosses are divided into several types and variants according to the design of the ends and the middlecross. The most finds (11 units) were discovered by T. Movchanivsky in 1936-1937 on the street Volodymyrska, 2 (now is museum territory). Two crosses were found during a study of the Kyivian archaeological expedition (by M. Karger) on the territory of St. Michael's Golden-Domed Monastery in 1938 and the Tithe Church in 1939. One cross was found by S. Gamchenko in 1926–1927 on the street Volodymyrska, 3 (Trubetsky estate). Another thing came from V. Kozlovska and was recorded as a find from Starokyivska Hill in 1914.

The crosses of the museum collection date from the XVII – XVIII centuries and belong to the type of four-pointed crosses with an elongated lower blade (Latin type). The main plot of the products is relief images of the Golgotha cross with inscriptions. One of the crosses has a special sophistication – the space of its decor is filled with colorful enamel. The simplicity and cheapness of production contributed to the spread and popularity of this type of cross.

СЕКЦІЯ 2

The Old Believers canonized for themselves the forms of religious attributes that existed before the church reform of 1653. The crosses with Golgotha symbols reproduced established patterns almost unchanged until the beginning of the XX century.

Also, the collection of objects of personal piety includes a copper-cast icon of the XIX century. The product is rectangular in shape, on the front side there is a bust of the Virgin and the Baby Jesus, placed in a small side that goes along the edge of the product.

It is assumed that the considered objects of personal piety from the museum collection could be connected with the kyivian church estates or the cemetery of the XVI-XVIII centuries located on Starokyivska Hill.

Key words: crosses, icon, Kyiv, Starokyivska Hill, Tithe Church, St. Michael's Cathedral.

Таблиці

Таблиця 1. Метричні дані натільних хрестів XVII–XVIII ст. з Києва та їхнє відношення до відомих на сьогодні класифікацій.

№ з/п	Інв. №	Габарити (мм)	Класифікації		
			В. Векленка	О. Мельник	Е. Вінокурової
1.	B8/5690	47×28	група 4, розділ 4.3.1	тип I, підтип 2, варіант А	тип I, підтип 1
2.	B15/2668	53,5×25,5	група 2, розділ 2.5	близький типу I	тип I.1
3.	B2618	22,5×15	група 2, розділ 2.5	близький типу I	тип I.1
4.	B20/599	30×21	група 4, розділ 4.1.1	тип I.1.B	тип I.1
5.	B11/3666	45,5×29	група 4, розділ 4.1.1	близький типу I.1	тип I.1
6.	B8/5610	45×30	<i>не зафіксовано</i>	тип III.4	тип I. 5.1
7.	B9/2601	54,5×33	група 2 розділ 2.2.1	тип III.2	тип I. 4.1
8.	B9/3101	46×29	група 2 розділ 2.2.1	тип III.2	тип I. 4.1
9.	B8/5612	57×35,5	група 2 розділ 2.3.1	тип III.7.Б	тип I. 4.2
10.	B8/5698	51×33	група 2 розділу 2.3.2	тип III.7.Б	тип I. 4.2
11.	B8/5704	57×36	подібний до розділу 2.5.1	тип III.5.Б	тип I. 2
12.	B8/5700	48×35,5	група 2 розділ 2.1.3	тип V.Б	тип VI. 2.1
13.	B8/5689	56×39	група 2 розділ 2.4.3	тип V.A	тип VI. 2.1
14.	B9/2605	42×28	<i>не зафіксовано</i>	тип II. 2	тип II

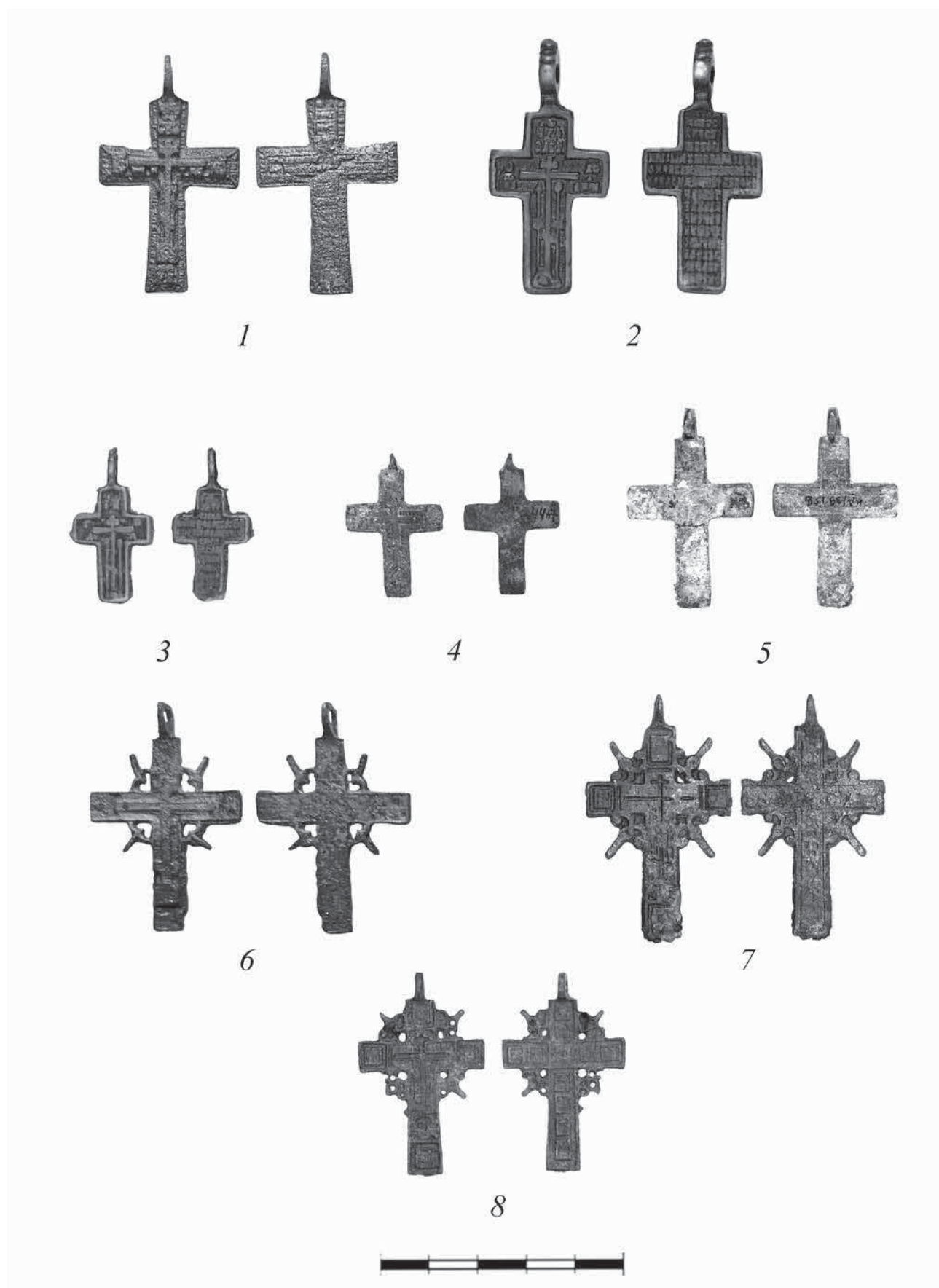
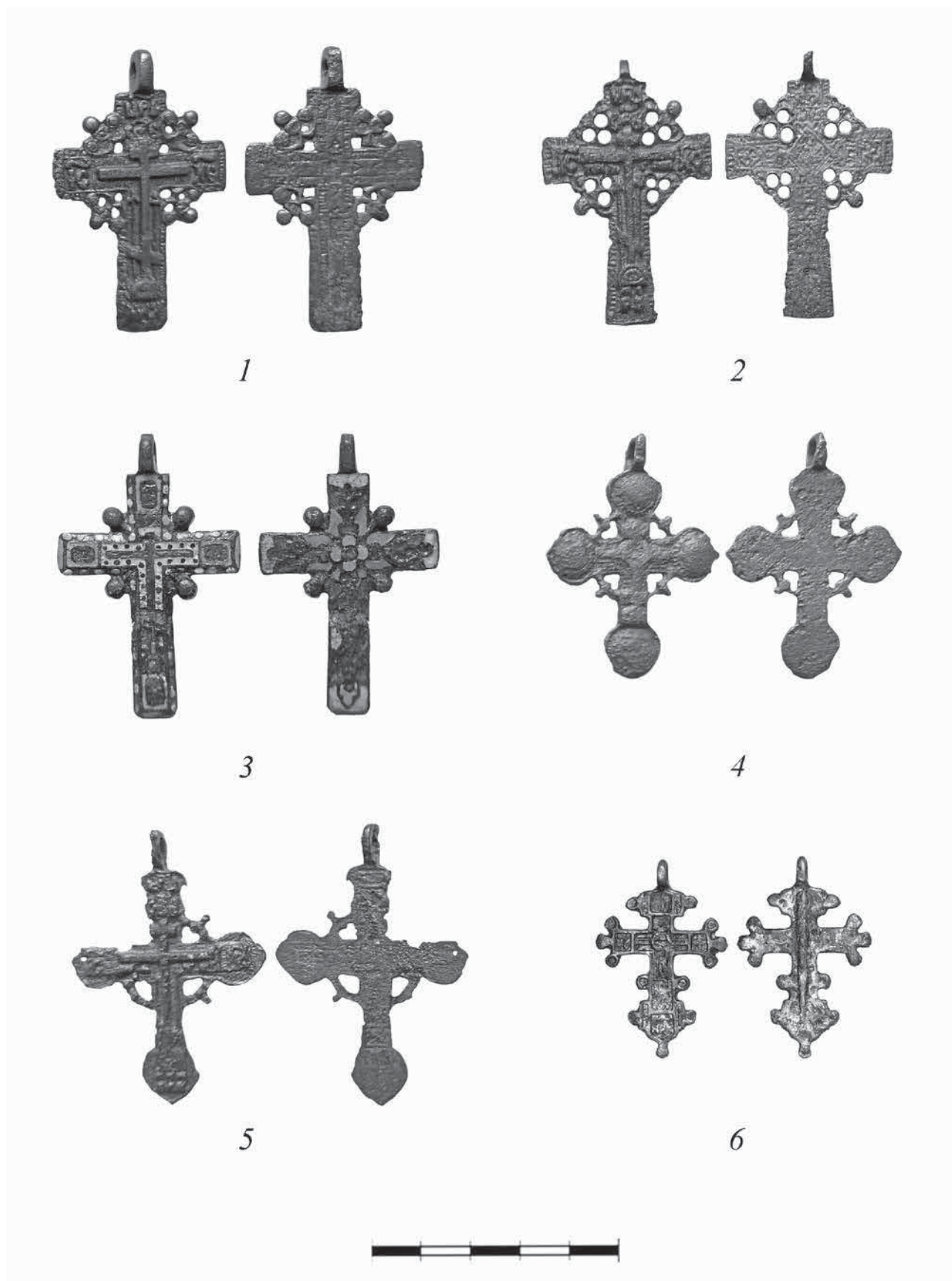

Рис. 1. Фото натільних хрестів XVII – XVIII ст. з Києва за інвентарними номерами:
1. В8/5690; 2. В15/2668; 3. В2618; 4. В20/599;
5. Вп1/3666; 6. В8/5610; 7. В9/2601; 8. В9/3101.

*Рис. 2. Фото натільних хрестів XVII – XVIII ст. з Києва за інвентарними номерами:
 1. B8/5612; 2. B8/5698; 3. B8/5704;
 4. B8/5700; 5. B8/5689; 6. B9/2605.*

Рис. 3. Іконка Богоматері Одигітрії, XIX ст. (B8/5648).

Володимир Захар'єв,
старший науковий співробітник Відділу охорони пам'яток
Хмельницького обласного науково-методичного
центру культури і мистецтв,
член НСКУ та САУ

КОНЦЕПТУАЛЬНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНОГО НАГЛЯДУ ЗА ВЕДЕННЯМ ЗЕМЛЯНИХ РОБІТ У ДАВНІЙ ЧАСТИНІ М. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 2020 Р.

Йдеться про знахідку частини вулиці першої половини-середини XVIII століття попередника нинішнього Хмельницького – міста Пłosкирів.

Ключові слова: Хмельниччина, Пłosкирів, початок XVIII ст., залюднення, міська архітектура, вулиця, підвальні приміщення, корчма.

У квітні 2020 року між Хмельницьким обласним науково-методичним центром культури і мистецтв та ТОВ «Гранат і Ко», укладено угоду на археологічний нагляд за веденням земляних робіт на будівництві торгово-офісного центру по вулиці Кам'янецькій, 11/1 у м. Хмельницькому.

Це – перший в історії міста випадок довгострокової та особливо результативної співпраці між забудовниками і науковцями. Попередньо – у 2008 р. – археолог ХОКМ С. Ю. Демидко провів лише зачищення стінок у сусідньому котловані цього ж замовника.

Ділянка, що досліджувалася, розташована в давній частині міста, а саме: в одному кварталі з собором Різдва Богородиці і більш тяжіє до вул. Староміської (рис. 1).

Через місцезнаходження головною метою роботи спочатку була спроба встановлення південної межі зображених на картах Г. Боплана 1650 та 1670 рр. обрисів міста Пłosкирів, а також, коли саме розпочато забудову кварталів між вул. Староміською та вул. Вайсера (рис. 2, 3). На початку року це питання залишалось дискусійним в середовищі місцевих істориків та краєзнавців (Історичні витюки... 2020).

Котлован був закладений паралельно вул. Староміській. Його довжина сягала 36 м, а ширина (паралельно вул. Соборній), відповідно, 18 м. Ділянка мала до 0,5 м перепаду висот між північно-західною та південно-східними крайніми точками (Захар'єв 2020).

Верхній шар до глибини 0,8–1,0 м складали залишки наземних споруд ХХ – початку ХХІ ст. У західній, центральній та південній частинах до відмітки 2,2 м простежувалися підземні комунікації II половини ХХ ст., а також комплекс ям для зберігання вапна і технічні об'єкти як то септик, обмуровані цеглою ємкості-накопичувачі вугілля для кочеварки трикотажної фабрики і твердих відходів його горіння, громадська вбиральня. Окремі з них заглиблювалися в суглинок і материкову глину до глибини –5,0 м від сучасної поверхні. Суглинок розпочинався на глибині близько –3,6 м. Глина-цілець, відповідно, близько –4,0 м.

Вище перераховане, разом з фундаментом магазину «Ритуальні послуги», підвалом готелю «Париж», добудовами до нього, фундаментами двох неідентифікованих приміщень у північній частині котловану, суттєво попсувало культурний шар ХІХ ст., а також в окремих місцях і навіть I половини – середини ХVІІІ ст. Останній розпочав проявлятися на глибині –2,2 м і поза межами виявлених об'єктів фіксувався коричневою смугою товщиною до 0,2 м з фрагментами кераміки та дерев'яних будівельних відходів, чому сприяла структура та перезволоженість місцевого ґрунту.

В результаті дослідження в нижньому антропологічному шарі котловану було виявлено відрізок попередньої міської забудови Пłosкирова, а саме: ґрунтової вулиці. Її орієнтування з південного сходу на північний захід вказувало, що вона оминала якийсь існуючий об'єкт. На карті Боплана (рис. 3) – це середній бастион «urbs munita Ploskyrof», що може підвести ризику під дискусією.

Вулиця протягала між оборонним ровом і новим районом міста, що розширювалося на південь. Її побудова стала можливою лише після повернення Поділля турками до Речі Посполитої, тобто з настанням ХVІІІ ст. і залюдненням Проскирова. З історичних джерел відомо, що починаючи з 1648 року, у II половині ХVІІ ст. місто декілька разів спустошували, а населення повністю знищували або забирали в рабство (Єсюнін 2015), тобто, елементарно не було кому розширювати місто. Пłosкирів перетворився з квітучого перспективного міста у двох частинах (Захар'єв, Захар'єва 2017, с. 127) в сільце з адміністративним статусом староства, життя якого жевріло лише в його первинному ядрі – на природно захищеному, оточеному водами Південного Бугу і болотами Пłosкої та Рову, острові. Тут же – у замку старости, що лежав у північній частині острова – розміщувалася турецька адміністрація.

Томаш Юзеф Замоїський, котрому випала місія відбудови Плоскирова, скористався привілеєм короля, який подарував його батькові Мартину поляків-мазурів у корінній Польщі. Переселившись у Плоскирів, ті зайняли «Старе місто» на острові, яке стали називати «Кемпою».

Територію «Нового міста» він дав в оренду євреям, котрих на той час інтенсивно витискували з країн Західної Європи, та переселенцям з корінної Польщі.

Українцям він міг запропонувати освоювати ділянку між «Новим містом» та видолінком, яким тік струмок із болітця, де тепер ТРЦ «Квартал» та «Либідь-Плаза». Втім це не викликало супротиву, бо землеробам, котрих у місті Плоскирів на той час було чимало, звідти було ближче до своїх полів. Саме тоді там було збудовано православну церкву, адже ще 1670 р., як повідомляв Ульріх фон Вердум, вона розташовувалася в «Старому місті», де від початку жили представники корінного народу (Захар'єв, Захар'єва 2017, с. 133). Оскільки часи залишалися непевними, задля безпеки оновлене місто було оточено ровом з валом (рис. 4).

Проте процес тривав не гладко. Вигоду для себе шукав не лише Т. Ю. Замоїський і його прислужники, а й хотіли мати прості люди, яких приманювали на Поділля з інших українських земель обіцянками довгочасних «слобод». Управитель Плоскирівського староства Антоній Віжховський у листі від 3 червня 1707 р. жалівся панові, що піддані серйозно не забудовуються, а «туляться по халупках, в яких що друга не варта і злотого» (Крикун 2011, с. 422). Хоча насправді це спричиняла визискувальна практика господарів містечок і сіл, які повсюдно зменшували терміни дії привілею, через що переселенці стали переходити туди, де їх не обманювали. Як стверджує там же той же історик, протистояння тривало у воеводстві усе наступне десятиліття.

Отже, капітальні будівлі на нових вулицях Плоскирова потенційно могли з'явитися лише після середини 1710 років, що й підтверджують виявлені артефакти.

У котловані зафіксовано три об'єкти (згідно наскрізної нумерації, № 4, № 5 та № 6), які використовувалися як житла чи торгівельна інфраструктура (рис. 5). В усіх випадках це були підвальні приміщення.

Об'єкт № 4 був центральним із виявлених. Його залишки простежувалися в південній частині котловану і частково виходили за його межі. Зберіглося 10 стовпів, які підтримували перекриття між підвалом і надземним поверхом.

Найпівденніший стовп № 1 притискав до ґрунту виставлені вертикально дошки, тлін яких зберіглися від дна на висоту 1,2–1,3 м. За 1,5 м північно-східніше знаходився стовп № 2. Глибина залягання їх нижніх частин сягала 4,5 м.

За близько 1,5 м східніше стовпа № 2 виявлено ще два вертикальних стовпи (стовп № 3 та стовп № 4), що розташовувалися за 1,1 м один від іншого. Їх начебто поєднувала між собою горизонтальна перегородка, яка могла бути арцабом для дверей, що використовувалися в підвалі.

За близько 1,5 м східніше від них простежувався фундамент будинку «Ритуальних послуг». Під час копання траншеї для нього будівельники теж натрапили на вертикально вкопаний стовп (стовп № 5), який вони не змогли витягти із землі, тому елементарно забутували каміннями та піском, завдяки чому він і посередньо зберігся дотепер. За близько 1,5 м південніше нього впритул до західного боку цього фундаменту стояв стовп № 6.

Стовп № 7 швидше всього був кутовим, бо розташовувався за близько 3 м північно-східний згаданого вище фундаменту і стовпа № 5. Посередині між ними містився стовп № 8, за яким простежувалися сліди дощок.

За 2,5 м південно-східніше стовпа № 6, на межі котловану виявлено стовп № 9, який притискав вертикально встановлені дошки та обаполи, що виходили за межу котловану, у напрямку стовпа № 1. Відтак за близько 1,5 м від стовпа № 9 у тому ж напрямку – за однією із залізних тавр, що утримували ґрунт довкола трансформатора від обсіпання, було виявлено стовп № 10.

Таким чином, залишки споруди мали довжину близько 6,0–6,5 м та ширину близько 3,0–3,5 м. Її стіни складені з дошок та обаполів товщиною до 0,15 м. Але північно-західну частину об'єкта було знищено септиком трикотажної фабрики, тому, зрозуміло, розміри не остаточні.

У центральній та східній частинах об'єкта простежено ще й заповнені ями двох пересипаних зверху сміттям XIX – початку XX ст. туалетів.

Зібрані в нижній частині об'єкта № 4 фрагменти горщиків, мисок та глечиків, на думку доктора історичних наук зі Львова С. В. Терського, який надавав консультації щодо керамічних матеріалів, датовані I половиною – серединою XVIII століття.

Більш повнішим в інформаційному плані був розташований за 1,0 м південно-східніше об'єкт № 5, хоча відкрито лише північно-західний кут та фрагменти частини північної і західної стінок його підвалу, які, як і в об'єкті № 4, склалися з дошок та обаполів товщиною до 0,15 м (рис. 6).

СЕКЦІЯ 2

За 3,0 м східніше від північно-західного стовпа № 1 стояв стовп № 2, що зберігся на висоту 1,3 м і зверху згорів у пожежі. Ще сильніше знищила вона стовп № 3, адже потужність її, очевидно, була досить сильною, бо перегоріли навіть обополі північної стінки. Однак нижній з них розмірами 3,2×0,26×0,12 м зберігся повністю і забраний для експонування в музеї історії м. Хмельницький.

Як і у попередньому приміщенні, дно підвалу лежало на глибині –4,5 м від сучасної поверхні або – 2,1–2,2 м від тогочасної денної поверхні. Воно було встелено дошками підлоги товщиною 0,1–0,12 м.

Приміщення мало житлово-технічне призначення. Біля середнього стовпа північної стінки простежувалися залишки складеної з плоских кам'яних пластин розміром до 0,12×0,08×0,04 м кухонної пічки, один з боків яких був опалений вогнем. Поруч лежали роздавлені перегорілими рештками верхнього поверху кухонні та столові посудини. Зокрема, дві ринки для випікання хліба, діаметром 0,30 м та 0,31 м, вкрита білою поливою таріль-піднос діаметром 0,30 м з фігурною ручкою у вигляді п'ятилистика, чорнолощена тарілка та сіра глибока миска, відповідно, діаметром 0,26 та 0,24 м (рис. 7, 8).

У шарі наземного поверху, що провалився в підвал, були потужні залишки печі. Під цеглинами зводу цього головного елемента кухні лежав друшляк діаметром 0,30 м, який на Поділлі, в основному, використовувався у процесі виробництва сиру. Ця піч, потенційно, і могла стати причиною пожежі, бо саме біля неї зафіксовані найінтенсивніші сліди пожежі.

На думку С. В. Терського, керамічний комплекс об'єкта презентує середину XVIII ст.

Найпівнічнішим із виявлених був підвал об'єкту № 6 у центрі котловану. За фрагментами стін встановлено, що він мав такі ж розміри і принцип побудови, як і об'єкт № 4. Однак він мав ще й внутрішній поперечний перестінок, а частина стінки біля північно-східного кута була сформована з п'яти вертикально вкопаних колод товщиною до –0,15 м.

В процесі розчищення цього підвалу склалося враження, що після завершення його функціонування, частину міцніших дерев'яних стовпів, що краще збереглися були забрані для повторного використання, як і залізні обручі бочок, що без порядку шаром лежали на його дні. Серед напівперетрухлих фрагментів днищ/стінок діжок, кадубів і козубів, виявлено також пробку ємкості для вина, пива чи квасу. Це натякає, що підвал використовувався як склад для продукції специфічного асортименту, а фрагменти десятків розбитих скляних келихів, чарок, склянок, бокалів, штофів для спиртного і чашечок для кави в нижньому шарі засипки підвалу вказують, що це приміщення було закладом громадського харчування, по-тодішньому – корчмою (рис. 9, 10). Переконливим підтвердженням цієї версії був і смітник (об'єкт № 3) у затиллі приміщення, де окрім ідентичних скляних виробів знайдено сотні фрагментів битого глиняного посуду та кісток ВРХ, овець, кіз, свиней і свійської птиці, які піддані впливу окропу.

Об'єкт № 6, очевидно, спіткала така ж доля, як і № 5. Один зі знайдених поруч з розвалом кахельної грубки (рис. 11) у центральній частині підвалу потужних стовпів був обгорілим зверху.

Отримана із засипки підвалу кераміка, за В. С. Терським, відповідає тому ж періоду, що й з підвалів об'єктів № 4 та № 5.

Гутне скло, яке обстежила учениця професора, кандидат історичних наук Ю. М. Курдіна, основною наукових пошуків та аналізу котрої є саме ця тема, датувала корчму I половиною – серединою XVIII ст.

Неординарною знахідкою сезону 2020 стала половина гало – тогочасного предмету для розгладжування тонких тканин та мережев діаметром 9,8 см із зеленого гутного скла, яке знайдено в смітнику (рис. 13).

У другій половині того ж XVIII століття від популярних раніше підвалів під будинками, певно, в основному відмовилися. На таку думку наштовхує наземне житло № 1 з кахельною грубкою, що частково перебивало об'єкт № 6 (рис. 12). Можливо, причина полягала в обмеженості доступу до ділової лісодеревини для будівництва та негативний вплив на стан конструкцій надлишків вологи в ґрунті. Однак орієнтування будівлі залишилося незмінним, а територію за житлом й далі використовували для господарських цілей. На місці смітника збудували конюшню (об'єкт №2), сліди і запахи якої збереглися на час розкопок, тобто через більш як 200 р.

На закінчення додаю, що в котловані на вул. Кам'янецькій, 11/1 знайдено свідчення, що цей останець правобережжя Південного Бугу цікавив людей і раніше. У західній частині котловану на глибині –3,6 м мною виявлено фрагмент стінки ліпної посудини зі слідами затирання травою (рис. 14). Сподіваюся, під час майбутніх археологічних досліджень у цьому мікрорайоні міста наступникам вдасться натрапити і на сліди тогочасного поселення.

Література

- Єсюнін, С. М. 2015. *Плоскирів: давня історія*. Хмельницький: ПП Мельник А. А.
Захар'єв, В. А. 2020. *Плоскирів XVIII ст. (за слідами у котловані на вул. Кам'янецькій 11/1)*. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М.

Захар'єв, В. А., Захар'єва, З. В. 2017. *Давні карти та щоденники про Хмельниччину XVI–XVIII століть*. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А.

Історичні витоки Плошкирова обговорю під час наукової дискусії у музеї історії міста. Режим доступу: <https://khm.gov.ua/uk/content/istorychni-vytyky-ploskyrova-obgovoryly-pid-chas-naukovoyi-dyskusiyi-u-muzeyi-istoriyi-mista>. [Дата звернення 13.02.2020].

Криқун, М. Г. 2011. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях*. Статті і матеріали. Львів.

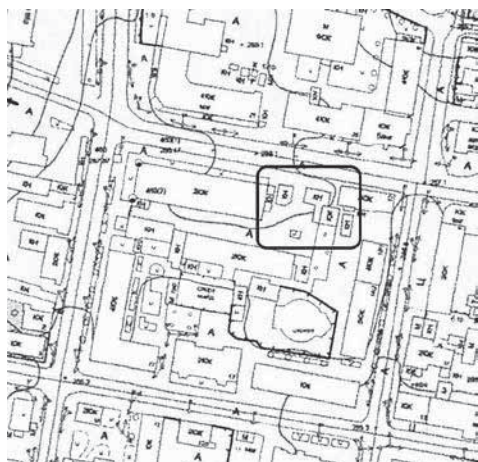

Рис. 1. Ділянка будівництва на Генеральному плані м. Хмельницький.

Рис. 2. Плошкирів на карті Г. Боплана 1650 року.

Рис. 3. Плошкирів на карті Г. Боплана 1670 рр.

Рис. 4. Вал і рів XVIII ст. Фрагмент схем-плану 1800 р.

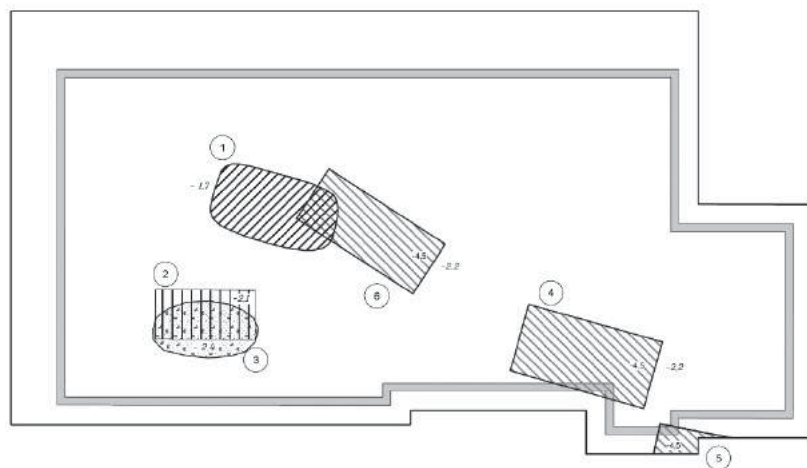

Рис. 5. Схема розташування об'єктів XVIII – початку XIX ст. у котловані на Кам'янецькій, п/1 у м. Хмельницький.

СЕКЦІЯ 2

Рис. 6. Об'єкт № 4 (справа) та об'єкт № 5 (зліва).

Рис. 7. Типи посуду з об'єкт № 5 з котловану на Кам'янецькій, п/1 у м. Хмельницький.

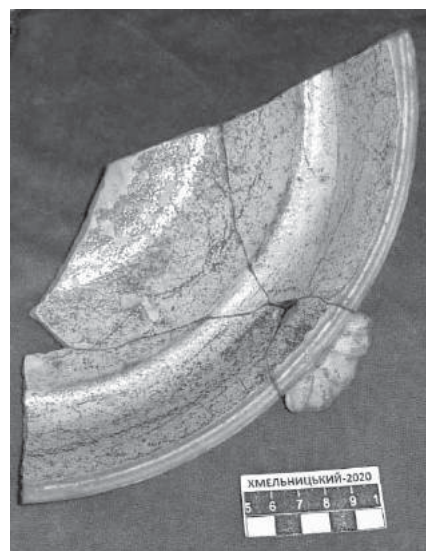

Рис. 8. Типи посуду з об'єкт № 5 з котловану на Кам'янецькій, п/1 у м. Хмельницький.

Рис. 9. Дерев'яні вироби з об'єкта № 6.

Рис. 10. Скляні штофи з об'єкта № 6.

Рис. 11. Кахлини з об'єкту № 6.

Рис. 12. Кахлини з об'єкту № 1.

Рис. 13. Гало для розгладжування тканин і мережева з котловану на Кам'янецькій, п/1 у м. Хмельницький.

Рис. 14. Фрагмент кераміки VI–VIII ст. з котловану на Кам'янецькій, п/1 у м. Хмельницький.

Павло Нечитайло,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу регіональних досліджень
ДП «НДЦ «ОАСУ»» ІА НАН України

Олександр Омельченко,
співробітник ДП «НДЦ «ОАСУ»» ІА НАН України

Анна Кулішова,
завідділом реставрації та реабілітації
пам'яток НІАЗ «Кам'янець»

Костянтин Хіміч,
співробітник ДП «НДЦ «ОАСУ»» ІА НАН України

АРХЕОЛОГІЧНІ РОБОТИ НА ГОНЧАРСЬКІЙ БАШТІ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В 2018 РОЦІ (ПОПЕРЕДНЄ ПОВІДОМЛЕННЯ)

Статтю присвячено результатам археологічного нагляду та шурфування на території Гончарської башти у Кам'янці-Подільському. Подано коротку характеристику нововиявлених архітектурних елементів, спостережень за стратиграфією, попередній аналіз рухомого матеріалу.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Гончарська башта, історія фортифікації, матеріальна культура XIX століття, міська археологія, кераміка нового часу, гутне скло.

У 2018 році, на замовлення НІАЗ «Кам'янець», проводились археологічні дослідження та нагляд за земляними роботами на об'єкті Гончарська башта (охоронний № 727/6). Дослідження проводились Кам'янець-Подільською архітектурно-археологічною експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ згідно відкритого листа № 109/00951 від 28.03.2018 року та Дозволу Міністерства культури № 22-110/16 від 10 травня 2016 року, виданого на ім'я Нечитайла П. О.

Історична довідка. Башта відноситься до системи східних укріплень, розташованих по самій кромці скелястого берега ріки Смотрич, побудована на висоті 22 м від берегової смуги (рис. 1). Займала центральне місце в системі укріплень, одночасно виконувала функції дозорної. Побудована у 1583 р. на місці давніх укріплень коштом цеху гончарів. При будівництві башти був застосований засіб парпетів з прямим зрізом, запроваджений відомим німецьким художником А. Дюрером (1471–1528 рр.). В 1669 р. над баштою надбудований високий дах з дозорним майданчиком. На плані міста 1670-их мала фактично сучасний вигляд (рис. 2). Під час облоги міста турецькими військами частково зруйнована в числі інших споруд міста, розташованих в цій частині. У XVIII ст., в процесі ремонтних робіт, відбулася часткова реконструкція башти: стіни в дозорній частині змінені, втрачений дозорний майданчик. В 40-х роках XVIII ст. відома під назвою Різницької. У XIX ст. не використовувалась, що призвело до часткової руйнації: стояла без даху і з пошкодженими перекриттями між ярусами. В 1963 р. башта реставрована за проектом архітектора В. П. Шевченко.

Опис польових робіт. Земляні роботи зі зняття сміттевої засипки та відкриття нижніх ярусів башти велись поблизу центрального входу, з боку міста (рис. 3). Навпроти центрального входу на третій ярус башти, було знято рівень сміттевої засипки на ділянці розміром 2,8 (Пд-Пн) на 3,2 (Зх-Сх) м. Поглиблення відбулось на глибину 1 м. Верхній шар, потужністю 25–30 см, був складений сучасною тротуарною плиткою, будівельним сміттям та прошарком асфальту радянського часу, нижче залягала гумусована сміттева засипка XIX століття, насичена керамічним боєм, кістками тварин, деревним вугіллям, тлілим деревом, включеннями фракцій вапна, суглинку, дрібного каміння, подрібненої будівельної кераміки.

Також проводилась підрізка рівня ґрунтового схилу, що примикає до башти з боку міста із заходу. Середня довжина зняття насипного ґрунту від стіни башти в бік міста, на захід – 4 м, по лінії Пн-Пд, вздовж каньйону – 6 м. Ґрунт підрізався на загальну висоту близько 2-х метрів, під невеликим кутом. Поглиблення з боку міста було незначним, до 1 м, з метою зробити схил менш зсувонебезпечним.

Встановлено, що з боку міста (Пн-Зх-Зх) схил біля башти було утворено сміттевою засипкою XIX–XX ст. Було проведено вибірку найбільш репрезентативного матеріалу. Відібрано найбільш збережені фрагменти скляного та керамічного посуду.

Архітектурне обстеження 2-го ярусу. Другий ярус башти знаходиться на глибині 3,5 м від виступу, на якому кріпилась підлога третього ярусу. Внутрішній діаметр башти по лінії Зх-Сх становить 8,3 м, по лінії Пн-Пд – 7,6 м. Товщина стін з боку каньйону складає 3 м, з боку міста – 2 м (рис. 4).

За 3,5 м від центрального входу було відкрито бічний внутрішньостінний вхід у другий ярус башти (рис. 5). Вхід висотою 1,6 та шириною 0,6 м. Вхідний отвір облицьовано білокам'яними тесаними блоками, прямокутними в перерізі. Середня ширина блоків 24–25 см. Верхній блок має довжину 1,3, висоту 0,35 м. Нижній блок має висоту 0,18–0,20 м, довжину 95 см. Бічні блоки висотою 1,58–1,6 м. Лівий – шириною 0,26 м, правий шириною 0,22 м.

На відстані 0,3–0,4 м на південь від вхідного отвору знаходиться вікно підквадратної форми 0,3×0,34 м, облицьоване кам'яними блоками (рис. 5). Верхній блок висотою 20–30 см, бічні блоки шириною 16 см, нижній блок висотою 19–20 см. Посередині блоків зроблено округлі отвори 4–6 см для встановлення залізних ґратів. Товщина стіни в місці віконного та дверного отвору становить 0,8 м.

За вхідним отвором, всередині башти є невеликий тамбур розміром 1,2×1 м. З нього веде вхід у 2-й ярус. Хід шириною 0,65 м веде праворуч, на південь. Він має 7 сходинок (рис. 4). Ширина сходинок 30–35 см, висота 22–28 см. Простінок між внутрішньостінним ходом і внутрішнім простором башти становить 0,5 м. Висота внутрішньостінного ходу становить 2,3 м. Всередині башти вихід із внутрішньостінного ходу має висоту 1,8 м та ширину 0,7 м.

За 1,04 м від виходу, у західній стіні зберігся камінь. Висота каменя – 1,3, ширина 0,9, глибина 1,07 м (рис. 6–7). У стелі каменю влаштовано димовідвідний канал розміром 0,55×0,9 м, що поступово звужується догори. У південній стіні каменю отвір підквадратної форми розміром 0,24×0,26 м. Він використовувався для димовідводу з каменю 1-го ярусу Гончарської башти.

За 2,6 м на південний схід від каменю знаходиться ще один внутрішньостінний хід. Його висота становить 2,3 м, ширина 0,8 м, довжина – 3 м (рис. 8).

У східній стіні башти влаштовано три бійниці (рис. 4). Усі вони типові з розширеними на два боки щокими. Середні розміри бійниць: висота зсередини 1,1–1,2 м, ширина 0,6 м, за 0,4 м назовні звужується до прямокутного отвору 0,4×0,45 м. Із зовнішньої сторони отвір бійниці розширюється до 1,4 м. Товщина стіни зі сторони каньйону – 3 м.

У північній стіні башти, на рівні 2-го ярусу теж існувала бійниця, замурована під час одного з етапів реконструкції башти, ймовірно у XVIII столітті. На висоті 0,4–0,45 м над бійницями є ряд пазів прямокутної форми висотою 0,3 та шириною 0,25 м.

Шурфи. Шурф № 1 було закладено під нововиявленим входом у башту (рис. 4). Довжина шурфа – 3 м, ширина 1,5 м. По всій площі шурфу було досягнуто глибини 2,5 м (рис. 9). Глибини вимірювались від 0, що відповідав позначці 181,1 за Балтійською системою. Заповнення шурфу мало вигляд масного суглинистого чорноземного ґрунту з високим відсотком вологості. Ґрунт насичений органічними рештками, деревиною, деревним вугіллям, вапняковим камінням, уламками кераміки. Основне ґрунтове заповнення шурфу на глибині 1 м перерізалося шарами будівельних підсіпок з жовтого суглинку та цегляного бою. На глибині 2,5 метрів заповнення біля стіни башти вологе, сильно насичене ґрунтовими водами. Подальші роботи в шурфі були призупинені через високу ймовірність обвалів стінок та замокання основи башти. Віднайдені матеріали показали, що засипка висотою близько 4 м від рівня верхівки схилу, була сформована в XIX столітті.

Шурфи № 2 та № 3 було закладено всередині башти (рис. 4).

Шурф № 2 був розбитий біля бійниці східної стіни на рівні 2-го ярусу. Довжина шурфу – 2,2, ширина 1,5, глибина 2 м. Заповнення складалось з сірого ґрунту, насиченого деревним вугіллям, битою цеглою та матеріали XIX ст.

Шурф № 3 було закладено біля західної, внутрішньої стіни башти. Його довжина – 3 м, ширина – 1,5 м, глибина – 1 м. Заповнення було сформоване все тим же побутовим та будівельним сміттям XIX ст.

Подальші земляні роботи всередині було припинено на період вирішення технічних питань: водовідводу, замокання стін, укріплення аварійних ділянок.

Попередній аналіз рухомого матеріалу. Рухомий матеріал із заповнення був однаковим¹ за хронологією, як зовні, так і всередині башти. Він представлений знахідками будівельної кераміки, керамічного посуду, посуду із гутного скла, виробів з металу, керамічних люльок, рушничного кременю, скляної гранати та великої кількості кісток свійських тварин та птахів. Матеріал датований мідною копійкою Російської імперії 1830-их років. Здобуті матеріали свідчать, що формування потужної смітцевої засипки (понад 4 м) відбувалось, в основному, в першій половині XIX ст.

1 Знахідки фрагментів посуду публікуються без наведення аналогій і потребують порівняльного аналізу з синхронними комплексами з суміжних територій.

Кераміка:

Фрагменти керамічного посуду з шурфів та заповнення башти поділяються на наступні категорії за матеріалом та функціональним призначенням².

Горщики. Горщики XIX ст. представлені бежевоглиняними з червоною опіскою (рис. 10) та сіроглиняними (димленими) з лискованим або заглибленим орнаментом. Вони опуклобокi, різного об'єму з прямим або незначно відхиленим назовні вінцем. Часто мають невеликий потовщений виступ зсередини, під покришку (Рис.11.6–7). Більшість горщиків зі стрічковою, петлеподібною ручкою. Діаметр вінець, в середньому, 14–16 см. Висота вінець – 1,8–2,7 см.

Як підвид горщиків виділяються так звані «стовпці» («пасківники») – циліндричні горщикоподібні вироби з петлеподібною ручкою (рис.10.65).

Цікавим є сіроглиняний горщик («кухлик») повного профілю (рис. 12.15).

Глеки. Представлені фрагментом верхньої частини лискованого виробу, оздобленого орнаментом коліщатком (рис. 12.47).

Макітри. Це конусоподібні посудини, з рівновідхиленими від денця стінками, потовщеними, відігнутими назовні напівдугою короткими вінцями. Профілі макітер майже однотипні з незначними відмінностями. В основному, траплялися сіроглиняні, димлені екземпляри з діаметром вінець 30–32 см (рис. 11).

Миски. Червоноглиняні з підполив'яним поліхромним розписом або монохромні полив'яні та сіроглиняні. Морфологічно – це типові для XIX століття миски з прямим вертикальним вінцем та гострокутним зломом тулуба. Лариса Виногородська характеризує подібні миски як такі, що «мають посередині стінок уступ, розширяє верхню частину миски. Під цей уступ миска береться руками і подається до столу...» (Виногородська 2017, с. 151).

Висота вінець мисок – 3–4 см, діаметр – 23–30 см. Вони різняться за схемами декору. Трапляються варіанти з заглибленим орнаментом та поліхромним розписом під прозорою поливою (рис. 12.52). Є миски оздоблені фляндрівкою та підполив'яним розписом на побілці (рис. 13.61). Є просто вкриті побілкою під прозорою поливою (рис. 13.56; 14.56). З-поміж інших вирізняється фрагмент фаянсової миски, на кільцевому піддоні зі стінками, вкритими канелюрами (рис. 14.77).

Тарілки. Представлені червоноглиняними екземплярами з поліхромним розписом і великими крисами, а також фаянсовими з різним типом вінець, без клейм (рис. 15).

Керамічний посуд першої половини XIX століття з території України лише починає вивчатись археологічними методами. Колекція з досліджень Гончарської башти має близькі аналогії у матеріалах з Хмільника (Виногородська 2017), Києва (Чміль 2015). Втім компаративний аналіз знахідок і пошук аналогій – справа майбутніх розвідок на основі здобутого матеріалу.

Будівельна кераміка. Представлена фрагментами коробчастих кахель з пласкою лицьовою пластиною. Лицьові пластини монохромні, вкриті чорною, зеленою та білою поливами. Кахлі ручної формовки.

Скляні вироби. Представлені тарним та столовим посудом. Трапляються фужери, склянки, стопки, штофи та інші типи посуду (рис. 16–17). Скло зеленого, прозорого та біло-молочного кольору. Усе скло гутного виробництва зі слідами кріплення складувної трубки на денцях та пухирцями повітря. Форми посуду архаїчні, характерні для другої половини XVIII століття (Бубенько 2012).

Окрім фрагментів столового і тарного скляного посуду було знайдено два фрагменти скляних гранат(?). Гранати(?) виготовлені з непрозорого темно-зеленого скла, вкриті срібною патиною. Діаметр – 7,8 см, товщина стінок – 1,5–1,8 см (рис. 18).

Вироби з металу: через високий вміст органічних речовин у засипці та високу вологість ґрунту вироби з металу, знайдені під час земляних робіт, збережені дуже погано. До колекції потрапив ніж (рис. 18) та мідна монета Російської імперії 1830-их років.

Індивідуальні знахідки. Серед індивідуальних знахідок слід виділити люльки для паління тютюну. Було знайдено три екземпляри кінця XVIII – першої половини XIX ст. (рис. 18). Люлька № 158 є фрагментом, поширеної в цей час, люльки турецького типу (тахта-чубук). Географія знахідок подібних люльок доволі широка: від Малої Азії (Ауған 2009, s. 12, res. 10) до Москви (Волков 1999). На Полтавщині люльки такого типу називали «зіньківками» (Коваленко 2008, с. 36–37).

Люлька № 159 з лілієподібною чашечкою, вкрита червоним ангобом (рис. 18). Аналогії люльці є в матеріалах з Греції, опублікованих Ребекою Робінсон (Robinson 1985, Plate 63).

Люлька № 160 має масивну нижню частину чашечки, прикрашену рельєфними канелюрами, верхня частина чашечки – циліндрична з вінцем, відігнутим від стінок під прямим кутом (рис. 18). Аналогії цій люльці є в публікаціях Андрія Чекановського (Чекановський 2016, рис. 1.5).

² Номери речей на рисунках відповідають нумерації в інвентарному описі.

Окрім знахідок першої половини XIX століття, у шурфі № 2, на глибині 1,9 м, трапились фрагменти посуду, що датуються другою половиною XVII ст. Це уламок білоглиняного горщика з ляпавками жовтої поливи та фрагмент фаянсової кавової чашечки з розписом синьою фарбою. Наявність артефактів II половини XVII ст. з шурфу всередині башти може бути перспективним з огляду на можливість виявлення більш ранніх шарів під засипкою XIX ст.

В цілому, комплекс речей із дослідження Гончарської башти надійно датується першою половиною XIX ст. Це підтверджується наявністю в колекції рушничних кременів, скляних гранат, гутного скла та нумізматичного матеріалу. Разом з тим в засипці башти були відсутні хронологічні маркери характерні для другої половини XIX століття, наприклад: фабричні фаянсові вироби з друкованим орнаментом, скляні вироби машинного виробництва, тощо.

Комплекс речей із дослідження Гончарської башти є важливим для розуміння і вивчення матеріальної культури міст Східної Європи цього періоду.

Археолого-архітектурні дослідження Гончарської башти дали можливість:

1. Віднайти невідомі раніше архітектурні елементи (бічний вхід, вікно, камін у другому ярусі башти).
2. З'ясувати характер та хронологію засипки башти зовні та всередині. Засипка потужністю більше 4-х метрів з боку міста та 2 м всередині башти була сформована сміттям XIX століття. Однак, в шурфі № 2, на глибині 1,9 м від рівня підлоги 2-го ярусу було знайдено перевідкладені матеріали кінця XVII ст.
3. Визначити структуру ґрунту та рівень ґрунтових вод зовні башти. Ґрунт суглинковий, гумусований, насичений органічними рештками, масний з включенням вапнякового каменю, будівельної кераміки, побутового сміття XIX століття. На відмітці нижче 2,5 м від порогу вхідного отвору в другий ярус башти спостерігається суттєве підвищення вологості ґрунту.
4. Простежити ставлення кам'ячан до архітектурної спадщини міста в історичній перспективі: ще в першій половині XIX століття башту почали засипати сміттям.
5. Отримати унікальний археологічний матеріал, що відображає матеріальну культуру Кам'янець-Подільського першої половини XIX століття.

Засипка башти з матеріалами першої половини XIX століття відіграє також консерваційну функцію. Під нею могли зберегтись культурні шари, що відображають більш ранні періоди використання башти. Тому, розчистка I ярусу споруди є особливо перспективною. Втім, у 2020 році Гончарську башту відкрили для відвідування туристами. На рівні другого ярусу була облаштована експозиція. Отже, на продовження археологічних досліджень башти найближчим часом сподіватися не доводиться.

Література

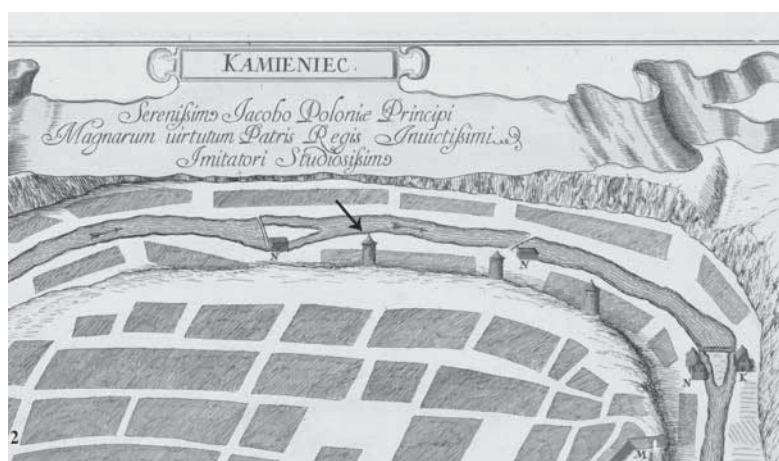
- Бубенько, Т. С. 2012. Стеклянная посуда из витебской корчмы XVII–XVIII вв. (типология и хронология). *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 23, с. 135–149.
- Виноградська, Л. І. 2017. Археологічні дослідження у м. Хмільник Вінницької області. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 26, с. 148–166.
- Волков, И. В. 1999. Частная коллекция «турецких» курительных трубок из Москвы. *Материальная культура Востока*. Сб. статей. Москва: Государственный музей Востока. Режим доступа: <http://opentextnn.ru/history/archaeology/library/index.html?id=836>
- Коваленко, О. 2007. До питання про уніфікацію назв структурних частин гончарних виробів. В: Пошивайло, О. (ред.) *Українська керамологія: Національний науковий щорічник*. За рік 2007. Атрибуція кераміки в Україні. Опішне: Українське Народознавство. Книга III, Том 2, с. 131–139.
- Паспорт об'єкта культурної спадщини Гончарна башта (Різницька)*. Архів НІАЗ «Кам'янець».
- Починок, Э. Ю., Чекановский, А. А. 2015. Стеклянная посуда из раскопок на территориях киевских монастырей XVII–XVIII веков. В: *Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 294–299.
- Чміль, Л. 2015. Керамічний посуд другої половини XIII–XIX ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря. *Болховітінівський щорічник*. Київ, 2013/14, с. 85–136.
- Чекановський, А. 2016. Типи українських керамічних люльок для куріння тютюну в XVII–XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 25, с. 92–94.
- Щербань, А., Щербань, О. *Форми та призначення українського глиняного посуду другої половини XIX – першої третини XX століття. Народознавчі зошити*, 2, с. 435–441.
- Ayhan, G. 2009. Smyrna Antik Kenti Kazıları 2007–2008. *Yılı Lütle Buluntular. Sanat Tarihi Dergisi*, XVIII/2, s. 1–22.
- Robinson, R. 1985. Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora. *Hesperia*, 54 (2), p. 149–203.

Рис. 1. Гончарна башта на фрагменті фотоплану міста.

Рис. 2. Гончарна (Різницька) башта на фрагментах планів кінця XVII ст.
1 – 1670-их років;
2 – 1680-их років.

СЕКЦІЯ 2

Рис. 7. Камінь у другому ярусі башти.

Рис. 8. Південний внутрішньостінний хід 2-го ярусу.

Рис. 9. Шурф №1.
Вид з північного сходу.

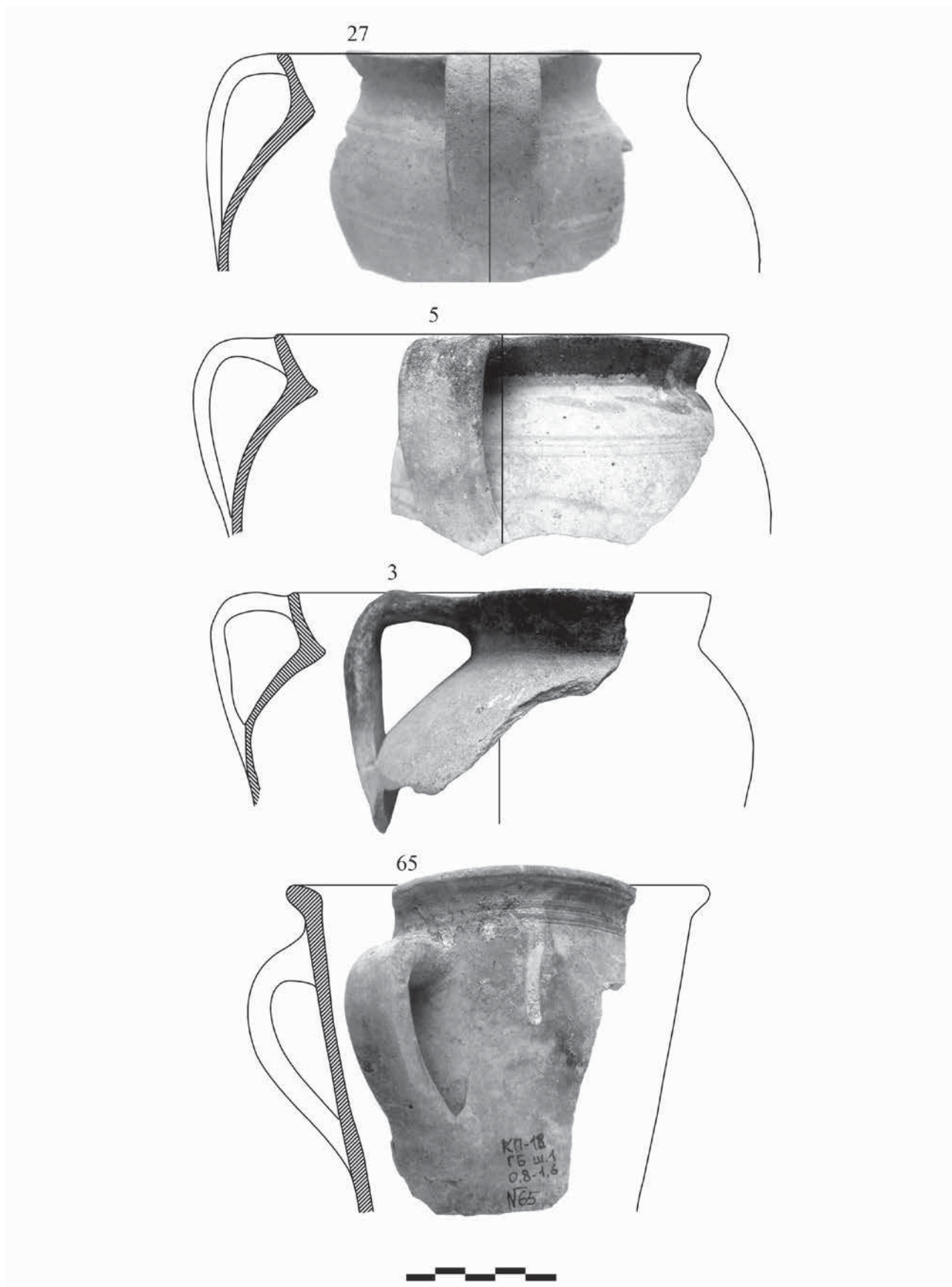

Рис. 10. Фрагменти горщиків (№3, 5, 27) та «пасківник» (№65) з шурфу №1.

СЕКЦІЯ 2

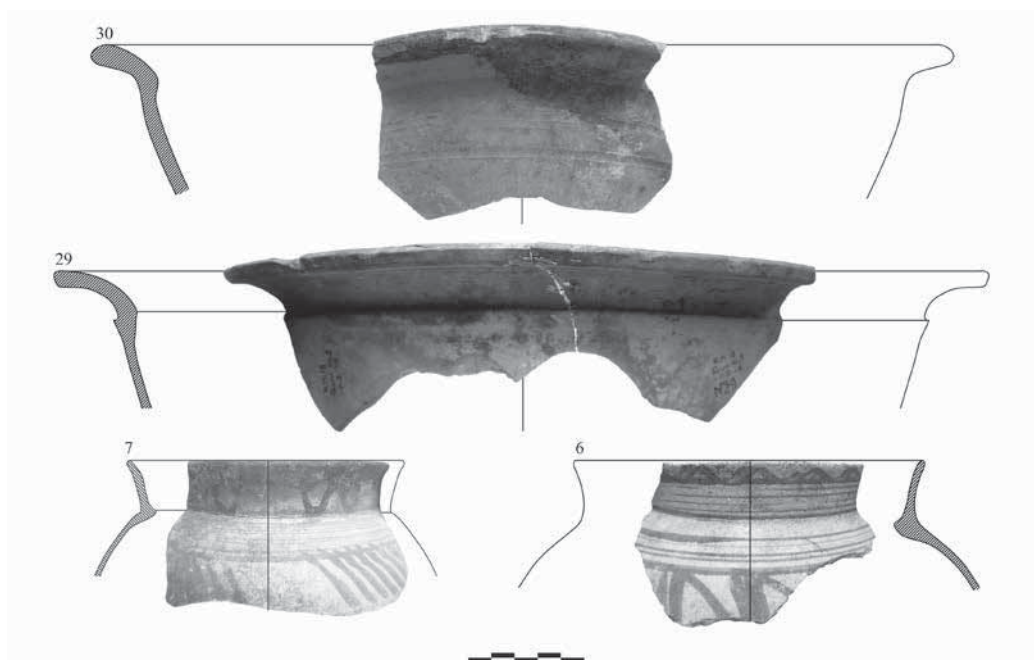

Рис. 11. Фрагменти макітер (№29,30) та бежевоглиняних горщиків з опискою (№6,7) з шурфу №1.

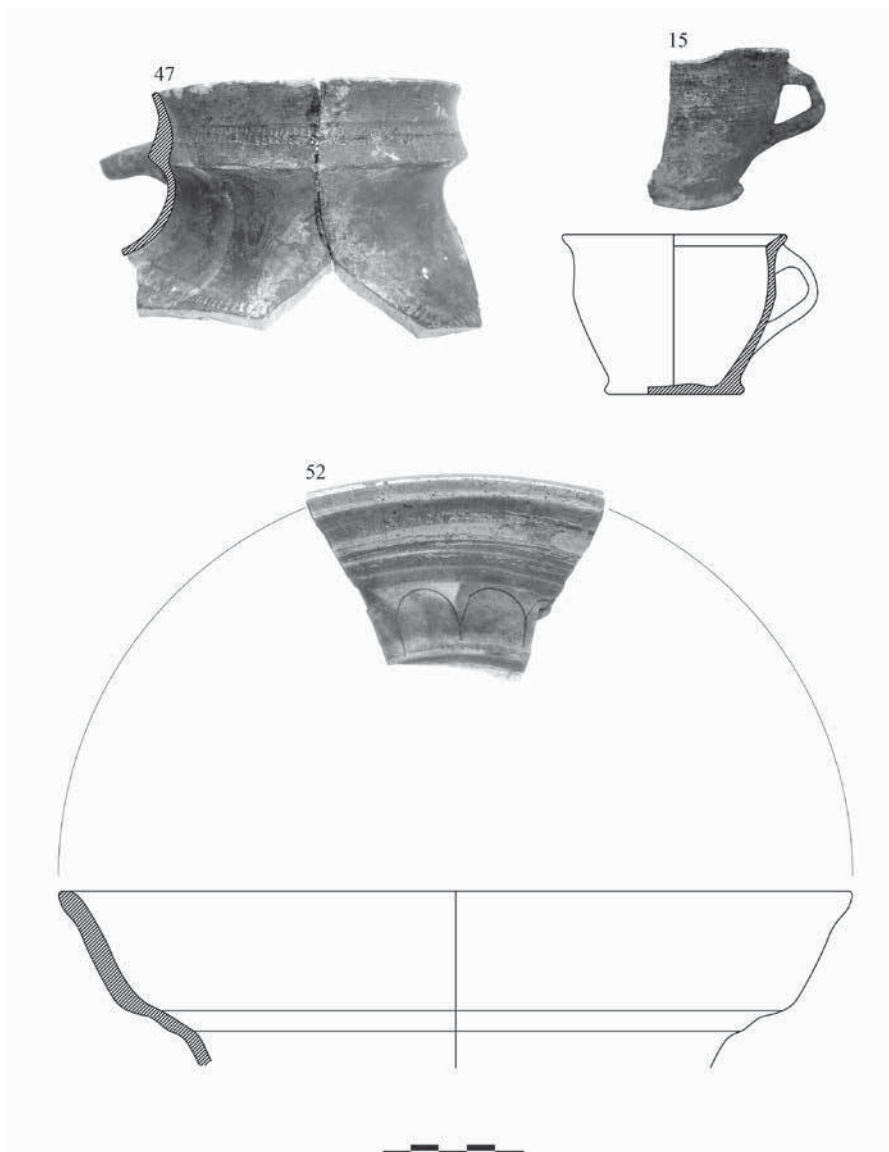

Рис. 12. Кухлик (№15); глек (№47) та фрагмент миски (№52) з шурфу №1.

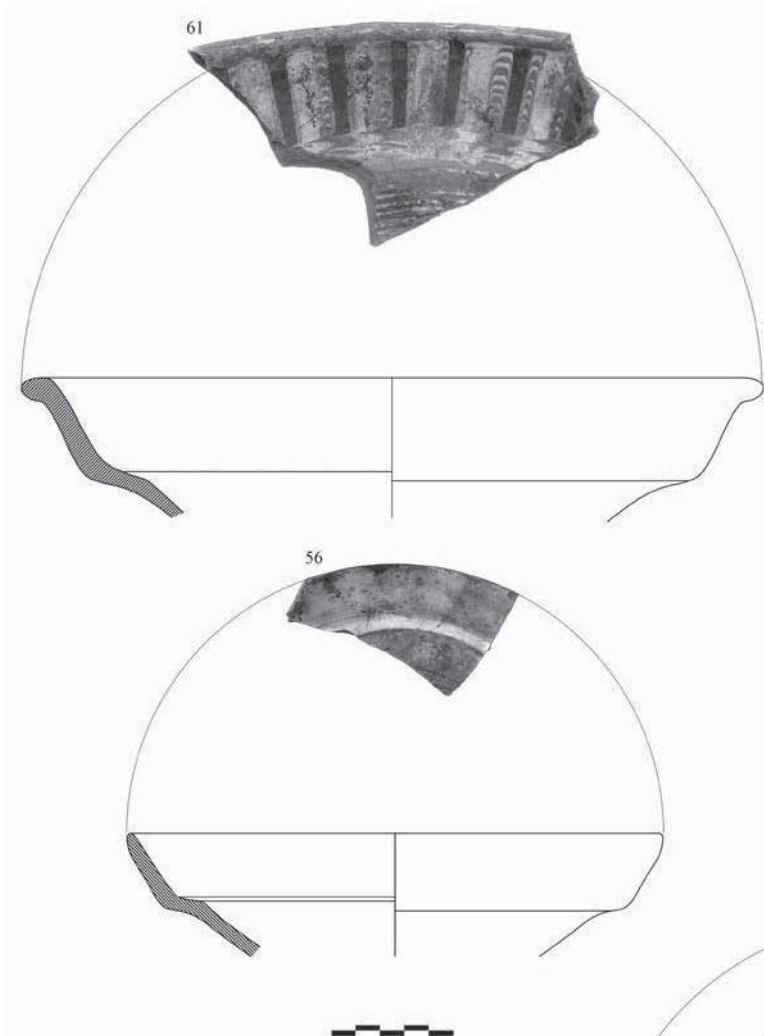

Рис. 13. Фрагменти мисок з шурфу №1.

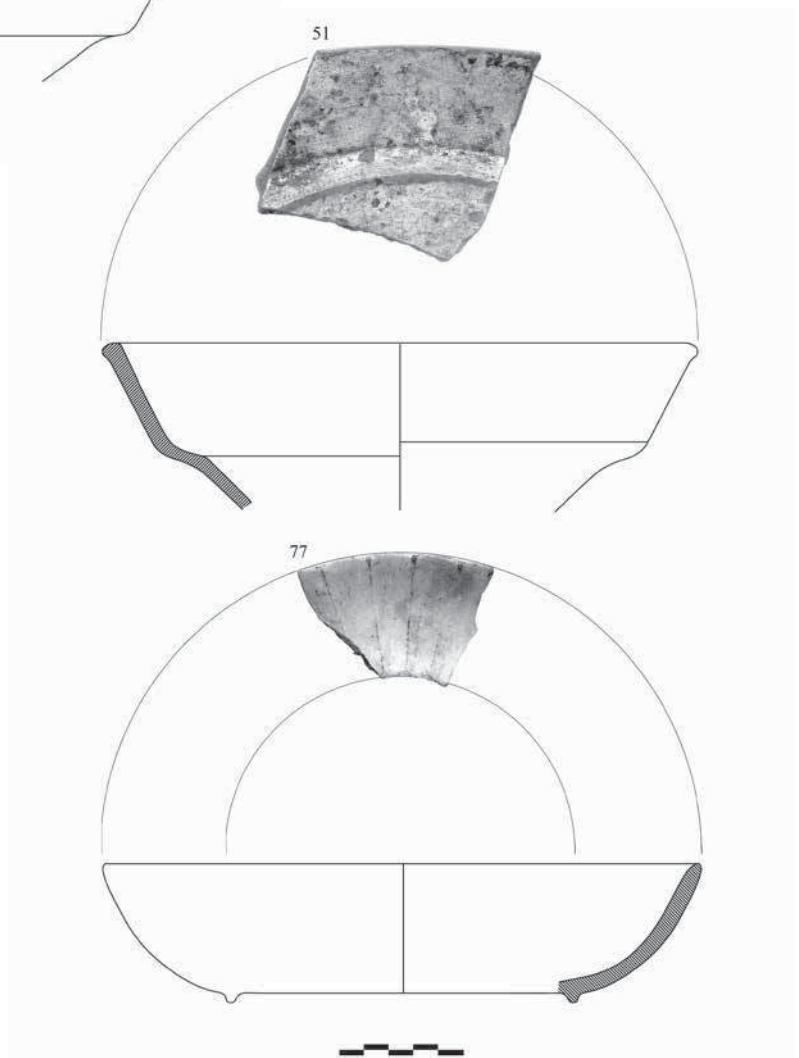

Рис. 14. Фрагменти мисок з шурфу №1.

СЕКЦІЯ 2

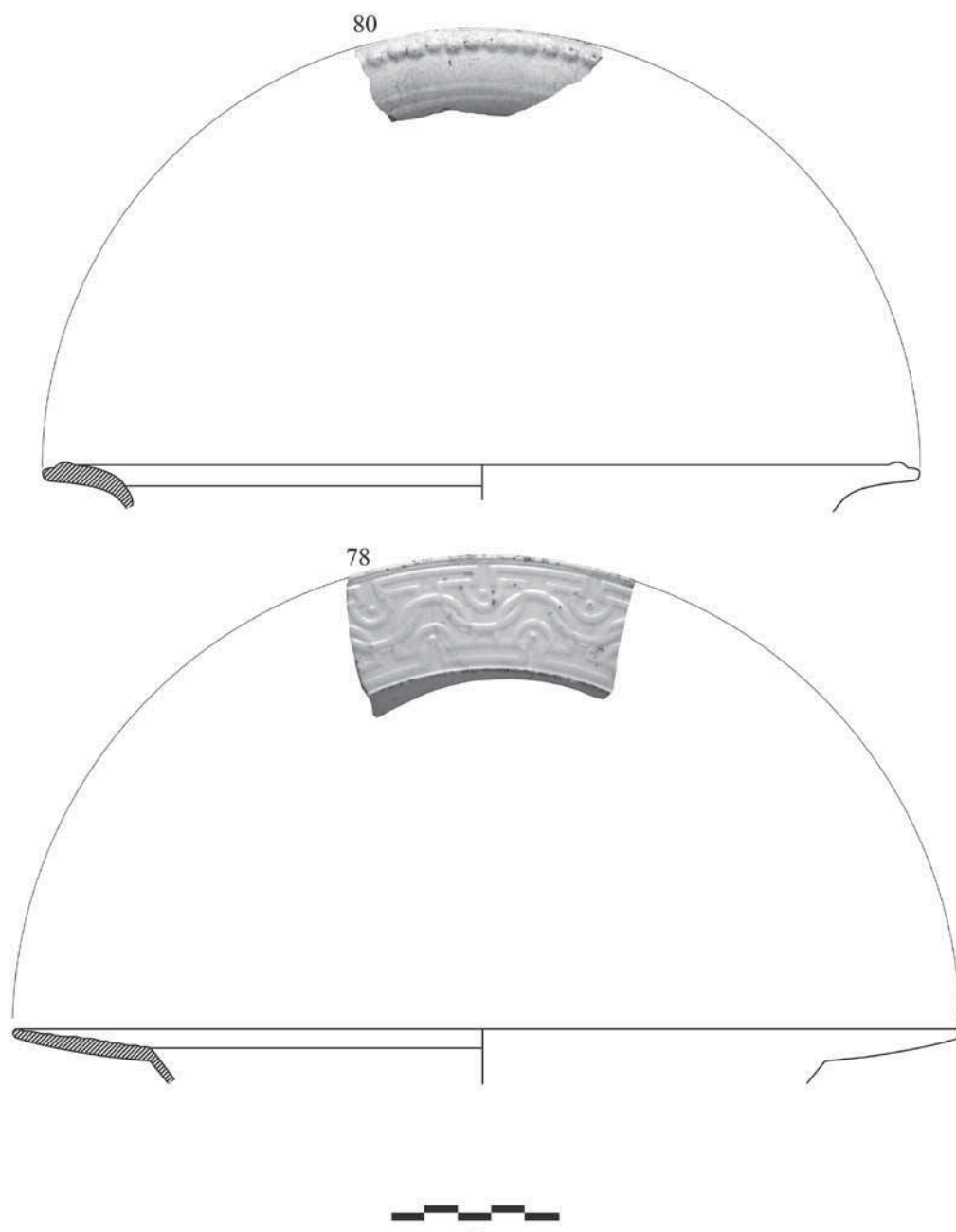

Рис. 15. Фрагменти фаянсових тарілок з шурфу №1.

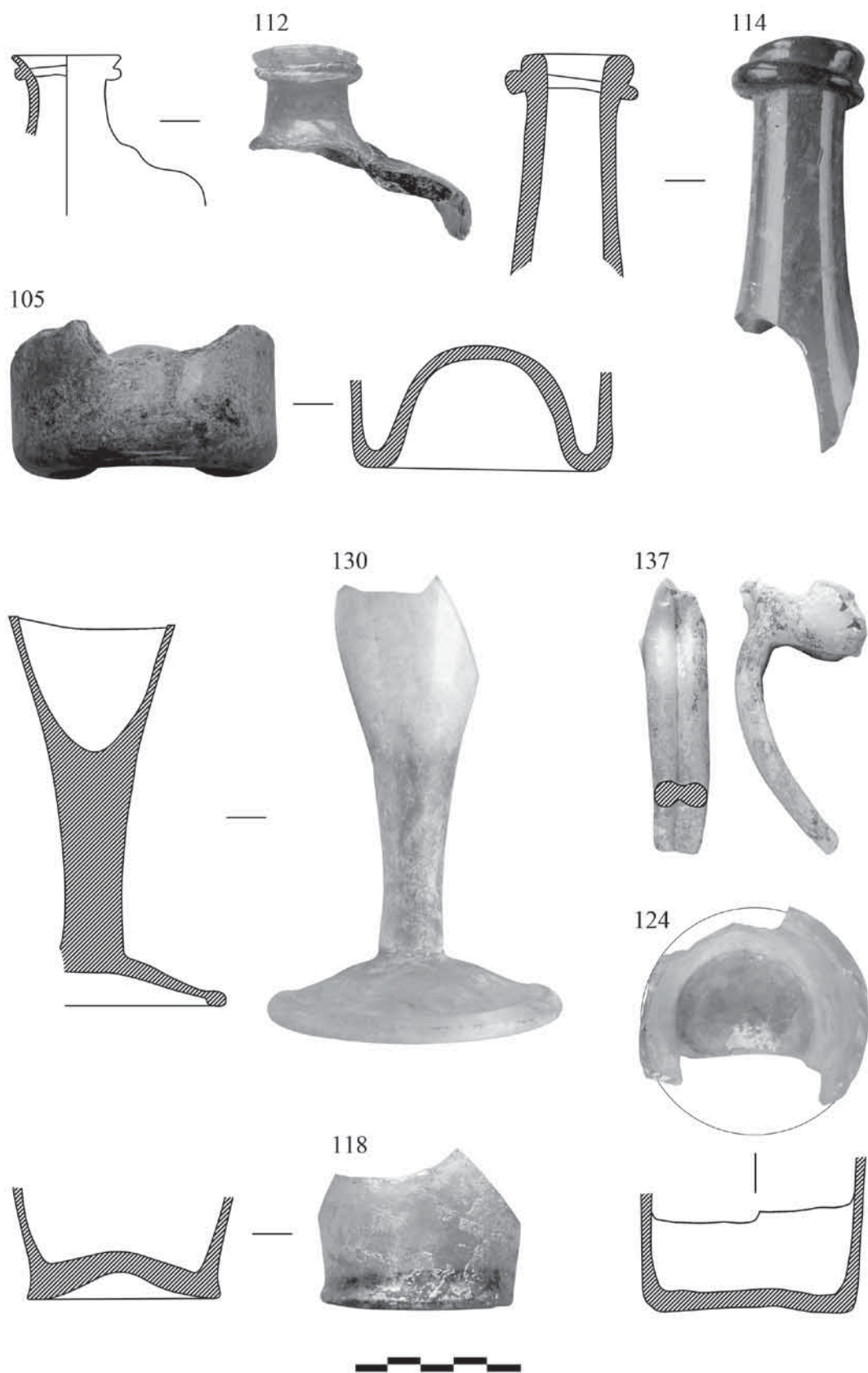

Рис. 16. Фрагменти скляного посуду з шурфу №1:
112 – штоф; 114, 105 – пляшки; 130 – фужер;
118, 124 – склянки; 137 – ручка.

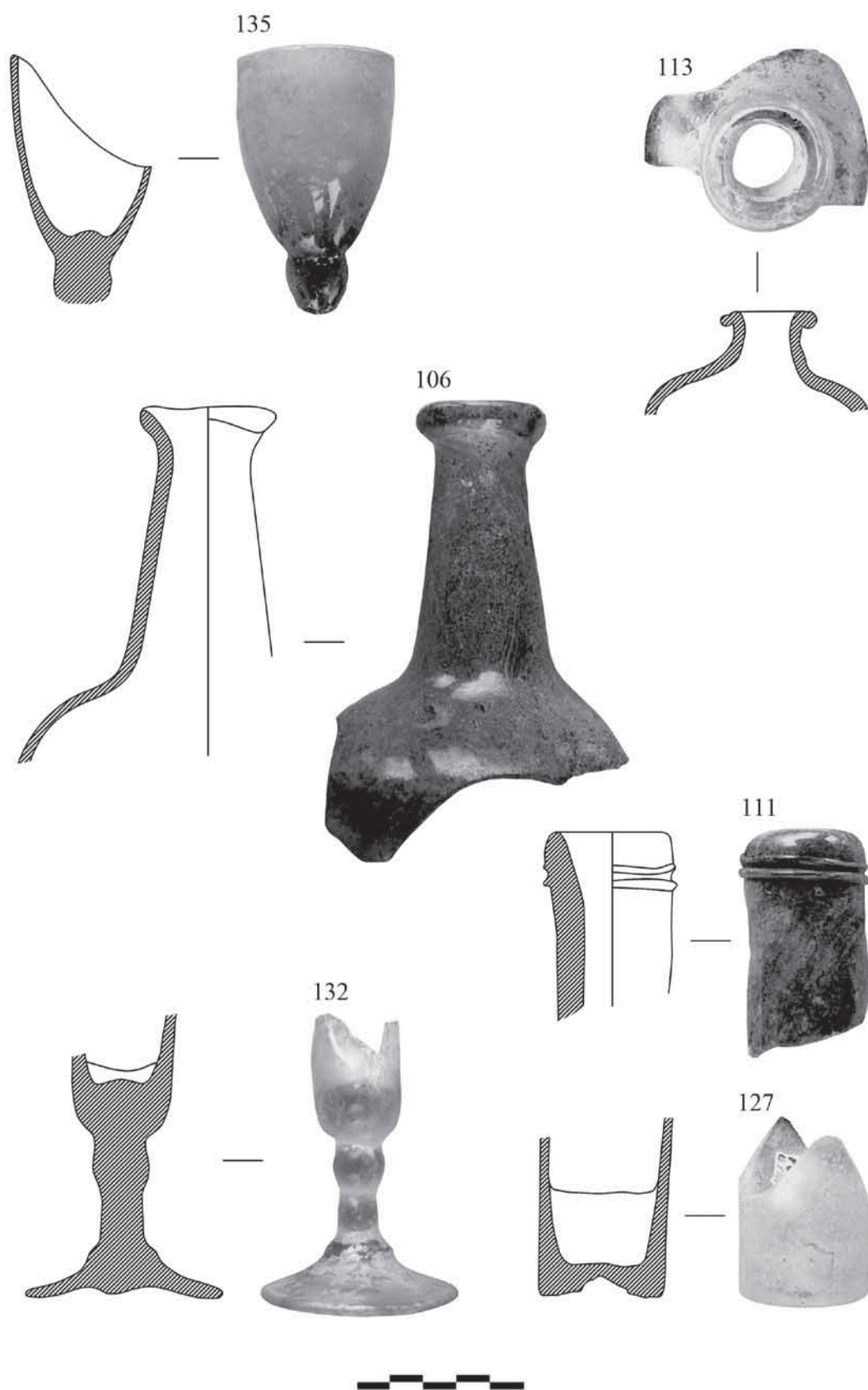

Рис. 17. Фрагменти скляного посуду з шурфу №1: 132 – стопка на ніжці;
135 – фужер; 113 – штоф; 106 – бутль, 111 – пляшка; 127 – стопка.

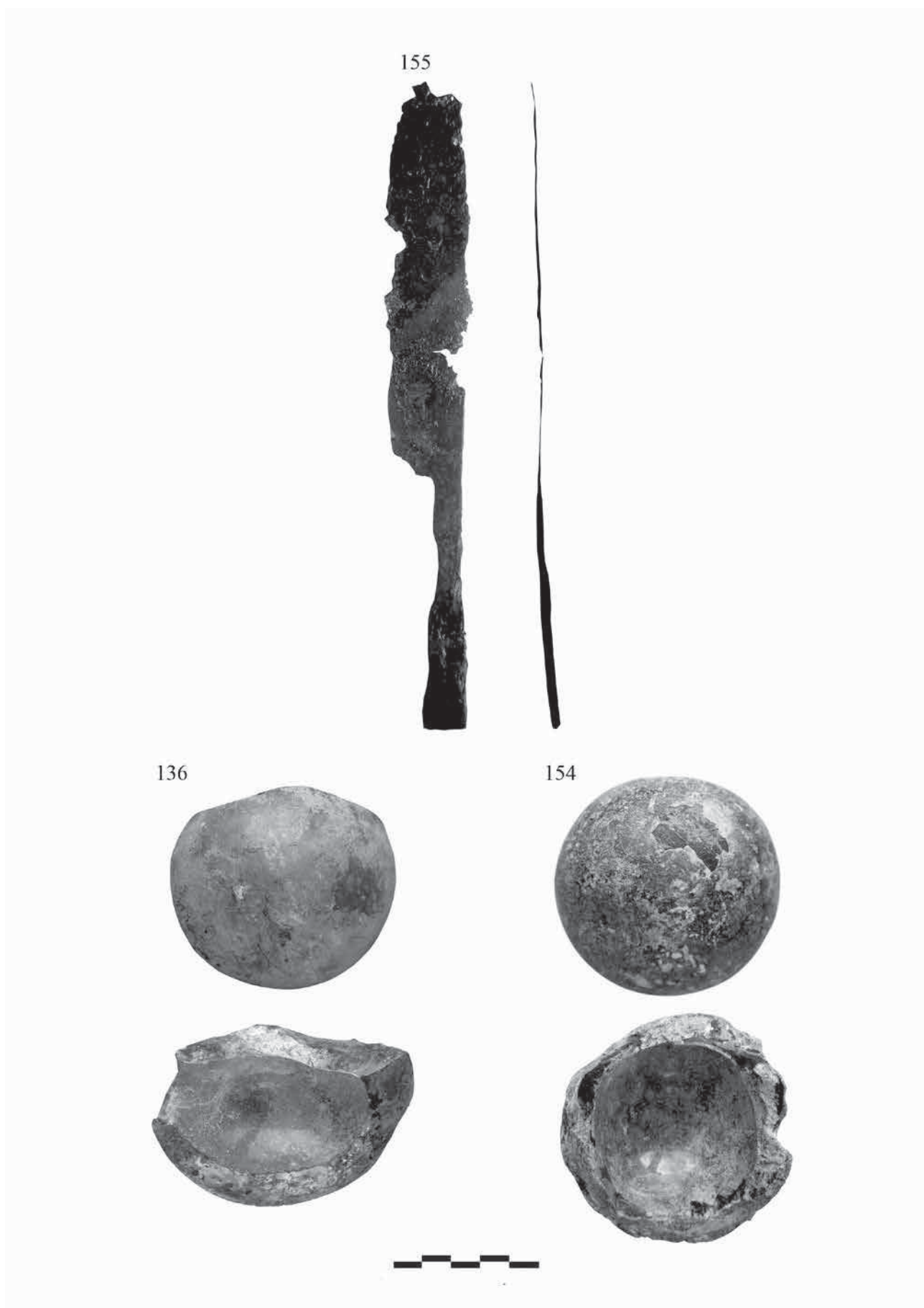

Рис. 18. Залізний ніж та фрагменти скляних гранат з шурфів №1-2.

158

159

160

Рис. 19. Фрагменти люльок для паління тютюну з шурфів №1-2.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

УДК 904 (477.43) „11/13”

Степан Тимків,
магістр історії,
педагог-організатор
Об'єднання Підліткових Клубів (ОПК)
за місцем проживання
Кам'янець-Подільської міської ради

ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ ГУБИНЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті на основі археологічних джерел з Губинського літописного городища XII–XIII ст., які виявлено під час розкопок 1997–2007, 2009–2016 рр. (с. Губин Старокостянтинівський район Хмельницької області), зроблено спробу охарактеризувати оборонну систему Губинського городища.

Ключові слова: вал, городня, Губин, городище, кліті, рів.

Історико-археологічні джерела, вивчення яких припадає, головним чином на 90-ті роки XX ст. та перші два десятиліття XXI ст., показали, що середньовічний Губин, як один із літописних поселень Болохівської землі XII–XIII ст., являв колись досить велике місто болохівського державного утворення (Якубовський 2020, с. 25–35).

Про оборонне будівництво літописного Губина дізнаємося з джерел, які побачили світ у період незалежності України. Вперше широкомасштабні археологічні дослідження на Губинському городищі здійснила експедиція Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 1997–2007, 2009–2016 польових сезонах під керівництвом археологів І. С. Винокура (1997–2005) та В. І. Якубовського (2006–2007, 2009–2016). Автор також був безпосереднім учасником розкопок з 2007 року як студент, а з 2010 р. як старший лаборант археологічної лабораторії означеного ЗВО.

Згідно з археологічними даними, які надійшли з розкопок цього центру, маємо можливість охарактеризувати військову архітектуру літописного Губина, перша згадка про який припадає на 1241 р. (ПСРЛ 1908, с. 838).

Історичний укріплений центр розташований у південній частині сучасного с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області, в місці злиття річок Случ і Ладижка – урочище Замок. Городище демонструє чотириоходльне планування, відомі в літературі як Північний, Південний, Південно-Західний і Південно-Східний укріплені майдани чи сектори (рис. 1), охоплюючи площу 4,6 га (Якубовський 2003, с. 46).

Нижче подаємо характеристику укріплених частин городища.

Так, північна частина або північний укріплений сектор городища являє собою самостійне, відособлене укріплення, захищене валом і ровом. Обидва кінці валу спроектовані на захід, безпосередньо в стрімкі схили правого берега р. Случ. Внутрішній вал по горизонту досягає крутизни 180, а відповідно крутизна зовнішнього схилу – 45°. Характерно, що у північній точці вал нависає над дном рову близько 9 м, на півдні – 1 м. Сама площадка овальної форми, площею 0,45 га (без валів і ровів), довша частина якої витягнута по лінії з півночі на південь (Якубовський 2020, с.).

Стосовно укріплень, то вказана частина городища з північного і північно-східного боку додатково укріплена ще трьома паралельними рядами валів з ровами між ними (площа 1,1 га), які захищають собою не тільки Північний майдан, але й Південно-Східну площадку. Кінці вказаних валів і ровів з півночі сплановані до лівого берега р. Ладижка, на сході – до в'їзду на територію городища (рис. 2).

Отже, північна частина Губинського городища демонструє замкнуту, незалежну від інших частин пам'ятки фортифікаційну систему, яка ззовні має вигляд багаторядних валів і ровів. Тобто, крім внутрішнього оборонного комплексу наявні ще зовнішні друга, третя і четверта фортифікаційні лінії.

За даними інструментальної зйомки, вал другої лінії досягає висоти 5 м, третьої – 3,5 м, четвертої – 2 м. Вся поверхня валів покрита різнотрав'ям, схили – стрімкі. Так, нахил внутрішнього схилу другої лінії

СЕКЦІЯ 3

по горизонту досягає 21° , зовнішнього – 26° . Обидві поверхні валу третьої лінії мають нахил до 30° . Четверта лінія: внутрішній нахил валу складає 12° , зовнішній – 22° . Довжина другої і третьої лінії валу – 100 м, четвертої – 75 м. Відстань між вершинами валів першої і другої лінії становить 20 м, третьої і четвертої – 10 м. Даний комплекс фортифікацій буквально впирається в річки Случ і Ладижку. Явно виражених ознак укріплень на західній стороні описаної площадки не спостерігається (Якубовський 2003, с. 43).

На площі Північного майдану відкрито багато клітей. Їх відкрито в основі внутрішнього периметру валу першої лінії у вигляді низки оборонних зрубів, які затильною частиною заблоковані до зовнішнього суцільного ряду приміщень, так званих клітей – городень, забутованих глиною. Сліди порожнистих клітей знайдено також із західної сторони майдану, де вони одним суцільним рядом замикають вузол оборони зі сторони урвистого берега р. Случ.

Залишки клітей – зрубів збереглися, головним чином, у вигляді одного–двох, іноді трьох рядів спалених чи напівсферичних колод, вертикально поставлених одна на одну на висоту від 0,25 до 0,50 м. Переважна більшість із них має прямокутну форму, окремі ромбовидні. Розміри клітей різні: у північній частині валу їх площа від 6–9 м², а східні від 2 м² до 8,24 м². Причому кліті №№ 2, 3, 11, 12, 13, 14, 18 досліджено як будівлі з підвальними приміщеннями, що вказує на їхнє двоярусне планування. Решта клітей були одноповерховими.

В процесі робіт зафіксовано рештки спалених дерев'яних перекриттів. Вони свідчать про наявність у клітях стелі, каркас якої створено з обтесаних дерев'яних брусків та каміння, встановленого поверх дерев'яного настилу на глиняно-пісчаному розчині. Такі конструктивні елементи стелі виявлено обваленими в заповнені 15 клітей. Аналогічні конструкції стелі досліджено також у західній частині пам'ятки, вздовж схилу берега р. Случ, що засвідчує про наявність там оборонної смуги у вигляді одного ряду клітей (Винокур 2003, с. 52).

Отже, ці дані дозволяють зробити висновок про те, що верхні частини клітей, вкритих кам'яним панцером, регулярно колись використовувався як бойовий хід – доріжка для вояків (рис. 3).

До Північної площадки примикає Південний майдан городища м. Губина. Дослідники визначають його площу 1,6 га. Вказане укріплення захищають два паралельних ряди валів і ровів, вони розташовані півколом і охоплюють її з південної і південно-східної сторони. Із західної сторони укріплення захищене річкою. Вали, які захищають укріплення мають загальну довжину 435 м. Довжина внутрішнього валу сягає довжини – 175 м, зовнішнього – 260 м. Висота валів сягає відповідно 5 м і 3,5 м. Відстань між вершинами валів по лінії захід-схід до 35 м, по лінії північ-південь до 25 м. У південно-західному і східному боці на валах місцеве населення в минулому проклало дорогу. У східній стороні на валах помітні незначні западини, фахівці вважають, що в минулому там могли проводитися розкопки. Вали задерновані травою, мають крутий схил. Поверхня валів задернована, схили їх круті, наприклад, внутрішній вал досягає крутизни – 26° , відповідно зовнішній – 30° (Винокур 2003, с. 15).

Таким чином, напільна оборонна смуга (вал і рів) і головна фортифікаційна лінія захищали Південний укріплений сектор городища з півдня. З півночі вказану площадку від дитинця відділяє глибокий рів, який місцями візуально добре зараз простежується. Із західної сторони територія посаду обмежується укріпленнями Південно-Західного сектору та стрімкими схилами берега р. Случ. Тобто, територія вказаного укріплення оточена ще трьома складовими частинами, які мають свої самостійні укріплення.

Починаючи з 2007, 2010–2016 років територія Південного майдану вивчалася тією ж кам'янецькою експедицією під керівництвом В. І. Якубовського (Якубовський 2015, с. 149–160). На основі проведених досліджень було виявлено низка клітей заблокованих з городнями. На основі цього, автор подає власну реконструкцію будови першої оборонної лінії Південного сектору. Вона виглядає наступним чином. Верхня частина демонструє заборало з бійницями на стінах городень та дерев'яного накриття у вигляді драпки, яке захищало від дощу і снігу верхню частину площі не тільки городень, але й клітей порожнистого типу, які прилягали до городень з внутрішньої сторони.

Нижня частина – це дерев'яні кліті і городні, що являли собою суцільну дерев'яну стіну зовнішньої сторони оборонної лінії. Городні були заповнені глинами, які щільно заповнювали простір цих об'єктів. Глину вибирали із рову, який викопували вздовж контуру дерев'яної фортифікаційної оборонної лінії Південного укріпленого сектору – складової частини оборонного фортифікаційного комплексу Губинського городища. Городні, нависаючи над краєм рову, становили собою малодоступну фортифікаційну споруду. Подібну будову репрезентують фортифікаційні лінії північного, південно-західного укріплених майданів. Південно-східний сектор захищав звичайний ґрунтовий вал.

У межах території майдану дослідники експедиції виділяють незначне невеличке укріплення, зазначене в польовому звіті як Південно-Західна площадка. Її площа разом з фортифікаціями становить 200 м² (0,02 га). Територія майданчика захищена невисоким валом, загальна довжина якого 70 м. Із зовнішньої сторони валу проглядаються сліди рову. Згідно з дослідженнями 2009 року, рів досягає ширини 7 м 80 см.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

У верхній частині цей елемент захисту має коритовидну форму, далі конусовидно сходить на кут, утворюючи пірамідальний профіль, вершина якого опущена вниз. Рів проявив наступну стратиграфію: зверху зафіксовано дерновий шар, нижче залягав ґрунт темного відтінку товщиною 1 м, нижче знаходився темний злежаний ґрунт товщиною 0,80 м, перемішаний з камінням і фрагментами кружального давньоруського посуду XIII ст. Аналогічні уламки простежено також і у верхній частині заповнення рову.

Розкопками 2009 експедиційного сезону з'ясовано, що в насипі внутрішнього схилу валу складовими елементами оборонного поясу були рештки клітей порожнистого типу. Вони були тісно заблоковані з городнями, які виявлено у насипі зовнішнього схилу валу (Якубовський 2010, с. 453).

Крім того, заїзд на дану площадку, як на територію дитинця відсутній. З південного сходу до означеного укріплення підступає ґрунтова дорога, прокладена через дві лінії валів і ровів, що захищали територію Південного майдану. Відомостей про час створення ґрунтової дороги на вказані сектори немає. Проте точно відомо, що ґрунтову дорогу останній раз поновили у 2004 році, готуючи її для проїзду автотранспорту на територію пам'ятки в час відзначення 800-річного ювілею з дня заснування с. Губин.

Розміщений вказаний майданчик безпосередньо над р. Случ. З вказаного місця проглядається добре місцевість по річці. Археологи вважали, що дане укріплення могло слугувати феодальним теремом-двором або виконувати функцію річкового маяка. Адже, у цьому місті русло р. Случ міняє свій напрямок на північний, що дає можливість огляду річки в різні боки (Якубовський 2003, с. 46).

Четверту долю в планувальній структурі городища складає територія Південно-Східного майдану. Загальна площа її 1,1 га. Територія її півколом охоплює городище з південного та східного боків, з північного боку її прикриває трьохрядна лінія валів і ровів Північного майдану. З інших боків площадку захищає однорядний вал, одна сторона якого на заході спрямована до р. Случ, друга спадає до лівого берега р. Ладижки. Його залишки зберігаються тільки зі східної сторони, з південного боку його повністю розсунули місцеві жителі, використовуючи для своїх потреб (Винокур 2003, с. 16).

На вказаному укріпленні широкомасштабних досліджень не проводилося, лише невеличкий розкоп площею 33 м² закладено у 2007 році в місці розриву зовнішнього валу, що захищає городище зі східної сторони.

Виходячи з цього, дані розкопок не дають повної картини щодо забудови території та вигляду і часу створення фортифікацій. Дослідники вважають, що будівництво фортифікаційної лінії у вигляді земляного зовнішнього валу, що захищав Губинське городище зі сходу, відбулося не пізніше останньої чверті XII ст. Підтвердженням цього є виявлений керамічний матеріал (Якубовський 2008, с. 272).

Отже, завдяки особливостям рельєфу місцевості місто і фортеця були природно добре захищені, бо городище знаходиться на висоті 9 м вище від рівня води в річці Случ. Крім того, кожна з чотирьох частин городища має свої захисні споруди – це вали та рови. Планування і зведення дерево-земляних фортифікацій в Губині було повністю узгоджено з вказаними особливостями рельєфу. Літописний Губин, як і деякі інші «гради» Болохівської землі XII–XIII ст., був розташований у місці злиття двох річок. Це певною мірою визначило ту систему валів і ровів, яку реалізували давньоруські зодчі-фортифікатори у XII столітті.

Сьогодні територія Губинського літописного городища покрита трав'яним покривом і у весняно-літньо-осінні місяці місцеві жителі випасають там корів. Місцями пам'ятка вкрита старими ялинками, які посаджені на городищі у 1947 році.

Література

- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. І. *Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997–2003 рр. До 800-річчя Губина*. 2004. Київ; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів.
- Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись*. Т. 2. 1908. Санкт-Петербург.
- Якубовський, В. І. 2002. *Болохівська земля XII–XIII ст. Історія, матеріальна культура, економіка*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута».
- Якубовський, В. І. 2010. Дослідження середньовічного м. Губин та його околиць у 2009 році. В: *Археологічні дослідження в Україні*. Київ; Луцьк: Ін-т археології НАН України, с. 492–494.
- Якубовський, В. І. 2015. Окольні град літописного Губина у контексті археологічних робіт. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, 7, с. 149–160.
- Якубовський, В. І. 2003. *Скарби Болохівської Землі*. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006.
- Якубовський, В. І. 2008. Укріплення Південного і Південно-Східного майданів Губинського городища за матеріалами розкопок 2007 року. *Освіта, наука і культура на Поділлі*, 12, с. 270–273.

СЕКЦІЯ 3

In the article on the basis of archeological sources from the Hubyn chronicle settlement of the XII–XIII centuries, which were discovered during excavations in 1997–2007, 2009–2016 (Hubyn village, Starokostiantyniv district, Khmelnytsky region), an attempt is made to characterize the defense system of the Hubyn settlement.

The settlement demonstrates a four-part planning, known as the North, South, South-West and South-East fortified squares. This center is known to the local population as the Castle.

The area of the settlement is 4,6 hectares, and together with the agricultural district and the protection zone it is 33 hectares. For comparison: the settlement near Shepetivka occupied 3,6 ha, the Telizhynets settlement – 3,5 ha, Lyubarske – 2,86 ha, Kolodyazhynske – 1,8 ha, the settlement on the river Zhar – 1,3 ha, Raikovetske – 1,25 ha.

Chronicle Hubin, according to the classification developed by P. P. Tolochko, can be attributed to the third group of cities area, which was from 2,5 to 10 hectares.

Key words: shaft, garden, Hubyn, settlement, cage, ditch.

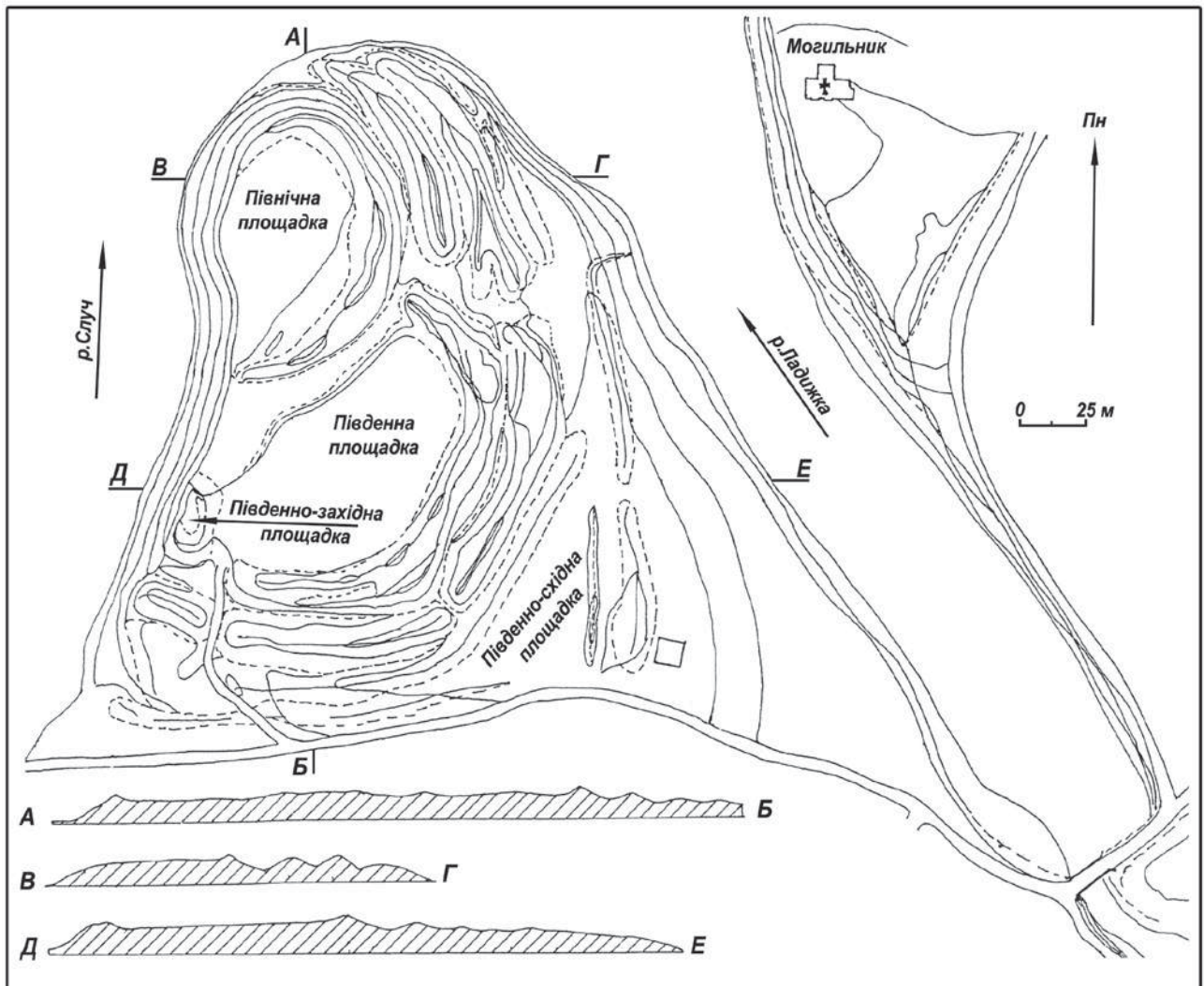
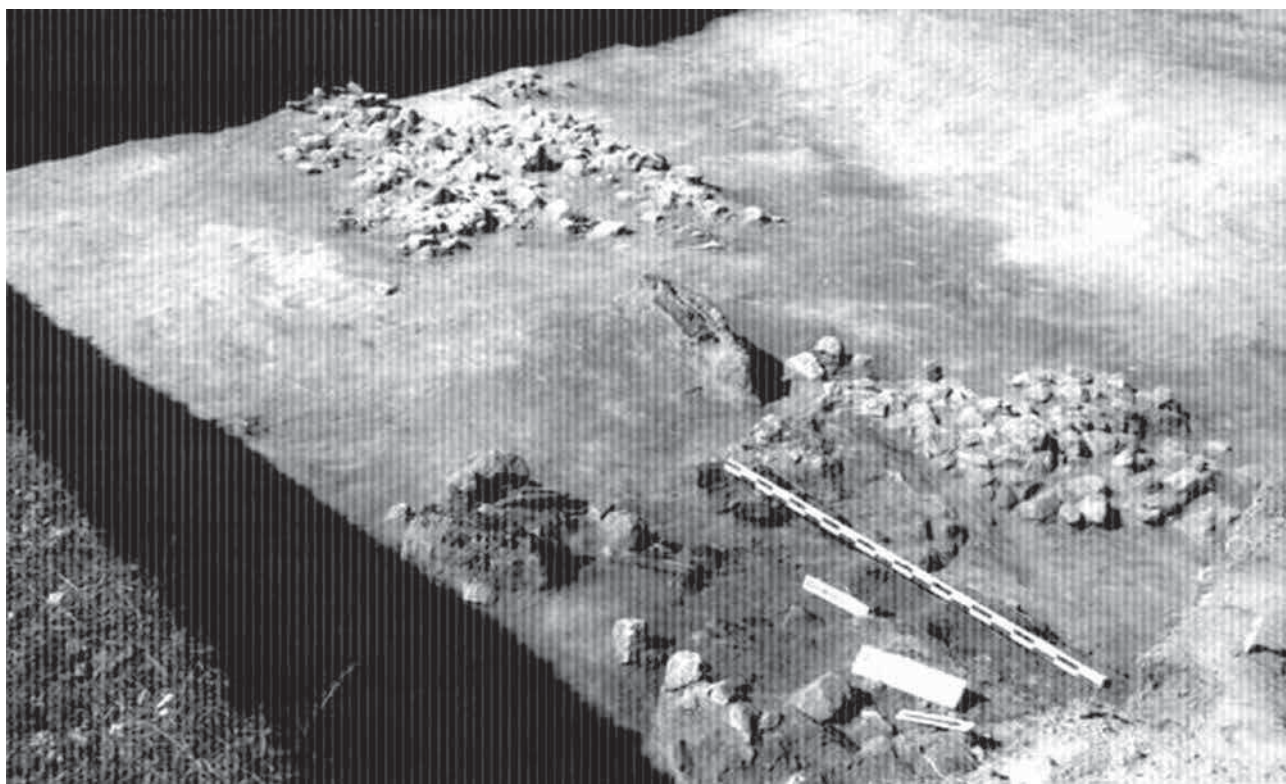

Рис. 1. Інструментальний план Губинського городища.

*Рис. 2. Трьохрядний оборонний комплекс Північного укріплення Губинського городища.
Аерозйомка 2015 року.*

*Рис. 3. Камінний настил верхніх частин клітей на ділянці XXXIV (2206 рік).
Вид з північного сходу. Фото В. І. Якубовського.*

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ВІЙСЬКОВОЇ ОБОРОННОЇ АРХІТЕКТУРИ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ XII–XIII СТ.

У статті досліджуються особливості фортифікаційної системи військово-стратегічних центрів Болохівської землі. На тлі археологічних досліджень автор аналізує стан оборонних споруд в окремих укріплених центрах означеного адміністративного осередку.

Ключові слова: *городище, гради, археологічні дослідження, археологічний комплекс, городня, кліть, оборонні споруди, пам'ятка.*

Гради болохівської держави XII–XIII ст. стали відомі, головним чином, завдяки назві літописних міст Деревич, Губин, Кудин, Городець, Божськ та інших, які ось уже більше півтори століть знаходяться в полі наукових інтересів дослідників.

Цю тематику розглядає і ця стаття, покликана розширити джерела з історії військово-оборонних систем городищ означеного політичного утворення. В роботі не дано відповіді стосовно всіх аспектів історії болохівських міст. Завдання полягає в тому, щоби узагальнити накопичену сьогодні інформацію про фортифікаційні споруди окремих болохівських градів з метою реконструкції та музеєфікації їхньої оборонної системи і оборонних споруд синхронних городищ Південно-Західної Русі.

Болохівські гради мають чіткі хронологічні рамки, верхня дата яких обмежується кінцем XII ст., а нижня – серединою XIII ст. (ПСРЛ 1908, с. 838).

Будівельні рештки для характеристики оборонного будівництва цих міст репрезентовано руїнами споруд фортечного типу, ключовою рисою яких є наявність оборонних елементів, що утворюють замкнуту територію для захисту. Рештки таких укріплених пунктів в археології прийнято визначати терміном «городища» або «гради». Вони володіють певними ознаками, які впадають у вічі у процесі візуального огляду.

Розвідки дослідників П. А. Раппопорта (Раппопорт 1955, с. 52–59), М. П. Кучери (Кучера 1979, с. 66–72) та обширні археологічні дослідження, здійснені автором у другій половині XX-го – початку XXI ст. на території окремих болохівських градів, показали, що основним видом оборонного будівництва було спорудження багаторядних оборонних смуг, якими оточували внутрішнє укріплення. До цих ознак належать планова схема і просторове розташування укріплених частин.

Прикладом болохівських оборонних споруд, що добре збереглися та досліджувалися є оборонний комплекс м. Городця (Якубовський 1996, с. 24), яке ототожнюється з городищем на р. Іква (Якубовський 2003, с. 34). Знаходиться в урочищі Вали, розташовуючись на мисовому виступі правого берега р. Іква (ліва притока Південного Бугу) навпроти с. Теліженці Старосинявського району Хмельницької області. Протягом 1973–1984 і 1989 експедиційних сезонів воно вивчалось автором. Являє собою укріплений однодолний центр площею 35200 м², до якого прилягає давньоруське неукріплене селище XII–XIII ст. площею 23 га. Внутрішнє подвір'я городища захищене трьома лініями підковоподібних валів і ровів (рис. 1), які кінцями сплановано на північ, майже впритул до схилу р. Ікви (Якубовський 2003, с. 72).

Розкопками з'ясовано, що каркас головної (першої) оборонної лінії (зараз має вигляд валу), складають руїни двохрядних зрубів, конструктивно зчеплених між собою в єдину суцільну лінію. Приміщення типу порожнистих клітей створюють першу лінію, а другу – рештки городень, заповнених глиною. Тобто, городні і кліті разом виявляють комбіновану фортифікаційну систему, яка півкільцем оточує двір городища зі сходу, півдня і заходу. Північну сторону городища захищають тісно зблоковані між собою чотиристітні зруби, які замикають оборону з боку річки Ікви доступ на територію городища.

Зовнішня (третя лінія) схема фортифікацій городища на р. Ікві представлена звичайним земляним валом і ровом. Характерно, що вздовж гребеня валу у 1989 році виявлено руїни дерев'яного частоколу. Його сліди зафіксовано по ямках вздовж вершини валу та по уламках спалених стовпів, рештки яких розчищено на дні рову (Якубовський 2003, с. 34).

У межах північно-західного кінця головної оборонної лінії м. Городця дослідженнями зафіксовано 7 клітей. Відкриті приміщення являють собою рештки спалених прямокутних зрубів розмірами від 2,3×2 м до 3,2×2,4 м. Їх знайдено по руїнах нижніх вінець, покладених вертикально одна на одну на висоту 2–3-ох рядів. На стінках клітці № 6 виявлено рештки вапняного розчину.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Долівки в означених будівлях глинобитного походження, добре утрамбовані глиняно-органічною сумішшю. На їхніх поверхнях знайдено різноманітний господарсько-побутовий інвентар: прикраси, зброю, предмети військового спорядження, ремісничі інструменти тощо. Окремо слід згадати знахідки з кліті № 6. Як з'ясувалося, у ній, разом з предметами матеріальної і духовної культури, виявили також кістки дитини.

Заповнення клітей стратиграфічно складав шар потужного завалу у вигляді темного ґрунту, перемішаного з уламками спалених дерев'яних конструкцій, обмазкою стін та глиною, яка місцями була випалена вогнем до цегляного кольору. Цей шар перекривав настил каменю у вигляді доріжок, встановлених на глиняній платформі безпосередньо над будівельними стелями клітей. Тобто, порожнисті кліті зверху були перекриті своєрідною кам'яною доріжкою, що засвідчує про регулярне використання перекриття.

Дерев'яні рештки порожнистих клітей, зафіксовані в час розкопок городища на р. Ікві, встановлено на спресованій материковій глині світло-жовтого відтінку. Печей у клітях не знайдено. Ця обставина, проте, не виключає версії про здійснення клітями функцій стаціонарного житла, оскільки вивчення такого типу далеке до завершення.

У контексті означеної проблеми значний інтерес виявляють також матеріали з розкопок городища болохівського м. Божська, які, як і розкопки м. Городця, проводилися під керівництвом автора.

Укріплений центр стародавнього Божська розташовується на високому мисовому виступі корінного берега р. Згар, при впадінні в неї її лівої безіменної притоки – струмка. Займаючи панівне становище, залага городища легко могла проконтролювати дороги і водну артерію, які прилягли до фортеці.

Городище, маючи форму неправильного кола (рис. 2), охоплює площу розміром 90×120 м. Знаходиться за 180 м від південно-західної околиці с. Городище, що в Деражнянському районі Хмельницької області, в урочищі Город Богів (Якубовський 1972, с. 99–106).

З північної і західної сторони територія історичного городища оточена стрімкими схилами берегів р. Згар та її безіменною притокою. З північного заходу та північного сходу, або з напільної сторони, подвір'я фортеці захищено високим валом і глибоким ровом. Причому вал розірвано ґрунтовою дорогою на ширину 6,3 м, яку прокладено у 30-х роках XX ст. для проведення на території городища хліборобських робіт. Поверхня пам'ятки, як і територія всього мисового виступу, залісна сосною, посадженою у 1963 році.

До городища прилягають два неукріплені селища з матеріалами XII–XIII ст.

Роботами, які у 1968–1972 роках здійснено у південній і північно-східній частині городища відкрито ряд археологічних об'єктів. Серед досліджених комплексів виділяються, передусім, вісім клітей порожнистого типу, які знаходяться в системі оборонної архітектури вказаного городища. Будівлі конструктивно дуже подібні до клітей, описаних вище. Причому в південній частині пам'ятки вони склали другий ряд приміщень, а у північно-східній – третій ряд, створюючи кільце зрубів, причеплених до городень. Розмір клітей 4,0×4,4 м, 4,4×4 м, 4,8×3 м. У південній частині городища залишки клітей стратиграфічно зафіксовано на глибині 0,7 м, а в північно-східній їх виявлено на глибині від 2,4 до 3,6 м від R, встановлено на вершині валу. Кліті вивчено в спаленому стані. На уцілілих вінцях стін простежено вапняну побілку.

Підлога клітей – глинобитна. Інтер'єр клітей №№ 1, 4 складали пічні черені діаметром 0,75–0,80 м, їх простежено на висоті 0,15–0,2 м від рівня горизонту долівок. На долівках, поруч з предметами матеріальної культури XII–XIII ст., розчищено кістяки захисників м. Божська. Наприклад, 7 кістяків зафіксовано в одній тільки кліті № 2. Ще чотири людські кістки присутні були у кліті № 4.

Окрім розкопаних клітей, дослідженню підлягали вал і рів у місцізнаходженні в'їзду, викопаного у 30-х роках XX ст., з метою заїзду на подвір'я городища. Як показали розкопки, вал у тому місці досягає висоти 3 м, його ширина – 12 м. Глибина рову 2 м, ширина 6,4 м. На дні рову зафіксовано рештки спалених дерев'яних протесів.

Дослідженнями на валу встановлено один будівельний горизонт. Його складовими виявилися глини і рештки спалених зрубів-городень і клітей порожнистого типу. Наявність глин у тілі валу засвідчує, що нею утрамбовували міжстінний простір городень. Власне, дерев'яні конструкції майже не збереглися, але їх сліди у вигляді контурів спалених колод і обпаленої глини, що проявилось в профілях і планах, в загальних рисах свідчать про наявність двох рядів городень (ширина 3,5 м кожного зокрема), заблокованих між собою вздовж лінії валу. Причому, на кутах городень простежено простінкові стяжки.

До внутрішнього кільця городень, як свідчить стратиграфія, впритул прилягав третій ряд клітей-зрубів порожнистого типу. У заповненні клітей знайдено чисельно значний матеріал (кружальні форми кераміки, прикраси, вістря сіл, намистини тощо), які синхронні тим знахідкам, які виявлено в перегорілому культурно-му шарі XI–XIII ст., зафіксованого в південній частині подвір'я пам'ятки.

Таким чином, усе це дозволяє зробити висновок, що північно-західна і північно-східна укріплена лінія виникла не пізніше кінця XI ст. Стратиграфічно вона представлена руїною трьох рядів зрубів. Її зовнішню, склали двохрядна смуга заблокованих городень, а внутрішню – кліті порожнистого типу.

Аналогічно ряд зруйнованих порожнистих клітей захищали подвір'я городища з півдня і південного заходу. До зовнішнього боку клітей, заблокованим кільцем, прилягали городні. Їхні сліди фіксуються потужним шаром перепаленої глини цегляного відтінку, яка наявна вздовж контуру південної і західної частин подвір'я пам'ятки.

Безумовно, цінними є також дані про оборонне будівництво в системі фортифікацій на території Колодяжинського городища. Зокрема, у межах укріпленої частини відкрито рештки 24-ох приміщень спалених клітей, які склали основну головну оборонну смугу Колодяжинського городища (Юра 1962, с. 60–64).

До числа воєнної Болохівської архітектури належать також оборонні смуги Губинського історичного городища (Якубовський 2020, с. 101–106), літописної Гнійниці (Якубовський 1994, с. 449–450), Болохова (Якубовський 2006, с. 339–343) та інших укріплених центрів болохівської держави XII–XIII ст.

Результати, отримані в процесі розкопок болохівських укріплень, як і висновки цього повідомлення, безумовно, можуть бути використані реставраторами і працівниками культурно-освітніх закладів у справі музеєфікації фортифікацій середньовічних літописних центрів і замків Південно-Західної Русі.

Література

- Кучера, М. П. 1979. Дослідження городищ на Волині і Поділлі. *Археологія*, 29, с. 66–72.
- Полное собрание русских летописей. *Ипатьевская летопись*. Т. 2. 1908. Санкт-Петербург.
- Раппопорт, П. А. 1955. *Города Болоховской земли. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории, материальной культуры*, 57, с. 52–59.
- Якубовський, В. І. 1994. Археологічні роботи на території літописної Гнійниці. В: *Велика Волинь: матер. між-нар. наук.-краєзн. конф.* Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, с. 449–450.
- Якубовський, В. І. 1997. Божськ – місто Болохівської держави. В: *Хмельниччина: роки становлення та поступу: матер. всеукр. наук. іст.-краєзн. конф.* Хмельницький, с. 205–220.
- Якубовський, В. І. 2002. *Болохівська земля XII–XIII ст. Історія, матеріальна культура, економіка*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута».
- Якубовський, В. І. 1972. Пошуки мертвого міста. *Жовтень*, 12, с. 99–106.
- Якубовський, В. І. 1996. Розкопки болохівського м. Вали. В: *Матеріали науково-практичної конференції. Меджибіж: 850 років історії*. Меджибіж, с. 24–26.
- Якубовський, В. І. 2006. Середньовічний Болохів в історії України. В: *Міжнародний науковий конгрес українських істориків: Українська історична наука на сучасному етапі розвитку*. Т. 2. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, с. 339–343.
- Якубовський, В. І. 2003. *Скарби Болохівської Землі*. Кам'янець-Подільський: Медобори.
- Юра, Р. О. 1962. Древній Колодяжин. *Археологічні пам'ятки УРСР*, XII.

This article investigates the features fortification system of military-strategic centers Bolohivskoyi earth. Against the backdrop of archaeological research by analyzing the state of defenses in some fortified centers appointed administrative branch and submit the reconstruction.

Excavations have shown that the Bolokhiv ridges have a clear chronological framework, the upper date of which is limited to the end of the twelfth century, and the lower – the middle of the thirteenth century.

The defense system of these settlements is represented by embankments and ditches. Based on the design features of the shafts, and on the basis of burnt lower crowns of stands and log cabins, we can conclude that the elements of the base of the inner defensive strip were hollow stands, interlocked with single-row and multi-row vegetable gardens.

Key words: fort, archaeological research archaeological complex, vegetable, crate, defensive structures monument.

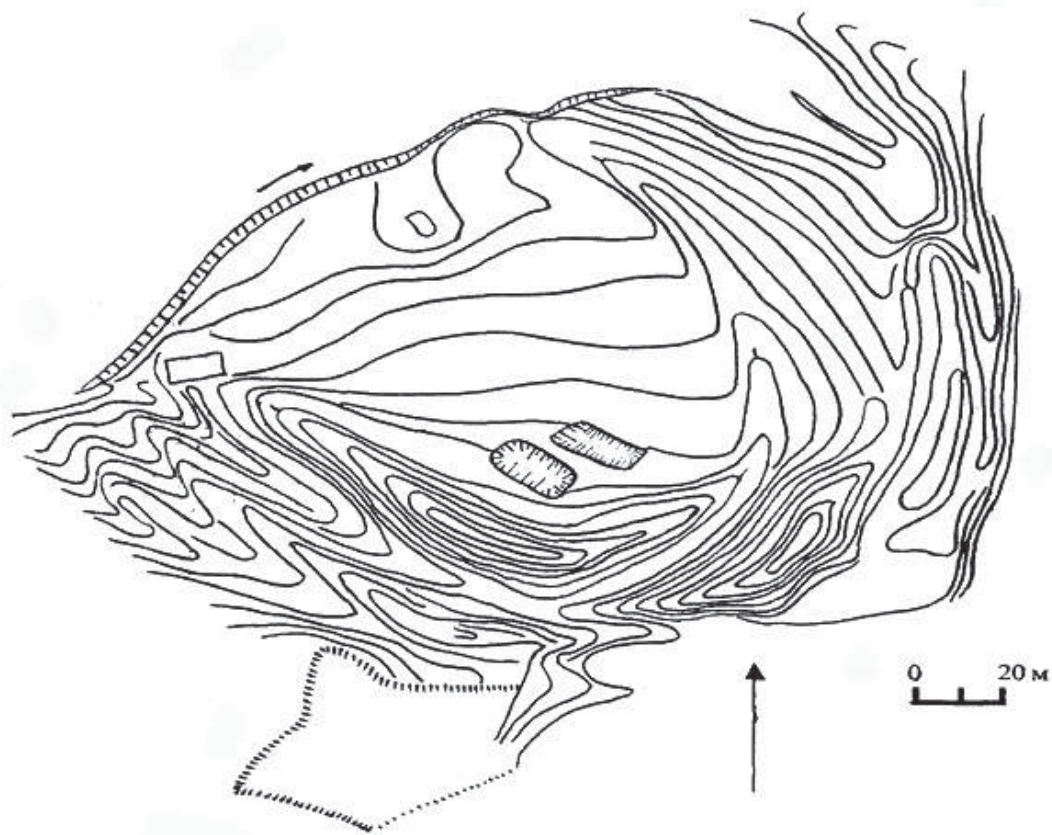

Рис. 1. План укріпленого центру м. Городця

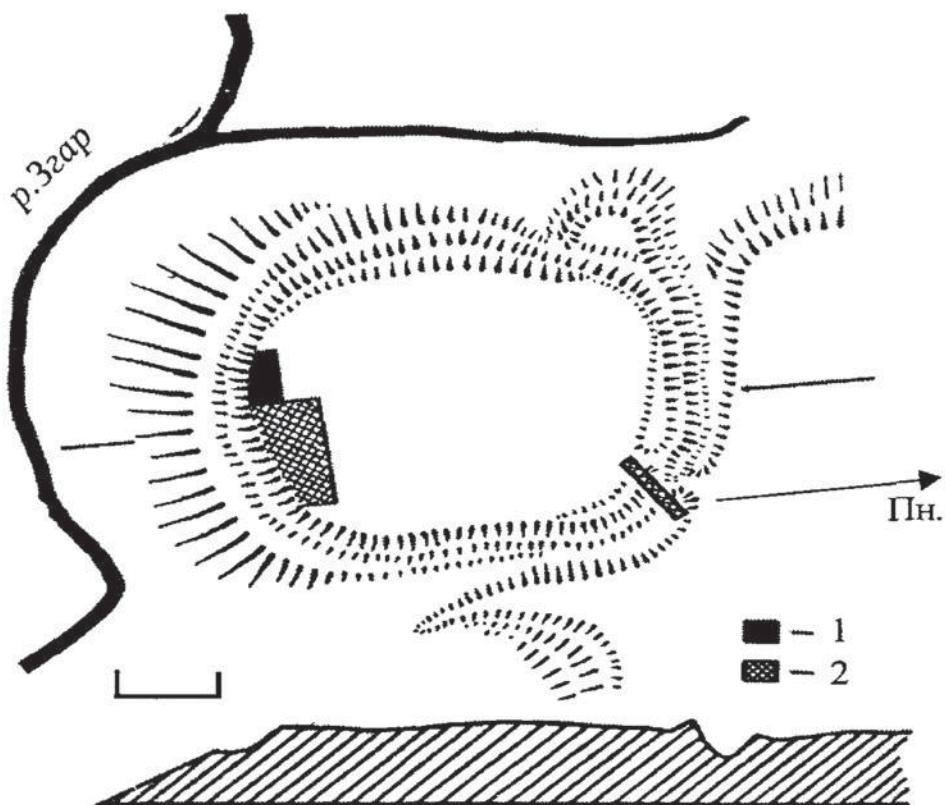

Рис. 2. Схематичний план і розріз укріпленого центру м. Божьськ з місцем розташування розкопів: 1 – розкоп 1968 р.; 2 – розкоп 1969–1970 рр.

Ігор Прохненко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник, доцент,
доцент кафедри археології, етнології
та культурології ДВНЗ «УжНУ»

Марія Жиленко,
лектор-екскурсовод Археологічного музею
ім. Е. А. Балагурі ДВНЗ «УжНУ»

ЗАМКИ ЗАКАРПАТТЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТ.

На території Закарпатської обл. України виділяються три основні етапи замкового будівництва доби пізнього середньовіччя та раннього модерного часу. Перші два з них представляють укріплення другої половини XIII і першої половини XIV ст. Для даних місцезнаходжень характерні незначна зайнята оборонними спорудами площа та слабо насичений культурний шар. Ці особливості дозволяють говорити про домінування їх дозорної і репрезентативної функцій. Пункти першої хронологічної групи (XIII ст.) припинили своє існування на зламі XIII–XIV ст. і пізніше як укріплення більше не використовувались. На відміну від них, замкові комплекси першої половини XIV ст. стали основою для формування системи захисних споруд Північно-Східної Угорщини кінця XV – початку XVI ст. В результаті кардинальної перебудови їх ранні культурні горизонти зазнали майже повного руйнування.

Ключові слова: Північно-Східна Угорщина, Закарпаття, городища, замки, фортифікації, вежі, мури, середньовіччя.

На зламі XIII–XIV ст. середньовічна Європа досягла піку свого розвитку. Населення зросло до небувалих до того часу розмірів, розквітла економіка, торгівля, виникли нові міста. Європейці почали відкривати світ за межами свого континенту, а кілька великих держав і папство стали гарантами політичної стабільності. Втім, сталий розвиток виявився недовговічним, наступні століття знаменувались рядом потрясінь: страшних епідемій, кризи віри, розпаду імперій та появи нових завойовників. Не стало винятком й Угорське королівство, де наприкінці XIII ст. феодална анархія досягла апогею саме в той час, коли вимерла династія Арпадовичів, яка до того три століття правила державою.

У змаганні за угорський престол взяли участь представники всіх європейських монарших родин, які мали династичні зв'язки з Арпадовичами. Свої претензії висловив Отто III Віттельсбах, герцог Нижньої Баварії, Вацлав III з чеської династії Пржемысловичів та кандидат, який завдяки підтримці папства мав найбільше шансів – Карл Роберт, представник неаполітанської династії Анжу. Незважаючи на підтримку, остаточно ствердитися на троні Карлу Роберту вдалося тільки у 1310 р. Коронація стала початком у боротьбі проти олігархічних кланів Аба, Кьосегі, Ратот, Борша, Чак, які хоча формально визнали короля, проте завдяки величезним володінням та приватним арміям провадили цілком самостійну політику. Першим кроком у подоланні супротиву магнатів стала битва під Розгоньом, де король одержав перемогу над об'єднаним військом угорських вельмож. Все ж остаточно переможну крапку для Карла Роберта в протистоянні поставила тільки смерть Матея Чака у 1321 р.

Дрібне дворянство, церква, міщани та селяни, що прагнули миру, підтримували монарха, але його справжньою опорою стала нова еліта. Представники родів Лацкфі, Бебек, Ульгеї, Гараї з'явилися на історичній арені в роки політичної боротьби, а завдяки чіткій позиції в підтримці короля почався їх стрімкий злет. Іншою складовою нової аристократії стали іноземці, які користувалися величезною довірою Карла Роберта. Зокрема вихідці з Італії Другети, починаючи з 1322 р., протягом двадцяти років обіймали посаду палатина (Draskóczy 1992, old. 66). Та все ж, король слідкував за тим, щоб жоден з представників нової еліти не зміг отримати таку владу, як колишні олігархи. Досвід боротьби з магнатами показав, що найбільш надійною опорою влади були замки. Переважна їх більшість за Карла Роберта перебували в королівському володінні і ними управляли довірені особи – каштеляни. Вони розпоряджались і частиною прибутків королівських доміній. Так поступово укорінилася система землеволодіння, прив'язаних до певної посади (гонор).

Щоб зрозуміти, коли і за яких умов виникли стратегічні для королівської влади укріплення, у тому числі і на території нашого краю, слід повернутись на кілька десятиліть назад, до правління останніх Арпадовичів. З середини, а особливо з другої половини XIII ст., внаслідок «програми будівництва замків» Бели IV,

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

виникли сотні укріплень як у гірських районах королівства, так і на низовині. Загальною їх рисою була відносно невелика площа, у середньому 30×40 м. Відтак, у разі небезпеки вони не могли прихистити навіть населення навколишніх сіл. Матеріалом для будівництва слугували як камінь, так і цегла та навіть дерево, в залежності від розташування та фінансових можливостей власника (Feld 2017, old. 380). Що стосується стратегічного значення ранніх укріплень, розміщених як у передгір'ї, так і на недоступних вершинах, вони були здатні захистити хіба що тільки себе, і в жодному разі не навколишні території, тому слугували виключно засобом демонстрації влади власника території. Не дивно, що ще з початку XIII ст. по всій території королівства виникли приватні фортифікації місцевих магнатів, а до кінця століття їх кількість стрімко зростає. Хоча на думку дослідників на ранніх етапах було достатньо усної згоди, зведення укріплень було можливим тільки з дозволу короля. Це правило діяло навіть за правління слабких монархів, хоча в смутні часи будували чимало захисних споруд без наявного дозволу (Fügedi 1977, old. 10).

Управляючі адміністративними одиницями, округами, барони та навіть палатин не мали дозвільних повноважень. Кожен з таких дозволів короля містив ім'я отримувача та можливо його нащадків, перераховував заслуги перед монархом, які давали право на привілеї. Цікаво, що більшість грамот не визначали чіткого місця локалізації майбутнього укріплення, воно могло бути розміщене будь-де в межах володіння власника дозволу, конкретний маєток у документах вказувався значно рідше (Fügedi 1977, old. 11). В історії середньовічної Угорщини відомий всього один випадок, коли король Сигізмунд у 1399 р. надав дозвіл на будівництво одразу двох замків для Петра Перені у Севлюші та Абауйварі (Horváth 2011a, old. 6).

Ще з 1260-х рр., часів громадянської війни між Белою IV (1235–1270 рр.) та його сином, майбутнім королем Іштваном V (1270–1272 рр.) особливо гостро постало питання фортець, що зводились без відома короля, переважно на непідконтрольних йому землях. Частина з них власники легалізували згодом. Відомо чимало грамот, які надавали дозвіл на «завершення будівництва» певного замку. Інші потрапили під дію закону 1298 р., який передбачав руйнування незаконно зведених фортифікацій і для виконання якого за правління Андрія III навіть створили спеціальну «комісію» (Magyar országos levéltár. Diplomatikai levéltár... 75 163; Horváth 2011, old. 92).

Наскільки цей закон був ефективним невідомо, але через кілька десятиліть, в роки боротьби за владу Карла Роберта, в письмових джерелах з'явилось чимало укріплень, зведених явно не у військовий час, а ще раніше – у XIII ст. На відміну від західноєвропейської практики руйнування захоплених замків, угорський монарх усвідомив, що ці укріплення можуть стати надійною опорою його влади (Horváth 2011a, old. 6). Тому не дивно, що для епохи Анжу було більш характерним королівське будівництво замків, аніж приватне. Укріплення, що перебували у володінні короля, стали важливою складовою у наповненні скарбниці, адже домінії приносили чималий прибуток. В той самий час призначені монархом та введені на посаду королівським представником каштеляни, судячи з величезної кількості збережених адресованих до них листів, здійснювали волю короля на місцях (Fügedi 1977, old. 70–71). Достовірно невідомо, чи слугували королівські замки місцями проживання монархів під час їх подорожей країною, але найімовірніше вони обирали для цього більш зручні розташування, залишаючи за укріпленнями виключно репрезентативну та військову функції. З поступовою трансформацією «лісових» комітетів Північно-Східної Угорщини у повноцінні адміністративні одиниці, королівські замки стали їх центрами, а навколо них виникли і перші міста регіону.

В історіографії, присвяченій середньовічному та ранньомодерному військовому зодчеству Верхнього Потисся, зафіксовано більше двох десятків замків, розміщених на території сучасної Закарпатської обл. України. Залучення їх до історичних реконструкцій наштовхується на певні складнощі, починаючи з визначення самого терміну «замок», до категорії якого зазвичай включені городища («земляні фортеці»), палаци і сторожові пости. Як наслідок, до наукового обігу введена низка недостовірних пам'яток. Це стосується палаців у Чинадєві, Довгому, Есені та Горянах, точно не локалізованих місцезнаходжень Берегвар, Гутівар, Шашвар, а також пунктів без кам'яних фортифікаційних споруд (Берег-Дийдо-Товуар, Боршова та Вишково). Після їх виключення із загального списку, до достовірних, а в окремих випадках теж із застереженням, можна віднести Броньку (Царська гора), Виноградів (Канків), Квасово, Королево (Нялаб), Мукачево (Паланок), Невицьке, Сільце (Бодулів), Середнє, Ужгород та Хуст. Розміщення цих замків визначене передгір'ям Карпат і головними водними артеріями краю (рис. 1а). Час виникнення більшості з них, як правило, без належної аргументації, у науковій літературі визначається IX–X ст. в якості городищ, а зі зведенням кам'яних стін начебто у X–XI ст. вони стали замками. Таке датування ключових пам'яток не узгоджується з часом утворення подібних кам'яних фортифікацій у північно-східній частині Карпато-Дунайського ареалу, ранній етап яких пов'язаний з післятатарським часом, а більш конкретно з кінцем XIII – першою половиною XIV ст. (Прохненко, Гомоляк 2009, с. 71–97).

У цій ситуації, для вирішення питань хронології, зокрема, для встановлення часу зведення замків Закарпаття, виникла необхідність критичного аналізу свідчень письмових джерел і приділення більшої уваги археологічним даним. Такий стан речей визначив спрямованість роботи утвореного у 2007 році середньовічного загону археологічної експедиції Ужгородського національного університету, зосереджену на вивченні саме тих замків, які до того не мали конкретного археологічного матеріалу. Це стосується Виноградова, Королева, Броньки, Середнього, Сільця, Квасова та Хуста. Також незначні роботи були проведені на площі, прилеглої до укріпленого палацу в Чинадієві, який в науковій літературі також зарахований до категорії замків. Основна мета першого етапу досліджень – утворення стратиграфічних колонок і встановлення на їх основі реальної хронології пам'яток.

В результаті роботи університетські археологи переглянули значну кількість усталених у науковій літературі тверджень. Була спростована теза про те, що майже всі замки регіону зведені на території вже існуючих слов'янських городищ VIII–IX ст. Більше того, в ході широких пошуків жодне з таких городищ взагалі виявлене не було. І, відповідно, за наявними на сьогодні матеріалами взагалі спростована теза про існування місцевого державного утворення на чолі з князем Лаборцем. Не підтвердилося і припущення про прихід в Верхньотиський регіон наприкінці IX ст. угорців на чолі з вождем Алмошем, які начебто захопили ці укріплення. А саме така думка міцно укорінилася на сторінках наукової періодики і у свідомості пересічних громадян за даними анонімного нотаря короля Бели III.

На основі аналізу конкретних археологічних матеріалів зроблено спробу пояснення феномену більш ранніх городищ Верхнього Потисся, початковий горизонт використання яких у добу середньовіччя датується кінцем X ст., тобто ще до епохи організації Угорського королівства Іштваном I та виникнення перших фортифікацій на території держави. Наявність цього найбільш раннього горизонту пояснює не централізоване зведення укріплень, а відхід місцевого слов'янського населення на вже існуючі городища попередніх періодів у результаті появи в регіоні нової загрози – печенігів, які були змушені тікати на зовсім не привабливі для них заболочені лісисті території нашого краю. Ці кочівники перед переходом через Верецький перевал на початку 80-х рр. X ст. встигли відзначитися у війні київського князя Святослава з хазарами у 965 р., у вбивстві князя на дніпровських порогах у 972 р. і знищенні городищ та поселень тиверців безпосередньо перед втечею за Карпати в результаті нападу на них військових загонів князя Володимира. Подібний «послужний список» знайшов відображення в «яскравій трофейній матеріальній культурі», завдяки чому в угорській історіографії виникла спокуса ототожнити ці племена з «першою героїчною генерацією угорців Алмоша» (Фодор 1992; Fodor 1996), хоча між ними чітко спостерігається майже сторічна «хронологічна прірва».

Спотворена спільними зусиллями вітчизняних і зарубіжних істориків та археологів картина розвитку земель Верхнього Потисся відобразилася не тільки в формуванні легенд про князівство Лаборця, про перехід угорців Алмоша через Верецький перевал, а і в «заповненні фактами» ситуації в регіоні з X ст. і до часу побудови перших замків. Одним з яскравих прикладів цього є історія укріплення в Середньому, яке довгий час пов'язувалось з тамплієрами XII ст., хоча реально було зведене як мінімум на 400 років пізніше – лише в першій половині XVI ст.

Затративши значну кількість часу, зусиль та ресурсів на очищення локальної історії від міфологізації, експедиція Ужгородського національного університету змогла зібрати необхідну базу даних для аналізу раннього етапу будівництва замків Закарпаття. На сьогоднішній день можна говорити про його початок не раніше другої половини XIII ст. і до того ж відзначити не дуже активний перебіг даного процесу. За чіткими археологічними матеріалами це всього три пункти: Бронька, Вишково та Сільце. Причому на першому виявлені лише незначні зведені з каменю споруди, на другому, який близький до попереднього структурно, вони просто відсутні, а на третьому ознаки експлуатації взагалі не фіксуються.

Броньківський замок, розміщений в Іршавському районі, університетські археологи досліджували весною 2008 року. Пам'ятка знаходиться на верхівці стрімкої скелястої гори, яка називається місцевим населенням Царською (рис. 2). Вона прикриває вхід у бічну ущелину гірського масиву, що оточує зручну для поселення долину р. Бронька. Річка, залишаючи вузький прохід у вигляді дороги, огинає гору з трьох боків.

Замок зведений на площадці наближеної до овальної форми, з незначним відхиленням орієнтованою за лінією захід–схід. Розміри плато (35×14 м) обмежили і замкову площу (рис. 2). Вона, у комплексі з особливостями розміщення, а саме, відмінним оглядом місцевості і, головне, відсутністю зручного підйому, дозволяє говорити про основне функціональне призначення пункту, ймовірно за все, як дозорного. У зв'язку з цим вже саме включення пам'ятки до категорії замків доволі умовне.

Згадки про укріплення в письмових джерелах з'являються з другої половини XIII ст. Король Ласло V у своїй грамоті від 23 травня 1273 р. прийняв до двору магістра Петра з роду Чак за участь у відвоюванні Броньківського замку. Грамота пов'язана з подіями десятилітньої давнини, коли під час військового

конфлікту між Белою IV та молодшим королем Іштваном V одна з сутичок відбувалася під стінами цієї фортеці (Fügedi 1977, old. 104).

Наступна згадка про Броньківське укріплення датована 1290 р. Король Андрій III наказав Мігалю Убулфі тримати оборону замку до його прибуття (Codex... 1829, 458). На думку дослідників таке доручення може бути пов'язане з проникненнями восени 1290 р. на територію Угорщини з Польщі самозванця, який видавав себе принцом Андрієм, братом короля Ласло IV.

У документі 1321 р. згадуються тільки руїни замку. Достеменно не відомо, що призвело до занепаду фортеці. На думку одних учених вона потрапила під § 24 королівського закону 1291 р. про грабівницькі укріплення (Györfy 1987, old. 530), на думку інших її зруйнували згідно з умовами мирного договору між Андрієм III та Альбертом Габсбургом 1291 р. (Kristó 1986, old. 152). Втім, Броньку могли зруйнувати під час будь-якого іншого епізоду громадянських війн зламу століть.

Замкові будівлі представлені двома кам'яними спорудами, які місцями ледве виділяються над сучасною поверхнею. Перша – округла в плані вежа (зовнішній діаметр – 7,8 м, товщина стіни – 1 м), зведена у східній частині майданчику. Вона захищала складний, але найбільш доступний підхід до вершини. Південна частина стіни межує зі скелею, висотою 3 м, в основі якої знаходиться печера штучного походження для зберігання провіанту.

Друга будівля, прямокутної в плані форми, розміщена в західній частині плато. Її розміри – 13,6×7,6 м, товщина стін – 1 м. У підніжжя північної стіни починається стрімкий схил (45°), між південною стіною і схожим схилом – невелика порівняно горизонтальна площадка (можливо, для входу в споруду). Західна стіна межує з вертикальними скельними виступами (рис. 2).

Свідчення місцевого населення та візуальний огляд пам'ятки дозволили констатувати знищення значної площі замку скарбошукачами. У багатьох місцях в результаті їх діяльності переміщений культурний шар, зазвичай навіть оголена скельна основа. З урахуванням даної ситуації, два розкопи закладені у порівняно добре збережених зонах (Прохненко, Гомоляк, Мойжес 2008, с. 139–148; Prohnenko, Zsilenko 2016, old. 77–79).

Площа розкопу I (6,0×5,6 м) обмежена стінами прямокутної споруди. Вона характеризується повною відсутністю культурного шару (лише листя і переплетені коріння, які сягають глибини від 0,1 до 0,5 м) на квадратах дотичних до південної стінки, що пов'язуємо з діяльністю «чорних археологів». В ході розкопок північних квадратів, під верхнім зафіксований шар чорної гумусованої глини, потужністю до 0,5 м. Нижче нього, до материка, залягала жовта глина з вкрапленнями вапна. Потужність і цього шару до 0,5 м. Материк представлений виступаючими скелями, що свідчить про поспіх при зведенні замку, для якого навіть не був підготований майданчик – основа для фортифікаційних об'єктів. Між скельними западинами, в нижній частині шару жовтої глини, виявлені три бокові фрагменти ліпної кераміки, які не підлягають точному хронологічному визначенню. За морфологією глиняного тіста їх можна датувати III–II тис. до н.е.

У верхній частині цього шару і в заповненні чорної глини зафіксовано значну кількість культурних решток: кераміка, індивідуальні знахідки, кістки. Залягання шарів на площі розкопу порушене. Як наслідок, матеріал різних хронологічних горизонтів перемішаний, що не дозволяє вивчити стратиграфію пам'ятки. В цій ситуації можливе лише виділення із загальної колекції груп матеріалу, які визначають конкретні часові періоди.

Розкоп II закладений у східній вежі. Послідовність залягання шарів аналогічна простеженій на розкопі I: верхній – чорна гумусована глина (потужність до 1 м), нижній – жовта глина (потужність – 0,4 м), материкова основа – гостро виступаючі скелі. В заповненні виявлені всього два бокові фрагменти кружальних горщиків.

Характер культурного шару став основою для визначення східної вежі як дозорної, будівлі прямокутної форми – як житлового приміщення замку. Аналіз матеріалу дозволив встановити етапність заселення. Початковий горизонт пов'язаний з населенням краю мідно-бронзової епохи, яке використовувало верхівку в якості сховища. Зведення укріплень з підручного будівельного матеріалу, причому поспішне, визначається другою половиною XIII ст. Основний горизонт проживання, що фіксується на пам'ятці, нетривалий (до початку XIV ст.) (рис. 2). Серед індивідуальних знахідок домінують ножі, включаючи бойові, і бруски для їх гостріння. Також представлені тигель для плавки кольорових металів, фрагмент шпори, гачок та цвяхи. Жителі замку в цей час займалися полюванням і риболовлю, що підтверджується аналізом виявленого остеологічного матеріалу. Визначення кісток тварин свідчить про полювання мешканців замку на кабанів, косуль, оленів і вовків, та розвиток тваринництва, зокрема розведення свиней та великої рогатої худоби.

Незначна кількість кераміки пов'язана з XV ст. Скоріше за все в цей період основна функція замку – сховище. Основні ж матеріали досліджень підтвердили відзначену в науковій літературі дату зведення замку (друга половина XIII ст.).

Структурно та за планом близьке до Броньківського і місцезнаходження на горі Варгедь біля селища Вишково (рис. 3), історія якого також чітко відображена в письмових джерелах. У 1274 р. тоді ще угочанське містечко король Іштван V подарував представникам роду Гонтпазмань, Мікову та Чепану, разом із митним постом. Дарчу грамоту у 1281 р. підтвердив і Ласло Кун. Брати, ймовірно, за останні десятиліття XIII ст. і звели тут укріплення. Перша згадка про нього датована 1299 р., коли король Андрій III «повернув замок братам та залишив за ними право володіння». Вже у наступному, 1300 р., Андрій III забрав замок у братів, які отримали взамін кілька населених пунктів на території Угочанщини: Чорнотисово, Рокосово та Ниртелек. Саме в цей період селище разом із замком перейшло до Мараморошу. Втім, укріплення проіснувало недовго, адже з першої половини XIV ст. у джерелах вже не згадується. Ймовірно в цей час розпочалося будівництво іншої фортеці – Хустського замку, який перебрав на себе функцію захисту марамороського соляного шляху та став центром королівського комітату.

Здійснений науковцями Ужгородського університету огляд місцезнаходження засвідчив ще більшу умовність занесення даного пункту до категорії замків, ніж у випадку з Бронькою. Жодних слідів кам'яних фортифікацій на вершині гори Варгедь не виявлено, що дозволяє припустити їх зведення з дерева (рис. 3). Площа пам'ятки і відсутність зручного підйому стали в основі визначення її як дозорної, а письмові джерела свідчать і про репрезентативну функцію вишківських укріплень.

На відміну від двох попередніх, про Сілецький (Іршавський) замок у письмових джерелах взагалі не збереглося жодної згадки. Ймовірно, збудували його місцеві феодалі, представники роду Ллошваї. Руїни укріплення були розібрані у XIX ст. для зведення нової церкви Іршави (Lehoszky 1996, old. 529–532).

Фундаменти будівель знаходяться на північній окраїні с. Сільце (Іршавський р-н), на вершині гори Бодулів (рис. 4). З північного і північно-західного боків підніжжя гори було заболоченим, з південно-східного, на відстані 200 м від підніжжя, тече р. Іршавка, яка неподалік впадає до р. Боржави. Східний і північно-західний схили гори стрімкі, південно-західний – пологий. План замку був визначений за залишками його кам'яного фундаменту квадратної конфігурації, розміром 32×32 м. З північного та південного боків місцезнаходження додатково захищене прокладеними вздовж стін ровами та валами (рис. 4).

Вперше пам'ятку дослідила археологічна експедиція під керівництвом С. І. Пеняка у 1981 р. На основі зібраного керамічного матеріалу було виділено три культурно-хронологічні горизонти (III–II ст. до н.е., X–XI ст. і XIII–XIV ст.). У 1991 р. роботи на горі Бодулів поновив О. В. Дзембас. Ним виявлена незначна кількість фрагментарної кераміки, визначеної гальштатським періодом і епохою середньовіччя (X–XI ст.). Мізерний матеріал, здобутий при дослідженні Бодуліва, змусив знову звернути увагу на цей пункт експедицію Ужгородського національного університету. З метою отримання додаткових даних були закладені розкоп і два шурфи на ділянці, обмеженій кам'яним фундаментом (Прохненко, Гомоляк, Зомбор 2010, с. 346–348).

Розкоп I, площею 4×6 м, прив'язаний до північно-західного кута зруйнованої споруди. Верхній шар (0,4 м) складається з утворених при розбиранні стін місцевими мешканцями завалів каміння. Під ним, до материка, залягає культурний шар потужністю до 0,8 м. У його заповненні незначна кількість ліпної гальштатської і кружальної середньовічної кераміки.

Аналогічна ситуація простежена і в шурфах. Єдиний об'єкт – вогнище, виявлене в шурфі 1. В плані воно округлої форми, діаметром 1 м і глибиною 0,2 м. В заповненні вугілля і кістки тварин. Поряд з вогнищем знаходилися фрагменти середньовічних горщиків. У шурфі 2, окрім уламків посуду, під завалами каміння, виявлена датована XVIII ст. частина люльки. Ця знахідка, характер завалів, а також назва гори серед місцевого населення як «каменоломня» свідчать про розбирання стін замку на будівельні матеріали в новий і новітній часи. Отриманий в ході дослідження керамічний матеріал (рис. 4) дозволяє визначити час будівництва замку другою половиною XIII ст.

Підводячи підсумки розгляду укріплених пунктів Закарпаття другої половини XIII ст., відзначимо їх незначну площу, слабкий культурний шар і взагалі умовність віднесення до категорії замків. Більше того, вони існували незначний час і в наступні періоди як фортифікації вже не використовувались.

Інша ситуація з замковими спорудами краю першої половини XIV ст., які стали основою для активних перебудов в часи турецької загрози, а більш конкретно наприкінці XV – на початку XVI ст. До цієї групи відносяться Виноградово, Королево, Невицьке та Мукачево, які знайшли відображення в письмових джерелах періоду утвердження на угорському престолі Карла Роберта з династії Анжу.

Виноградівський замок Канків знаходиться на південно-східній окраїні м. Виноградово (до 1946 р. – м. Севлюш) у підніжжя Чорної гори, протилежний схил якої омивається р. Тисою. Укріплення, які зараз можна спостерігати, зведені на зламі XV–XVI ст. у формі чотирикутника (розміром 44,5×35 м), з розміщеними за периметром житловими приміщеннями і з виступаючими кутовими бастіонами (рис. 5). Внутрішню частину займав просторий двірник в плані прямокутної форми. Окрім безпосередньо замкових споруд, до архітек-

турного ансамблю входили капличка та церква з прибудовою (рис. 5). Між церквою та основною спорудою знаходився колодязь. Весь комплекс будівель оточував зовнішній кам'яний мур, який на даний час простежується лише на окремих незначних ділянках.

У науковій літературі історія замку розглядається як безперервний ланцюг важливих подій з IX до XVI ст. (створення, перебудови, передача з рук у руки, захоплення, руйнування, загибель). Однак більшість наведених фактів не підтверджується даними письмових джерел, а окремі моменти навіть суперечать їм. Критичний підхід до документальної бази дозволяє встановити наступну канву основних пов'язаних із замком подій. Перша писемна згадка про Севлюш датована 1280 р. (Árpádkori... 1870, old. 291). У 1307 р. Карл Роберт подарував містечко камерарію Беке Боршо з роду Тамашфі (Anjoukori... 1878, old. 124). Ймовірно, разом з містечком він отримав і дозвіл на зведення фортеці, каштелян якої вперше фігурує у джерелах 1308 р. (Anjoukori... 1878, old. 138). Після того, як брати Борша виступили союзниками Матея Чака проти короля, замок штурмував і повернув у володіння корони березький жупан Томаш Янки (A Perényi... 2008, old. 24–25). Під час штурму система оборони фортеці була знищена. Містечко до 1399 р. належало королеві, але замок у жодному з документів не фігурує (Fügedi 1977, old. 201).

На зламі XIV–XV ст. король Сигізмунд за вірну службу дарував Севлюш секельському та земплінському жупану Петру Перені (A Perényi... 2008, old. 206–207). Разом з дарчою грамотою той отримав дозвіл на зведення укріплень (Zsigmondkori... 1951, 611), але не встиг ним скористатись. Через кілька років йому була пожалувана Нялабська домінія з центром у Королівському замку, тому потреба в спорудженні ще однієї фортеці зникла. На призначеній під будівництво укріплення території близько 1505 р. звели францисканський монастир (Riskó 2007, old. 29), патронами якого виступали Перені. Монастирський комплекс функціонував близько пів сторіччя. У 1556 р. вихований у реформатській традиції Ференц Перені розігнав ченців та зруйнував монастир (Rupp 1872, old. 393), який після цих подій вже не відбудовувався.

З метою перевірки хронологічної схеми і визначення стратиграфії пам'ятки експедицією Ужгородського національного університету в польовому сезоні 2007 р. було закладено п'ять шурфів у різних її частинах, загальною площею 29 м². Три з них (площею 2×3 м) в межах замкових стін, один (2×2,5 м) – в капличці і один (2×2,5 м) – на території церкви (рис. 5) (Прохненко, Гомоляк 2007, с. 83–94). Домінуючий виявлений матеріал – ліпна кераміка епохи пізньої бронзи. Середньовічні та ранньомодерні знахідки датуються XV–XVI ст., представлені вони незначною кількістю уламків горщиків, залізними цвяхами і фрагментом кам'яної віконної рами.

Найбільш важлива інформація про ранній замковий горизонт отримана в капличці, яка знаходиться на відстані 30 м на північний захід від основної споруди. Її особливістю, при незначній площі, є фундамент квадратної форми, товщина якого перевищує 3,5 м. В ході дослідження простежена наступна стратиграфічна ситуація. Верхній шар, в окремих місцях до глибини 1 м, є сучасним перекопом. Нижче нього, до 2,9 м, по всій площі шурфу зафіксовані завали великого андезитового каміння та штукатурки. Траплялися і великі блоки завалених до середини будівлі стін. Підстилав завали шар гумусованої глини з незначним вмістом керамічного матеріалу. Простежена ситуація дозволила зробити висновок, що капличка зведена на місці частково зруйнованої вежі, під час розбирання стін якої була забутована камінням її внутрішня частина. В результаті перекритий шар, який визначає час закладання вежі. Фрагменти виявлених горщиків (рис. 5) датуються першою половиною XIV ст., що узгоджується з інформацією письмових джерел.

Взагалі ж аналіз отриманих у 2007 р. матеріалів став основою для встановлення наступної попередньої стратиграфічної картини Виноградівського замку. Початкове заселення урочища датується XIV–XII ст. до н.е. і пов'язане воно з носіями культури Станово. Місце розташування пам'ятки на підвищенні дозволяє розглядати її як пункт, природно укріплений схилами гори. Виявити фортифікаційні споруди епохи пізньої бронзи на даний момент неможливо із-за руйнацій під час будівельних робіт у добу середньовіччя та раннього нового часу. Зведення початкової системи кам'яних укріплень датується XIV ст. Реконструкція фортифікаційних споруд здійснена в XVI ст., але необхідно відзначити, що на досліджених ділянках середньовічні та ранньомодерні горизонти насичені слабо.

В 10 км від Виноградівського замку знаходиться Королівський, який має власну назву Нялаб. Він на сьогоднішній день є однією з найбільш добре досліджених пам'яток Закарпаття доби пізнього середньовіччя та раннього модерного часу. Розташований на північно-західній околиці селища Королево Виноградівського р-ну (рис. 1b). Висота замкової гори 52 м. З її вершини відмінно проглядається долина р. Тиси, що протікає в 300 м від підніжжя. Як і у випадку з Виноградівським замком, весь комплекс видимих сьогодні споруд виник наприкінці XV – на початку XVI ст. Центр фортеці, площею 52×47 м, в плані наближений до овальної форми, знаходиться в північно-західній частині верхньої тераси гори. Розміщені по периметру житлові приміщення оточують невеликий внутрішній дворик із колодязем. У 20 м від основної замкової споруди проходила

додаткова захисна лінія з будівлею прямокутної форми. Основну і допоміжну системи укріплень з'єднував міст, побудований на масивній кам'яній підпорі з арочним зводом посередині. Додаткову захисну лінію оточував рів. Для контролю ґрунтової дороги – єдиного зручного підходу до замку, на південно-східній околиці урочища, на віддалі від основного архітектурного комплексу, зведений бастион клиноподібної форми.

Письмові джерела свідчать про функціонування фортеці на північно-східній окраїні Угорського королівства з кінця XIII – початку XIV ст. до третьої чверті XVII ст. Первинне укріплення збудовано між 1272 та 1315 роками. До зведення фортеці в околицях села Фелсас (перша назва Королева) існувала королівська мисливська садиба (*domus regalis*), яку востаннє згадують у 1272 р., а замок з'явився у джерелах з 1315 р. (Назаї... 1897, old. 193). На початку XIV ст. Карл Роберт подарував замок королівському камерарію Беке Боршо (Karácsonyi 1900, old. 21). Після переходу останнього на бік Матея Чака, замок захопив та відновлював з руїн березький жупан Томаш (A Regényi... 2008, old. 24–25). У 1378 р. король Людовик, разом із посадою жупана Угочанщини передав Нялаб у користування про honoge молдавському вельможі Драгу та його братам. У 1405 р., за заслуги перед королем у боротьбі проти антикороля Владислава Неапольського, Сигізмунд дарував замок Нялаб з домінією Петру Перені, чим спровокував більш ніж столітню судову тяжбу між родами Драгфі та Перені. З початку XV ст. до останньої третини XVII ст. замок, з невеличкими перервами, залишався у володінні баронської гілки роду Перені. Незважаючи на те, що його власники не приймали участь у політичних змовах XVI–XVII ст. і завжди залишалися лояльними до влади Габсбургів, у Відні було прийняте рішення про руйнування замку, яке відбулося у 1672 р.

Хоч історія Нялабської фортеці доволі насичена подіями, донедавна на замковій території та її найближчій окрузі проводилися лише періодичні незначні археологічні пошуки місцевими ентузіастами, які передали частину виявлених старожитностей до Угорського національного музею (м. Будапешт) у 1859 та 1881 рр., співробітниками Музею Природи (м. Київ) у 80-х рр. та Українського спеціального науково-реставраційного інституту «Укрзахідпроектреставрація» (м. Львів) на початку 90-х рр. минулого сторіччя. Систематизоване археологічне дослідження пам'ятки почалося з 2007 року. У польових сезонах 2007, 2011–2019 рр. експедиція Ужгородського національного університету вивчала планування замку та його стратиграфію. Аналіз здобутої колекції речового матеріалу свідчить про життєдіяльність на укріпленому пункті з початку XIV до середини XVII ст., що, в основному, узгоджується з інформацією письмових джерел (Прохненко 2014; 2015; 2016; 2016а; Прохненко, Гомоляк 2007; Прохненко, Жиленко 2016; 2017; Прохненко, Жиленко, Мойжес 2016; Prochnenko, Žilenko 2019; Prohnenko, Mojzsesz, Zsilenko 2012; 2013; Prohnenko, Zsilenko 2015; 2019; Prohnenko, Zhylenko, Moizhes 2016). При цьому необхідно відзначити, що горизонт XIV ст. повністю знищений активними перебудовами XV–XVI ст.

Ще один замок, функціонування якого в письмових джерелах фіксується з початку XIV ст., знаходиться біля населених пунктів Кам'яниця та Невицьке Ужгородського р-ну, в дванадцяти кілометрах на північ від обласного центру (рис. 1с). Сучасний вигляд він отримав, як і Виноградівський та Королівський, на зламі XV–XVI ст. З північного боку біля підніжжя гори протікає невеликий гірський струмок Вайда, а із західного – р. Уж. Центральний замковий дворик (35×12 м) площею біля 400 м² оточений двоповерховим палацом з домінуючою чотириповерховою центральною вежею та потужним трикутним у плані укріпленням з найбільш вразливого східного боку. Палац нараховував 31 приміщення загальною площею біля 1000 м². З боку гір замкові будівлі були оточені земляним валом і глибоким видовбаним у скелі ровом, біля яких була зовнішня замкова стіна з чотирма вежами. З південного заходу основні будівлі паралельними захисними стінами з'єднані з в'їзною вежею-барбаканом шестикутної форми. Площа всіх замкових приміщень, разом з галереєю, становила біля 1500 м². Зі східного боку функціонувала і третя лінія оборони, до якої входили вали та дерев'яно-глинобитні конструкції. У плані вали замикали простір трапецієподібної форми. Між другою та третьою захисними лініями функціонував невеликий посад (0,7 га) (Дзембас, Кобаль 2005, с. 30–31).

Історія укріплень починається зі зламу XIII–XIV ст. У 1279 р. угорський король Ласло IV (1274–1290 рр.) передав всі володіння комітату Унг трансільванському воєводі Фінті з роду Аба. На думку О. В. Дзембаса та Й. В. Кобаля, після його смерті власником Ужанщини та Невицького замку став його брат Амадей. Вони ж стверджують, що коли на Угорський престол у 1290 р. сів останній представник династії Арпадовичів Андраш III (1290–1301 рр.), він підтвердив дарчу свого попередника на Невицький замок Амадею Аба (Дзембас, Кобаль 2005, с. 24). Нажаль, конкретні грамоти, які засвідчували б ці події, невідомі. Але в архівах взагалі дуже мало середньовічних дозволів. До 1320-х рр. на песимістичну думку Пала Енгела їх зберіглося усього 1–2% (Engel 1987/2007, old. 17). Е. Фюгеді вважає, що існує чимало замків, будівництво яких доведено відбулося в період 1242–1270 рр., але дозволи на зведення відомі всього в кількох випадках. Ті, що дійшли до наших часів, настільки лаконічні, що складається враження, що іноді для будівництва укріплень достатньо було усної згоди або доручення правителя (Fügedi 1975, old. 67–68). Крім цього, в окремих випадках слід врахувати й навмисне

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

знищення наявних документів, адже за «технологією» захоплення укріплень агресор намагався знищити усі докази прав володіння попередніх власників (Fügedi 1977, old. 26). Закарпатські дослідники укріплення в Невицькому вважають, що Амадей Аба володів замком до самої смерті у 1311 р., коли загинув від рук кошицьких міщан. А сини Амадея – Янош, Мікловш, Давид і Ласло почали боротьбу з кошичанами, на бік яких став сам король Карл Роберт. У битві під Розгоньом влітку 1312 р. представники старого дворянства зазнали поразки, а двоє з роду Аба: Давид і Мікловш, загинули. Янош і Ласло продовжили боротьбу. Тільки наприкінці року була укладена мирна угода, за умовами якої Аба зберегли за собою Ужанський комітат з Невицьким замком. Після цього вони майже п'ять років були вірними королю та приймали участь в його походах проти інших магнатів. Але у 1317 р. Аба знову виступили проти Карла Роберта. В листопаді 1317 р. його війська на чолі з Акошем Мікчем після важкого штурму захопили Невицький замок. Про описані події мова йде в одній з грамот 1322 р., де вперше згадується назва Невицьке (Neuichke) (Дзембас, Кобаль 2005, с. 26). Нова епоха в історії замку розпочалася у 1328 р., коли угорський король передав його разом з Ужанським комітатом спочатку в тимчасове, а з 1332 р. – в постійне володіння одному з своїх італійських прибічників – Іоанну Другету. З цього часу до середини XVII ст. на Ужанщині тривала гегемонія Другетів (Дзембас, Кобаль 2005, с. 27).

Після смерті Іоанна Другета (1332 р.) фортеця в Невицькому перейшла до рук його старшого сина Вільгельма, який не мав спадкоємців. Тому після його смерті, згідно з існуючими правилами, Ужанські володіння повинні були повернутися короні. Але угорський король вирішив відзначити за особливі заслуги родину Другетів і у 1343 р. він передав Ужанщину з центром у Невицькому братам Вільгельма – Ніколаю та Іоанну. 1355 року Іоанн Другет помер і рід розділився на дві гілки – горянську, якій належав і Невицький замок, і гуменянську. Перша з них після смерті Ласло Другета у 1398 р. завершила своє існування і вся власність перейшла до рук гуменянської гілки.

З приходом до влади в Угорщині Сигізмунда Люксембурзького (1387–1437 рр.) вплив Другетів істотно знизився і у 1403 р. вони були серед повсталих проти королівської влади. Після поразки повстання вони ледь змогли зберегти свої володіння на Ужанщині. З 1440 р., після початку в Угорщині громадянської війни, знов збільшили свій вплив. Постійні військові сутички змусили Другетів перебудувати та значно укріпити Невицький замок. Незважаючи на це, він не став неприступною твердиною і часто переходив з рук до рук. Так, наприклад, у 80-х рр. XVI ст. королівські війська вибили з замку Гашпара Другета і допомогли заволодіти укріпленнями Дьордю II Другету. 1591 року новий власник помер і його вдова Єфрозіна Доці почала судову тяжбу з Гашпаром та Іштваном Другетами. У 1600 р. вона проживала в Невицькому замку зі своїми дітьми Марією та Дьордем. Ще один родич, Балінт Другет, зі своїм військом осадив замок і після довготривалої облоги захопив його. Єфрозіна Доці з дітьми втекла до Польщі, а трохи згодом, у 1602 р. її син зміг заволодіти замком. У 1619 р. укріплення захопив трансільванський воєвода Габор Бетлен. Після його смерті в 1629 р. Другети ненадовго повернули собі Ужанські володіння. У 1644 р. Дьордь Ракоці, який виступив проти австрійського правителя, атакував володіння його прихильників Другетів, захопив Невицький замок і наказав зруйнувати мури (Дзембас, Кобаль 2005, с. 34).

Археологічне дослідження пам'ятки, розпочате ще у 90-х рр. XX ст. експедицією на чолі з О. В. Дзембасом, підтвердило інформацію писемних джерел про функціонування замку з початку XIV до середини XVII ст. Були отримані значні колекції масового керамічного матеріалу (посуд, кахлі) та індивідуальних знахідок (прикраси і елементи одягу, інструментарій, побутові речі, предмети озброєння, монети). В ході робіт була вивчена домінуюча площа внутрішнього дворика, приміщення навколо нього та зовнішні захисні системи. Однак, в публікаціях досі відсутні аналізи найбільш ранніх комплексів, які є основними у визначенні питання, чи існували певні оборонні споруди на замковій горі наприкінці XIII ст., або ж пам'ятку за прийнятою в історіографії традицією необхідно датувати на основі першої згадки в письмових джерелах – початком XIV ст.

Ще один замок цієї хронологічної групи – Мукачівський (рис. 1d). Він перебрав функції зруйнованого під час монголо-татарського нашествия укріплення Боржава. Ймовірно збудований не раніше другої половини XIII ст., а скоріше за все, вже на самому початку XIV ст. В датованому 1263 р. документі фігурує тільки містечко (Árpádkori...1870, old. 68; Fügedi 1977, old. 168). Мукачівську королівську домінію в цей час отримала як посаг донька короля Бели IV, Констанція, дружина галицького князя Льва Даниловича (з 1252 р.).

Укріплення зведено в стратегічному місці, де дорога, що вела від Руських воріт, розгалужувалась: одна гілка прямувала до Берегова, інша до Броньки. Перша достовірна згадка про Мукачівський замок датована 1311 р., коли незаконно захоплений королівський замок представники родини Амадея Аба повернули правителю. Першим каштеляном, що фігурує в середньовічних грамотах 1321 р. став магістр Томаш, прихильник Карла Роберта, березький та угочанський жупан (A Perényi... 2008, DL 56 547). Після 1311 р. замок разом з домінією перейшов до рук Анжу, тривалий час ним володіла дружина Карла Роберта, Єлизавета, а згодом Людовик I та королева Марія.

У 1397 р. король Сигізмунд надав притулок та подарував укріплення разом з домінією подільському князю у вигнанні Федору Коріатовичу. Ймовірно, саме в цей період оборонні споруди трансформувалися в типовий європейський лицарський замок. Після смерті князя у 1414 р. спорудою певний час управляла його дружина Ольга (з її іменем пов'язане заснування мукачівського жіночого монастиря) та племінник Василь, а через 4 роки його було повернуто в королівське володіння (Історія... 1998, с. 47–48).

Отже, на сьогоднішній день до категорії замків Закарпаття початку XIV ст. достовірно належать чотири: Виноградівський, Королівський, Невицький та Мукачівський. Всі вони зазнали кардинальних перебудов, переважно на зламі XV–XVI ст., що привело до майже повного знищення більш ранніх культурних горизонтів.

Додаткові дослідження необхідні, щоб перевірити належність до даної категорії укріплень Хустського замку. Дослідник угорського середньовіччя, Е. Фюгеді вважає, що він був збудований після повстання палатина Копоса, тобто після 1318 р. Підкреслює стратегічне значення оборонних споруд поруч з місцем впадання р. Ріки до р. Тиси. Зведений у XIV ст. порівняно невеликий Хустський замок у результаті періодичних масштабних перебудов на XVI–XVII ст. перетворився в значний за розмірами складний комплекс захисних, житлових і господарських споруд. Планування укріплень визначило продовгувате плато на вершині гори, витягнуте в довжину за лінією північ–південь. Фортифікації поділені на верхню та нижню тераси, нижній двір, у свою чергу, теж складався з двох відокремлених частин. На час завершення функціонування замку до його оборонних ліній були вписані шість бастіонів і чотири вежі (рис. 1е).

Фортеця, як і саме місто Хуст, заснована в період відбудови Угорського королівства після монголо-татарського нашествия. З неї відмінно контролювалася долина р. Тиси і тому укріплення функціонально замінили вишківську дозорну площадку Варгедь (сенса утримання останньої в цей час був втрачений і вона припинила своє існування). Хустський замок був покликаний захищати навколишні села новоствореного Марамороського комітату та соляний шлях, які приносили суттєвий прибуток до королівської скарбниці. Перше письмове свідчення про замок датоване 1353 р. В документі згадується каштелян Домокош Мачка, який на цей час командував і Нялабським замком. У 1365 р. король Сигізмунд дарував марамороські землі молдавським вельможам Балку та Драгу, але замком вони володіли нетривалий період. Сигізмунд передав фортецю своєму канцлеру Імре Перені (требішовська гілка), що стало однією з причин багаторічної ворожнечі між двома родами.

У польовому сезоні 2019 р. на території Хустського замку проводилися дослідження експедицією Ужгородського національного університету. Встановлено, що під час активних перебудов і життєдіяльності наприкінці XV–XVI ст. більш ранні горизонти були знищені. Це змушує при датуванні початкового укріплення оперувати тільки найбільш ранньою засвіченою письмовими джерелами датою – 1353 р. Її зміна на більш ранню можлива лише з урахуванням конкретизації хронології початкових горизонтів, для чого необхідне продовження широкомасштабних археологічних розкопок в різних частинах пам'ятки.

За отриманими матеріалами на сьогоднішній день можемо констатувати не дуже активний процес будівництва кам'яних укріплень на самому північному сході Карпато-Дунайського ареалу у XIII–XIV ст. Це пояснюється специфікою і периферійним становищем регіону з незначною кількістю населення і порівняно небагатою місцевою аристократією. До цих перших двох хронологічних груп на землях Закарпаття надійно відносяться всього сім пунктів, три з яких до категорії замків зараховані доволі умовно. І взагалі, як правило, в ці часи із-за відсутності нагальної необхідності захисна функція цих споруд не була основною, а на перші позиції безперечно виходили репрезентативна і дозорна. Це підтверджує і той факт, що для даних місцевих походжень характерні незначна зайнята оборонними спорудами площа та слабо насичений культурний шар. Пункти першої хронологічної групи (XIII ст.) припинили своє існування на зламі XIII–XIV ст. і пізніше як фортифікації більше не використовувались. На відміну від них, замкові комплекси першої половини XIV ст. стали основою для формування системи захисних споруд Північно-Східної Угорщини кінця XV – початку XVI ст. Відповідно це призвело до того, що в результаті кардинальної перебудови ранні культурні горизонти цих пам'яток знищені майже повністю.

Враховуючи той факт, що інформаційна база писемних джерел вже розібрана в достатньому обсязі, в майбутньому отримання додаткових свідчень про замки Закарпаття другої половини XIII і першої половини XIV ст. можливе тільки за рахунок проведення нових археологічних досліджень.

Література

- Дзембас, О. В., Кобаль, Й. В. 2005. *Невицький замок*. Ужгород: Закарпаття.
- Історія Мукачєва. 1998. Ужгород, Т. І.
- Прохненко, І. А. 2014. Королівський замок Нялаб. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Збірник матеріалів «Археологія & Фортифікація України»*. IV Всеукраїнська науково-практична конференція Кам'янець-

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Подільського державного історичного музею-заповідника, приурочена 180-й річниці від дня народження Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834–1908). Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, с. 234–243.

- Прохненко, І. А. 2015. Кахляна під 4 Королівського замку Нялаб. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *Збірник матеріалів, Археологія & Фортифікація України*. V Всеукраїнська науково-практична конференція, приурочена 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», с. 117–124.
- Прохненко, І. А. 2016. Кімната № 3 Королівського замку Нялаб. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Збірник матеріалів, Археологія & Фортифікація України*. VI Міжнародна науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвячена 150-й річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934). Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 150–156.
- Прохненко, І. А. 2016а. Дослідження Королівського замку Нялаб. *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ, с. 38–41.
- Прохненко, І. А., Гомоляк, О. М. 2007. Дослідження Виноградівського та Королівського замків у 2007 році. *Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність*. Cluj-Napoca; Satu Mare, с. 83–94.
- Прохненко, І. А., Гомоляк, О. М. 2009. До історії замків Закарпаття. *Військово-історичний альманах*, 1(18), с. 71–97.
- Прохненко, І. А., Гомоляк, О. М., Зомбор, І. Т. 2010. Дослідження замків Закарпаття у 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2009*. Київ; Луцьк, с. 346–348.
- Прохненко, І. А., Гомоляк, Е. М., Мойжес, В. В. 2008. Результати дослідження Броньковського замка. *Carpatica-Carpatika*, 37, с. 139–148.
- Прохненко, І. А., Жиленко, М. А. 2016. Королівський замок Нялаб во владении потомков молдавского воеводи Саца. *Tyragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nouă*, 10 [XXV], 2, с. 53–66.
- Прохненко, І. А., Жиленко, М. А. 2017. Монети Королівського замку Нялаб. *Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея*, III, с. 141–156.
- Прохненко, І. А., Жиленко, М. А., Мойжес, В. В. 2016. Королівський замок Нялаб. *Вісник Інституту археології*, 11, с. 123–154.
- Фодор, Й. 1992. Вопросы изучения древневенгерских памятников Закарпатья. *Acta Hungarica*, 1, с. 138–139.
- Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I. (1301–1321)*. 1878. Szerk. Nagy I., Budapest.
- A Perényi család levéltára 1222–1526*. 2008. Közzéteszi: Tringli István, Budapest.
- Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. VIII*. 1870. Szerk. Wenzel Gusztáv 1261–1272, Pest.
- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. 1829. Szerk. Fejér G. Buda, III/2.
- Draskóczy, I. 1992. *A lilium jegyében*. Ungvár.
- Engel, P. 1987; 2007. Töprengések az Árpád-kori sánccvárok problematikájáról. *Műemlékvédelem*, 31, old. 9–14; *Castrum*, 6, old. 11–18.
- Feld, I. 2017. Várak és erődítmények a középkori Magyarországon. *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig*. Budapest, old. 367–400.
- Fodor, I. 1996. *A honfoglaló Magyarság*. Kiállítás katalógus. Budapest.
- Fügedi, E. 1975. Középkori várak – középkori társadalom. *Váráépítézetünk*. Budapest, old. 63–86.
- Fügedi, E. 1977. *Vár és társadalom a 13–14 századi Magyarországon*. Budapest.
- Györfly, Gy. 1987. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest, I, 3. kiadás.
- Hazai oklevéltár 1234–1536*. 1897. Szerk. Nagy I., Deák F., Nagy Gy. Budapest.
- Horváth, R. 2011. Váráépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Budapest, old. 79–93.
- Horváth, R. 2011a. Váráépítés engedélyezése a középkori Magyarországon. *Várak, kastélyok, templomok*, 7 (5), old. 4–8.
- Karácsonyi, J. 1900. *A magyar nemzetségek a XIV század közepéig*, Budapest, I köt.
- Kristó, Gy. 1986. *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest.
- Lehoczky, T. 1996. *Bereg vármegye*. Budapest; Bergszász.
- Prohnenko, I., Žilenco, M. 2019. Jezuitská sviatostka z korolevského hradu Ňaláb. *Numizmatika. Časopis Slovenskej numizmatickej spoločnosti pri SAV*, 28, s. 27–30.
- Prohnenko, I., Mojsesz, V., Zsilenco, M. 2012. A királyházi vár csempekályhája. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, LIV, old. 241–285.

- Prohnenko, I., Mojzsesz, V., Zsilenko, M. 2013. Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatása. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, LV, old. 203–250.
- Prohnenko, I., Zsilenko, M. 2015. A királyházai Nyaláb vár. *Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2015*. Kökény, old. 68–71.
- Prohnenko, I., Zsilenko, M. 2016. Baranka vára. *Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2016*. Kökény, old. 77–79.
- Prohnenko, I., Zsilenko, M. 2019. Újabb kutatások a királyházi Nyalábvárban (Koroljevo, Ukrajna). A 3. helyiség feltárása. *Archaeologiai Értesítő*, 144. kötet, old. 137–167.
- Prokhnenko, I., Zhylenko, M., Moizhes, V. 2016. Korolevo castle of Nyaláb. *Archaeologia historica*, 41, 1, p. 273–299.
- Riskó, M. 2007. *Ferencesek Nagyszőlősen*. Budapest.
- Rupp, J. 1872. *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre*, Pest, II kötet.
- Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399)*. 1951. Szerk. Mályusz E., Budapest.

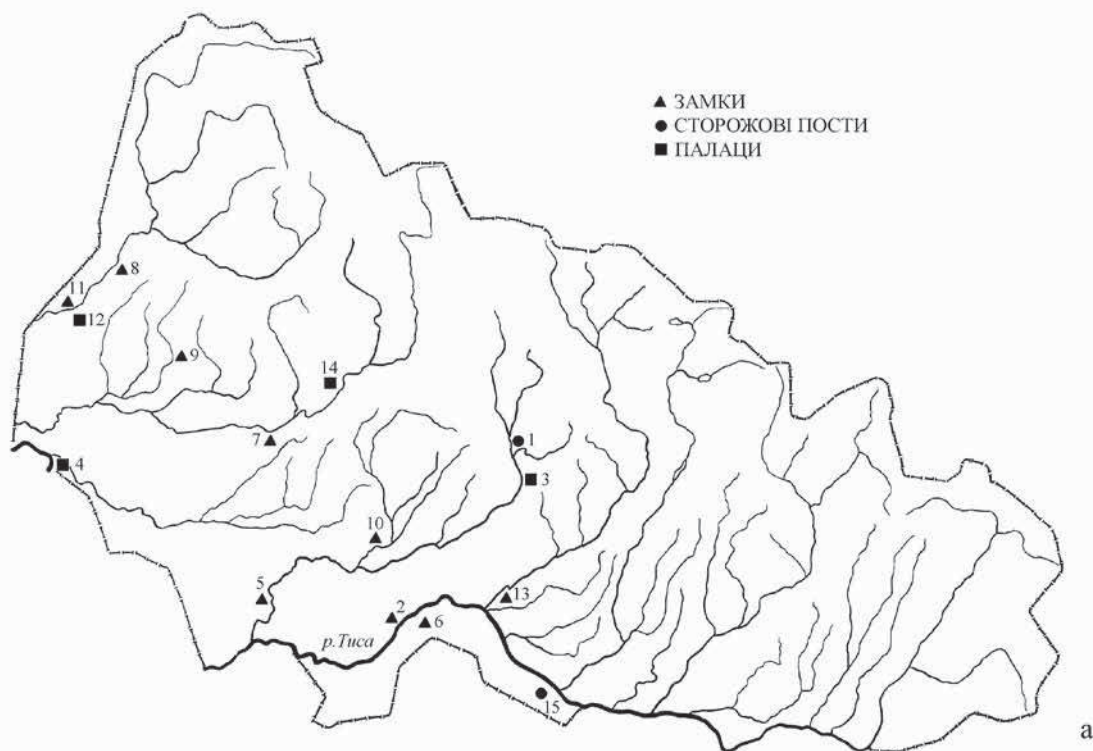
Igor Prokhnenko, Maria Zhylenko

THE CASTLES OF TRANSCARPATHIA OF THE SECOND HALF OF 13th – FIRST HALF OF 14th CENTURIES

Four successive stages can be identified in the history of functioning of the castles of Hungarian Kingdom. A system of the royal counties, with the ispans' (counts') fortifications in their core, was distinctive for 12 – 13th centuries. Small, newly built noble castles appeared here since 13th centuries. During the Arpads they turned into important tools of influence in the hands of certain oligarchic clans. When House of Anjou strengthened its grasp on Hungarian throne, the castles became an expression of political power of monarch and functioned mainly as the centers of royal domains. During the Late Middle Ages they were gradually taken over by new nobility and often transformed into well-developed complexes, residencies.

The first fortifications of the new type were built in the region, unpopulated areas were granted to minor nobility, and German settlers were invited in a wake of Bela IV centralized policy of colonization and castles construction. There were three main stages of the Late Middle Ages and Early Modern Period castle architecture on the territory of Zakarpatska oblast of Ukraine. Two of them are presented by the fortifications of second half of 13th and the first half of 14th centuries. Typically just a small part of these sites was occupied by fortifications. Usually they had a thin cultural layer. These features argues for their predominantly watch and representation functions. The sites of the first chronological group (13th century) stopped to exist at the edge of 13th-14th centuries and they never used as fortifications again. By contrast, the castle complexes of the first half of 14th century formed the basis for a system of fortifications in North-Eastern Hungary of the end of 14th – beginning of 16th centuries. However their early cultural layers were almost completely destroyed in a wake of radical re-building.

Key words: North-Eastern Hungary, Transcarpathia, fortified settlements, castles, fortifications, towers, stone-walls, the Middle Ages.

b

c

d

e

Рис. 1. Карта розміщення замків, сторожових постів та палаців на території Закарпатської обл. України (а).

1 – Бронька; 2 – Виноградів; 3 – Довге; 4 – Есень; 5 – Квасово;
6 – Королево; 7 – Мукачево; 8 – Невицьке; 9 – Середне; 10 – Сільце;
11 – Ужгород; 12 – Горяни; 13 – Хуст; 14 – Чинадієво; 15 – Вишково.
а – Королівський замок Нялаб; б – Невицьке укріплення;
с – Мукачівський замок Паланок; д – Хустський замок.

СЕКЦІЯ 3

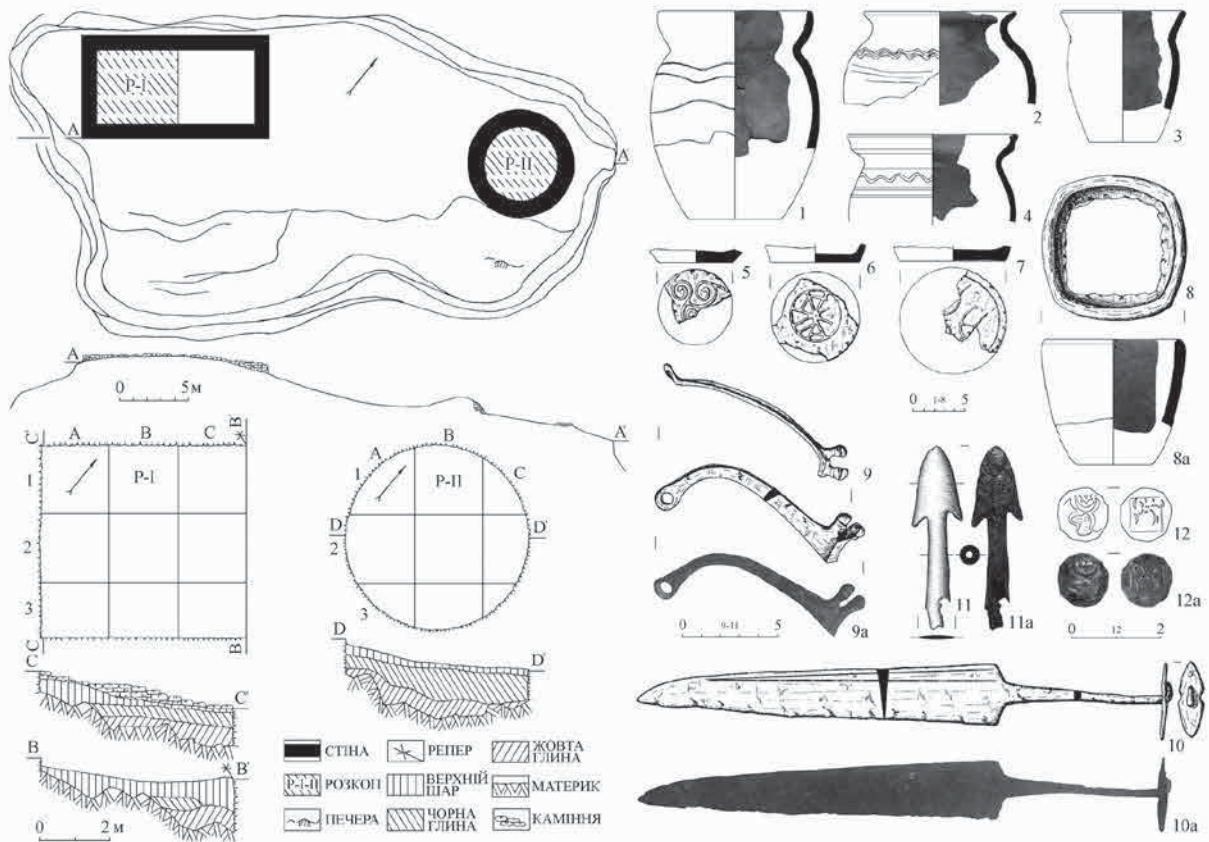

Рис. 2. Бронька. Царська Гора. План та інвентар замку.

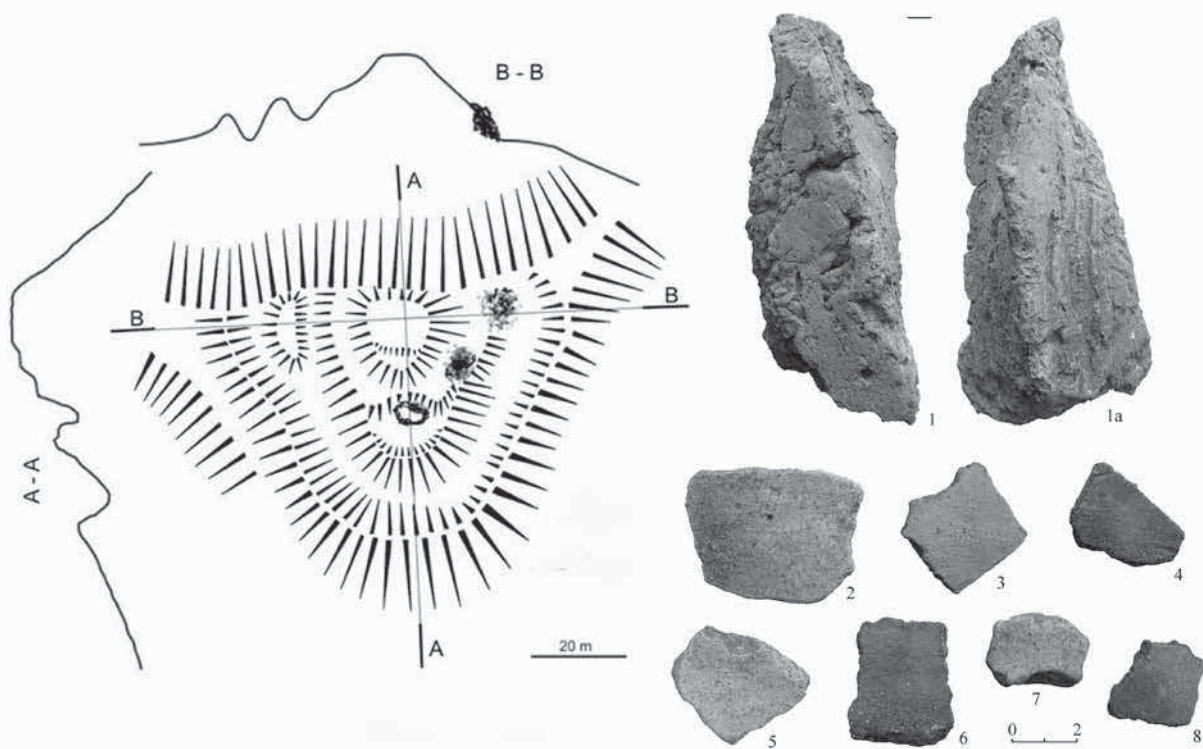
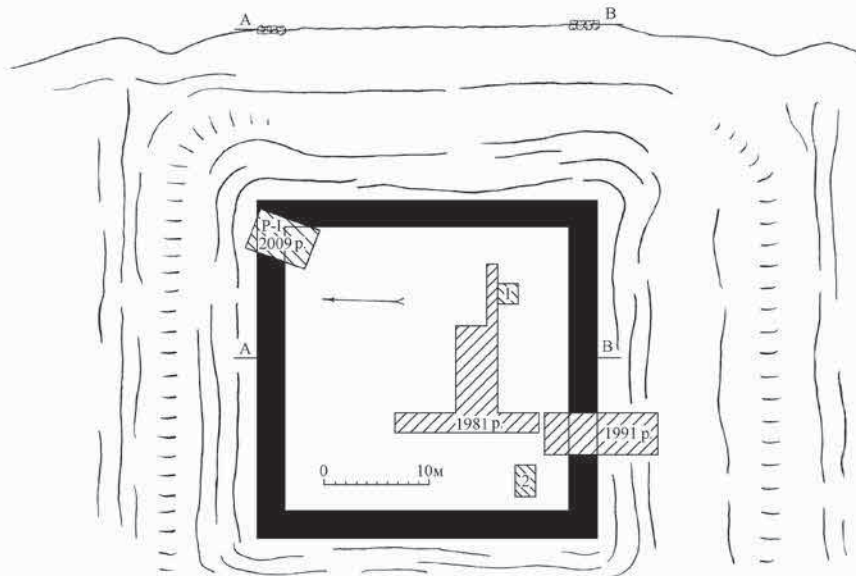

Рис. 3. Вишково. Варгедь. План укріплення. Кераміка.

СЕКЦІЯ 3

ЗАМКОВА СІНА
 РОВ
 РОЗКОПІ І ШУРФИ 2009 РОКУ
 РОЗКОПИ ТА ШУРФИ 1981 І 1991 РОКІВ

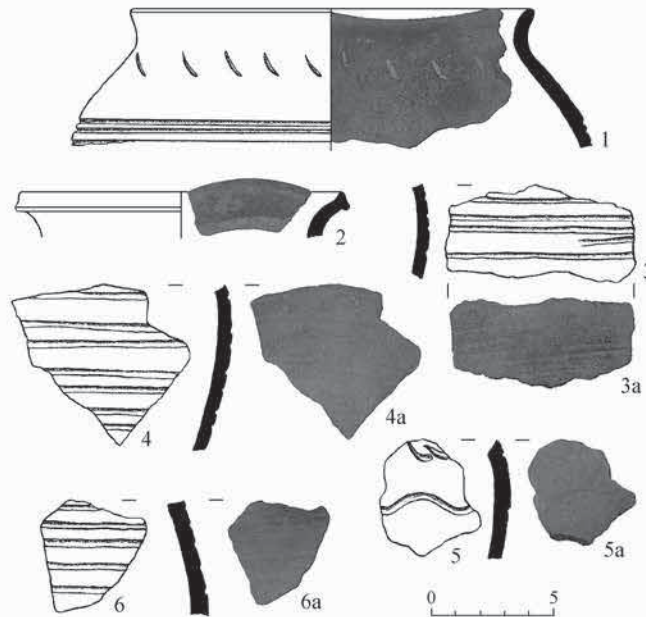
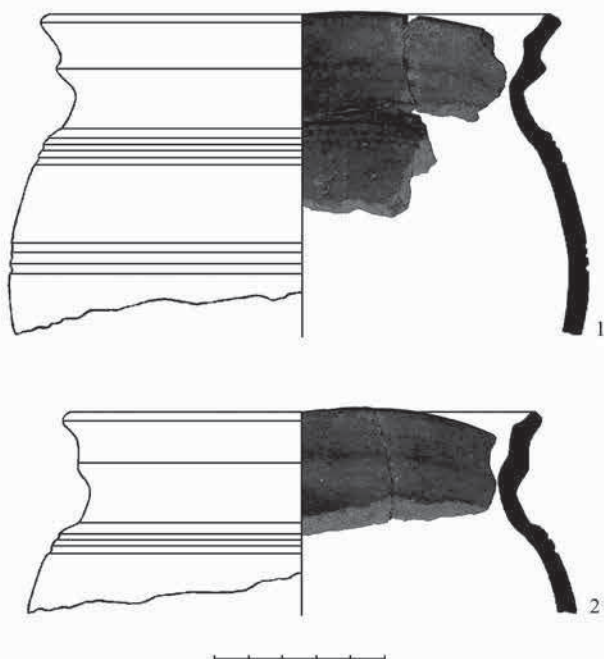
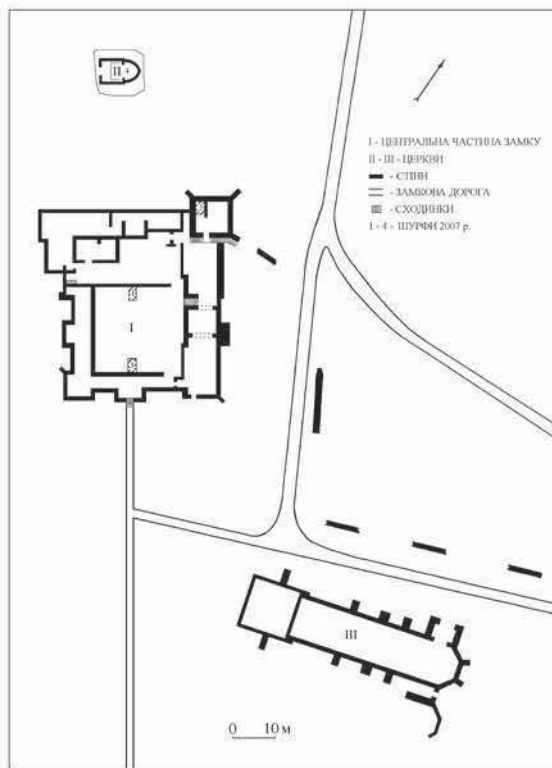

Рис. 4. Сільце. Бодулів. План та інвентар замку.

*Рис. 5. Виноградів. Замок Канків.
План укріплень та кераміка раннього горизонту.*

*Автори статті висловлюють щирю подяку голові Благодійного фонду
«Барський замок. Відродження»
Ігорю Лозінському за фінансування архівних послуг*

Ілля Литвинчук,
аспірант кафедри архітектури та реставрації
Національного університету «Львівська Політехніка»

Олег Рибчинський,
доктор архітектури, доцент,
професор кафедри архітектури та реставрації
Національного університету «Львівська Політехніка»

УРБАНІСТИЧНИЙ ОБОРОННИЙ КОМПЛЕКС МІСТА БАРА (РІВ) У XV–XVIII СТ. СПРОБА ГІПОТЕТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ НА ПІДСТАВІ НЕВІДОМОГО ПЛАНУ 1821 РОКУ

У статті автори вперше виокремлюють урбаністичний оборонний комплекс подільського міста як самостійний предмет дослідження на прикладі міста Бара (відомого у XV–XVI ст. як Рів). Піднімається питання гіпотетичного відтворення кожного з етапів розвитку міста в контексті його оборонних споруд. Вперше у науковий обіг залучається план 1821 р., який на сьогодні є найдавнішим детальним історичним планом Бара. Як результат роботи, авторами було виокремлено чотири етапи планувально-просторового розвитку. Авторі наголошують на гіпотетичності своїх висновків та важливості подальших археологічних досліджень для розробки заходів з музеєфікації залишків оборонного комплексу міста Бар.

Ключові слова: Бар, барбакан, Бона Сфорца, Поділля, міські фортифікації, замок.

Незважаючи на велику значимість міста Бара для історії Поділля та статус історичного міста, окремого дослідження комплексу міських та замкових оборонних споруд ще не проводилося, не зроблено навіть спроб гіпотетичної реконструкції окремих етапів його розвитку. На сьогоднішній момент існує лише єдина реконструкція Бара станом на XVII ст. та його фортифікацій авторства О. Пламєницької на підставі відомого плану Нуателя 1677 ст. (Матвіїшин 2004). У 2020 р. з ініціативи І. Литвинчука та за підтримкою благодійного фонду «Барський замок. Відродження» замовлено копію історичного плану Бара 1821 р. з фондів ВУА РДВІА (План города Бар с окрестностями 1821). Його вивчення має відкрити раніше невідомі сторінки історії міста. У розрізі пам'ятоохоронного аспекту релікти давніх оборонних споруд потребують заходів збереження та подальшої консервації та музеєфікації, що неможливо у мовах як чинного законодавства, так і чинного ІАОП Бару, який потребує коригувань.

Мета статті: змодельовати на підставі вивчення актових джерел, історичної картографії та натурних обстежень розвиток оборонного комплексу міста Бар (Рів) та відобразити його на гіпотетичних графічних реконструкціях.

Першим, хто намагався зібрати історичні свідчення по Бару був В. Марчинський (Marczyński 1820), який стисло подав основні відомі на момент публікації відомості про місто. Важливий аспект польської історії, пов'язаної з барською конфедерацією висвітлює Бежинський (Bierzyński 1875), а ще до нього – Северин Моравський (Morawski 1851). Поєднання історичних відомостей зі статистичними широко практикувалось такими дослідниками подільської старовини як Орловський (1863) та Яворовський (1875). Не оминули своєю увагою Бар польські дослідники Балінський та Ліпінський (Baliński, Lipiński 1845, s. 1033–1040). Д-р Антоні (Ролле) присвятив Бару цілий розділ своєї монографії (Rolle 1880). Завдяки збереженому і понині обмурованому замку бастіонного типу Бар відзначився також і в праці Сіцінського (1928), де подано перші натурні обстеження цього замку та обмірний план. Зауважимо, що раніше Сіцінський зробив цікавий нарис з історії барських сакральних споруд (1902). Цілих 2 томи 8-ї частини АЮЗР присвячено архівним документам, що стосуються міста Бар та барського староства, завдяки оприлюднених в них люстраціям, ревізіям, інвентарям ми маємо фактичний матеріал для реконструкції етапів розвитку міста.

Подана вище група джерел є стандартним для більшості відомих подільських міст. Також не можемо не згадати магістерську працю М. Грушевського (1894), присвяченого безпосередньо Барському староству. В них М. Грушевський побічно розглядає оборонний комплекс міста і здійснює спробу локалізувати замок (мурований, на його погляд) часів старостинства Гербурта.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

У 2007–2008 рр. барський замок став предметом дослідження археологів (Виногородська 2008; 2014), основними результатами яких окрім кераміки XVI ст. у штучному насипу платформи замку є залишки мурованих будівель невідомого призначення. Також під керівництвом Л. Виногородської вперше було здійснено інструментальний обмір замку, поданий на кресленнику до статті з нанесеними місцями розкопів (2008). На підставі цих результатів О. Пламеницька (2002; 2018; 2019) дійшла до висновку про попередні етапи мурованого барського замку, хоча ще до цього, у статті 2002 р., у неї вже сформувалася думка про мурований замок, обґрунтована власною вільною трактовкою ревізії 1552 р. В подальших публікаціях авторка обґрунтовує ідею Бара як ідеального міста, розпланованого за італійським зразком з ініціативи Бони Сфорци, чие оточення виступало джерелом проникнення ідей ренесансу на Поділля та робить Бар (заснований у 1538–1540) першим в Україні ідеальним містом серед інших відомих (Жовква, Броди, Станіславів, тощо).

В процесі роботи автори аналізували картографічний матеріал у зворотному хронологічному порядку з метою винайдення збережених по сьогодні реліктів історичних вулиць та оборонних споруд. Використовувалась зв'язка з сучасною підосною міста. Для порівняльного аналізу вперше був залучений план 1821 р. (рис. 1) який, не зважаючи на певну умовність та малий масштаб (М:250 саж. у дм), надає змогу чітко прив'язати бастіонові укріплення Руського Бару, частково збережені по сьогодні та ідентифікувати давні вулиці. На цьому плані валові міські укріплення зображені напівкільцем, яке поєднує замок та річку і захищає місто з напільних північної та східної сторін. Саме таку схему подає Боплан на своїй карті і описує Ульріх фон Вердум (Сварник 1982), що дозволяє нам прийти до однозначного висновку, що саме такими укріплення були запланованими на початку. Натомість на плані Нуателя 1677 р. оборонний периметр Руського Міста з'єднує замок та греблю, що суперечить вищеназваним джерелам і дає підставу говорити про умовність цього плану та необхідність погоджувати його інтерпретацію з іншими джерелами. Крім хибного розташування бастіонового поясу Руського міста, привабливе ще одна відмінність від реальної ситуації, а саме – відсутність півострова Польського Бару. Берегова лінія на заході на плані спокійна і не робить характерного закруту з південного боку, який є в натурі. На задньому плані, на протилежному березі ставу, однак, зображено пагорб Чемериського Бару, який, як зазначено в експлікації до плану, лежить в руїні. Пагорб змальовано з природи в перспективі, а його розташування відносно замку та сакральних споруд дозволяє нам приблизно встановити місце розташування художника, який замальовував місто. Точну зв'язку провести важко через сучасну міську забудову. Орієнтовно зйомка проводилася на куті вулиць Новоконнікова та Героїв Майдану. З цієї точки зору обрис півострова проектується в таку берегову лінію, яку зображено на плані 1677 р., хоча автор намагався її умоглядно вибудувати в проекції плану. З іншого боку, форма барського замку подано дуже близько до оригіналу. Таким чином, стає зрозумілим, що цей план був знятий в окомірний спосіб, а кількість точок для зйомки була мінімальною, що спричинило геометричні похибки. Найбільш точно та близько до природи зображена північна частина міста (біля замку) і сам замок. Деякі локації, що відображені водночас на планах 1677 та 1821 років співпадають, що дозволяє нам ідентифікувати місця значних сакральних споруд. Так були встановлені ділянки костелу (парафіяльного, згодом – монастирського ордену єзуїтів), кляштору домініканців, однієї з церков Руського Бару, єврейської дільниці з синагогою, брама Руського міста, що вела до Меджибожа.

З XVI ст. ми маємо лише письмові актові джерела з описами міста. Перелічимо їх у хронологічному порядку. Першими виступають привілеї 1540 р на обмежене магдебурзьке право для різних частин Бару (Польського, Руського та Черемиського), у яких відображаються також аспекти заснування міста на лівому березі р. Рову у 1538 році королевою Боною Сфорца. Далі йдуть описи з ревізій, люстрацій, інвентарів: ревізії староства 1552 та 1565, 1570 років (Архів Юго-Западної Росії 1893, с. 231), люстрація генерального кам'янецького староства 1570 р. (Мальченко 2001, с. 92–95), ревізія староства 1607 р. (Мальченко 2001, с. 92–95). Ревізія 1552 р. подає опис та розташування оборонних споруд Польського бару та замку, ревізія 1565 р. – вулиці в середмісті та кількість домівок, ревізія 1570 р. є найбільш скупою на опис міста і містить суто фіскальну інформацію. Нарешті, ревізія 1607 р., як можна судити з переказу О. Мальченка, знов привертає увагу замковим та міським укріпленням. Враховуючи проаналізований наявний картографічний матеріал, описи XVI ст. надають прекрасну можливість змоделювати історичний урбаністичний розвиток Бару в деталях.

1. Русько-литовський та ранній польський період. Місто Рів.

Самих відомостей про існування Рову в той час зберіглося небагато. Так, у 1435 р. воно згадується як «villa», а під 1452 р. вже згадується і замок (castellum). Вже наступного 1453 р. Рів згадується знов як місто. Доказом розташування Рову на правому березі однойменної річки є карта Гостальді 1562 р., і привілеї для Верхнього Бару 1540 р., де викладена його попередня історія (Архів Юго-Западної Росії... с. 92–106).

Втім, мало хто приділяв увагу урбаністичній структурі Барських Черемис. Для початку зауважимо, що існуюче їхнє планування збереглося як мінімум з кінця XVIII ст., що відображено на плані 1821 р. Саме воно і містить релікти давнішої планувальної структури міста Рову у XV ст. На початку XVII ст. Чемериський Бар

оточувався парканом з ровом та мав дві башти (можливо в них були брами). Архаїчна структура історичної частини Барських Черемис сягає романської містобудівної традиції (рис. 2), до якої тяжіє давньоруська чи русько-литовська урбаністика XV – I половини XVI ст., що і дає нам підставу вважати Чемериський Бар, заснований 1540 р. прямим містобудівним спадкоємцем давнього міста Рів.

II етап середина XVI ст. В пошуках «ідеального міста»

Місто Рів позначали на картах XVI ст. всі поважні картографи на одному рівні зі Львовом, Кам'янцем, Києвом та значущими містами сусідніх країн. Саме місто було важливим стратегічним прикордонним населеним пунктом. Після викупу міста Боною Сфорца воно відійшло в державну власність. Незважаючи на те, що королева Бона Сфорца не лише володіла Баром, а й активно займалася його розбудовою заселенням, в науковому обігу не існує документів про залучення військових інженерів чи архітекторів з Італії до розпланування та уфортифікування міста. Спроба довести те, що за часів Бони Сфорци було закладено містобудівну ідею, яка відображена на плані 1677 р. (у т. ч. з уфортифікуванням Руського міста) (Пламеницька 2019) не витримує критики через наявність вищезгаданих ревізій 1565 та 1570 років, де чітко окреслено, що Руське місто відіграє роль передмістя та не оточено укріпленнями. «Містом в паркані», тобто уфортифікованим середмістям вважається виключно Польський Бар. Результати натурних обстежень показують, що планування Руського міста є нерегулярним та містять сліди рогачок та давніх доріг, які трансформувалися у вулиці передмістя, чого не могло б бути в разі розпланування міста за єдиним містобудівним задумом архітектора за регулярним принципом. Передмістя розташовувалось, ймовірно, довкола дороги на Меджибіж (сучасні вулиці Героїв Майдану та Соборна). Таке розташування Руського міста цілком підтверджується ревізією 1565 р., про яке вказано, що це начебто передмістя, яке розташоване між Польським Баром та «місцем, де новий замок хочуть мурувати». Якщо припустити, що нове місце для замку було в районі існуючого бастионного або поряд з ним, Руське місто якраз локалізується згідно опису ревізії. Виникає лише питання щодо локалізації первинного барського замку, збудованого за часи Бони Сфорца. У нашому розпорядженні є описи міста 1552 та 1565 років, про які вже було загадано вище. Співставляючи їх, ми приходимо до наступних результатів. Польське місто було великим уфортифікованим середмістям зі 103 будинками. Ревізія 1565 р. зазначає 103 будинки в місті, 34 на Жидівський вулиці, 24 на Костельній та 11 на Гродській, з чого виходить, що поза тими вулицями залишаються ще $(34+24+12)+x=103$; $x=33$ будинки. Для нас є зрозумілим, що вони розташовувались на ринковій площі. Знаючи приблизні метрологічні закономірності забудови українських ранньомодерних ринкових площ (ширина парцелі 6–9 м, відстань між будинками 1,5–2 м або впритул один до одного), ми вираховуємо приблизний периметр площі у червоних лініях, який мав сягати 200–300 м. Сюди можна ще додати території сакральних об'єктів, які виходили на ринок, точні розміри ділянок яких ми не знаємо. Після локалізації ринкової площі ми підходимо до ідентифікації вулиць середмістя: Жидівської, Костельної та Гродської. Самою довшою вулицею була Жидівська, яка відповідає теперішній вулиці Монастирській (південний фрагмент). Очевидно, що вона вела з ринку або брами до синагоги – осередку єврейської громади. У XVI–XVII ст. юдеї традиційно селилися окремо від представників інших релігійних громад переважно на околицях міста. Єврейська діляниця в Барі розташовувалась на південній околиці півострова – саме тут на плані 1677 р. від Жидівської вулиці до ринку вели ще дві коротші вулиці – Костельна, яка вела до фарного костелу, і Гродська, яка вела до ратуші. Ратуша теж зображена на плані 1678 р., крім того, навпроти неї розташовувалась вежа міських укріплень, яку ми теж ідентифікуємо у цій частині місті. Оборонний периметр середмістя складався з паркану, 5 веж та 1 брами, укріплень старостинського двору, оточував приринкові квартали та єврейську діляницю.

Розпочати опис оборонних споруд тодішнього Бару варто з замку, який гіпотетично ми розташували північніше теперішнього замку, де берегова лінія робить значний виступ у бік ставу. Саме з цієї точки, на нашу думку, було зручніше всього прокласти міст на протилежний берег, про який згадується у привілеї 1540 р. та ревізії 1552 р. У замку було 5 веж і в останній вежі були великі ворота до мосту через ріку. Перші дві вежі були орієнтовані в напільний бік (північний), третя вежа вже була навпроти міста. У четвертій були малі ворота до міста. Також між 3 і 4 та 4 і 5 вежами були службові приміщення. В цілому стан замку був незадовільний – вежі відходили від стін. Подібні дефекти були характерними для дерев'яних замків XV–XVI ст. – те саме зустрічаємо в люстраціях Вінницького, Брацлавського та Черкаського замків. Привілей 1540 р. зазначає, що замок вже тоді (тобто з самого початку) був зле збудований. Очевидно, що він був малий і наскоро збудований для скорішого заселення новозаснованого міста і потребував реконструкції. Щодо самого міста, то його оборонні споруди за ревізією такі: у першій вежі були ворота до замку, далі йшла споруда або, точніше, комплекс споруд, який ми трактуємо як старостівський оборонний двір, далі з напільної (північної) сторони була старостівська вежа, яку будував староста Претвич своїм коштом. Укріплення старостівського двору скоріш за все сполучались з цими баштами, але також були в незадовільному стані. Двір був орієнтований однією зі сторін на став, а іншою на замок. Третя вежа була названа «Згнилою хвірткою». Найбільш цікавою виглядає

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

опис четвертої вежі, в якій була Меджибіжська брама коштовної роботи, «кругло, а не у вигляді прямокутника збудована». За нашим припущенням, йдеться про мурований барбакан, який був у Польському Барі та мав неординарне архітектурне оздоблення. Гіпотеза про барбакан підтверджується відсутністю в сучасній топографії міста рогачок доріг, які маркують сталі місця брам. До барбакану заїзд мав бути вздовж міських укріплень. Ймовірно також, що він зберігався ще довгий час і був зображений на плані 1677 р. у вигляді наріжного ронделю укріплень Польського Бару. П'ята вежа, яка нами вже згадувалась, розташовувалась навпроти ставу та ратуші, а також контролювала міський рів. Нарешті, шоста вежа розташовувалась навпроти Черемиського міста, тобто в західному пряслі міських укріплень. Всі вежі були двоярусними, пристосовані для оборони. Подана нами гіпотетична реконструкція, зазвичай, потребує перевірки археологічними дослідженнями, але не суперечить опрацьованим описам, історичній картографії та логіці розвитку міста.

III етап. Міфічний мурований замок Гербуртів

Третій етап, який тривав, ймовірно, до будівництва збереженого нині бастіонового замку, є продовженням попереднього. Передусім, він відзначився будівництвом нового замку. У науково-популярній та краєзнавчій літературі, починаючи з кінця XIX ст., утвердився стійкий міф про будівництво мурованого замку братами Гербуртами, які зайняли місце барського старости після Претвича та смерті Бони Сфорца. Це твердження висловив Грушевський у своїх нарисах історії барського староства, не подаючи посилання на першоджерело. У ревізії 1565 р. прив'язка розташування Руського бара здійснена до «місця, де новий мурований замок будувати хочуть». Цікаво, що в ревізії 1570 р. такої прив'язки вже нема, хоча новий замок вже був, бо як доповідає люстрація Кам'янецького староства того ж року, рів довкола замку тоді ще не був закінчений. Ревізія 1607 р. (Мальченко 2001) описує замок як валово-рововий з дерев'яним парканом на валах. Важко припустити, щоб мурований замок змінили на земляний – приклади замків у Меджибожі, Жванці, Сатанові, Скалі та інших подільських містах показують функціонування мурованих замків навіть в ті часи, коли розвиток артилерії зробив їх фактично непридатними до сучасної оборони. Важко пояснити також відсутність згадки навіть залишків такого мурованого замку в пізніших нарративних джерелах. Таким чином, новий замок, збудований під час старостування Гербуртів вже був облаштований відповідно до тогочасних вимог військової техніки. Місце розташування цього замку потребує уточнення, навряд чи можна спиратись на ревізію 1565 р., яка фіксує лише декларацію щодо побудови замку, а не існуючий стан. Звертаємо увагу на ревізію 1607 р., де вперше (серед відомих документів) зустрічається згадка щодо укріплень Руського бару, яке складалося з 5 башт чи веж (напевно, що разом з Меджибізькою брамою). Щодо укріплень Польського Бару, зазначено, що його укріплення мають 4 вежі, хоча за описом 1552 р. їх було 6, разом з Меджибізькою брамою-барбаканом. Навіть будівництво довкола Руського міста укріплень не пояснює зменшення оборонних споруд середмістя та, відповідно, зменшення його обороноздатності. Поясненням може виступати саме будівництво нового замку у 1570 р. та вбудова його в міські фортифікації Польського Бару. Маючи розташування старостівського двору та інформацію про дві вежі, що примикали до нього, робимо висновки про перебудову цього оборонного двору в замок, який додатково захищав місто з північної напільної сторони. Від цього замку за ревізією також була дорога до мосту та одна брама. Можемо припустити існування хвіртки в місто. Двір старости таким чином переносився до замку. Також в місті з'являються нові сакральні об'єкти – кляштори домініканців та кармелітів, пізніше, у 1614 р. до міста прибудуть єзуїти які візьмуть під опіку фарний костел.

IV етап. Модернізація оборонного комплексу у I половині – середині XVII ст.

Черговий етап, який приніс у Бар елементи прогресивної на той момент західноєвропейської фортифікації відбувся під час старостування в Барі Станіслава Конєцпольського, на службі в якого був відомий французький інженер Боплан. За проектами Боплана в Україні були уфортифіковані Кодаки, Новий Конєцполь (Саврань), Новоград (Верхівка). Натомість, сам Боплан у своїх спогадах про перебування в Барі нічого не говорить про збудований ним там замок, що робить його авторство недоведеним фактом. Про те, що оборонний комплекс міста було ретельно вдосконалене, свідчить план 1677 р. та Спеціальна карта Боплана 1650 р. Нашу увагу привертає т. зв. «ретраншемент» (за експлікацією плану 1677 р.), тобто укріплення Польського Бару, які склалися з двох відтинків земляного валу з ровом з парканом нагорі та двох брам – по одній на кожному відтинку. Укріплення поєднували південний берег ставу та новий бастіонний замок, їхній кут був озброєний мурованим ронделем. Цікавим є те, що ці укріплення не згадує ані Ульріх фон Вердум (пише лише про дві частини міста та укріплення Руського Бару на півночі та сході), ані сам Боплан не позначає їх на карті, хоча топографія місцевості, незважаючи на замалий масштаб, зображена дуже точно, показано навіть півострів Руського Бару, якого нема на більш детальному плані 1677 р. Припускаємо, що з'явилися вони в проміжку між 1671 (часом перебування в Барі Ульріха фон Вердума) та 1677 р. (складанням плану) і були пов'язані із занепадом міста, коли боронити периметр спустошеного Руського міста не було потреби чи можливості. Круглий рондель у цьому випадку є нічим іншим як залишком барбакану, зруйнованого з іншими спорудами

під час воєн середини XVII ст. і вбудованим у нову систему укріплень. Проте, ця гіпотеза потребує подальшої перевірки, у тому числі археологічними методами.

У забудові міста і по сьогоднішній день забережні релікти укріплень Руського Бару: так вулиця Руський Вал огинає конкур міських bastіонових фортифікації, частково збережені вали bastіонів (район вул. Підвальної). Оборонний пояс Руського міста прослідковується на нововиявленому нами плані 1825 р., його обрис повністю корелюється і з сучасною топографією міста. У XVIII ст. ці укріплення вже були занедбаними. Ось що пише Юст Юль, датський посланець в Росії у 1711 р.: «Бар – велике місто, що широко розкинулося, але (частково) сплюндроване та спустошене. У ньому до сих пір є багато кам'яних церков та будинків, які, тем не менш, руйнуються. Заселені вони переважно євреями. У колишні дні (Бар) був доброю, сильною фортецею; (тепер від його стін) зберіглася одна основа. (У місті) збереглася, проте невелика цитадель з невисокими, хоч і товстими кам'яними стінами, забезпечена 70 польськими драгунами...». Подальші події не сприяли відродженню міста. Під час війни конфедератів з російсько-польським королівським військом, перші не витримали штурму, який тривав всього 15 хвилин. Очевидно, що міські укріплення Руського бару за часи майже столітнього занепаду остаточно втратили обороноздатність. Далі Бар пережив російсько-турецькі війни, Коліївщину, а у 1789 р. було скасовано Барське староство, ще через кілька років Річ Посполита припинила своє існування. Так закінчилася історія одного з найпотужніших урбаністичних оборонних комплексів на Поділлі – другого, як прийнято вважати, після Кам'янця.

Спроба нового прочитання урбаністичної історії Бара дозволила виявити раніше невідомі особливості його оборонного комплексу, який складався з міських укріплень Польського та Руського міст та замку. Уфортифікований Чемериський Бар можна вважати теж однією зі складових цього комплексу. На даний момент попередньо з'ясовано наступне. Польський Бар був заснований за часи володіння Бони Сфорца, розпланований та укріплений місцевим старостою Стажеховським за традиційною на той час для Польщі та її східних околиць готичною традицією. Місце розташування замку потребує уточнення, також як і місця веж та брам середмістя. Перспективними видаються дослідження підземних залишків мурованого барбакану, який у випадку знайдення його решток поєднує Бар з Варшавою, Краковом, Львовом та Кам'янцем, демонструє безперервний культурний зв'язок єдиного європейського культурного простору з центрів до периферії.

Зруйновано міф про мурований замок у Барі. Земляний замок Гербуртів 1570 р. був значно краще пристосований до актуальних військових потреб, ніж муровані стіново-баштові приватновласницькі замки того часу (у Жванці, Сатанові тощо), які створювали більше візуальний ефект на ймовірного неприятеля, що свідчить про розуміння польської корони необхідності боронити південно-східні кордони задля приваблення нових колоністів.

Гіпотетично реконструйовано етапи розвитку урбаністичного оборонного комплексу, які, натомість, потребують перевірки шляхом археологічних досліджень та залучення в науковий обіг нових актових та картографічних матеріалів.

Література

- Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, 1893, 8 (1), Киев: типография императорского университета св. Владимира В. І. Завадзкого.
- Виноградська, Л. І. 2008. Історико-археологічні дослідження Барської фортеці. У: *Бар. Барська земля – кризь призму століть*. Бар, с. 434–439.
- Виноградська, Л. І. 2014. Археологічні дослідження Барської фортеці. В.: Дмитрієнко, М. Ф. та інш. (ред). *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку. До 520-річчя з дня народження Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.»*. Київ; Бар, с. 329–336.
- Грушевский, М. С. 1892. Барская околичная шляхта до к. 18 в.: этнографический очерк. *Киевская старина*, 2, с. 260–277.
- Грушевський, М. С. 1894. *Барское староство: исторический очерк*. Киев.
- Мальченко, О. 2001. *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV–XVII ст.)*. Київ.
- Матвіїшин, Я. 2004. Живописні плани трьох українських замків-фортець з XVII ст. (Бара, Меджибожа, Чигирини) у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції. У: Дашкевич, Я. та ін. (ред). *Історичне картознавство України. Збірник наукових праць*. Львів; Київ; Нью-Йорк, с. 195–200.
- Орловский, М. Я. 1863. Историческое описание заштатного г. Бара Могилёвского уезда. *Подольские епархиальные ведомости*, 18, с. 722–730.

- Пламєницька, О. 2019. Бар – «città ideale» Східного Поділля (до питання стадіального розвитку міст-фортець). У: Бєвз, М., Гардзінські (ред.). *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. Collection of scholarly articles*, п. Chelm-Lviv.
- План города Бар с окрестностями. 1825. РДВІА, ф. 846, оп. 16 спр. 19767.
- Сварник, І. 1983. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство польське... *Жовтень*, 467, с. 84–100.
- Сецинский, Е. И., 1902. Храмы города Бара Могилёвского уезда: исторический очерк. *Подольские епархиальные ведомости*, 47, с. 1067–1077; 48, с. 1122–1132; 49, с. 1145–1161; 50, с. 1189–1197; 51, с. 1219–1225.
- Сіцінський, Ю. Й. 1928. *Оборонні замки західного Поділля: історично-археологічні нариси*. Київ: Українська академія наук.
- Яворовский, Н. И. 1875. Историко-статистическое описание заштатного г. Бара и заштатного Барского свято-Покровского монастыря. *Подольские епархиальные ведомости*, 12, с. 356–369; 13, с. 381–400; 16, с. 473–484; 17, с. 502–512; 18, с. 533–540.
- Baliński, M., Lipiński, T. 1845. *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*. Т. II. Warszawa.
- Bierzyński, B. 1875. *Przyczynek do konfederacji barskiej 1768–1771*. Poznań.
- Morawski, S. 1851. *Materiały do konfederacji barskiej r. 1767–1768 z rękopisów*. Lwow.
- Rolle, A. J. 1880. *Zameczki podolskie na kresach multanskich*. Warszawa: Gebeithner i Wolff.

Перелік скорочень:

РДВІА – Російський державний військовий архів, м. Москва РФ.

АЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.

In this article, the authors for the first distinguish the urban defense complex of the Podolian town as an independent subject of research. As an example the town of Bar was chosen (it was known in the 15–16th centuries as Riv). The question was raised about hypothetical reproduction of each of the stages of urban development and the complex of its fortifications. For the first time authors publish a plan from the military-scientific archive of the RDVIA dated by 1821 year. It was put into scientific circulation and for today it is the oldest detailed historical plan of Bar of all known. The studies of this plan and its verification with a current topographic situation gave opportunity to identify the remnants of the authentic planning structure of the town. The next step was to link the fortifications of the town and castle from the descriptions of the audits to the discovered relics of ancient planning. Additionally, the plan of Bar in 1677, which was published in 2004, was actively used in this work. As a result of the work, the authors singled out four stages of planning and spatial development. The first stage dates back to the 15th century, when Bar was known as Riv and was located on the territory of the modern village of Chemerysy-Barski. The next stage is mid. 16th century was associated with the development of the city on the opposite bank during his reign of Bona Sforza. During this period, the city had a wooden castle and fortifications of the middletown. In the third stage a wooden-earthen castle is being built in a new place. The authors make the assumption that it was built into the system of urban fortifications. At this time, the defense complex of Bar is strengthened by the fortifications of the suburb Rus'ki Bar. In the fourth stage, the formation of which is reflected in the plan of 1677, the defense complex was consisted of a bastion castle and bastions of Rus'ki Bar, as well as additional fortification of the city center with a brick round tower and wooden-earthen curtains. An interesting hypothesis is the presence of a stone barbican in Bar, which the authors studied in the revision of Bar in 1552. The authors emphasize on the hypothetical nature of their findings and underline the importance of further archaeological research to develop measures for museification and the emergence of the remains of the Bar defense complex.

Key words: Bar, barbican, Bona Sforza, Podillya, city fortifications, castle.

СЕКЦІЯ 3

Рис. 1. Фрагмент плану м. Бар з околицями, 1821 р.

Рис. 2. Місто Рів у I половині XVI ст.: 1) р. Рів у первісному руслі; 2) укріплене середмістя; 3) ймовірне розташування замку; 4) дорога на Кам'янець.

Рис. 3. Бар часів Бони Сфорца.

Рис. 4. Бар у середині XVI – на початку XVII ст.:
 1) руїни замку Бони Сфорца;
 2) новий дерев'яно-земляний старостинський замок;
 3) ринок;
 4) костел єзуїтів;
 5) кляштор домініканців;
 6) кляштор кармелітів;
 7) ратуша;
 8) православна церква;
 9) вулиця Жидівська;
 10) синагога;
 11) вул. Костельна;
 12) вул. Гродська;
 13) барбакан з Меджибізькою брамою;
 14) передмістя «Руський Бар».

Бар у середині XVI – на початку XVII ст.
 Перспектива.
 Малюнок Н. Рязанової за реконструкцією І. Литвинчука.

Рис. 5. Місто Бар у II половині XVII ст.:
 1) бастіонний замок; 2) ринкова площа;
 3) руїни кляштора єзуїтів; 4) руїни кляштора домініканців;
 5) руїни кляштора кармелітів; 6) ратуша;
 7) руїни православної церкви; 8) руїни синагоги;
 9) укріплення Польського Бару.

ЯКИМИ БУЛИ РЕДУТИ ЖАННА ДЕ МАРІОНА В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ?

У статті зосереджено увагу на будівництві в Кам'янці-Подільському 5 редутів під керівництвом Жана де Маріона на території сучасного Нового плану. Подано їх зображення, особливості конструкції та укомплектування гарматами. Розкрито історичний контекст та практичне застосування вказаних об'єктів фортифікації.

Ключові слова: Жан де Маріон, Кам'янець-Подільський, фортифікації, редут, 1633 р.

Проблема фортифікаційних укріплень розташованих за межами каньйону майже не досліджена. Насамперед, виникають запитання до особливостей будівництва та функціональної атрибуції «Шанця Станіслава Конєцпольського» (1633 р.) та «Редутів Жана де Маріона» (1633 р.). В цій статті зосередимо увагу на декілька фортифікаційних об'єктів збудованих французьким інженером, полковником війська польського Жаном де Маріоном (Вирський 2007).

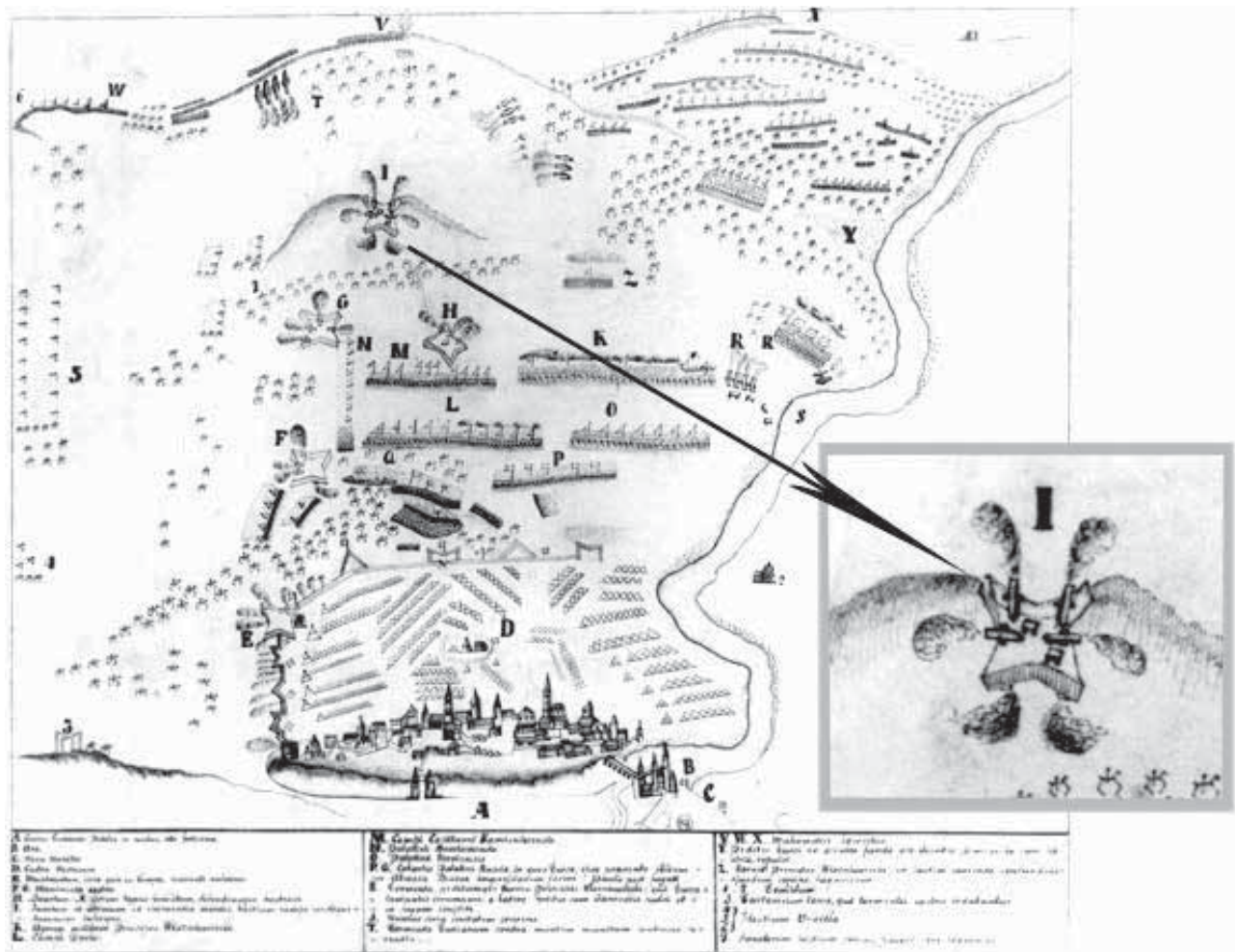
Відомо, що редут – це польове або тимчасове зімкнуте укріплення у вигляді багатокутника, обнесене земляним валом (бруствером) і зовнішнім ровом з усіх боків. Оборону редуту забезпечує невеликий гарнізон укомплектований 2-4 гарматами. Вихід з редуту влаштовується в бруствері з тильної сторони (Редут 1899). У XVII ст. редуты стають особливо поширеними, враховуючи мобільність їх спорудження та ефективність при тодішньому розвитку артилерії.

Будівництво редутів на території сучасного Нового плану пов'язане з походом на Кам'янець війська турків і татар під проводом Абази-паші – досвідченого воїна, одного з кращих полководців Османської імперії, бейлербея Сілістрії (Грушевський 1995; Ибрагимбейли, Рашба 1984, с. 202). 16 жовтня 1633 р. військо Абази досягає прикордонного Хотина, подолавши понад 490 км, а 22 жовтня переправляється через Дністер. Завершивши переправу, воїни ще 5 годин ідуть до Кам'янця-Подільського. Близьке до полудня близько 30 тисяч піхотинців і кінноти зупиняються на південному-сході від міста (Agnieszka Biedrzycka 2005).

На захист Кам'янця тоді стало об'єднане польсько-українське військо під проводом коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського (Jan Widacki. 1984, s. 29; Мисик 2008, с. 23). Він виставив проти турків понад 10 тис. вояків коронного війська та полк запорожців чисельністю 1250 козаків. Поляки вже 2 тижні перебували під стінами Кам'янця, очікуючи військо Абази-паші. Вдалось зайняти найбільш вигідні позиції і збудувати укріплений табір. Локація табору показана на зображенні Кам'янця 1633 р. Він знаходився на лівому березі каньйону р. Смотрич в районі Гунських криниць. Посеред табору височів намет гетьмана Конєцпольського. Права сторона (фланг) табору примикали до каньйону. Позаду знаходилось місто. Лівий фланг виявився найбільш уразливим. Щоб його укріпити, оборонці викопали потужний земляний вал з ровом, який півмісяцем огинав табір. Вздовж всього лівого флангу поляки замаскували 12 гармат. Посередині валу спорудили редут – земляний насип у вигляді зірки, призначений для ведення кругової оборони. На нього поставили 4 гармати. Ще чотири редуты з гарматами спорудили за межами табору, щоб у випадку атаки ворога розпочати нищівний перехресний вогонь на знищення. Відстань між кожним з редутів складала 150–170 м. Для захисту піхотинців декілька гармат замаскували в полі.

Відомості про розташування військ найкраще передає зображення міста 1633 р., оригінал якого на сьогодні зберігається в фондах Національної бібліотеки в Парижі. Зображення є досить схематичним і відображає перспективний вигляд фортеці та міста. Невідомий автор зобразив башти і мури, місто з будинками, вулицями та площами, а також розташування військ, гармат і тимчасових польових укріплень збудованих біля Кам'янця (Пагор 2020).

Під командуванням Станіслава Конєцпольського для оборони міста вишикувались кращі кавалеристи князя Януша Вишневецького, на редутах розмістилися артилеристи Жарновецького, згрупувались загони кам'янецького старости Миколи Потоцького. Передні рубежі зайняли запорозькі козаки та полк брацлавського воєводи Станіслава Потоцького. Друга лінія оборони була сформована з воїнів київського воєводи Януша Тишкевича, бойових частин руського воєводи Станіслава Любомирського і декількох загонів під командуванням місцевих старост. За ними стояв укріплений табір, де знаходились продовольчі запаси, додаткове озброєння, вози і намети для ночівлі. Бойовий порядок оборонців міста розтягнувся майже на півтора кілометра шириною і близько кілометра в глибину.

План битви за Кам'янець 1633 р. та зображення редуту Жана де Маріона з гарматами та возами для боєприпасів*

Командування поляків, побачивши, що турки виставили гармати і шикуються для загального наступу, вирішує діяти на випередження. В напрямку до дальнього редуту Станіслав Конецпольський відправляє додаткову роту драгунів з 150 вояків під командуванням досвідченого французького офіцера, інженера Жана де Маріона. Розрахунок був простим – ніхто краще від Маріона нездатний ефективніше використати польові фортифікації в ході битви. Жан де Маріон особистість непересічна, – «старий воїн», як його назвав князь Альбрехт Радзивілл. Пізніше Маріон став відомий своєю участю у проектуванні фортеці Кодак і був її першим комендантом. Всі польові фортифікації, які будувалися впродовж останніх двох тижнів для захисту Кам'янця-Подільського, особисто ним проектувалися. Інженер розташував редути вглиб ймовірного поля битви таким чином, щоб захлиснути атаку турків і не дати їм можливість укрупнювати бойові загопи. Багато гармат було замасковано.

Турецька кіннота стрімко атакувала польські формування. На передову виїхали кращі кавалеристи князя Вишневецького – крилаті гусари. Вершники були озброєні п'ятиметровими списами. Знамениті крила за спиною гусар під час скачки начебто видавали своєрідний свист, який сильно лякав непідготовлених коней противника. Через це коні ворога могли лякатися і переставати підкорятися. Проте у випадку цієї атаки гусари мали інший задум. Не доїхавши до ворога і свідомо уникнувши зіткнення, вони роблять різкий маневр направо в напрямку редутів Жана де Маріона. Турки намагаються їх наздогнати і потрапляють під масовий гарматний залп артилеристів. Цілі ряди османських коней падають, решта наполохана, руйнує стрій. Абаза-паша змушений віддати команду припинити атаку, і більшість вцілілих вершників повертається назад.

Турецькі кінотники перегруповуються і знову шикуються для атаки. Попереду Абаза-паша виставляє артилерію та піхоту. Головний удар він спрямовує на редути. Все безуспішно! Вправні артилеристи і загопи драгунів відбивають атаку. Гине понад 500 турків, ще більше поранено.

* Експлікація: А. Місто Кам'янець та каньйон. В. Цитадель. D. Наш замок. Е. Шанець, що простягається до храму за яким знаходяться зарезервовані громадяни. F.G. Наша оборона. М. Капітанські поля. З. Місце де було проведено багато тортур. 4;5;6. Ворожі прапори.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Ще одну атаку відбивають запорожці. Абаза-паша, щоб врятувати ситуацію, переносить головний удар на польський правий фланг. Через швидке наближення сутінок, він наказує ординцям і болгарській кінноті негайно розпочати атаку. Декілька тисяч кавалерії вдарили по загонах Вишневецького. Польські війська почали відступати до табору. Ситуацію переламали артилеристи Жарновецького, які залпом із замаскованих на валі вздовж табору гармат накрили противника. Гетьман Станіслав Конецпольський віддав команду розпочати контрнаступ. Турки опинилися під ударами з трьох боків і стали відступати. Військо втрачає командування болгарських загонів. Тисячі вбитих і поранених османських воїнів полягли на полі бою. Абаза-пашу поранено у великий палець лівої руки, коня вбито, а Конецпольський навіть не задіяв другу лінію оборони. Абаза-паша вирішує припинити битву. Під враженням великих втрат він оголошує загальний відступ.

Таким чином, у 1633 р. під Кам'янцем-Подільським відбулася велика битва, в якій взяв участь французький військовий інженер Жан де Маріон. Завдяки його інженерному таланту польсько-українське військо отримало вагому перевагу, а спроектовані ним редути виявилися надзвичайно ефективними в захисті міста і беззаперечною перемогою над турками.

Література

- Вирський, Д. 2007. *Околиця Ренесансу: річнополитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Грушевський, М. 1995. *Історія України-Руси*. Київ. Т. VIII;
- Ибрагимбейли, Х. М., Рашба, Н. С. (сост.). 1984. *Османская империя в первой четверти XVII века*. Москва.
- Мицик, Ю. А. 2008. Конецпольський Станіслав. *Енциклопедія історії України*. Т. 5. Київ: Наукова думка, с. 23.
- Пагор, В. В. (упоряд.). 2020. *Історичні плани Кам'янця-Подільського: каталог* [Електронне видання]. Кам'янець-Подільський: Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець».
- Редут. 1899. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. С-Петербург, Редут-Кале. т. XXVI, с. 472.
- Agnieszka, Biedrzycka. 2005. *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646*. Kraków: Societas Vistulana.
- Jan, Widacki. 1984. *Kniaź Jarema, Śląsk*.

The article focuses on the construction of 5 redoubts in Kamianets-Podilskyi under the leadership of Jean de Marion on the territory of the modern New Plan. Their images, features of construction and equipment with guns are given. The historical context and practical application of these fortifications are revealed.

The construction of the redoubts is connected with the battle of Kamyanets, which took place in October 1633. Two armies led by Crown Hetman Stanislaw Koniecpolski and Turkish commander Abaza Pasha came together under the rocks of the city. Thanks to the skilful actions of Polish military leaders and the courage of the Cossacks, the united Polish-Ukrainian army won a quick victory. The memory of this battle is forever engraved in historical documents, letters and images of the battle, which is stored in the funds of the National Library of France.

The location of the redoubts and the camp is shown in the image of Kamianets in 1633. It was located on the left bank of the canyon of the river Smotrych. The right side (flank) of the camp was adjacent to the canyon. The city was behind. The left flank was the most vulnerable. To strengthen it, the defenders dug a powerful earthen rampart with a moat that surrounded the camp for half a month. Along the entire left flank, the Poles disguised 12 guns. In the middle of the shaft was built a redoubt – an earthen embankment in the form of a star, designed to conduct a circular defense. 4 cannons were placed on it. Four more cannon redoubts were erected outside the camp to launch devastating crossfire to destroy the enemy in the event of an attack. The distance between each of the redoubts was 150-170 m. To protect the infantry, several guns were disguised in the field.

Key words: Jean de Marion, Kamianets-Podilskyi, fortifications, redoubt, 1633.

ПІДЗЕМЕЛЛЯ БАШТИ КНЯЗІВ ЧОРТОРИЙСЬКИХ В ЛУЦЬКОМУ ОКОЛЬНОМУ ЗАМКУ (ПОПЕРЕДНЄ ПОВІДОМЛЕННЯ)

Стаття містить повідомлення про відкриття у 2020 році підземель Башти князів Чорторійських Луцького Окольного замку а також попередні результати їхніх досліджень.

Ключові слова: Луцький Окольний замок, Башта князів Чорторійських, архітектурно-археологічні дослідження, підземелля.

Система замкових укріплень середньовічного Луцька складалась з повністю мурованого Вишнього (Верхнього) замку та зведеного у комбінований спосіб замку Нижнього (Окольного), площею $\approx 5,5$ га.

На території Луцького Окольника протягом XVI ст. розташовувались двори луцької знаті, чотири православні храми, будівлі римо – католицької дієцезії та кафедральний костел Святої Трійці (Сайчук 1998, с. 38–58). За даними Ревізії 1545 року мурована частина Окольного замку починалась від контрфорсу Стирової вежі і завершувалась у точці, звідки нині починається будівля римо-католицького кафедрального костелу Святих Петра і Павла. Далі, майже до самої Ворітної вежі Вишнього замку, йшла стіна дерев'яна. Вздовж траси мурованої частини Окольника розташовували чотири вежі: Жидичинського архімандрита, князів Четвертинських (яка на той час була іще не домурована), панів Свинських та князів Чорторійських. У паркані Окольного замку розташовувались чотири дерев'яні вежі: Ворітня, Перемильська, Пінська та Владик луцьких, котру зводили тоді «...від землі з фундаменту» (Литовська метрика 2005, с. 137–143). Луцький Окольний замок, зі сторони міста, був оточений ровом з водою, а загальна протяжність його стін сягала ≈ 760 м.

За повідомленням ревізора, обидва Луцькі замки найперше почав був мурувати Великий князь Любарт, а по ньому довершував князь Свидригайло, однак вони не змогли домурувати замку Окольного, тому його залишок і був «зароблений» деревом (Литовська метрика 2005, с. 131).

Наявний фрагмент південної стіни Луцького Окольного замку (інтегрований в будівлю кляштору Бригіток) складений із цегли форматом $\approx 27 \times 13,5 \times 8,5$ см, що використовувалась, як у часи княжіння в Луцьку Свидригайла Ольгердовича, так і в другій половині XV – початку XVI ст. Однак, вежа князів Чорторійських зведена в комбінований спосіб, оскільки технологія її мурування дуже близька, до тієї, яку ми спостерігаємо під час огляду Владичої вежі Луцького Вишнього замку. В обох випадках над фундаментами був закладений шар з погано випаленої крупногабаритної цегли, в той час як основний масив стін виконаний з малоформатної цегли високої якості. Тільки у вежі князів Чорторійський цегла дещо меншого розміру, аніж у Владичій. В її підмурівку будівельна кераміка має усереднений формат $28,0-28,5 \times 13,5-14,0 \times 6,0-6,5$ см, а в кладці стін: $25,0-27,0 \times 13,0-13,5 \times 8,0-8,5$ см. Тому побутує гіпотеза, що її фундаменти та підмурівок були закладені і виконані наприкінці XV – початку XVI ст., а основний масив стін зведений протягом першої половини XVI ст. (Кушпа 2019, с. 49–52, 106–108), оскільки уже 2 травня 1499 року для «оправи» Луцького замку було послано 750 робітників, і лише невелика частина із них з сокирами для теслярських робіт:

«З Бел(ь)ска 150 чоловіковъ с топоры.

С Каменца 100 чоловіковъ.

З Мел(ь)ника 50 чоловіковъ.

Съ Слонима а Здитова 200 чоловіковъ.

З Волковыиска 100 чоловіковъ.

З Дорогичина 150 чоловіковъ.» (Ати 2012, с. 399).

А мурували Окольний замок, очевидно, на луцькі митні кошти, адже не випадково орендар луцького мита у 1503 році звітував про придбання вапна і виробництва 31000 штук цегли за 200 коп грошей. Ще 215,5 коп грошей коштувало йому мурування замкових стін і накриття дахів (Довнар-Запольський 1900, с. 103–104).

Цілоком ймовірно, що пізніше була замінена на цегляну і стіна, яка йшла через Перекоп і прилягала до Ворітної вежі Вишнього замку. Це підтверджує інвентар 1660–1663 року, який фіксує, що «...мури довкола пригородку добрі, з'єднані з дитинцем, а брама в пригородку дерев'яна» (... «*mury wkoto tego przygodka dobre, do dziedzinca przytknione; brama w przygodku drewniana*») (Архив ЮЗР 1905, с. 64).

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

З появою далекобійної артилерії обидва луцькі замки (з середини XVI ст.) втрачають свою оборонну функцію і після Люблінської Унії 1569 року, фактично, перетворюються в політико-адміністративний центр, де зосереджуються адміністративно-судові установи Луцького повіту.

До початку XVII ст., поруч із вежею князів Чорторийських, знаходився пустий (невпорядкований) двір, приналежний у 1552 році князю Олександру Чорторийському (Архів ЮЗР 1886, с. 163). В 1610 році Юрій (Єжи) Іванович Чорторийський прийняв католицьку віру і віддав свій плац у Луцькому Окольному замку у володіння отців єзуїтів (Сайчук 1998, с. 43).

В Інвентарі 1618 року: «Про четверту башту сказано, що вона стояла на плаці й. м. князя на Клевані Чорторийського, а потім отці єзуїти, одержавши в дарунок цей плац, прибудували до нього стіну в напрямку до брами, що веде з окольного замку до міста, якої раніше тут не було. Отже, отці єзуїти примурували башту до новозведеного муру в костьольній стін» (Кравченко 1986, с. 25).

В наступному відомому Інвентарі (1622 року) ревізор зафіксував, що четверту вежу: «отці єзуїти будівництвом своїм зайняли й немалу частину новим муром і костьолом своїм аж до самої брами від міста замурували і башту свою змурували» («*czwarto ojcowie iezuyci budowaniem swym zaięli y niemalo czesc murem nowym y kosciotem swym aż do samej bramy od miasta zamurowali y baszta swa zmurowali*») (Кравченко 2010, с. 381).

Стіна з вапняку, котра прилягає до вежі, спочатку була завершена зубцями-мерлонами і мала дерев'яний бойовий хід, укладений на консолях, від якого дотепер збереглися лише гнізда для балок. Вежа мала два протилежні виходи на бойову галерею замкової стіни: один у північному, а другий у південному напрямку. Тепер цей (другий) вихід частково замуруваний і використовується, як звичайне оглядове вікно.

На планах міста Луцька XIX – початку XX століття іще можна побачити існуючі тоді ділянки мурів Окольного замку, до яких примикали монастирські комплекси Отців єзуїтів та Сестер бригіток.

На сьогодні від колишнього Окольного замку «у відносно чистому вигляді» збереглися лише башта Чорторийських та прясло стіни, що підходить до неї з південного боку. Башта вимурувана з цегли на вапняковому розчині, не тинькована, прямокутна в плані, триярусна, накрита чотирисхилим дахом з гонтовим покриттям. Перший і другий яруси перекриті циліндричними склепіннями. Початково башта мала перекриті лучковими перемичками бійниці, перетворені пізніше у вікна.

Вежа князів Чорторийських належить до оборонних споруд готичного періоду і з архітектурної точки зору є зразком фортифікаційного будівництва на Волині XIV (?) – XVI століть.

У 2020 році розпочато реконструкцію Оборонної вежі, яка відбувається в рамках реалізації проекту «Нове життя старого міста: ревіталізація пам'яток історико-культурної спадщини Луцька та Любліна», що впроваджується програмою «Україна-Польща-Білорусь 2014-2020».

Від травня 2020 року тут тривають наукові археологічні дослідження. Роботи проводяться спільними зусиллями Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАН України, Адміністрації Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку, Спілки археологів України та Волинського національного університету імені Лесі Українки на замовлення Луцької міської ради.

Зачисткою підлог у супутньому приміщенню Башти бувшому Колегіуму єзуїтів було встановлено наявність склепінчастого мурування, що беззаперечно свідчило про наявність під Баштою та Колегіумом невідомого підземного простору. Проведеними археологічними дослідженнями відкрито невідомі приміщення першого підземного поверху Башти Чорторийських, котрі виявилися з'єднані із невідомими до цього часу приміщеннями першого підземного поверху Колегіуму єзуїтів. Оскільки роботи по дослідженню підземель Колегіуму ще тривають, зупинимося на результатах дослідження Башти.

Підземелля (перший підземний поверх) Башти Чорторийських являє собою підпрямокутну у плані кімнату розмірами 3,0–3,13×4,13–4,15 м та глибиною від рівня збереженої склепінчастої стелі 3,22 м. Західна, напільна, стіна приміщення підземелля Башти комбіновано складена із цегли та кам'яних брил, інші стіни суцільно складені із цегли двох форматів: 28×13×9 см та 27×13×7 см. Ближче до північно-східного кута приміщення вимурувано дверний арковий проріз шириною в 1,0 м та висотою 2,09 м, котрий слугував переходом між підземеллями Башти і Колегіуму. Первісне склепіння перекриття підземель Башти збереглося лише частково на ділянці впритул до західної стіни, основний масив склепін'я був знищений влаштуванням бетонного похилого жолоба орієнтовно в міжвоєнний період. Весь об'єм підземелля Башти та супутнє йому приміщення підземель Колегіуму було засипано.

В ході розчистки нововідкритих підземель Башти було виявлено чимало знахідок. Зокрема це комплекс пізньобарокових керамічних декорів, фрагмент оригінальної фаянсової посудини із сигнатурою з зображенням герба Сполученого королівства Великої Британії та Ірландії та підписами: «Real English Opa...», «manufactu...», «ENGLA...», різноманітні вироби зі скла, металів, кераміки та каменю від XVII до середини XX століть. Особливе місце серед знахідок займає мініатюрна посудинка, що виявлена під порогом дверей

між підземеллями Башти та Колегіуму. Посудинка являє собою майстерно сформований полив'яний глек із ручкою висотою 4,3 см, діаметром дна 2,3 см та діаметром по вінцю 3,5 см, повністю пропорційний відповідно звичних посудин. Видається, що виріб і залишили первісно цілим як заклад на початку будівництва Колегіуму єзуїтів у середині XVII ст., обставини виявлення знахідки та чітке датування роблять її еталонною для посуду цього періоду.

Наразі архітектурно-археологічні дослідження нововідкритих підземель тривають. Роботи продовжуються у підземних приміщеннях Колегіуму єзуїтів де відкрито ще 8 приміщень загальною площею близько 75 м². На сьогодні це найбільші археологічні відкриття на Волині з часів проголошення Україною Незалежності.

Література

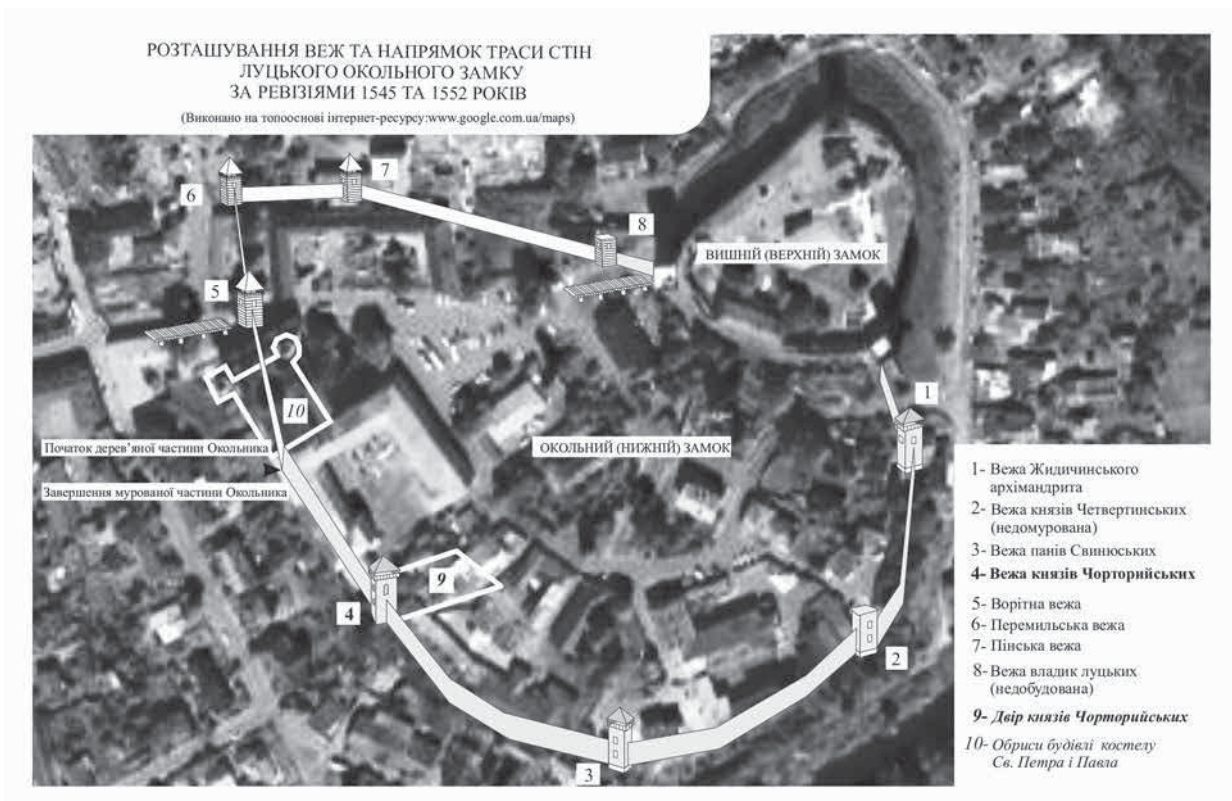
- Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 1(6). Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика, 1494–1506 гг. Шестая книга записей Литовской метрики | сост., коммент., вспом. указ.: М. Е. Бычкова (отв. сост.), О. И. Хоруженко, А. В. Виноградов; отв. ред. тома С. М. Каштанов. 2012. Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История.*
- Архив Юго-Западной России. Ч. VII, Т. I. 1886. Киев.*
- Архив Юго-Западной России. Ч. VII, т. III. 1905. Киев.*
- Довнар-Запольский, М. 1900. *Акты Литовко-Русского государства (1390–1529)*. Выпуск I. Москва.
- Кравченко, В. М. 2010. Інвентар Луцького замку і староства 1622 року. *Український археографічний щорічник*, 15, с. 367–383.
- Кравченко, В. М. 1986. Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.). (Інвентар Луцького замку і староства 1618 року). *Архіви України*, 5, с. 19–26.
- Кушпа, М. 2019. *Луцьк в X – першій половині XVI ст.: короткий нарис з історії просторового розвитку міста*. Луцьк: КП ІАЦ «Волильєнергософт».
- Литовська метрика., Книга 561. Ревізія українських замків 1545 року. 2005. Київ.*
- Сайчук, Б. Т. 1998. Реконструкція плану забудови Луцького Окольного замку на середину XVI ст. та її персоналіфікація. *Науково-інформаційний збірник «Старий Луцьк»*. Луцьк, с.

The article contains a report on the opening in 2020 of the dungeons of the Chartoryjski tower of the Lutsk Lower Castle and the preliminary results of their research. The system of castle fortifications of medieval Lutsk consisted of fully brick Upper Castle and built in combined method of the Lower castle, with an area about ≈ 5.5 ha.

The courts of the Lutsk nobility, four Orthodox churches, the buildings of the Roman Catholic diocese and the Cathedral of the Holy Trinity were located on the territory of Lutsk Lower Castle during the 16th century.

According to the Revision of 1545, the brick part of the Lower Castle began from the buttress of the Styr Tower and ended at the point where the building of the Roman Catholic Cathedral of Saints Peter and Paul now begins. Next, almost to the Gate Tower of the Upper Castle, was a wooden wall. Along the route of the brick part of Lower Castle there were four towers: Archimandrite of Zhydychyn, dukes of Chetvertynski (which at that time was not yet built), lords of Svynsky and dukes of Chortoryjski. There were four wooden towers in the fence of the Surrounding Castle: Vorotnya, Peremilska, Pinska and Vladyk Lutskykh.

Key words: *Lutsk Lower castle, Chartoryjski tower, architectural-archaeological research, dungeons.*

Додаток 1.

Фото 1. Матеріали археологічно-архітектурних досліджень Башти Чорторийських

Фото 2. Робочий момент дослідження Башти Чорторийських

Тетяна Ветрова,
провідний науковий співробітник ДІКЗ «Межибіж»

Ірина Снітко,
кандидат архітектури, доцент ХНУБА

Віктор Ветров,
зав. сектором археології ДІКЗ «Межибіж»

РЕЗУЛЬТАТИ ПОПЕРЕДНІХ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ П'ЯТИКУТНОЇ ВЕЖІ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Стаття знайомить з попередніми архітектурно-археологічними дослідженнями північно-західної вежі Меджибізької фортеці. Аналіз отриманих даних дає можливість з'ясування конструктивних особливостей та оборонних функцій споруди, а також ставить питання про час будівництва вежі.

Ключові слова: Лицарська вежа, п'ятикутні вежі, Меджибізька фортеця, архітектурна археологія.

Північно-західна або Лицарська вежа розташована на розі ліворуч від сучасного в'їзду до Меджибізької фортеці та сильно висунута за лінію куртин. У плані має форму неправильного п'ятикутника. Вежа чотири-ярусна з плоскими міжповерховими перекриттями. Висота башти від нульової відмітки (за схемою обмірів Є. Лопушинської) до низу четвертого ярусу – 13 м. Побудована з вапняку на вапняковому розчині, в кладці присутні ділянки з цегли-пальчатки, товщина стін першого ярусу з напільної сторони сягає майже чотири метри. По центру вежі знаходиться стовп з цегли (первісний був складний з вапняку), що служить опорою для дерев'яних конструкцій міжповерхових склепінь. Стіни гладкі, з рідко розставленими квадратними стрільницями і арочними прорізами амбразур. Четвертий ярус ще у ХІХ ст. мав мерлони (зубчатий парапет) (Stokstad 2005, с. 26–27), (Юсупов 1994, с. 135). Кількість зубчиків коливалася від 5 до 7 по кожній стороні. Верхівку вежі вінчає гострокінцевий шатровий дах з оглядовим майданчиком (результат реставраційних робіт) (Ветрова 2018, с. 32–41), (Памятник... 1984), (Памятник... 1985), (Фотографии... 1971), (Памятник... 1991).

Детальне дослідження споруди починається у 1967 році фахівцями «Укрпроектреставрація» (м. Київ) під керівництвом Є. Лопушинської (1993, с. 13) і триває до початку 90-х років ХХ ст. (1996, с. 42–47). Результатом цих робіт є технічні описи, фотоальбоми, архітектурні обміри, креслення та розчистка ярусів «Лицарської» вежі. Розроблений комплект науково-проектної документації зберігається в ДІКЗ «Межибіж». Євгенія Лопушинська (1996, с. 42–47) припускає, що вежа була зведена у кінці ХV – на початку ХVІ сторіччя за лінією стін замку, а в оборонний контур фортеці включена тільки з середини ХVІ сторіччя. Інші сучасні вітчизняні дослідники відносять такий тип башт до «пунтоне» і стверджують, що на теренах України вони з'явилися тільки у середині або кінці ХVІ сторіччя. (Липа 2016, с. 76) Аналіз досліджень Меджибізької фортеці, у тому числі п'ятикутної вежі, показує, що на теперішній час не відомі документи, які б відносилися до ранніх періодів її будівництва.

В наш час дослідження вежі відбувається згідно плану робіт над науково-дослідною темою: «Лицарська вежа: архітектурний, фортифікаційний та історичний аспекти у комплексі Меджибізької фортеці». Тому у 2017 році були проведені архітектурно-археологічні дослідження нижнього ярусу вежі. Роботи проводили: І. А. Снітко (кандидат архітектури, доцент ХНУБА), С. П. Мамзітов (архітектор), В. С. Ветров (зав. сектором археології ДІКЗ «Межибіж»), Т. М. Ветрова (старший науковий співробітник ДІКЗ «Межибіж»).

Під час археологічної розвідки по Західному муру фортеці (2016 р.) на його стику з південною гранню вежі зафіксовано закладний камінь. Однак тоді технічні умови не дали можливості більш певно визначити нижню частину закладного каменю самої башти (Черновол 2016, с. 13–14, 57). Метою проведення архітектурно-археологічних досліджень нижнього ярусу північно-західної Лицарської вежі у 2017 році було отримання інформації про конструктивні особливості пам'ятки, архітектурні параметри та інженерні характеристики, дослідження рівня залягання конструкції та планувальних характеристик фундаментів, що допомогли б визначити час будівництва Лицарської вежі в оборонному комплексі Меджибізької фортеці.

Поставлена мета зумовила конкретні завдання, а саме:

- дослідити рівень залягання конструкції та планувальних характеристик фундаменту;
- отримати інформацію про конструктивні особливості арочних прорізів стрільниць першого ярусу;
- виявити ступінь реставраційних втручань для визначення автентичних елементів конструкції, що стануть базою для визначення будівельної історії вежі та уточнення її датування.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Для реалізації завдань виконані наступні роботи:

- археологічне шурфування окремих ділянок в нижньому ярусі (I ярус) п'ятикутної вежі: було закладено два шурфи під південним (1) та північним (5) арочними отворами;
- зондаж та розшивка швів;
- архітектурні обміри та креслення.

Для систематизації графічних матеріалів було прийняте наступне маркування:

- яруси вежі знизу вверху маркуються римськими цифрами (I, II, III, IV);
- арочні отвори маркуються арабськими цифрами на нижньому (I) ярусі з півдня на північ (1¹, 2¹, 3¹, 4¹).

Знайдені в архіві заповідника плани вежі різних років носять умовний характер. Тому в першу чергу були виконані обмірні креслення плану нижнього ярусу вежі (I ярус). В плані зафіксовані наступні параметри: конфігурація стін, їх товщина, місцезосташування стрільниць, конструктивні особливості будівлі.

На основі обмірів було встановлено, що стіни башти мають різну товщину. З напільної сторони товщина стін коливається в межах 3700–4100 мм; стіна, що звернена всередину фортеці, має товщину 2310–2350 мм (рис. 1.7).

Огляд внутрішніх арок стрільниць нижнього ярусу дозволив сформулювати наступну гіпотезу: арки були пробиті або розширені вже після зведення вежі у зв'язку з потребою зменшення товщини стін для облаштування артилерійських бійниць. Для перевірки гіпотези були проведені ретельні архітектурно-археологічні дослідження. Звичайною проблемою дослідження таких об'єктів є некоректні реставраційні втручання, що окрім надання неестетичного вигляду елементам башти, не дозволяють визначити їх первісну приналежність. Зокрема, арочні конструкції були частково відновленими за допомогою сучасних матеріалів (керамічна цегла, цементний розчин). Якість робіт знаходиться на дуже низькому рівні. Шви на кам'яній кладці поновлені теж цементним розчином, що не дозволяє встановити автентичність фрагментів стінової конструкції.

Для визначення автентичних фрагментів арочних конструкцій в стінах I-го ярусу була виконана часткова розчистка швів – фрагменти стіни навколо арочних отворів, в арочній конструкції. На внутрішніх фасах були зафіксовані шви між зведеними арочними конструкціями та первісною кладкою стін (рис. 1.2–5). Розчистка швів та шурфування були проведені в арочних отворах 1¹ та 4¹. Результати дослідження арочного отвору 1¹ представлені на рис. 2.7. На рис. 2.7 показана кладка після розчистки, виявлені шви від перебудови – створення або розширення отвору.

В процесі шурфування рівня підлоги було виявлено настил з колод (сосна). Було встановлено, що колоди використовували під час проведення реставраційних робіт (під настилом знайдені залишки дроту, обгортки та інше сучасне сміття). Знайдено основу обкладки внутрішньої частини арочного отвору, а також чорнову підлогу (щільна кам'яна кладка). Найбільш показовим є арочний отвір 4¹. Розчистка площини стіни навколо арки дозволила виявити особливості створення отвору. Найбільш чітко шов між первісною кладкою і закладом після створення арки видно справа зверху від арки (рис. 2.2).

Із зовнішньої сторони вежі було проведене візуальне обстеження нижнього ярусу з метою виявлення слідів перебудов. Зовнішня (фасадна) поверхня стін під час виконання реставраційних робіт була досить сильно забруднена цементним розчином, тому без розчистки впевнені висновки роботи неможливо. Сліди перебудови (створення отвору під стрільницю) було виявлено лише навколо стрільниці 1 (рис. 2.3). Тому нами були заплановані подальші роботи на наступний сезон. Крім того був обстежений перелом стіни (південно-західна грань). Цей злам був ретельно оброблений при реставраційних роботах, тому спочатку сприймається як наслідок ремонтних робіт. При детальному обстеженні характеру кладки зсередини (рис. 2.4) та ззовні (рис. 2.5) вежі був зроблений висновок щодо можливості будівельної помилки. Особливо це видно на рис. 2.5. Кладка поля стіни велася від кутів. На цій грані вежі видно, що дві площини стіни, які відходять від кутів, мають різний напрям, не лежать на одній прямій. Фрагмент стіни між ними виправляє цю помилку.

Спираючись на отримані дані ми можемо казати, що схема перебудови вежі була наступною. Кладка стіни була розібрана під новий отвір з урахуванням створення арочної перемички. Розібрані ділянки стіни по фасадній площині мають форму, близьку до прямокутника. В плані вони наближуються до трапеції з паралельними основами та різними бічними сторонами, що обумовлено певним напрямком та радіусом обстрілу. Після облаштування нової стрільниці проміжки між її конструкцією та конструкцією стіни були закладені тим самим камінням. Різницю між розчинами нової конструкції та загальної кладки стіни виявити досить складно, оскільки при виконанні реставраційних робіт використовувався цементний розчин. Ним було проведено укріплення кладки, заповнення всіх швів. Тому в подальшому планується більш детальне дослідження цього питання.

СЕКЦІЯ 3

Вірогідно, ми можемо розглядати два варіанти створення існуючих стрільниць у нижньому ярусі вежі:

1. в нижньому ярусі при зведенні вежі отвори взагалі не були передбачені, що може вказувати на більш ранній період її існування;
2. первісні стрільниці були розширені у зв'язку зі зміною військового спорядження.

Проблему становить виявлення основи стрільниць (рівня підлоги в отворах), оскільки в процесі реставрації не було зафіксовано денну поверхню нижнього ярусу до проведення робіт з відновлення. Зроблена підлога не відповідає будь-якому періоду існування вежі. Розкриття підлоги в арочних отворах дозволило виявити чорнову поверхню підлоги стрільниць. Підлога – щільна кам'яна кладка. Також чітко простежується основа (умовно назвемо «фундамент») внутрішньої обкладки стрільниці – щільно укладене підтесане каміння висотою приблизно 350–400 мм від рівня підлоги.

Питання датування Лицарської вежі та визначення її будівельної історії потребує проведення наступних робіт:

- продовження обмірних робіт на наступних ярусах всередині вежі – складання детальних планів, виконання внутрішніх фасів стін з детальною фіксацією слідів пошкоджень, перебудов, реставраційних втручань тощо;
- обстеження зовнішніх фасів стін з метою виявлення слідів перебудов та характеру реставраційних втручань, визначення автентичних елементів;
- детальне обстеження стрільниць та інших отворів для визначення характеру їх використання (тип зброї).

Подальші перспективи дослідження «Лицарської вежі» полягають у більш детальному вивченні документів, креслень і планів які було зроблено в різні періоди її реконструкції та реставрації, а також їх порівняння з даними отриманими під час сучасних археологічних та архітектурних досліджень. Також буде продовжено збір інформації про п'ятикутні вежі на Подолі, в Україні та інших країнах Європи: географічне положення, конструктивні особливості та функції, які вони виконували упродовж свого існування. Аналіз отриманих даних дасть можливість кращого розуміння оборонних функцій «Лицарської» вежі в Меджибізькій фортеці в різні періоди її існування.

Література

- Ветрова, Т. М. 2018. Актуальні дослідження «Лицарської» вежі у Меджибізькій фортеці. В: *Дослідження, охорона та популяризація об'єктів культурної спадщини*. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., с. 32–41.
- Липа, К. 2016. *Теорія архітектури, містика і війна*. Київ: Laugus.
- Лопушинська, Є. І. 1993. Меджибізька фортеця: Історія створення ансамблю в світлі останніх досліджень. В: *Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні*. Кам'янець-Подільський, с. 13.
- Лопушинська, Є. І. 1996. Меджибізька фортеця. Пам'ятки України, 3–4, с. 42–47.
- Памятник архитектуры XIV–XIX вв. (охр. № 764) Крепость-музей в пгт. Меджибож Хмельницкой области. Том 2. Альбом 2.* 1984. Архів ДІКЗ «Межибіж».
- Памятник архитектуры XIV–XIX вв. (охр. № 764) Крепость-музей в пгт. Меджибож Хмельницкой области. Предварительные работы. Фотофиксация с натуры. Том 1. Книга 2.* 1985. Архів ДІКЗ «Межибіж».
- Памятник архитектуры (охр. № 764) XVI в. Крепость-музей в пгт. Меджибож Хмельницкой области. Западная пятиугольная башня. Комплексные научные изыскания 1991 г. Архитектурный обмер. Бойницы и воздуховоды. Том 1. Книга 2. Выпуск 2.* 1991. Архів ДІКЗ «Межибіж».
- Фотографии Памятника архитектуры XIV–XIX вв. – Рыцарской башни – крепости в г. Меджибоже Хмельницкой области (к проекту реставрации).* 1971. Архів ДІКЗ «Межибіж».
- Черновол, Д. К., Погорілець, О. Г. 2017. *Науковий звіт про археологічні розвідки на території Меджибізької фортеці у 2016 році*. Архів ДІКЗ «Межибіж».
- Юсупов, Э. С. 1994. *Словарь терминов архитектуры*. Санкт-Петербург : Фонд «Ленингр. Галерея».
- Stokstad, M. 2005. *Medieval Castles*. London.

The North-West or Knight Tower is located extremely protruding beyond the line of the curtain walls on the left corner of the modern entrance to the Medzhybizh Fortress. In plan, it has the shape of an irregular pentagon. The tower is four-tiered with flat floors. The height of the tower from the zero mark (according to the measurement scheme of Ye. Lopushynska) to the bottom of the fourth tier is 13 m.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

A detailed study of the building started in 1967 by specialists of Ukrproektrestavratsiya (Kyiv) under the direction of Ye. Lopushynska and lasted until the early 1990s of the 20th century. The result of this work is technical descriptions, photo albums, architectural measurements, drawings and clearing tiers of Knight Tower.

Nowadays the study of the tower is conducted according to the plan of work on the research topic: «Knight's Tower: architectural, fortification and historical aspects in the defensive complex of Medzhybizh fortress.» Therefore, architectural and archaeological studies of the first tier of the tower were done in 2017.

The article represents previous architectural and archaeological researches of the north-western tower in the Medzhybizh fortress. The analysis of the received data makes it possible to clarify the design features and defensive functions of the building, as well as raises questions about the time of construction of the tower.

Key words: «Knights'» Tower, pentagonal towers, Medzhybizh Fortress, architectural archaeology.

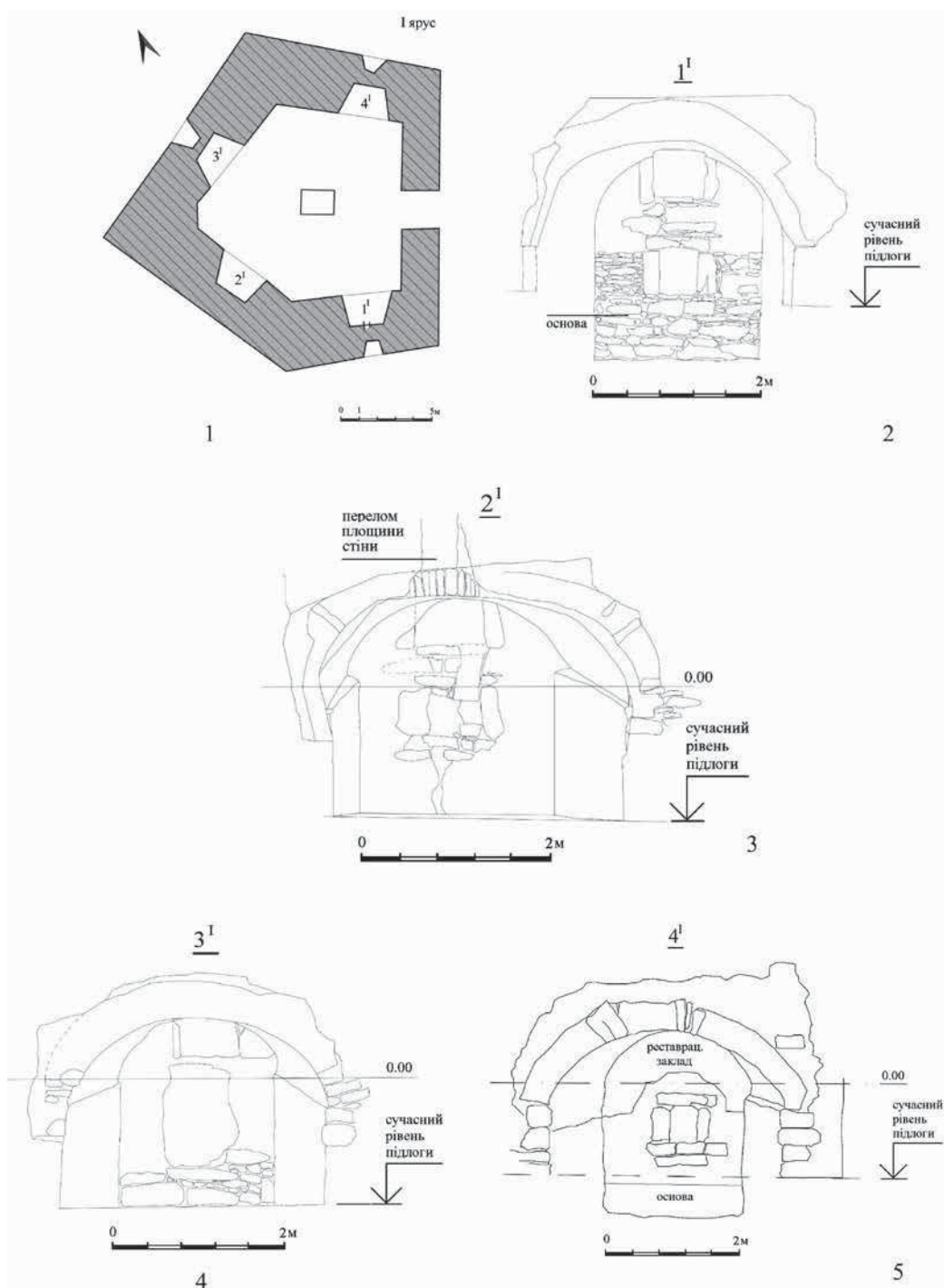

Рис. 1. 1-1) План I ярусу вежі. Обмір. 1-2) Арочний отвір 1^I. Обмір. 1-3) Арочний отвір 2^I. Обмір. 1-4) Арочний отвір 3^I. Обмір. 1-5) Арочний отвір 4^I. Обмір

СЕКЦІЯ 3

1

2

3

4

5

*Рис. 2. 2-1) Арочний отвір 1'. Після часткової розчистки швів.
2-2) Арочний отвір 4'. Чорнова підлога та основа обкладки арочного отвору.
2-3) Зовнішній фас, стрільниця 1', сліди перебудови.
2-4) Перелом поверхні стіни (внутрішній фас стіни), II ярус.
2-5) Перелом площини стіни. Зовнішній фас.*

ПЛЕСЕЦЬКА ЗАСІКА – МАЛОВІДОМА ПАМ'ЯТКА ФОРТИФІКАЦІЇ XVIII СТОЛІТТЯ

В статті розповідається про рідкісний зразок фортифікаційних укріплень XVIII століття – засіку та редути біля села Плесецьке. Ці укріплення були побудовані у 1738–1741 роках як складова частина прикордонних укріплень з Польщею, які захищали Київ в період російсько-турецьких війн. Унікальними ці споруди є з двох причин. По-перше, засіки в той період були вже досить рідкісним типом фортифікаційних споруд, що застосовувалися. По-друге – залишки цих споруд збереглися до нашого часу в гарному стані, хоча з моменту їх будівництва пройшло майже 300 років. Лінія засіки при будівництві була обмежена двома рівчачками для запобігання пожежам, і саме ці рівчачки добре збереглися до наших часів, адже побудовані як польові споруди з місцевого ґрунту (піску), без використання каменю, такі укріплення погано зберігаються. Споруди ж засіки біля села Плесецьке всі ці майже 300 років перебувають в густих лісах, що і зберегло їх у такому стані. Опис здійснено на підставі історичних літературних джерел та польових досліджень авторів.

Ключові слова: кордон, Київська округа, Ірпінь, Стугна, Унава, Плесецьке, Змієві вали, засіка, редут, форпост, валь, рів.

Проблематика дослідження присвячена освітленню маловідомого серед наукової спільноти історично-географічного об'єкта – Плесецької засіки, яка є досить специфічним зразком фортифікаційної споруди XVIII століття, до того ж нетиповим для України. На особливу увагу цей історичний об'єкт заслуговує завдяки гарній збереженості його значної частини.

В сучасній історичній літературі та дослідженнях інформація про Плесецьку засіку практично відсутня. Чи не єдиним сучасним джерелом, де вона лише згадується в контексті діяльності військового інженера Дебоскета, є стаття Г. В. Ситкарської (Ситкарський 1998, с. 133). Решта джерел, виходячи з часу їх видання, відносяться вже до історичних. Так, візуальні зображення цієї засіки трапляються в картографічних джерелах XVIII (Дебоскет 1742; Carte des pretensions...; Charte derervon...) та першої половини XX століть. Опис та схема засіки (на підставі архівних даних, але без порівняння їх з реальними залишками) були подані ще в середині XIX століття Ф. Ласковським в монументальній праці «Материалы для истории инженерного искусства в России» (Ласковский 1865, с. 36–37; Ласковский 1866, с. 3, мал. 2–4). Фактично, єдине повноцінне дослідження Плесецької засіки на місцевості, результати якого були подані в статті «Водораздел Ирпеня и Стугны (историко-топографический очерк)», було здійснене понад 100 років тому – на початку XX століття дослідником-краєзнавцем з м. Київ Л. П. Добровольським (Добровольській 1909, Приложение, с. 31–64). Але він, на жаль, не був знайомий з описом засіки, наведеним у книзі Ф. Ласковського, тому деякі висновки, зроблені дослідником, виявилися хибними.

Метою цієї статті є введення в сучасне наукове інформаційне поле детальної інформації про Плесецьку засіку, висвітливши час та причини її побудови на підставі історичних джерел, порівнявши різницю між її описами в джерелах та фактичними обрисами елементів та розташуванням окремих споруд на місцевості. Також порівнюється зміна стану засіки протягом всього часу її існування: якою вона планувалася на момент будівництва, в якому стані була у 1909 році та в якому стані перебуває у 2019–2020 роках.

Унаслідок тривалого періоду війн в середині XVII століття – спочатку національно-визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої у 1648–1654 рр. та наступної за нею війни вже Московської держави разом з лояльними їй козаками Гетьманщини проти Речі Посполитої 1654–1667 років, Правобережна Україна знову перейшла під владу Речі Посполитої. За умовами Андрусівського перемир'я 1667 року, на Правобережжі під владою Гетьманщини (що перебувала під протекторатом Московської держави) залишалось тільки місто Київ з околицею на 1 милю від міста (імовірно, польська миля, тобто близько 10 російських верст), причому лише тимчасово – на 2 роки. В подальші роки, внаслідок переговорів Київ не тільки залишився під контролем Московської держави, але й лінія фактичного кордону була відсунута від Києва далі умовленої «1 милі» – до річок Ірпінь та Стугна. Остаточо закріплена ця лінія кордону була за умовами «Вічного миру» 1686 року (Архив...1886, с. 513–514; Петров 2012, с. 183–184).

На 70-і роки XVII століття також припав пік експансії Османської імперії на українські землі. В результаті кампанії 1672 року проти Речі Посполитої, турки захопили Кам'янець-Подільській та Поділля, примусивши поляків відмовитися від частини Правобережної України за умовами Бучацького миру. В жовтні 1672 року війну Османській імперії оголошує російський цар Олексій Михайлович. З 1673 року розпочинаються бойові дії, в тому числі і на Правобережній Україні, зокрема проти васального турецькому султану гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка та його столиці м. Чигирин. За кілька років П. Дорошенко переходить під протекцію царя, Чигирин займає гарнізон з козаків та московських військ. З цієї причини відбуваються два значні Чигиринські походи турецького війська у 1677 та 1678 роках, спільно з васальними їм козаками Правобережжя. Метою цих походів було, зокрема, встановлення влади нового гетьмана Правобережної України Юрія Хмельницького (так само васального Османській імперії, як раніше й П. Дорошенко) як мінімум над Правобережжям (Наддніпряниною, без окупованого турками Поділля), а як максимум – і над Лівобережжям (Яфарова 2017, с. 115–190; Гордон 2005, с. 13–99).

Після захоплення Чигирини восени 1678 року, в наступних 1679–1680 роках активні походи великого турецького війська в Україну не поновлювалися, але їх очікували, особливо у 1679 році. За таких умов вважалося, що головною метою кампанії 1679 року для турок стане захоплення Києва. Московські війська та союзні їм козаки перебували в бойовій готовності, посилювали укріплення Києва та інших міст і містечок, тим більше, що напади татарських загонів та козаків Ю. Хмельницького продовжувалися. Але нові укріплені пункти в цей період на території правобережної Київщини не зводилися – використовувалися старі укріплення міст та селищ, що у своїй більшості походили часто ще від городищ X–XIII століть та укріплень пізніших часів. Фактично, прилегла до Дніпра частина Правобережжя в цей період була спустошена та знелюднена. Найбільшу загрозу становили татарські загоны, що в цей період (та наступні роки) неодноразово вторгалися на територію Київщини, грабуючи навіть приміські села та захоплюючи населення в полон буквально на відноті з мурів Києва (Яфарова 2017, с. 353). Але більше активних бойових дій за участі турків у цій війні, що завершилася підписанням Бахчисарайської мирної угоди в січні 1681 року, не відбулося (Яфарова 2017, с. 190–381; Петров 2012, с. 190–191, 193, 195–196). Водночас на Лівобережжі (на Харківщині) відбувалося будівництво суцільної оборонної лінії, відомої як «Ізюмська черта» (Загоровский 1980, с. 87–225).

Відразу після підписання «Вічного миру» у 1686 році терен правобережної Київщини за наказом з Москви був повністю описаний царськими чиновниками в документі «Статистическая опись Киевскаго округа отъ устья рѣки Ирпеня до Василькова и Стаек, составленная по распоряженію Киевскихъ воеводъ 1686, Іюля 28», які досить ретельно зібрали інформацію про край, населені пункти, їх стан, кількість населення, укріплення та все інше (Архив...1886, с. 513–549). Територія правобережжя біля Києва, що належала Гетьманщині, мала форму трикутника. Північно-західний та західний відтинки кордону йшли по р. Ірпінь, південно-західний – по р. Унава та верхній течії р. Стугна, південний – по середній течії р. Стугна, з двома великими виступами в степ на південь від Обухова, Трипілля та Стайок. Вся ділянка кордону по річках Ірпінь та Унава була заліснена, насамперед східний схил долин цих річок, вкритий густими прадавніми лісами, що займали великі площі. Ділянка ж по р. Стугна була степова, практично повністю відкрита, але глибоко врізана долина р. Стугна мала високі, горбисті схили, порізані густою мережею ярів, балок та байраків. Заплава річки була заболочена. Відстань від центру м. Києва до гирла р. Ірпінь становила 33 км, на захід до р. Ірпінь біля старовинного м. Білгород (сучасне село Білогородка) – 22 км, до крайнього кута кордону неподалік м. Фастів – 55 км. До кордону по р. Стугна було в середньому 35 км, але в ряді місць кордон був висунутий на південь від річки, тому відстань до кордону в таких місцях досягала 45–57 км. Довжина західної ділянки кордону по притоці р. Унава, р. Унава та Ірпінь становила понад 90 км (без врахування звивин річища), південна ділянка по р. Стугна до с. Копачів – 42 км, а по ламаній лінії в полях на південь від м. Обухів, Трипілля та Стайки – ще близько 55 км.

Ірпінська ділянка кордону проходила переважно залісненою, досить глухою місцевістю, з нечисельними селами та малою кількістю шляхів. Значно небезпечнішою була південна ділянка по р. Стугна, звернута в бік відкритого степу, звідки традиційно приходив ворог. Рубіж понад р. Стугною вже в давні часи був кордоном і укріплювався ще за кількисот років до подій XVII–XVIII століть. Зокрема, до цього часу ще збереглися залишки т. зв. «Змієвих валів» X–XI століть, що тягнулися вздовж р. Стугна, перетинали вододіл між нею та р. Ірпінь, та продовжувалися за нею на північний захід (Добровольский 1909b, отдел II, с. 3–31; Моргунов 2009, с. 199–231).

Наприкінці XVII та майже все XVIII століттях прикордонні укріплення київського правобережного «плацдарму» відігравали роль першої лінії оборони на далеких підступах до Києва. Війни продовжувалися (так, чергова російсько-турецька війна розпочалася вже 1686 року та тривала до 1700 року), загроза для Києва нікуди не зникла і лишалася десятиріччями. Головними пунктами оборони по лінії кордону виступали

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

укріплення в Стайках, Трипільлі, Обухові, Василькові, Плесецькому та Білогородці. В проміжках між ними, для спостереження за кордоном по всій його довжині, боротьби з контрабандою та подачі сигналів про появу ворога, з часом були заведені пости, де несли чергування козаки та російські вояки з гарнізону Києва. Відомо, що започатковані ще наприкінці XVII століття, вже в період правління імператриці Анни Іоанівни (1730–1740 рр.) вони функціонують як постійні форпости, набувши свого найбільшого розвитку як системи укріплених прикордонних постів у період російсько-турецької війни 1735–1739 рр. та в наступні після війни роки (Ласковский 1865, с. 37; Ласковский 1866, с. 3, мал. 2; Баіов 1906, с. 29–30, 34, 35).

Особливе положення займав трикутний виступ території в південно-західному куті київського «плацдарму», в межиріччі рр. Стугна, Унава та Ірпінь. Лінію кордону в угоді 1686 року провели по руслах річок, причому від річки Стугна біля Василькова кордон мав проходити прямо до р. Ірпінь, а р. нава не згадувалась взагалі (Архив... 1886, с. 514). Втім, межиріччя Стугни та Унави, де річище верхньої течії р. Стугна розташовувалося практично паралельно до річища р. Унава, відійшло до Гетьманщини. Імовірно, «самозахоплення» цього виступу трапилось через те, що в ті часи на деяких мапах верхню течію р. Ірпінь ідентифікували з сучасною р. Унава, а Унавою вважалася відповідно сучасна верхня течія р. Ірпінь. Принаймні, на мапі Дебоскета 1742 року підпис «речка Унда» (Унава?) стоїть саме біля верхньої течії р. Ірпінь, до її злиття з сучасною Унавою (Дебоскет 1742).

Таким чином, Гетьманщині належав чималий виступ території майже до м. Фастів, де лінія кордону упродовж 2 км проходила по притоці р. Унава. Саме по цьому виступу проходив шлях з Києва до Фастова. Цей виступ, з одного боку, давав певні переваги для контролю над прилеглим закордонням та маневрування, але з іншого, був практично незахищений природними перешкодами зі сходу, бо р. Стугна у верхній течії була простим ручаєм, перетнути який не представляло особливих проблем. Також і місцевість на ділянці вздовж верхньої течії Стугни була незручна для оборони – мало лісу, майже рівнинний рельєф, з плавними схилами долини Стугни. Унаслідок, саме на цій ділянці було зведено найбільшу кількість форпостів. В основі цього трикутного виступу, посередині проміжку між р. Стугна та р. Ірпінь розташоване с. Плесецьке, через яке проходив шлях з Києва на Фастів. Саме через місцевість, де розташовувалося с. Плесецьке, у X–XI століттях провели «Змієві вали» (дослідники налічують в цій місцевості декілька валів), а в самому с. Плесецьке на березі р. Плиська, розташовувалося городище. Всі ці споруди існували і в останній чверті XVII та у XVIII столітті, причому основний «Змієвий вал» так і тягнувся безперервною лінією від Стугни до Ірпеня, виходячи до його берега в селі Перевіз. Існує цей вал і в наші часи, як і рештки інших давніх його відгалужень (Добровольський 1909а, Приложение, с. 38–48; Добровольський 1909b, отдел II, с. 3–30; Carte des pretensions...).

Вочевидь, саме проходження в цьому місці стародавніх валів призвело військових начальників в ході російсько-турецької війни 1735–1739 років до ідеї створити від Стугни до Ірпеня «відсічну» лінію укріплень. Виступ у бік Фастова вимагав значної кількості вояків навіть лише для спостережних постів, бо в нього можна легко вдертися через легкодоступні верхів'я р. Стугна. Утримувати виступ було незручно, але оскільки міжріччя Стугни, Унави та Ірпеня біля с. Плесецьке повністю вкрите густими лісами, існувала можливість створити «відсічну» лінію загороджень та укріплень, аби не дозволити прорив ворога через лісову місцевість у міжріччі (Ласковский 1866, с. 3, мал. 2).

Стан розбудови системи укріплень та постів на цьому напрямку дозволяє оцінити французька мапа під назвою «Carte des pretensions touchant les frontières entre la Pologne et la Moscovie» («Мапа претензій, що стосуються кордону між Польщею та Московією»), що зберігається в Національній бібліотеці Франції (Carte des pretensions...). На ній демонструється проходження лінії кордону після укладання «Вічного миру» між Річчю Посполитою та Московською державою у 1686 році і досить детально показано мережу укріплень та постів (рис. 1).

Дата створення мапи невідома (на сайті датована як «після 1686 року»), але оскільки на ній позначені чисельні редути вздовж кордону та лінія укріплень від Стугни до Ірпеня, скоріш за все вона створена вже у 1740-х роках. Створення її у 1686 році мало ймовірно, адже в детальному «Статистичному описі...» нема жодної згадки про пости та редути по лінії кордону і лінію укріплень чи засіку біля с. Плесецьке. При цьому згадано старовинний «Змієвий вал» біля с. Плесецького, а майже всі укріплення в поселеннях на тодішньому південному фасі кордону описувалися як поруйновані, з вигорілими острогами, часто взагалі без жодного мешканця (Архив...1886, с. 522–526).

На французькій мапі цей рубіж показано як ламано-хвилясту лінію з прямокутними та округлими виступами. Від р. Стугна лінія підходить до південно-західної околиці с. Плесецьке, що розташоване посередині довжини лінії, а від села лінія укріплень прямує на північний захід до р. Ірпінь. За лінією на цій ділянці показано декілька редутів та таборів, ще один редут показано біля виходу лінії до р. Ірпінь. Довжина по прямій між річками складає 12 км, лінія ж загороджень-укріплень складала близько 13 км. Оскільки на цій же мапі

окремо позначено стародавній «Змієвий вал», що проходить від р. Стугна до р. Ірпінь в цій же місцевості, це дозволяє однозначно розділяти його та новіші споруди. Детальність зображення лінії укріплень в міжріччі, на відміну від прямолінійного зображення старовинних «Змієвих валів», свідчить про те, що укладач мапи, вочевидь, користувався якоюсь мапою, схемою чи детальним описом, а не зображував цю лінію укріплень відповідно до власної фантазії. Також ця засіка показана на великій мапі авторства військового інженера Д. Дебоскета, виданій у 1742 році і на якій показано всю лінію кордону від гирла р. Ірпінь до гирла р. Орелі, з позначенням всіх форпостів, редутив та інших укріплень у цій місцевості (Дебоскет 1742).

За виявленою інформацією, будівництво засіки було розпочате восени 1738 року після закінчення бойових дій літньої кампанії, повернення російських військ з походу та їх розміщення на зимові квартири. При цьому війська розташовувалися вздовж лінії кордону, з метою його прикриття на випадок нападу татар. Головнокомандувач армії фельдмаршал Б. Мініх восени 1738 року особисто провів інспекцію укріплень та сторожових прикордонних постів київського «плацдарму», віддавши розпорядження, що стосувалися приведення до ладу наявних споруд та загальної уніфікації прикордонних укріплень. В описі зазначено, що засіка влаштувалась «...на открытом участке границы между рр. Ирпенью и Стугной от Малой Салтановки до форпоста Господинца, длиной всего около 12 верст», була завширшки 4–5 сажнів (8–10 м), обмежена двома рівчаками завглибшки 1 фут (30 см) та завширшки 1 аршин (72 см), мала з тилу паралельну їй дорогу та одну браму по центру. Біля початку засіки поблизу р. Стугна було збудовано один рудут (Баиов 1906, с. 35, Приложения, с. 9). Варто зазначити, що на німецькомовній мапі, яка ілюструє терен військової кампанії 1736 року, в межиріччі Ірпеня та Стугни показана ламана лінія укріплень, що підписана як «eine alte Linie», але скоріш за все, ця «стара лінія» позначає «Змієв вал», а не засіку, яку почали будувати тільки у 1738 році (Charte derrevon...). Загалом, викликає подив, чому для влаштування засіки не скористалися «Змієвим валом», що тягнувся фактично від берега р. Стугна навпроти с. Мала Солтанівка до с. Перевіз біля р. Ірпінь. Адже на більшій частині цей вал навіть зараз має значну висоту й ширину, та й рів зберігся на багатьох ділянках в гарному стані. Вочевидь, що в період війни 1735–1739 років він був у ще кращому стані. Можна лише гадати – або біля валу в ті роки ліс був вирубаний чи проріджений, що не дозволяло належним чином побудувати засіку і її провели там, де лісу було достатньо, або фельдмаршал Мініх при рекогносцировці мав свої міркування для визначення траси засіки саме навскіс відносно «Змієвого валу», фактично проігнорувавши давній вал. Також варто відзначити, що хоча в XVI, XVII та в першу чверть XVIII століть для охорони кордонів Російської держави засіки застосовувалися масово, з середини XVIII століття засіки в Російській імперії застосовуються вже тільки на окремих ділянках рубежів, суто за умовами місцевості, оскільки змінилися принципи та способи укріплення прикордонних рубежів (Загоровский 1980, с. 87–225; Ласковский 1858, с. 136–141; Ласковский 1861, с. 219, 244–247; Ласковский 1865, с. 26–27, 64–157).

Після укладання Белградської мирної угоди у вересні 1739 року війна закінчилася, але кордон київського «плацдарму» лишився без змін. Відповідно не зникали й ризики для Києва. Тому у 1740 році було прийняте рішення про подальший розвиток засіки. Воєнний інженер генерал-лейтенант Ф. Ласковский дає такий опис (Ласковский 1865, с. 36–37): «На тогдашней юго-западной границе Киев безспорно составлял один из главнейших опорных пунктов и, по своему изолированному положению на правом берегу Днепра, более других мог подвергаться нападению; а потому, для затруднения к нему доступа, была возобновлена, или, лучше сказать, совершенно перестроена, в 1740, 41 годах, небольшая укрепленная линия между реками Ирпением и Стугною. Она была проведена среди окружавшего ее со всех сторон леса и преграждала большую дорогу, которая шла из Польши к Киеву. Укрепленная линия состояла из особого устройства засеки, которая была поддержана цепью редутов, позади ее помещенных; сомкнутый земляной окоп, ограждавший местечко Плесецк, составлял центральный опорный пункт» (рис. 2).

На другому етапі розбудови засіки, у 1740–1741 рр., нею займався вже безпосередньо військовий інженер Д. Дебоскет (Ситкарьова 1998, с. 133). Довжина лінії засіки становила 13 км, являла собою, вочевидь, завал з дерев завширшки 15–30 м. В якому саме вигляді вона була – достеменно невідомо. Замість стовбурів дерев, повалених за класичною методикою хрест-навхрест, профіль засіки, наведений Ф. Ласковським, демонструє дві стінки (імовірно з колод) заввишки до 1,5 сажнів (320 см), проміжок між якими заповнений вочевидь великими гілками (рис. 5). Для захисту засіки від пожежі, що могла поширитися лісом, з обох боків вона була обмежена рівчаками (кюветами), тепер вже завширшки 1,5 сажні (320 см), завглибшки 1 сажень (213 см). За минулі століття рівчаки опливли і їх ширина в наш час коливається в діапазоні від 3 до 4,8 м, глибина – від 50 до 120 см. Відстань між рівчаками становить від 30 до 40 метрів у різних місцях. Вздовж лінії засіки, практично впритул до неї, було розташовано шість редутив (Ласковский 1866, с. 3, мал. 3–4) (рис. 3).

Завдяки тому, що більша частина території міжріччя до наших часів все ще вкрита лісом, як і в 1740-х роках, рівчаки нової засіки збереглися на значній протяжності. Це дозволило простежити трасу засіки від

р. Стугна до р. Ірпінь. В наш час з 13 км рівчаків збереглося 8,7 км в лісах, але окремі фрагменти північної ділянки майже повністю зрівнялися через занос піском на вирубках та завалювання корчами. Повністю втрачені близько 300 метрів біля р. Стугна через забудову хутору (нині село Скрипки) та 400 метрів в частково забудованій заплаві р. Ірпінь. З 2,8 км рівчаків, що опинилися під забудовою с. Плесецьке, переважна більшість повністю зникла, але щонайменше 1 км з них простежується фрагментарно, по межах присадибних ділянок та городів. Близько 1 км рівчаків потрапило до периметра військової частини, збудованої в 1960-х роках у лісі північніше с. Плесецьке, і оцінити стан їх збереженості неможливо, оскільки військова частина діюча і в наш час.

Найкраще збереглася південна частина засіки – від с. Скрипки до околиці с. Плесецьке завдовжки 4 км. Північна частина засіки на більшості своєї довжини тягнулася вздовж долини колишнього ручаю, тепер же – непостійного водотоку, відомого під топонімом «Бродок», який виходить у долину р. Ірпінь поблизу колишнього хутора Сподарець (також відомий як Господарець, нині це західна околиця с. Дзвінкове). Оскільки призначенням рівчаків було захищати засіку від пожежі, то на цій ділянці прорили лише один рівчак, фронтальний (західний), тоді як тильним протипожежним рівчаком слугувало достатньо зволене русло ручаю. Такий вигляд рівчаків засіка мала на ділянці завдовжки 1,8 км, але потім вона відходила від ручаю. На ділянці завдовжки ще 1,7 км є залишки тільки фронтального рівчака, тильний відсутній, лише в кількох місцях було виявлено дрібні канавки. Це, вочевидь, залишки або дрібного рівчака побудови 1738–1739 рр., або трасування для рівчака 1740–1741 рр., який чомусь так і не прорили. Останні 500–600 м до р. Ірпінь тильний рівчак був проритий.

У 1909 році дослідник старовини Леонід Добровольський, член Київо-Мєфодіївського історичного товариства, повністю простежив та описав залишки цієї засіки та редутів вздовж неї. Згадуючи місцевий топонім для рівчаків засіки – «посічі», він вважав, що між рівчаками була «посічена», тобто вирубана, смуга лісу, але зробив помилковий висновок щодо призначення цієї просіки: «Линий рва, таким образом, две: одна тянется с восточной, т. е. с русской, стороны, другая – с западной, от Польши... Пятнадцатисаженное пространство земли между обеими линиями рва, ныне сплошь облесенное, было, в свою пору, несомненно, очищено от всякой древесной поросли и образовывало удобную для целей пограничного наблюдения, широкую и длинную просеку, которая и передала таким образом свое название настоящим земляным сооружениям (посичи). Окрестное население, имея смутное представление о бывлом пограничном назначении „посичей“ и тесно связанных с ними „радут“ и смешивая даже „посичи“ с соседними валами великокняжеской эпохи (рвами у последних), название всей обезлесенной некогда порубежной полосы (просеки) перенесло лишь на углубления у ее обочин» (Добровольський 1909а, Приложение, с. 55–58).

Наведена Ф. Ласковським у його книзі схема проходження засіки досить умовно відображає як місцевість, так і саму лінію засіки з розташуванням її редутів. Це підтвердилося обстеженням лінії засіки на тих частинах, що збереглися. Так, на збереженій частині засіки нема жодного вираженого кута, які зображено на схемі. Повороти рівчаків засіки виконані або у вигляді дуже тупих кутів, або плавними закругленнями. На схемі Ф. Ласковського позначено три брами, через які можна було перетнути засіку. До нашого часу збереглася лише одна з позначених на схемі, північна (неподалік від р. Ірпінь). Брама біля с. Плесецьке, вочевидь, зникла під пізнішою забудовою села, а слідів південної брами не знайдено. Вірогідно, південна брама була розташована біля самого краю засіки поруч з р. Стугна і зникла під забудовою с. Скрипки, або вона взагалі не була збудована. Ймовірність того, що південна брама зникла через те, що прямо по ній проклали насип залізниці, незначна, якщо орієнтуватися на розміри збереженої північної брами. Північна ж брама, від якої лишився протипожежний рівчак, має значно простішу побудову, ніж це вказано на схемі Ф. Ласковського (Ласковский 1866, с. 3, мал. 3). Фактично, вона являла собою прямокутний виступ фронтального рівчака на 50 м уперед, завширшки 100 м, а проїзд так і був по прямій, оскільки з обох боків виступу рівчак ніде не переривається. На місці давнього шляху через браму нині проходить асфальтована дорога між приірпінськими селами.

З шести редутів, збудованих вздовж лінії засіки, до нашого часу збереглося три. Завдяки дослідженням Л. Добровольського відомо, що у 1909 році існувало п'ять з шести редутів з топонімом «радута». Перший редут біля р. Стугна описаний Л. Добровольським так: «„Радута“ у Стугны лежит почти при реке, над верхней запрудой у х. Подсолтановки (вблизи хаты лесника) и теперь занята кладбищем; она замыкает юго-восточную окраину „посичей“» (Добровольський 1909а, Приложение, с. 53). В наш час вказаний цвинтар повністю поглинув площу редуту, внаслідок чого його вали та рови були зриті, крім південно-західного фасу валу, який має вигляд тераси над дорогою, яка пройшла прямо по рову редуту.

Другий редут, що зберігся до нашого часу в майже ідеальному стані, має форму правильного квадрата розміром 35×35 метрів з в'їздом по центру північного фасу. Рів завширшки 7,5 м та завглибшки 2 м повні-

стю оточує редут. Вал має висоту 1,7–2 м над горизонтом, ширина по основі 9,5–10 м (рис. 4). Слідів банкету або апарелів з внутрішньої сторони валу не видно. Навпроти в'їзного насипу через рів, що веде до воріт у валу, за контрескарпом рову простежується ледь помітний V-подібний у плані насип з довжиною сторін близько 8 метрів. Імовірно, це залишки брустверу або основи палісаду, що виконував роль міні-равеліну та прикривав ворота редуту. За даними Ф. Ласковського, в центрі кожного редуту мав бути розташований двоповерховий дерев'яний блокгауз, але чи були вони збудовані – невідомо (Ласковский 1866, с. 3, мал. 5–8) (рис. 5).

Третій редут, який на схемі Ф. Ласковського показаний між другим редутом та с. Плесецьке (південніше озера), за інформацією Л. Добровольського насправді розташовувався північніше (правіше) річки Плиська: «Одна изъ «радут» лежала на возвышении, занятом теперь усадьбою среди с. Плисецкого и от нее теперь, конечно, кроме названия, следа не осталось... Усадьба лежит среди села, немного вправо от р. Плиски и принадлежит крестьянину Ив. Петруньке (уличное прозвание – Зинчин). Здесь – повышение с покатостью в сторону одного из высохших правых притоков р. Плиски» (Добровольский 1909а, Приложение, с. 54). Місце локалізовано за рельєфом та згадкою місцевого старожила Василя Карповича Петрунька.

Четвертий редут, що розташовувався на сучасній північній околиці с. Плесецьке, біля лісу, ще показаний на топографічній мапі видання 1932 року, до нашого часу, на жаль, не зберігся: «Следующий из форпостов 18-го века лежит к с. от с. Плисецкого, между долиной р. Плиски и началом так называемого „бродка“, высохшего ложа, очевидно, прежнего потока, который направлялся некогда въ Ирпень вдоль нынешней дороги к д. Сподарцу, влево отъ нее. Эта ближайшая к правобережному склону Плиски «радута» устроена на возвышении, командующем с севера над селением» (Добровольский 1909а, Приложение, с. 54). За свідченням В. К. Петрунька, у 1947 році цей редут був перетворений на скотомогильник, а у 1960-х роках повністю знищений через видобуток землі для будівництва насипів на території військової частини.

П'ятий редут, що розташований в глибині лісу між с. Плесецьке та х. Сподарець, зберігся до нашого часу в дуже гарному стані, без втрат. На відміну від другого редуту, він має прямокутну форму з розмірами 38×18 м. В'їзд по центру північно-східного фасу. Рів завширшки 4–4,5 м та завглибшки 1–1,2 м повністю оточує редут. Вал має висоту 1,4–2 м над горизонтом, ширина по основі 6–7 м. Також його особливістю є те, що редут розташовано на зворотному схилі похилої височини, через що вал тильного фасу з в'їздом виглядає вищим за вал фронтального фасу (рис. 6).

Останній, шостий редут, розташований на краю лісу, біля колишнього хутора Сподарець (Господарець). На відміну від решти редутів, він має лише два фаси завдовжки 35 та 40 м (з ровом та валами, але менших розмірів у порівнянні з рештою редутів), через що він насправді виглядає як редан (рис. 7). Будь-яких слідів двох інших фасів немає. В такому ж вигляді його описував і Л. Добровольський у 1909 році: «Бывший пограничный сторожевой военный пост у Приирпеня отстоит на некотором расстоянии от низменного и болотистого побережья, приблизительно в одной версте от х. Сподарца. Прикрывая собою северо-западную оконечность „посичей“, здешний окоп остался почему-то не законченным: в нем отсутствуют ирпенский (северный) фланг и сподарецкий (восточный) тыл» (Добровольский 1909а, Приложение, с. 53). Насправді споруда орієнтована за сторонами світу кутами, тобто повністю відсутні північно-західний та північно-східний фаси. Думка Л. Добровольського про незакінченість цього редуту є цілком слушною і підтверджується відсутністю тильного рівчака засіки на відтинку від «Бродка» до північної брами. Імовірно, ділянка засіки, ближча до р. Ірпінь, будувалася в другу чергу, тому цей редут та засіка в близькій місцевості і були закинуті недобудованими через згорання робіт з економічних міркувань, адже війна, що закінчилася у 1739 році, продовження у 1740–1741 роках не мала. Отже, необхідність в цих укріпленнях перестала бути нагальною.

Найзагадковішим об'єктом у міжріччі Стугни та Ірпеня і який може бути залишком елементу фортифікації, є рів, що розташований у лісі південніше села Плесецьке. Рів завдовжки близько 1500 м, з V-подібним перерізом завширшки в середньому 10–15 м та завглибшки до 3 м. Він має дві виражені відносно прямі ланки. Східна ланка завдовжки близько 800 м розташована за напрямком майже схід-захід, з невеликим нахилом на північний захід. Західна, завдовжки близько 700 м, орієнтована за напрямком південний схід–північний захід. Ланки не є прямими, бо присутні малопомітні вигини, але жодного вираженого кута нема, навіть стик ланок має заокруглену форму. Своєю конфігурацією цей об'єкт нагадує протитанковий рів часів Другої світової війни, проте він присутній в описі Л. Добровольського та позначений на радянських та німецьких топографічних картах 1920–1940 рр. Л. Добровольський зазначав, що цей об'єкт суттєво відрізняється за конструкцією від усіх інших об'єктів у даному регіоні та наводить наступні характеристики рову станом на 1909 рік: «Настоящее земляное сооружение представляет двухверстную глубокую (местами в 1,5–2 сажени глубины), искусственно образованную долину, которая окаймлена с обеих сторон мощными насыпями, кое-где теперь, конечно, осевшими. Защитный характер этого грандиозного (местами до 7 сажени в разрезе у основания) сооружения, благодаря которому центральная часть здешнего узкого водораздельного гребня была

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

перекопана в прямому напрямленні на протяженні 2 верст, являється несомненим. Давність виникнення його, впрочем, не та, як кажеся, чем у сильно осунувшихся повсеместно и сохранившихся, лишь благодаря нахождению в казенном лесу, других местных земляных окопов...» (Добровольській 1909а, Приложение, с. 46).

Вказана Л. Добровольським глибина в 1,5–2 сажні (2,25–4,3 м) та ширина до 7 сажнів (14,9 м) більш-менш простежується і в наші дні, хоча за минулі понад 100 років рів та бічні насипи ще більше осіли. В значному ступені цьому сприяло вирубування старого лісу довкола рову, що призвело до появи сипучого піску та активізації ерозії, перш ніж нові посадки сосни знову почали закріплювати ґрунт. На ділянці західної ланки поперек рову помітний насип з чіткими контурами, який має довжину 5,5 м, ширину 1,7 м та висоту 0,7 м. Вірогідно, цей насип міг бути переходом через рів на момент його функціонування як елементу фортифікації, або створений мешканцями навколишніх селищ у більш пізній період. На сьогодні стежок, що ведуть до цього переходу, не помітно. Час побудови цієї споруди авторам невідомий, але оскільки його немає на картосхемі засіки Ф. Ласковського та на мапі Д. Дебоскета 1742 року, і він описаний Л. Добровольським, маємо період між 1741–1742 та 1909 роками. Оскільки перенесення кордону з Ірпеня та Стугни далеко на захід відбулося у 1793 році після другого поділу Речі Посполитої і після цього в XIX столітті будівництво фортифікаційних споруд на Київщині не велося (крім укріплень біля самого Києва), то найімовірнішою є побудова цього рову в другій половині XVIII століття. Вірогідно, його будівництво було пов'язано з новою російсько-турецькою війною 1768–1774 років та рухом гайдамаків, що в ці ж роки дуже активно діяли саме в тих місцевостях, що були близькі до кордону по рр. Ірпінь та Стугна.

Закінчення рову мають чіткі обриси та не поєднані ні з іншими об'єктами фортифікації, ні з природними перешкодами, такими, як: річки, струмки, болота та яри. Відносно лінії засіки 1738–1741 рр. та «Змієвих валів», рів винесений вперед. Східне закінчення рову розташовано за 100 м від фронтального рівчака засіки, перехопивши дорогу від с. Плесецьке до с. Борова. Центральна частина рову перехоплювала шлях з с. Плесецьке до с. Мотовилівка. Північне закінчення рову розташовано в лісі на рівнинній місцевості, не доходячи до старовинного шляху з с. Плесецьке до м. Фастів близько 100 м (рис. 8). При цілком очевидному бажанні перехопити дороги, що вели до с. Плесецьке, сама по собі ця споруда (глибокий рів з двома насипами з обох боків) не вписується в типові зразки фортифікації XVIII століття.

Якщо орієнтуватися на події 1768 року, як-от: гайдамаччина та початок війни з турками – то можна висловити наступне припущення: засіка, побудована в 1738–1741 роках, до 1768 року вже згнила і скоріш за все, в повноцінному вигляді не поновлювалась, судячи з недобудованої приірпінської ділянки. Ділянка лісу на південний захід від с. Плесецьке, між шляхами до сусідніх сіл, могла бути вирубана або дуже сильно проріджена саме через зручність вивозу деревини цими шляхами. Якщо на інших ділянках у разі потреби могли відновити засіку, влаштувавши лісопояс, то на вирубці це було неможливо. Саме тому на цій знелісненій ділянці як загородження було прорито такий масштабний рів. Не зрозуміло, чому замість рову та валу, за взірцем стародавніх «Змієвих» та зразків лінійних фортифікаційних споруд XVIII століття, було зроблено рів з насипами обабіч. Можливо, по насипах було встановлено палісади з паль чи колод, або рогатки. Відсутність реданних виступів, характерних для Української лінії, і взагалі будь-яких виразних виступів, призначених для кращої оборони, свідчить про призначення цієї споруди як суто пасивного загородження.

Іншим варіантом призначення цього рову може бути карантинне. В період російсько-турецької війни 1768–1774 рр. в російському війську, що діяло в Молдавії, виникла епідемія чуми, що з кур'єрами та обозами поступово поширилася на територію України та дійшла до Москви. Для запобігання поширенню епідемії застосовувалися різні карантинні заходи, насамперед на прикордонних постах і заставах на шляхах. Можна припустити, що цей рів, який перехоплював два з трьох шляхів, котрі вели до с. Плесецьке від кордону, був призначений саме для контролю цих шляхів та запобігання спробам пересування поза ними, лишивши неперекритим лише шлях з Фастова. Тим більше, що провезення вантажів через кордон було дозволено виключно через митні пости, найближчий з яких був біля м. Васильків. Це пояснює відмінність конструкції цього рову від виразно оборонних споруд XVIII століття (наприклад, Української лінії). Подібний рів є також на близькій колишній польській території – між річками Унава та Ірпінь, де він перерізає шлях з півдня від м. Фастів до переправи на р. Ірпінь біля с. Чорногородка.

Таким чином, у наш час на території Київщини існує унікальна місцевість, в якій зібрано зразки прикордонної фортифікації X–XVIII століть та спорадичні окопи часів Другої світової війни – нашарування на обмеженій ділянці місцевості елементів польової фортифікації від X до XX століть, до того ж у дуже гарному стані. Очевидно, що історичне значення цих споруд є значним і вони потребують охорони з боку держави, адже активне господарювання місцевого лісництва веде до пошкодження ще збережених споруд, та й місцеве населення не соромиться звалювати сміття в стародавні рови. Також значним є туристичний потенціал цих споруд, адже великі ліси в цій місцевості та близькість до річок Унава та Ірпінь, є популярним місцем

туристичних маршрутів. Розробка цільового маршруту з відповідним маркуванням та інформаційними стендами біля споруд, як-от: редути, елементи засіки, Змієві вали, городища часів Київської Русі, окопи періоду Другої світової війни, дозволить звернути увагу небайдужої громадськості та активістів до проблеми збереження цих унікальних фортифікаційних споруд.

Література

- Архив Юго-Западной России. Ч. VII. Т. I. Акты о заселении Юго-Западной России. 1886. Киев: Типогр. Г. Т. Корчак-Новицкого.
- Баиов, А. 1906. *Русская армия в царствование императрицы Анны Иоановны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. Кампания 1739 г.* Санкт-Петербург: Электро-Типогр. Н. Я. Стойковой.
- Гордон, П. 2005. *Дневник 1677–1678.* Москва: Наука.
- Дебоскет, Д. 1742. *Карта реки Днепру от Киева до Хортицкого острова с показанием редутов и форпостов и на них числа людей, також и лежащих по оной реке местечек и горотков.*
- Добровольский, Л. П. 1909 а. Водораздел Ирпеня и Стугны (историко-топографический очерк). *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*, 21, вып. I и II и III. Киев: Типо-литогр. Т. Г. Мейнандера.
- Добровольский, Л. П. 1909 б. Змиевы валы вблизи Киева (из подгородных историко-топографических экскурсий). *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*, 21, вып. I и II и III. Киев. Типо-литогр. Т. Г. Мейнандера.
- Загоровский, В. П. 1980. *Изюмская черта.* Воронеж.
- Ласковский, Ф. 1858. *Материалы для истории инженерного искусства в России.* Часть I. Санкт-Петербург: типогр. Императорской Академии Наук.
- Ласковский, Ф. 1861. *Материалы для истории инженерного искусства в России.* Часть II. Санкт-Петербург: типогр. Императорской Академии Наук.
- Ласковский, Ф. 1865. *Материалы для истории инженерного искусства в России.* Часть III. Санкт-Петербург: типогр. Императорской Академии Наук.
- Ласковский, Ф. 1866. *Карты, планы и чертежи к III части Материалов для истории инженерного искусства в России.* Санкт-Петербург: типогр. Императорской Академии Наук.
- Моргунов, Ю. Ю. 2009. *Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков.* Москва: Наука.
- Петров, С. С. 2012. *Оборонні споруди Києва X–XIX ст. в контексті історії міста і загального розвитку військово-фортифікаційної справи.* Київ: «ВПК «Експрес-Поліграф».
- Ситкарьова, О. В. 1998. З історії будівництва оборонних споруд в Україні військовим інженером Д. Дебоскетом у середині XVIII ст. *Український історичний журнал*, 1.
- Яфарова, М. Р. 2017. *Русско-османское противостояние в 1677–1681 гг.* Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва: Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова.
- Carte des pretensions touchant les frontières entre la Pologne et la Moscovie. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53040323r>.
- Charte derervon der Russisch keyser armee im Jahr 1736 zwifchen und an dem Dnieper und Donn wieder die Turcken und Tartar fiegereich unternommenen Kriegs-Operationen. http://papacoma.narod.ru/maps/maps-images/lassy/map19_b.jpg

The article tells about a rare example of fortifications of the XVIII century – a abatis and redoubts near the village of Plesetske. These fortifications were built in years of 1738-1741 as part of the border fortifications with Poland, which protected Kyiv during the Russian-Turkish wars. These buildings are unique for two reasons. First, the abatis at that time were already a rare type of fortifications used. Secondly – the high preservation of the remains of these buildings in our time, although almost 300 years have passed since their construction. The line of the abatis during construction was limited by two ditch to prevent fires, and these ditches are well preserved to this day. After all, built as field structures of local soil (sand), without the use of stone, such fortifications are poorly preserved. The buildings of the abatis near the village of Plesetske have been in dense forests for almost 300 years, which has kept them in such a state. The description is based on historical literature sources and field research of the authors.

Key words: border, Kyiv district, Irpin, Stugna, Unava, Plesetske, Serpents shafts, abatis, redoubt, outpost, shaft, ditch.

Рис. 1. «Карта претензій, що стосуються кордону між Польщею та Московією», французьке видання після 1686 року, фрагмент.

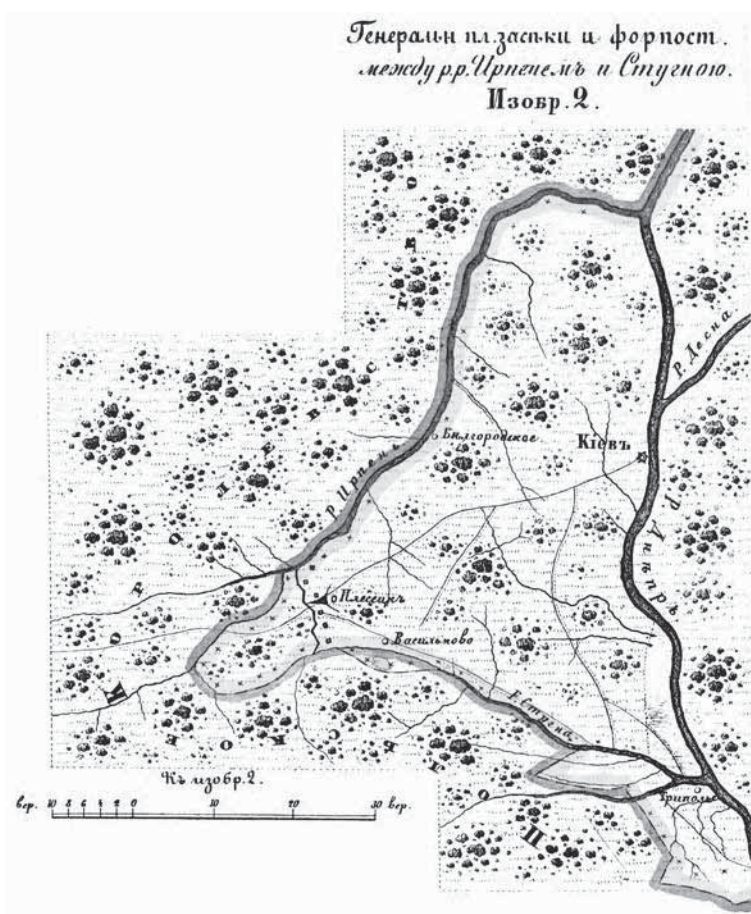

Рис. 2. Генеральний план засіки та форпостів між річками Ірпінь та Стугна (за Ф. Ласковським).

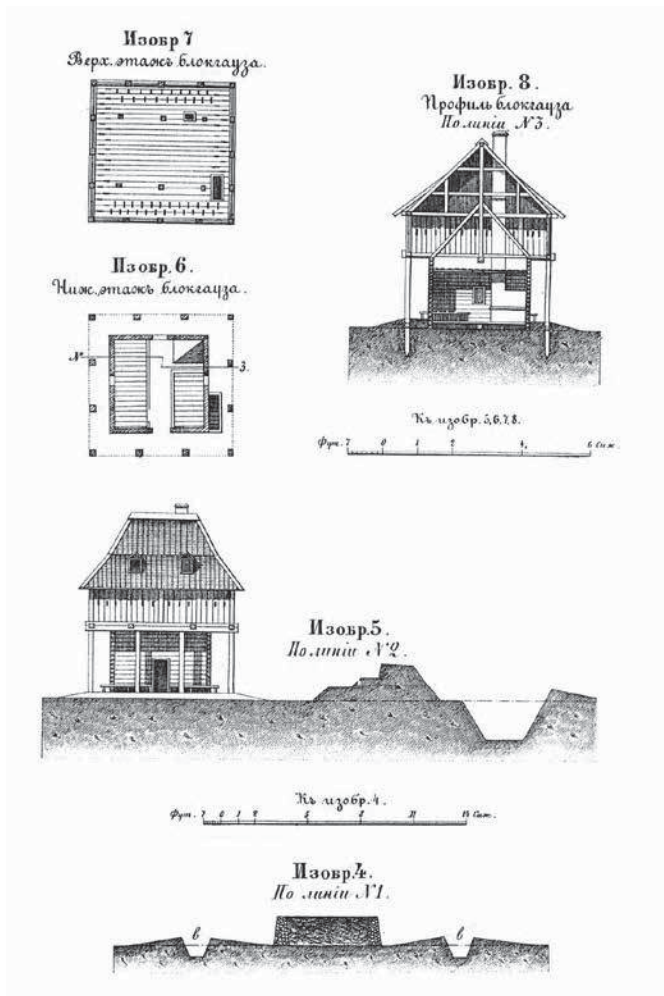

Рис. 5. Профіль засіки, план та профіль блокгаузу (за Ф. Ласковським).

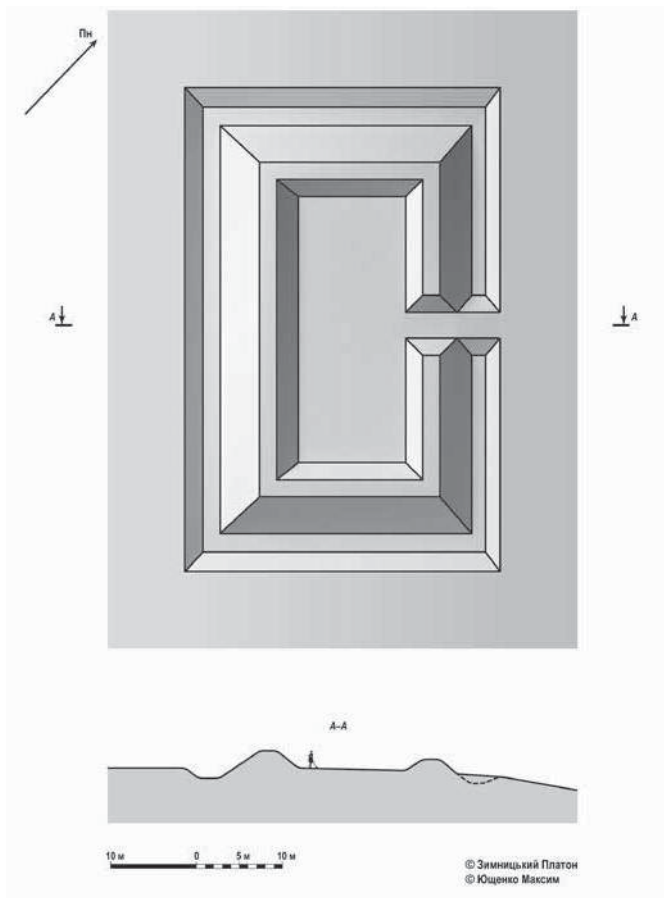

Рис. 6. План редуту №5.

СЕКЦІЯ 3

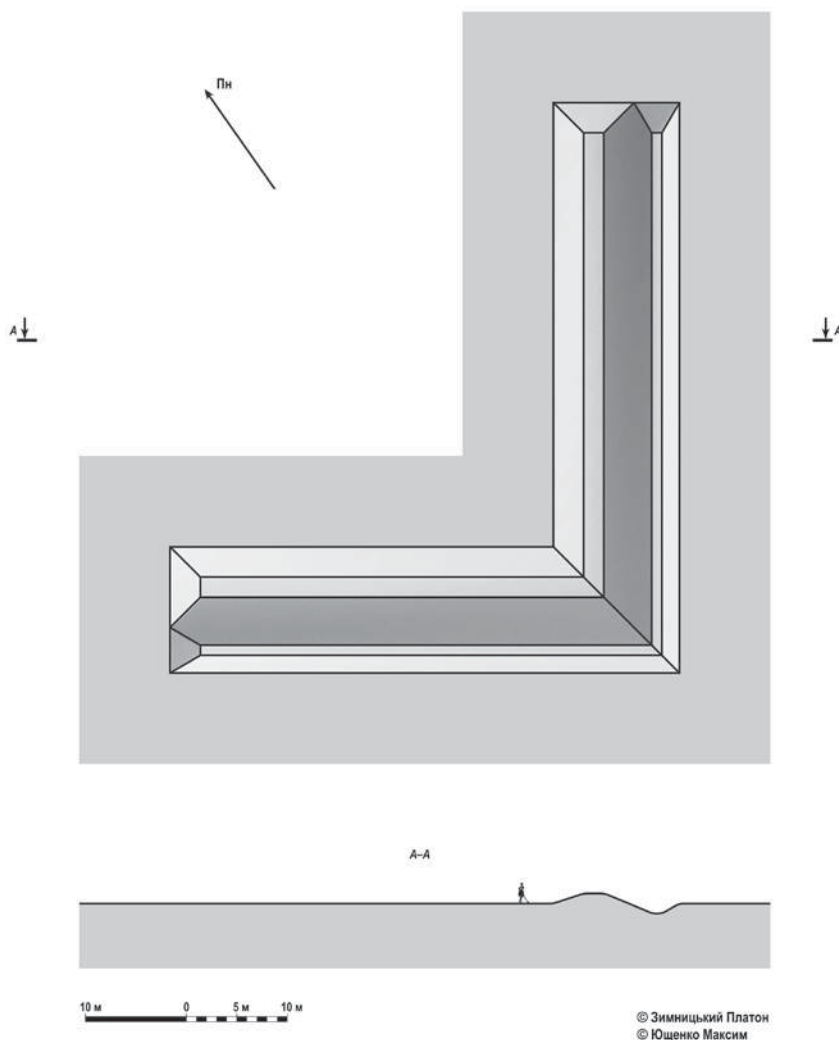

Рис. 7. План редуту №6.

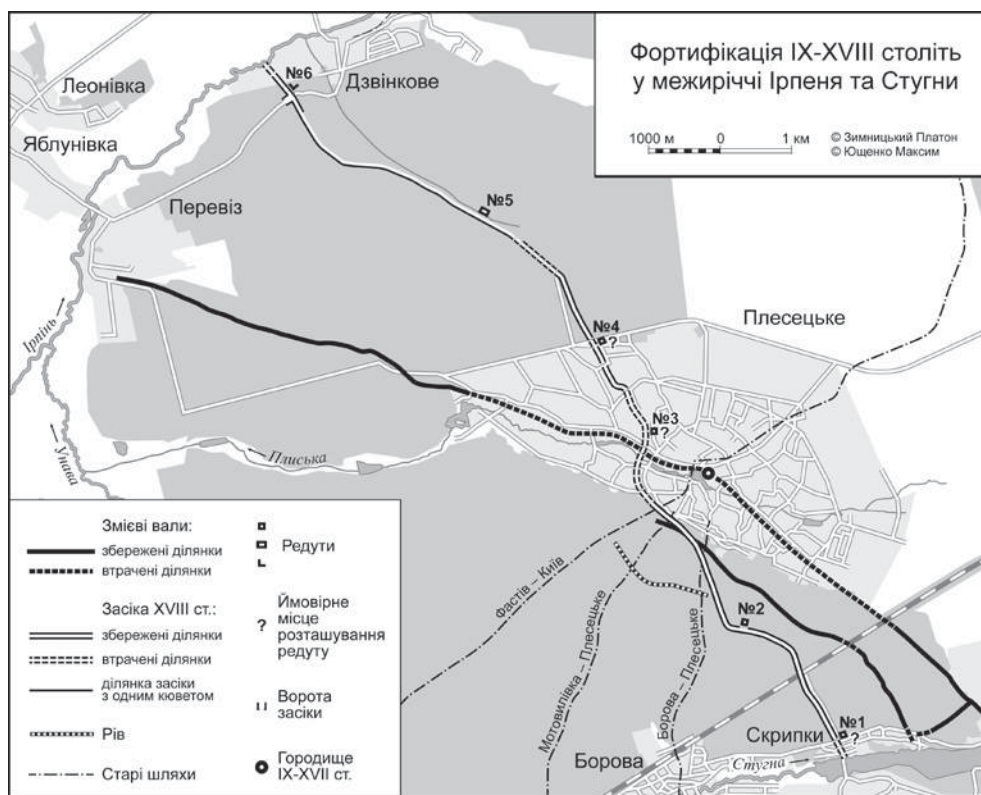

Рис. 8. Карта розташування в міжріччі Ірпеня та Стугни Змієвих валів, лінії засіки, редутів та рову.

ФОРТЕЦІ ДНІПРОВСЬКОЇ ОБОРОННОЇ ЛІНІЇ

У статті проаналізовані причини будівництва Дніпровської оборонної лінії з 1768–1774 років. Описані сім фортець, які захищали південний кордон Російської імперії від Дніпра до Азовського моря від османської армії, від набігів татар, досліджені умови, в яких вони будувалися. У фортецях Дніпровської лінії: в Олександрівській та Петрівській вперше в Російській імперії було запроваджено використання капонірного або полігонального фронтів.

Ключові слова: захист південних кордонів Російської імперії, фортеці Дніпровської лінії, тенальні фортеці, зіркоподібні фортеці, капоніри.

Про важливе значення Дніпровської оборонної лінії свідчить тривала історіографічна традиція дослідження її історії. Майже в усіх працях з соціально-економічної та військової історії Південної України останньої чверті XVIII століття знаходимо принаймні згадки про Нову Дніпровську лінію укріплень. Така традиція є не випадковою, бо історія Лінії є одним зі стрижнів історії Південної України останньої чверті XVIII століття, без вивчення якого неможливо зробити реконструкцію історії цього регіону. Досліджували цю тему Д. І. Баглей, Ю. І. Головка, В. М. Кабузан, О. І. Карагодін, Ф. Макаревський, О. В. Макідонов, Д. П. Міллер, Р. Л. Молдавський, Я. Новицький, В. О. Пірко, О. О. Скальковський.

Більшість дослідників зверталися до історії Нової Дніпровської лінії укріплень, досліджуючи такі теми, як процес заселення Степової України, історію запорозького козацтва, розвиток православної церкви на півдні України, історію виникнення та розвитку міст на півдні України, історію фортифікаційного мистецтва та багато інших. На думку Р. Л. Молдавського (с. 10), за час функціонування Нової Дніпровської лінії як військово-адміністративного центру було накопичено велику кількість різноманітних писемних джерел, які після припинення її існування були розпорошені по архівах. Більша частина так званої звітної документації в кінцевому результаті осіла в центральних архівосховищах м. Москви: у Центральному державному військово-історичному архіві (нині Російському державному архіві давніх актів – РДАДА). Інша частина – внутрішній архів саме Лінії – виявлена лише частково. Як відомо, напередодні підписання імператрицею Катериною II указу про скасування Нової Дніпровської лінії укріплень у 1783 р., весь архів Лінії планували перевести до Полтави, де на той час планували створити адміністративний центр. Але до Полтави він так і не дійшов. Скоріш за все, його мандрівка скінчилась у Катеринославі, який і став губернським центром.

Мета статті – описати типи оборонних споруд та проаналізувати причини й умови будівництва Дніпровської оборонної лінії.

25 вересня 1768 р. Оттоманська імперія проголосила війну Росії. З 4 листопада 1768 р. під керівництвом імператриці Катерини II починає діяти законодавчо затверджена 17 січня 1769 р. Рада при Високому Дворі. Створена вона була на час війни, розглядала питання по веденню військових дій і обороні країни, заходи по зовнішній політиці та внутрішньодержавним справам. В склад Ради у 1769 р. увійшли як представники вищого ешелону влади, які відповідали за військову міць і оборону держави, за внутрішню політику і внутрішній стан країни (фінанси, юстицію, контроль за органами влади), так і визначні воєначальники.

Будівництво Дніпровської лінії (рис. 1) розпочалось у зв'язку з переміщенням кордонів Росії на південь і втратою оборонного значення Українською лінією. Простягалася вона через територію України майже на 200 км від Дніпра до Азовського моря. Складалася з системи укріплень, збудованих уздовж південних кордонів Російської імперії, визначених 1742 р., відповідно до Белградського мирного договору 1739 р. По завершенню війни Росії з Туреччиною 1735–1739 рр., згідно з умовами Белградського договору, російсько-турецький кордон було перенесено з межиріччя Орелі й Самари на узбережжя Азовського моря, тобто Росії було повернуто території, які вона втратила після поразки при Пруті у 1711 р. Від м. Азова кордон проходив краєм берега Азовського моря до правого берега Міуського лиману, а від нього – прямою лінією до впадіння в річку Берду її лівої притоки Каратиш, по Берді і Кінських Водах – до Дніпра. Зацікавлена в заселенні повернутих їй земель у Північному Приазов'ї, царська влада вживала всі доступні їй заходи до його заселення та освоєння, особливо Бахмутської провінції, в тому числі й склалися плани будівництва нових оборонних споруд. Руйнівний набіг кримської орди хана Гірея на південні окраїни Російської імперії наприкінці 1768 – на початку 1769 рр. та початок нової російсько-турецької війни примусили царську владу невідкладно зайнятися проблемою зміцнення південних кордонів. В Російському державному військово-історичному

СЕКЦІЯ 3

архіві ми знаходимо такі свідчення (План новоучрежденной Днепровской линии 1773, арк. 1–2) на початку 1770 р. під керівництвом військового інженера генерал-поручика М. О. Деденьова був складений план будівництва нової оборонної лінії від Дніпра по берегах рік Кінські Води і Берді до Азовського моря, щоб запобігти раптовим вторгненням кримських татар. При Дніпрі, на обох берегах ріки Мокрої Московки, в Приазов'ї, при гирлі ріки Берди, намічалось звести фортеці середньої величини, на правому березі річки Кінські Води і на лівому березі Берди – по дві малі фортеці; між витоками цих рік на відстані 35 верст (37 км) насипати земляний вал, викопати рів глибиною в 2 сажня (4,26 м), шириною в 4 сажня (8,52 м), побудувати три ротні фортеці і сім редутив між ними. Згідно з планом передбачалося створити ще й водяну перешкоду на шляху ворога, піднявши рівень води в названих ріках за допомогою дамб; фортеці і редути оснастити 1014 гарматами і 306 мортирами. Роботи по зведенню Дніпровської лінії планувалося здійснити протягом 6 років; їх загальна вартість без витрат на утримання зайнятих на будівництві робітних людей і майстрів встановлювалася в 1 178 549 карбованців.

Було складено чіткий графік робіт на зведенні фортець і лінії, визначена кількість майстрових і робітних людей, яких необхідно було щорічно залучати до будівництва, а також визначено витрати на закупівлю будівельних матеріалів і оплату будівельникам. По плану, який знаходиться в РДВІА (План новоучрежденной Днепровской линии, арк. 198–200) за перші два роки передбачалося побудувати дві флангові фортеці при гирлі р. Берди і на березі р. Московки, витративши на їх будівництво 505 886 карбованців 22 копійки. У наступні два роки – ще п'ять батальйонних фортець, на які виділялося 114 292 крб. 22 коп. Для цього передбачалося залучати щорічно близько 6000 майстрових і робітників. За два наступні роки планувалося насипати земляний вал і вирити рів, побудувати три ротні фортеці, а між ними – сім редутив від витоків Кінських Вод і до Берди, на цих же ріках побудувати 20 дамб для підняття води і створення водної перешкоди на шляху ворога. Для виконання цих робіт потрібно було направити в першому році 3632 робітника, у другому – 2368. Вартість робіт визначалася в 135 058 крб. 83 коп. Першим офіційним документом про будівництво Дніпровської лінії стали (Полное собрание законов Российской империи... 1830, с. 60–61) «Высочайше утвержденные пункты доклада Военной коллегии» від 10 травня 1770 р., в яких коротко викладалися завдання та хід зведення лінії. У документі вказувалося, що будівництво варто розпочати із закладки при Дніпрі Олександрівської фортеці (рис. 2), а при гирлі Берди – Петрівської. Для доставки необхідних будівельних матеріалів для цих фортець з Белгородської, Слобідсько-Української і Малоросійської губерній вимагалось спорядити по 300 пар волів з возами і погоничами. Відповідальними за хід робіт призначалися командири – майбутні коменданти фортець. Для медичного обслуговування зайнятих на будівництві людей передбачалося «на перший випадок» направити на лінію «одного доктора, 4 лікарів і 4 підлікарів», заснувати дві аптеки. Для охорони лінії залучалися п'ять гарнізонних батальйонів і три козацьких полки під командою обер-коменданта лінії і комендантів фортець. Мета зведення лінії остаточно була сформульована в іменному указі імператриці від 2 вересня 1770 р., де в характерній для епохи освіченого абсолютизму манері зазначалося (Полное собрание законов Российской империи... 1830, с. 210), що «незважаючи на тривалу війну, котра, як відомо всьому світу, всупереч моему бажанню розпочата, мої думки... безперестанно прагнуть до благоденства й утвердження спокійного життя... врученого мені народу, а тому за потрібне я вважала, щоб як Малоросійська, так і Слобідська губернії назавжди від... варварів були захищені, заснувати лінію фортець від Берди до Дніпра». Далі говорилося, що між споруджуваною лінією, Дніпром, Кальміусом, Бахмутом і Українською лінією «земля залишається майже незаселена», але, будучи родючою, багатою ріками і різними угіддями, вона недовго без «жителів залишиться», особливо після того, як буде захищена від набігів кочівників. Губернатору Слобідсько-Української губернії Щербиніну доручалося розробити план заселення краю, указавши, звідкіля будуть переведені поселенці, яку кількість землі варто відвести під кожне поселення, які та де необхідно побудувати будинки для державних установ, визначити їхню вартість, а також з яких доходів можна взяти гроші на їх будівництво. Будівництво розпочалося в серпні 1770 р. на землях Вольностей Війська Запорізького низового зі зведення Олександрівської і Петрівської фортець. Роботи велися під керівництвом військових інженерів Я. Бібікова, О. Вахтіна, П. Ларіонова, Ф. Ларіонова, О. Мусіна-Пушкіна, Ф. Наковальника, О. Паніна, М. Путімцева, О. Рігельмана та інших. Загальне керівництво на перших порах здійснював М. Деденьов, а згодом його замінив В. Чортков. За планами планувалося побудувати 7 фортець: дві флангові, п'ять батальйонних, чотири ротних і укріплену лінію між верхів'ями річок Кінські Води і Берда, яка повинна складатися з трьох ротних фортець і редутив. Фортеці розміщалися на відстані 30 кілометрів одна від одної. Також планувалося спорудити на Кінських Водах і Берді дамби для того, що б у разі нападу спускати воду та перетворювати території між ріками в непрохідну перешкоду. Фортеці будувалися із землі, і лише деякі внутрішні споруди були кам'яними. Тут вперше в Росії були використані капонірні фронти, що дозволяло вести артилерійський вогонь не тільки перпендикулярно, а й уздовж стін.

Немає однозначної точки зору на честь кого були названі фортеці. На думку А. В. Макідонова (с. 9) вірогідно, що фортеці Дніпровської лінії були названі імператрицею іменами членів Ради, які засідали в ній в період з 1768 року по травень 1770 року і мали безпосереднє відношення до вироблення рішень по створенню Лінії. В той час членами Ради були 8 осіб: три Олександра, один Кирило, один Петро, один – Микита, один – Захар і один Григорій. В такому випадку, фортеця Кирилівська була названа іменем члена Ради, сенатора, дійсного камергера її Імператорської високості (генерал-ад'ютанта, генерал-фельдмаршала, графа) Кирила Григоровича Розумовського; фортеця Олександрівська названа колективним ім'ям трьох членів Ради – віце-канцлера Колегії іноземних справ, дійсного камергера, генерал-фельдмаршала князя Олександра Михайловича Голіцина, генерал-прокурора Сенату князя Олександра Олексійовича В'яземського, а також генерал-фельдмаршала Олександра Михайловича Голіцина; фортеця Петрівська названа іменем члена Ради, сенатора, генерал-аншефа, графа Петра Івановича Паніна; фортеця Микитинська названа ім'ям вперше присутнього в Колегії закордонних справ, сенатора, дійсного камергера, дійсного радника графа Микити Івановича Паніна; фортеця Захарівська названа іменем члена Ради віце-президента Військової колегії, генерал-аншефа, графа Захара Григоровича Чернишова; фортеця Григорівська названа іменем члена Ради, її Імператорської високості генерал-ад'ютанта, дійсного камергера, генерал-фельдцейхмейстера Григорія Григоровича Орлова і тільки фортеця Олексіївська, як виявляється, названа, за кількісним вичерпанням імен членів Ради, іменем, що не входив в Раду, але значущого на той час для імператриці Катерини II, рідного брата воєначальника Г. Г. Орлова, генерал-ад'ютанта, генерал-аншефа, графа Олексія Григоровича Орлова, який керував Архіпелагською експедицією. Як стверджує Макідонов А. В. (с. 13), 17 березня 1771 року імператрицею Катериною II був затверджений герб гарнізону Дніпровської лінії. Герб являв собою овальний щит, над ним імперська корона. В середині щита, зверху в голубому полі знаходився двоголовий орел, а під ним, в золотому полі, від ріки до моря укріплена лінія.

Олександрівська фортеця – фортеця Дніпровської лінії, закладена у серпні 1770 року на місці сучасного Запоріжжя. 1806 року перетворилася на місто Олександрівськ. Як зауважує Я. Новицький (с. 103), перша згадка про фортецю відноситься до 25 серпня 1770. До 1775 р. в Олександрівській фортеці збудували кілька дерев'яних і цегляних будинків для командного складу, вісім великих казарм, аптеку, госпіталь, школу, «провіантський запасний магазин», цейхгауз, острог, пороховий льох. Між фортецею і дорогою, що проходила вздовж Дніпра виник форштадт – селище з напівземлянок і невеликих мазанок, що називалося спочатку «Невінчанним кутком», а пізніше – Солдатською слободою. Як говорить Я. Новицький (с. 36), і як зазначає Ф. Макар'євський (с. 75), незабаром фортеця переросла в місто. Чималу роль у цьому відіграло її розташування на давньому торговому шляху. У 1776 р. тут з'явилася митниця для перевірки товарів, що надходили з Криму. З 1780 р. Олександрівськ – повітовий центр створеної у 1775 р. Азовської губернії. Щорічно в місті проводилося чотири ярмарки. У 1782 р. у ньому нараховувалося 376 душ чоловічої статі купців, міщан і різночинців, 901 військових службовців. Таким чином, уже з перших років свого існування Олександрівськ стає важливим не лише військово-оборонним, але й господарським центром на півдні України. Велика увага приділялася також будівництву Петрівської фортеці (нині с. Новопетрівка, на схід від м. Бердянська). Для її спорудження планувалося залучити 3600 майстрів і робітних людей та 386 волів з погоничами. Вартість будівництва оцінювалася в 314 599 крб. Її спорудження розпочалося зі зведення на лівому боці ріки Берди, на березі Азовського моря, тимчасових укріплень для охорони робітних людей. Потім територія, відведена під фортецю, була огорожена земляним валом і ровом, що мали ламаний профіль. Уздовж них розмістилися дерев'яні бараки. У 1775 р. на будівництві фортеці працювали 831 селянин, 350 колодників, солдати Азовського та Білозірського піхотних полків. Незважаючи на недостачу робочих рук, будівельних матеріалів, основні фортифікаційні споруди були збудовані на 1776 р. У наступному році планувалося завершити будівництво церкви, збудувати купецькі лавки, службові приміщення, цейхгаузи для зберігання матеріалів та інструментів, магазини для зберігання провіанту та зброї, приміщення для лікаря і його помічників, будинки для церковнослужителів і купецтва. Спочатку будівництво було розпочате при гирлі р. Мокрої Московки. За осінь та зиму було вирито фортечні рови, намічено вали по зовнішніх контурах. Однак весною, з початком танення снігів, виявилось, що Мокра Московка підтопила споруджувану фортецю, і її було вирішено перенести на інше місце. У травні 1771 р. нова Олександрівська фортеця була закладена за два кілометри на північний захід від старої, ближче до Дніпра і р. Суха Московка. Будівництво фортеці завершилося вже у 1775 році. Першим комендантом Олександрівської фортеці став Вілем фон Фредездорф. Олександрівська фортеця була досить потужним укріпленням пунктом. Вона мала форму п'ятнадцяти кутової зірки, займала площу близько 105 десятин (115 гектарів). Фортечні вали були обнесені глибокими ровами. У фортеці знаходилося чотири цитаделі – сильно укріплені споруди усередині фортечної огорожі, пристосовані для самостійної оборони. У фортеці також знаходились 16 капонірів, каземати, п'ять казарм для гарнізону, будинок коменданта фортеці, цейхгауз для зберігання

зброї та обмундирування, церква св. Георгія Победоносця. За даними на 1783 р. у фортеці перебували 43 офіцери з дітьми та дружинами, понад 500 солдатів. У складі військових була інженерна команда (18 осіб при одному інженері), артилерійська команда (50 осіб). Олександрівський прикордонний батальйон нараховував 363 солдати і складався з п'яти рот. Крім того, у фортеці знаходилась інвалідна рота у складі 82 солдатів та 26 військових майстрових. З самого початку існування Олександрівської фортеці поблизу неї почав формуватися так званий «фурштадт», від німецького слова «форштадт», яке означає «передмістя». Він створювався на тому місці, де була закладена перша Олександрівська фортеця. У форштадті спочатку селились будівельники-селяни, каторжники, персонал, що обслуговував фортецю, відставні солдати. Як стверджує Я. Новицький (с. 201), одночасно з побудовою Дніпровської лінії уряд був стурбований заселенням прилеглих до фортець осілим народом. Однак через війну з Туреччиною, неврожаї і небезпечні хвороби, бажаючих селитися було занадто мало; переважно сюди стягувалися бобіри та малосімейні відставні солдати зі старої Української лінії, та де-не-де до них приєднувалися козаки Запорізького коша.

Про тип фортифікаційних споруд та причини будівництва Дніпровської оборонної лінії розповідають екскурсоводи під час оглядової екскурсії в НІАМ «Київська фортеця» в Капонірі № 2 Госпітального укріплення, експозиція носить назву «Історія вітчизняної фортифікації».

Таким чином, тільки в 2014 році А. В. Макидоном була написана комплексна робота з історії будівництва та заселення Нової Дніпровської лінії, описаний церковний устрій на Дніпровській лінії (церкви, священники). Із 7 фортець Дніпровської лінії тільки фортеці Петрівська (рис. 3) та Кирилівська не змінювали свого первісного розташування. Укріплена між фортецями Кирилівської і Олексіївської лінія, після декількох змін цього проекту, так і не була створена. У фортеці Григорівській ніколи не було навіть свого гарнізону, а коменданти призначалися номінально, знаходячись на службі в іншому місці. Після приєднання Кримського ханства до Російської імперії у 1783 р. Дніпровська лінія в цілому втратила своє стратегічне значення і лише фортеці Олександрівська та Петрівська зберігали свій особливий статус до кінця XVIII століття.

ЛІТЕРАТУРА

- Головко, Ю. І. 2003. Зберігання службової документації в архівах митних установ Південної України (1776–1819 рр.). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст.*, 7, с. 209–215.
- Головко, Ю. І. 2003. Становлення митної мережі на Півдні України (1776–1819 рр.). *Студії з історії Степової України*, 1, с. 42–47.
- Кабузан, В. М. 1976. *Заселение Новороссии (Екатеринославкой и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.)*. Москва: Наука.
- Карагодин, А. И. 2002. К вопросу о названиях крепостей Новой Днепровской линии. В: *Материали перших Новицьких читань. Запоріжжя*, с. 82–88.
- Макаревський, Ф. 2000. *Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії: церкви та приходи минулого XVIII століття*. Дніпропетровськ: Дніпрокнига.
- Макидонов, А. В. 2014. *Днепровская линия (1770–1797)*. Запорожье: Акцент Инвест-трейд.
- Молдавський, Р. Л. 2007. *Джерела з історії Нової Дніпровської лінії укріплень (1770–1791 рр.)*. Запоріжжя: Тандем – У.
- Молдавський, Р. Л. 2005. Історія Петрівської фортеці Нової Дніпровської лінії (1770–1791 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, XIX, с. 80–85.
- Молдавський, Р. Л. 2013. Історіографічна традиція дослідження Нової Дніпровської лінії укріплень: [online]. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, 23. Київ: Режим доступу: http://shroni.chtyvo.org.ua/Moldavskiy_Roman/Istoriografichna_tradytsiia_doslidzhennia_Novoi_Dniprovskoi_linii_ukriplen.pdf Дата звернення [15 вересня 2020].
- Молдавський, Р. Л. 2013. Рух документів з історії Нової Дніпровської лінії укріплень. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 35, с. 347–351.
- Новицький, Я. 1905. *История города Александровска (Екатеринославской губернии) в связи с возникновением крепостей Днепровской линии (1770–1806)*. Екатеринослав: Типография Губернского земства.
- Пирко, В. А. 1989. Днепровская укрепленная линия. Вопросы истории СССР. *Межведомственный сборник*, 34, с. 91–99.
- Пірко, В. О. 2007. *Оборонні споруди в межріччі Дніпра і Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину XVII–XVIII століття)*. Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, Східний видавничий дім.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. 1830, XX. Сперанский М.М. (ред). 1775–1780. Санкт-Петербург: Тип II. Отделения Собственной Его Имперского величества канцелярии.

План новоучрежденной Днепровской линии правого фланга Александровской крепости с показанием внутри оной расположенных разных звеньев домов и форштата с прикрытием оного рентражементов и ближнею ситуациею. 1773. РГВИА, ф. 349, оп. 3, спр. 1184, арк. 1–2.

План новоучрежденной Днепровской линии, про флангові фортеці. РДВИА, ф. ВУА, оп. 1, спр. 123, арк. 198–200.

Список скорочень.

РГВИА – Російський державний військово-історичний архів

РДАДА – Російський державний архів давніх актів

ВУА – військово-вчений архів

НІАМ – Національний історико-архітектурний музей

The article analyzes the reasons for the construction of Dnieper defense line from 1768–1774. Described are these fortresses, as they seized the new cordon of the Russian Empire from Dnipro and Sea of Azov from the Ottoman army from the raids of the Tatars, as soon as you think, in which stench there was, identified the key points that influenced the construction of the New Dnieper line. In the fortress of the Dnieper line: in Alexander and Petrovsky for the first time in the Russian Empire, the use of caponier or polygonal fronts was introduced. The status of the Dniprovskoy Liniya has come to the attention of the link with the relocation of the cordons of Russia for the first day and the second of the Ukrainian line of defense. Stretched through the territory of Ukraine as much as 200 km from Dnipro to the Sea of Azov. Fortress were spread over 30 kilometers one way.

The transfer of the Krimsky Khanate to the Russian Empire in 1783 The Dniprovskaya line lost its strategic importance and deprived of the fortunes of Oleksandrivska and Petrovskaya the status of the XVIII capital was taken up to some individuals.

Key words: protection of southern of the Russian Empire, fortresses of the Dnieper line, tenal fortresses, fortresses like star, caponiers.

Нова Дніпровська лінія укріплень

Саме такого вигляду Лінія повинна була набуті після завершення будівництва.

Рис. 1. Нова Дніпровська лінія укріплень.

План Олександрівської фортеці

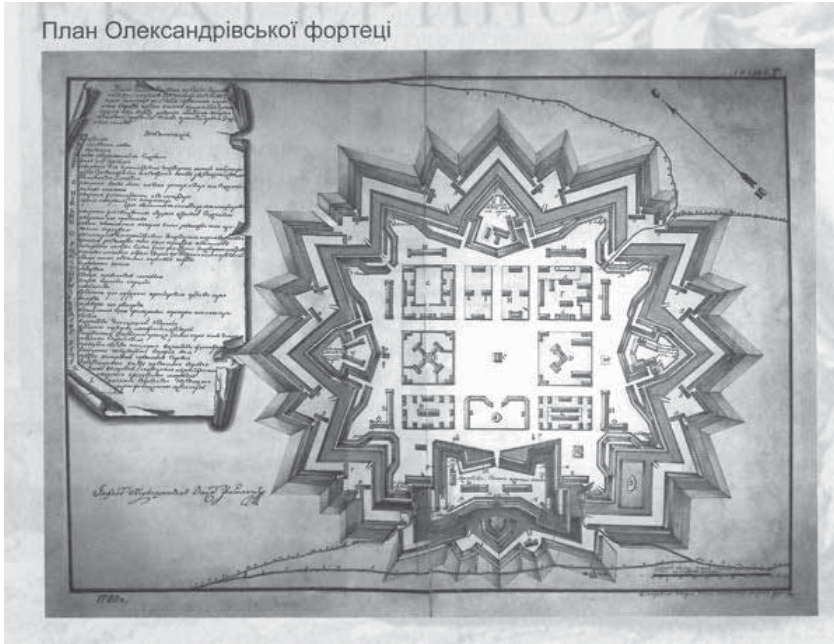

Рис. 2. План Олександрівської фортеці.

Рис. 3. План Петрівської фортеці.

МОСТИ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У XVIII–XIX СТ.

У публікації зроблено першу спробу дослідити еволюцію будівництва таких інженерних споруд, як мости, на території Хотинської фортеці в XVIII–XIX ст.

Завдяки цьому дослідженню вдалося встановити, що в Хотинській фортеці впродовж XVIII–XIX ст. турками та росіянами було збудовано, реконструйовано, зруйновано або відновлено біля десяти, а може і більше мостів.

Ключові слова: *фортифікація, Хотинська фортеця, міст, рукописний план, креслення.*

Важливою складовою інфраструктури більшості фортець є наявність одного або декількох мостів. Хотинська фортеця не є винятком. На сьогоднішній день на її території існують три діючі мости (зовнішній та внутрішній мости замку та міст через потік). До нашого часу збереглась також частина кам'яного замкового мосту, який має спільний об'єм, як із самим замком, так і з частиною східної ескарпової стіни бастионної фортеці.

Отже, беручи до уваги вищезазначене, можна стверджувати, що в Хотинській фортеці було чотири мости. Та чи були ще інші? Щоб знайти відповідь на це запитання скористаємося іконографічними джерелами, а саме рукописними планами та кресленнями XVIII–XIX ст.

На початку XVIII століття перед Оттоманською Портою постала нагальна потреба укріпити свій кордон вздовж Дністра для захисту від Речі Посполитої. Тому, як відомо, у 1713–1718 роках турками в Хотині велися масштабні будівельні роботи по відновленню зруйнованого замку та будівництва нової фортеці бастионного типу.

Збудована османами нова фортеця складалася з семи артилерійських бастионів та мала чотири укріплені брами: Бендерську (Стамбульську, Константинопольську), Яську (Тимішоарську, Яничарські або Ізмаїльські ворота), Подільську (Дністровські ворота) і Кам'янецьку (Потайну, Анадольські ворота). По всьому периметру цю фортецю оточував сухий ескарповий рів шириною біля 24–25 м. Чи мала ця фортеця мости, де вони розташовувались, і якою була їхня конструкція спробуємо дослідити.

Перше джерело на якому є зображення мостів турецької фортеці – це рукописний план під назвою «PLAN DE CHOTZIEN In Podolien Von dem TurcKischen Bascha Abdi Erbanet» (Буйновська, Позняков 2018, с. 26) (рис. 1). Цей план намальований не пізніше 1720 року невідомим автором (можливо Іоганном Максиміліаном Георг фон Фюрстенгофом). На цьому плані на місці, де знаходився замковий міст, зображено п'ять кіл неправильної форми, з'єднаних між собою. Мабуть так невідомий автор зобразив кам'яні опори колишнього мосту, але чи існував він тоді – невідомо. На плані є також зображення ще двох мостів у новій фортеці, збудованій османами. Один міст – біля Бендерської брами, інший – зображений на схід від Кам'янецької (де було влаштовано цей міст і чи існував він взагалі – відповідь можуть дати лише подальші дослідження). Отже, завдяки цьому джерелу можна стверджувати, що біля Бендерської брами на початку XVIII ст. був влаштований міст. Його існування підтверджують і пізніші рукописні плани. Вдалося навіть знайти декілька креслень цього мосту: це «План мосту пред бендерскими воротами...» на кресленнях 1823 року «Чертеж Крепостным мостам в Хотинской Крепости с показанием устройства при оных подземных частей и других исправлений также перестройки моста пред Комендантскою сортиєю произведенных в прошлом 1822 году каковая работа значиться вычерчением и покрытием приличными красками» (Яские ворота. Историческая справка и иконографический материал 1980, с. 56) та креслення мосту біля Бендерської брами на плані 1844 року «По Хотинской крепости. Планы, фасады и профили крепостным воротам и при оных мостам» (Мост у Яских ворот 1982, с. 49) (рис. 2). Зображення мосту на кресленні 1844 року, на відміну від креслення 1823 року, відповідає архітектурним фрагментам (деталям) Бендерської брами, які збереглися (шахти для противаг підйомного механізму та залишки пазу для ланцюга/канату в південно-східній стіні проїзду брами) та підтверджують саме таку схему влаштування підйомної частини мосту. При такій системі піднята частина мосту закриває проріз воріт зі сторони ескарпового рову, що значно посилює обороноздатність Бендерської брами.

Наступний відомий рукописний план, на якому зображено мости Хотинської фортеці – це «Plan de Choczyn nouveaulement fortifié par les Turcs sur La frontière de Pologne Levé par le Sr. de Bonne Levay Ingenieur en chef et major de l'artillerie du Royaume de Pologne en l'année 1720» (Буйновська, Позняков 2018, с. 28) (рис. 3),

автор сер де Бонн Леве, головний інженер і офіцер артилерії Польського Королівства, 1720 рік. Цей план цікавий тим, що на ньому є зображення чотирьох мостів, які розташовані на території нової фортеці. Один з них, а саме міст біля Бендерської брами – нам вже відомий, а ось три інших з'являються вперше. І, якщо міст біля Яської брами ідентифікувати не важко, то існування двох інших викликає багато запитань. Один міст автор зобразив у північній ділянці ескарпового рову нової фортеці, а інший – біля західного оборонного муру замку (швидше за все між Західною (Комендантською) та Північною баштами замку). Питання існування цих двох мостів потребує подальшого дослідження.

Завдяки плану Бонн Леве можна стверджувати, що біля Яської, як і біля Бендерської брами, на початку XVIII ст. був влаштований міст. Його існування підтверджують також як пізніші рукописні плани, так і архітектурні дослідження. Існує також декілька пізніших креслень цього мосту – це «План мосту чрез ров пред Измаильскими воротами означеному на Крепостном плане листа 1-го подлитерою В» (рис. 4) на плані 1817 року «Планы и Профили Крепостным мостам постоемым вновь в 1816 году хотинской крепости, с Означением Произведенных работ, Покрытием Каменная красною, плотничная желтою, дерновая зеленою и Засыпка Земли Земляною Красками, а отрывка оной тушью...» (Мост у Яских ворот 1982, с. 40), креслення мосту біля Яської брами «План моста пред Измаильскими воротами...» на іконографічному джерелі 1823 року «Чертеж Крепостным мостам в Хотинской Крепости с показанием устройства при оных подъемных частей и других исправлений также перестройки моста пред Комендантскою сортиєю произведенных в прошлом 1822 году каковая работа значиться вычерчением и покрытием приличными красками» (Мост у Яских ворот 1982, с. 43) та креслення мосту біля Яської брами «План Измаильским воротам» на плані 1844 року «По Хотинской крепости. Планы, фасады и профили крепостным воротам и при оных мостам» (Мост у Яских ворот 1982, с. 48). Хочеться зауважити, що тільки на кресленні 1823 року зображена ділянка мосту з підйомним механізмом, який влаштований відповідно до цього креслення на другому прольоті мосту відносно воріт. Натурні обстеження (Мост у Яских ворот 1982, с. 58–64) та залишки архітектурним фрагментів (деталей) Яської брами, які збереглися (шахти для противаг підйомного механізму та залишки пазів для ланцюгів/канатів у південно-західній та північно-західній стінах проїзду брами) підтверджують, що схема влаштування підйомної частини мосту була аналогічною системі підйомної частини мосту Бендерської брами. Тобто, піднята частина мосту закривала проріз воріт зі сторони ескарпового рову, що значно посилювало обороноздатність Яської брами.

Наступні іконографічні джерела, що містять інформацію яка нас цікавить – це рукописні плани, створені інженер-майором Даніїлом де Боскетом 1739 року. Перший план намальований в серпні має назву «План главной крепости Хотинской в Молдаве 19 августа 1739 г.» (Буйновська, Позняков 2018, с. 31), другий у листопаді 1739 року має назву «План Хотинской крепости с минами для подрывания» (Буйновська, Позняков 2018, с. 32–33). Ці плани цікаві тим, що на них ми вперше бачимо Міст через потік, що з'єднує південну та північну частини нової фортеці. На цих планах також є зображення вже відомих нам мостів біля Бендерської та Яської брам.

Для розгляду пропонується також фрагмент рукописного плану невідомого автора під назвою «План Хотинской крепости, 1807 г.» (Яские ворота. Историческая справка и иконографический материал 1980, с. 47) (рис. 5), на якому вперше зображено внутрішній та зовнішній мости з північного та південного боків Південної башти замку, збудованої турками на початку XVIII ст. Ці мости існують і в наш час, тільки зовнішній міст на той час був трохи довший, ніж сьогодні. Це тому, що на плані він опирається на контрескарпову стіну (з контрфорсами), яка знаходиться на місці, де зараз влаштована дорога. На даний час зовнішній міст коротший тому, що його південний край спирається на ескарпову стіну, яка була змурована пізніше. Та завдяки цьому плану, а також іншим, можна пояснити те, чому зовнішній міст замку має дві кам'яні опори, одна з яких знаходиться на невеликій відстані від ескарпової стіни.

На цьому фрагменті плану також зображено ще один міст на південь від Кам'янецької брами. Щоб з'ясувати чи це новий міст чи вже відомий нам із попередніх планів 1720-х років, потрібні додаткові дослідження.

Цікаву інформацію ми отримуємо з російського рукописного плану «План Хотинской Крепости с показанием работ произведенных в 1812 году на приведение ее в оборонительное состояние» (Буйновська, Позняков 2018, с. 84–85), створеному 30 березня 1813 року інженер-поручиком Гожановим. Відповідно до його легенди та зображень, можна припустити, що у 1812 році росіянами були проведені масштабні будівельні роботи, що стосуються як замку, так і нової фортеці.

По-перше, на цьому плані ми бачимо «Дефелированной люнет пред бендерскими воротами» позначений латинською літерою «С», а перед ним міст. Вдалося знайти «План мосту чрез ров Бендерского Люнета означеному на Крепостном плане Листа 1-го под Литерою А» на кресленнях 1817 року «Планы и Профили

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Крепостным мостам построенным внов в 1816 году Хотинской крепости ...» (Яссские ворота. Историческая справка и иконографический материал 1980, с. 52) (рис. 6).

По-друге, на плані Гожанова є також зображення ще одного, раніше невідомого мосту, який позначений латинською літерою «U» – «Мост при батардо и водопроводные Трубы» (Яссские ворота. Историческая справка и иконографический материал 1980, с. 49) (рис. 7). Слово *atardeau* в перекладі з французької означає – тимчасова гребля, а відповідно до зображення цей міст має спільний об'єм з Баштою над потоком та ескарповою стіною зі західного боку, які і виконували, мабуть, роль греблі.

По-третє, відповідно до цього ж плану, між «V» та «VI» бастионами вперше з'являються «Русские» ворота та міст перед ними. Креслення цього мосту також існує – це «План Мосту пред Русскими воротами...» на кресленні 1823 року «Чертеж Крепостным мостам в Хотинской Крепости с показанием устройства при онных подъемных частей и других исправлений также перестройки моста пред Комендантскою сортиєю произведенных в прошлом 1822 году каковая работа значиться вычерчением и покрытием приличными красками» (Яссские ворота. Историческая справка и иконографический материал 1980, с. 49) (рис. 8) разом з кресленнями інших мостів.

По-четверте, також, на плані Гожанова 1813 року є зображення мосту біля Кам'янецької брами. Він зображений з південного боку, а не як на попередніх планах зі східного. Швидше за все це новий міст, збудований росіянами у 1812 році. Вдалося знайти навіть його пізніше креслення, що датоване 1823 роком – це «План Мосту предъ Сортиєю 1-го бастиона означенный под Литерою М» на кресленнях «Чертеж Крепостным мостам в Хотинской Крепости с показанием устройства при онных подъемных частей и других исправлений также перестройки моста пред Комендантскою сортиєю произведенных в прошлом 1822 году каковая работа значиться вычерчением и покрытием приличными красками» (Яссские ворота. Историческая справка и иконографический материал 1980, с. 49) (рис. 9). На жаль, південна частина Кам'янецької брами на даний час в наслідок зсуву ґрунту повністю зруйнована, тому провести натурні дослідження які б могли підтвердити існування цього мосту неможливо.

По-п'яте, також, завдяки легенді плану 1813 року, нам стає відомо, що Міст через потік, який позначений латинською літерою «W», на той час був «Каменной мость чрезъ рытвину».

Наступний рукописний «План Хотинской Крепости с показанием произведенных в прошлом 1813 году Фортификационных и Цивильных работ» (Буйновська, Позняков 2018, с. 86–87), один з трьох авторів якого – інженер-поручик Чернишов, був намальований 7 березня 1814 року. Він дає нам цікаву інформацію стосовно конструкцій трьох мостів нової фортеці. З його легенди ми дізнаємося, що Міст через потік, який на плані позначений латинською літерою «I» – це «Мост Каменной на Арке разделяющий Крепость на 2-е части». Завдяки цій інформації можна стверджувати, що Міст через потік, який нині має дерев'яний проліт, на початку XIX ст. повністю був кам'яним. Міст біля Башти над потоком позначений латинською літерою «K» – це «Мост Деревянной на столбах уботардо», а міст перед Бендерською брамою, який позначений латинською літерою «D» – «Деревянной мост пред Бендерскими воротами внов построенному».

Інші відомі рукописні плани, датування яких починається 1815 роком і закінчується 1855 роком, нової інформації, що стосується мостів Хотинської фортеці, не несуть. Слід тільки зауважити тільки те, що починаючи з плану 1834 року, що має назву «План Хотинской Крепости с показанием произведенных работ в течении прошлого 1833-го года» (Буйновська, Позняков 2018, с. 92–93) зображена нова контрескарпова стіна навпроти замку. Можна припустити, що саме через це з того часу зовнішній міст Південної (В'їзної) башти замку став коротший (в такому вигляді існує і сьогодні).

Беручи до уваги вищевикладене, можна стверджувати, що в Хотинській фортеці впродовж XVIII–XIX ст. було біля десяти мостів, а може і більше... (рис. 10) (Яссские ворота. Историческая справка и иконографический материал 1980, с. 54).

Література

- Буйновська, Є. В., Позняков, Д. В. 2018. *Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани*. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А.
- Мост у Яссских ворот*. 1982. Т. 2. Обмер. Київ: Украинское специальное научно-реставрационное производственное управление. Украинский специальный научно-реставрационный проектный институт «Укрпроекреставрация».
- Яссские ворота. Историческая справка и иконографический материал*. 1980. Т. 3. Київ: Украинский специальный научно-реставрационный проектный институт «Укрпроекреставрация».

СЕКЦІЯ 3

For the safe functioning of the association of people and their livelihoods in a certain area, it became necessary to build fortifications. Since then, fortification has evolved consistently with the development of human society, forming an infinite variety of forms.

In the Middle Transnistria, Khotyn Fortress, a unique complex of fortifications, which includes a castle of the XIII–XIX centuries, occupies an important place in the study of the history of the construction of defense fortifications – a fortification structure of the tower-wall type and a new fortress of the XVIII–XIX centuries – bastion-type building. The article highlights information on the study of the existence of engineering structures on the territory of Khotyn fortress in the XVIII–XIX centuries, as an important component of the infrastructure of this fortification.

The study of the formation of components of defense facilities includes the study of not only buildings for various purposes (military, civilian), but also various engineering structures, in this case – bridges. Analysis and chronological periodization of their construction on the territory of Khotyn fortress in the XVIII–XIX centuries. allows with the help of iconographic sources, namely manuscript plans not only to cover one of the important pages of the military history of Middle Transnistria, but also to show the level of civilization and position of these lands from the beginning of the eighteenth century. XIX century, when the Khotyn fortress was owned by Russia.

This publication makes the first attempt to recreate the evolution of the construction of such engineering structures during the next reconstruction in the early eighteenth century. Khotyn Castle and the construction of a new fortress by the Turks around it. Also, this paper investigates the period of construction/reconstruction of bridges on the territory of Khotyn Fortress in the XIX century. Russians.

Thanks to this study, it was established that in the Khotyn fortress during the eighteenth and nineteenth centuries. about ten or more bridges were built, reconstructed, destroyed or rebuilt.

Key words: fortification, Khotyn fortress, bridge, handwritten plan, drawings.

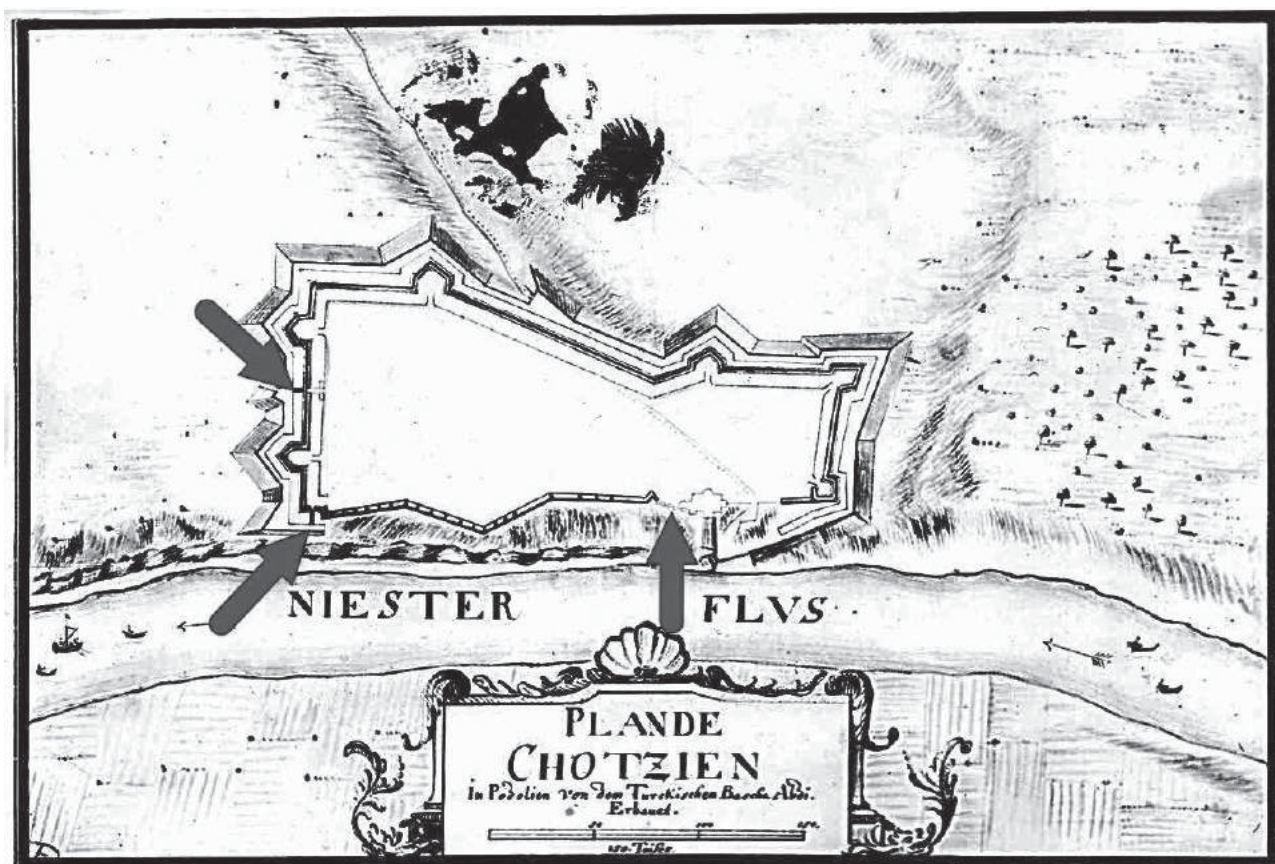

Рис. 1. Зображення мостів на плані «PLANDE CHOTZIEN In Podolien Von dem Turckischen Bascha Abdi Erbaudet» (План Хотина на Поділлі, побудованого турецьким пашою Абді)

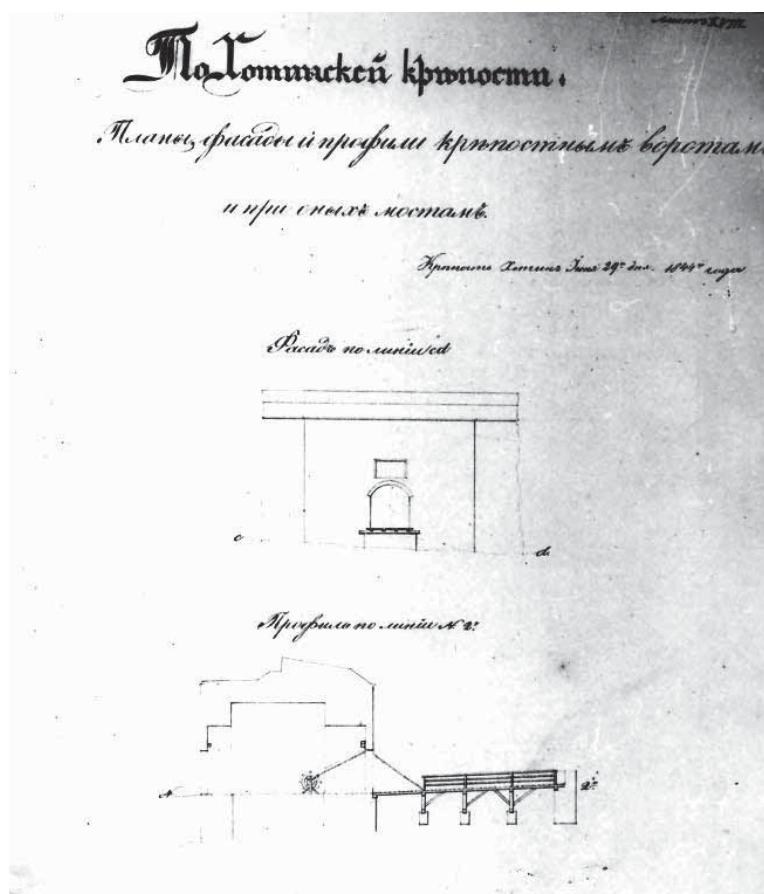

Рис. 2. Креслення мосту біля Бендерської брами на плані 1844 року «По Хотинской крѣпости. Планы, фасады и профили крѣпостнымъ воротамъ и при оныхъ мостамъ»

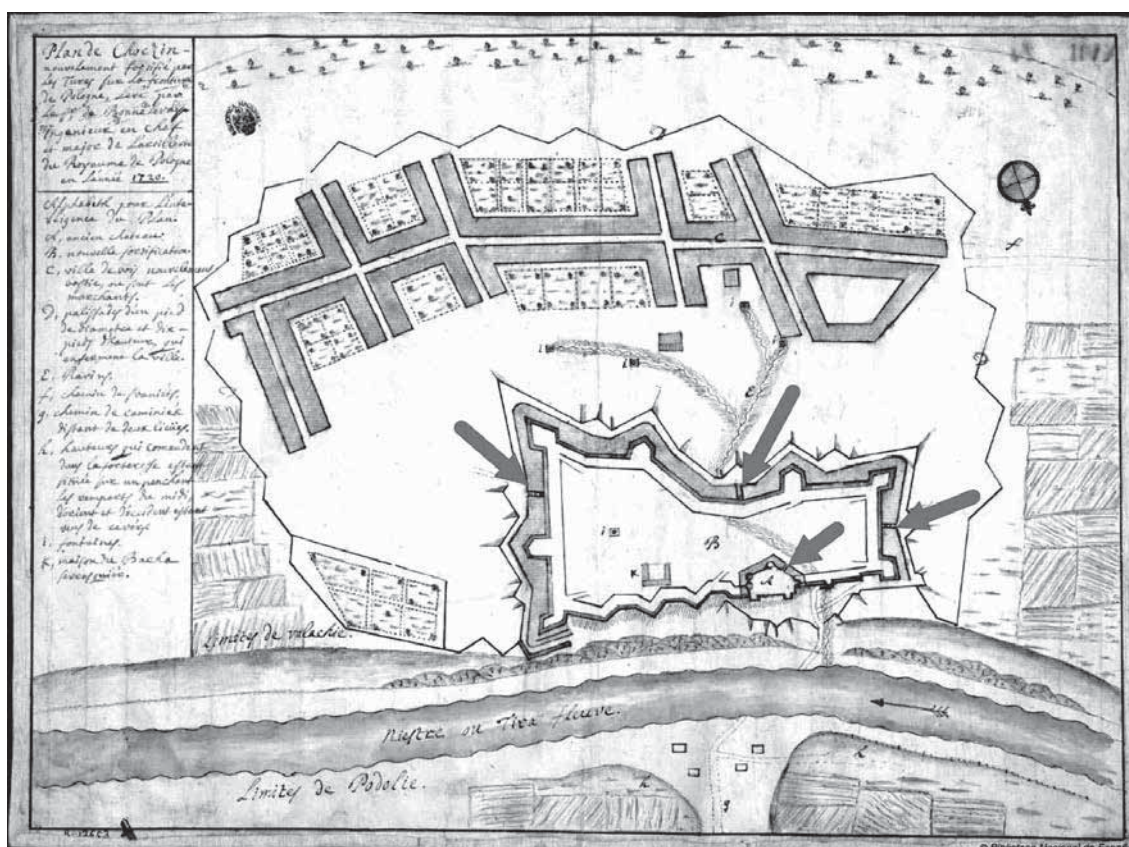

Рис. 3. Зображення мостів на плані «Plan de Choczyn nouvellement fortifié par les Turcs sur La frontière de Pologne Levé par le Sr. de Bonne Levey Ingenieur en chef et major de l'artillerie du Royaume de Pologne en l'année 1720» (Рукописний «План Хотина, недавно уфортифікованого турками на кордоні Польщі. Знято сером де Бонн Леве, головним інженером і офіцером артилерії Польського Королівства, року 1720»)

СЕКЦІЯ 3

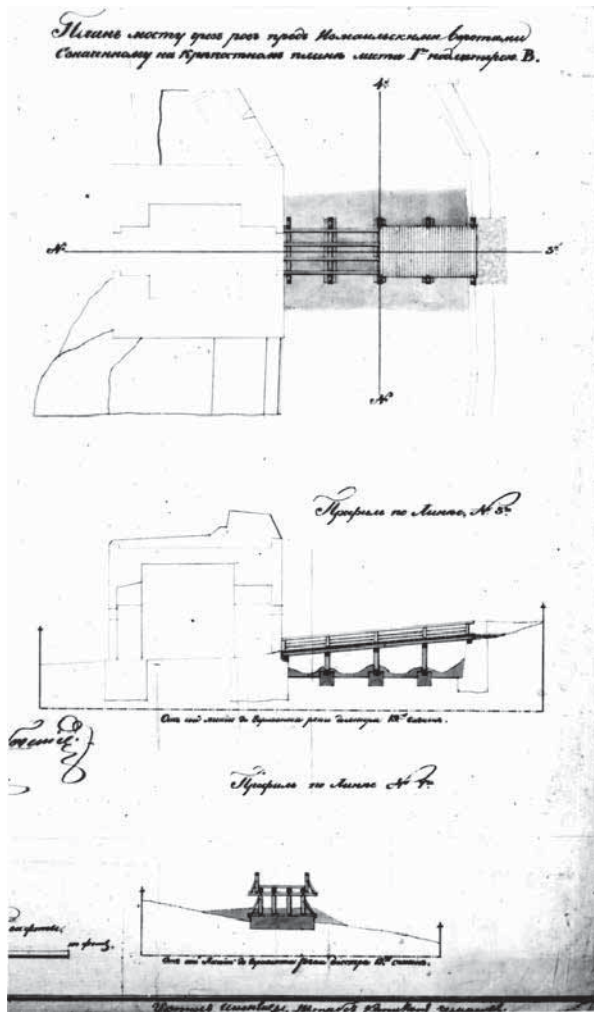

Рис. 4. «Планъ мосту чрезъ ровъ предъ Измаильскими воротами означену на Крепостномъ планѣ листа 1-го подлитою В» – креслення мосту біля Ясської брами на рукописному плані 1817 року «Планы и Профили Крепостнымъ мостамъ построенымъ вновь въ 2016 году Хотинской крепости ...»

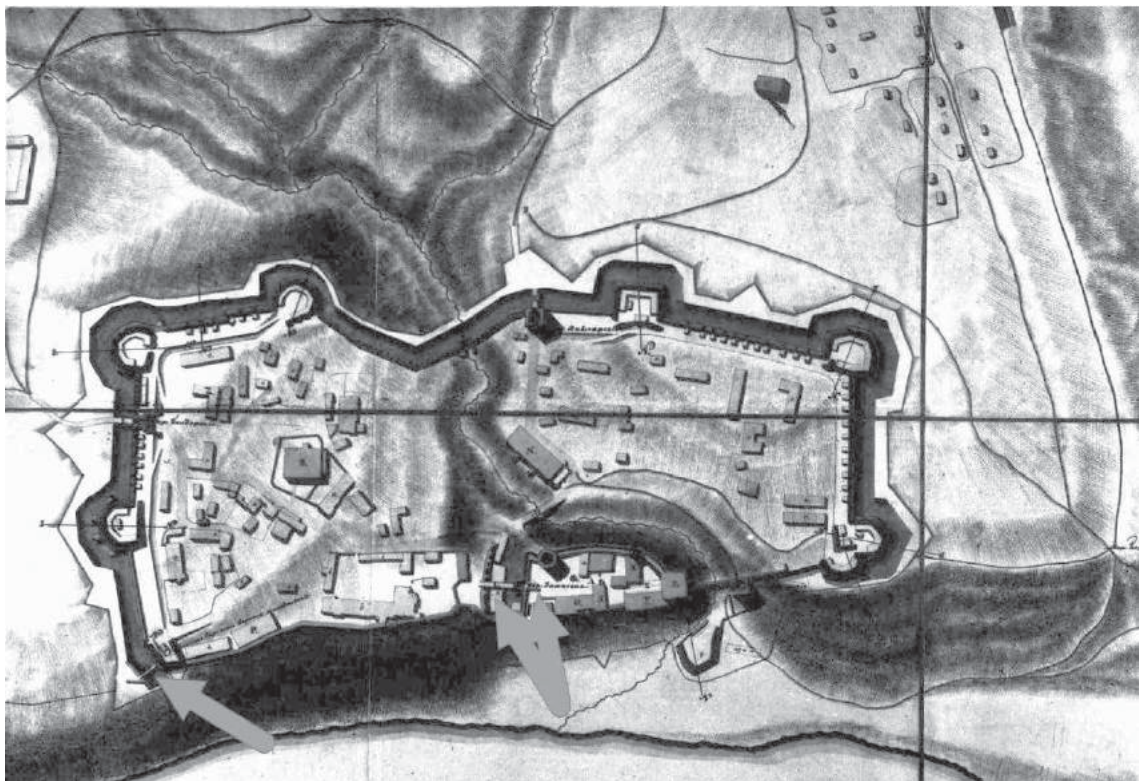

Рис. 5. Зображення зовнішнього та внутрішнього мостів Хотинського замку і мосту біля Кам'янецької брами на фрагменті плану «Планъ Хотинской крепости. 1807 г.»

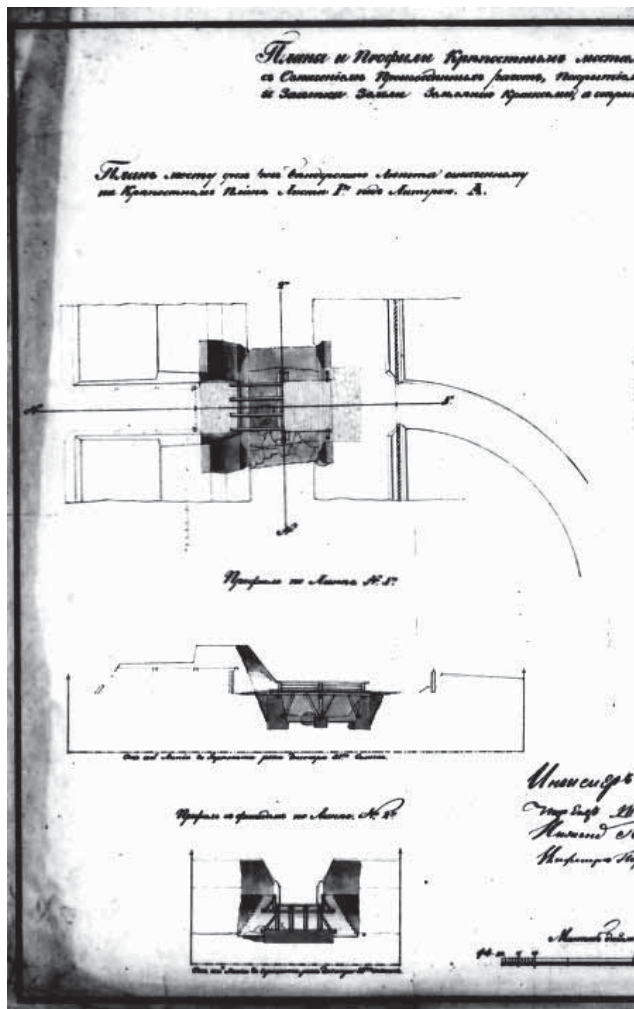

Рис. 6. «Планъ мосту чрезъ ровъ Бендерскаго Люнета означену на Крепостномъ плане Листа 1-го подъ Литерою А» на рукописному плані 1817 року «Планы и Профили Крепостнымъ мостамъ построенымъ вновь въ 2016 году Хотинской крепости ...»

Рис. 7. Міст біля Башти над потоком на плані 1813 року «Планъ Хотинской Крѣпости съ Показаніемъ работъ Произведенныхъ въ 1812 году на Приведенія ЕЯ въ Оборонительное Состояніе ...»

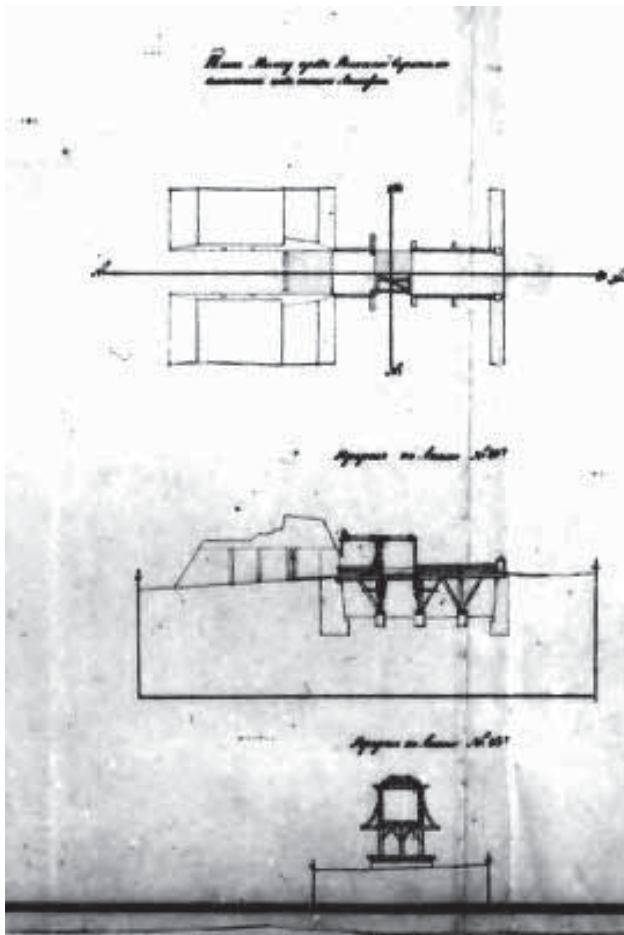
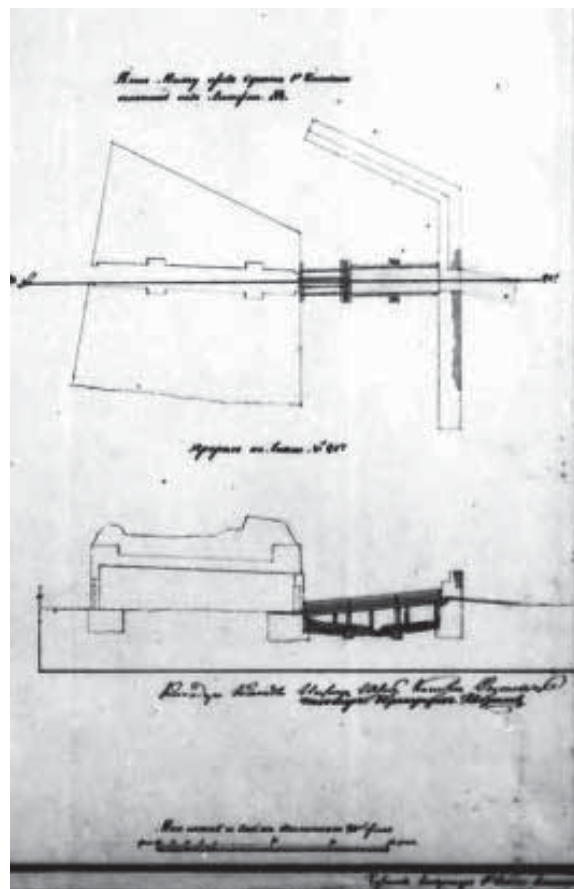

Рис. 8. Зображення мосту біля Руської брами на кресленні 1823 року «Чертежъ Крѣпостнымъ мостамъ в Хотинской Крѣпости съ показаніемъ устроенія при онныхъ подъемныхъ частей и другихъ исправленій также перестройки моста предъ Комендантскою сортією произведенныхъ в прошлом 1822 году каковая работа значиться вычерченіемъ ипокрітіемъ приличными красками»

Рис. 9. Зображення мосту біля Кам'янецької брами на кресленні 1823 року «Чертежъ Крѣпостнымъ мостамъ в Хотинской Крѣпости съ показаніемъ устроенія при онныхъ подъемныхъ частей и другихъ исправленій также перестройки моста предъ Комендантскою сортією произведенныхъ в прошлом 1822 году каковая работа значиться вычерченіемъ ипокрітіемъ приличными красками»

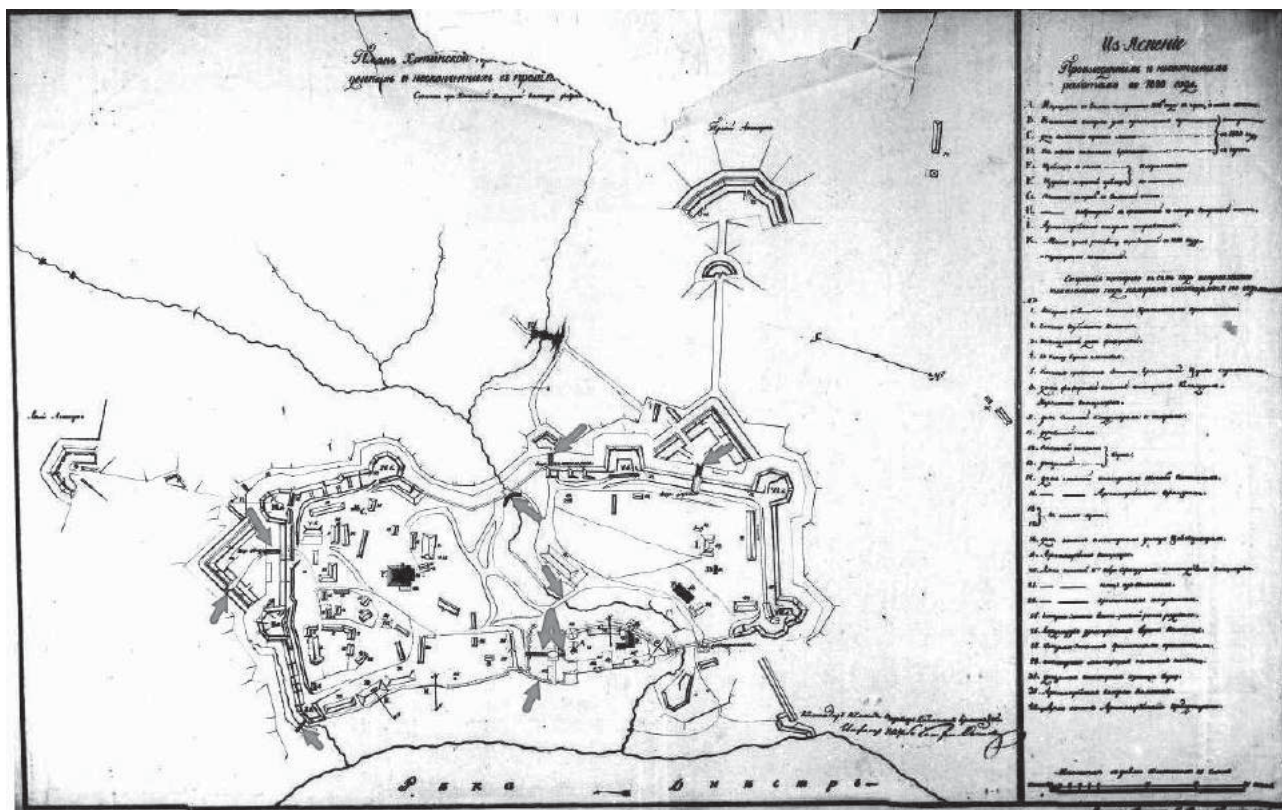

Рис. 10. Зображення мостів на плані 1821 року
«Планъ Хотинской [Крепости съ Показаніем работъ
Произве]денныхъ и неоконченныхъ въ прошло[мъ (1820) году]

МІСТ З БРАМОЮ МЕДЖИБІЗЬКОГО ЗАМКУ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЇ

У статті на основі архітектурних та історичних досліджень проведено аналіз попередніх напрацювань з історії будівництва головного в'їзду у Меджибізький замок. Подана інформація про сучасний стан Мосту з брамою, результати археологічних розвідок та реставраційно-консерваційних робіт.

Ключові слова: Міст з брамою, пам'ятка, замок, дослідження, реконструкція.

Державний історико-культурний заповідник «Межибіж» створений на базі комплексу об'єктів замкового ансамблю в селищі Меджибожі Хмельницької області. Міст з брамою є частиною заповідника і занесений Постановою Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 р. № 970 до списку пам'яток архітектури у складі «Мури з баштою» (ох. № 764/3). В'їзд розміщений із західної сторони. Міст сполучає селище із замком, вхід до якого здійснюється через браму, утворену безпосередньо в частині оборонних мурів з дерев'яними воротами та дверима. До недавнього часу з усіх пам'яток замкового ансамблю Міст з брамою був найменш дослідженим об'єктом, жодного разу не підлягав обстеженню та проведенню планомірних ремонтно-реставраційних робіт (рис. 1). Упродовж останніх років ситуація щодо дослідження та збереження замку значно покращилася. Проводяться масштабні реставраційні роботи, а також постійно діючі археологічні розвідки на території заповідника. Починаючи з 2016 року, здійснено комплекс науково-дослідних та науково-практичних робіт, спрямованих на одержання нової інформації про перебудови мосту та в'їзної брами. Також були вжиті реставраційно-консерваційні заходи для подальшого збереження та безпечного використання пам'ятки.

Меджибізький замок зведений на місці при злитті двох річок Буга і Бужка. Різні історичні періоди, військово-політичні події, смаки та вподобання господарів наклали своєрідний відбиток на споруди, що входять в його комплекс. Неодноразові перебудови позначилися також на розташуванні головного в'їзду до замку та змінах його вигляду. На даний час міст розташований перед західною в'їзною брамою, датований періодом XVI–XIX століть. У 1950-х роках з метою проведення науково-реставраційних досліджень Меджибіж неодноразово відвідував архітектор та мистецтвознавець Григорій Логвин. Здійснюючи опис замку, він коротко зазначив, що «з боку міста замок захищався ровом, через який був перекинутий міст, згодом перебудований у кам'яний» (Логвин 2009, с 8).

Вперше гіпотезу щодо розміщення первісної в'їзної брами та перенесення головного замкового в'їзду висунула головний архітектор-реставратор інституту «Укрпроектреставрація» Євгенія Лопушинська, яка проводила комплексне обстеження пам'ятки на початку 1990-х років. Проаналізувавши свої дослідження та результати археологічних розкопок (Толкачев 1989, с. 7–8), вона припустила, що у XII–XIII ст. тут існувало поселення з мурованими укріпленнями, обведеними земляними валами. В'їзд у замок тоді знаходився з південного-сходу у вежі з брамою, від якої мури розходилися промінням на північ і захід. Підступи до брами були захищені барбаканом, який виступав перед надбрамною вежею і мав свої ворота з герсою. На думку Євгенії Лопушинської (1996, с. 43), таку структуру в'їзду мали оборонні пам'ятки України-Руси, зокрема Золоті ворота в Києві та Володимирі. Дана конструкція збереглася до наших днів і досі являється предметом дослідження фахівців.

У XVI ст. відбулася капітальна реконструкція замку, під час якої був побудований п'ятипелюстковий бастион, що закрив давню браму. У той же час, в'їзд перенесли із південно-східного рогу до західного прясла муру і розмістили поблизу п'ятикутної вежі. Ця перебудова, на думку Євгенії Лопушинської, стала найбільшою тогочасною зміною в структурі замку (Лопушинська 1993, с. 13).

Керівник Меджибізької археологічної експедиції Юрій Толкачев, який в період з 1986 до 2011 року проводив археологічні дослідження в замку, підтвердив факт існування давньої брами в південно-східній частині твердині, але не погодився з припущенням Євгенії Лопушинської щодо існування кам'яних оборонних споруд у Меджибожі в період Русі (Толкачев 2010, с. 50). На його думку, найбільш ранній ярус кам'яних мурувань існуючого замку відноситься до литовської доби (друга половина XIV – XV ст.) (Толкачев 2010, с. 40, 64). Сучасна брама, припускав археолог, пережила не одну реконструкцію і останній раз була перебудована у XIX ст. (Толкачев 2010, с. 52).

В цій статті розглядається проблема сучасних досліджень для отримання нових та уточнення існуючих даних з історії будівництва головного в'їзду в Меджибізький замок, що являє собою єдиний комплекс

брами зі стаціонарним мостом через сухий рів. Подана інформація про результати археологічної розвідки у 2016 році. Проаналізовано хід проведення першочергових протиаварійних і консерваційних робіт на даному об'єкті протягом 2019–2020 років.

У 2008 році, в рамках створення музейної експозиції «Музей пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років на Хмельниччині», проведено ряд заходів з благоустрою території заповідника: мощення доріжок, виготовлення та встановлення лав, а також ремонтні роботи на мості. Проїжджу частину покрили гранітною бруківкою та влаштували тимчасове дерев'яне огороження. Згодом, через порушення технології мощення та нерівномірне розміщення елементів бруківки, виникли певні незручності для проходу людей через міст.

Наукове дослідження пам'ятки Міст з брамою продовжилося у 2016 році співпрацею Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» з Харківським національним університетом будівництва та архітектури. Група студентів на чолі з старшою викладачкою кафедри основ архітектури, кандидаткою архітектури Інною Акмен, пройшли в заповіднику професійну обмірно-реставраційну практику. За результатами виконаних завдань практики був складений альбом обмірних креслень «Міст з західними воротами замку-фортеці Меджибіж», який містить коротку історичну довідку, фотоматеріали, креслення загального вигляду і окремих об'єктів пам'ятки (рис. 2). Дані дослідження стали початком збору матеріалів для визначення актуального стану мосту та обґрунтування рішень подальшого його збереження.

В грудні 2016 року комісія в складі начальника управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької ОДА Ірини Трунової, заступника директора з адміністративно-господарської роботи Валентина Щенсевича та директора ТОВ «КТК-БУД» Сергія Тарковського, наукового керівника Тетяни Філіпової, експерта Ігоря Белова провели огляд технічного стану Мосту з брамою. Згідно складеного акту, технічний стан споруди визнали незадовільним та непридатним до нормальної експлуатації, тому необхідно було провести термінові протиаварійні та невідкладні консерваційні роботи, а для подальшого використання пам'ятки в якості музейної споруди, здійснити повний комплекс ремонтно-реставраційних та інженерних робіт. Аварійність мосту спричинила відсутність водовідводу та належної гідроізоляції. В результаті, систематичне зволоження кам'яних конструкцій проїжджої частини та стін призвело до руйнівних процесів. Зокрема, відбулося замокання внутрішньої поверхні, корозія кріплень металевих тягів у тілі склепін, вивітрювання розчину в кам'яній кладці та виникнення тріщин у поперечних арках. Попередні обстеження муру навколо в'їзних воріт не виявили дефектів та пошкоджень, що могли загрожувати раптовою втратою стійкості чи руйнуванням, але фахівцями були помічені поодинокі ділянки вивітрювання розчину з цегляної кладки, сліди морозної деструкції, окремі волосяні тріщини.

У 2016 році Державне підприємство Науково-дослідницький центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України та співробітники ДІКЗ «Межибіж»: директор Олег Погорілець, старший науковий співробітник Віктор Ветров, науковий співробітник Ярослав Михайловський, а також співробітники Роман Радченко та Олександр Надвірняк провели археологічну розвідку біля мосту і західної брами замку (рис. 3). За результатами польових робіт встановлено, що під час будівництва нижньої частини мосту була вирита траншея за розміром фундаментної конструкції, в якій з середини зроблена кладка. Хронологія розбудови мосту, на думку археологів, відбувалася поетапно в період XVIII–XIX ст. Спочатку для зміцнення оборонних функцій замку і для вільного прострілу гармат, встановлених у нижній південній частині Лицарської вежі, був викопаний сухий рів вздовж західної сторони замку. Потім, можливо у XVIII ст., під час перенесення в'їзних воріт у західну сторону, побудували нижню частину мосту на товщі природних суглинків. Між мостом і брамою залишили проїм, щоб не закривати сектору обстрілу з бійниць вежі вздовж західної стіни. Над цим отвором розміщувалась підйомна частина мосту. У XIX ст. проїм замурували бутовим камінням, що, в результаті, сформувало п'ятку сучасної мостової конструкції. Тоді по всій довжині мосту надбудували верхню арокну частину, яка повністю перекрила сектор обстрілу з нижніх бійниць Лицарської вежі. Археологічний матеріал, виявлений у шурфах, відноситься до XVIII – початку XX ст. і в основному представлений фрагментами керамічних виробів: посуду та предметами інтер'єру (Черновол 2017, с. 28–29).

Відомості про перебудову Меджибізького замку у XVIII ст. містить дослідження працівника Інституту мистецтв Польської академії наук у Кракові Рафала Несторова. У науковій статті «Жан Батист Дассье – інженер, архітектор або уповноважений гетьмана Адама Миколая Сенявського?» автор, описуючи життя та діяльність військового інженера на службі польської аристократії, подав також інформацію про ремонт та модернізацію замку після повернення Поділля під владу Польщі (Западенко 2019, с. 17). Зокрема, посилаючись на лист Дассье до Сенявського, Р. Несторов пише: «В Замку відремонтовано криницю, а також розпочато будівництво мосту, що веде з міста до замку, якого у 1702 році вибудовано 150 ліктів, а другу половину заплановано закінчити у наступному році, накопичивши протягом зимових місяців відповідну кількість будівельних матеріалів» (Nestorow 2009).

Враховуючи результати археологічної розвідки та попередні архітектурні обстеження, складено стислий опис Мосту з брамою. Споруда в плані прямокутна, одноповерхова, висотою близько 4 м та шириною 6,15 м. Стіни змуровані з природнього каменю і цегли, а характер кладки свідчить про неодноразові перебудови. Спочатку міст складався з чотирьох напівкруглих арок, що спиралися на п'ять опор. Внутрішній простір являв собою відкриту анфіладу, перекриту хрестовими склепіннями і накриту згори суцільною конструкцією проїжджої частини. Безпосередньо біля брами частина мосту довжиною 3,3 м була підйомною. Пізніше арки забудували стінами з віконними та дверним прорізами, а обидві частини поєднали в цілісну споруду. В результаті, утворилося внутрішнє приміщення під мостом. Згодом проїжджу частину покрили гранітною бруківкою з нерівномірним розміщенням елементів. Конструкція брами також зазнавала перебудов. На даний час має вигляд стіни із змішаною кладкою з природнього каменю і цегли та з двома отворами для металевих воріт і дверей (хвіртки).

Невід'ємною складовою діяльності Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» у сфері охорони культурної спадщини є проведення робіт із консервації, реставрації та музеєфікації його пам'яток. Тому у 2016 році на замовлення заповідника будівельна компанія ТОВ «КТК-БУД» розробила науково-проектну документацію «Реставрація Мосту з брамою (складова Мурів з баштою, XVI ст.) в смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області (пам'ятка архітектури національного значення охор. № 764/1). Попередні роботи. Протиаварійні роботи» (головний архітектор проекту Вадим Бояркін). Протиаварійні роботи на об'єкті «Міст з брамою» вартістю з 416 334 грн тривали протягом 2019 року та до осені 2020 року. Відповідно до науково-проектної документації було виконано комплекс реставраційно-консерваційних заходів із застосуванням сучасних технологій стійких матеріалів. Реставратори розчистили конструкції від деструктивних нашарувань, заклали та укріпили аварійні ділянки мурування зовнішніх та внутрішніх стін і склепінь, виконали загальну обробку поверхні кладки антисептичними препаратами. Також було здійснено повну перекладку конструктивних шарів проїжджої частини з виконанням гідроізоляційних заходів та водовідводу від конструкцій споруди. Влаштовано дерев'яне огороження мосту. В рамках протиаварійних робіт виконано попередній благоустрій території з влаштуванням додаткової підпірної стінки в'їзду на міст та дренажної системи водовідведення стічних вод з площадки для паркування автомобілів. Даний вид робіт був виконаний в межах рекомендацій з науково-технічного супроводу проекту. Під час проведення реставраційно-консерваційних робіт брами відтворено цегельне мурування стін, реставровано цегляні фігурні карнизи та зубці. До кінця 2020 року реставратори планують влаштувати дерев'яну чистову обшивку металевих конструкцій відкритої частини мосту та реставрувати окремі ділянки кам'яного мурування стін з додатковим металевим підсиленням навісів воріт (рис. 4).

Отже, можна стверджувати, що, незважаючи на сучасні досягнення у дослідженні і збереженні об'єкту Меджибізького замку – Міст з брамою, проблема детального наукового дослідження на даний час залишається відкритою. Насамперед необхідно встановити хронологічні рамки наявних будівель, адже досі існують розбіжності щодо періодів будівництва. В даному контексті першочерговими завданнями є виявлення та вивчення архівних джерел, а також огляд аналогічних напрацювань вітчизняних і зарубіжних науковців. Також є потреба в проведенні планомірних науково-археологічних досліджень для з'ясування первинного вигляду мосту і брами. В майбутньому необхідно провести повний комплекс ремонтно-реставраційних та інженерних робіт для подальшого пристосування пам'ятки до музейних функцій

Література

- Западенко, І. 2019. Модернізація Меджибізького замку Жаном-Батистом Дассье (за Р. Несторовим). *Вісник Меджибізький замок*, 3–4, с. 17.
- Логвин, Г. Н. 2009. *Замок в Меджибожі (Пам'ятник архітектури XVI ст.)* 2-е вид. Хмельницький.
- Лопушинська, Є. 1993. Меджибізька фортеця. Історія створення ансамблю в світлі останніх подій. В: *Фортифікація України: матер. міжнар. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні*. Кам'янець-Подільський, с. 13.
- Лопушинська, Є. 1996. Меджибізька фортеця. *Пам'ятки України*, 3–4, с. 45–46.
- Толкачов, Ю. І. 2010. *Меджибізька фортеця*. Київ.
- Толкачев, Ю. 1989. *Отчет об архитектурно-археологических исследованиях крепости в п.г.т. Меджибож Хмельницкой области в 1989 г.* НА НАНУ, 1989/215.
- Черновол, Д. К. 2017. *Науковий звіт про виконання робіт з наукової археологічної розвідки на об'єктах Меджибізької фортеці за договорами № 87/21-16, № 88/21-16 від 08.12.16 р. та № 89/21-16 від 21.12.2016 р.* Науковий архів ДІКЗ «Межибіж».
- Nestorow, R., 2009. Jan Baptysta Dessieur – Architekt, inżynier czy plenipotent Adama Mikołaja Sieniawskiego?. *Biuletyn Historii Sztuki*, 3, s. 319–360.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

The Bridge with the gate is part of the State Historical and Cultural Reserve «Mezhybizh» and is the object of scientific research and preservation. The bridge is currently located in front of the western entrance gate, dating from the 16th-19th centuries. The bridge connects the village with the castle, which is entered through a gate formed in the part of the defensive walls with wooden gates and doors.

During the twentieth century the bridge with the gate was the least studied object, never subject to inspection and planned repair and restoration works. Since 2016, a set of research and scientific-practical works aimed at obtaining new information about the reconstruction of the bridge and the entrance gate has been carried out. Restoration and conservation measures have also been taken to further preserve and safely use the site. Based on architectural and historical research, the article analyzes previous developments in the history of construction of the main entrance to Medzhybizh Castle. Information on the current state of the Bridge with a gate, the results of archaeological research and restoration and conservation work. Taking into account the results of archaeological exploration and previous architectural surveys, a brief description of the Bridge with a gate was made. At present, a set of restoration and conservation measures has been carried out using modern technologies, so the accident has been eliminated. In the future, it is necessary to carry out a full range of repair and restoration and engineering works to further adapt the monument to museum functions.

Keywords: Bridge with gate, monument, castle, research, reconstruction.

Рис. 1. Вигляд мосту з брамою, 2016 р.

Рис. 2. Проведення археологічних досліджень з північного боку в'їзного мосту, 2016 р.

СЕКЦІЯ 3

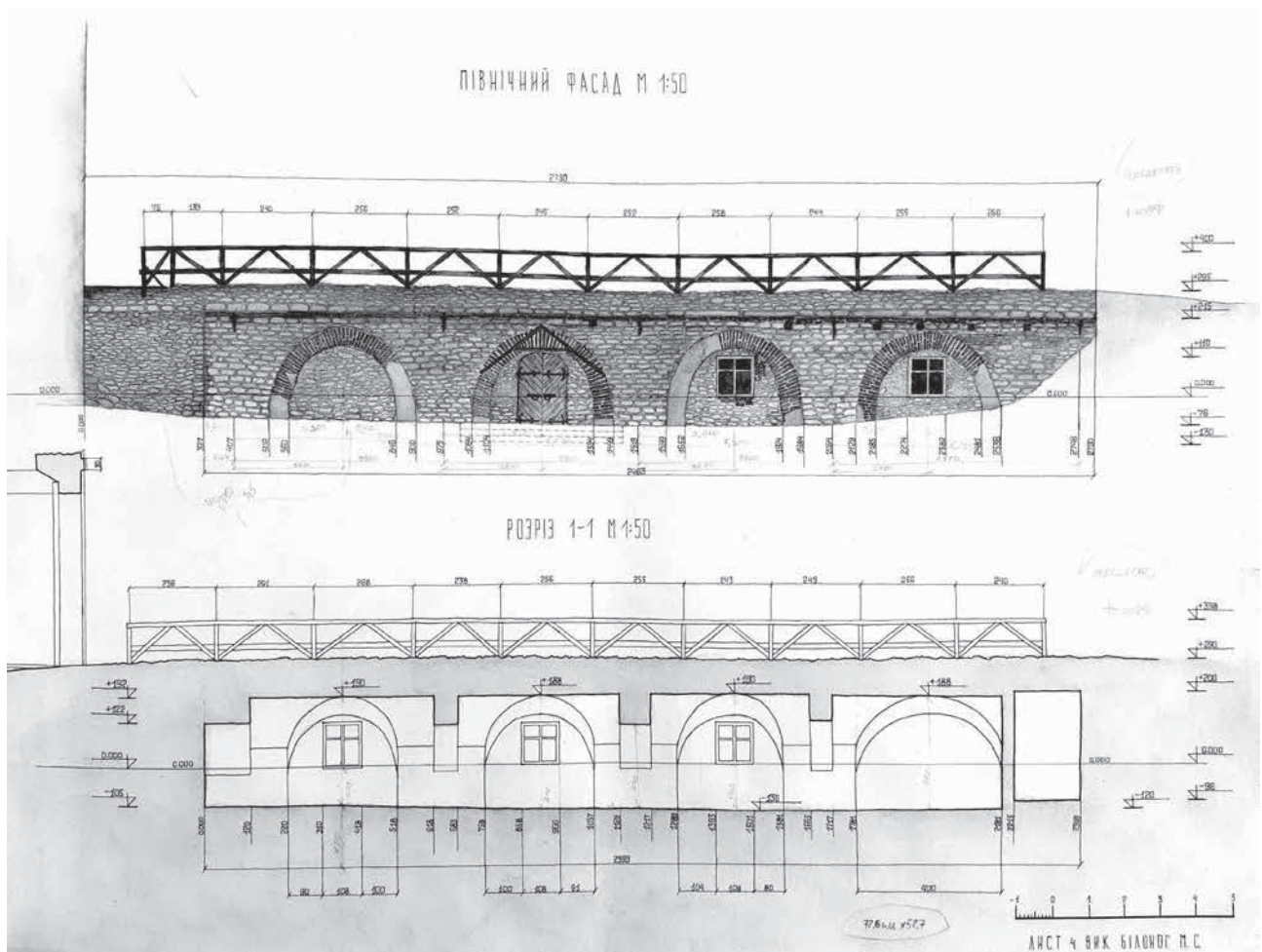

Рис. 3. Креслення північного фасаду мосту, виконані студентами ХНУБА.

Рис. 4. Сучасний вигляд мосту, 2020 р.

Еволюція фортифікації ХІХ–ХХ ст.

УДК 23.1/3

Олена Дацюк,
завідуюча відділом «Історія фортифікації»
НІАМ «Київська фортеця»

БЕРЕГОВІ УКРІПЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ХІХ СТ.

Стаття присвячена укріпленням Києва, збудованим протягом ХІХ ст. на берегах Дніпра та схилах Печерська. Джерельна база для написання статті – креслення з Центрального державного історичного архіву України. Основна увага приділена реалізованим проектам укріплення сходу Нової Печерської фортеці.

Ключові слова: Київська фортеця, набережний верк, тет-де-пон, цитадель, К. І. Опперман.

На сьогодні в повній мірі описані такі проекти укріплення Києва як – фортеця у Старому місті, Звіринецьке укріплення, Печерська фортеця, Нова Печерська фортеця. Але інформація про фортифікацію берегової лінії Дніпра практично відсутня. Відсутній детальний опис захисту Печерської фортеці з півдня.

Наукова розвідка стосовно окремого берегового укріплення тет-де-пону була проведена І. Ю. Парнікозою (2012). У статті Д. Я. Вортмана (2007) лише узагальнено описується, що з півдня Печерська фортеця ХVІІІ ст. була захищена природними перешкодами – схилами Неводницької долини.

Вперше укріплення підступів зі сторони Дніпра було вказано на проекти з посилення Києва, складений Директором інженерного Департаменту К. І. Опперманом у 1810 р., у зв'язку із загрозою атаки військ Наполеона. Будівельником нових укріплень був призначений інженер підполковник Федоров (Ситкарева 1997, с. 83).

Заново було побудовано Звіринецьке укріплення та берегові укріплення Дніпра. Ретраншемент Мініха, що в старому місті був зритий, оскільки неприятель міг використати його як укриття. Після проведення фортифікаційних робіт, згідно плану Київської фортеці 1812 р., верки цитаделі посилили, а тил захистили затильним укріпленням. Проміжок між дальнім ретраншементом та бастіонами посилили трьома батареями та люнетом, які мали тримати прибережні яри під вогнем. Для посилення верків фортеці також використовували полісади, такими полісадами була перегороджена і частина прибережних ярів. До берегових укріплень на період 1812 р., збудованих на самій низинній частині берега, відносились: тет-де-пон та два редути (Генеральный план Киево-Печерской крепости и Зверенецкого укрепления 1812, арк. 1).

Тет-де-пон – обладнана позиція для прикриття переправи через міст (Шперк 1946), в нашому випадку тет-де-пон одиночний, оскільки розміщувався лише з одного берега річки. Укріплення розміщувалося по дві сторони дороги яка йшла до мосту. З кожної сторони дороги складовими частинами укріплення були два фаси, між ними знаходився вихідний кут. Ця укріплена позиція мала захищати початок мосту на правому березі від атаки противника, якщо гарнізону фортеці довелося б відступати на лівий берег.

З ліва від тет-де-пону розміщувався великий редут, він мав прикривати підступи до Наводницького яру, що йшов до мосту. Між фасадами та фланками редуту було по два вихідних кути, третій вихідний кут знаходився навпроти шпіцу. Редут, що з права від тет-де-пону, мав прикривати підступи до мосту та яр, що йде від берега вглиб Лаври. Також редути мали тримати під обстрілом всю ділянку берега Дніпра (рис. 1) (Генеральный план Киевской крепости и Зверенецкого укрепления с показанием воинских зданий 1818, арк. 22).

Берегові укріплення, споруджені на низинній частині берега, проіснували недовго, про це дізнаємося з Генерального плану Київської фортеці за 1818 рік, на ньому вони ліквідовані. Також практично повністю було зрите затильне укріплення, від якого залишилася тільки лівофлангова напівкругла в плані батарея. Решта батарей в південній частині отримали №№ 1, 2, 3, 4 (батарея № 4 залишилася від затильного укріплення) і № 5. Люнет, який вже існував, отримав № 1 (Генеральный план Киевской крепости и Зверенецкого укрепления с показанием воинских зданий 1818, арк. 22).

Тил цитаделі знову не мав суцільного захисту. Батарея № 4 повинна була захищати Мазепинські мури з півдня, обстрілюючи з неї яр попереду. Зі сторони Дніпра Олександрівський півбастіон додатково був

прикритий батареєю № 5 (Генеральний план Киевской крепости и Зверенецкого укрепления с показанием воинских зданий 1818, арк. 22).

Схил гори Ближніх печер укріплювався лише від земляних зсувів підпірним муром Д. де Боскета. Цей мур мав таку саму конфігурацію, що й зараз і завершувався встановленими по краю двоярусними, в плані прямокутними баштами з балюстрадаю між ними (Тронько 2011, с. 1342).

У 1829 р. починається будівництво люнетів № 1 і № 2, щоб підсилити підступи з півдня до Печерської фортеці спільно зі Звіринецьким укріпленням та вже збудованими двома флешами (Дело 1891 г. по описи № 12 Киевского Инженерного управления по строительной части с предоставлением полного формуляра Киевской крепости с Летописью 1829, арк. 37–38).

У 1831 р. при приведенні Київської фортеці в оборонне становище через Польське повстання 1830–1831 рр., окрім робіт щодо її посилення, були влаштовані палісади (Дело 1891 г. по описи № 12 Киевского Инженерного управления по строительной части с предоставлением полного формуляра Киевской крепости с Летописью 1829, арк. 39–40).

У 1844–1845 рр. у ході робіт зі спорудження споруд Нової Печерської фортеці, побудували оборонний мур навколо Ближніх та Дальніх печер, довжиною – 549 сажнів (приблизно 169 м). Товщина стіни в 3 ½ цеглини, з південного сходу вона мала напівкруглі виступи для фланкування (в Літописі Київської фортеці виступи мають назву півбашт), їх товщина була більшою – 4 ½ цеглини (Чертеж Генерального плану Києво-Печерской цитадели 1841, арк. 22).

В стінах обводу, в місті примикання їх до Мазепинських мурів, знаходились в'їзні брами. По всій протяжності оборонного муру було 43 амбразури та 470 бійниць, настільний вогонь з них мав охороняти пагорби, низини та ущелини набережного косогору, а також частину самої річки. Лаврська огорожа з напівбаштами коштувала – 54 998 руб. 23 ¼ коп. (Чертеж Генерального плану Києво-Печерской цитадели 1841, арк. 22).

В ході робіт з будівництва Нової Печерської фортеці розглядалися різні варіанти укріплення берегової частини Дніпра між цитаделлю і північним краєм фортеці. На частині Генерального плану Києво-Печерської цитаделі за 1850 р., показано, що передбачалось перед правим фасом Спаського бастіону провести обсыпку й оброблення крутості усіченого гласису. Для запобігання підмивання та обвалу гласису необхідно було влаштувати в його основі жолоби з цегли для відводу ґрунтових вод (Генеральний план 1850, арк. 2).

Також на плані показано оборонний вал ламаного накреслення, що проходив по верхній частині берегового уступу від цитаделі до казарми на Перешийку. Така форма валу полегшувала взаємну вогневу підтримку його ділянок, і в ряді випадків забезпечувало ведення перехресного вогню. В окремих, важливих місцях, було передбачено спорудження казематованих оборонних споруд. Через побоювання, що вага валу може викликати зсуви ґрунту на береговому схилі, було запропоновано замінити вал кам'яною оборонною стіною.

На ще одному плані цього періоду планували навпроти Спаського бастіону цитаделі звести редут, навпроти мосту збудувати тет-де-пон, який мав складатись лише з двох фасів. Також новий редут мав з'єднуватись ретраншементом з тет-де-поном та казармою на Перешийку (рис. 2). Також, на поворотах, лінія укріплювалась казематованими батареями, загалом їх мало бути дві (По Киевской крепости. Предложение по расширению фильтра при крепостном водопроводе, арк. 34).

В результаті, на самому березі Дніпра біля підніжжя косогору був збудований казематований верк з проїздами, призначений для обстрілювання набережного шосе – він представляв оборону: в 12 казематах на 41 гармату і 18 рушниць.

Відповідно до плану за 1854 р., він складався з двох верхніх та одного підвального поверхів, ширина будівлі 86 фути (приблизно 26,2 м), довжина – 151 ½ фути (приблизно 46,1 м) (рис. 3).

В підвальному поверсі верку знаходилось одне казематоване приміщення, на нижньому поверсі – два казематованих приміщення, на верхньому – чотири. По центру нижнього поверху знаходились два аркових проїзди.

На кожному з поверхів були казематовані приміщення, зі сторони Дніпра каземати були великого розміру та з різною кількістю амбразур, в підвальному – 5, на нижньому та верхньому поверхах – 10 амбразур та 4 бійниці (По Киевской крепости. Чертеж казематированного верка 1854, арк. 23). Амбразури дозволяли вести вогонь вздовж набережного шосе та берегових схилів Дніпра в обидві сторони.

Для запобігання зсувів схилів Дніпра в районі казарми на Перешийку планувалося звести підпірні стіни. За первинним проектом планувалося звести послідовно на одній лінії три стіни. Причому верхня і нижня мали ще й оборонне значення, тому що мали по центру артилерійський каземат з двома амбразами і стрілецькі галереї з чисельними рушничними бійницями.

На сусідній ділянці косогору, що з півдня зображена такої ж форми, що й середня стіна, й на тому ж рівні третя підпірна стіна (По Киевской крепости 1840, арк. 40).

Новий проект Передмостового укріплення був створений в ході підготовки Київської фортеці до Кримської війни. Цього разу укріплення мало більш серйозний характер та повинно було захищати підступи на лівому березі Дніпра до греблі, що розташовувалось перед постійним Ланцюговим мостом. Розташовувалось укріплення на Броварському шосе за Микільською слобідкою та на відстані 900 сажнів (приблизно 1,8 км) від мосту.

Але існувало декілька варіантів влаштування зімкнутого укріплення. Згідно першого креслення від 24 серпня 1854 р. з півночі та півдня по центру знаходився бастион, від фланків якого йшло два крила, а із заходу та сходу – два півбастиони, поєднаних куртиною (Часть Генерального плана Киево-Печерской цитадели 1844, арк. 22).

В більш пізньому плані, від 16 жовтня 1854 р., тет-де-пон зазнав змін у сторону спрощення, з півночі та півдня укріплення складалось з подвійного редану, а із сходу та заходу – з бастиону та 2-х реданів (рис. 4). В обох кресленнях через центр укріплення проходило шосе. Обабіч шосе були земляні батареї, на кожній з них можна було розмістити по три гармати (План нового цепного киевского моста и домов с показанием блокгаузов и предмостного укрепления за Никольской Слободкой, арк. 9). Підступи до мосту на правому березі прикривалися дерево-земляними блокгаузами, призначеними для ведення артилерійського і рушничного вогню.

Після закінчення основних фортифікаційних робіт у 1856 р. оборона фортеці з боку Дніпра набула того вигляду, який зберегла і в майбутньому: Цитадель зімкнули цегляною оборонною стіною зі сторони Дніпра. Ця стіна мала артилерійські амбразури і рушничні бійниці, охоплювала собою всю територію Ближніх та Дальніх печер, утворюючи, таким чином, ретраншемент Лаври. Крім того, підступи до цитаделі з південного боку прикрили 4 люнетами, два з яких (№ 3 і № 4) були зведені на місці раніше побудованих флешей (По Киевской крепости 1840, арк. 40). До цього часу Звіринецьке укріплення в штаті фортець вже не значилось. Підхід від Подолу до ланцюгового мосту та в тил всього північного фронту оборони фортеці, а також по Дніпру, був прикритий казематованим верхом.

Стосовно підпірних стін, то їх збудували лише дві, які збереглись до сьогодні. Обидві мали стрілецькі галереї, а по центру була ще й велика порохова камера й артилерійський каземат на дві амбразури. В верхній підпірній стіні з ліва був один глухий каземат (в ньому був лише один вихід) з трьома бійницями (Генеральний план 1850, арк. 1).

Крім запобігання схилу Дніпра від зсувів, ці стіни блокували спроби противника обійти казематований верк і казарму на Перешийку по дніпровському схилу.

Згідно формуляра вартості споруд Нової Печерської фортеці за 1895 рік, напівкругла підпірна оборонна стіна, що в правому врізному гласисі обійшлась в 25 853 руб. 83 ¼ коп., нижня дугоподібна підпірна оборонна стіна – 10 847 руб. 20 ½ коп. (По Киевской крепости. Фасад полукруглой опорной стены в правом врезном гласисе 1853, арк. 16).

Література

- Генеральный план.* 1850. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України), ф. 1434, оп. 1, спр. 50.
- Генеральный план Киево-Печерской крепости и Зверенецкого укрепления.* 1812. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, спр. 1.
- Генеральный план Киевской крепости и Зверенецкого укрепления с показанием воинских зданий.* 1818. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, спр. 2.
- Дело 1891 г. по описи № 12 Киевского Инженерного управления по строительной части с предоставлением полного формуляра Киевской крепости с Летописью.* 1829. ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19.
- План нового цепного киевского моста и домов с показанием блокгаузов и предмостного укрепления за Никольской Слободкой.* ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, спр. 52.
- По Киевской крепости.* 1840. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, спр. 2.
- По Киевской крепости. Предложение по расширению фильтра при крепостном водопроводе.* ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, спр. 57.
- По Киевской крепости. Чертеж казематированного верка.* 1854. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, спр. 33.
- По Киевской крепости. Фасад полукруглой опорной стены в правом врезном гласисе.* 1853. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, спр. 50.
- Ситкарева, О. В. 1997. *Киевская крепость*. К.: Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник.

Тронько, П. Т. 2011. *Звід пам'яток історії та культури України*. Кн. 1, Ч 3. К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

Часть Генерального плана Киево-Печерской цитадели. 1844. ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, спр. 6.

Шперк, В. Ф. 1946. *Фортификационный словарь*. Москва: Типография ВИА КА им. В. В. Куйбышева.

Abstract: The article is about the fortification of Kyiv which was built during the XIX century. This is fortifications on the banks of the Dnieper and on the slopes of Pechesk. The source for the article is a draft from the Central State Historical Archive of Ukraine. The main attention is devoted to the implemented project of strengthening the east of the New Pechersk Fortress.

At first the strengthening of the fairway from the Dnieper was indicated on the project to strengthen Kyiv. The project compiled by the Director of the Engineering Department K.I. Opperman in 1810. It was due to the threat of an attack by Napoleon's troops.

The Zvirynets fortification and the fortifications of the bank of the Dnieper were built a new. After the fortification works, according to the plan of the Kyiv fortress in 1812, the fortifications of the citadel were strengthened. The intervening gap between the far retrenchment and the bastions was bolstered by three batteries and a lunette, it was built for keeping coastal ravines under fire. The coastal fortifications which was built in 1812, included: tet-de-pon and two redoubts.

On the General plan of the Kyiv fortress 1818, the coastal fortifications on the lower part of the shore and zatylnе (rear) strengthening were eliminated.

In the 1829 began the constructions of lunettes №1 and №2. These strengthening must to protect approaches from the south of the Pechersk fortress together with the Zvirynets fortification.

In 1844-1845, during the construction of the New Pechersk Fortress, around the Near and Far Caves was built a defensive wall.

After the completion of the main fortification works in 1856, the defense of the fortress on the Dnieper side consisted of the Citadel closed by a brick defensive wall. Approaches to the citadel on the south side were covered by four lunettes. Also was built casemated fortifications with passages – for fire on the embankment highway. For strengthening landslides on the slopes of the Dnieper near the barracks on the Isthmus built two retaining walls.

Key words: Kyiv fortress, embankment verk, bridgehead, citadel, K.I. Opperman.

Рис. 1. План Київської фортеці генерал-майора Глухова 1812 р.
Джерело: ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19.

Еволюція фортифікації XIX–XX ст.

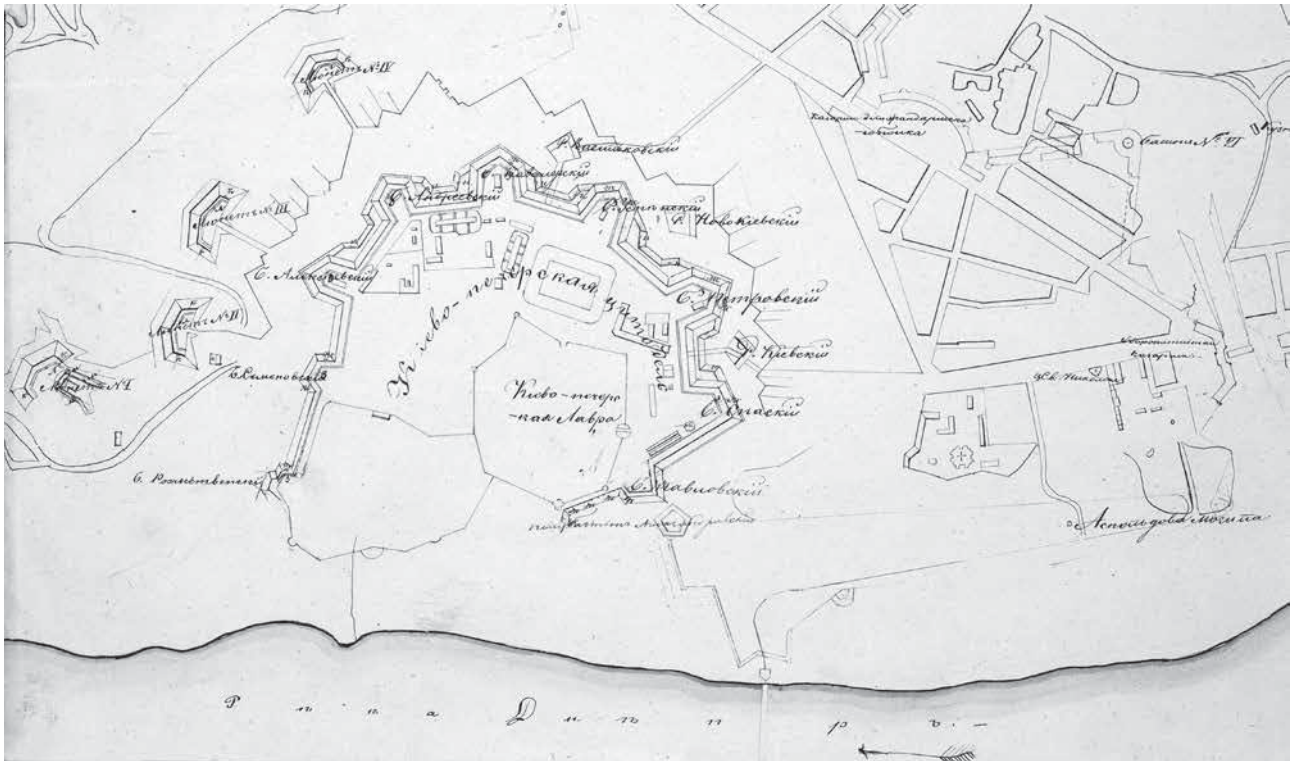

Рис. 2. Фрагмент з плану Нової Печерської фортеці 40 рр. XIX ст.
Джерело: ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, спр. 57.

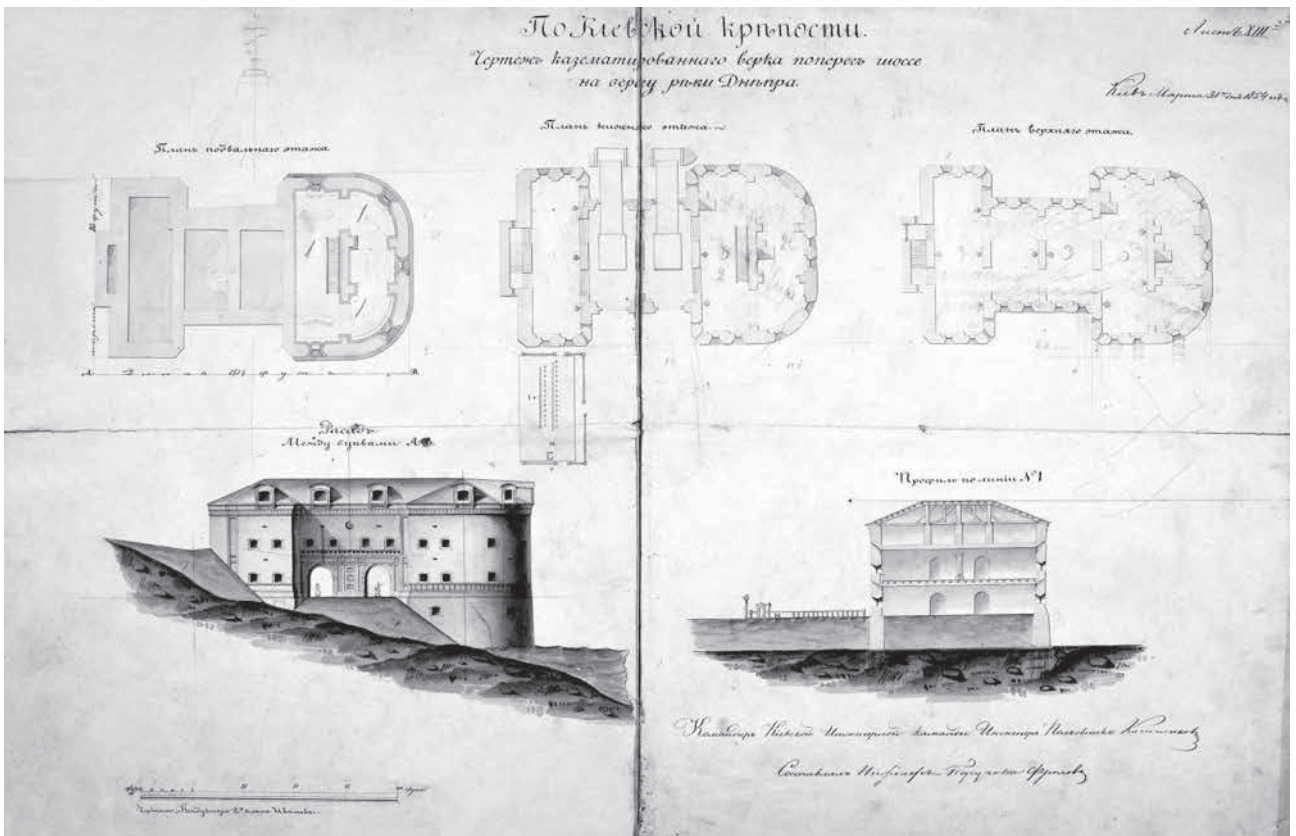

Рис. 3. Креслення казематованого верку 1854 р.
Джерело: ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, сп. 33.

Про Київської крѣпости.

Солжнутое укрѣпленіе, для обороны плотины предъ постояннымъ цѣпнымъ мостомъ, на лѣвомъ берегу р: Днѣпра, предназначаеомое.

Рис. 4. Зімнуте укріплення на лівому березі Дніпра 1854 р.
Джерело: ЦДІАК України, ф.1434, оп. 1, сп. 6.

ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ АРТИЛЕРІЙСЬКИХ СКЛАДІВ У КІНЦІ 1930-Х РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХАРКІВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ)

У статті розглянуто вплив репресій 1937–1938 рр. на боєздатність РСЧА крізь призму діяльності артилерійських складів по заощадженню, ремонту та подачі боєприпасів до військ у мирний час. Виявлено численні системні порушення, що негативно впливають на боєздатність військ і завдають значних матеріальних збитків. Зроблено спробу пояснити порушення особливостями психології працівників складів, які кожен день працюють з вибуховими речовинами і поступово звикають до небезпеки. Виявлено факт негативного впливу безладу на складі № 72 на постачання озброєння до республіканської Іспанії.

Ключові слова: репресії в РСЧА, артилерійські склади, хімічні боєприпаси, порушення техніки безпеки, небезпека для населення, психологія працівників складів.

Розсекречення в середині 1990-х рр. слідчих справ репресованих громадян відкрило новий етап у вітчизняній історіографії. Ось уже понад чверть століття ці матеріали є цінним джерелом для дослідників радянського періоду в історії України. З 2014 р. архівні відділи при обласних УСБУ спростили доступ до справ репресованих, що викликало суспільний резонанс – активне використання цих матеріалів поширене в політичному і журналістському середовищі, в спілнотах краєзнавців, генеалогів, реконструкторів тощо. Значно розширився спектр наукових інтересів вчених, в тому числі і зарубіжних, які працюють із даними справами. Крім традиційного напрямку – вивчення політико-правових аспектів сталінських репресій, вони стають джерельною базою військово-історичних, соціологічних, культурологічних та психологічних досліджень.

Значна кількість військово-історичних досліджень, що охоплюють кінець 1930-х рр., носять загальний характер і часто підтверджують тезу, відому ще з часів ХХ з'їзду КПРС: «Репресії серед командного складу РСЧА в 1930-х рр. підірвали боєздатність країни і призвели до трагічних наслідків в початковому періоді війни з Німеччиною». Місцеві ж матеріали використовуються, як правило, у вигляді ілюстрацій для опису загальних тенденцій, а досить цікавим фактам часто не приділяється належної уваги.

Об'єктом дослідження обрано низку артилерійських складів, які функціонували в Харківському військовому окрузі (далі – ХВО) в кінці 1930-х рр., предмет дослідження – взаємозв'язок між репресіями серед особового складу ХВО і проблемами в роботі артскладів. Наукова новизна цього дослідження полягає в тому, що авторами вперше зроблена спроба визначити ступінь впливу репресій військовослужбовців на ефективність функціонування артилерійських складів.

Слідчі справи НКВС 1920–1950-х рр. акумулюються в архівах УСБУ за географічним принципом – місцем первинного ув'язнення репресованого після арешту, зазвичай – це центральні в'язниці обласного центру. В ході дослідження використовувалися матеріали слідчих справ НКВС на військовослужбовців артилерійських складів № 27, 29, 72 ХВО. Використання цього джерела дозволяє розширити джерелознавчу базу дослідження, додати додаткові штрихи до аналізу впливу репресій на боєздатність армії, і висвітлити досить специфічну для України проблему – безпеки сусідства складів з боєприпасами і населення.

Хоча тема репресій в науковій літературі висвітлена широко, як в цілому, так і по різних категоріям населення і військовослужбовців, але в ході активного пошуку не було виявлено досліджень і публікацій, в яких розглядалися б специфіка функціонування артилерійських складів в період сталінських репресій.

Мета роботи – визначити основні проблеми, які заважали нормальному функціонуванню артилерійських складів в передвоєнний час.

Виходячи з поставленої мети роботи випливають такі завдання:

- з'ясувати, чи відповідала кількість боєзапасів на артскладах встановленим нормам;
- проаналізувати умови зберігання боєзапасів і з'ясувати причини їх псування;
- дослідити принципи ведення обліку наявності та руху боєприпасів;

СЕКЦІЯ 4

- охарактеризувати заходи щодо дотримання правил пожежної безпеки та запобігання вибуху боекомплектів;
- перевірити гіпотезу про ймовірне зберігання на складах хімічних боеприпасів.

Щоб успішно воювати, війська повинні бути забезпечені артилерією, а артилерія – боеприпасами. Перед поділом Українського Військового округу в 1935 р., він мав 20 стрілецьких дивізій у складі шести стрілецьких корпусів. У разі мобілізації додатково до них повинні були розгорнуті ще 19 дивізій.

Прийнята нова концепція передбачала формування округів, менших за масштабом, але з утворенням «напрямів». У кожен напрям входив прикордонний округ («лобовий») і два «тилових» округи.

Остання назва умовна. «Тилові» округи були базою «лобового», забезпечуючи його мобілізаційними ресурсами. Під час поділу УВО до Харківського ВО увійшли сім з 20 стрілецьких дивізій.

На напрямку Київ-Харків опинилися три стрілецькі дивізії з семи, корпусний артполк, але при цьому чотири артсклади – Кременчуцький, Ніжинський, Полтавський, Балаклійський і потужна промисловість Харкова.

Оскільки бойові дії можуть розпочатися з перших днів мобілізації, а перехід промисловості на виробництво військової продукції може затягнутися на кілька місяців, то дивізії, що формуються, потребують забезпечення боеприпасами на перший період військових дій. Розглянемо розрахунок потреб польової артилерії у боеприпасах.

Обрахунок таких норм проводився по днях, коли велись напружені бої (надалі – ДНБ). У перші чотири місяці передбачалося забезпечувати боеприпасами 22 ДНБ за рахунок накопичених у мирний час запасів.

Чинними тоді нормативами 1933 р. витрати пострілів на день напруженого бою повинні складати: на 45-мм гармату – 60, на полкову гармату – 100, на дивізійну – 112, на 122-мм гаубицю – 55, 152-мм гаубицю – 75, на 107-мм корпусну гармату – 50. Згодом норми витрат підвищувалися.

Тоді перед округом постає задача мати тільки для своїх семи стрілецьких дивізій на чотири місяці: 166520 45-мм пострілів, 277200 полкових пострілів, 344960 дивізійних пострілів, 101640 122-мм гаубичних пострілів і 138600 152-мм гаубичних пострілів. Вага лише дивізійних пострілів без тари складе близько 3450 т, тобто 215 вагонів. З урахуванням зберігання бойового комплексу для частини з'єднань Київського округу – ще більше.

За часів царату в Полтаві і Кременчуці були організовані артилерійські склади, площа яких не відповідала висунутим вимогам. Розширення площі відбувалося в Кременчуці приблизно з 1930 р., коли були закриті прилеглі кладовища, і територія їх передана артскладу. З Полтавським складом було куди складніше, тому що він ще з 1920 р. не мав перспектив розширення, тому передбачалося його взагалі прибрати з міста. Але довелося будувати нові сховища все на тій же ділянці (Доповідні записки... 1920 р., арк. 43).

Результат по Кременчуцькому складу № 27 описаний так:

«Выделенные боеприпасы хранятся вопреки приказу № 616/129 с большой перегрузкой, по приказу высота штабеля не должна превышать шести рядов, а в действительности хранится от девяти до двенадцати рядов. Проходы между штабелями для осмотра должны быть не менее 0,75 мтр, рабочие проходы 1,25 мтр. В действительности расстояния в этих проходах в большинстве хранилищ нарушены, что создает затруднения в работе. Причина такой скученности – отсутствие наличия хранилищ.

Поступающее имущество в складе располагалось там, где оказывалось свободное место, и в результате не соблюдалось размещение боеприпасов по образцам, калибрам и видам» (Слідча справа Фостий Ф. Д. 1938, арк. 25).

Така ж ситуація склалася на Полтавському складі № 72, де одне зі сховищ було завантажено авіабомбами. Згідно з інструкцією, інші сховища повинні розміщуватися не ближче, ніж у 150–200 метрах від нього. Фактично вони перебували на відстані 15–20 метри.

Таким чином, існувало серйозне перевантаження двох з чотирьох складів округу. Крім того, слід зазначити, що на той момент діяв штат стрілецької дивізії 1935 р., який не був виконаний повністю через відсутність або недостатню кількість потрібних гармат (37-мм зенітні гармати, 76-мм гармата СПК, 82-мм міномети). Повне виконання прийнятих штатів у недалекому майбутньому знову несло додаткове перевантаження складів.

«Пороховая площадка, где хранятся пороха, после разделки загружена накоплением пороха до 12 вагонів. Ввиду отсутствия навеса порох лежит под открытым небом. На сегодняшний день пороховая площадка разгружена и порох отправлен».

«Особенно плохо размещена основная масса взрывателей, которая размещена в сарае с железной крышей без потолка, где температура резко изменяется от 20 до 40 выше нуля в данное время. Эти взрыватели

и ряд других комплектов завезены в это помещение, вследствие выделения хранилищ для складов ВВС, в которых хранились свободные элементы выстрелов.

Обращает на себя особое внимание хранение под открытым воздухом и частично под навесом, буквально без крыши, пироксилинового пороха, оставшегося от разделки в количестве семь вагонов исключительно по причине отсутствия помещений» (Слідча справа Фостій Ф. Д. 1938, арк. 25).

Те, що перевантажене сховище наражає на багато ризиків, зрозуміло навіть неспеціалісту. Крім того, «Пороховая площадка располагается на расстоянии в 12–15 м от ж. д. ветки и от проходящего паровоза по ней свободно может попасть на площадку искра и вызвать пожар на ней» (Слідча справа Фостій Ф. Д. 1938, арк. 25).

«...Приблизительный подсчет расходов, связанных с переремонтом выпущенных врагами боеприпасов только лишь из числа находящихся в наличии одного склада № 27 за период их вражеской работы с 1934 по 1 июня 1937 г. 800 000 руб. и примерно на такую же сумму расходов на переремонт боеприпасов, выпущенных той же мастерской склада за тот же период с 1934 по 1937 г. (первая половина), но отправленных складом № 27 в в/ч и военные склады НКО, а всего примерно на сумму 1 500 000 рублей» (Слідча справа Трахтенберга З. М. 1938, арк. 92).

Що стосується ціни «переремонта» – на той час 76-мм полкові постріли коштували від 97,27 до 173,83 карбованців за штуку; 76-мм дивізійні – від 88,53 до 164,33 крб.; 122-мм гаубичні – від 196,58 до 245,66 крб.; 152-мм гаубичні зразку 09/30 року – від 276,54 до 472 крб. за штуку. Тобто півтора мільйони карбованців рівнозначні 15 000 пострілам до полкової гармати. Це місячна витрата полкових гармат двох стрілецьких дивізій.

«...а.) принял вредительски изготовленные 107-мм заряды к пушке образца 10/30 года в количестве 5983 штуки – все без тесмы на крышке obturatora и выделил все эти заряды в мобзапасы склада.

Новые, заводского снаряжения 1933–34 года 122-мм снаряды перевозил из хранилища № 4 в хранилище № 9 во время дождя, чем достиг их большого оржавления, о чем скрывал до 1937 года, когда при проверке качества и количества боеприпасов этот факт был обнаружен. Эти гранаты были выделены в мобзапас склада, но фактически они без ремонта для стрельбы не годились» (Слідча справа Амчеславського А. А. 1938, арк. 71).

Пояснення: без тасми на кришці зміна заряду пострілу можлива, але потребує втричі більшого часу, ніж за нормативом. Іржаві снаряди, що лежать три роки в сховищі, коментарів не потребують.

Виписки з актів перевірки:

«76-мм патроны к полевой пушке обр. 02 года собраны мастерской склада и приняты отделом хранения также вредительски.

А) перекося патронов до 30 % (не проходят в поверочную камеру) ... 76 мм шрапнель к пушке обр. 02 и 02/30 г., складская 2 партия, 1936 года – оказались с окислением гильзы в местах подкладок 65%.

Не заходит в поверочную камеру 14% ...76-мм шрапнели к пушкам обр.1902 и 02/30 года складская 3 партия 1936 года:

1. Окисление гильз 57%
2. Не заходит в поверочную камеру 9%.
3. Ржавое очко 11%
4. Ржавая гайка втулки 15%

...76-мм шрапнели к пушкам обр.1902 и 02-30 года складская 11 партия 1936 года...

2. Окисление гильз 47%
3. Не заходит в поверочную камеру 9%.

Гранаты к пушке полковой системы обр. 1927 года сборки мастерской – май 1937 года имеется 26% не входящих в камеру» (Слідча справа Трахтенберга З. М. 1938, арк. 99).

Тобто, в середньому десята частина пострілів зібрана з порушенням їх геометрії, а окислення гільз та іржавіння – це показник неякісного складання та зберігання. Це не єдині зазначені дефекти, аналогічних випадків виявлялося досить багато, що в підсумку могло призвести до трагічних наслідків.

Так, невходження в перевірочну камеру позначає невідповідність геометрії снаряда зразку. Якщо стріляти ним з гармати, то можливий розрив її ствола із загибеллю розрахунку. Французька артилерія від цього втратила в Першу світову війну до 6 000 гармат – снаряди випуску 1915 р. були більше діаметром, ніж потрібно. Крім прямих втрат від розриву стволів, це породжувало панічні настрої в артилеристів.

Іржа на різьбі в очку під детонатор, про яку регулярно згадували, підлягає обов'язковій очистці. Якщо зберігати постріли з порушеннями, то очищення одного і того ж снаряда потрібно робити кілька разів. А на це необхідні нові витрати.

Слід зазначити, що зазвичай огляд великих партій майна проводиться вибіркоким оглядом їх невеликої частини. Якщо недоліки в оглянутій партії невеликі, то приймалося все. Під час одного з оглядів у 1931 р. на Балаклійському складі № 29 у 76-мм шрапнелі до полкових гармат виявлено скло і пісок замість пороху.

СЕКЦІЯ 4

Через це склад мали переглянути і виправити 178 656 пострілів, випущених у зазначений час (Слідча справа Попова І. М. 1937, арк. 18–19).

Отже, виявлене масове псування тисяч пострілів внаслідок неякісного ремонту і зберігання.

На більшості складів відзначається відсутність належного обліку та контролю за наявністю і зберіганням, а також пересилання боєприпасів, наприклад:

1. Численні засилання і недосилання. Так, артсклад № 27 відправив 540 детонаторів РГ-6 у військову частину, яка їх не замовляла (Слідча справа Трахтенберга З. М. 1938, арк. 100).

Всього на рік відбувалося 20–26 випадків засилання і недосилання майна з вини складу № 27. Одна з партій боєприпасів (вагон) відправлена складом № 72 замість Дніпропетровська до Маріуполя. Це – додаткові транспортні витрати на перевезення і повернення вантажу. Із засиланням і недосиланням траплялися і більш складні речі. Наприклад, засиляли 45-мм навчальні бронебійні снаряди (4) замість 45-мм бойових осколкових (2) (Слідча справа Трахтенберга З. М. 1938, арк. 116).

Оскільки чотири засланих постріли – це неповний ящик, а по одному снаряду не відправляли, то виникає думка: чи не зберігалися в одному ящику два різних типи пострілів, та ще й один бойовий, а один навчальний? Це знову змушує думати про порядок або його відсутність.

2. Для ліквідації безладу в зберіганні на складі № 27 за 1937 р. проведені ЧОТИРИ (виділено авт.) повних перегляди всього складського майна (не менше мільйона одиниць – С. С., В. С.). У результаті вдалося в основному відновити контроль над оборотом боєприпасів, але залишилися «білі плями», на кшталт відсутніх 14 000 протигазів. При цьому 20 вагонів боєприпасів були списані, як відсутні (Слідча справа Трахтенберга З. М. 1938, арк. 90). Були і знахідки:

«Дистанционные трубки 5 партии карт. № 242 числятся в хранилище и налицо 1 408, а в оперотделе совершенно не проведено и документа не нашли» (Слідча справа Трахтенберга З. М. 1938, арк. 100).

3. Незавжаючи на заборону, працівники складів використовували порох, заборонений до застосування через певні дефекти. Склад № 27 використовував американський порох СП більш, ніж у 20 тисячах пострілів. І небезпечний у застосуванні порох був закладений у мобілізаційний запас. Те саме відбувалося на складі № 27 з пострілами до 37-мм гармат, спорядженими небезпечним порохом, який раніше вимагали знищити (Слідча справа Трахтенберга З. М. 1938, арк. 100).

4. Порушення правил зберігання майна різних категорій в одному сховищі. Небезпечні постріли до 37-мм гармат (4 або 5 категорія зберігання майна) знаходилися разом з придатними снарядами 1 і 2 категорії зберігання. (Слідча справа Трахтенберга З. М. 1938, арк. 100). У випадку їх вибуху і пожежі могли спалахнути і вибухнути більш потужні і повноцінні снаряди.

Подібна ситуація склалася і на складі № 72 з такими самими небезпечними для зберігання 37-мм пострілами до гармат Маклена.

Розташування сховищ хімічних боєприпасів у великих містах поблизу від населення.

Все це наражало на ризик виникнення пожеж і вибухів великої кількості боєприпасів. І таке відбувалося не тільки у Бресті, Казані й Чапаєвську, але і в практиці зазначених складів. У 1925 р. на складі в Кременчуці сталася пожежа сховища пороху (Слідча справа Амчславського А. А. 1938, арк. 71–78). За невідтвердженими даними, горів стрічковий порох до морських гармат.

Окремо слід зупинитися на зберіганні хімічних боєприпасів на складах, що знаходилися в житловій забудові. Нагадаємо, що склад № 72 ще у 1920 р. не могли розбудувати через близькість житлової забудови. Склад № 27 у Кременчуці межував з територією міської лікарні.

На жаль, через режим секретності, що існував на той час, відомості про хімічну зброю на складах неповні.

Полтавський склад № 72.

У 1920 р. там було 266 77-мм німецьких хімічних шрапнелей і сім хімічних гранат. Швидше за все, ці боєприпаси були залишені німецькою армією, що відступала з України у 1918 р. (Доповідні записки... 1920, арк. 17).

Наприкінці 1920 р., після ліквідації врангелівського фронту, Полтавський склад повинен був звільнити складські приміщення для прийому трофейних хімічних боєприпасів. Оскільки зробити це не вдалося, вказівку переадресували Селещанському артскладу, що мав звільнити вісім бараків для прийому хімічних боєприпасів з Криму (Доповідні записки... 1920, арк. 43).

У справах заарештованих працівників складу № 72 вказано, що одне з сховищ на той час використовували під хімічні боєприпаси. Зберігання боєприпасів у місті заарештований визнав одним із проявів антирадянської змови через його небезпеку для жителів.

Кременчуцький склад № 27

Еволюція фортифікації ХІХ–ХХ ст.

Є свідчення звинуваченого Галайди про те, що інтендант 3 рангу Белов зі своїм співробітником викопали зариті в землю 8-кілограмові хімічні авіабомби з ОР, що протікали (їх так утилізували) і взяли проби речовини з метою передачі по шпигунській лінії. ОР в авіабомбі позначалася, як Рецепт-6 (ні Белов, ні Галайда не знали, що це таке). Сам епізод викликає ряд сумнівів. Швидше за все, він був придуманий для звинувачення Белова (Слідча справа Галайди П. О. 1938, арк. 100).

Але про існування авіабомб з речовиною Р-6 доглядач сховища Галайда міг знати. Шифром Р-6 у РСЧА позначався іприт. Тобто, під час вибуху на складі інших сховищ, цілі або пошкоджені бомби з цією ОР могли потрапити в житлову забудову або стати об'єктом уваги громадян.

Приклад цьому був. У 1918 р. при наступі німців був підірваний артилерійський склад у с. Карлівка Полтавської губернії. При його прибиранні у 1920 р. зібрано 21 132 непридатних боєприпасів (Доповідні записки... 1920, арк. 55). Але навіть непридатний до стрільби боєприпас може вбити того, хто з ним поруч. У тій же Карлівці один чоловік підірвався у 1927 р., розбираючи не прибораний раніше боєприпас для отримання кольорових металів. Йому відірвало обидві руки і вибило одне око. У разі стійкого ОР небезпечний навіть випадковий контакт людини з корпусом боєприпасу або його осколком.

Балаклійський склад № 29

Є лише дані про ремонт хімічних боєприпасів, запозичені зі справи Попова. Згідно з ними, проведено ремонт 40316 одиниць (Слідча справа Попова І. М., 1937, арк. 22, 26), при чому план виконаний на 145,28%; крім того, проведено патронування хімснарядів у кількості 900 штук (Слідча справа Попова І. М., 1937, арк. 22, 27). Визначити вид і характеристики даних снарядів або боєприпасів по документам неможливо.

Що стосується питання про боездатність частин РСЧА, що базувалися на території УРСР, то можна відзначити такі моменти. В результаті особливостей діяльності артскладів № 27 і 72, округом втрачено або вимагає відновлення або заміни:

- протигазів 14000 штук (практично всі протигазу на дивізію військового часу);

Артилерії – зіпсовано:

- 114-мм гаубиць – 36 (3 дивізійних комплекти);
- 37-мм гармат – 36;
- 45-мм гармат – 72 (комплект на 4 стрілецькі дивізії);
- зарядних ящиків – 202 ходи (Слідча справа Михайлова Г. Г. 1937, арк. 45, 60).

Втрати і пошкодження артпострілів:

- 107-мм постріли без тасьми на обтюраторі – 5983 шт. (місячна витрата на 30 таких знарядь) (Слідча справа Трахтенберга З. М. 1938, арк. 99);

- 76-мм боєприпаси, прийняті від майстерні, якою керував Трахтенберг, близько 500 тисяч штук, з них близько 200000 непридатних (4-місячний запас 76-мм пострілів для округу становив 622 тисячі штук. Витрата ж 76-мм пострілів за 3 місяці боїв на Халхін-Голі склала 243 тис. штук) (Слідча справа Амчеславского А. А. 1938, арк. 71);

- 76-мм полкові постріли з небезпечним порохом С.П. – 20 000 штук (місячний запас на 50 знарядь) (Слідча справа Кузьміна А. Ф. 1937, арк. 9);

- 152-мм гранати сталістого чавуну – 8500 штук, що зберігалися в таких умовах, що вони піддавалися корозії цілий рік (місячний запас на 27 гаубиць) (Слідча справа Амчеславского А. А. 1938, арк. 71);

- у 1936 р. випущено близько 30 тисяч 76-мм шрапнелей з явним браком (невідомо, чи входять вони в перераховані вище 500 тисяч);

- комплектація 20 000 шрапнельних патронів трубками, виготовленими до 1920 р. (місячний запас для 50 гармат); також неправильна комплектація 122-мм пострілів у кількості 12 700 штук (місячний запас для 57 гаубиць);

- 2 180 запалювальних снарядів скомплектовані без заряду (Слідча справа Кузьміна А. Ф. 1937, арк. 51);

- 25 000 пострілів до 37-мм гармат Розенберга, негідні через неправильну комплектацію, що не входили в перевірочну камеру (місячний запас приблизно для 100 штук гармат) (Слідча справа Трахтенберга З. М. 1938, арк. 100);

- 12 500 152-мм пострілів з неправильним клеймом дати випуску. Внаслідок цього, вони підлягають огляду пізніше, ніж треба, що може призвести до їх псування (місячний комплект для 41 гаубиці) (Слідча справа Фостій Ф. Д. 1938, арк. 83);

- відправлення до 22 мехбригади 45-мм пострілів зі снарядом «под взрыватель КТ-1 старого чертежа без дополнительных детонаторов, т. е. некомплектных по наряду ОАС КВО за номером № Р810 от 28.01.1937 г. командиру 22 мех. бригады» (некомплектні постріли не придатні для використання до виправлення браку) (Слідча справа Трахтенберга З. М. 1938, арк. 103);

СЕКЦІЯ 4

- комплектація 1 417 штук 152-мм гранат з додатковим детонатором, вкладеним так, що утворилася велика повітряна пробка детонатора. Це небезпечно тим, що ВР у снарядах не детонує (місячний комплект для 20 гармат) (Слідча справа Фостій Ф. Д. 1938, арк. 81);

- 1 408 дистанційних трубок, що зберігаються в сховищі, але фактично на обліку не перебувають (місячна витрата на 2–3 гармати в залежності від калібру) (Слідча справа Трахтенберга З. М. 1938, арк. 100);

- 9 000 114-мм пострілів зберігалися просто неба 7 місяців і тільки завдяки сухому літу не постраждали. Але інші 35 вагонів з такими ж пострілами при тих же умовах зберігання виявилися підмоченими;

- ремонт 5 000 штук 114-мм снарядів був проведений з порушеннями, що вплинуло на придатність гранат;

- при заміні англійських детонаторів на радянські у 25 000 114-мм гранат останні виявилися легше на 300–400 г, але зміна їх ваги не була позначена спеціальними позначками на корпусах, що було необхідно зробити, оскільки балістика снарядів змінилася (114 місячних боєкомплектів до гаубиць) (Слідча справа Михайлова Г. Г. 1937, арк. 13, 44).

Кількість таких порушень численна і не наводиться повністю через обмеження обсягу статті.

Крім того, 114-мм гаубиці відправлялися, згідно зі слідчими справами, кудись за спеціальним нарядом. Як ми зараз знаємо, пунктом призначення була Іспанія. І ось туди були відправлені гаубиці, що довгий час іржавіли просто неба, та снаряди з невірними знаками вагових відхилень на корпусі. Автори припускають, що результат служби цих гаубиць у республіканській армії був не той, який від них очікували. Артсклад зробив все для створення негативного враження про себе та армію на міжнародному рівні.

Таким чином, результати діяльності складів серйозно впливали на боєздатність військ округу. Існування артилерійських складів з такими порушеннями безпеки являє собою як би міну уповільненої дії, готову вибухнути в будь-який момент. Можливо, це і обумовило активність НКВС і арешти на складах.

Згідно зі свідченнями колишнього начскладу № 27 Булгакова: «Я должен пояснить следствию, что после доклада Киселеву о состоянии склада № 27, в тот же день я был приглашен на узкое совещание начартскладов, проводимое Якиром».

На цій нараді були присутні 9 осіб, у тому числі 5 начальників складів (Слідча справа Трахтенберга З. М. 1938, арк. 73).

Доля їх була такою:

Якір Й. Е. – розстріляний 12.06.1937 р., Амелін М. П. – розстріляний 8.09.1937 р., Бобров М. М. – розстріляний 9.09.1937 р., Кисельов Є. Я. – розстріляний 10.09.1937 р., Бабанський М. Е. – розстріляний 1.07.1937 р., Петрунін О. Н. – розстріляний 13.07.1937 р., Кіскін І. Г. – розстріляний 18.10.1937 р., Царьков М. П. – розстріляний 06.10.1937 р., Булгаков Н. І. – розстріляний 23.01.1938 р.

Логічна послідовність дій НКВС тут така, що першим був заарештований Якір. Згідно з його свідченнями про участь у змові, в першу чергу, повинні бути заарештовані військовослужбовці з управління Округу і командири його з'єднань. Начальники артскладів, що носили звання майор-інтендант другого рангу, не мали бути першочерговими об'єктами уваги слідства. Але перші розстріли їх відбулися вже через місяць після страти Якіра. Арешт всіх начальників артскладів ще влітку (його уникнув тільки Булгаков, переведений у Привольський Округ) обумовлений, швидше за все, тим, що була отримана інформація про можливі і заплановані вибухи та пожежі на складах.

Аналізуючи документи про діяльність артскладів, можна помітити дисбаланс між необхідними умовами зберігання і тими, що були насправді. Але припинення фінансування не було, на складах велися будівельно-монтажні роботи, переобладнання приміщень тощо. Можливо, мали місце нецільове використання коштів і економічні прорахунки при складанні кошторисів, але для надійних висновків про це поки недостатньо матеріалу.

Отже, при спробі визначити ступінь впливу репресій на ефективність функціонування артилерійських складів, слід зробити дещо парадоксальний висновок про те, що відсторонення від служби репресованих військовослужбовців позитивно вплинуло на роботу артскладів, порядок в обліку та інші аспекти.

Проте, простежується закономірність в тому, що в діяльності артскладів часом настільки забувається техніка безпеки, що це призводить до тяжких наслідків. Важливим аспектом при ретроспективному розгляді причин цих порушень на артилерійських складах є психологія їх співробітників. Кожного дня, працюючи з небезпечними вантажами, співробітники втрачають почуття небезпеки, і різного роду дрібні порушення, які не закінчуються особливо тяжкими наслідками, відчуються ними як щось звичайне. Подібне трапляється в різних сферах діяльності (медицині, будівництві, атомній енергетиці тощо) – найчастіше практика, що дозволяє «невеликі» порушення правил, призводить до масштабних трагічних наслідків.

Отже:

1. Діяльність артилерійських складів № 27 і 72 прямо загрожувала безпеці населення через численні порушення техніки безпеки.
2. Вона ж відчутно знижувала боєздатність військ округу через загрозу вибухів і пожеж, неякісного зберігання та ремонту, і проблем з обліком діяльності.
3. Діяльність артскладу № 72 мала і негативний міжнародний резонанс.
4. При організації роботи сучасних місць зберігання боеприпасів слід враховувати не тільки питання матеріального плану, а й психологічні, про що було відмічено в статті.

Розширення географічних рамок і залучення нового масиву джерел дасть можливість більш широко висвітлити дану проблему.

Література

Доповідні записки про технічний стан і протипожежне обладнання складів військового майна. 1920. Державний архів Полтавської області, ф. Р-1864, оп. 7, спр. 9.

Слідча справа Амчеславського А. А. 1938. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 4163.

Слідча справа Галайди П. О. 1938. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 4137.

Слідча справа Кузьміна А. Ф. 1937. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 5364.

Слідча справа Михайлова Г. Г. 1937. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 4577.

Слідча справа Попова І. М. 1937. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 7875.

Слідча справа Трахтенберга З. М. 1938. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 12045.

Слідча справа Фостій Ф. Д. 1938. Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 105814.

The article examines the influence of the repressions of 1937-38 on the combat capability of the Red Army from the point of view of the activities of artillery depots for the conservation, repair and supply of ammunition to the troops in peacetime. The authors deliberately distanced themselves from political accusations against the arrested and convicted warehouse workers, considering only technical violations.

Numerous systemic violations that negatively affect the combat effectiveness of troops and cause significant material damage have been identified. For example, it was revealed that the workshop of warehouse № 27 produced about 200 thousand completely unusable 76 mm shots, which is comparable to the consumption of such shots for 3 months of battles on Khalkhin Gol (243 thousand). The authors made an attempt to explain the violations by the peculiarities of the psychology of warehouse workers, who work with explosives every day and gradually get used to the danger. The habit can turn into a constant neglect of safety measures – «what happens, that cannot be avoided». As a result, most of the ammunition storage facilities of the artillery warehouse № 72 did not have protection from lightning for years, since some of the lightning rods were removed to be replaced by another lightning rod system, but the installation of new ones was not carried out and was not carried out.

An interesting fact was revealed of the negative influence of the disorder in warehouse № 72 on the supply of weapons to Republican Spain. when the warehouse allowed long-term storage of 114mm howitzers not sheltered from atmospheric precipitation, and neglected to change the weight marks on the shells when replacing the fuses with lighter ones.

Regarding the safety of the population, it should be said that the existence of artillery warehouses what are essentially a residential buildings can be traced in warehouse № 72 since 1920, when dismantle it, but the warehouse existed until the turn of the 1970s-80s, while on a site that was already cramped back in 1920 new buildings were built. At the same time, the gaps between them were reduced to 20-40 meters, which violated safety standards. The authors also revealed the storage of chemical ammunition in warehouses among residential buildings (warehouses № 72 and 27, the latter bordered on the city hospital № 1 of the city of Kremenchug.

Keywords: *Repression in the Red Army, artillery depots. chemical ammunition, safety violations, hazard to the public. psychology of workers' warehouses.*

ПОВОЄННІ РАДЯНСЬКІ ТАНКОВІ ВОГНЕВІ ТОЧКИ

Після закінчення Другої світової війни в Радянському Союзі на підставі досвіду бойових дій були розроблені і зведені бойові споруди з використанням як танків, так і танкових башт. До появи керованих протитанкових ракет такі бойові споруди, які отримали найменування танкових вогневих точок (скорочено ТВТ, російською ТОТ), були, через малі розміри танкової башти, що виступає над поверхнею землі, дуже непростою ціллю для артилерії і танків противника. У той же час вони забезпечували, на відміну від казематних установок, можливість ведення артилерійського і кулеметного вогню не тільки в досить вузькому секторі, а в разі потреби і ведення кругового вогню. У статті на основі діючих в свій час настанов зі зведення та експлуатації довгочасних споруд розглянуті типи і улаштування танкових вогневих точок.

Ключові слова: довгочасна фортифікація, укріплені райони, танк, танкова башта, танкова вогнева точка.

Довгочасні споруди, зведені в Радянському Союзі після закінчення Другої світової війни, опинилися в науково-популярній літературі в тіні тих споруд, що були зведені до початку війни і під час неї. Серед післявоєнних типів споруд чималий інтерес представляють такі, в яких в якості вогневих точок використовувалися танки або їх башти. Зведення подібних споруд дозволяло забезпечити в разі необхідності круговий обстріл, а розробка таких вогневих точок зі збірних елементів дозволяла швидко зміцнити місцевість спорудами, які були здатні вести артилерійський і кулеметний вогонь. Довгий час подібні споруди знаходилися в складі діючих укріплених районів (УР) і публікація матеріалів про них була просто неможлива. Ситуація почала змінюватися з кінця 1980-х років, коли укріплені райони почали спочатку скорочуватися, а пізніше і взагалі виводиться зі складу збройних сил. Така ситуація не влаштовувала частину військових і з приводу призначення УР, їх облаштування і типів споруд, необхідних для них, розгорнулася дискусія на сторінках журналу «Військовий вісник». У статтях, опублікованих в ході цієї дискусії, серед інших, говорилося і про танкові вогневі точки.

У журналі «Військовий вісник» № 7 за 1992 р. у статті В. Бахарева «Укріплені райони. Уроки і висновки» дається саме загальний опис будови ТВТ з танковою баштою, стан таких споруд на 1992 р., а також пропонувані методи посилення УР з використанням транспортабельних і збірних споруд з новим озброєнням. Також для посилення УР пропонувалося використовувати танки в якості рухомих вогневих точок. Зверталася увага й на необхідність підготовки спеціальних підрозділів, з яких буде формуватися гарнізон укріплення. Стаття проілюстрована тільки фото ТВТ з баштою ранньої моделі танка Т-54 (випуску 1947–1948 рр.).

У статті О. Адамовича і М. Нікітіна «У взаємодії з підрозділами УР» (журнал «Військовий вісник» № 10 за 1992 р.) на основі проведених на Далекому Сході навчань розглядається питання взаємодії польових частин і підрозділів УР, в т. ч. використання груп танків або БМП в якості рухомих вогневих точок як на передньому краї, так і в глибині оборони. У статті наведено схему побудови оборони мотострілецького батальйону з танковою ротою на згаданих навчаннях.

В цьому ж журналі в статті Ю. Шлика «Укріплення райони. Уроки і висновки (продовжуємо тему)» ставиться питання про переозброєння ТВТ з баштами танків Т-44, Т-54, ІС-4 сучасними на той момент баштами танків, які знищувалися згідно договору про скорочення озброєнь.

Незважаючи на висловлені в зазначених статтях ідеї про необхідність збереження в збройних силах укріплених районів, доля їх до недавнього часу складалася інакше. Вони були ліквідовані, а їх споруди стали доступні дослідникам фортифікації, що призвело до появи низки статей про них і їхні споруди, в т. ч. і про ТВТ.

У польському журналі «Nowa Technika Wojskowa» № 6 за 1998 р. у статті Януша Магнуского (Janusz Magnuski) «Sowiecki czołg cieżki IS-4 (obiekt 701)» тільки зазначено, що танки ІС-4 використовувалися в якості закопаних нерухомих вогневих точок. У статті наведено лише вертикальний перетин вогневої точки з використанням танка ІС-4 з «Військових фортифікаційних споруд» 1984 р. видання без плану споруди.

Хороша робота, присвячена вогневої точки з артилерійською установкою АДФС (артилерійська установка, розроблена для фортифікаційних споруд на базі башти важкого танка ІС-4), опублікована в польському журналі «Nowa Technika Wojskowa» № 5 за 2002 р. Її автор відомий польський дослідник фортифікації

Богуслав Пежик (Boguslaw Perzyk) в статті «Karelski Rejon Umocniony – fortyfikacje nieznanne» розповідає про історію Карельського УР і типах оборонних споруд зведених в ньому. Значна частина статті присвячена опису оглянутої автором ТВТ з установкою АДФС. У статті проводиться професійний розбір цієї споруди, наведені план і вертикальний перетин, виконані автором, а також фотографії башти і внутрішнього обладнання цієї ТВТ.

Темі танкових вогневих точок присвячені також 2 статті О. Ардашева в журналі «Техніка молоді» за 2009 р. В № 3 в статті «Танки – доти» висвітлюється загальна історія застосування танків та їх башт в фортифікації, не тільки в СРСР, але також у Франції і Німеччині. Радянські повоєнні ТВТ в статті представлені тільки загальним описом ТВТ з використанням танків ІС різних моделей в якості нерухомих вогневих точок. В якості ілюстрацій наведені малюнки танків МС-1, переозброєних 45-мм гарматами і встановлених в якості вогневих точок, а також вертикальним розрізом ТВТ з використанням танка ІС-4, тим же самим, що і в згаданій вище статті Януша Магнусского. У статті «Танкобаштовий ДОТ» (ТМ № 4) також розповідається про історію створення ТВТ в СРСР і Німеччині, проте в ній вже більше уваги приділено загальному опису влаштування подібних споруд, в тому числі і післявоєнних радянських ТВТ. Правда, в цьому описі присутні деякі перебільшення. Стаття проілюстрована малюнками радянської передвоєнної вогневої точки з баштою танка Т-26 і німецькою вогневою точкою з фортифікаційною версією башти танка «Пантера», встановленої на дерев'яному зрубі.

У журналі «Озброєння и економіка» № 2 (35) за 2016 р. опублікована стаття А. Б. Шевчука і А. П. Платонова «Фортифікаційна підготовка кордонів Російської держави», в якій міститься цікава інформація про концепції облаштування УР, розроблених в СРСР за період 1960–1990-х рр., а також про розроблені в цей період типи фортифікаційних споруд. В статті в дуже короткій формі дається опис влаштування післявоєнних ТВТ. Цінним є наведена в статті схема побудови оборони опорного пункту кулеметного взводу кулеметно-артилерійського батальйону УР, з показанням розміщення ТВТ в системі оборони опорного пункту.

За винятком статті Богуслава Пежика, згадані роботи дають тільки загальне уявлення про будову радянських повоєнних танкових вогневих точок. Метою цієї статті є надання більш повної інформації про влаштування цих цікавих фортифікаційних споруд.

Бойові дії, що розгорнулися на полях Другої світової війни, привели до стрімкого розвитку різних систем озброєння. Величезний стрибок в своєму розвитку зробили і танкові війська. За роки війни відбулося стрімке зростання їх броньованого захисту, рухомості, вогневої потужності. Великі втрати в танках на полях битв змушували удосконалювати технологію їх виробництва для збільшення їх випуску і здешевлення виробництва. Широке застосування у вітчизняному танкобудуванні отримало виготовлення танкових башт і частин корпусів методом лиття. Хоч литі броньові елементи поступалися по опірності елементам, виготовленим з катаної броні, що змушувало робити їх товщими, але можливості значно диференціювати товщину броньованого захисту при литті, робила цей метод дуже привабливим.

Досить широке застосування в роки війни при обладнанні оборонних рубежів знайшли танки. Вони включалися в систему оборони, для чого відривалися окопи, з яких вони могли вести вогонь по наступаючому противнику. Закопані несправні танки використовувалися як нерухомі вогневі точки і пункти спостереження. Крім того, були розроблені і побудовані вогневі точки з використанням танкових башт. У Радянському Союзі такі споруди були зведені ще в 30-х роках в Мінському і Полоцькому укріплених районах з використанням башт танків Т-26. Однак широкого поширення тоді ця практика не отримала. Перед самим початком Великої Вітчизняної війни в смузі оборони прикордонних УРів в якості додаткових броньових вогневих точок були використані застарілі танки МС-1 (Т-18), переозброєнні 45-мм танковою гарматою або спареними кулеметами. У роки війни в Радянському Союзі в якості броньових вогневих точок також використовувалися закопані танки, які не мали ходу. Крім того, на оборонних рубежах Ленінграда були зведені дерево-земляні та залізобетонні вогневі споруди, оснащені баштами як легких танків, так і танків Т-34 і КВ-1. В окремих випадках знайшли застосування башти танків КВ-2 і експериментальних танків.

З переходом військ Німеччини до оборони, її інженерами-фортифікаторами було розроблено чимало різних типових оборонних споруд, в т. ч. і з використанням танкових башт, як німецьких, так і трофейних танків. Крім того, на основі башти танка Т-V «Пантера» була розроблена більш спрощена модель, призначена для оснащення фортифікаційних споруд. Ця башта встановлювалася як на споруди з монолітного залізобетону, так і використовувалася в вогневих точках, виконаних з броньових і сталевих листів. Ці броньові вогневі точки було можливо великими частинами перевозити до місця установки і швидко монтувати на місці. Також німці використовували в обороні і закопані танки, в яких була несправна ходова частина або двигун.

Весь цей досвід був після війни використаний радянськими фортифікаторами при розробці нових видів фортифікаційних споруд. У післявоєнний період були розроблені типові проекти вогневих споруд, в яких застосовувалися як танкові башти, так і самі танки.

СЕКЦІЯ 4

Для посилення артилерійського озброєння радянських укріплених районів широко використовувалися танки ІС-2, ІС-3 і ІС-4. Вони могли використовуватися як рухомі вогневі точки, займаючи, в разі необхідності, заздалегідь обладнані позиції. При такому варіанті використання танк міг покинути позицію і зайняти іншу, в залежності від розвитку ходу бою. Іншим варіантом було використання танка на такій позиції в якості нерухомої вогневої точки. В такому випадку, після того, як танк заїжджав на позицію, з нього демонтували двигун з трансмісією, а у звільненому моторному відділенні обладналися додаткові стелажі для снарядів. Аналогічні роботи могли бути проведені і заздалегідь, тоді танк доставлявся на місце за допомогою тягача на причепі і встановлювався на позиції краном.

Позиція для танків, які використовувалися за першим варіантом, обладнувалася досить просто. По суті, танк наїжджав зверху на вузький бетонний окоп, влаштований вздовж поздовжньої осі танка (рис. 1). Стінки окопу збиралися із залізобетонних фундаментних блоків, використовуваних в цивільному будівництві, або виготовлялися монолітними з бетону марки 100. Це дозволяло розташовуватися на позиції з меншим хвилюванням щодо природних факторів, а також забезпечувало в разі потреби досить безпечне сполучення з танком при обстрілі.

При використанні танка в якості нерухомої вогневої точки, позиція обладнувалася набагато серйозніше. Для прикладу розглянемо таку споруду для танка ІС-4 («Войсковые фортификационные сооружения 1984, с. 114, 118–121»). Танк встановлювався на основі, аналогічній вищевказаній, однак при цьому його корпус з передньої частини і з боків прикривався стінками з фундаментних блоків або монолітного залізобетону (рис. 2, 3). В результаті під обстріл могла потрапити тільки башта танка, що представляла собою малорозмірну і низько розташовану ціль, яка до того ж мала сильне бронювання. Глибина приміщення, що утворилася під танком від нижнього краю гусениць танка до підлоги становила 135 см при ширині 150 см. Для розміщення боєкомплекту, гарнізону та бензоелектричного агрегату АБ-1 зводилися окремі приміщення з використанням елементів комплексу СБК. Всі частини споруди з'єднані коридорами, також зібраними із залізобетонних елементів комплексу СБК. Ці приміщення розташовувалися на глибині 1 м від поверхні землі, а для підвищення захисних властивостей зверху міг влаштовуватися тюфяк з бутобетону або збірних залізобетонних елементів. Для запобігання заклинювання башти снарядами, осколками і кулями, навколо неї зводився захисний валик з бетону марки 300. В основному секторі ведення вогню влаштовувався бетонний протипиловий тюфяк. Вентиляція приміщення для гарнізону і укриття для боєприпасів була природною, як і приміщення для бензоелектроагрегата (в ньому вона здійснювалася через нещільні двері й витяжну трубу). Вентиляція танка здійснювалася приточним і витяжним вентиляторами башти танка. Приміщення під танком також вентильовалося його вентиляторами, а також через вентиляційну трубу. Для запобігання отруєння порохом газми при веденні вогню розрахунок обов'язково мав користуватися напівмасками ПФС. Оснащення приміщень було досить скромним і складалося тільки з найнеобхіднішого обладнання. Приміщення для гарнізону обладнувалось двоярусними нарами на 2 людини, грубкою ОПП і баком з питною водою, приміщенні для боєкомплекту встановлювалися стелажі для його розміщення і акумуляторна шафа.

Подальший розвиток в Радянському Союзі після війни отримали вогневі споруди, оснащені танковими баштами. Цьому сприяла та обставина, що в роки Другої світової війни вітчизняна танкова промисловість зробила величезний якісний стрибок в своєму розвитку. Завдяки впровадженню нових технологій, оснащенню підприємств відповідним обладнанням, стало можливим виробництво в масовому порядку литих танкових башт для танків різного класу і самого різного броньованого захисту. Були розроблені і зведені вогневі споруди, які оснащувалися баштами середніх танків Т-44 і Т-54 (Т-55), а також баштами, розробленими на основі башти важкого танка ІС-4. Для противника така споруда становила чималу проблему. Оскільки над рівнем землі височіла тільки башта, що представляла собою дуже незначну за розмірами ціль, то вразити її було нелегко. І якщо бронювання башт танків Т-44 вже не повністю відповідало умовам полю бою, то бронювання башт інших танків цілком відповідало вимогам того часу. Найвні в боєкомплекті 85-мм гармати, якими були озброєні башти танків Т-44, підкалібрового снаряда значно підвищувало можливості такої вогневої точки в боротьбі з танками противника. Споруди, оснащені баштами танків Т-54, ІС-3 і ІС-4, могли успішно боротися з будь-якими броньованими цілями противника того часу. Різноманітність типів боєприпасів, що були до гармат зазначених танкових башт, дозволяло вести успішну боротьбу з артилерією і піхотою противника на полі бою, а також вражати його польові укріплення.

Споруди, оснащені танковими баштами, зводилися як з монолітного залізобетону, так і зі збірних залізобетонних елементів. При використанні збірних залізобетонних елементів досягалася велика економія часу на зведення споруди, а також істотна економія коштів, тому що споруда складалася з елементів, що серійно випускалися для цих цілей на комбінатах залізобетонних виробів. При занятті споруди гарнізоном, над ним, в разі необхідності, влаштовувався тюфяк, що підвищувало захисні властивості споруди.

Найбільшого поширення набули вогневі точки з баштами танків Т-44 і Т-54. Товщина броні башти танка Т-44 становила: лоб – 120 мм, борт – 90 мм, корма – 75 мм. Бронювання башти танка Т-54 в передній, найбільш схильною до обстрілу частині, було набагато сильніше і становило у ранніх моделях танка Т-54 180 мм, а у більш пізніх – 200 мм. Товщина борту башти у ранніх моделях була 80 мм, а пізніше її було збільшено до 90 мм. Влаштування таких вогневих точок з часом зазнало деяких змін, в т. ч. і споруд зі збірною залізобетону. Згідно «Керівництва по військовим фортифікаційним спорудам» 1962 р. (с. 86–87), така збірна споруда мала досить обмежений склад найнеобхідніших приміщень. По центру споруди розташовувалося приміщення для стріляних гільз, в даху якого був отвір, що веде в підбаштове приміщення, і який був призначений для скидання стріляних гільз з підбаштового приміщення (рис. 4). По його периметру розташовувалися такі приміщення: вхідний тамбур; укриття для розрахунку; тамбур, обладнаний люком і сходами для доступу розрахунку в підбаштове приміщення; снарядна (склад боєприпасів). У центральній частині, над приміщенням для стріляних гільз розташовувалося підбаштове приміщення. Оскільки воно розташовувалося зверху і могло бути уражено снарядом супротивника, то збиралося з товстих залізобетонних сегментів. Зверху до закладних елементів підбаштового приміщення приварюють підбаштовий лист з погоном для танкової башти. До вхідного тамбуру прилаштовувався коридор (потерна), зібраний із залізобетонних елементів. Цей коридор вів до траншеї чи ходу сполучення. Тут же біля вхідного коридору розташовувалося окреме приміщення для бензоелектроагрегата. Всі приміщення, за винятком приміщення бензоелектроагрегата, обладналися захисними металевими герметичними дверима. У вхідному тамбурі розташовувалась акумуляторна шафа, обладнана витяжкою. З цього тамбура через захисні двері можна було потрапити в приміщення для стріляних гільз і в укриття для розрахунку. Укриття облаштовувалося нарами для відпочинку розрахунку, радіостанцією, фільтровентиляційною установкою і польовою обігрівальною піччю. Приміщення облаштовувалося повітрязабірним пристроєм і димоходом. Через окремі двері з укриття можна було пройти в тамбур, з якого можна було потрапити в снарядну або через люк в перекритті тамбура в підбаштове приміщення. Для кращого захисту при обстрілі над спорудою влаштовували захисний тюфяк. Вентиляція башти здійснювалася подачею в неї свіжого повітря за допомогою баштового вентилятора. У разі необхідності розрахунок міг скористатися напівмасками ПФС, які гофрованими шлангами з'єднувалися з зовнішнім повітрям.

У «Військових фортифікаційних спорудах» 1984 р. (с. 114–117) наведено ще один проект споруди, оснащеної баштами танків Т-44 або Т-54. При зведенні цієї споруди використовувалися елементи РТ, ПТ і ПВ, які серійно виготовлялися на заводах залізобетонних виробів, а також елементи У₂, К₃ і У₄ з комплекту СБК. У цьому проекті вхід прикритий досить довгим прямим сквотником зі збірних залізобетонних елементів (рис. 5, 6). Таке рішення, на відміну від попереднього проекту, набагато краще забезпечувало вхідний коридор і двері тамбура від впливу ударної хвилі при близькому вибуху. У вхідному коридорі (потерні) між сквотником і тамбуром влаштовувалося відгалуження, в якому розміщувався бензоелектроагрегат, відокремлений металевими захисними дверима.

Створене приміщення було обладнано приточно-витяжною системою. У тамбурі, яким закінчувався вхідний коридор, розміщувалося емальоване відро з кришкою для справляння природних потреб гарнізону. Таке використання тамбура змушувало обладнати його витяжкою. Відразу за тамбуром розташовувалося одне з приміщень для гарнізону, обладнане грубкою ОПП. У цьому проекті, на відміну від попереднього, передбачалося два приміщення для гарнізону. Одне призначалося для розміщення обігрівальної грубки, на якій можна було і розігріти їжу, а друге, суміжне, тільки для відпочинку гарнізону. Воно облаштовувалося підвісними нарами ПН, фільтровентиляційним агрегатом ФВА-100/50 і баком для питної води. У приміщенні з грубкою був також вхід в приміщення для стріляних гільз. З приміщення для відпочинку гарнізону можна було пройти в склад боєприпасів. Цей склад був обладнаний стелажми для пострілів до гармати і ящиком для набоїв до кулемета. Наступне приміщення для акумуляторної шафи і електроручного вентилятора ЕРВ-49 з'єднувалось проходом зі складом боєприпасів. Вентилятор ЕРВ-49 служив для видалення газів з акумуляторної шафи і приміщення для стріляних гільз. У перекритті цього приміщення був обладнаний люк, а також змонтовані сходи, що вели до підбаштового приміщення.

Підбаштове приміщення розташовувалося над усіма цими приміщеннями і монтувалось з елементів ЕБі, до настановних частин якого приварювався підбаштовий сталевий лист з погоном для обертання башти. Крім люка для гарнізону, в підлозі підбаштового приміщення був отвір для скидання стріляних гільз до відповідного приміщення. Видалення порохових газів при стрільбі здійснювалося подачею свіжого повітря в башту її вентилятором. Як запасний варіант захисту розрахунку від порохових газів було передбачено використання напівмасок ПФС, які гофрованими трубками з'єднувалися із зовнішнім повітрям. Приміщення вхідного тамбура і бензоелектроагрегата зовні закривалися захисними герметичними металевими дверима ДЗМ. У внутрішніх дверних отворах використовувалися металеві герметичні двері ДГМ. Навколо башти

СЕКЦІЯ 4

зводився залізобетонний бруствер, який прикривав нижню частину башти і захищав її від заклинювання снарядами і осколками. Крім того, він підсилював захисні властивості елементів ЕБ1 підбаштового приміщення при попаданні снарядів. У напрямку основного ведення вогню влаштовувався бетонний протипиловий тюфяк.

Озброєння башт танків Т-44 становила гармата ЗІС-С-53 калібром 85 мм та кулемет ДТ калібром 7,62 мм. Початкова швидкість польоту снаряда становила: у бронебійного БР 365 – 800 м/с, у підкаліберного БР 365П – 1050 м/с. Пробійність броні цієї гармати бронебійним снарядом БР 365 на дистанції 500 м і куті зустрічі 90 градусів становила 115 мм, а на дистанції 1000 м – 102 мм. пробійність броні підкаліберним снарядом БР 365П на дистанції 500 м і куті зустрічі 90 градусів – 140 мм, а на дистанції 1000 м – 110 мм.

Озброєння башт танків Т-54 становила 100-мм гармата Д-10Т і кулемет СГТ калібром 7,62 мм. На більш пізніх моделях (Т-54А) озброєння становили гармата Д-10ТГ, оснащена ежектором для продувки гарматного ствола від порохових газів, і кулемет ПКТ. Початкова швидкість польоту бронебійного снаряду БР 412 становила 897 м/с. пробійність броні снарядом БР 412 становила при куті зустрічі 90 градусів на дистанції 500 м – 195 мм, а на дистанції 1000 м – 185 мм. З 1967 р у боєкомплект гармати входив підкаліберний бронебійний снаряд ЗВМ8, який мав початкову швидкість польоту снаряда 1415 м/с. Пробійність броні цього снаряду на дистанції близько 2000 м і при куті зустрічі 90 градусів складала 290 мм.

Потужне бронювання башти танка ІС-4 (лоб башти 250 мм, борт башти 200 мм, корми 170 мм), і озброєння з 122-мм гармати сприяли розробці на її основі артилерійської установки АДФС, призначеної для озброєння укріплених районів. В інструкціях по фортифікації 1957 р. і 1962 р. наводяться два проекти вогневих точок для таких башт.

Проект 1957 р. являє собою споруду з монолітного залізобетону (Россал 1957, с. 10, 72–74). У цій споруді (рис. 7) є такі приміщення: довгий вхідний коридор-сквозник (в бічній стіні якого розташовувались вхідні двері споруди), що проходить уздовж стіни споруди; два вхідних тамбура; приміщення для радіостанції; склад боеприпасів (снарядна); приміщення фільтровентиляційного обладнання та водопостачання; силова з дизель-електричним агрегатом; приміщення для стріляних гільз і баків технічної води; котельня; приміщення для протипилових фільтрів. Зовні, поряд з дверима вхідного сквозника, біля стіни споруди є прибудова, в якій розташовані радіаторна і вивід вихлопних труб дизель-генератора. На протилежній від входу стороні сквозника була шахта аварійного виходу зі скоб-трапом, а також приміщення для штирової антени. Приміщення для стріляних гільз розташовувалося в кутку споруди. Над ним розміщувалося підбаштове приміщення з встановленою зверху броньованою литою кірасою (барбетом). Кіраса у верхній частині мала кільцевий виступ, який захищав погон башти від пошкоджень кулями і осколками. Зверху через проміжне кільце на кірасу встановлювався баштовий погон. Проміжне кільце завдяки своєму устрою амортизувало вплив ударної хвилі на башту.

Уздовж стіни підбаштового приміщення розміщувалися стелажі для вертикально встановлених боеприпасів 122-мм гармати. Таке розміщення частини боєкомплекту дозволяло дуже швидко відкрити вогонь і вести його певний час. Основна частина боєкомплекту зберігалася в спеціальному приміщенні (снарядної), де снаряди до гармати були укладені на стелажах, а набої до кулемета в ящиках. З першого тамбура (розташованого відразу за вхідними дверима) можна було потрапити в котельню і приміщення протипилових фільтрів. Справжнім центром внутрішньої комунікації споруди був другий тамбур. З нього можна було потрапити в приміщення радіостанції, снарядну, в приміщення з фільтровентиляційним обладнанням і водопостачанням, в приміщення стріляних гільз, а по сходах через люк в покритті – в підбаштове приміщення.

У приміщенні фільтрів розташовувалися вентилятори, що подавали повітря, фільтри, колодязь водопостачання і ручний насос. Також тут були встановлені нари для відпочинку розрахунку. З цього приміщення можна було пройти в силову з встановленим там дизель-електричним агрегатом. Захисні властивості споруд підвищувалися покладеним зверху над ним тюфяком з залізобетону. За його межами був покладений протипиловий шар бетону. Його застосування зменшувало демаскуючий ефект від курави, що здіймалася вгору при пострілі, який через низьке розташування башти був би вельми сильним. До того ж, ця курава, обмежувала можливість спостереження за противником.

Озброєння башти становила 122-мм гармата Д-25ТБ спарена з 12,7 мм кулеметом ДШК. Бронебійний снаряд БР-471Б цієї гармати мав початкову швидкість польоту 781 м/с і на дистанції 500 м при куті зустрічі 90 градусів пробивав броню 155 мм, а на дистанції 1000 м – 145 мм. Як гармата, так і кулемет, були обладнані гільзовідводами, за якими стріляні гільзи потрапляли в приміщення, призначене для них. Башта танка ІС-4 для установки в довгочасних спорудах була модернізована. Верхня частина башти була посилена привареними додатковими броньованими листів сумарною товщиною 45 мм. Був заварений і підсилений додатковим броньовим листом другий люк з боку заряджаючого. Також були проведені наступні роботи – встановлено

підлогу бойового відділення, що оберталася, введено м'яку ізолюючу підкладку, встановлено прилад горизонтального наведення для централізованого управління вогнем, зі стін башти зняті укладки для боеприпасів і ракетниць, були прибрані стопори для башти і гармати.

Проект з інструкції 1962 р. («Руководство по войсковым фортификационным сооружениям» 1962, с. 88–89) – це вже споруда із збірних залізобетонних елементів. У ньому використана та ж артилерійська установка АДФС з броньовий кірасою (барбетом), що і в монолітному спорудженні. Для зведення споруди використувалися ті ж збірні залізобетонні конструкції, що і для споруди з баштами танків Т-44 і Т-54, наведеної в цій же інструкції. Приміщення в споруді в основному розміщувалися по периметру приміщення для стріляних гільз (рис. 8). У споруду вів коридор (потерна) із залізобетонних збірних конструкцій, прикритий на виході прямим сквотником, до якого підходив хід сполучення.

Але прохід цього сквотнику з одного з боків зачинявся жердинами. Тут же, при вході у вхідний коридор розташовувався вивід антени. З боків вхідного коридору розташовувалися – з одного боку приміщення для бензоелектроагрегата, для входу в яке в стіні вхідного коридору було зроблено двері. Напроти, з іншого боку вхідного коридору, розташовувався склад боеприпасів (снарядна). Однак вхід до нього вів вже з другого тамбура споруди. Коридор закінчувався першим тамбуром, в бічних стінах якого знаходилися проходи – з одного боку в акумуляторну, а в стіні навпроти – у другій тамбур. З другого тамбура можна було пройти в снарядну, а також в приміщення для електрообладнання і зв'язку. У другому тамбурі розміщувалися ящики з ЗІП, а також сходи, що вели через люк у стелі в підбаштове приміщення. З приміщення електрообладнання та зв'язку прохід вів у приміщення фільтровентиляційного обладнання.

Всі проходи закривалися металевими захисними герметичними дверима ДЗМ. Снарядна обладнувалася стелажми для снарядів до гармати і ящиками для набоїв до кулемета. У приміщенні для електрообладнання розміщувалися щитки з перемикачами і запобіжниками, радіостанція, а також польова обігрівальна грубка ОПП. У приміщенні для фільтровентиляційного обладнання крім протипилових фільтрів і фільтрів-поглиначів з вентиляторами також розташовувалися нари для відпочинку гарнізону. У приміщенні для стріляних гільз також розташовувалася частина ящиків з ЗІП. Приміщення бензоелектроагрегата було обладнане приточно-витяжною вентиляцією, як і приміщення фільтровентиляційного обладнання. Приміщення електрообладнання мало вивід для димових газів обігрівальної грубки. Також витяжною вентиляцією був обладнаний другий тамбур. Всі ці виводи мали зовні споруди зовнішній дерев'яний короб, внутрішня порожнина якого була засипана піском.

Над приміщенням для стріляних гільз розташовувалося підбаштове приміщення, зібране з потужних залізобетонних секцій. Обладнання цього приміщення і башти було подібне до використаного в споруді з монолітного залізобетону. Також зверху на підбаштовому приміщенні встановлювалася кіраса (барбет) з литої броні з погоном башти. Додатково стик башти з погоном був прикритий бетонним валком, влаштованим у верхній частині підбаштового приміщення. Захисні властивості споруди могли бути підвищені влаштуванням захисного тюфяка із збірних залізобетонних елементів або бутобетону. Також за межами захисного тюфяку влаштовувався протипиловий.

Необхідно відзначити, що танк ІС-4 перебував у виробництві зовсім недовго (з 1947 по 1949 рр.), тому було зроблена дуже обмежена кількість цих танків (219 серійних танків). Саме тому, основними вогневими точками в Радянському Союзі стали споруди, оснащені баштами танків Т-44 і Т-54. Причому, для оснащення таких вогневих точок були використані башти танків Т-54 всіх моделей, починаючи від самих ранніх випусків 1947–1948 рр.

Крім споруд, що знайшли застосування на практиці, на випробувальному полігоні в Нахабіно є цікаві експериментальні споруди. До таких відносяться вогнева точка з Баштою танка Т-44 з металевим підбаштовим відділенням, виконана за зразком німецької металевої вогневої точки з баштою танка Т-V «Пантера». А також вогнева точка з баштою танка ІС-3, що ховається. У небойовому положенні башта знаходилася нижче рівня ґрунту в бетонованій прямокутній виїмці. З двох протилежних сторін у виїмки були бетонні вузькі канавки, в яких містився гарматний ствол башти. За допомогою гідравлічного механізму башта піднімалася над поверхнею землі, після чого з неї робили постріл.

Маскування виступаючих над поверхнею землі башт найчастіше проводилось деформуючим камуфляжним забарвленням (рис. 9). Також передбачений був варіант маскування за допомогою маскувального парасольки-каркаса, закріпленого на башті (рис. 10). Він виготовлявся з металевого дроту діаметром 10 мм і складався зі спиць, закріплених на башті і ободі, що деформує при вигляді зверху форму башти. Між спицями закріплювалися розтяжки з 3-мм дроту. Зверху закріплювався маскувальний килим з основою із металевої сітки. Ствол гармати прикривався тканинним маскувальним килимом. При повороті башти в певну сторону гарматний ствол звільнявся від маскувального килима.

СЕКЦІЯ 4

Подібні танкові вогневі точки були зведені на Далекому Сході, в Закавказзі, в Казахстані (на кордоні з Китаєм), в Карельському УРі. Використання таких вогневих точок дозволило швидко посилити смугу оборони укріплених районів артилерійськими спорудами, які мали великий сектор обстрілу і через свої мали розміри важких для ураження. На малюнку (рис. 11) представлений опорний пункт УРу з використанням танкових вогневих точок і збірних залізобетонних споруд, призначених як для ведення вогню з різних видів озброєння, так і до облаштування укриттів різного призначення. Досить недавно було заявлено про те, що на Курильських островах будуть знову обладнані вогневі точки з використанням танків (або їх башт) сучасних моделей, тобто крапка в історії танкових вогневих точок ще не поставлена.

Література

- Войсковые фортификационные сооружения.* 1984. Москва: Военное издательство
Под редакцией Россал Н. А. *Наставление по эксплуатации долговременных фортификационных сооружений укреплённых районов.* 1957. Москва: Военное издательство
Руководство по войсковым фортификационным сооружениям. 1962. Москва: Военное издательство
Шевчук, А. Б., Платонов, А. П. 2016. Фортификационная подготовка обороны границ Российского государства. *Вооружение и экономика*, 2(35).

Long-term fortifications built in the Soviet Union after the end of World War II were overshadowed in the popular science literature by those constructions that were built before and during the war.

The fortifications which used tank turrets as firing positions are of significant interest among the post-war types of defensive structures. The construction of them made it possible to provide a circular fire. The assembling of such firing positions from prefabricated elements allowed to quickly reinforce the area with structures providing artillery and machine-gun fire. Before the invention of anti-tank guided missiles, such combat structures called tank turret emplacements, were difficult targets for enemy artillery and tanks because of the small size of the tank turret protruding above the ground. At the same time they provided the ability to conduct artillery and machine-gun fire not only in a narrow sector, but also the all-round fire (in contrast to casemate fortifications).

Such tank turret emplacements were built in the Far East, in the Transcaucasus, in Kazakhstan (on the border with China), in the Karelian fortified district. Their use allowed to quickly strengthen the defense zone of the fortified districts with artillery constructions which had a large firing sector and good protection.

For a long time such structures were the part of the active fortified districts and the publication of materials about them was impossible. The situation began to change in the late 1980s when the fortified districts at first were reduced and later were removed from the armed forces. As a result they became available to fortification researchers, which led to the appearance of a number of articles about them and their structures including tank turret emplacements (TTE, ru. TOT).

In the article, based on instructions for the construction and operation of long-term fortifications, the types and arrangement of tank turret emplacements are considered.

Key words: *long-term fortification, fortified district, tank, tank turret, tank turret emplacement (TTE).*

Рис. 1. Танкова вогнева точка з використанням танка ІС-3 на о. Шікотан.
Фото з Інтернету.

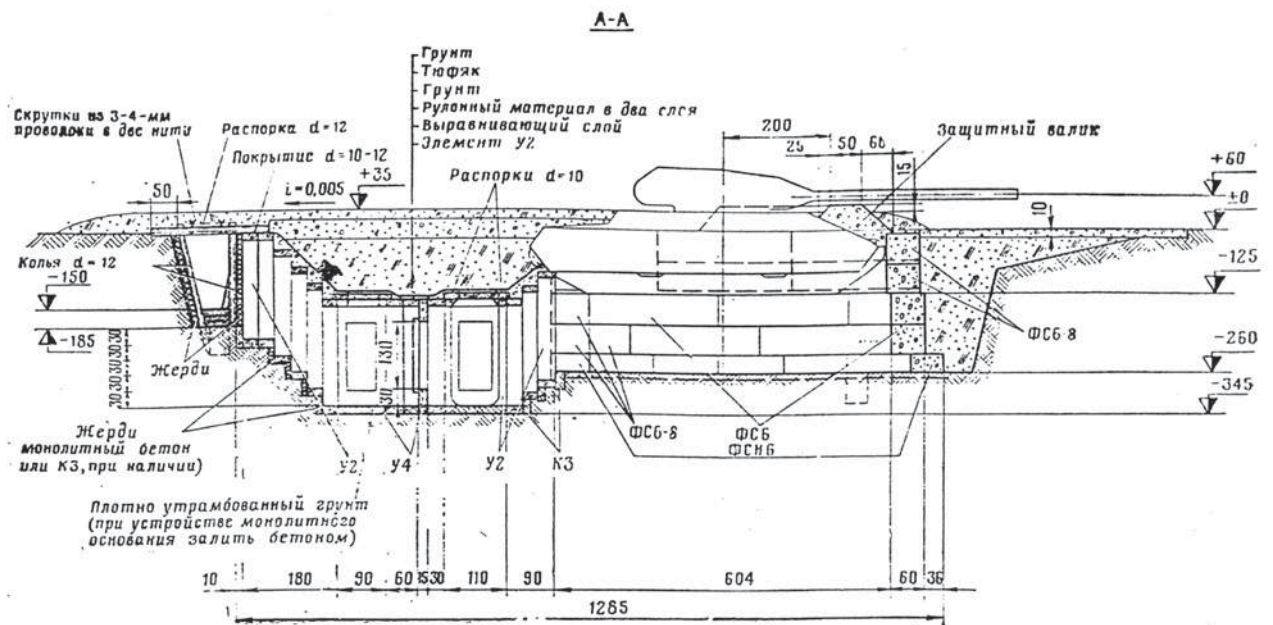

Рис. 2. Креслення танкової вогневої точки з використанням танка ІС-4.
Подовжній розріз (Войсковые фортификационные сооружения. 1984. Москва: Военное издательство).

СЕКЦИЯ 4

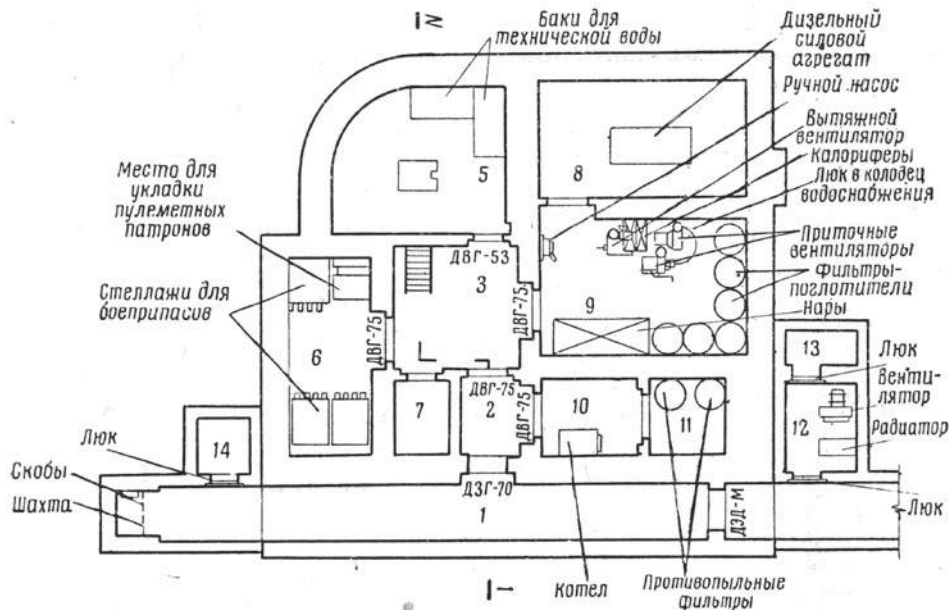
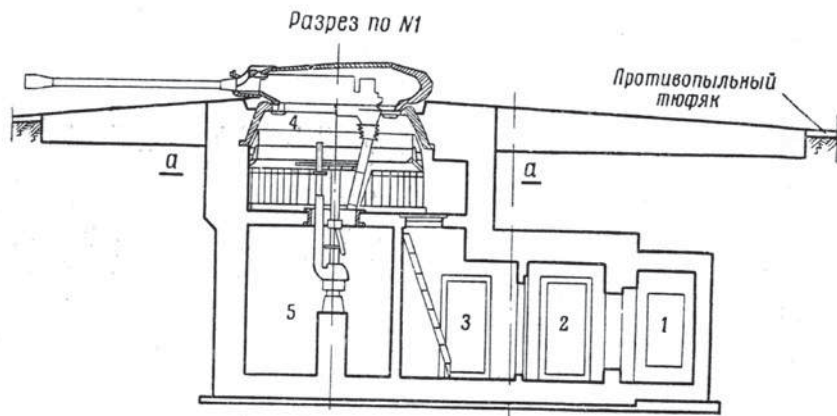

Рис. 6. Артиллерийское сооружение с башенной артиллерийской установкой АДФС:

1 — сквозниковый вход; 2 — первый тамбур; 3 — второй тамбур; 4 — башенное помещение; 5 — помещение для стреляных гильз и баков для технической воды; 6 — снарядная; 7 — помещение радиостанции; 8 — силовая; 9 — помещение фильтровентиляционной и водоснабжения; 10 — помещение котельной; 11 — помещение противопыльных фильтров; 12 — радиаторная; 13 — камера выхлопа от дизеля; 14 — камера для штыревой антенны

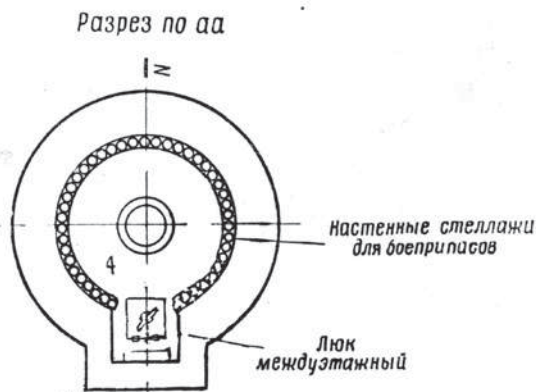

Рис. 7. Споруда з монолітного бетону з баштовою установкою АДФС.
(Под редакцией Россал Н. А. Наставление по эксплуатации долговременных фортификационных сооружений укрепленных районов. 1957. Москва: Военное издательство).

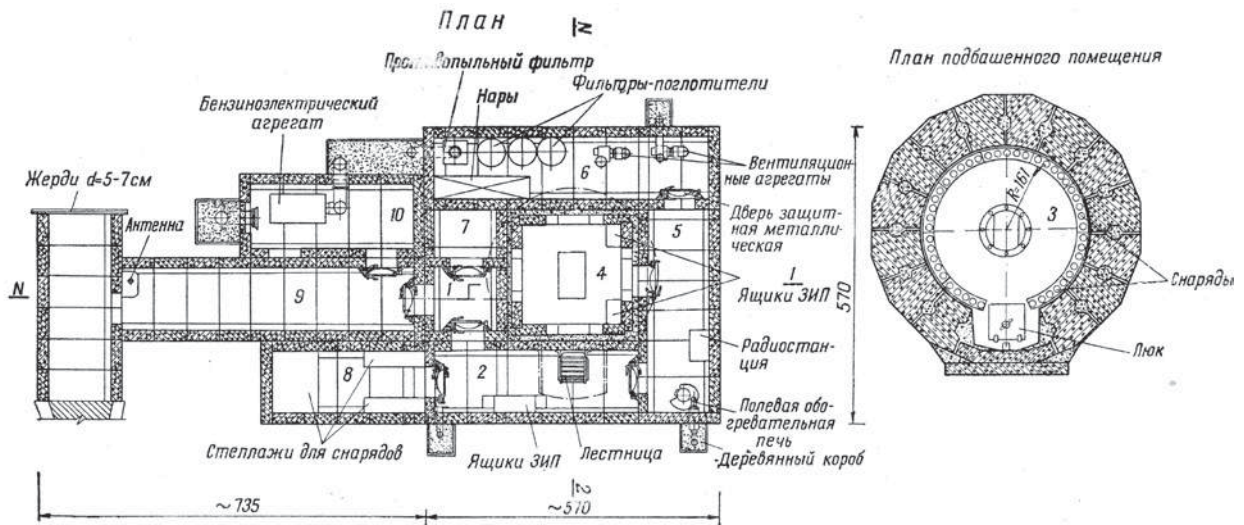

Рис. 78. Сборное железобетонное сооружение с артиллерийской установкой:

1 — 1-й тамбур; 2 — 2-й тамбур; 3 — подбашенное помещение; 4 — помещение для стреляных гильз; 5 — помещение электрооборудования и связи; 6 — фильтровентиляционная; 7 — аккумуляторная; 8 — снарядов; 9 — вход; 10 — силовая.

Объем работ на устройство сооружения требуется 12 маш.-час. (бульдозера, экскаватора, автогрейдера, автокрана) и 1000 чел.-час. (в том числе монтаж 490 чел.-час.); железобетона для сооружения 74 м³, для тьюфака 5 м³, для тьюфака 5 м³.

Примечания: 1. Железобетонный тьюфак можно устроить из кирпича. 2. Внутреннее оборудование на разрезах условно не показано.

Рис. 8. Споруда зі збірних залізобетонних елементів з баштової установкою АДФС. План споруди. (Руководство по войсковым фортификационным сооружениям. 1962. Москва: Военное издательство).

Рис. 9. Приклад деформуючого фарбування башти танкової вогневої точки з вежею танка Т-54. Фото В. Корецького.

СЕКЦІЯ 4

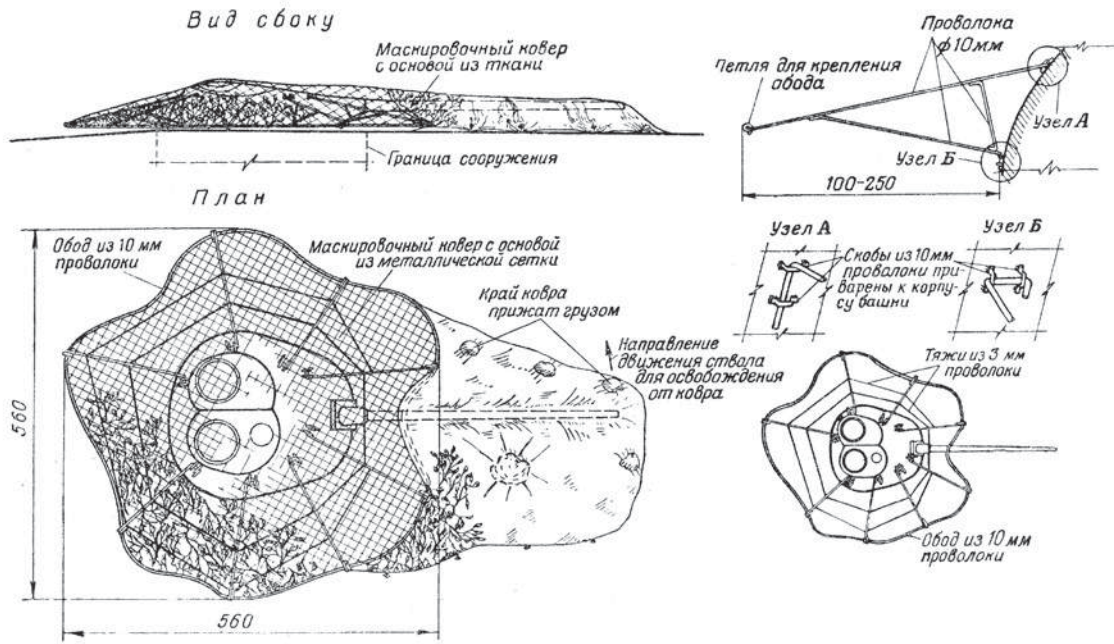

Рис. 85. Маскировка сооружения с танковой башней под неровности рельефа.

На устройство маскировки требуется 100 чел.-час., проволоки $\varnothing 3$ мм 30 пог. м, маскировочного ковра: с основой из металлической сетки 40 м^2 , с основой из ткани 10 м^2 .

Примечания: 1. Маскирующий материал на маскировочных коврах показан частично.
2. Детали устройства маскировочных ковров см. в Наставлении по войсковой маскировке, ч. II, 1956 г.

Рис. 10. Маскування башти танкової вогневої точки за допомогою маскувальної парасольки і маскувального килима. (Руководство по войсковым фортификационным сооружениям. 1962. Москва: Военное издательство).

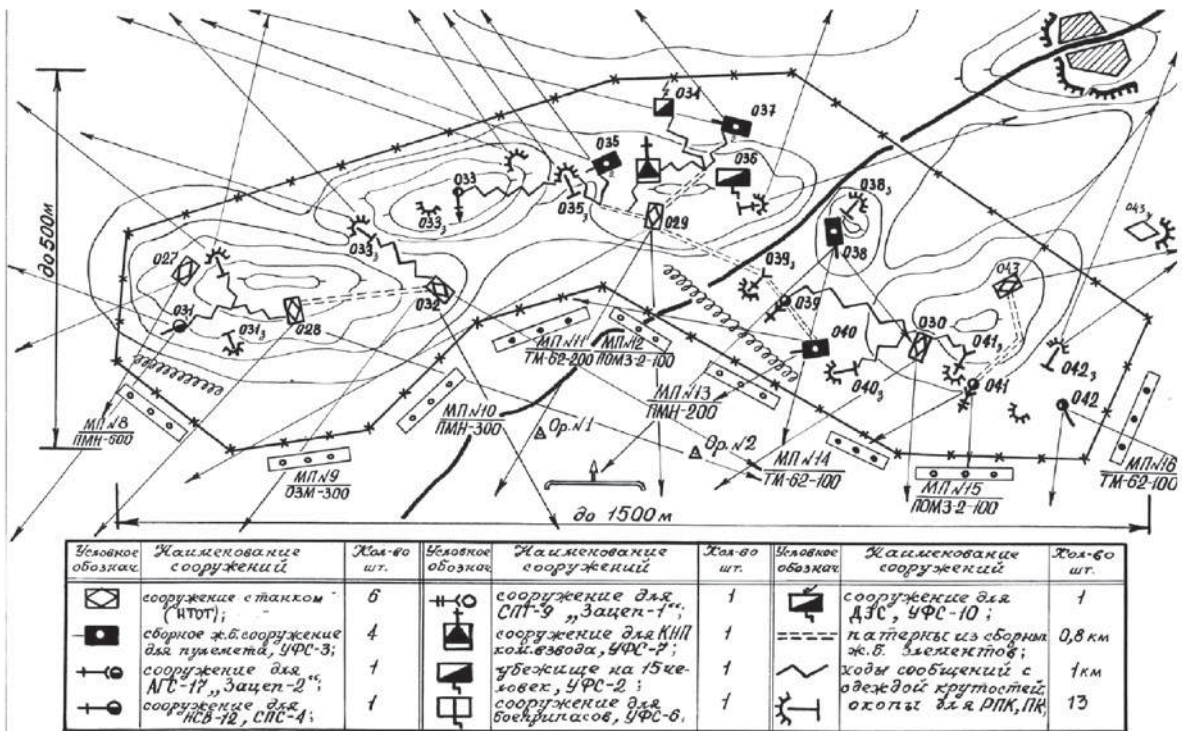

Рисунок 10 – Опорный пункт пулеметного взвода опулаб УР

Рис. п. Розміщення танкових вогневих точок в смузі оборони опорного пункту укріпленого району. (Шевчук, А. Б., Платонов, А. П. 2016. Фортификационная подготовка обороны границы Российского государства. Вооружение и экономика 2(35).

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

УДК 904:528](477.43)

Володимир Захар'єв,
старший науковий співробітник
Відділу охорони пам'яток історії
та культури у Хмельницькій області

Сергій Маярчак,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Відділу охорони пам'яток історії
та культури у Хмельницькій області

Валентин Панчук,
землевпорядник ТОВ «ГЕОЛАБС»

Сергій Шпаковський,
заступник директора з пам'яткоохоронної роботи
Хмельницького обласного науково-методичного
центру культури і мистецтва

ВИНЕСЕННЯ МЕЖ ПАМ'ЯТОК І ОБ'ЄКТІВ АРХЕОЛОГІЇ В НАТУРІ ВІДДІЛОМ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ХОНМЦКІМ У 2020 Р.

У статті висвітлюються результати археологічних досліджень, здійснені працівниками Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області 2020 р. Продовжувалася реалізація Програми винесення меж пам'яток і об'єктів археології області в природі (на місцевості), – загалом цього року було досліджено 15 пунктів.

***Ключові слова:** археологічні об'єкти, археологічна карта, Хмельницька область, дослідження.*

Картографування і документація археологічної спадщини України, зокрема території Хмельницької області, є вкрай актуальною проблематикою, особливо враховуючи формування ринку землі в державі.

Починаючи з 2010 р. Відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області послідовно реалізується Програма винесення меж пам'яток і об'єктів археології Хмельницької області в природі (на місцевості). Про реалізацію її за попередні роки можна отримати інформацію з публікацій (Маярчак 2011; Шпаковський, Маярчак 2012; Захар'єв, Шпаковський 2015 та ін.).

Мета даної публікації – оприлюднення основних результатів реалізації зазначеної Програми у 2020 р. Цього року працівники Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області при Хмельницькому обласному науково-методичному центрі культури і мистецтва (заступник директора з пам'яткоохоронної роботи Центру С. М. Шпаковський, старші наукові співробітники В. А. Захар'єв і С. П. Маярчак), спільно із землевпорядником ТОВ «ГЕОЛАБС» В. В. Панчуком, у рамках Програми дослідили 15 пам'яток і об'єктів області.

Група курганів Давидківці Хмельницького району

Щойно виявлений об'єкт археології (розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.).

Група з тринадцяти курганів розташована в мішаному лісі на підвищеній ділянці рельєфу в ур. Давидковецький ліс, за 450 м на південний схід від західної околиці с. Давидківці й за 50 м на північний захід від колишньої військової частини № 25930 – авіабази 109-ї окремої вертолітної ескадрильї 19 ракетної дивізії.

СЕКЦІЯ 5

Група виявлена 1995 р. С. Ю. Демидко, що тоді констатував наявність 8 курганів (Демидко 1995). У 2000 р. Г. В. Нагачевський виявив додатково 5 курганів (Нагачевський 2000). 2020 р. обстежував С. П. Маярчак (винесення меж об'єкту археології в натурі). Розкопки не проводилися. Кургани переважно розташовані попарно, складені з сірого лісового ґрунту, каміння в насипах не простежується. Насипи задерновані, поросли деревами. На курганах №№ 1, 2, 3 є сліди грабіжницьких шурфів. Охоронний знак відсутній.

Курган № 1. Висота $\approx 1,2$ м. Діаметр ≈ 22 м. Є грабіжницька яма.

Курган № 2. Висота $\approx 0,6$ м. Діаметр ≈ 12 м. Є грабіжницька яма.

Курган № 3. Висота $\approx 1,3$ м. Діаметр ≈ 16 м. Є грабіжницька яма.

Курган № 4. Висота $\approx 0,5$ м. Діаметр ≈ 12 м.

Курган № 5. Висота $\approx 0,5$ м. Діаметр ≈ 12 м.

Курган № 6. Висота $\approx 0,4$ м. Діаметр ≈ 12 м.

Курган № 7. Висота $\approx 0,6$ м. Діаметр ≈ 15 м.

Курган № 8. Висота $\approx 0,5$ м. Діаметр ≈ 12 м.

Курган № 9. Висота $\approx 0,4$ м. Діаметр ≈ 12 м.

Курган № 10. Висота $\approx 0,4$ м. Діаметр ≈ 12 м.

Курган № 11. Висота $\approx 0,5$ м. Діаметр ≈ 15 м.

Курган № 12. Висота $\approx 0,5$ м. Діаметр ≈ 12 м.

Курган № 13. Висота $\approx 0,6$ м. Діаметр ≈ 12 м.

Площа охоронної зони об'єкту археології складає 1,44 га, власне площа об'єкту археології (сукупна площа курганів з об'єднуючими їх ділянками) складає 0,4250 га.

Група курганів Вовковинці (2) Деражнянського району

Пам'ятка археології місцевого значення № 2227 (Рішення Хмельницької облради народних депутатів № 34 від 21.02.1990 р.).

Два кургани розташовані на підвищеній ділянці плато \approx за 3 км на південь від селища, ліворуч польової дороги Вовковинці-Бар, в ур. Могили, за 120 м один від одного. Обидва кургани задерновані, частково поросли кущами. Насипи зроблені з сірого лісового ґрунту, каміння в насипах не фіксується. За своєю морфологією характерні для доби бронзи або раннього заліза.

Курган № 1 (північний). Висота кургану 2–2,5 м, діаметр близько 20 м. За кілька метрів на південний схід від його підніжжя розташована металева опора високовольтної ЛЕП, спорудження якої, очевидно, дещо пошкодило поли кургану з цього боку. Крім того, середню частину кургану знівельовано по лінії північ-південь траншеєю (завширшки 3–4 м) до рівня поля навколо нього.

Курган № 2 (південний). Висота близько 2 м, діаметр – близько 20 м. Зі східного й західного боків поли кургану зрізані оранкою до рівня сучасного поля, через що він набув витягнутих обрисів по лінії північ-південь.

Могильник введений у науковий обіг на рубежі XIX–XX ст., обстежували: 1986 р. В. І. Якубовський (Якубовський 1986), 2020 р. В. А. Захар'єв, С. П. Маярчак і С. М. Шпаковський (винесення меж пам'ятки археології в натурі). Розкопки не проводилися. Охоронний знак відсутній.

«Курган» Васківці Ізяславського району

Пам'ятка археології місцевого значення № 2189 (розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.).

Об'єкт, інтерпретований як курган, введений у науковий обіг В. Б. Антоновичем (Антонович 1901, с. 102). Обстежували: у 1994 р. – С. Ю. Демидко (Демидко 1994), 2020 р. – С. П. Маярчак (винесення меж пам'ятки археології в натурі). Природне підвищення плато (давня дюна?), абсолютною висотою 232,7 м, за 0,4 км на північний захід від села, витягнуто-овальної форми в плані, площею близько 0,6 га, є домінуючою висотою над широкою долиною правого берега р. Горинь на північ від с. Васківці. Найстрімкіші схили пагорб має до найближчого берега р. Горинь (на захід, звідси висота його сягає 6,5–7 м); з інших боків, особливо зі східного – схили значно пологіші. Каміння не фіксується, ґрунт – чорнозем. Можна гадати, що цей пагорб, завдяки своєму вирізненню з-поміж навколишнього рельєфу, здавна привертав увагу людей і якимось ними використовувався: у давнину він міг додатково підсипатися, використовуватись як курган, капище, спостережний пункт тощо. Пагорб задернований, знаходиться серед задернованого луку (пасовище, сінокос). Розкопки тут не проводились, охоронний знак відсутній. В ході обстеження «кургану» 2020 р. за 40 м південніше нього, на поверхні городу, знайдено фрагмент кераміки, ймовірно, черняхівської культури й ще один – XIX–XX ст., з жовтою поливою.

Площа «кургану» визначена 0,6153 га. Охоронна зона пам'ятки – 15 м по периметру.

Курган Коханівка Полонського району

Пам'ятка археології місцевого значення № 975 (рішення Хмельницької обласної ради № 66 від 11.03.1972 р.).

Курган розташований ліворуч дороги Коханівка-Червоне, за 300 м північніше кладовища с. Коханівка, абсолютна висота – 287,7 м. Домінує над навколишньою місцевістю. Задернований, діаметром 25,8 м, заввишки 3,2 м (в новітній час здійснювалося його підсіпання; до підсіпання на кургані фіксувалася грабіжницька яма). Каміння не фіксується, ґрунт – чорнозем. Є охоронний знак у вигляді металевого хреста з мурованою основою під ним. Введений у науковий обіг В. Б. Антоновичем (Антонович 1901, с. 101). Обстежували: 1971 р. В. І. Якубовський (Якубовський 1977), 1988 р. А. Ф. Гуцал (Гуцал 1988), 2020 р. – С. П. Маярчак (винесення меж пам'ятки археології в натурі).

Городище раннього залізного віку Іванківці Ярмолинецького району

Пам'ятка археології місцевого значення № 2422. Городище розташоване в ур. Городище за 200 м на схід від південно-східної частини села, біля ставу, на території мішаного лісу, на мисоподібному виступі плато над правим берегом струмка-допливу р. Вовк. Природні круті схили цього виступу додатково ескарповані. Ґрунт сірий лісовий, місцями суглинок, каміння не фіксується. Майданчик городища неправильної (підовальної) форми; загалом його поверхня рівна й має пологий нахил у бік річки. Майданчик оточує суцільний («внутрішній») вал, з внутрішнього боку (від майданчика) він заввишки 0,8–1,5 м. Лише у двох місцях – з північно-західного й південно-східного боків – цей вал має розриви завдовжки 3–4 м, де влаштовані сучасні в'їзди на майданчик городища; можливо це місця й давніх в'їздів. Із зовнішнього боку (від дна рову) висота «внутрішнього» валу сягає 2,5–3,5 м. Зовні «внутрішнього» валу з боку річки влаштовано рів, завширшки близько 2 м; з викиду землі з рову, очевидно, насипано ще один, «зовнішній» вал (заввишки 0,5–1 м від дна рову), що простягається 60-метровим дугоподібним відрізком з боку струмка (з північно-західного виступу майданчика городища). Судячи з викиду з нори, облаштованої у внутрішньому валу, його серцевина випалена до червоного кольору й твердого стану, що характерно для городищ раннього залізного віку регіону. На поверхні майданчика городища виходів культурного шару не зафіксовано. Відомо, що на городищі знайдено фрагменти тягарця, ліпного керамічного посуду VII–VI ст. до н. е. й обмазки, крем'яні знаряддя. Територія городища (майданчик разом з оборонною системою по периметру) займає орієнтовно 8,12 га. Власне майданчик городища займає площу близько 5,6 га. Охоронний знак відсутній.

Городище введено в науковий обіг Ю. Й. Сіцинським (Сецинский 1901, с. 215). Розвідково обстежували: 1988 р. А. Ф. Гуцал і В. П. Мегей (Мегей 1988), 2010 р. – І. Р. Михальчишин (Михальчишин 2011), 2020 р. – В. А. Захар'єв, С. П. Маярчак і С. М. Шпаковський (винесення меж пам'ятки археології в натурі). Розкопки не проводилися.

Городище Гатна Деражнянського району.

Щойно виявлений об'єкт археології (Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.). Городище розташоване за 0,2 км на північ від села в ур. Замок, на округлому підвищенні над лівим берегом струмка-допливу р. Вовк, на краю мішаного лісу. З північного і південного боків цього підвищення розташовані яри (по дну північного яру тече ще один, менший струмок, доплив раніше згаданого струмка, – найближче джерело води до городища), із західного – пониження каньйону власне згаданого допливу р. Вовк.

Майданчик городища округлої форми, має опуклу нерівну поверхню, що має загальний нахил у західний бік, до великого струмка. Майданчик захищений з боку ярів і каньйону природними схилами (додатково ще й ескарпованими), а з напільного боку – підковоподібною в плані системою укріплень: основного валу (заввишки 2,5–3,5 м від дна рову), рову за ним (завширшки до 3 м), і ще одного, невеликого «зовнішнього» валу (заввишки до 1 м), утвореного з викиду цього рову. Кінці оборонної лінії заходять в яри. З боку поля, приблизно посередині оборонної лінії, влаштовано в'їзд на городище, що являє собою земляну перемичку-розрив у рову близько 2,5 м завширшки. На майданчику є декілька шурфів і невеликий (діаметром близько 2 м), але глибокий (близько 4 м) глиняний кар'єр, очевидно сучасний. Зі східного боку городища, на полі – поселення раннього залізного віку площею понад 5 га (0,5×1 км). Городище датувалося VII–III ст. до н. е. (тут знайдені ліпні фрагменти кераміки цього часу, зокрема з напівпроколами нижче вінець), проте характер укріплення і знайдений на валу фрагмент кераміки XI–XIII ст. дозволяє припускати функціонування укріплення тут в давньоруський час.

Городище розвідково обстежували: 1976 р. В. І. Якубовський (шурфування) (Якубовський 1976), 2020 р. В. А. Захар'єв, С. П. Маярчак і С. М. Шпаковський (винесення меж пам'ятки археології в натурі). Розкопки не проводилися. Охоронний знак відсутній.

Городище Корниця Білогірського району

Пам'ятка археології місцевого значення № 2206 (Рішення Хмельницької обласної ради народних депутатів № 34 від 21.02.1990 р.).

Городище розташоване на території центральної частини села, на підвищеній, але із загалом рівною поверхню ділянці плато. Майданчик городища частково пошкоджений сучасною забудовою. З півночі, заходу і півдня майданчик був захищений природними заболоченими заплавами р. Горинь та її допливами-струмками. Вже в новий час, після функціонування укріплення, на них проводились значні гідротехнічні роботи (зокрема, на північ від майданчика утворено став). Штучна оборонна лінія захищала майданчик зі сходу, південного сходу і півдня; вона незамкнута: кінець південної ділянки валу «обривається», не отримавши продовження. Поза межами південної ділянки валу схили берега р. Горинь досить круті, рів тут відсутній, а вал – заввишки 1,5–2,5 м від рівня сучасної вулиці, що проходить уздовж його підосви із зовнішнього боку. З південного сходу і сходу, тобто з напільного боку, штучна оборонна лінія стає значно потужнішою: висота валу на цих ділянках сягає із зовнішнього боку до 3,5–4 м. Крім того, у північній частині східної ділянки валу (що доходить до вищезгаданого ставу) за його межами викопано рів, завглибшки близько 1–1,5 м і завширшки близько 10 м. У південній частині східної ділянки валу рів відсутній – тут є природне пониження зовні валу. У цій частині валу є розрив, крізь який прокладено сучасну сільську вулицю: очевидно, тут в'їзд на городище був і в давнину. Висота валу з внутрішнього боку біля в'їзду близько 1,5 м, зовнішнього – 2,5 м–3 м; ширина – 10–15 м. У валу каміння майже не простежується: він складений передусім з сірого лісового ґрунту, на значній свої частині поріс деревами і чагарниками, слугуючи межею між ділянками селян. Городище відоме з літератури рубежу XIX–XX ст. (Антонович 1901, с. 101), розкопки тут не проводили, час спорудження укріплення на сьогодні достовірно не з'ясовано, за характером – це, очевидно, ранній залізний вік. Розвідково обстежували: 1972 р. В. І. Якубовський (Мегей 2000), 2020 р. С. П. Маярчак, В. А. Захар'єв і В. В. Панчук (винесення меж пам'ятки археології в натурі, аерофотозйомка). Охоронний знак відсутній.

Поселення Воробіївка Білогірського району

Щойно виявлений об'єкт археології. Поселення розташоване на мисі на високому корінному правому березі р. Калинівка (р. Калинівка в цьому місці утворює став), за 0,6 км на південь від південно-західної частини села, біля мисоподібного виступу. Ґрунт – чорнозем. На поверхні кукурудзяного поля в ході розвідки С. П. Маярчака і В. А. Захар'єва (винесення меж об'єкту археології в натурі) знайдено кілька десятків фрагментів ліпної кераміки (стінок посудин), очевидно раннього залізного віку. Фрагменти виявлені на відстані близько 150 м уздовж північної, залісної верхньої частини мису. Кераміка брудно-червоного, сірого та коричневого кольорів, добре випалена. На поверхні поля часто зустрічалися також необроблені фрагменти кременю. Штучні укріплення (вали і рови) в районі мису не виявлено. Об'єкт виявлено внаслідок перевірки попередньої інформації про його наявність, надану С. М. Шпаковським.

Внаслідок проведеної розвідки уздовж прибережної частини лісу, напроти зазначеного мису, на лівому березі р. Калинівка, з метою перевірки інформації з літератури XIX ст. про нібито наявність тут (у лісі між Дідківцями і Воробіївкою) давньоруського городища (Мегей 2001), зазначене городище не виявлене. Імовірність затоплення його ставом мала, оскільки принаймні на кінець XIX ст. став уже існував. Однак у цій частині лісу виявлені залишки до десятка землянок, очевидно періоду II Світової війни, й деякі з них, не виключено, облаштовані на курганах. Дністровсько-Волинською експедицією Ленінградського відділення ІА АН СРСР, що проводила уздовж р. Горинь та її допливів 1959 р. масштабну археологічну розвідку, зазначені вище об'єкти (поселення, городище, землянки облаштовані на курганах (?)) не були виявлені (Тиханова 1962). Охоронний знак відсутній.

Поселення Субіч Кам'янець-Подільського району

Пам'ятка археології місцевого значення № 2269. (Рішення Хмельницької облради народних депутатів № 34 від 21.02.1990 р.)

Багатошарове поселення, що розташоване на плато високого (подільського) лівого берегу Дністровського водосховища за 1 км південніше села між ярами Малі і Великі Россоховатці.

Відкрито та розвідково обстежено у 1992 р. Л. І. Кучугурою (Кучугура 1992, с. 46.)

Загальна площа виявлення знахідок артефактів 900×100–200 м.

На плато над ярком Малі Россоховатці, який розташований над ставком, ближче до села, зафіксовано залишки поселення черняхівської культури, що лежать традиційною смугою на сонячному схилі.

Тогочасна кераміка трапляється і біля початку ярка Великі Россоховатці. Відкривачкою зібрано там фрагменти кераміки скіфського та давньоруського часу.

Основна маса знахідок припадає на територію, що розташована поміж ярами, а саме: від ставка до початку південнішого яру. Крім кераміки черняхівської культури та давньоруського часу, авторами,

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень зокрема, виявлено крем'яні вироби та кераміку пізнього етапу трипільської культури III тис. до н. е., кераміку скіфського часу VII–V ст. За повідомленням вищезгаданої Л. І. Кучугури, заодно їй трапилася і кераміка білогрудівської культури.

Культурний шар поселення залягає не глибоко і руйнується оранкою. Своєрідне розташування поселення – не на мисі – було зумовлене перезволоженням останнього значною кількістю підшкірних вод, рівень яких понижено у 1980-их рр. дренажною системою меліорації.

Поселення розвідково обстежували: 1992 р. – Л. І. Кучугура, 2020 р. – В. А. Захар'єв і С. М. Шпаковський (винесення меж пам'ятки археології в натурі).

Розкопки не проводилися. Охоронний знак відсутній.

Городище Гринчук з супутнім посадом Кам'янець-Подільського району

Пам'ятка археології місцевого значення № 143 (Рішення виконавчого комітету Хмельницької обласної ради депутатів трудящих № 184 від 25.03.1971 р.).

Трикутне мисове укріплення. Розташоване за південно-західною околицею села.

Відкрите 1963 р. П. О. Раппопортом (Раппопорт 1967, с. 19). У 1974–1977 роках досліджувалося київськими археологами С. П. Пачковою та Є. В. Яковенко.

Довжина майданчика 70 м, найбільша ширина – 42 м.

Відділене півциркульним валом. У валу простежено обвуглене дерево та прошарки золи. З тильного боку – каміння.

Культурний шар залягає на глибині 0,3–0,6 м. В ньому знайдено фрагменти кружального посуду XII–XIII ст., залізні вироби побутового та військового призначення, скляні браслети та кістки тварин.

З півночі, сходу та заходу до городища примикає тогочасний посад розмірами 400×100 м.

Пам'ятку обстежували: 1963 р. – П. О. Раппопорт, 1973 р. – С. П. Пачкова, Є. В. Яковенко, 1992 р. – Л. І. Кучугура, 2020 р. – В. А. Захар'єв, С. П. Маярчак, С. М. Шпаковський. Охоронний знак відсутній.

Поселення Черешенька Деражнянського району

Пам'ятка археології місцевого значення № 2239 (Розпорядженням голови Хмельницької ОДА № 194 від 18.05.1999 р.).

Розташоване північніше села – на лівому березі р. Вовк, між дорогою на с. Снитівка Летичівського району та нафтопроводом «Південний – Західна Україна». Раніше це була територія саду.

Відкрито 1977 р. В. І. Якубовським (Якубовський 1978). Охоронні розкопки проведені 1996 р. трипільським загonom ХАЕ ІА НАНУ (керівник експедиції Д. Н. Козак, керівник загону О. Г. Колесніков) (Бітковська 1996, с. 7; Колесніков 1998).

Датується початком III тис. до н. е. Площа поселення 800×70 м (5,6 га).

За слідами на оранці візуально виявлено 20 трипільських «майданчиків». Магнітометричною зйомкою виокремлено 48 об'єктів, серед них: 18 жител, 10 споруд виробничого призначення, 4 окремих вогнища (печі) та ями.

Членами ХАЕ ІА НАНУ на площі 78×4 м розкопано 4 господарчих ями з фрагментами ліпного посуду, зокрема, і розписного посуду, у ямі № 3 виявлено виключно крем'яні відщепи та фрагменти знарядь праці.

Поселення обстежувалося: 2020 р. – В. А. Захар'єв, С. М. Шпаковський (винесення меж пам'ятки археології в натурі). Охоронний знак відсутній.

Замчисько XIV–XV ст. Маначин Волочиського району

Пам'ятка археології місцевого значення № 2239 (Рішення виконавчого комітету Хмельницької обласної ради депутатів трудящих № 184 від 25.03.1971 р.).

Розташоване в південній частині села між річками Брудна та Грабарка – на природньому дюноподібному підвищенні довжиною 1,9 км та шириною 0,3 км. А саме: східніше дороги з с. Гарнишівка до центру с. Маначин (Захар'єв, Шпаковський 2015; 2017).

Відкрито 1968 р. В. І. Якубовським, який у тому ж році провів там розвідкові розкопки, хоча заради справедливості слід уточнити, що перше повідомлення про нього як археологічний об'єкт зробив на рубежі XX століття М. Теодорович, (Винокур, Гуцал, Пеняк, Тимошук, Якубовський 1984, с. 27; Теодорович 1899, с. 830).

Оскільки раніше основним мірилом був окомір дослідника, то в документації та виданій раніше літературі існує плутанина щодо розмірів цього замчиська (городища), його форми, прив'язки до садиб місцевих селях.

Відповідно до останніх даних, які отримано сучасними технічними засобами у 2020 р., його розміри фактично складають близько 0,5 га, а форма була квадратною. На даний час вал об'єкту фактично зберігся лише на схилах зі сходу та заходу на висоту до 3 м.

СЕКЦІЯ 5

Під час розкопок В. І. Якубовського встановлено, що культурний шар замчиська має товщину до 1,7 м, темно-коричневий колір з вкрапленнями вугликів, прошарками попелу, печиною, невеликими каменями та кружальною кераміки, люльками, що виготовлені з білої глини і скляними виробами (Гуцал, Якубовський, Михальчишин 2011, с. 40). А. Ф. Гуцал і В. П. Мегей знайшли там ще й фрагментами кахлів. І. Р. Михальчишин – кераміку XVIII ст.

Таким чином, комплекс керамічних виробів відповідає не лише XIV–XV ст., а й пізніших століть – до сучасності включно.

Замчисько обстежували: 1968 р. – В. І. Якубовський, 1988 р. – А. Ф. Гуцал, В. П. Мегей, 2006 р. та 2008 р. – І. Р. Михальчишин, 2014 р. та 2020 р. – В. А. Захар'єв, С. М. Шпаковський (винесення меж пам'ятки археології в натурі). Є стела з охоронним знаком.

Курган Немиринці Городоцького району

Пам'ятка археології місцевого значення № 2239 (Розпорядженням голови Хмельницької ОДА № 194/99- р. від 18.05.1999 р.).

Розташований біля польової дороги, на пануючій висоті за 4,5 км північно-східніше села. Висота 2,5 м, ширина близько 30 м. На кургані свого часу знаходився тригонометричний геодезичний пункт.

Вперше згаданий Ю. Сіцінський у 1901 р. (Сецинский 1901)

Пам'ятку обстежували: 1988 р. – А. Ф. Гуцал, В. П. Мегей (Гуцал, Якубовський, Михальчишин 2011, с. 51), 2006 р. – І. Р. Михальчишин, 2020 р. – В. А. Захар'єв, С. М. Шпаковський (винесення меж пам'ятки археології в натурі). Охоронний знак відсутній.

Курган Куманів Городоцького району

Пам'ятка археології місцевого значення № 2200035 (Наказ Міністерства культури і туризму № 521/0/16-09 від 13.07.2009 р.)

Розташований за 2 км під лісом північно-західніше с. Куманів Городоцького району, ліворуч дороги на с. Соломну Волочиського району, у лісосмузі.

Він складається з двох курганів, які були насипані поруч. Їхній загальний діаметр 45×65 м. Висота меншого 1 м, більшого 1,5 м.

Частина насипу більшого кургану знищена дорогою Куманів-Соломна.

Пам'ятку обстежували: 2011 р. експедиція Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, 2020 р. – В. А. Захар'єв та С. М. Шпаковський (винесення меж пам'ятки археології в натурі). Охоронний знак присутній, але потрощений.

Поселення Бедриківці Городоцького району

Пам'ятка археології місцевого значення № 2214 (Рішення Хмельницької обл. Ради народних депутатів № 34 від 21.02.1990 р.).

Розташоване в ур. Шпаківщина, на пологому схилі лівого берега р. Смотрич за 1 км від села в напрямку с. Кузьмин.

Через поселення проходить ЛЕП.

Пам'ятку обстежували: 2011 р. експедиція Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, 2020 р. – В. А. Захар'єв, І. В. Олійник та С. М. Шпаковський (винесення меж пам'ятки археології в натурі). Охоронний знак відсутній.

Поселення Яромирка Городоцького району

Пам'ятка археології місцевого значення № 2206 (Рішення Хмельницької обласної ради народних депутатів № 34 від 21.02.1990 р.).

Об'єкт розташований у лісі біля Траянового валу. За 150–200 м східніше від перетину шосе Городок-Чемерівці та залізниці Яромлинці-Гусятин.

Датується кінцем XII–XIII ст. Площа 100×80 м.

Проведено розкопки однієї із заглибин, де на глибині біля 2 м виявлено залишки гончарної майстерні розмірами 3×4 м з горном на 5 отворів-продухів.

Пам'ятка виявлена 1988 р. А. П. Томашевським – співробітником ІА АН УРСР та С. Ю. Демидком – співробітником ХОКМ у рамках польових досліджень експедиції ІА АН УРСР «Змієві вали» під керівництвом професора М. П. Кучери.

Об'єкт обстежували: 2005 р. – І. Р. Михальчишин, 2018 р. та 2020 р. – В. А. Захар'єв, І. В. Олійник та С. М. Шпаковський (винесення меж пам'ятки археології в натурі). Охоронний знак відсутній.

Отже, у 2020 р. Відділ охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області при Хмельницькому обласному науково-методичному центрі культури і мистецтва продовжив актуальну для збереження архео-

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень логічної спадщини Хмельниччини роботу по її документації та картографуванню. Водночас було доповнено й уточнено наукову інформацію стосовно археологічних пам'яток і об'єктів. Наступного року цю важливу роботу планується продовжити.

Література

- Антонович, В. Б. 1901. *Археологическая карта Волынской губернии*. Москва: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля.
- Бітковська, Т. І. 1996. *Звіт про обстеження траси нафтопроводу НПК «Південний»-Західна Україна*. Київ.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Пеняк, С. І., Тимошук, Б. О., Якубовський, В. І. 1984. *Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*. Київ.
- Гуцал, А. Ф. 1988. *Курган Коханівка (довідка)*. Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області. Матеріали до зводу пам'яток історії і культури у Хмельницькій області.
- Гуцал, А. Ф., Якубовський, В. І., Михальчишин, І. Р. 2011. *Археологічна спадщина Хмельницької області*. Довідник. Чернігів.
- Демидко, С. Ю. 1994. *Курган Васьківці (довідка)*. Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області. Матеріали до зводу пам'яток історії і культури у Хмельницькій області.
- Демидко, С. Ю. 1995. *Група курганів Давидківці (довідка)*. Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області. Матеріали до зводу пам'яток історії і культури у Хмельницькій області.
- Захар'єв, В. А., Шпаковський, С. М. 2015. *Замки і фортеці з-понад Кучманського шляху*. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А.
- Захар'єв, В. А., Старенький, І. О., Шпаковський, С. М. 2017. *Замки, фортеці, пізньосередньовічної міські укріплення Хмельницької області*. Хмельницький, ФОП Цюпак А. А.
- Колесніков, О. Г. 1998. *Звіт про рятувальні дослідження трипільського поселення поблизу с. Черешенька Деражнянського р-ну Хмельницької обл.* НА ІА НАНУ. Київ.
- Кучугура, Л. І. 1992. *Звіт про проведення часткової археологічної розвідки вздовж берега Дністровського водосховища в межах Кам'янець-Подільського району Хмельницької області*. НА ІА НАНУ.
- Маярчак, С. 2011. *Городище у с. Городиська на р. Ушиця*. В: *Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам.-Поділ. держ. іст. музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 66–69.
- Мегей, В. П. 1988. *Городище Іванківці (довідка)*. Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області. Матеріали до зводу пам'яток історії і культури у Хмельницькій області.
- Мегей, В. П. 2000. *Городище Корниця (довідка)*. Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області. Матеріали до зводу пам'яток історії і культури у Хмельницькій області.
- Мегей, В. П. 2001. *Городище Воробіївка (довідка)*. Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області. Матеріали до зводу пам'яток історії і культури у Хмельницькій області.
- Михальчишин, І. Р. 2011. *Звіт про археологічні дослідження в Хмельницькій області у 2010 році*. Фонди Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Київ.
- Нагачевський, Г. В. 2000. *Група курганів Давидківці (довідка)*. Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області. Матеріали до зводу пам'яток історії і культури у Хмельницькій області.
- Раппопорт, П. А. 1967. *Военное зодчество западно-русских земель в X–XIV вв.* Ленинград.
- Сецинский, Е. И. 1901. *Археологическая карта Подольской губернии*. В: *Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1889 году*. Москва: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, т. I, с. 197–353.
- Теодорович, Н. И. 1899. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии*. Почаев, т. 4.
- Тиханова, М. А. 1962. *Разведка в районе верхнего течения реки Горыни*. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 87, с. 46–53.
- Шпаковський, С. М., Маярчак, С. П. 2012. *З досвіду створення проектів меж територій, зон охорони та режимів їх використання пам'яток археології на Хмельниччині*. *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*, 7, с. 600–605.
- Якубовський, В. І. 1976. *Городище Гатна (довідка)*. Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
- Якубовський, В. І. 1977. *Курган Коханівка (Паспорт пам'ятки археології місцевого значення)*. Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
- Якубовський, В. І. 1978. *Звіт про археологічну розвідку берегів р. Вовк*. Хмельницький.

СЕКЦІЯ 5

Якубовський, В. І. 1986. Група курганів Вовковинці (довідка). Науковий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області. Матеріали до зводу пам'яток історії і культури у Хмельницькій області.

The article highlights the results of archaeological research carried out by employees of the Department of Protection of Historical and Cultural Monuments in Khmelnytsky region in 2020. The implementation of the Program of demarcation of monuments and objects of archeology in nature (in the field) continued. 15 points were investigated. There are: hillfort Kornytsia, settlement Vorobiivka, settlement Velyka Yaromyrka, mound Nemyryntsi, settlement Bedrykivtsi, mound Kumaniv, hillfort Gatna, mound group Vovkovyntsi, settlement Chereshenka, hillfort Manachyn, "mound" Vaskivtsi, settlement Subich, mound Kokhanivka, mound group Davydkivtsi, hillfort Ivankivtsi. These points are located in: Belogorsky, Gorodotsky, Derazhnyansky, Volochysky, Izyaslavsky, Kamyanets-Podilsky, Polonsky, Khmelnytsky, Yarmolynetsky districts. Aerial photography from a drone was used in the research process. This made it possible to clarify and supplement the previously made scientific observations of these points. Almost all objects were partially destroyed. The work will improve their safety. The territories of the objects were clearly defined on the ground. Thus, the citizens of Ukraine will know better about the existence of these archaeological sites. At the same time, scientific information on archeological monuments and objects was supplemented and clarified. In general, such work, according to a special program by the Department of Monument Protection in Khmelnytsky region, has been carried out since 2010. Since then, more than 100 objects of archeology have been studied in this way in different areas of the region. The archeological map of Khmelnytsky region is becoming more accurate and complete, being filled with new material every year. It is planned to continue this important work next year.

Key words: archeological objects, archeological map, Khmelnytsky region, research.

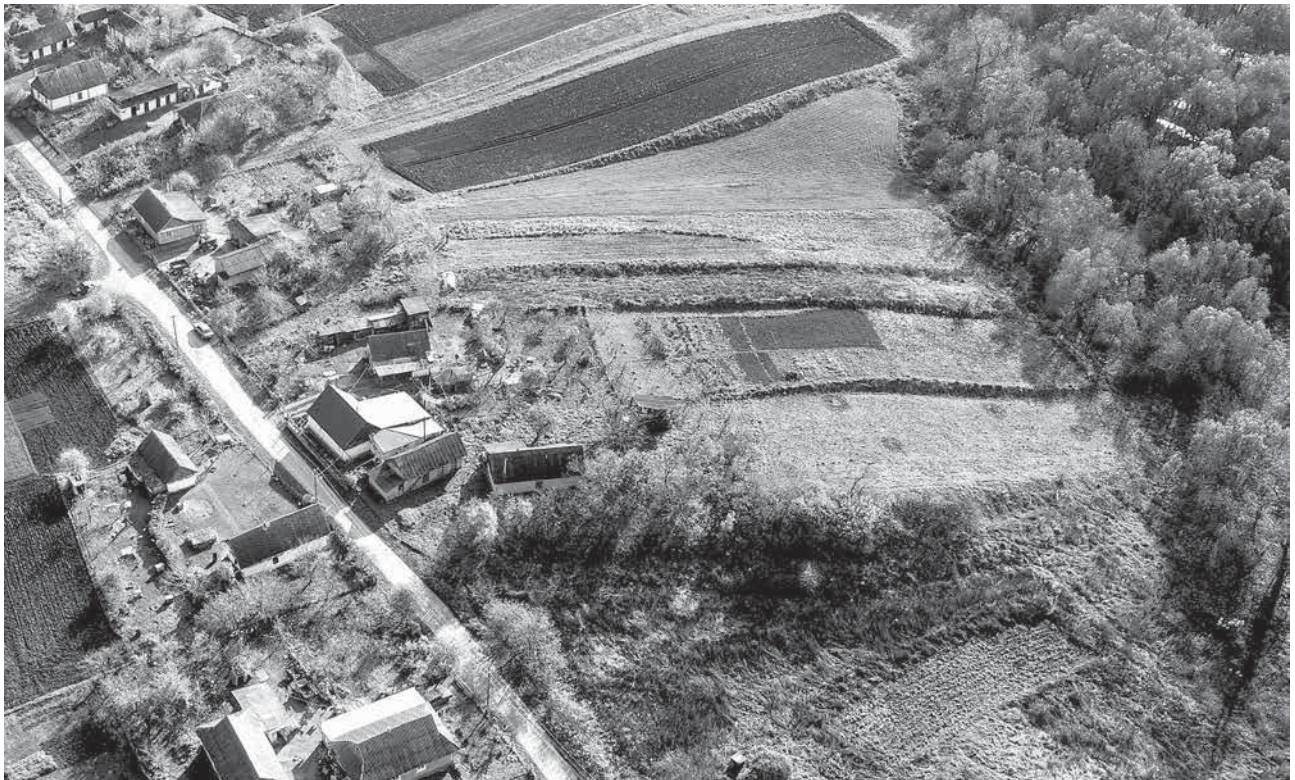

Рис. 1. Маначин. Замчисько. Вид з півночі

Віталій Гуцал,
кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідної лабораторії археології
Кам'янець-Подільського національного
університету ім. І. Огієнка

СЕРЕДНЄ ПОДНІСТРОВ'Я В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ І. ВИНОКУРА

У статті подано матеріали, які стосуються досліджень І. Винокуром археологічних пам'яток Придністровського регіону. Найбільш відомі його роботи на капищах-у с. Ставчани, Бакоті, на місці Бушанського скельного храму. Розкопки на поселеннях у Бакоті й Усті дозволили заповнити хронологічні лакуни середини і другої половини V ст. н. е., які вважались білими плямами в науці. Відкриттям XX ст. для слов'яно-руської археології стало дослідження унікального комплексу V–VI ст. біля с. Бернашівка, де вперше у європейській археології вдалося зафіксувати приміщення ремісничої майстерні із кам'яними ливарними формами.

Ключові слова: І. Винокур, Придністров'я, археологія, експедиція, пам'ятки, поселення, могильники.

Територія Придністровського регіону за своїми кліматичними та географічними особливостями здавна притягувала до себе давніх поселенців, підтвердженням чому є досить широкий спектр археологічних культур. На думку члена кореспондента АН УРСР С. Бібікова, та частина Поділля, яка безпосередньо примикає до Дністра, в археологічному плані може вважатися одним із найцікавіших районів в Україні (Бібіков, Збенович 1970). Підтвердженням цьому, в повоєнний час, стали роботи багатьох археологічних експедицій із провідних наукових центрів країни. Так протягом 1945–1953 рр. під керівництвом П. Єфименко у 1945 р., М. Артамонова та С. Бібікова у 1946–1948, 1950 і 1953 рр. працювала комплексна Південно-Подільська (Дністровська) археологічна експедиція в складі науковців із академічних установ Москви, Ленінграда, Києва. В 1955–1963 рр. продовжила дослідження Дністровсько-Волинська слов'янська експедиція Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом М. Тиханової, у кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. обстеження давньоруських городищ здійснив співробітник Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР П. Раппопорт, з 1960 р. по 1971 рр. діяла експедиція Київського Державного історичного музею України під керівництвом Т. Мовші. Значний внесок у вивчення давньої історії краю зробив також відомий український археолог І. Винокур. Про окремі моменти щодо його досліджень середньодністровських пам'яток можна знайти інформацію в деяких роботах С. Пивоварова (2010а; 2010b), Л. Баженова (2011), В. Гуцала (2000; 2010; 2012а; 2012b), але узагальнюючої праці досі не існує.

Знайомство з археологічними пам'ятками Придністров'я для І. Винокура розпочалось відразу після зарахування його у 1948 р. до Чернівецького державного університету. Захоплення фотосправою й давньою історією привели студента-першокурсника до обласного краєзнавчого музею, де він потоваришував із Б. Тимощуком (Пивоваров 2010b, с. 24). Останній запросив його як фотокореспондента до участі в археологічній експедиції (Прокопчук 2000, с. 154–155; Гуцал 2010, с. 8–9). Улітку 1949 р. І. Винокур уперше взяв участь у дослідженні давньоруського міста Василева в Заставнівському районі, а згодом став учасником майже всіх археологічних розвідок й експедицій, де виконував креслярські роботи й фотофіксації виявлених старожитностей (Баженов, Костриця, Прокопчук 2005, с. 4). У 1951–1952 рр. І. Винокур брав участь у роботі Галицької археологічної експедиції АН України (керівники – В. Гончаров та В. Довженок), що досліджувала літописний Галич (Миколаєнко 1951; Баженов, Костриця, Прокопчук 2005, с. 4). Результатом кількарічної участі в цих експедиціях стали доповіді про розкопки княжого Галича, виголошені на студентських наукових конференціях 1951–1952 рр. (Богайчук 1951; Черезов 1952). Згодом вони були узагальнені в успішно захищеній у 1953 р. дипломній роботі «Нові матеріали по історії Галицько-Волинської Русі» (Донець 1953; Особисті матеріали арк. 6; Пивоваров 2010b, с. 25).

У 1957 р. І. Винокура було запрошено на роботу до Чернівецького державного університету на посаду лаборанта, а згодом завідувача музею історії університету. За короткий час, на території Чернівецької обл. ним спільно із Б. Тимощуком було відкрито та обстежено велику кількість різночасових пам'яток. Лише поселень черняхівської культури станом на 1962 р. нараховувалося біля сотні (Винокур, Тимощук 1962, с. 73).

Розвідки в Сокирянському, Кельменецькому, Хотинському, Кіцманському районах, які на пряму виходили до Дністра, були особливо цікавими та плідними (Пивоваров 2010а, с. 94). Наприклад поблизу с. Круглик у 1957–1959 рр. було досліджено два житла, які за конструктивними особливостями, та за знайденими

в них датуючими речами, дали змогу віднести дане поселення до зарубинецької культури (II–I ст. до н. е.). Синхронним виявився і недалеко розміщений могильник. Ці старожитності дали змогу визнати існування у регіоні пам'яток рубежу ер (Винокур, Тимошук 1962).

У 1958 р. археологічна експедиція Чернівецького університету вперше провела розкопки на трипільському поселенні й обстежила ранньослов'янське поселення в с. Магала Садгірського району, могильник XIV–XV ст. у Саньківцях й ін. (Звіт 1957, арк. 296), давньоруські матеріали з поселень с. Ленківці Чернівецького, с. Борівці Кіцманського районів (ред. Червінський, Костишин 1975, с. 36; Звіт 1958, арк. 299). У 1960 р. під керівництвом І. Винокура проводилися дослідження слов'янських поселень III–IV ст. н. е. поблизу с. Василів Кіцманського району (Звіт 1960, арк. 392). У 1962 р. було проведено археологічні розкопки із 12 трупопокладеннями на могильнику I–IV ст. н. е. в с. Киселів Чернівецької області (Винокур 1963; Винокур, Вакуленко 1967).

На основі проведених досліджень та залучивши матеріали літописних джерел І. Винокур та Б. Тимошук у 1961 р. підготували узагальнююче дослідження щодо поступального розвитку давньослов'янського населення регіону, починаючи з кінця I тис. до н. е. і до XIII ст. н. е. включно. У роботі зазначалося, що економічна та культурна основа давньоруської (давньоукраїнської) народності Буковини, була спільною та невід'ємною від інших руських земель (Винокур, Тимошук 1961).

В ці ж роках відбулося й перше знайомство І. Винокура із лівобережними пам'ятками в околицях сіл Врублівці, Островчани, Боришківці Кам'янець-Подільського району. На той час тут працювало кілька загонів комплексної Південно-Подільської експедиції. До роботи одного із них (слов'янського) під керівництвом М. Тиханової долучився й І. Винокур (Баженов 2011; Отчет 1963, арк. 125).

Пізніше, після переїзду у 1963 р. до м. Кам'янця-Подільського молодий вчений на базі Кам'янець-Подільського педагогічного інституту організував постійно діючу археологічну експедицію та зайнявся дослідженням літописної Бакоти. Протягом 1960–1980-х рр. тут вивчалось поселення I тис. н. е., яке дало матеріали про еволюцію черняхівських пам'яток у ранньослов'янські. Ці важливі відкриття заповнили ті хронологічні лакуни середини і другої половини V ст. н. е., які вважались білими плямами в науці, коли начебто, на землях українського лісостепу слов'янського населення не було (Винокур, Горішній 1994, с. 46, 74). Крім цього в Бакоті було розкрито руїни кам'яного палацу XIV–XV ст., розкопано залишки давньоруського городища та посаду, де відкрито цілий ряд житлово-господарських об'єктів, які дозволили з'ясувати конструктивні особливості будівель, вдалось зафіксувати процес формування давньоруського міста (Винокур, Горішній 1994, с. 163–170, 285–290).

За час багаторічних досліджень біля Бакоти були виявлені і обстежені кілька поселень скіфського часу. На одному із них відкрито залишки трьох наземних жител з вогнищами, зібрано зразки кераміки – VII–VI ст. до н. е. (Винокур 1985, с. 25–27).

У 1968 р. на першій терасі лівого берега р. Дністер в с. Устя досліджувалось ранньослов'янське поселення із зразками черняхівської кружальної кераміки. Це дало підстави говорити про віднесення даної пам'ятки, як і в Бакоті, до перехідного типу. Поряд відкрито могильник черняхівської культури. В спорудженні могил відмічено використання кам'яних конструкції (Винокур, Приходнюк, Сміленко 1971).

Біля с. Конилівка в 1977 р. вивчалось ще одне черняхівське поселення. В результаті проведених робіт на пам'ятці відкрито два житла з наземними та заглибленими каркасно-стовповими конструкціями, печами-кам'янками та вогнищами, господарські ями та зібрано різні ужиткові речі (Винокур, Гуцал, Журко 1978).

У 1980–1984 р. проводилися стаціонарні дослідження на поселенні рубежу і перших століть нової ери біля с. Велика Слобідка. Тут відкрито 64 споруди, залишки жертовника, гончарного горна, тощо. Керамічний комплекс селища включає елементи зарубинецької, східношевурської, гето-фракійської та пізньоскіфської культур (Винокур, Мегей 1980; 1990; Баран та ін. 1979). За археологічними матеріалами встановлено, що селище пережило у своїй історії два основних хронологічних етапи – від III ст. до н. е. до I ст. н. е. і I–II ст. н. е. (Гуцал, Мегей 2000).

З кінця 1970-х рр. протягом десяти польових сезонів йшла робота на багатошаровому селищі I тис. н. е. біля с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області. Виявлено залишки споруд рубежу і перших ст. н. е. (Винокур, Баран, Журко 1979) та перехідні житлові комплекси від черняхівської культури до ранньосередньовічних слов'ян. Відкриттям XX ст. для слов'яно-руської археології стало дослідження унікального комплексу, де вперше у європейській археології вдалось зафіксувати приміщення ремісничої майстерні із 64-ма кам'яними ливарними формами, які слугували для виготовлення понад 100 ювелірних прикрас. Майстерня датується V–VI ст. і засвідчує високу професійну майстерність місцевих ювелірів, підтверджує їх володіння технікою литва за восковою моделлю, напаювання, кріплення тощо (Винокур, Тимошук 1977).

Однією із пріоритетних проблем, над якими працював І. Винокур були також культурні язичницькі пам'ятки частина з яких походить із Середнього Подністр'я. Серед таких загальновідомий

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

Бушанський скельний храм у Ямпільському р-ні. Щодо дати функціонування цього комплексу, то висновки дослідників розбігаються. На думку вченого він з'явився протягом IV–V ст. н. е. й використовувався з різними добудовами до XII–XIII ст. (Винокур 1994).

Пишався вчений своїми роботами на капищі-жертovníку з антропоморфним ідолом і кам'яною стелою із с. Ставчани Новоушицького району, рештках капища на черняхівському поселенні в Бакоті, спостереженнями на місцезнаходженнях кам'яних ідолів з сс. Блищанка, Колодрібка, Юрківці та ін. Ретельні обстеження показали, що ці та інші антропоморфи мають безпосереднє відношення до черняхівської або до більш пізніх ранньослов'янських культур. Загалом же, нові матеріали дали також всі підстави стверджувати, що слов'янське населення лісостепової смуги Південно-Східної Європи у царині язичницької релігії залишило близькі за характером пам'ятки, починаючи від рубежу н. е., через старожитності черняхівської культури, ранньосередньовічних слов'ян аж до Русі включно (Винокур 2000, с. 144).

Крім об'єктів рубежу і перших століть нашої ери та середньовічних слов'ян V–VIII ст. І. Винокур звертався і до іншої тематики. Ним, наприклад, була підготовлена стаття з аналізом деяких артефактів трипільської культури, де звернуто увагу на особливості їх виготовлення та зроблено висновки щодо виняткового використання цих предметів у давніх культурах (Винокур, Борковський 1973).

Проводились деякі роботи і на пам'ятках доби бронзи. Біля с. Гораївка було розкрито курганоподібний насип, який в основі складався із кам'яного кільця. В заповненні виявлено прошарки попелу, деревного вугілля, кістки тварин та уламки керамічного посуду часів пізньої бронзи. Вчений інтерпретував цей об'єкт як жертovníк комарівської культури (Винокур, Горішній 1994, с. 24, 280).

Проводячи рятівні розкопки кургану скіфського часу біля с. Верхні Панівці, І. Винокур виявив цікавий поховальний комплекс (Винокур, Хотюн 1965) з важливими деталями поховального обряду середньодністровських племен VI–V ст. до н. е.

Не залишався І. Винокур байдужим і до минулого м. Кам'янця-Подільського. За його участю на території фортеці і Старого міста було відкрито ряд середньовічних об'єктів IX–XVIII ст., які дали змогу досліднику зазначити, що археологічні та археолого-архітектурні матеріали в комплексі створюють виражену картину міста і є беззастережними свідченнями існування давньоруського Кам'янця (Винокур, Петров 1983; 1999, с. 21; 2004, с. 12). Вибудувана в такий спосіб доказова база, виявилась на сьогоднішній день найбільш правильною та перспективною, що засвідчили роботи 2012 р. в районі Вірменського бастіону (Болтанюк, Кулішова, Мегей 2013, с. 153–154). Тому, заявлена І. Винокуром дата зародження міста в межах XII–XIII ст., продовжує залишатися найбільш прийнятною у наукових колах (Гуцал 2014, с. 15).

Дослідження І. Винокуром старожитностей Середнього Придністров'я знайшло своє відображення в численних статтях і монографіях, що загалом, дозволило дещо привідкрити завесу над раніше невідомими подіями давньої історії краю та по новому подивитися на внесок його мешканців у безперервний розвиток української культури впродовж тисячоліть.

Література

- Баженов Л. В. 2011. Археологічні дослідження Середнього Подністров'я. Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. *Збірник матеріалів Всеукраїн. наук.-прак. конф. на честь 10-річчя відділу старожитностей Кам-Поділ. держ. істор. музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с.137–141.
- Баженов Л. В., Костриця М. Ю., Прокопчук В. С. 2005. *Вчений європейського рівня*. Вчені Житомирщини, 3. Житомир: М. Косенко,
- Баран В. Д., Винокур І. С., Журко А. І., Козак Д. Н., Мегей В. Ф., Щегельський І. І. 1979. Раскопки селеша Бернашовка. *Археологические открытия 1978 г.* Москва: «Наука», с. 295–296.
- Бібіков С. М., Збенович В. Г. 1970. Деякі проблеми археологічного вивчення Середнього Подністров'я. *Вісник Академії наук УРСР*, 2, Київ, с. 41–48.
- Богайчук М. 1951. До нових успіхів у науковій студентській роботі. *За Сталінські кадри*. 25 квіт.
- Болтанюк П., Кулішова А., Мегей В. 2013. Історія розвитку Вірменського Бастіону. *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 152–157.
- Винокур І. С. Тимощук Б. О. 1961. Слов'янські пам'ятки Буковини. *Наукові записки Чернівецького державного університету. Серія істор. Наук, т. 54, вип. 3*, с. 83–94.
- Винокур І. С. Тимощук Б. О. 1962. Памятники эпохи полей погребений на Буковине. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 90, с. 73–77.
- Винокур І. С. 1963. Могильники первой половины I тысячелетия н.э. в Раковце и Киселеве. *Материалы XIX научной сессии Черновицкого госуниверситета. Секция истор. наук. Черновцы*, с. 21–23.

СЕКЦІЯ 5

- Винокур І. С., Хотюн Г. М. 1965. Скіфський амулет. *Археологія*, 19, с. 118–122.
- Винокур І. С. Вакуленко Л. В. 1967. Киселевський могильник I–II вв. н. е. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 112, с. 126–132.
- Винокур І. С. Приходнюк О. М., Смиленко А. Т. 1971. Исследования славянских памятников в Устье на Среднем Днестре. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, 3, с. 218–223.
- Винокур І. С., Борковський М. С. 1973. Нові знахідки на трипільських поселеннях Подністрів'я. *Археологія*, 12, с. 58–61.
- Винокур І. С., Тимошук Б. О. 1977. *Давні слов'яни на Дністрі*. Ужгород.
- Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Журко О. І. 1978. Раскопки и разведки на Среднем Днестре. *Археологические открытия 1977 года*. Москва: «Наука», с. 306–308.
- Винокур І. С., Баран В. Д., Журко О. І. 1979. Раскопки селища Бернашовка. *Археологические открытия 1978 года*. Москва: «Наука», с. 295–296.
- Винокур І. С., Мегей В. П. 1980. Деякі морфологічні особливості пам'яток рубежу і перших століть нової ери на Середньому Дністрі. *Тези доповідей V-ої Подільської іст.-краєз. конф.* Кам'янець-Подільський, с. 122–123.
- Винокур І. С., Петров М. Б. 1983. *Исторична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Хмельницький.
- Винокур І. С. 1984. Бушанський язичницький рельєф і проблема його збереження. *Тези доп. другої Вінницької обл. іст.-краєзн. конф.* Вінниця, с. 6–7.
- Винокур І. С. 1985. *Історія лісостепового Подністрів'я та Південного Побужж'я. Від кам'яного віку до середньовіччя*. Київ; Одеса.
- Винокур І. С., Мегей В. Ф. 1990. Об историко-культурной интерпритации памятников Среднего Поднестровья рубежа и первых веков новой эры. В кн. *Славяне и Киевская Русь*. Київ, с. 120–127.
- Винокур І. С., Горішній П. А. 1994. *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя*. Кам'янець-Подільський.
- Винокур І. С. 1994. Дослідження Бушанського скельного комплексу. *Археологія*, 3, Київ, с. 122–136.
- Винокур І. С., Петров М. Б. 1999. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект. *Краєзнавство*, 1-4, с. 10–24.
- Винокур І. С. 2000. *Черняхівська культура: витоки і доля*. Кам'янець-Подільський.
- Гуцал В. А., Мегей В. П. 2000. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного університету (1963-1999). *Давня і середньовічна історія України: істор.-археол. збір. на пошану Іона Винокура*. Кам'янець-Подільський: інформаційно видавничий центр Кам'янець-Подільського держ. педаг. універ., с. 15–32.
- Винокур І. С., Петров М. Б. 2004. Кам'янець-Подільський кінця XII – початку XIII ст. За писемними та археологічними джерелами. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність : зб. наук. праць за підсумками міжнар. наук.-практ. конф.* Кам'янець-Подільський, с. 3–14.
- Гуцал В. А. 2010. І. С. Винокур – дослідник старожитностей Волині і Поділля. *Археологія і давня історія України. Вип. 4. Актуальні проблеми археології України*. Київ: ІА НАНУ, с. 7–13.
- Гуцал В. А. 2012а. Археологічні експедиції І. С. Винокура на Хмельниччині. *Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. «Хмельниччина в контексті історії України»*. Хмельницький : ПП Мельник А. А., с. 456–458.
- Гуцал В. А. 2012б. І. С. Винокур і Г. М. Хотюн – роки на службі археології. *Археологія і фортифікація Середнього Подністрів'я: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф.* Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 213–215.
- Гуцал В. А. 2014. Давньоруська версія заснування Кам'янця-Подільського в інтерпретації І. Винокура. *Матеріали XIV Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., с. 112–116.
- Звіт про роботу за 1957/1958 учбовий рік*. Державний архів Чернівецької області, м. Чернівці (далі – ДАЧО), ф. 82, оп. 1, спр. 176, арк. 398.
- Звіт про роботу за 1958/1959 учбовий рік*. ДАЧО, ф. 82, оп. 1, спр. 96, арк. 299.
- Звіт про роботу за 1960/1961 учбовий рік*, ДАЧО, ф. 82, оп. 5, спр. 224, 456 арк.
- Донець Г. 1953. Дипломники захищають роботи. *За Сталінські кадри*, 30 трав.
- Миколаєнко І. 1951. Розкопки літописного Галича. *За Сталінські кадри*, 20 верес.
- Особисті матеріали І. Винокура (автобіографія, монолог-роздум, список наукових праць. 1976–2000 рр.* Науковий архів науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, ф. 2, оп. 1, спр. 111, арк. 47.
- Отчет о научно-исследовательской работе Черновицкого государственного университет за 1962 г.* ДАЧО, ф. 82, оп. 4, спр. 569, арк. 218.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

- Пивоваров С. В. 2010а. І. С. Винокура у Чернівцях. *Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія*. О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, О. Б. Комарницький (укладачі). Кам'янець-Подільський: Аксіома, с. 85–96.
- Пивоваров С. В. 2010б. «Буковинський» період життя та наукової діяльності академіка І. С. Винокура. *Матеріали XIII Подільської іст.-краєзн. конф., присвяч. 80-річчю від дня народження І. С. Винокура*. Кам'янець-Подільський: Абетка, с. 22–31.
- Прокопчук В. С. 2000. 70-річчя доктора історичних наук, професора І. С. Винокура *Український історичний журнал*, 5, с. 153–156.
- Черезов Є. 1952. Вивчаємо історію стародавнього світу. *За сталінські кадри*, 2 черв.
- Червінський В. О., Костишин С. С. (ред.) 1975. Чернівецький державний університет. Львів: Вища школа, с. 128.

The article presents materials related to I. Vynokur's research of archeological monuments of the Transnistrian region, to which he joined (1949) while still a student at Chernivtsi University. Later, while working as the head of the university museum, he discovered and examined a large number of monuments from different times.

On the basis of the conducted researches and having involved materials of chronicle sources I. Vynokur in 1961 prepared in co-authorship the generalizing research concerning progressive development of the ancient Slavic population of region, since the end of I millennium BC. and to the thirteenth century A.D. inclusive. The paper noted that the economic and cultural basis of the ancient Rus (ancient Ukrainian) people of Bukovina was common and inseparable from other Ruthenian lands.

Later, the scientist began to study the monuments of the left bank. Materials from Bakota and Ustya filled those chronological gaps of the middle and second half of the V century. BC, which were considered white spots in science, when, as it were, there was no Slavic population on the lands of the Ukrainian forest-steppe.

The discovery of the unique complex of the V-VI centuries was the discovery of the XX century for Slavic-Ruthenian archeology. Near the village Bernashivka, where for the first time in European archeology it was possible to record the premises of a handicraft workshop with 64 stone molds, which were used to make more than 100 pieces of jewelry. The researcher was proud of his work on the altar temple with an anthropomorphic idol and a stone stele from the village of Stavchany, the remains of a temple in Bakota, on the site of the Bushan rock temple, etc.

I. Vynokur was not indifferent to the past of Kamianets-Podilskyi. With his participation, a number of medieval objects of the IX-XVIII centuries were discovered on the territory of the fortress, which in the complex made it possible to testify to the existence of the ancient ruthenian Kamyanets within the XII-XIII centuries.

Keywords: *I. Vynokur, Transnistria, archeology, expedition, monuments, settlements, cemeteries.*

Рис. 1. Під час розвідок 1988 р. Зліва направо А. Манзій, (?), А. Гуцал, І. Винокур

Рис. 2. Виступ І. Винокура на конференції

Сергій Семенчук,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

ГУБИНСЬКИЙ КАМ'ЯНИЙ АНТРОПОМОРФ: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

У публікації висвітлено результати археологічних досліджень кам'яної антропоморфної скульптури експедицією Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка на території літописного Губинського городища у 2016 році, учасником якої був автор публікації.

Ключові слова: Губин, городище, скульптура, антропоморф, ідол.

Старокостянтинівщина, як складова частина Болохівської землі, віддавна цікавила дослідників і була актуальною темою для наукових досліджень. Вперше цей політичний організм, як його назвав у своєму монографічному дослідженні «Скарби Болохівської землі» (2013 р.) В. І. Якубовський (Якубовський 2003), згадано в літописі 1150 року (ПСРЛ 1962, с. 398).

Одним із перших, хто зацікавився цією проблематикою, був історик кінця ХІХ ст., професор Київського університету М. П. Дашкевич (Дашкевич 1876, с. 69). Слідом за ним історія Болохівщини була у сфері наукових інтересів фахівців М. І. Петрова, М. І. Городецького (Петров, Городецкий 1891), А. С. Петрушевича (Петрушевич 1891), П. А. Іванова (Іванов 1895), М. С. Грушевського (Грушевський 1896, с. 2), Д. Я. Самоквасова (Самоквасов 1880), Н. Квашнина-Самаріна (Квашнин-Самарин 1873) та інших. До цієї теми зверталися і провідні дослідники радянського періоду, як-от: О. М. Андріяшев (Андріяшев 1929, с. 20), В. П. Пашуто (Пашуто 1950), М. Н. Тихомиров (Тихомиров 1956), Б. Д. Греков (Греков 1953), М. О. Тиханова (Тиханова 1967, с. 46), П. О. Рапопорт (Рапопорт 1955, с. 52), О. М. Приходнюк (Приходнюк 1968), М. Й. Ягодзінський (Ягодзінський 1971, арк. 7–18), І. С. Винокур, О. І. Журко, В. П. Мегей, В. І. Якубовський (Винокур та ін. 2004). Останнім часом побачила світ фундаментальна праця дослідника В. І. Якубовського «Болохівська земля ХІІ–ХІІІ ст. Історія, матеріальна культура, економіка» (Якубовський 2020).

Кам'яна скульптура є однією з форм монументального мистецтва, що існувало в давні часи в окремих етнокультурних спільнотах та мало широке розповсюдження не тільки на території лівобережжя Середньої Подністрянщини, а й на суміжній – Південно-Східній Волині, зокрема.

Кам'яні скульптури, з огляду на їх морфологічні особливості та розташування, учені поділяють на такі групи: 1) стели; 2) антропоморфні стели; 3) фалоподібні камені; 4) менгіри; 5) ідоли (Отрощенко 2008, с. 118).

Відомий український мистецтвознавець Р. В. Забашта за образною і стилістичною структурою поділяє їх на кілька відмінних типів: а) абстрактні стовпи, стели; б) стовпоподібні ідоли з вирізьбленими людськими обличчями (одним чи декількома); в) стовпоподібні ідоли з чітко вимодельованими головами; г) статуї-напівфігури; д) зображення богів, фігури яких відтворено повністю (Забашта, 1987, с. 38–39).

Досить цікавою та рідкісною знахідкою з території Південно-Східної Волині є антропоморфна скульптура, виявлена на території давньоруського літописного городища в с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області. У червні 2016 р. експедиція Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка під керівництвом В. І. Якубовського, учасником якої був й автор, довелося виявити означену скульптуру в південно-східній частині південного укріпленого сектора Губинського городища (рис. 1).

Досліджуючи площу ділянки LV за польовою номерацією, у квадраті 3-Б, В, вже на глибині 0,13 м від поверхні, було розчищено виступ громіздкого кам'яного виробу.

У подальших роботах, пов'язаних з вийманням ґрунту з площі ділянки LV на глибину 0,65 м від поверхні та пошаровими горизонтальними і вертикальними зачистками, вдалося повністю розкрити і дослідити кам'яну знахідку, зафіксовану в напрямку зі сходу на захід. Причому її західна частина, що демонструвала собою загострений верхній кінець скульптури (голова), була нахилена до рівня материка (глибина 0,65 м від поверхні), а східна, підпрямокутна частина, майже досягала сучасної денної поверхні (0,13 м від поверхні) (Якубовський 2016, с. 241).

Обстеживши знахідку з усіх сторін, дослідники виявили на лицевій площині зображення півфігури, створеної в карбованій техніці низького рельєфу (скульптурна композиція, виконана на площині і пов'язана з тлом).

Означена пам'ятка являє собою кам'яну скульптуру висотою 1,69 м. Поперечний розріз її підпрямокутний, донизу трохи звужується, маючи підквадратну форму розміром 0,50×0,43 м. Голова – з гостроверхою шапкою рельєфно відділена від тулуба і трохи нахилена в сторону грудей. Помітно викарбувано волосся,

яке лягає на добре промодельовані плечі. Обличчя плоске, на якому помітними штрихами, у техніці карбування, позначено очі, ніс, рот та бороду. По всіх площинах скульптури спостерігаються нерівності. В місці від плечей до живота на межі бокових площин чіткими заглибленими лініями прокреслено руки. Характерним є також залом у місці шиї, на думку В. І. Якубовського, ознаки шийної прикраси, можливо, гривни. У перерізі нижній кінець скульптури виявив скошений профіль, що засвідчує про відсутність значної частини кінця скульптури, який в минулому, очевидно, був призначений для вкопування в землю (Якубовський 2017, с. 167) (рис. 2).

Уродженець с. Ладиги, що неподалік від с. Губин, кандидат історичних наук О. І. Журко повідомив, що скульптуру було закопано в землю одним із місцевих священників, тому що тамтешні мешканці на Зелені Свята навколо ідола здійснювали язичницькі обряди. Донині спостерігається деяка двоакність у релігійних поглядах селян, яка проявляється в особливостях поведінки в певних життєвих ситуаціях, які торкаються релігійних питань (Журко 2017).

За версією старожила с. Губин Д. З. Грищука: «у 50-х роках ХХ ст. габаритний кінець кам'яної скульптури, виступаючи більше як на половину із землі, слугував його ровесникам своєю штангою футбольних воріт» (Гришук 2016).

На думку дослідника В. І. Якубовського, скульптура походить, власне, з території городища, оскільки досить велика вага була не під силу жодній людині транспортувати її з далекої відстані. З певних міркувань, у недалекому минулому, з невідомих причин скульптуру витягли з культурного шару і залишили на вказаному місці городища. На час проведення археологічних робіт 2016 року нижній кінець антропоморфа повністю погрузився в землю, не виявляючи жодних поверхневих ознак. За версією В. І. Якубовського: «Якщо умовно взяти за основу розрахунки середніх показників входження скульптури в землю зі швидкістю 0,13–0,20 м кожних 50-х років, то, таким чином, старт втоплення її у ґрунт припадає на останню чверть ХІХ ст.». На думку дослідника, кам'яний антропоморф з'явився на поверхні Губинського городища приблизно 150 років тому (Якубовський 2017, с. 167–168). У своїх працях він відносить губинську пам'ятку до класифікаційної групи скіфських кам'яних скульптур VI–V ст. до н. е. (Якубовський 2017, с. 243).

Автор публікації погоджується з думкою В. І. Якубовського про те, що місцезнаходження капища, на якому в давні часи стояла описана скульптура, знаходиться десь поблизу, можливо, не виключено, що й на території самого укріпленого центру. Але варто зазначити, що у 2009 р. експедиція дослідила скіфське капище округлої форми неподалік с. Губин в урочищі Попова сіножать. Можна припустити, що скульптура знаходилася саме там. Хоча п'єдесталу, де міг би стяти ідол, або ями, куди він міг бути вкопаний, знайдено не було. Однак автор схиляється до думки щодо присутності на ідолі ознак фалічності, що було пов'язане з культом родючості як символом безперервності життя. Живучість культу родючості говорить, в першу чергу, про тісний зв'язок дохристиянських вірувань прадавнього населення з оточуючою природою. Припускаємо, що скульптура з самого початку її виготовлення мала фалічні ознаки, антропоморфних рис їй надано дещо пізніше. Автор публікації не виключає версії датування скульптури слов'янським часом.

Нині кам'яний антропоморф поповнив фонди історико-культурного заповідника «Самчики» та є окрасою його паркового ансамблю.

Отже, знахідка Губинського кам'яного антропоморфа є важливим джерелом для пізнання дохристиянських вірувань на території Болохівської землі. Тому, сподіваємось, більш детальні наукові дослідження ідола дадуть ширший спектр іконографічних, семантичних та атрибутивних особливостей.

Література

- Андріяшев, О. М. 1929. Літописне Болохово: Болохівські князі. *Записки історичної секції Всеукраїнської Академії наук*, XXXII, с. 20–31.
- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. І. 2004. Літописний Губин XII–XIII ст. *Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997–2003 рр.: До 80-річчя Губина*. Київ; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів.
- Греков, Б. Д. 1953. *Киевская Русь*. Ленинград: Госполитиздат.
- Гришук, Д. 2016. Архів автора. Записано від Дмитра 1935 р. н., с. Губин, Старокостянтинівський р-н Хмельницька обл.
- Грушевський, М. С. 1896. До Болохівщини: Губинське городище. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*, 10, с. 1–3.
- Дашкевич, Н. П. 1876. Болоховская земля и ее значение в русской истории. *Труды III Археологического Съезда в Киеве*, 2, с. 69–113.
- Журко, О. 2017. Архів автора. Записано від 1953 р. н., м. Хмельницький.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

- Забашта, Р. В. 1987. До питання еволюції й формально-образної структури монументальної скульптури слов'ян-язичників. В: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (ред.) *VII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології: Тези доповідей*. Кам'янець-Подільський, с. 38-40.
- Іванов, П. А. 1895. *Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до к. XIV в.* Одесса.
- Квашнин-Самарин, Н. 1873. По поводу Любецкого синодика. *Чтения в императорском Обществе истории древностей российских при Московском университете*, 4, с. 213–226.
- Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII–III вв. до н. э.* Москва: МТО Метео.
- Отрошенко, В. 2008. Монументальне мистецтво. В: Г. Скрипник. (ред.) *Мистецтво первісної доби та стародавнього світу*. Т. 1. Київ, с. 115–123.
- Пашуто, В. Т. 1950. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва: Изд-во АН СССР.
- Петров, Н. И., Городецкий, М. И. 1891. *Подолія. Историческое описание*. Санкт-Петербург: Изд. П. Н. Батюшков Тип. т-ва «Общественная польза».
- Петрушевич, А. С. 1891. *Дополнения ко Сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год*. Львов.
- Полное собрание русских летописей*. 1962. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. Москва. 2.
- Приходнюк, О. М. 1968. Підсумки археологічних досліджень Хмельницького обласного краєзнавчого музею за 1964–1965 роки. В: *Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів, с. 131–132.
- Раппопорт, П. А. 1955. Города Болховской земли. *Краткие сообщения Института истории материальных культур*, 57, с. 52–59.
- Самоковасов, Д. Я. 1880. *Сборник топографических сведений о курганах и городищах России. Волынская губерния*. Санкт-Петербург.
- Тиханова, М. А. 1967. Разведка в районе верхнего течения р. Горынь о докладах и полевых исследованиях. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 87, с. 46–53.
- Тихомиров, М. Н. 1956. *Древнерусские города*. Москва: Государственное издательство политической литературы.
- Ягодзінський, М. Й. 1971. *Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької обл. проведених протягом 1958–1971 рр.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1971/5.
- Якубовський, В. І. 2020. *Болохівська земля XII–XIII ст. Історія, матеріальна культура, економіка*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута».
- Якубовський, В. І. 2017. Губинська кам'яна скульптура – важливе джерело стародавньої історії краю. В: Л. В. Баженов, С. М. Єсюнін (ред.) *Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія та сучасність»*. Хмельницький, с. 166–169.
- Якубовський, В. І. 2017. З історії археологічних досліджень губинського городища у 2016 р. В: А. Г. Філінюк, О. М. Завальнюк (ред.) *Князі Острозькі в історії Центрально-Східної Європи: минуле і сучасність: наук. зб. за підсумками Всеукр. наук.-практ. конф. Хмельницький: ФОП Бицик Ю. В., с. 237–243.*
- Якубовський, В. І. 2003. *Скарби Болохівської землі*. Кам'янець-Подільський: «МЕДОБОРИ» (ПП Мошак М. І.).

The publication highlights the results of archaeological research of stone anthropomorphic sculpture, the expedition of Kamyanets-Podilsky National University named after Ivan Ogienko on the territory of the chronicle Gubinsky settlement in 2016, which was attended by the author of the publication. A historiographical review of the issue is made and attention is paid to the size, iconographic and stylistic features of the discovered anthropomorph as a rather rare find in the territory of historical South-Eastern Volhynia. The author draws attention to the versions of old-timers and eyewitnesses, scientists on the localization of the original location of the statue as an object of worship in pre-Christian times by the ministers of the cult of the historical Bolokhiv region. The opinion and substantiation on the dating of the find by the well-known researcher of the Bolokhiv land V.I Yakubovsky, who refers the stele to the group of Scythian stone sculptures, is highlighted. The report also expresses the author's views on the iconographic features of the sculpture, which has primarily phallic features, and on its belonging to Slavic antiquities.

Keywords: Gubin, settlement, sculpture, anthropomorph, idol.

СЕКЦІЯ 5

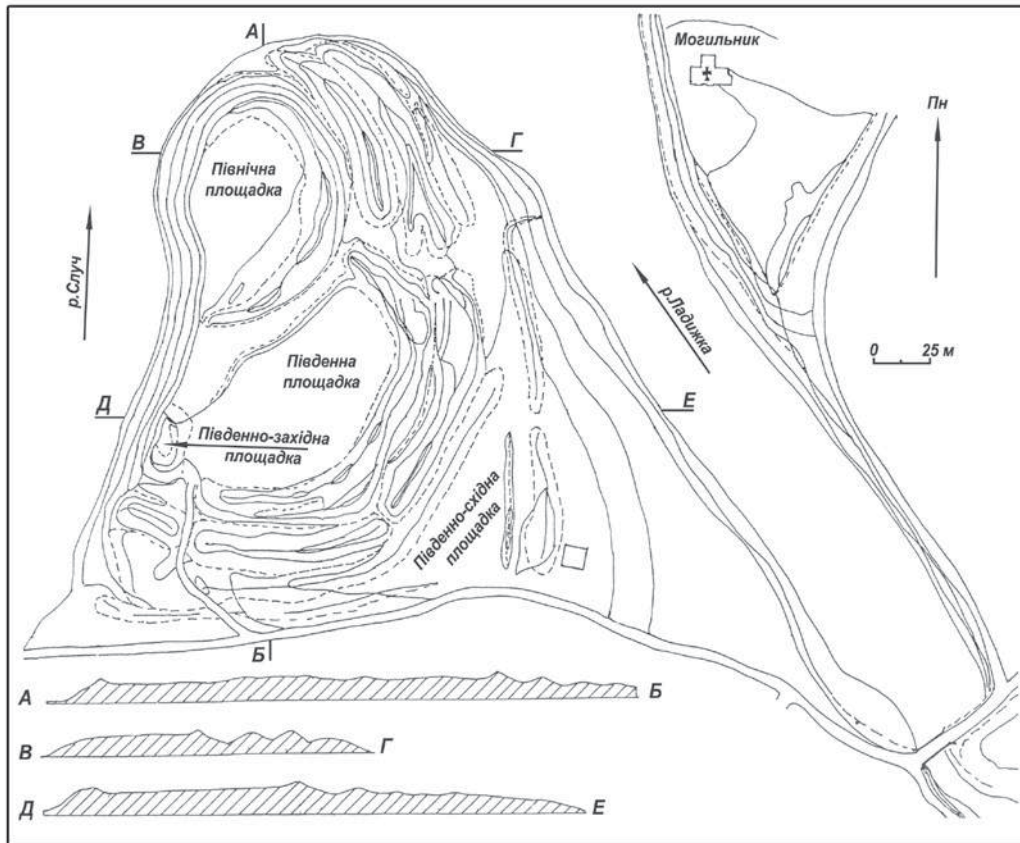

Рис. 1. План городища середньовічного м. Губин

Рис. 1. Джерело (Якубовський 2017, с. 167).

Рис. 2. Кам'яний антропоморф на Губинському городищі. Фото з архіву автора.

Вікторія Вовкодав,
молодший науковий співробітник
науково-методичного відділу охорони
культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав»

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ» (1991–2019 РР.): ІСТОРІОГРАФІЯ

До розгляду пропонується історіографічний аналіз праць присвячених пам'яткам археології Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», що внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. До них належать: залишки церкви-усипальні (Спаська), залишки Михайлівської церкви 1089 р. та курган «Хрест». Великий масив наукової літератури з цієї проблематики варто розглядати в межах двох періодів: радянського – 1954–1991 рр. та сучасного – 1991–2019 рр. У цій розвідці запропоновано огляд наукових праць, що вийшли друком впродовж сучасного періоду.

Ключові слова: Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», пам'ятка археології, історіографія, аналіз, дослідження.

Історія дослідження пам'яток та об'єктів культурної спадщини Національного історико-етнографічний заповідник «Переяслав» (далі НІЕЗ «Переяслав») є предметом окремої розвідки, що розробляється автором впродовж останніх двох років. Одним із її напрямків є історіографічний аналіз праць присвячених згаданим об'єктам. Запропонована публікація стосується пам'яток археології НІЕЗ «Переяслав», що внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: залишки церкви-усипальні (Спаська), залишки Михайлівської церкви 1089 р. та курган «Хрест». Результати їх досліджень знайшли своє відображення у багатьох наукових працях, які були опубліковані від часу створення Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (ПХДІМ) у 1954 р. до сьогодні. Для зручності опрацювання всього масиву публікацій з цієї проблематики, нами було виділено два періоди їх походження: радянський – 1954–1991 рр. та сучасний 1991–2019 рр. У попередній статті нами розглянуто наукову літературу радянського періоду. Наразі пропонуємо огляд публікацій, що вийшли друком після розпаду Радянського Союзу та утворення незалежної української держави. Розробка згаданого комплексного дослідження потребує історіографічного опрацювання згаданих наукових праць, їх систематизації та класифікації.

Для успішної реалізації завдань цієї розвідки серед наукових публікацій, що виходила впродовж 1991–2019 рр., ми виділили на дві групи відповідно до їх тематичного наповнення. До першої – віднесені студії, що безпосередньо присвячені дослідженню вказаних об'єктів. Іншу складають публікації, у яких вони лише побіжно згадані. До них належать праці узагальнюючого або фрагментарного характеру, пов'язані з вивченням певного хронологічного періоду історії Переяславщини або ж розвідки з огляду історіографії археологічних досліджень в Україні.

Насамперед варто зазначити, впродовж окресленого періоду провідну роль у вивченні минулого Переяславщини відігравав Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник (далі ПХДІКЗ), який у 1999 р. було перейменовано на НІЕЗ «Переяслав». Зокрема, вагоме місце в дослідженні пам'яток археології Заповідника продовжують належить співробітникам археологічного відділу та постійно діючої археологічної експедиції. Також із середини 1990-их рр. важливу роль у вивченні археологічних об'єктів м. Переяслава відіграла лабораторія археологічних досліджень, створена при кафедрі історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (з 2020 р. – Університет Григорія Сковороди в Переяславі). Викладачі, аспіранти та студенти університету брали активну участь у роботі експедицій на території міста. Дещо зменшилась частка досліджень, реалізованих археологами профільних установ Києва, Москви та Санкт-Петербурга.

До першої виділеної нами групи слід віднести праці П. А. Раппопорта. У монографії «Древнерусская архитектура» автор у стислій формі подає історію давньоруської архітектури. Найбільше уваги він приділяє храму Архистратига Михаїла, описуючи його планування та етапи розбудови в архітектурний комплекс. Згадуються також інші давньоруські кам'яні споруди Переяслава Руського, серед яких є і Спаська церква (Раппопорт 1993). Інше дослідження «Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.)» присвячене будівничій справі давньоруських майстрів із детальним описом матеріалів і технології будівництва кам'яних будівель X–XIII ст. Автор спробував визначити дні закладення кам'яних храмів по азимуту. Так, апсида Спаської церкви була закладена з 28 квітня по 16 серпня за новим стилем або з 24 квітня по 6 серпня за старим стилем,

що свідчить про співпадіння днів закладки церкви з днем святкування Святого Спаса (Раппопорт 1994, с. 7, 35, 48–49, 52, 55, 68, 86, 99, 111–112).

Кам'яні споруди переяславської архітектурної школи періоду Київської Русі розглядала в своєму дослідженні Г. М. Бузян. Вона доводить, що їх будівництво за короткий час свідчить: про величезні кошти, які мали в своєму розпорядженні князь та єпископ; про наявність кваліфікованих будівельників; про існування переяславської архітектурної школи (Бузян 1994).

М. І. Сікорський та Т. Г. Мовша у спільній публікації «Музей і культура» також згадують давньоруські культові споруди, матеріали розкопок яких стали основою для створення археологічного музею над залишками церкви-усипальні (Спаської) (Сікорський, Мовша 1996).

У монографії «Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини (археологічні джерела)» Ол. В. Колибенко та О. В. Колибенко подали історію досліджень археологічних пам'яток Переяславщини з середини XIX ст. й до 2005 р. Вона стала першою спробою узагальнити та систематизувати накопичений матеріал щодо вивчення археологічних пам'яток Переяславщини. Автори запропонували свою періодизацію історії археологічних досліджень регіону та дали детальну характеристику кожному періоду, перелік дослідників та експедицій, описали характер та хід цих досліджень. Неодноразово в праці згадуються давньоруські кам'яні споруди, а серед них і Михайлівський собор XI ст. та Спаська церква-усипальниця 1089 р. (Колибенко, Колибенко 2005)

Про результати багаторічних розкопок давньоруського Переяслава йдеться у публікаціях О. В. Колибенка «Основні результати та перспективи археологічних досліджень Переяслава Руського» (2005) та «Історико-археологічне вивчення Переяслава Руського та Переяславщини (середньовічної Переяславської волості): сучасний стан та перспективи» (Колибенко 2010). Проблема хронології культових пам'яток давньоруського часу та їх історіографічним дослідженням присвячена інша його праця «Деякі проблеми хронології культових пам'яток Переяслава Руського» (Колибенко 2006), якій передували дослідження Д. Г. Хрустальова (Хрустальов 2002, с. 294–295) та А. В. Назаренка (Назаренко 2007, с. 103). Останній стверджував, що під час будівництва Спаської церкви митрополита Єфрема взагалі не було в живих і її зводили на замовлення інших знатних осіб.

У колективній монографії Г. М. Бузян, Л. М. Набок, М. В. Роздобудька та Д. А. Тетері «Нариси з історії давнього Переяслава» йдеться про найбільш яскраві та важливі сторінки з історії м. Переяслава з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Пам'ятки археології НІЕЗ «Переяслав» теж згадуються у ній. Так, інформацію про курган «Хрест» можна знайти в першому розділі під назвою «Передісторія Переяслава», який підготував М. В. Роздобудько. Дослідник у контексті історичного заселення переяславського Лівобережжя розповідає про підкурганні поховання культури багатоваликової кераміки, а похованого у вище згаданому кургані відносить до елітарної верстви воїнів-колісничих. Оскільки кістяк чоловіка двохметрового зросту лежав у зотлій дерев'яній труні (колісниці) овальної форми (Бузян та ін. 2007, с. 15–20). У другому та третьому розділах книги Г. М. Бузян та Д. А. Тетеря розповідають про різні етапи археологічного вивчення та історію забудови давнього Переяслава, діяльність видатних церковних діячів (єпископи Єфрем Переяславський, Євфимій та Симеон). Окремі сторінки монографії присвячені Собору св. Архистратига Михаїла, який був композиційним центром переяславського дитинця. Так, досить детально розповідається про історію його побудови та подальшу долю, про його роль у суспільно-політичному житті Переяславської землі, а також наводяться літописні згадки про нього. Порівняно мало інформації авторами подано про Спаську церкву, яку було спалено під час монгольського нашествия на місто (Бузян та ін. 2007, с. 159).

Збільшення інтересу до архітектурної спадщини, а особливо до культових споруд призвело до появи монографічного дослідження Л. М. Набок і О. В. Колибенка «Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність». Автори зібрали інформацію церковно-історичного змісту про православні громади та культові споруди м. Переяслава та сіл району. Відомості про давньоруські храми міста подаються в повному, розгорнутому вигляді, від появи в літописних згадках та історії дослідження до архітектурних особливостей та призначення (Набок, Колибенко 2007, с. 19–32, 70–75).

Основні тенденції розвитку мистецтва середньовічного Переяслава в контексті давньоруської культури виділив В. Г. Пуцко. У своїй праці «Переяслав у історії давньоруського мистецтва (XI–XIII ст.)» він зосередив свою увагу на дослідженні архітектурних споруд і вивченні нечисленних зразків художнього ремесла. В описі собору Архангела Михаїла автор зазначає про те, що його архітектурні форми виявилися незвичайними для давньоруського сакрального будівництва і припускає його генетичну спорідненість із царгородським колом споруд. Найбільше уваги В. Г. Пуцко приділив внутрішньому оздобленню собору: фрескам, розписам та творам пластичного мистецтва. Також він згадує і про хорос-лампадофор із Спаської церкви, який, на його думку, за структурою близький до грецьких хоросів XIII ст. (Пуцко 2008, с. 239–240).

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

Російський дослідник О. М. Іоаннісян у своїй статті «Зодчество древнего Переяславля XI–XII веков и его место в общей картине развития зодчества Древней Руси» розглядає переяславські пам'ятки XI–XII ст. у загальній картині розвитку давньоруського зодчества. Він підкреслює нетиповість переяславського будівництва та явну орієнтацію на візантійську архітектуру. Переяславське зодчество, за його словами, стало відчутним поштовхом для розвитку більш віддалених центрів: Суздаля, Пскова, Ладоги, Новгорода і Володимир-Волинського (Іоаннісян 2008, с. 174–178, 198).

Особливостям технологічного виробництва плінфи Переяславля Руського кінця XI–XII ст. присвячена стаття Д. Д. Йолшина «Плінфа Переяславля Русского». Автор виділяє два будівельні періоди її побутування: перший – кінець XI – перша чверть XII ст., другий – 1130-ті – 1140-ві рр.). Він звернув увагу на унікальну технологію та саму форму плінфи, яку використовували під час будівництва давньоруських храмів. Крім того, він зазначає, що собору Архангела Михаїла притаманний великий формат плінфи, а Спаській церкві – найменший (Йолшин 2008, с. 213).

Дослідженням переяславської плінфи зі скошеними краями займався О. К. Сиромятніков. У його роботі «До питання про формування плінфи із скошеними краями X–XI ст.» висунуто дві гіпотези, які пояснюють наявність ранньої плінфи в кладці храму св. Архистратига Михаїла кінця XI ст.: повторне використання будівельних матеріалів або Михайлівський храм і церква Воздвиження Чесного хреста – одна й та ж споруда (Сиромятніков 2004).

В. К. Козюба на основі аналізу архітектурних особливостей Спаської церкви (прибудови з західного боку, форми пілястр, двохстовпності, наявності двох порталів та плінфи малого формату) прийшов до висновків, що вона входила до монастирського комплексу та є найпізнішою серед переяславських культових споруд давньоруського часу. Автор зробив спробу її вузького датування – 20–30-ми рр. XII ст. (Козюба 2004, с. 26).

Упродовж останніх років на основі архівних матеріалів, археологічних досліджень та спогадів окремих осіб з'явилися окремі публікації, присвячені створенню, діяльності та розвитку музеїв м. Переяслава. У випуску 5 (7) збірника наукових статей «Переяславіка» вступна стаття присвячена 30-річчю зі дня створення Археологічного відділу, в якій детально розповідається про історію його створення та функціонування. Водночас, значна увага приділена Археологічному музею (залишки церкви-усипальні), археологічному розділу Музею архітектури та побуту Середньої Наддніпряниці, Музею архітектури давньоруського Переяслава (залишки Михайлівського собору) та археологічним розвідкам на території Переяслава та Переяслав-Хмельницького району. Матеріали вмщують таблицю з переліком археологічних досліджень, проведених НІЕЗ «Переяслав» упродовж 1947–1999 рр. або здійснених за участі його співробітників (Археологічному... 2011).

Монографія М. В. Роздобудька «Що розповідають та приховують археологічні пам'ятки» дає уявлення про різночасові археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я. У одному з розділів книги автор розповідає про історію та музеєфікацію кургану «Хрест», на зразок відомої Могили Атея. Історії дослідження давньоруських пам'яток, зокрема й залишків Михайлівського собору присвячений інший розділ під назвою «Загадки Єпископської брами» (Роздобудько 2015, с. 111–128, 258–291).

Варто також згадати монографію Ю. Ю. Моргунова під назвою «Историческая география Переяславской земли (Святослав Игоревич – Ярополк Владимирович)». Вона присвячена вивченню історичної географії південної частини Переяславської землі другої пол. X–1132 р. Основними джерелами даної праці є літописні та археологічні пам'ятки. Не оминув автор і пам'яток, що становлять інтерес для нас. Так, характеризуючи процес християнізації населення Переяславської землі, він зупиняється на будівничій діяльності митрополита Єфрема та Володимира Мономаха. Зокрема, у тексті згадується про завершення будівництва та благоустрій кафедрального храму – собору св. Михаїла 1089 р. та домонгольського храму-усипальні (Спаську) (Моргунов 2019, с. 266–267). Крім того, у примітці 32 «Собор св. Михаїла в Переяслове» він більш детально подає історію досліджень залишків собору та його архітектурні особливості. Автор вважає, що саме ця пам'ятка є прикладом того, що в Переяславі на той час сформувалася самостійна архітектурна школа. Згадується також і про виявлення трьох актових печаток в одній із прибудов храму, що свідчить про розміщення там чи в сусідній приміщеннях єпископського архіву (Моргунов 2019, с. 293). Інша примітка 37 «Остатки посадской церкви-усипальниці» присвячена архітектурі та історії досліджень церкви-усипальні. Багато уваги Ю. Ю. Моргунов приділив особі замовника споруди та часу її створення (Моргунов 2019, с. 295–296).

Ще однією працею 2019 р. є колективна монографія «Короткий нарис історії Переяслава». У ній висвітлено основні історичні етапи розвитку міста Переяслава з X ст. по XXI ст. У розділі «Переяславль Руський» О. В. Колибенко подає основні історичні події та пов'язані з ними персоналії кінця X – першої половини XIII ст., а також подає інформацію про низку археологічних об'єктів. Так, у описі «окольного міста» автор зазначає, що одноапсидну двостовпну церкву-усипальню св. Спаса збудували на кошти одного з переяславських бояр – Оргостя (Орогостя). Подібна думка викладена і в інших дослідженнях О. В. Колибенка

(Колибенко 2001; Колибенко 2006, с. 16–17), Ол. В. Колибенка (Колибенко, Колибенко 2018, с. 70–90) та В. О. Колибенка (Колибенко 2018, с. 33), які спростовують версію про побудову церкви на замовлення боярина Ратибора таких дослідників як М. В. Новосолов та Д. Г. Хрустальов (Новосолов, Хрустальов 2003, с. 75). Грандіозна розбудова міста, а з нею і побудова собору св. Архистратига Михаїла переяславським єпископом (митрополитом) Єфремом, сформувала остаточний вигляд єпископської частини дитинця. Біля собору, як зазначає О. В. Колибенко, було поховано синів Володимира Мономаха Андрія Володимировича Доброго та Святослава Володимировича й внука Юрія Долгорукого Володимира Глібовича. Саме тому собор св. Архистратига Михаїла назвали родинною усипальнею Мономаховичів (Колибенко 1999; Колибенко 2001; Колибенко 2001; Набок 2007; Іваненко та ін. 2019).

Важливе місце серед праць другої групи посідає стаття М. В. Роздобудька «Проблеми охорони та збереження визначних пам'яток давньоруського Переяслава», у якій автор запропонував низку заходів, спрямованих на створення музею просто неба під назвою «Давньоруське місто» і збереженню історичних пам'яток для нащадків. Насамперед, автор зазначив на необхідності реалізації наступних кроків: виділення довкола залишків собору св. Архистратига Михаїла заповідної зони площею до 2 га; вилучення з приватного користування певної кількості ділянок, на яких розміщені видатні монументальні пам'ятки давньоруського зодчества; надання статусу заповідної зони окремим, найбільш збереженим фрагментам оборонних споруд міста та запровадити диференційований режим для решти ділянок валу; включення реліктів давньої містобудівельної структури в генеральний план міста; виокремлення з сучасного кладовища в ур. Ярмарківщина території курганного могильника з охоронною зоною довкола нього; розширення охоронної зони історичного ландшафту (Роздобудько 2005, с. 154).

Ідеї М. В. Роздобудька знайшли своє відображення в роботі Г. М. Бузян «Про дослідження, збереження та музеєфікацію давньоруських культових пам'яток Переяслава», але з більш детальним комплексом заходів, які сприятимуть охороні, збереженню, вивченню та музеєфікації археолого-архітектурних давньоруських монументальних споруд м. Переяслава (Бузян 2006).

Сучасний стан збереження археологічної спадщини Переяславщини аналізує Н. І. Мінаєва у своїй роботі «Основні чинники руйнації археологічних пам'яток давньоруського часу на Переяславщині». Автор визнала основні фактори, що призводять до руйнації пам'яток: антропогенні причини (95,3%), розмив водосховищем (35%), будівництво (28,3%), природний фактор (4,7%). Для вирішення цієї проблеми запропоновано використання закордонного досвіду дослідження і консервації пам'яток та розробка «ефективної програми по моніторингу археологічної спадщини» (Мінаєва 2008, с. 534).

До другої групи також слід віднести кілька публікацій у журналі «Археологія», що в тій чи іншій мірі стосуються пам'яток археології НІЕЗ «Переяслав». Серед них: «Нові дослідження Воскресенської церкви в Переяславі-Хмельницькому» В. О. Харламова і Г. В. Трофименка (Харламов, Трофименко 1992), «Про походження Переяслава Руського» (Колибенко 1999) О. В. Колибенка та «Згадка Зарубського монастиря» (Максимов, Степанович 2001) Є. В. Максимова та О. С. Степановича.

Про дослідження на території Михайлівського монастиря побіжно згадано в окремих працях Д. А. Тетері та М. Т. Товкайла (Тетеря, Товкайло 2000, с. 58), С. М. Вовкодава та О. В. Юрченка (Вовкодав, Юрченко 2004), Д. А. Тетері (Тетеря 2015).

Зв'язок давньоруського Переяслава з ранньомодерним Переяславом показано в публікації О. В. Юрченка «Давньоруська спадщина пізньосередньовічного Переяслава» (Юрченко 2005, с. 157). Також варто згадати іншу його публікацію, у якій подано спробу історіографічного аналізу археологічних досліджень старожитностей та пам'яток Переяславщини впродовж ХІХ ст. (Юрченко 2012).

Дослідниця пам'яток архітектури та містобудування м. Переяслава Л. М. Набок неодноразово у своїх дослідженнях згадує культові давньоруські споруди ХІ ст. (Набок 2007; Набок 2009). У публікації «Храми Переяслава – досвід музеєфікації та перспективи розвитку культурного туризму» вона класифікує культові пам'ятки м. Переяслава та району, визначає етапи охоронних заходів, необхідних для їх збереження, розглядає їх потенціал у туристичній сфері та подає перелік музеєфікованих культових споруд (Набок 2009).

Значний масив публікацій про археологічні пам'ятки містить збірник наукових статей «Переяславіка». Так, про іконку з зображенням Георгія Змієборця, яка могла мати відношення до Спаської церкви-усипальні йдеться у публікаціях Д. А. Тетері. На думку автора, вона належала особі церковного сану, яка втратила її під час міжусобних війн першої половини ХІІ ст. За його переконанням, Спаська церква тоді називалася Георгієвською і входила або прилягала до території одного з монастирів, які існували тут в давньоруський час (Тетеря 2008, с. 40; Тетеря 2009). Натомість Ол. В. Колибенко і О. В. Колибенко у своєму дослідженні «Нові «предмети особистого благочестя» в колекції НІЕЗ «Переяслав» та деякі проблеми атрибуції підвісок зі знаками Рюриковичів» визначили інший час походження підвіски-іконки. Спираючись на її подібність

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень до новгородської іконки (30–60-ті рр. XII ст.), вони продатовали знахідку другою чвертю – серединою XII ст. (Колибенко, Колибенко 2008, с. 118).

Бронзовим освітлювальним пристроям, що знайдені під час розкопок переяславських монументальних споруд, присвячена стаття Є. І. Архипової «Церковные осветительные приборы XI–XIII вв. из Переяслава Южного». Ідентифікація предметів проводилася за візантійською традицією тому, що зразки освітлювальних пристроїв потрапили на Русь разом із християнством із Візантії. Порівняння з аналогами, знайденими в інших містах Русі, показало їх однотипність і стандартизацію та дозволило датувати час побутування таких речей XII – першою половиною XIII ст. Авторка також встановила, що так званий «хорос» із Спаської церкви, насправді є багатосвічником-панікадилом. Крім того, під час його реконструкції використано частини від різних світильників, які були знайдені М. К. Каргером у 1952–1953 рр. Така ж сама участь спіткала й підсвічник-канделябр із цієї ж церкви. Схожі уламки бронзових світильників були знайдені під час розкопок інших давньоруських храмів м. Переяслава: Спаського, Воскресінського, Михайлівського (Архипова 2008, с. 245)

Ю. В. Авраменко та В. Вишаровський, описуючи великий архієрейський обряд освячення церкви св. Архангела Михаїла в м. Переяславі 20 січня 2011 р., звертають увагу на історію побудови храму XI ст., над залишками якого збудована сучасна церковна споруда (Авраменко, Вишаровський 2014, с. 14).

Н. В. Лизогуб (Костенко) у своїх публікаціях «Роман Юра – дослідник архітектурних пам'яток княжого Переяслава» та «Археологічна спадщина давньоруського Переяслава в контексті досліджень Романа Юри: пам'яткоохоронний аспект» розглядає внесок Р. О. Юри в дослідження архітектури давньоруського Переяслава: Михайлівський собор 1089 р., Єпископський палац, Єпископську браму та рештки кам'яної громадської споруди кінця XI ст. (Лизогуб 2012; Лизогуб 2019).

Про діяльність св. Єфрема та побудований ним Михайлівський собор йдеться в праці Н. Г. Ткаченко «До історії канонізації святих Переяславської землі» (Ткаченко 2014, с. 192–193). Подібну інформацію подано в публікації Т. Г. Богуш «Ікони архистратига Михаїла в іконописній колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переслав» (Богуш 2008, с. 163).

Ю. А. Мицик та І. Ю. Тарасенко у своїй публікації «Важливий твір XIX ст. про церкви Переяслава» вводять до наукового обігу джерело з історії православних церков Переяслава «Исторические сведения о церквях Полтавской епархии уездного города Переяславля», де згадується Михайлівська церква XI ст. Як стверджує автор цього джерела, Михайлівська церква була заснована в 1105 р. переяславським митрополитом Єфремом і була щент зруйнована під час навали орди Батия. Його відбудова почалася вже у 1711 р. (Мицик, Тарасенко 2017).

Зв'язок курганных поховальних споруд території давнього Переяслава з творчим доробком Т. Г. Шевченка розглядали С. А. Тетеря та Д. А. Тетеря. Автори підтримали думку сучасних дослідників щодо належності кургану «Хрест» до бабинської культури (Тетеря, Тетеря 2015, с. 194–195; Тетеря, Тетеря 2015, с. 31) Подібні дослідження проводили Ол. В. Колибенко та О. В. Колибенко, які спростували думку багатьох краєзнавців і довели помилковість тотожності цього кургану з «Виблюю моголою», описаною Т. Г. Шевченком в повісті «Близнецы» (Колибенко, Колибенко 2014, с. 277–278).

Важливе значення для вивчення минулого Переяславщини мала особистість М. І. Сікорського, якого вважають засновником переяславської археологічної школи. Саме про його внесок у дослідження археологічних пам'яток йдеться в публікаціях О. І. Тонконог та В. М. Шакули (Тонконог, Шакула 2011), О. В. Юрченка та О. В. Колибенка (Юрченко, Колибенко 2013), Г. М. Бузян (Бузян 2017), а також у колективній монографії «Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу». Так, Г. М. Бузян охарактеризувала участь М. Сікорського в археологічних дослідженнях на Переяславщині впродовж 1950–1980-их рр., який досліджував не лише археолого-архітектурні пам'ятки давньоруського Переяслава, а й пам'ятки заплави та долини р. Дніпро, долин Трубежа та Супою. Особливу увагу автор приділив музеєфікації Спаської церкви-усипальні XI ст., над залишками якої у 1955 р. був зведений павільйон Археологічного музею. Також згадується і музеєфікація кургану «Хрест» епохи бронзи в 1966 р. і повторні розкопки Михайлівської церкви XI ст. (Бузян 2013, с. 140, 143–144).

Ю. С. Фігурний у низці своїх публікацій також досліджує внесок М. І. Сікорського та його колег (М. Жама, Є. Іщенка, П. Щербини, О. Юзвікової та ін.) у розвиток музейної справи на Переяславщині (Фігурний 2018). Так, у статті «Роль Михаїла Сікорського у дослідженні, музеєфікації та збереженні музейних колекцій у Переяславі-Хмельницькому» автор згадує про музеєфікацію поховального комплексу (курган «Хрест»), що знаходиться в безпосередній близькості з Музеєм народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Цікавою інформацією для дослідників цієї пам'ятки є спогади Н. Ткаченко про реставраційні роботи та відкриття комплексу для екскурсійного огляду. Не оминув автор також і створення

павільйону Археологічного музею над, виявленими у 1953 р., залишками церкви-усипальні (Спаської). Саме вони стали першим в Переяславі музеєфікованим археологічним об'єктом (Фігурний 2019).

Серед дослідників Переяславської землі варто згадати і С. В. Таранця, який у своїй монографії згадує кам'яний храм Архистратига Михаїла, при якому в давньоруській час існувала кафедра переяславських митрополитів і функціонувала до татаро-монгольської навали 1239 р. (Таранець 2019, с. 76).

Історіографічний аналіз наведених вище праць із проблеми дослідження ми дійшли до таких висновків. По-перше, потрібно зазначити, що провідною проблематикою досліджень впродовж 1991–2019 рр. залишалася давньоруська історія Переяслава, що сприяло вивченню пам'яток археології НІЕЗ «Переяслав» XI ст. Про це свідчить збільшення кількості публікацій, присвячені цим об'єктам.

По-друге, слід зазначити, що в цей період відсутні спеціалізовані праці, присвячені дослідженню згаданих вище пам'яток археології. У більшості публікацій автори розглядали їх побіжно або в контексті висвітлення певної проблеми чи під час дослідження історії регіону.

По-третє, існує невелика кількість праць про дослідження кургану «Хрест». Здебільшого він згадується в контексті розгляду інших археологічних пам'яток епохи бронзи або під час дослідження дотичної тематики.

Та не зважаючи на все це, існування такого великого масиву наукової літератури, яка в тій чи іншій мірі присвячена вивченню пам'яток археології НІЕЗ «Переяслав», свідчить про значний інтерес дослідників до цих об'єктів. На нашу думку, це пов'язано з функціонуванням місцевих наукових установ, таких як НІЕЗ «Переяслав» та «Університет Григорія Сковороди в Переяславі», на базі якого в середині 90-их рр. XX ст. створено лабораторію археологічних досліджень (з 2010 р. – імені М. І. Сікорського).

Також слід зауважити, що пророблена нами робота зі збору та систематизації наукової літератури про згадані вище пам'ятки археології в подальшому буде використана під час створення бібліографічного покажчика праць, присвячених пам'ятки, які перебувають в оперативному управлінні НІЕЗ «Переяслав».

Література

- Авраменко, Ю., Вишаровський, В. 2014. Велике архієрейське освячення церкви св. Архангела Михаїла в м. Переяславі-Хмельницькому 20 січня 2011 року. *ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 7(9), с. 14–21.
- Археологічному відділу НІЕЗ «Переяслав» – 30 років. 2011. *PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 5(7), с. 11–38.
- Архипова, Е. И. 2008. Церковные осветительные приборы XI–XIII вв. из Переяслава Южного. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 244–257.
- Богущ, Т. 2008. Иконы архистратига Михаїла в іконописній колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». В: *Науковий збірник Київської Православної Богословської Академії: матер. наук.-практ. конф. «1020-ліття хрещення Руси-України – із Києва по всій Русі»*. Київ: Архангельський глас, с. 132–136.
- Бузян, Г. 2013. М. І. Сікорський – археолог. В: *Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: колективна монографія, присвячена 90-річчю з дня народження М. І. Сікорського*. Переяслав-Хмельницький, с. 139–184.
- Бузян, Г. М. 1994. Архітектура Переяслава періоду Київської Русі. *Історія та культура рідного краю (матеріали на допомогу вчителям та учням): інформаційно-методичний збірник*, 12, с. 39–44.
- Бузян, Г. М. 2006. Про дослідження, збереження та музеєфікацію давньоруських культових пам'яток Переяслава. В: *Храми Переяславщини: історія, традиції, сучасність; стан збереження пам'яток Переяслав-Хмельницький*, с. 21–28.
- Бузян, Г. М. 2017. Сікорський та археологія Переяславщини. *PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 12 (14), с. 64–88.
- Бузян, Г., Набок, Л., Роздобудько, М., Тетеря, Д. 2007. *Нариси з історії давнього Переяслава (До 1000-ліття першої літописної згадки)*. Київ: Міленіумс.
- Ёлшин, Д. Д. 2008. Плинка Переяславля Русского. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 209–225.
- Иоаннисян, О. М. 2008. Зодчество древнего Переяславля XI–XII веков и его место в общей картине развития зодчества Древней Руси. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 174–201.
- Іваненко, А. О., Колибенко, О. В., Набок, Л. М., Нагайко, Т. Ю., Тарапон, А. О. 2019. *Короткий нарис історії Переяслава*. В: Лукашевич, О. М. (ред.). *Переяслав-Хмельницький (Серія: «Краєзнавча бібліотека Переяславщини»*, 8).
- Козюба, В. К. 2004. Давньоруські храми «окольного града» Переяслава (датування, стильові особливості, інтерпретації). *Наукові записки з української історії*, 15, с. 25–31.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

- Колибенко, В. 2018. Боярство Переяславля Руського на службі у переяславських князів. *Наукові записки з української історії*, 43, с. 30–35.
- Колибенко, О. В. 1999. До питання про атрибуцію княжих поховань Михайлівського собору у Переяславлі. В: *Християнські старожитності Лівобережної України*. Полтава: ВЦ «Археологія», с. 34–40.
- Колибенко, О. В. 1999. Про походження Переяславля Руського. *Археологія*, 1, с. 47–59.
- Колибенко, О. В. 2001. До питання про локалізацію Ратиборового двору в Переяславлі Руському. *АЛЛУ*, 2, с. 64–66.
- Колибенко, О. В. 2001. Єпископський двір Переяславля Руського. *Наукові записки з української історії*, 12, с. 27–37.
- Колибенко, О. В. 2001. Монастирі Переяславля Руського. *Вісник СНУ*, 10, с. 169–175.
- Колибенко, О. В. 2006. Двори середньовічного Переяслава (кінець X – середина XIII ст.). *Наукові записки з української історії*, 18, с. 3–20.
- Колибенко, О. В. 2006. Деякі проблеми хронології культових пам'яток Переяславля Руського. В: *Храми Переяславщини: історія, традиції, сучасність; стан збереження пам'яток*. Переяслав-Хмельницький, с. 29–36.
- Колибенко, О. В. 2010. Історико-археологічне вивчення Переяславля Руського та Переяславщини (середньовічної Переяславської волості): сучасний стан та перспективи. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 130–136.
- Колибенко, О. В. Колибенко, О. В. 2018. *Переяславці княжої доби: історико-історіографічні портрети*. Переяслав-Хмельницький (Серія: краєзнавча бібліотека Переяславщини, 9).
- Колибенко, О. В., Колибенко О. В. 2008. Нові «предмети особистого благочестя» в колекції НІЕЗ «Переяслав» та деякі проблеми атрибуції підвісок зі знаками Рюриковичів. В: *Дзньслова*. Київ: Корвінпрес, с. 118–125.
- Колибенко, О. В., Колибенко, О. В. 2005. *Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини (археологічні джерела)*. Переяслав-Хмельницький. Ч. 1.
- Колибенко, О. В., Колибенко, О. В. 2014. «Якби-то ти, Богдане п'яний» або міфи землі Переяславської. *Переяславіка: наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*, 7 (9), с. 271–284.
- Костенко, Н. 2019. Археологічна спадщина давньоруського Переяслава в контексті досліджень Романа Юри: пам'яткоохоронний аспект. *Переяславіка: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 15 (17), с. 45–50.
- Лизогуб, Н. 2012. Роман Юра – дослідник архітектурних пам'яток княжого Переяслава. *Переяславіка: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 6 (8), с. 144–147.
- Максимов, Є. В., Степанович О. С. 2001. Згадка Зарубського монастиря. *Археологія*, 2, с. 152–158.
- Мицик, Ю., Тарасенко, І. 2017. Важливий твір XIX ст. про церкви Переяслава. *PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 12 (14), с. 350–352.
- Мінаєва, Н. І. 2008. Основні чинники руйнації археологічних пам'яток давньоруського часу Переяславщини. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 532–535.
- Моргунов, Ю. Ю. 2019. *Историческая география Переяславской земли (Святослав Игоревич – Ярополк Владимирович)*. Вологда: Древности Севера.
- Набок, Л. 2009. Документальні джерела пам'яток народної архітектури Наддніпрянщини з фонду музею В. Заболотного. *PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 3 (5), с. 205–211.
- Набок, Л. М. 2007. Історія містобудівництва Переяслава: XVII–XX століття. *Збірник наукових праць НДІ пам'яткоохоронних досліджень*, 3, с. 115–137.
- Набок, Л. М. 2009. Храми Переяслава – досвід музеєфікації та перспективи розвитку культурного туризму. *Могилянські читання 2008: зб. наук. пр.* Київ: Фенікс.
- Набок, Л. М., Колибенко, О. В. 2007. Переяславська митрополія: погляд крізь віки. *PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 1 (3), с. 132–137.
- Набок, Л. М., Колибенко, О. В. 2007. *Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність*. Київ: ВД «Від А до Я».
- Назаренко, А. В. 2007. Митрополії Ярославичей во второй половине XI века. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 1, с. 85–103.
- Новоселов, Н. В., Хрустальов, Д. Г. 2003. Спаская церковь Переяславля Русского и воевода Ратибор. В: *Староладожский сборник*. Санкт-Петербург; Старая Ладога: Изд. СПб ИИ РАН «Нестор-История», с. 73–80.
- Пущко, В. Г. 2008. Переяслав у історії давньоруського мистецтва (XI–XIII ст.). *Наукові записки української історії*, 20, с. 237–243.
- Раппопорт, П. А. 1993. *Древнерусская архитектура*. Санкт-Петербург: Стройиздат.

- Раппопорт, П. А. 1994. *Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.)*. Санкт-Петербург: Наука.
- Роздобудько, М. В. 2015. *Що розповідають та приховують археологічні пам'ятки*. Київ: Академперіодика.
- Роздобудько, М. В. 2005. Проблеми охорони та збереження визначних пам'яток давньоруського Переяслава. *Наукові записки з української історії*, 16, с. 150–154.
- Сиромятніков, О. К. 2004. До питання про формування плінфи із скошеними краями X–XI ст. В: *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* Київ: Корвін Пресс, с. 248–254.
- Сікорський, М. І., Мовша, Т. Г. 1996. Музей і культура. В: Нетудихалова Т. (ред.). *Українська народна естетика*. Київ: ДАЛПУ, с. 98–119.
- Таранець, С. В. 2019. *Місто Переяслав та Переяславський повіт у другій половині XIX – на початку XX століття (нариси з історії та культури)*. Київ: Видавництво Ліра_К.
- Тетеря, Д. 2015. Деякі підсумки та перспективи археологічних досліджень 2003–2008 рр. на території Вознесенського монастиря у Переяславі. *Переяславіка: наукові записки*, 9 (11), с. 326–342.
- Тетеря, Д. А. 2008. Нова знахідка іконки-підвіски на території Переяславля Руського. *PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 2 (4), с. 39–42.
- Тетеря, Д. А. 2009. Іконки-підвіски з Переяславля Руського. В: *Могилянські читання 2008 року: зб. наук. пр.: Церква і музеї: втрати XX століття*. Київ: Фенікс, с. 350–355.
- Тетеря, Д. А., Товкайло, Т. М. 2001. Охоронні дослідження в Переяславі. В: *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.* Київ, с. 57–58.
- Тетеря, Д., Тетеря, С. 2015. Кургани давнього Переяслава та його околиць і Тарас Шевченко. *PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 8 (10), с. 190–199.
- Тетеря, Д., Тетеря, С. 2015. Курганна спадщина давнього Переяслава і Тарас Шевченко. *Наукові записки з української історії*, 37, с. 29–35.
- Ткаченко, Н. 2014. До історії канонізації святих землі Переяславської. *ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 7(9), с. 190–197.
- Тонконог, О., Шакула, В. 2011. Внесок Михайла Івановича Сікорського у розвиток вітчизняного краєзнавства. *Краєзнавство*, 4 (77), с. 52–58.
- Фігурний, Ю. 2018. Роль Михайла Сікорського у музеєфікації визначних пам'яток матеріальної та духовної культури. *PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 14 (16), с. 414–424.
- Фігурний, Ю. 2019. Роль Михайла Сікорського у дослідженні, музеєфікації та збереженні музейних колекцій у Переяславі-Хмельницькому. В: *Музей просто неба в соціокультурному просторі: матер. Міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю заснування Національного музею народної архітектури та побуту України*. Київ: Видавничий дім журналу «Пам'ятки України», с. 461–467.
- Харламов, В. О., Трофіменко, Г. В. 1992. Нові дослідження Воскресінської церкви в Переяславі-Хмельницькому. *Археологія*, 3, с. 133–138.
- Хрусталева, Д. Г. 2002. *Разыскания о Ефреме Переяславском*. Санкт-Петербург: Евразия.
- Юрченко, О. 2012. Історіографія археологічних досліджень Переяславщини XIX ст. *Наукові записки з української історії*, 32, с. 211–219.
- Юрченко, О. В. 2005. Давньоруська спадщина пізньосередньовічного Переяслава. *Наукові записки з української історії*, 16, с. 155–164.
- Юрченко, О., Вовкодав, С. 2004. До питання про існування Переяслава в другій половині XIII–XV ст. *Наукові записки з української історії*, 15, с. 31–37.
- Юрченко, О., Колибенко, О. 2013. Михайло Сікорський – засновник Переяславської археологічної школи. *Краєзнавство*, 4, с. 118–122.

The historiographical analysis of works about the archeological monuments of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav» is offered for consideration. They are included in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine. These are the remains of the Spaska's Church, the remains of St. Michael's Church in 1089 and the mound «Cross».

The scientific literature on this issue should be considered within two periods: the Soviet period– 1954–1991 and modern period– 1991–2019. This study offers an overview of scientific papers published during the modern period.

For convenience, all publications are grouped by type of thematic content. The first group is works in which these monuments are given a lot of attention, the second is works where they are mentioned in passing.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

The analysis of the scientific literature made it possible to do several important conclusions. The main problem of research conducted during 1991–2019 was the Old Russian history of Pereiaslav. This contributed to the study of archeological monuments of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav» of the XI century. There are no specialized works on the study of these archeological monuments during this period. The authors considered them briefly or in the context of covering a particular problem or when studying the history of the region in most publications.

There are several works on the study of the mound «Cross». The mound is mentioned in the context of consideration of other archaeological sites of the Bronze Age or in the study of related topics.

The large amount of scientific literature on the archeological monuments of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav» testifies to the significant interest of researchers in these objects. This is due to the functioning of local research institutions. These are National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav» and Hryhoriy Skovoroda University in Pereiaslav. On the basis of the latter, a laboratory of archaeological research was established in the mid-1990s (since 2010 – the Sikorskyi Mykhailo's Laboratory of Archaeological Research).

Key words: *National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», archeological monument, historiography, analysis, research.*

**ОЛЕГ ПОГОРІЛЕЦЬ: ДИРЕКТОР ДІКЗ «МЕЖИБІЖ»,
АРХЕОЛОГ, НУМІЗМАТ, ПАМ'ЯТКООХОРОНЕЦЬ**

У статті досліджуються основні віхи життєвого шляху та культурно-освітня, науково-педагогічна, громадська діяльність відомої постаті в новітній історії України, директора Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», археолога, нумізмата, пам'яткоохоронця, історика, краєзнавця, музеєзнавця, патріота та державотворця, члена Українського комітету ІКОМОС, члена правління Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України Олега Григоровича Погорільця.

Ключові слова: *Погорілець Олег Григорович, Державний історико-культурний заповідник «Межибіж», Поділля, пам'ятки історії та культури, наукові дослідження, краєзнавчий музей, історія, археологія, нумізматики, наукові історико-краєзнавчі конференції, фортеця.*

Надзвичайно важливою умовою для розбудови незалежної молодшої Української держави є наявність особистостей високого інтелекту, які володіють сучасними знаннями, досвідом, постійно аналізують динаміку вітчизняних та світових подій як в соціально-економічному, так і в суспільно-політичному напрямках, здатні прогнозувати і випереджати розвиток, акумулювати можливості і сили підпорядкованих колективів на найважливіших ділянках для досягнення визначеної мети. У доленосні часи в історії кожного народу з'являються постаті, роль і значення яких у становленні його державності, формуванні національної самосвідомості, зародженні величї душі та стійкості духу виходять далеко за межі історичного бачення, соціального тлумачення і політичних амбіцій не лише сучасників, а й багатьох прийдешніх поколінь. Існує відомий вислів: «Історію творять особистості». Він містить у собі велику долю істини. Бо ж історія – це не що інше, як біографія, це – біографія предків, колективів, особистостей. Розвиток людського суспільства переконливо свідчить, що навіть коли всі необхідні історичні умови наявні, велику роль відіграють особисті якості керівника, його кваліфікація, світогляд, масштаб мислення, вміння працювати з людьми і вести їх за собою, воля, розум, цілеспрямованість.

Це можна яскраво проілюструвати на прикладі життя, науково-педагогічної та організаторської діяльності директора Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», що розташований в Летичівському районі Хмельницької області О. Г. Погорільця. Про його організаторські здібності та наукові досягнення з багатьох галузей знань гуманітарного напрямку знають фахівці не тільки в Україні, а й в багатьох європейських країнах. Бог, природа і батьки наділили цю людину особливими здібностями – вмінням налагоджувати спільну діяльність, гуртувати людські колективи. Він вміє підшукати кожному його місце в загальній справі, зацікавити нею інших. Як зазначають всі без виключення співробітники історико-культурного заповідника, що з ним легко і приємно працювати, він ніколи не підвищує голос, не намагається вивершитися над іншими своєю директорською посадою, а створює навколо себе атмосферу доброзичливості, розуміння необхідності діяти саме таким чином, при цьому зробити більше, якісніше, ефективніше. Саме завдяки його вмінню згуртувати навколо себе однодумців, визначити кожному з них найсприятливіше місце для самореалізації, утвердити атмосферу творчості і взаємодопомоги дало можливість якісному функціонуванню Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», який відомий тепер не лише на Поділлі, а й в усій країні і далеко за її межами. Душевність і доброта, справжня інтелігентність і високі моральні чесноти директора Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» органічно поєднуються у цій прекрасній людині з раціональністю творчого мислення. Без сумніву, він є особистістю, глибоко зануреною у свою роботу, організатор найвищого ґатунку, вимогливий керівник, наполегливий у всіх своїх устремліннях.

Народився Олег Григорович 29 серпня 1960 року в селищі міського типу Межибіж Летичівського району Хмельницької області в сім'ї, котра належала до суцвіття давніх козацьких родів – тогочасної берегині кращих достоїнств і чеснот українства, його невмирущого духу та слугувала взірцем для всієї округи. Родина Погорільців помітно відрізнялась від багатьох інших. Батько – Григорій Миколайович (1929–2016 рр.) та мати – Ольга Тимофіївна (1932–2019 рр.) тривалий час працювали в місцевому споживчому товаристві, були людьми розумними, мудрими, завжди тягнулися до знань. У родинному колі Погорільців панувала довіра, доброзичливість, повага до старших. Виховання дітей у цій сім'ї відбувалося в кращих традиціях українського народу. Діти вивчали свій родовід, історію, культуру, звичаї рідного краю. Син перейняв від батьків симпатичну вроду, гарну поставу, мелодійну дикцію і добрий, м'який характер. Дитинство майбутнього коменданта однієї з найвідоміших фортець країни промайнуло на лоні чудової природи подільського Межибужжя.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

Мальовничий цей куточок України. Щедро обдарований він родючими землями, синіми стрічками обвивають історичний населений пункт Меджибіж тихоплинні річки Південний Буг і Бужок. Це не могло не справили свій відбиток на формування світогляду і характеру молодого людини. Містечко Меджибіж відоме всьому світу своїми старожитностями, архітектурними пам'ятками, тому подібний вплив на молодого людину за таких умов сприяв формуванню непересічної особистості. У 1967 році, вже знаючи літери та вмюючи читати по складах, Олег переступив поріг Меджибізької середньої школи. Роки навчання в школі стали важливим періодом становлення молодого людини. Не улюблених предметів не було, однак посиленний інтерес проявляв до вивчення біології, географії та літератури. Але найбільше юнак захоплювався історією, яку в школі викладала досвідчений педагог Марія Петрівна Дмитришина (Лазаренко). Саме цей фактор в значній мірі і вплинув на подальший професійний вибір О. Г. Погорільця [Григоренко, Хоптяр 2016, с. 121]. Ще школярем брав участь в археологічних розвідках знаного місцевого археолога, краєзнавця Михайла Ягодзінського, котрі проводилися на околицях Меджибожа та у фортеці, а також в археологічній експедиції співробітника Хмельницького обласного краєзнавчого музею Василя Якубовського, який проводив дослідження Болохівського городища (XIII ст.) поблизу села Теліженці сусіднього Старосинявського району. Здобуті в експедиціях безцінні знання та навички були дуже корисними, активно використовувалися в подальшій професійній діяльності.

З 1 вересня 1978 року Олег Григорович став навчатися в Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті (тепер – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка). Збулася його мрія стати вчителем історії. Лекції, семінарські заняття, колоквиуми, диспути захоплювали у вир студентського життя. Непомітно минув перший рік навчання. У заліковій книжці за результатами екзаменів були виставлені майже всі відмінні оцінки. Але все це було результатом напруженої праці. Надзвичайно багато доводилося надолужувати з вивчення іноземної мови. Та наполегливість і зусилля давали позитивний результат. Яскравий слід у студентському житті Олега Григоровича залишили лекції багатьох викладачів. Особливо імпонували енциклопедичні знання і демократизм доктора історичних наук, відомого професора-археолога Іона Винокура, який фактично став його наставником на науковому шляху на всі подальші роки. Із щирою вдячністю згадує він і інших викладачів, які формували його як фахівця: Лева Баженова, Леоніда Коваленка, Анатолія Гуцала, Олександра Завальнюка, Юрія Тарасова, Валерія Степанкова, Анатолія Хоптяра, Петра Щербину, Петра Лаптіна та багатьох інших. Під їхнім впливом формувалися історичні знання та навички науково-дослідницької праці студента. Творчий пошук цілеспрямованого студента, його старанність в опануванні програмовим матеріалом, систематична самостійна робота в читальних залах і архівосховищах викликали повагу в однокурсників та викладачів. Справжнім захопленням Олега Григоровича була археологія, вона все більше захоплювала його. Під час навчання в інституті він під керівництвом свого наукового наставника, професора І. Винокура брав участь у роботі різних археологічних експедицій. Одну із них очолював В. Кропоткін (Москва), що досліджував могильник черняхівської культури поблизу села Думанів Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, іншу – А. Гуцал, котрий розкопував поселення скіфського періоду поблизу села Долиняни Хотинського району Чернівецької області. Наполегливий і амбітний студент був активним учасником регіональних студентських наукових конференцій, неодноразово виступав із повідомленнями про археологічні дослідження Болохівської землі на всесоюзних археологічних студентських наукових конференціях, котрі проходили в Московському державному університеті ім. Ломоносова (Директору... 2015, с. 181–182). Активна участь у студентській науковій роботі О. Г. Погорільця була відзначена грамотою республіканської студентської наукової конференції, присвяченій 600-річчю Куликовської битви (1980) та іншими грамотами Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту.

Після закінчення навчання в інституті у 1982 році Олег Григорович розпочав свою трудову діяльність у селі Волосівці Летичівського району. У 1984–1986 роках О. Г. Погорілець проходив строкову військову службу в збройних силах протиповітряної оборони в м. Новосибірську. Відмінна фізична підготовка, прагнення постійно підвищувати свій кваліфікаційний рівень помітно вирізняло його серед особового складу військової частини. У короткі вільні хвилини військової служби молодий історик уважно слідкував за новими надходженнями в бібліотеці військової частини. За відмінну службу командування відзначило кмітливого хлопця подяками, присвоїло йому звання старшого сержанта та призначило на посаду заступника командира взводу. Після військової служби у 1986–1988 роках О. Г. Погорілець повернувся до Хмельницького. Прагнення займатися науковими дослідженнями, любов до археології, рідного краю спонукало його до творчого пошуку. У 1999 році він сприяв відновленню археологічних робіт на подвір'ї Меджибізької фортеці під керівництвом київського фахівця Ю. Толкачова та протягом 2000 року брав участь у роботі цієї експедиції. У тому ж році він став ініціатором та організатором створення Хмельницької обласної громадської організації «Постійно діюча археологічна експедиція «Меджибіж–2000», завданням якої стало сприяння історичному дослідженню регіону. Протягом 2000–2008 років Олег Григорович бере активну участь у роботі археологічної експедиції,

котра досліджувала залишки пізньосередньовічної фортеці «Замок Ракочі» (XVI ст.), розташованої за два кілометри від селища міського типу Меджибіж. Багатий археологічний матеріал, який включав колекції кераміки, залишків озброєння, побутових предметів, турецької порцеляни, італійської майоліки та монет кінця XV–XVI ст., переданий у фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею та Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». Частина цих колекцій експонується в залах музею заповідника (Хоптяр 2011, с. 309). У зв'язку з роботою над археологічною тематикою О. Г. Погорілець здійснив, як у співавторстві, так і самостійно, ряд наукових публікацій, що викликали жвавий інтерес наукової спільноти (Пінчак, Погорілець, Стопенчук, Толкачов 2000, с. 130–133; Погорілець, Стопенчук 2002, с. 35–36; Погорілець, Стопенчук 2001, с. 48–53; Погорілець 2004, с. 383–387).

Дослідницькі інтереси Олега Григоровича надзвичайно широкі. Цілий ряд наукових досліджень було присвячено історії Меджибожа та Поділля (Погорілець 2001, с. 48–53; Погорілець 2012, с. 241–246), торгівлі (Погорілець, Стопенчук 2007, с. 87–90; Погорілець 2004, с. 28–31) та нумізматиці (Саввов, Погорілець 2007, с. 100–106; Погорілець 2003, с. 98–106). Тривалий час він займається дослідженням грошового обігу на Поділлі, карбуванням монет на території краю. Результати його досліджень викликали резонанс у колі фахівців, особливо відкриття у 2004 році та дослідження функціонування в Смотричі, першій столиці Поділля, емісійного центру монети, яка отримала в історичній літературі назву «подільський полугрошик» (XIV ст.). Відкриття існування в Україні в XIV столітті емісійного центру, поруч із Львівським та Київським монетним двором, продемонструвало високий рівень розвитку Подільського князівства, динамічний економічний та політичний ріст цих земель, бажання виокремити ці території як споконвічні руські землі. Актуальна тематика досліджень викликала зацікавленість іноземних колег, зустрічі з якими відбулися в ході міжнародних конференцій у Литві, Польщі, Словаччині, Білорусії та Росії, у роботі яких брав участь О. Г. Погорілець (Погорілець, Саввов 2006, с. 238; Погорілець, Саввов 2017, с. 12–14; Погорілець, Надвирняк 2010, с. 13–15). Значну увагу приділяє він також пошуку місць битв на теренах краю (Погорілець 2007, с. 27–31; Погорілець, Лукашук 2009, с. 113–115). Директор заповідника спільно із своїми однодумцями з науково-громадських організацій розробив та втілює в життя науковий проект встановлення місця битви під Пилявцями у вересні 1648 року, а також науковий проект історико-археологічного дослідження та проведення археологічних розвідок з метою пошуку місця битви під селом Зеленцями в червні 1792 року.

У 2007 році Олега Григоровича запросили працювати на посаді молодшого наукового співробітника Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Наступного року він організовує та очолює Хмельницьке відділення державного підприємства «Охоронна археологічна служба України «Подільська археологія». 12 січня 2009 року сталася знаменна подія в житті не тільки самого О. Г. Погорілець, але й як показали наступні роки, для всього населення нашого краю і всієї країни: він був призначений на посаду директора Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». З висоти сьогодення є всі підстави стверджувати: владні структури Хмельницької області і Міністерства культури України не помилилися при його призначенні на цю відповідальну посаду, що сприяло прогресивному розвитку національної культури і мистецтва. Тут сповна розкрилися його організаторський і науково-педагогічний хист, виключні здібності потужного культурно-освітнього менеджера. Олег Григорович сповна проявив себе як професіонал, умілий фахівець справи на довіреній йому ділянці роботи, громадсько-політичний діяч. Титанічна праця на ниві відродження, збереження і популяризації історико-культурної спадщини принесла йому заслужений авторитет і пошану у всій країні і за її межами.

На початку роботи його директорства, мало хто міг повірити, що Меджибізька фортеця буде тим осередком духовності, науки та просвітництва, яким вона є тепер. Наукові конференції академічного та міжнародного рівня, постійні археологічні експедиції, міжнародні волонтерські табори, а головне, реставрація палацу Сенявських та інших об'єктів Меджибізької фортеці – нині це реальність, про яку, окрім Олега Погорілець, колись мало хто наважувався говорити серйозно. З його ініціативи та під його безпосереднім науково-методичним керівництвом розроблено довготривалу Стратегію розвитку Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», концепції музеєфікації Меджибізької фортеці та палацу Сенявських під гаслом «Палац європейських історій». І для втілення в життя цих стратегічних і багатьох інших завдань Олег Григорович щоденно віддає всі свої сили, енергію, а іноді і свої власні скромні заощадження. Особливо активно він працює над зміцненням матеріально-технічної бази заповідника, поповненні фондів, у тому числі отриманих у ході археологічних експедицій з дослідження залишків середньовічного укріплення в урочищі «Башта», трипільського поселення та стоянки первісної людини поблизу селища міського типу Меджибіж. Його робоче місце – не в кабінеті, а на об'єктах, що реставруються, на польових розвідках, у лабораторії, у читальних залах наукових бібліотек.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

У складних умовах економічної ситуації, що склалася в результаті збройної агресії Росії проти нашої країни, директор заповідника зумів у три рази збільшити кількість відвідувачів, а відтак і фінансове надходження установи. За період його адміністрування Меджибізький замок став туристичним брендом і відродив історичну назву «Білий лебідь», адже сто років тому його стіни були білосніжними і відбивалися у водах Південного Бугу у вигляді граціозного птаха. О. Г. Погорілець проводить плідну науково-дослідну та культурно-освітню роботу, особистим прикладом заохочуючи до цієї важливої справи співробітників заповідника, всіляко допомагаючи їм у цьому. Так, за його сприяння та активної співпраці з науково-дослідними та освітніми закладами в 2009–2019 роках науковими співробітниками заповідника підготовлено та подано до друку понад 75 статей, видано 16 монографій та книг, видрукувано понад 130 наукових статей та повідомлень, перевидано 15 праць з історії містечка Меджибожа і фортеці, взято участь у виданні фотоальбому «Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», у понад 70 наукових форумах, в тому числі в 21 – міжнародних, 38 – всеукраїнських та 26 – регіональних.

У серпні 1996 року відбулася перша науково-практична конференція «Меджибіж: 850 років історії». Ця конференція проходила тоді в Будинку культури містечка, при переповненій актовій залі учасників та краян, а на центральній вулиці скупчилися сотні місцевих жителів з квітами, які радо вітали науковців та гостей, що проходили біля них. Робота конференції набула широкого резонансу в Україні і завершилася презентацією виданого наукового збірника матеріалів за назвою зібрання, який залишив помітний слід у науковому житті Хмельниччини, відіграв позитивну роль згодом у наданні фортеці статусу Державного історико-культурного заповідника і заклав засади формування його як науково-краєзнавчого центру (Меджибіж 1996). Уже у 2008 році в замку було відкрито єдиний на Хмельниччині меморіальний музей жертв геноциду-голодомору в Україні у 1932–1933 роках (Візнюк 2010, с. 171–185; Баженов, Баженова 2008, с. 182–184). З приходом до установи нової ініціативної і творчої команди на чолі з директором О. Г. Погорільцем значно активізувалися та урізноманітнилися стратегічні пріоритети діяльності Державного історико-культурного заповідника «Межибіж».

Вагомою заслугою Олега Григоровича було те, що за його ініціативою в червні 2009 року відбулася правонаступниця першої представницька друга науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України», яка започаткувала за цією темою всі наступні такі зібрання до 2019 року. До її підготовки новий директор, як талановитий організатор, долучив Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України та Хмельницьку обласну організацію Національної спілки краєзнавців України, що забезпечило включення заповідника в краєзнавчий рух і розширення кола її учасників. У складі наукової програми другої конференції було заявлено 113 учасників з 12 областей України (Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Київська, Одеська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька), а також представники з Росії (м. Щолково Московської області), Білорусії (м. Мінськ) та Литви (м. Вільнюс), що надало зібранню статусу міжнародного. В числі учасників конференції було 8 докторів наук, 28 кандидатів наук, 32 члени Національної спілки краєзнавців України. Всього на конференцію прибуло до 80-ти науковців, краєзнавців, музейників, освітян. За результатами роботи цієї конференції доповіді і матеріали учасників були опубліковані в двох книгах у спеціально заснованих «Наукових записках ДІКЗ «Межибіж» (вміщено 100 статей, обсяг 783 с., 42 друк. арк.). Конференція внесла вагомий внесок у наукову новизну досліджень історії Меджибіжчини і Поділля загалом, що дозволило вже 11–12 червня 2010 року організувати третю таку ж конференцію й надалі їх проводити щорічно в червні та жовтні. Це давало можливість творити велику розгорнуту енциклопедію Поділля-Хмельниччини й Меджибіжчини та суміжних областей.

Вже проведено майже два десятки масштабних науково-краєзнавчих конференцій всеукраїнського та міжнародного статусу, які вирізняються вузько тематичною спрямованістю роботи, що не виключає проблем розгляду етапів та конкретних подій історичного процесу від давнини до початку XXI століття. Так, друга конференція була присвячена 40-річчю створення музейного комплексу в замку та пам'яті одного з перших директорів музею М. Ягодзінського. Третя така конференція (червень 2010 року) була приурочена містам Правобережної України, їх історії, проблемам і перспективам розвитку. Головною темою четвертої конференції (жовтень 2010 року) була військова історія краю та створення українського війська у 1917 році. На п'ятій конференції (червень 2011 року) в основі наукової програми були краєзнавство і музейна справа на теренах краю та відзначення 10-ї річниці створення Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». Проблеми археологічних та етнологічних досліджень й розвитку ремесл у регіоні були в центрі уваги шостої конференції (жовтень 2011 року). На сьомому зібранні (червень 2012 року) розглядалися проблеми з нагоди 650-річчя битви при Синіх Водах, яка визволила Україну та її Поділля від монголо-татарського ярма. Пріоритетом восьмої конференції (жовтень 2012 року) були проблеми, пов'язані з архітектурною спадщиною оборонних споруд Правобережної України. На дев'ятій конференції (червень 2013 року) розглядалися

результати досліджень пам'яткоохоронної справи в Україні. Головною темою десятої конференції (жовтень 2013 року) було відзначення 365-ї річниці початку Національно-визвольної війни українського народу 1648–1676 років. Історія Поділля та Південно-Східної Волині 60-х років XIX – 40-х років XX століття складала основу наукової програми одинадцятої програми (червень 2014 року).

Важливі проблеми історії українського народу, Поділля-Хмельниччини аналізувалися і на наступних конференціях. За результатами їх роботи (крім останніх, що зумовлено значним фінансовим навантаженням), видавалися праці «Наукового вісника «Межибіж» – регіональна історія та пам'яткознавство» (за загальною редакцією О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова та ін.). Окремі з них виходили у світ в двох-трьох книгах (частинах). Ці праці залишили помітний слід в українській історичній науці, національному краєзнавстві, регіоналістиці та поділлязнавстві. У результаті проведення організованих О. Г. Погорільцем науково-краєзнавчих конференцій «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України» сформувався сталий колектив учасників, який складає від їх загальної кількості пересічно до 70 відсотків, решта – це нове поповнення дослідників за рахунок підрастаючої когорти молодих науковців і краєзнавців. Ці конференції стали справжньою науковою школою для учасників, відомої вже в Україні і зарубіжжі, школою обміну досвідом в розвитку дослідництва і наукового зростання. Тут полюбляють виступати і друкувати свої матеріали в збірниках конференцій магістри, аспіранти, докторанти, краєзнавці, а також вже досвідчені науковці – доктори і кандидати наук, доценти, професори, академіки, що підсилює науковість цих видань.

Наприкінці 2012 року Олег Григорович став ініціатором проведення в заповіднику перших «Археологічних читань», присвячених 125-річчю відомого українського археолога Михайла Рудинського та 75-річчю від дня смерті видатного дослідника історії Поділля Юхима Сіцінського, в яких взяло участь 40 науковців і краєзнавців з чотирьох областей України, у тому числі 15 докторів і кандидатів наук, котрі оприлюднили тут новітні досягнення з археологічних досліджень Межибіжчини, Поділля та суміжних областей України. Матеріали цього зібрання були опубліковані в заснованому науковому збірнику-щорічнику «Археологічні студії «Межибіж». З цього часу на початку грудня стали щороку проводитися і розбудовуватися «Археологічні читання» та видаватися «Археологічні студії «Межибіж», як нова серія тематичних наукових зібрань та їх щорічника. У грудні 2019 року відбулися VIII Археологічні читання, присвячені пам'яті дослідника історії фортифікації Поділля Ігоря Данілова. Їх учасниками були представники з усіх регіонів країни. Жваву дискусію викликали доповіді Олександра Надвірняка, координатора проекту «Terra AmmaDOSIAE», Олега Петраускаса, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, Олега Погорільця, директора Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» «Чергове поховання з присутністю римського бронзового посуду з об'єкту черняхівської культури поблизу с. Ставниця (Летичівський район Хмельницької області)»; Олександра Григоренка, доктора історичних наук, професора (м. Хмельницький) «Дитячі та юнацькі роки Іона Винокура»; Сергія Семенчука, кандидата історичних наук, викладача кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії «Кам'яні антропоморфи із села Буша Вінницької області» та ін. Короткі тези виступів учасників «Археологічних читань» надруковані у Віснику ДІКЗ «Межибіж» «Меджибізький замок» (Меджибізьський замок 2019).

У Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» крім організації науково-краєзнавчих конференцій та археологічних читань з 2010 року щороку проводяться три-п'ять тематичних міжнародних наукових конференцій, симпозіумів, наукових круглих столів та семінарів, які значно розширюють і поглиблюють сферу науково-регіональних досліджень. За своїм науковим значенням увагу привертають наукові зібрання, які відбулися у 2012 році. Зокрема, 27 червня того року там відбувся міжнародний науковий симпозіум «Меджибіж і хасидизм в історії України», який зібрав 37 науковців з України, Єрусалимського університету (Ізраїль), Єврейського університету в Петербурзі, Києво-Могилянської академії та інших інституцій. 20–23 липня того ж року за організаторською співучастью історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Інституту археології НАН України, Національного науково-природничого музею НАН України проведено Міжнародний польовий семінар «Місцезнаходження «Меджибіж» та проблеми вивчення нижнього палеоліту Східно-Європейської рівнини», в якому взяли участь 16 науковців з Росії, Франції та шести областей України (Київська, Луганська, Рівненська, Сумська, Хмельницька, Чернівецька), в тому числі 5 докторів і 10 кандидатів наук.

Невтомних зусиль докладав і докладає Олег Григорович для проведення в заповіднику й інших знакових наукових форумів, що привертають зацікавлення наукової спільноти Європи і світу. У жовтні 2015 року тут пройшла міжнародна наукова конференція «Етнокультурні процеси на півдні Східної Європи у I тис. н. е.», присвяченої 85-річчю від дня народження доктора історичних наук, професора, академіка І. Винокура. Для того, щоб вшанувати пам'ять цього відомого вченого історика-археолога, який відіграв немаловажну роль

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

у становленні і розвитку заповідника «Межибіж», О. Г. Погорілець запросив 15 наукових співробітників Інституту археології НАН України, учнів, вихованців, послідовників, дослідників його творчості з 31 міста України та зарубіжжя. Крім пленарних засідань, конференція працювала за секціями «Археологія римського часу на теренах України» та «Археологія доби середньовіччя на теренах України», у ході роботи яких у доповідях та повідомленнях проаналізована творча спадщина І. Винокура, значення її для сучасної історичної науки та були оприлюднені здобутки нових археологічних та історичних досліджень з тематики зібрання.

Наукові зібрання вітчизняних та зарубіжних дослідників у невеличкому українському містечку Меджибожі завдяки титанічній діяльності Олега Григоровича вже стали звичним явищем. Наприклад, у минулому 2019 році було проведено на високому організаційному рівні чотири міжнародні наукові зустрічі, на яких аналізувалися актуальні для світової спільноти проблеми. Зокрема, 26 вересня відбувся міжнародний фаховий семінар «Проблеми і перспективи нумізматики античної та римської доби на теренах Південно-Східної Європи», присвячений пам'яті В. Анохіна. У роботі семінару взяли участь фахівці з античної та римської нумізматики з Інституту історії Варшавського університету, Білоруського державного університету, Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, Національного музею історії України, Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», незалежні дослідники з Києва, Одеси, Варшави, Хмельницького, Вінниці. На деяких аспектах збереження наукової спадщини В. Анохіна у своїх доповідях акцентували увагу О. Погорілець та О. Надвірняк. У доповіді К. Мизгіна були розглянуті проблеми і перспективи нумізматики римської доби на теренах Південно-Східної Європи. Робота семінару пройшла в рамках програми двох тематичних блоків: «Сторінки античної нумізматики» та «Римська монета в ареалі розповсюдження варварських племен Південно-Східної Європи». За підсумками обговорення учасниками семінару було прийнято проект Резолюції щодо заходів з відзначення 90-річчя В. Анохіна у 2020 році.

Особливо представницька міжнародна наукова конференція на тему «Археологія життя» в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» відбулася восени того ж року. Було виголошено доповіді 56 науковців, які репрезентували Інститут археології НАН України, Інститут історії НАН Білорусі, Інститут археології РАН, Інститут археології Варшавського університету, Євразійський відділ Германського археологічного інституту, Національний музей історії України, Національний науково-природничий музей, Національний історико-культурний заповідник «Ольвія» НАН України, Державний історико-культурний заповідник «Межибіж», Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Харківський національний університет ім. В. Каразіна, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. Сковороди, Білоруський державний університет, Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка, Кишинівський державний педагогічний університет ім. І. Крянге, КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія», Харківський історичний музей ім. М. Сумцова, КЗ «Хмельницький обласний краєзнавчий музей».

На конференції протягом трьох днів науковці працювали за програмами тематичних блоків: «Їжа та напої (асортимент, сировинна база та ресурси, технології виробництва і приготування, зберігання, імпорт тощо)»; «Посуд, столові та кухонні приладдя (утилітарна та сакральна функції, призначення та форми, об'єми, декор і символіка)»; «Кухонний простір (житла, печі і вогнища; літні майданчики, льохи, господарські ями)» та «Археологія життя. Нариси до повсякдення минувшини». На початку роботи конференції було відкрито виставку «До музейної скарбниці», де було експоновано нові надходження в фонди Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» та речі, які прийняті на тимчасове зберігання. Під час круглого столу «Новини археологічного польового сезону 2019 року» учасники конференції ознайомилися з виконаними роботами на території Меджибізької фортеці та об'єктах культурної спадщини історичної частини Меджибожа та округи. Паралельно з роботою конференції під керівництвом О. Бугая – заступника завідувача відділу ядерно-фізичних досліджень, завідувача сектору ЦКК «Прискорювальний мас-спектрометр» Інституту прикладної фізики НАН України, в археологічній лабораторії Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» проходили дослідження по програмі вивчення елементного складу металу кількох груп археологічних та нумізматичних комплексів (Надвірняк 2019, с. 12).

За активною участю і при підтримці О. Г. Погорільця в заповіднику систематично проводяться також урочисті академії; зимові фестивалі середньовічної культури «Стародавній Меджибіж – Зимова вежа»; історичні реконструкції подій Української революції 1917–1921 років; історичні реконструкції подій визволення території сучасної Хмельницької області від німецьких окупантів у лютому–квітні 1944 року; дні Європейської культурної спадщини «Україна – країна замків і фортець»; музейні гостини; дні «Відкритих дверей»; акції «Подаруй бібліотеці Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» книгу»; уроки народознавства; уроки «Школи традиційного мистецтва»; презентації книжкової продукції; презентації проєктів;

огляди нових надходжень археологічних та етнографічних експедицій; семінари для керівників районних органів соціальної сфери Хмельницької області з впровадження пілотного проекту «Розвиток комплексних превентивних послуг для дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах», що реалізується в Хмельницькій області за підтримки Європейського Союзу та представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні; тимчасові персональні, різнопланові тематичні та книжкові виставки. Спільно з Хмельницьким інститутом Міжрегіональної академії управління персоналом Державний історико-культурний заповідник «Межибіж» організовує проведення всеукраїнських науково-теоретичних конференцій «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, соціально-психологічні та демографічні наслідки, правова оцінка» та всеукраїнських науково-практичних конференцій «Збереження національної ідеї та національної свідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ ст.».

Багатогранна діяльність Олега Григоровича на посаді директора Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» вимагає надзвичайно багато зусиль. Але для цього він не шкодує ні часу, ні сил, ні здоров'я. Як зазначає видатний представник наукової еліти нашої країни доктор історичних наук, академік Української академії історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка Л. Баженов, що Державний історико-культурний заповідник «Межибіж» під керівництвом О. Г. Погорільця досяг таких вражаючих результатів, що характеризує його як «провідний академічний заклад, науковий центр, який по праву є лідером серед державних історико-культурних заповідників та музеїв України й рідної Хмельниччини» [Баженов 2016, с. 14].

Масштабність мислення, глибокий аналітичний розум дали можливість О. Г. Погорільцю стати бажаним доповідачем на вітчизняних і зарубіжних наукових конференціях. Директор заповідника гідно представляв Україну з науковими доповідями на всесвітніх конгресах, конференціях і інших міжнародних наукових форумах у Литві, Польщі, Словаччині, Росії, Молдові, Білорусі й інших країнах. Він відразу звертає увагу до себе керівників делегацій вільним спілкуванням іноземними мовами, ерудицією, глибоким знанням питань, що обговорюються. Він вміє бути цікавим і привабливим для інших. Його слухають з особливою увагою, коли він говорить про проблеми археології, архітектури, нумізматики, музеєзнавства, охорони пам'яток історії та культури, Україну, Поділля, Меджибізьку фортецю.

Як талановита і всебічно творча особистість Олег Григорович вже впродовж багатьох років підтримує тісні ділові контакти з такими відомими в усій країні вченими і громадсько-політичними діячами як з народними депутатами України О. Герегою, Р. Стефанчуком, М. Стефанчуком, В. В'ятровичем, В. Бондарем, С. Лабазюком, міністром культури та інформаційної політики України О. Ткаченком, директором Інституту історії України НАН України, академіком НАН України В. Смолієм, ректором Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, доктором історичних наук, професором С. Копиловим, директором Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, доктором історичних наук, професором, академіком Л. Баженовим, доктором історичних наук, професором Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича П. Брицьким, першим проректором Хмельницького національного університету, доктором економічних наук, заслуженим діячем науки і техніки України, членом-кореспондентом НАН України М. Войнаренком, заслуженим працівником фізичної культури і спорту України, кандидатом педагогічних наук, професором Є. Свіргунцем, головою Хмельницького обласного територіального відділення Антимонопольного комітету України, доктором наук з державного управління, професором В. Олуйком, директором Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» В. Фенцуром, директором Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника О. Зарембою, директором Державного історико-архітектурного заповідника «Самчики» Старокостянтинівського району Хмельницької області Б. Пажимським, кандидатом історичних наук, провідним науковим співробітником Хмельницького обласного краєзнавчого музею С. Єсюніним, кандидатом історичних наук, провідним науковим співробітником Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника І. Стареньким, Почесним громадянином міста Хмельницького, Олімпійським чемпіоном С. Нагорним, кандидатом історичних наук, заслуженим працівником культури України П. Слободянюком, кандидатом історичних наук, головою Хмельницької міської ради О. Симчишиним, головою Хмельницької обласної ради М. Загороднім, головою Хмельницької обласної державної адміністрації Д. Габінетом. Висловлені директором Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» О. Г. Погорільцем думки, зауваження і пропозиції уважно аналізуються в Міністерстві культури, Міністерстві освіти і науки України, інших урядових структурах, місцевих органах влади, громадських організаціях.

Дуже вагомою заслугою Олега Григоровича є формування стабільного, працездатного, дружнього, ініціативного та перспективного колективу співробітників, що можуть працювати в умовах жорсткої конкуренції. Вони є надійною опорою директора у всіх його новаторських ініціативах. «Я дуже пишаюся

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

тим, що мені випала така щаслива можливість працювати в такому згуртованому колективі під керівництвом О. Г. Погорільця. Це добра, чуйна, дуже виважена в словах і діях людина. Він вміє організувати нас для досягнення поставленої мети. Одночасно він і дуже вимогливий директор, – зазначає провідний науковий співробітник заповідника Вероніка Візнюк. – Водночас ми бачимо, що він є також дуже вимогливим насамперед і до себе. І ми прагнемо виправдати його довір'я. Це дає свої результати. Сьогодні цікаві музейні експозиції збирають тисячі відвідувачів, переважно молоді, що виховується на місцевих традиціях в душі любові до рідного краю». Про професіоналізм і мужність, вихованість і чесність, порядність Олега Григоровича переконливо засвідчує, зокрема, і поява в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» на посаді старшого наукового співробітника археолога з міста Луганська Віктора Сергійовича Ветрова. Вперше він мав можливість побувати в Меджибожі у 2012 році. Приїзд був пов'язаний з дослідженням ранньопалеолітичних стоянок Меджибіж-1 і дещо пізніше Меджибіж-А. Незважаючи на те, що на Поділлі бувати йому не доводилося, цей приїзд дуже схвилював його. Справа в тому, що з юних років одним з улюблених авторів майбутнього археолога був Генріх Сенкевич і події, що описані в його відомих романах «Потоп», «Вогнем і мечем» відбувалися саме в цих краях. Дуже хотілося йому доторкнутися до артефактів, які були епіцентром подій в Пиляві, Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Старокостянтиніві. Під враженням і першим зачаруванням від того, що він побачив в Меджибожі і відбулося знайомство з очільником фортеці О. Г. Погорільцем.

Яскраве враження, яке залишилося в нього після першого короткочасного приїзду – це дружня, практично домашня атмосфера, яка існувала в фортеці і якою були пройняті всі її працівники. Сам директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» Олег Григорович вразив В. Ветрова невіддільною привітністю, чемністю, щирою гостинністю, професіоналізмом і всебічною інформованістю. Повернувшись до Луганська Віктор Сергійович загорівся думкою привезти влітку дружину і дітей для того, щоб вони побачили ці чудові місця і познайомилися з гарними людьми. Однак цим мріям судилося збутися тільки через декілька років і поштовхом до цього послужили трагічні події, які розгорнулися на сході країни у зв'язку з агресією Росії проти України. Зима 2014 року в Луганську була катастрофічною. Постійні обстріли, відсутність засобів для існування і повна відсутність перспективи. Нікуди було виїхати з трьома маленькими дітьми. Археолог в нашій країні практично не може знайти роботу (не кажучи вже про житло). За зиму він обдзвонив всіх друзів і знайомих, зв'язався з масою музеїв та керівництвом історичних факультетів закладів вищої освіти, але ніяких варіантів не було. І ось одного холодного лютого вечора, в повному розпачі, луганчанину згадалася заспокійлива обстановка в Меджибожі. Ні нащо не сподіваючись, він зателефонував директору заповідника. Відповідь була короткою: «Так, зрозумів. Ситуація зрозуміла. Будемо допомагати, зателефонуємо через кілька днів». Не дивлячись на вихідні дні, О. Г. Погорілець зустрівся і мав тривалу розмову з начальником обласного управління культури, національностей, релігії та туризму Іриною Труною, побував на прийомі в голови Хмельницької обласної ради Михайла Загороднього, переговорив з своїм давнім другом і однокласником, благодійником Олегом Калюжним. Вони з повним розумінням сприйняли прохання О. Г. Погорільця допомогти хоч і невідомій, але в даній ситуації такій близькій людині, науковцю і патріоту. За кілька днів було знайдено роботу, вирішено питання з переїздом, житлом, облаштуванням на новому місці, дитячим садком і школою для дітей. Знайшлися варіанти роботи і для дружини археолога Тетяни Миколаївни. Завдяки старанням Олега Григоровича обласне управління культури, національностей, релігії та туризму взяло шефство над цим сімейством. Вихований в сім'ї з високими християнськими чеснотами Олег Григорович, порадившись з своєю дружиною, вніс суттєву частку коштів на першочергові життєві потреби свого нового співробітника. З того часу Меджибіж остаточно став місцем, де луганчанин В. Ветров знову став більш впевнено жити і дивитися в майбутнє.

«Не можна однозначно сказати, – зазначає В. Ветров, – наскільки пощастило Олегу Григоровичу з Меджибожем. Можливо в Парижі, Берліні або Лондоні він був би міністром або парламентарем. Але те, що Меджибожу пощастило в тому, що у нього є Олег Григорович, це безсумнівно. Мало хто вклав стільки сил в організацію дослідження історії та відновлення Меджибізької фортеці, скільки О. Г. Погорілець». За близькою В. Ветрову темою, – археологією, – за ці п'ять років, що він працює тут, були здійснені якісні провали в декількох напрямках. У цілому приємні риси робочого стилю, сформованого Олегом Григоровичем в Меджибізькому заповіднику. Ось деякі з них. Перш за все, робота ведеться в наростаючому темпі. Немає поняття «досить». Обсяги наукової роботи та її результати повинні збільшуватися паралельно з покращенням її якості. Планування наступних етапів роботи (або заходів) повинно йти під час виконання біжучих.

Археолог з Луганська В. Ветров звертає увагу ще на один близький йому напрямок наукової роботи, в якому працює директор заповідника. Кожен археолог знає, що на шляху до отримання археологічних матеріалів є найскладніший і невдячний етап – організація експедиції. Потрібно знайти людей, транспорт, обладнання, харчування, налагодити робочий процес. При повній відсутності державного фінансування

все менше і менше археологів хочуть звалювати на себе такі проблеми. Багато в чому цим і пояснюється спад археологічних досліджень в останні десятиліття. Але в цей же час археологічні роботи в Меджибожі з року в рік розширюються і збільшуються. Досить перерахувати тільки кілька проектів, організація яких повністю або в значній мірі пов'язана з роботою Олега Григоровича. Це початок робіт на абсолютно недослідженому археологами замку Ракочі, вивчення широкого кола пам'яток черняхівської культури, розкопки трипільського поселення поблизу Русановець, пошук полів битв XVII ст. (зокрема битви під Пилявцями), пошук і попереднє дослідження широкого спектра різночасових пам'яток Меджибізького археологічного мікрорегіону і, звичайно, розкопки в самій Меджибізькій фортеці. Окремим фундаментальним дослідженням можна виділити пошук і вивчення групи нижньопалеолітичних стоянок в окрузі Меджибожа. Ці складні багат шарові пам'ятки, вік ранніх шарів яких визначається в межах 1 мільйона років, вивчаються із залученням фахівців в геології, палеонтології, археозоології, палеонтології, петрографії, мікроморфології, геохімії, палеокліматології. В останні роки до цих робіт залучалися фахівці та волонтери України, Франції, Японії, Росії, Туреччини, Чехії, Англії, Литви, Польщі. На даний момент закладається фундамент перспективної фондової і наукової бази Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» як потужного міжнародного наукового центру. Про біжучий науковий рівень археологічних досліджень засвідчує сам факт проведення восьми Археологічних читань, які підводять проміжні підсумки і ставлять завдання на перспективи розвитку Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», – наголошує В. Ветров.

Так завдяки такій скромній, благородній і безкорисливій людині, Людині з великої букви, як О. Г. Погорілець, була влаштована доля сім'ї, яка опинилася не з своєї волі в надзвичайно складних життєвих обставинах. Як би не склався в подальшому життєвий шлях родини археолога з Луганська В. Ветрова, віриться, що ніколи і при жодних ситуаціях вони не забудуть щирих і щедрих подолань, яскравим представником яких є людина і християнин, гуманіст О. Г. Погорілець.

Щодня робочий день директора Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» розпочинається вдосвіта і завершується пізнім вечором. Всюди потрібно встигнути, всім потрібно приділити належну увагу. Важка ця дорога. Але Олег Григорович впевнений, що її здолає той, хто йде, не зупиняється, що якщо штурмувати, то лише вершини, якщо ставити завдання, то лише реальні й неодмінно домагатися їх виконання, уміти повноцінно жити й завжди залишатися людиною. У домашньому робочому кабінеті на нього чекають значна кількість незавершених змістовних наукових праць, що вражають унікальним фактичним матеріалом. Вони могли б бути важливою документальною основою не тільки для підготовки кандидатської, але й докторської дисертації. Це вже справа часу. У проміжках між адміністративною і науковою роботою, які не так часто бувають, Олег Григорович одягає стародавні шати або однострій початку XX століття і перевіряється в суворого і водночас гостинного Коменданта – для учасників історичних фестивалів, реконструкторських турнірів, мотозльотів, гостей традиційної Ночі музеїв у Меджибізькій фортеці тощо (Григоренко, Шпаковський 2019, с. 133). Мета цієї багатопланової роботи не лише академічна, а насамперед просвітницька: зацікавити, привабити захоплюючою історією тисячі співвітчизників, спонукати їх пізнавати свою Батьківщину та пишатися її унікальним спадком.

Українська держава високо оцінила трудові і творчі заслуги свого славного сина. За титанічну і самовіддану працю О. Г. Погорілець неодноразово нагороджувався грамотами і подяками Міністерством культури, молоді і спорту України, Хмельницької обласної ради, обласної державної адміністрації. У серпні 2011 року портрет Олега Григоровича розмістили на обласній Дошці Пошани «Кращі люди Хмельниччини». У 2010 році він став лауреатом обласної премії ім. Фараонова, а у 2012 – лауреатом обласної премії ім. Ю. Січинського. Рішенням науково-методичної ради Державного архіву Хмельницької області від 18 грудня 2013 року за особистий внесок у дослідження та популяризацію історико-культурної спадщини Подільського краю до галереї «Провідні дослідники історії Хмельниччини» занесено портрет О. Г. Погорілеця – Директора Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», члена Українського комітету ІКОМОС, члена правління Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, члена Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України. Олег Григорович також нагороджений: відзнакою Міністерства культури, молоді і спорту України «За досягнення в розвитку культури і мистецтв»; орденом «Миколай Чудотворець» Православної Церкви України; орденом «10 лет Всероссийскому геральдическому обществу»; медаллю науково-популярного журналу «Гербовед» за «За Заслуги»; орденом «Козацька слава» ВГО «Козацька територіальна оборона»; медаллю науково-популярного журналу «Гербовед» «За труды»; медаллю «За збереження історії» ВГО «Спілка ветеранів працівників силових структур України «Звитяга». У жовтні 2015 року рішенням Президії Національної спілки краєзнавців України «За значний внесок у розвиток краєзнавчого руху, збереження національної історико-культурної спадщини та природних скарбів України» О. Г. Погорілець присвоєно звання «Почесний краєзнавець України» (Григоренко, Хоптяр 2016,

с. 127). У листопаді того ж року департамент освіти і науки Хмельницької обласної державної адміністрації «За допомогу в організації та проведенні Всеукраїнського науково-методичного семінару методистів географії обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти «Вивчення географії України в умовах переходу на нові навчальні програми у 8–9 класах загальноосвітніх навчальних закладах» відзначив його Подякою. У 2017 році Олег Григорович був відзначений особливо престижною для кожного музеєзнавця, пам'яткоохоронця та археолога премією Національної спілки краєзнавців України імені Героя України Михайла Сікорського.

Незважаючи на великі творчі здобутки, високі нагороди, О. Г. Погорілець залишається взірцем скромності для своїх підлеглих. Високий професіоналізм, професійне сумління і принциповість, чітка громадянська позиція, вимогливість у поєднанні з щирістю і доброзичливістю притягують до нього як його колеги, історики, так і численні відвідувачі. Олег Григорович усім своїм єством, усією душею відданий Україні. Це трибун, державотворець, борець, громадянин, людина, яка не може миритися з неправдою та несправедливістю. Від цього йому не завжди легко і комфортно в житті, він зазнає багато душевних страждань. Але інакше жити він не може. Приятелюючи з ним протягом багатьох років, об'єктивно стверджую, що директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» О. Г. Погорілець не став дуже багатим матеріально, але духовно, творчо, науково він є надзвичайно багатою людиною. Як річка в час весняної повені вбирає в себе потужні потоки води і наповнює своє русло могутньою енергією, так і Олег Григорович сповнений творчими планами, реалізація яких сприятиме зміцненню молодій Українській державі. Маючи великий життєвий досвід з подивом спостерігає він за тим, як чимало людей (а серед них висококласні спеціалісти), які могли б своїми знаннями, досвідом прислужитися народу, витрачають багато енергії, часу і матеріальних коштів, щоб зайняти певну посаду в органах влади, бути обраним депутатом ради хоча б будь-якого рівня. На думку Олега Григоровича нормальним, мислячим людям у владі робити нічого – це поле інтриг, підніжок, грошей і понтів. Туди рвуться лише нереалізовані, зажаті і жадібні наполеончики. У більшості з них уявлення про правильну, моральну світобудову відсутнє. Виграє той, хто обманює, хитрощами або насильством, підступом досягає своєї мети. Обравши ще в юності своїм життєвим компасом совість, О. Г. Погорілець не звертає з цієї дороги вже кілька десятиліть. Займаючи у своєму житті важливі посади, він володіє і володіє певною владою, але ніколи не зловживав нею, завжди ставив державні й громадські справи вище особистих.

29 серпня 2020 року О. Г. Погорільцю, який уособлює собою кращі риси українського народу, виповнилося 60 років. Набуто великого фахового, організаторського та наукового досвіду. Олег Григорович перебуває в розквіті творчих сил. Кожен день приносить задоволення від праці, спілкування з колегами. Попереду у відомого в усій країні фахівця нові здобутки. Адже він лише вступає в zenit свого творчого життя. Голова Хмельницької обласної ради М. Загородній, який високо цінує діяльність Олега Григоровича, зазначає: «Йому притаманні природний талант керівника, виняткова працездатність, цілеспрямованість, висока суспільна активність, вимогливість у поєднанні з доброзичливістю і сердечністю у спілкуванні з людьми. В кожному із своїх працівників він знаходить те краще, що без сумніву є в кожній людині, тільки його потрібно побачити і розвинути. О. Г. Погорілець – організатор високого рівня, тонкий психолог, особистість, яка своїми рішеннями, вчинками, способом життя, ставленням до людей стверджує свій високий авторитет. Винятково доброзичливе ставлення до людей створило довкола нього атмосферу глибокої шани. Директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» є тією особою, хто визначає професійний і моральний авторитет обласного корпусу працівників культури, його творчий тонус і шляхи розвитку. Оптимізм, розуміння проблем сьогодення, прогресивне мислення, невтомна результативна праця є головними рисами життя цієї непересічної постаті». Такою людиною по праву може пишатися наша земля.

Література

- Баженов, Л. 2016. Державний історико-культурний заповідник «Межибіж» – провідний науково-краєзнавчий центр України та Поділля-Хмельниччини. В: *Досягнення та тенденції розвитку охорони, дослідження та реставрації пам'яток історії і архітектури Східної Європи. Матер. XV наук.-краєзн. конф. «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України»*. Хмельницький, с. 10–14.
- Баженов, Л. В., Баженова, С. Е. 2008. Музей Голодомору 1932–1933 років на Хмельниччині у Меджибожі. В: *Геноцид: Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки*. Хмельницький; Кам'янець-Подільський, с. 182–184.
- Візнок, В. 2010. Музей пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років на Хмельниччині. В: *Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 120-тій річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський, с. 171–175.
- Григоренко, О. П., Хоптяр, Ю. А. 2016. Життєвий шлях і творчі здобутки директора Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» Олега Григоровича Погорільця. *Історія, культура та освіта: християнський вимір*, 6, с. 118–132.

СЕКЦІЯ 5

- Григоренко, О. П., Шпаковський, С. М. 2019. Комендант вічної фортеці. В: *Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2020 рік*. Хмельницький, с. 131–134.
- Директору історико-культурного заповідника «Межибіж» Олегу Погорілецю – 55. 2015. *Краєзнавець Хмельниччини*, 8, с. 181–182.
- Межибіж: 850 років історії. Матер. наук.-практ. конф.* 1996. Меджибіж.
- Межибізький замок. Вісник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»*. 2019, 3–4.
- Надвирняк, О. 2019. STRAVA. Міжнародна наукова конференція у Меджибожі. *Межибізький замок*, 3–4, с. 12.
- Пінчак, М., Погорілець, О., Стопенчук, С., Толкачов, Ю. 2000. Попередні результати археологічних досліджень території Меджибізької фортеці. *Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції*, с. 130–133.
- Погорелець, О. Г. 2001. Меджибож: город меж Бугами. *Гербовед*, 52, с. 24–33.
- Погорелець, О. Г. 2004. Свинцовая западноевропейская товарная пломба с геральдическим изображением из раскопок замчища XVI века «Замок Ракочи», находящегося вблизи пгт. Меджибож Летичевского района Хмельницкой области (Украина). *Гербовед*, 72, с. 28–31.
- Погорелець, О. Г., Надвирняк, А. О. 2010. Нумизматический комплекс римского времени из Хмельниччины (Украина). *Матер. междунар. симпозиума «Иконография денег Средней и Восточной Европы»*. Гуменне, с. 13–15.
- Погорелець, О. Г., Саввов, Р. В. 2017. К вопросу о происхождении типа монеты Подольского княжества (I пол. XIV в.). В: *Матер. междунар. симпозиума «Иконография денег Средней и Восточной Европы»*. Гуменне, с. 12–14.
- Погорілець, О. Г. 2012. До історії єврейської громади містечка Меджибожа. В: *Матер. VI наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України»*. Ч. 2, с. 241–246.
- Погорілець, О. Г. 2007. До проблеми пошуку місця битви під Пилявцями. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 16, с. 27–31.
- Погорілець, О. 2014. Меджибізький археологічний мікрорегіон – до визначення терміну. *Археологія & фортифікація України*, 4, с. 383–387.
- Погорілець, О. Г. 2003. Нумизматична збірка з досліджень пізньосередньовічного укріплення «Замок Ракочі». *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 12, с. 98–106.
- Погорілець, О., Лукашук, В. 2009. До питання локалізації місця битви під Зеленцями (Жилинцями) на Волині. В: *Матер. XXX Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. Луцьк*, с. 113–115.
- Погорілець, О. Г., Стопенчук, С. М. 2002. Дослідження залишків укріплення періоду пізнього середньовіччя поблизу смт. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.* Київ, с. 35–36.
- Погорілець, О. Г., Стопенчук, С. М. 2001. Про початок систематичного дослідження замчища «Ракочі», поблизу смт. Меджибожа Летичівського р-ну Хмельницької обл. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 10, с. 48–53.
- Погорілець, О. Г., Стопенчук, С. М. 2007. Роль замків Верхнього Побужжя у європейському торговому сполученні пізнього середньовіччя. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 16, с. 87–90.
- Саввов, Р. В., Погорілець, О. Г. 2007. Історія Подільського князівства в монетах литовських князів Коріатовичів. В: *Матер. II наук.-практ. конф. «Місто Хмельницький в контексті історії України»*. Хмельницький, с. 100–106.
- Саввов, Р. В., Погорелець, О. Г. 2006. Начало чеканки монеты в южных землях Великого княжества Литовского (вторая половина XIV в.). В: *Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы*. Вильнюс, с. 238
- Хоптяр, Ю. А. 2011. Олег Григорович Погорілець. *Освіта, наука і культура на Поділлі*, 17, с. 307–313.

The article examines the main milestones in the life of Oleg Grigoryevich Pogorelets. His cultural, educational, scientific and pedagogical, public activities, director of the State Historical and Cultural Reserve «Mezhybizh», archaeologist, numismatist, monument guard, historian, museologist, patriot and statesman, member of the Ukrainian ICOMOS Committee, member of the board of the Khmelnytsky regional organization local historians of Ukraine.

Key words: *Oleh Hryhorovych Pohorilets, Mezhybizh State Historical and Cultural Reserve, Podillya, historical and cultural monuments, scientific research, local lore museum, history, archeology, numismatics, scientific historical and local lore conferences, fortress.*

Олег Мальченко,
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України

ГЕОГРАФІЯ І СЕМАНТИКА ЛЬВІВСЬКОГО НЕФОРМАЛЬНОГО ДЕВІЗУ «FELIX CIVITAS QUE PROVIDET BELLA TEMPORA PACIS» (КІНЕЦЬ XV СТ.)

Стаття присвячена походженню, географії розповсюдження та смисловим аспектам воєнно-дидактичного девізу «FELIX CIVITAS QUE PROVIDET BELLA TEMPORA PACIS». Цей напис, різьблений на модернізованих фортифікаціях Львова у 1480-х роках, став неформальним девізом міста для декількох поколінь містян. Розглядається дидактична складова девізу, а також стратегічна програма озброєння Львова (зокрема, у гарматному виробництві), заснована на ідеології і суспільному розумінні «щасливого міста». Проводяться паралелі з іншими регіонами Східної Європи, у яких девіз користувався популярністю, такими як Сілезія, Моравія, верхня Угорщина.

Ключові слова: фортифікація, Львів, епіграфіка, лиття гармат, дидактичний девіз

В оригінальній праці львівського бургомістра й хроніста Юзефа-Марії Бартоломея Зіморовича «Leopolis Triplex» (1660-ті рр.) зустрічається згадка про напис на львівських мурах, яка ледь піднімає завісу над емблематикою міста й вказує на деякі ідеологічні моменти його побутування.

Настраханий османським наступом на Молдавське князівство, у 1480-х роках Львів почав активно модернізувати фортифікації і готуватися до оборони «так, якби вже був неприятель під брамою»: ремонтували рови, підвищували передміські укріплення, на яких встановили самостріли й артилерію (тарасниці, гуфниці, гаківниці). Озброєння було привезене з Вроцлава, й, вочевидь, саме вроцлавські будівельники різьбили на львівських мурах напис: «FELIX CIVITAS QUE PROVIDET BELLA TEMPORA PACIS» (Шишка 2002, с. 89). Ця речення скоро стала неформальним девізом львівської спільноти й, зрештою, з фортифікацій «перекочувала» у внутрішній міський простір і на зброю.

У даній статті спробуємо визначити ідейну й епістолярну основу цього девізу, реконструювати географію його розповсюдження, а також встановити рівень його дидактичного впливу на прикордонні міські суспільства початку XVI ст.

Звернути увагу на воєнно-дидактичні девізи українських міст спонукає дефіцит вітчизняних тематичних досліджень (Мальченко 2009, с. 56–59). Не можна сказати, що і європейська історіографія рясніє спеціальними роботами, однак існують декілька публікацій, джерельна основа яких включає і згаданий вище девіз «Felix civitas». Інскрипція згадується в контексті розбудови фортифікаційних споруд Торуня (середина XVI ст.) (Ruczek 2017), модернізації міст Пентаполітани – ліги п'яти найважливіших королівських міст у верхній Угорщині (початок XVI ст.) (Čovan 2018; Čovan 2016, s. 68; Hudáček, Uličný 2010; Šedivý 2009).

Виходячи з цього, за мету даної розвідки було прийнято введення даного девізу до сфери вивчення львівської епіграфічної й воєнної культури, розвиток і насичення якої відбувалося у перманентній взаємодії з культурними ареалами Центральної й Східної Європи.

Розмах написової культури міських середовищ XV ст. був головною рушійною силою, яка породила традицію дидактичної епіграфіки на мурах і будівлях, львівських зокрема. Наприкінці століття відбувалися якісні зміни в усіх сферах культури Львова, що відобразилося і в міській епіграфії через збільшення кількості та підвищення якості написів. Найхарактернішою рисою змін була секуляризація речень за змістом та частіша їхня поява поза сакральним простором, на фортифікаційних й суспільних спорудах зокрема. Суспільні інтереси, дидактичні й педагогічні навантаження смислів таких написів разом з новим художнім стилем формували новий вид гуманістичного письма.

Місто – доволі говірка середовище з багатою графосферою, виносило різноманітні речення на будь-які площини приватного і публічного характеру. Це могли бути загадкові метафоричні написи й алузії, незрозумілі пересічним обивателям, а могли бути девізи практичного характеру, настанови, над якими замислювався кожен громадянин. На жаль, історичні негаразди, які стерли з лиця українських земель мури фортифікаційних споруд, залишили крихти з величезного корпусу воєнно-дидактичних девізів, різьблених у каменю й цеглі. Ми не торкаємось меморіальних написів з формуляром типу «хто-коли-для чого побудував дану споруду», яких в Україні зберіглося значно більше.

СЕКЦІЯ 5

Найбільший корпус латинських епіграфій мілітарного й настановного характеру зберігся на замкових (палацових) мурах Жовкви (XVII–XVIII ст.). Наведемо його, не вдаючись до розлогих інтерпретацій і коментарів.

«FAELICITER SAPIT QVI ALIENO PERICVLO SAPIT» [Жодна людина не стала мудрою наодинці].

«MVLTI DANT CONSILIVM PAVCI SVBEVNT PERICVLVM» [Багато порадників, та мало готових наражатися на небезпеку].

«TEMERARIOS AVSVS TEMERARII SEQVVTVR AEVEN[TVS] [За нерозважливими вчинками слідує погані наслідки].

«PRIDIAE CONSIDERANDA QVAE POSTRIDIAE AGENDA» [Потрібно поміркувати напередодні про те, що зробити завтра].

«Nihil tvto contemnitr in hoste» [Небезпечно недооцінювати ворога].

«PERNICIES BELLi NEGLI[G]ENTIA ET SECVRITAS» [Недбалість й відчуття безпеки ведуть до поразки у війні].

«CITIVS VENIT PERICVLVM CVM CONTEMNITVR» [Небезпека прийде швидше, якщо її ігнорувати].

«DIV APPAR[A]ENDVM EST BELLVM VT VINCAS CELLERIVS» [Потрібно довго готуватися до війни аби швидко перемогти].

«1696 MAGNAE RES MAGNIS OBORIVNTVR PERICVLIS» [1696 Великі справи народжуються посеред великих небезпек].

«NVNQVAM TEMERITAS SAPIENTIAE CO(M)MISCETV[R]» [Ніколи нерозважливість не йде поряд з мудрістю].

«REI MILITARIS PRAESTAT VIRTVS CAETERIS OMNIBUS» [Чеснота війни перевершує усі інші].

В інвентарях Жовкви зафіксовані й не збережені епіграфії.

«QVOD CVPIMVS FACILE CREDIMVS» [Швидко віримо у те, чого прагнемо].

«VICTORIA A CONSILIO ET VIRTUTE PROFICISCITUR» [Перемога походить від розсудливості й хоробрості].

«CONSILIO REPOSITUM FORTUNATUR ET PERILLUSTRATUR» [Продумане буде успішним й чудовим].

«DUCIS IN CONSILIO POSITA EST VIRTUS MILITUM» [Хоробрість солдатів залежить від мудрості вождя].

«NIL MIRARI NIL INDIGNARI SED INTELLIGERE» [Не дивуйся, не обурюйся, але зрозумій].

«PERICULUM SINE PERICULO NON VINCITUR» [Не вдасться безпечно подолати небезпеку] (Bernatowicz 2009, s. 40).

Відомі декілька епіграфій з Кам'янця на Поділлі:

«ADDIT VIRES MARTI» [Додає сили Марсу]. Втрачений напис на порохових складах.

«NON INCAVTA FVTVRI» [Не легковаж майбутнім].

«VERVS AMICVS EST RARIOR FENICE» [Вірний друг зустрічається рідше за фенікса].

«DIE FAMARE CAVE QVIA PECCATVM GRAVE» [Остерігайся Судного дня, бо ж гріхи тяжкі]. Подібні настановні сентенції різьбили над дверима до пивниць.

Зовнішній портал брамової башти (Санаторної) в Язлівці прикрашений композицією з двох гербів («Цьолек» Станіслава Понятовського і «Погоня» його дружини Констанції з Чарторийських), орденом Білого Орла й девізом родини Понятовських «HONESTUS RUMOR ALTERUM EST PATRIMONIUM» [Добра слава – також спадок], який у даному місці виконує також роль настановного напису.

Багато з цих девізів за смыслом циркулюють довкола побажання реалістичного погляду на перманентну воєнну загрозу й, разом із «львівським» девізом виглядають парафразом добре відомого латинського прислів'я «Si vis pacem, para bellum» [Якщо прагнеш миру, готуйся до війни]. Сентенція, яка сформульована, як вважається, ще у «Правах» Платона, є кроскультурною метафорою. У біблійній традиції вона сходить до «дискусії» Каїна і Авеля. У турецькій культурі існує ідіома «Nazir ol cenge, ister isen sulhu salah» [Якщо бажаєш миру, саме час готуватися до війни]. Її латинську літературну основу знаходять серед тексту воєнного трактату «De Re Militari» (390–410 pp.) римського історика і теоретика Публія Флавія Вегетія Рената, який писав: «Igitur qui desiderat pacem, praeparet bellum» [Хто бажає миру, нехай готується до війни] (Hoogenhuysen 1670, s. 271).

У класичній формі вислів має ознаки універсального імперативу. Однак у міській європейській цивілізації формула набула популярності з включенням слова «місто», яке вказувало не на якесь абстрактне місце, а на конкретне життєве середовище, на власний комфортний світ *intra muros*, який вимагає продуманої стратегії захисту. Так, десь на початку туманного XV ст. європейська література й слідом за нею міська графосфера поповнилися новим адаптованим девізом «FELIX CIVITAS, QVAE TEMPORE PACIS DE BELLO COGITAT» з декількома варіантами написання.

Девіз перегукувався з модними поетичними й загальними інтелектуальними роздумами про ідею так званого «щасливого міста». Поети, на кшталт Ульрика Шобера, знаходили його джерельну основу

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

в гомерівському описі щита Ахілла, на якому зображено два міста: одне під час війни (в облозі), інше в мирний час. Такий дуалізм інтерпретується як настанова правителям водночас зважати на обидва варіанти міського буття. Ці думки було покладено в основу «педагогічного проекту» Шобера у збірці парафразів речень про розсудливе та завбачливе місто (збірка «Olbiopolis»). (Ruczek 2017, s. 457).

Наприклад, герб міста Торуня (мури, три башти й напіввідчинена брама) пояснювався таким девізом: «Provida turrigeris sapientia moenibus urbes firmat et in media classica pace timet» [Розсудлива мудрість зміцнює міста мурами та вежами, і в мирні часи боїться сурм війни]. Змінений варіант цього дистиху: «Provida turrigeris sapientia moenibus urbem firmat et in pacis comparat arma sinu» [Розсудлива мудрість зміцнює міста мурами та вежами, і в мирні часи готується до війни]. Багаторічний бургомістр Торуня Генрик Стробанд у 1591 р. представив раді міста план нових фортифікацій, необхідність яких обґрунтовував мудрістю девізу «Felix civitas, quae tempore pacis timet bella», який поставив епіграфом до документу (Ruczek 2017, s. 449).

Багато хто зважав на сенат Венеційської Республіки як на зразок політичної мудрості. Венеційці дійсно використали девіз у часи зведення Великої Брами Арсеналу архітектором Джакобо Белліні (1460 р.). Напис «FELIX CIVITAS, QVAE TEMPORE PACIS DE BELLO COGITAT», виконаний над брамою великими золотими літерами, згадується у політико-публіцистичних трактатах XVII–XVIII ст. (Haesckhel 1753, s. 2883). Не виключено, що вислів існував на арсенальних мурах ще до реконструкції XV ст. й саме Венеція стала відправним пунктом східноєвропейських «мандрів» девізу.

Технологічний стрибок італійських земель у середині XV ст. надав значного міграційного імпульсу італійським майстрам. Скажімо, північноіталійська Ломбардія у XV ст. «кувала кадри» для Східної Європи, постачаючи ливарників, інженерів й бригади мулярів. Потік італійських найманців змогли перевершити лише міграційні хвилі «технарів» з німецьких земель, особливо – з Нюрнбергу.

Звісно, разом з інженерними проектами італійські фортифікатори пропонували замовникам й популярні списки воєнно-дидактичних епіграфій, серед яких вирізнялася венеційська «Felix civitas».

Рух девізу відбувався у напрямку Каринтії, Штирії й Нижньої Австрії. Наприклад, у місті Кремс-на-Дунаї (Нижня Австрія) у 1490-х роках девіз відомий у «італійському» написанні з додаванням «лишнього» слова: «FELIX ILLA CIVITAS, QVAE TEMPORE PACIS DE BELLO COGITAT» [Щасливе те місто, яке за мирного часу над війною замислюється]. Відомий в австрійських землях й інший варіант: «CIVITAS ILLA FELIX CENTERI DEBEAT, QVAE TEMPORE PACIS TIMET BELL» [Те місто приречене бути стократно щасливішим, яке за мирного часу остерігається війни] (Chytraeus 1606).

Швидко девіз став модним у Моравії. Скажімо, у місті Брно його було «вбудовано» до дистиху:

«FELIX EST CIVITAS, QVAE COGITAT BELLA TEMPORE PACIS.

VIRGO, ROGA PROLEM, UT PLEBEM CONSER(V)ET URBIS.

MEISTER ANTONIN 1508»

[Щасливе місто, яке думає про війну у мирний час.

Діво, попрохай сина, аби захистив мешканців міста.

Майстер Антонін 1508] (Fasuravá 2009).

У моравському місті Пельгржимов напис «FELIX CIVITAS QVAE TEMPORE PACIS COGITAT BELLA LETNA PANIE 1561» з датуванням чеською мовою було різьблено над «Ринарецькою брамою».

У Бреслау (Сілезія) зустрічається крайня повчальна форма цього девізу: «FELIX, INFELIX} CIVITAS QVAE TEMPORE PACIS BELLA {TIMET, NUTRIT» [Щасливе, Нещасне} Місто, яке у часи миру війну {Боїться, Живить}. Власне – це розгорнуте пояснення з вказівкою на альтернативну поведінку та її наслідки («нещасне»), створене з виховною метою для того, аби запобігти фатальній помилці у виборі стратегії (Krebs 1836, s. 44).

У сусідній сілезькій Свідниці напис «FELIX CIVITAS, QVAE TEMPORE PACIS TIMET BELLA» [Щасливе місто, яке за мирного часу боїться війни] написано на пізньоготичному порталі над входом до Зали Радників.

Рухаючись польськими землями на схід у бік українських воєводств, девіз досягнув прикордонного союзу Пентаполітани. У союзному місті Бардіїв напис «FELIX CIVITAS, QVAE TEMPOR(E) PACIS COGITAT BELLO» різьблений на аркері міської ратуші у 1505–1507 рр. (Šovan 2018, s. 76). Творцем цієї арки був майстер Олександр, який разом з помічниками прибув до Бардіїва з Польщі і з яким було укладено декілька контрактів на будівництво порталів та вікон. У літературі обговорюється версія про італійське походження Олександра. З Бардіївим пов'язаний інший епізод, коли до міста з сусіднього польського Мушини винайнялися саме італійські муляри (Šovan 2018, s. 77). Не виключено, що у 1480 роках італійські майстри могли працювати також у Львові (прибувши з Сілезії) й «подарувати» місту девіз. Не виключено, що жителі Бардіїва, обираючи дидактичні тексти для міського простору, також переймали досвід від переселенців із сілезьких міст, яких у Пентаполітані було доволі (Šovan 2018, s. 75).

У фортифікаційній епіграфіці угорських земель девіз у варіанті «FELIX CIVITAS, QUAE PACIS TEMPORE COGITAT DE BELLO» [Щасливе місто, яке у часи миру розмірковує над війною (воєнними діями)] представлений у Дебрецені (Csorba 2011). Замок Дебрецена у XIV ст. був реконструйований зусиллями італійських архітекторів, які принесли із собою і мілітарну епіграфіку. Період XV ст. вважається для замку і міста успішним й традиційно називається епохою «Felix civitas». Чи не відчутні тут ідейні конотації з девізом?

Тепер зупинимось на практичному побутуванні девізу, на його використанні у декорі зброї, зокрема, на гарматах львівського виробництва.

Італійські архітектори допомогли перетворити Львів на ренесансне місто, а німецькі майстри мали його озброїти. На тлі дефіциту фаховості серед місцевих гарматників, до Львова 1544 року було запрошено нюрнберзького ливарника Леонарда Герля. Можливо його рекомендувала родина Шольців, яка згодом протегувала баварцю. Згідно хроніки Б. Зіморовича: «У ті часи німці займали у Львові чільне місце, розподіляючи всі міські посади лише між своїми родичами» (Шишка 2002, с. 110), отже, й запрошували на монопольне «тепле місце» співвітчизників. Попри протекціонізм Л. Герль відіграв для Львова таку саму роль, як і прибулий п'ятнадцять років по тому з Нюрнберга до Кракова Освальд Балднер: він налагодив масове виробництво декорованих гармат невеликих калібрів.

Саме на його гарматі 1556 р. лиття (Львівський історичний музей) відлитої рельєфний латинський напис «FELIX CIVITAS QUE PROVIDET BELLA TEMPORE PACIS». Слова епіграфа розміщені в чотири рядки й складаються з маюскульних антиквізованих літер. Оздоблення стволу нагадує грубе орнаментування на гарматних відливах попередніх львівських людвисарів Гануша та Бартоша Вейса. Не виключено, що разом з декоративними мотивами цих заслужених майстрів Леонард Герль перейняв і традицію зображувати міський девіз.

Ствол його виробництва з подібною епіграфікою, датований 1553 р., згадується в інвентарі 1789 р. палацу Ржевуських у Роздолі, хоча в документі наводиться видозмінений напис («FELIX CIVITAS QUAE PRO REPUBLICA PROVIDET BELLA»), а сама гармата не має герба чи титульної емблеми (Materiały 1973, s. 297). Не виключено, що в даному випадку ми маємо справу з палімпсестом: слова XVI ст. «TEMPORE PACIS» були зашліфовані й замінені на актуальне для кінця XVIII ст. словосполучення «PRO REPUBLICA».

До нашого ж часу зберіглася гармата, відлита 1573 р. сином Леонарда Мельхіором («MALCHER HERL»), прикрашена тим самим львівським девізом (Muzeum Wojska Polskiego, Варшава). У написі повторюється помилкове «QUE», що може вказувати про використання сином батьківських форм для маюскульних готичних літер. Герлі зображували на своїх гарматах варіант девізу, різьблений на міських мурах у 1480-х роках. Отже, цей латинський напис міг існувати на міських будівлях протягом усього століття в незмінній «львівській» формі.

Ще один відомий факт побутування девізу в гарматній епіграфіці стосується роботи львівського людвисаря останньої чверті XVI ст. Даніеля Кроля, котрий користувався популярністю серед приватної клієнтури. У 1594 р. він відлив дві гармати для кам'янецького обивателя вірменина Міхна Голубковича (Materiały 1973, s. 366–369). Ці двотонні подарункові стволи, що вразили сучасників, були наповнені орнаментами, символікою державною і приватною, зооморфними персонажами, портретами замовників й меморіальними написами.

Однак, гіпердекорованими були не лише стволи, але й лафети. Обабіч гарматного ложа майстри зобразили левів з гербами власника та вірменської общини. Дерев'яні частини лафета, різьблені в якійсь особливій техніці та повністю флоризовані, були з гладкими кантами й крилатими драконами. Крім того, на двох дошках лафету було зображено той самий «львівський» девіз «FELIX CIVITAS QUAE TEMPORE PACIS PROVIDET BELLA ANNO DOMINI 1594 DNIA 24 DECEMBRA», продубльований вірменською мовою.

Тут дидактика девізу звучить устами замовника гармат, оскільки метою їхнього замовлення було дарування місту для укріплення обороноздатності. Голубкович виступає як відповідальний громадянин міста, котрий піклується про його безпеку.

Інтрига полягає в тому, що лафет міг бути виготовлений кам'янецькими майстрами, а девіз замовлений художникам самим Голубковичем. Напис перекладено вірменською, отже і призначався він для очей співгромадян вірменської кам'янецької общини. У такому випадку сентенція була добре відомою також і в Кам'янці. Не виключено копіювання напису з кам'янецьких мурів чи будинків, що додає географії його розповсюдження.

На додаток згадаємо ще один львівський девіз з ливарної практики Леонарда Герля, вбудований майстром до гарматного декору. Інвентар замку Лашки Муровані 1748 р. фіксує гармату, відлиту у Львові на замовлення Георгія Мнішка, з його дволітерною монограмою «G.M.» [Georgius Mniszech], гербом і девізом «DOBRA TO OBRONA Z KIM PAN BÓG IEST, ANNO 1567» [Надійно захищений той, з ким Господь Бог] (Materiały 1973, s. 35, 297).

Наступного року Л. Герль відливає гармату на замовлення кам'янецького каштеляна й ротмістра Ієроніма Яроша Сенявського з дволітерною монограмою «I.S.», з емблемою соколу, символічним погруддям власника у лавровому вінку й тим самим девізом (Hniłko 1932, s. 112).

Нарешті вціліла дотепер гармата Л. Герля 1571 р. (Muzeum Wojska Polskiego, Варшава) також оздоблена девізом, хоча й дещо відмінним у написанні слова Бог: «DOBRA TO OBRONA Z KIM PAN BUN IEST 1571». Над епіграфією зображення орла на гілці, яке стало приводом для ревізорів називати гармату «Орликом».

Цей гарматний девіз є парафразом декількох польських прислів'їв: «Kto z Bógiem, Bóg z nim», «Kto Bógu służy, temu szczęście płuży», «Bóg za wami, gdy macie dobra sprawę», «Kogo Bóg ma w swej obronie, ten w złej pawie nie utonie», «Kiedy Pan Bóg za kim, któż przeciwny będzie?», «Trudno z Bógiem walczyć» (Linde 1807, s. 134).

У ідеологічному сенсі цей другий львівський гарматний девіз здається логічним продовженням/доповненням девізу «Felix civitas», його смисловою похідною, оскільки благочестя і покладання на Бога вважалися однією з чеснот, які робили місто надійним притулком для його мешканців. Три види міського життя, потрійне служіння міщанина: ратуші (місту), святині (Богу) й дому (іншій людині). Право-релігія-родина. Девіз вказує на побожність львів'ян, на справне служіння Богу, яке має бути аргументом на користь захисту Небес. Маркування львівського виробництва ексклюзивною емблематикою вважалося вказівкою на служіння місту (Ruczek 2017, s. 469).

Виглядає на те, що львів'яни поклалися на власну побожність як на зброю, вважали її аргументом на користь потенційного довгого мирного часу, віддаючи місто під Божий захист. У цьому плані «подвійний» гарматний девіз за смисловим моделюванням подібний до дистиху у місті Брно, про який згадувалося раніше.

Тепер до висновків.

В українському епіграфічному корпусі зберіглася мізерна кількість зразків написової культури XV – початку XVI ст., попри те, що ренесансне місто мало розвинуту графосферу. Й іноді ми вдаємось до так званої «помилки виживання», підмінюючи поняття «не зберіглося» і «не існувало». Ігнорування помилки виживання поширене саме серед професіоналів, тому що вони звикли користуватися перевагами наочної інформації, ігноруючи непомітну. Житлові будинки, офіційні споруди, міські й замкові мури були переповнені девізами, емблемами, написами дидактичного характеру й повчальними сентенціями. Деякі з них, ідеологічно й стратегічно важливі для розбудови й безпеки місцевого суспільства, з часом перетворювалися на неформальні девізи міст, на кшталт львівського «FELIX CIVITAS QUE PROVIDET BELLA TEMPORE PACIS».

Цей девіз мав виховну мету і сприймався не лише як декларація озброєння на шляху до війни з османами. Він був викликом для самого львівського суспільства, закликом до його єдності перед потенційною загрозою. Сенси девізу спонукали громадян узяти на себе відповідальність за безпеку міста, й не лише у практичному плані, але й у більш екзистенційному – шляхом співпраці у середовищі «потрійного» русько-польсько-вірменського Львова. У цьому девізі закладено інструкцію для певного бачення майбуття міста, яке мало бути реалізоване найближчим часом.

Мирний час і позитивну господарську кон'юнктуру Львову потрібно було звернути на користь місту. Львів дійсно швидко розвивався, особливо з припливом німецьких емігрантів, однак було й розуміння тимчасовості такого status quo. Стратегічно вірний й розтиражований девіз мав служити справі активної суспільної і технологічної роботи для спільного добра, вірному використанню мирного часу, часу певної мобілізації зусиль у світі, де господарюють різноманітні боги війни, а ворог тепер завжди ante portas. Якби львів'яни використовували цю саму стратегію не в такий сприятливий момент, ми б отримали іншу історію. З іншого боку, невідомо наскільки заможний Львів був готовий відкласти накопичення й споживання, щоб підвищити обороноздатність, оскільки воєнні конфлікти обійшли місто стороною.

Міські патріції надавали особливого значення епіграфічній презентації, активно оздоблюючи латинськими дидактичними сентенціями власні будівлі, побутові речі і зброю. Навіть коли основу написів потрібно шукати у Біблії, вибір епіграфій адаптувався до нової ідеологічної спрямованості міської еліти.

Девіз збагачує ренесансне поняття «щасливого міста» новими значеннями й семантичними відтінками. У тогочасних поетичних й дидактичних збірниках на кшталт «Olbiopolis» Ульрика Шобера йшлося про безальтернативність поєднання двох елементів «щасливого міста», а мир вважався лише часом, вільним від війни. Проблема «щастя» міста залежала від ставлення його мешканців до загрози війни. Багате, але ледаче місто, яке нехтує своєю безпекою, зрештою, успішним не буде (Ruczek 2017, s. 471).

Девіз був запозичений місцевими людвисярями для декорування львівської артилерії, що підтверджувало виконання стратегічної «програми» озброєння Львова у першій половині XVI ст.

Парадокс ситуації мирного часу в його амбівалентності, тому що мир і розквіт водночас і укріплює (час збагачення і удачі), й послаблює місто (забувається небезпека війни). Багаторазово дубльований у міському середовищі, девіз скоро став невід'ємний емблематичним елементом міста й служив вихованню декількох поколінь львів'ян.

Картографування міст, суспільна практика яких використовувала девіз «Felix civitas», дозволяє змодельовувати географію його руху. Південна межа розповсюдження девізу «впиралася» у європейські кордони Османської імперії: Венеція – Кремс-на-Дунаї – Брно – Пентаполітана – Дебрецен – Львів – Кам'янець-на-Поділлі (вірогідно). Ідеологічна актуальність девізу для цих прикордонних територій беззаперечна. Рухаючись з Венеції на схід разом з бригадами італійських будівельників, через Каринтію, Штирію й Нижню Австрію девіз потрапив до суспільного поля міст Моравії (Пельгрімів, Брно) й Сілезії (Бреслау, Свідниця) і далі до північних воєводств Польщі (Торунь). Враховуючи усталений шлях руху технологій й людських ресурсів у напрямку захід-схід, із Сілезії девіз у 1480-х роках мігрував до українських воєводств Польського Королівства, які, зважаючи на стратегічні плани Стамбула, на той час почали сприйматися прикордонними. З цього шляху отримали девіз і міста Пентаполітани, зокрема, Бардіїв.

Література

- Мальченко, О. 2009. *Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.)*. Київ: Віпол.
- Шишка, О. (ред.). 2002. *Зіморевич Бартоломей. Потрійний Львів: Leopoldis Triplex*. Пер. з лат. Н. Царьової; комент. І. Мицька. Львів: Центр Європи.
- Bernatowicz, T. 2009. *Królewska rezydencja w Żółtkwi w XVIII w. Program funkcjonalny I architektura pałacu w swietle nieznanych inwentarzy zamku. Ad Villam Novam. Do dziejow rezydencji*. Warszawa. t. 2.
- Chytraeus, N. 1606. *Variorum in Europa itinerum deliciae; seu, ex variis manu-scriptis selectiora tantum inscriptionum maxime recentium monumenta. quibus passim in Italia et Germania ... templa, aræ, scholæ, bibliothecæ ... conspicua sunt*. Praemissis in clariores urbes epigrammatibus Julii Cæs. Scaligeri. 1606. Режим доступу: https://archive.org/stream/variorumineuropaoochyt/variorumineuropaoochyt_djvu.txt [Дата звернення 19 жовтня 2020].
- Čovan, M. 2016. *Historické nápisy zo Šariša do roku 1650*. Martin : [v. n.], (Corpus Inscriptionum Slovaciae 1. Nápisy na Slovensku 1).
- Čovan, M. 2018. Nápísová kultúra miest Pentapolitany v stredoveku. *Mesto. Dejiny*, vol. 7. 1, p. 63–82.
- Csorba, D. 2011. *A zászlós bárány nyomában A magyar kálvinizmus 17. századi világa*. Debrecen; Budapest. Режим доступу: https://tortenelem.unideb.hu/sites/default/files/upload_documents/06._zaszlos_barany_nyomaban.pdf [Дата звернення 28 вересня 2020].
- Fasuravá, H. 2009. Nápí pod Petrovem: pochází z Židovské brány? *Brněnský deník, cz.* 26.3.2009. Режим доступу: <https://brnensky.denik.cz/serialy/napis-pod-petrovem-pochazi-z-zidovske20090326.html> [Дата звернення 10 жовтня 2020].
- Haeckhel Christoph, B. 1753. *Allgemeine Welt-Beschreibung*. Ulm, Vol. II, Buch. V, Kapitel IX. Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=6zxUAAAACAAJ&dq=Allgemeine+Welt-Beschreibung,+1753,&hl=ru&source=gbs_navlinks_s [Дата звернення 01 вересня 2020].
- Hniłko, A. 1932. Inwentarz cehauzu Kamienieckiego z 1789 r. *Przegląd historyczno-wojskowy*, 5, z. 1, s. 104–117.
- Hoogenhuysen Andreas van. 1670. *Vegetius. De re Militari*. Liber II. VIII. De officio praefecti legionis. (б.в.).
- Hudáček, P., Uličný ml. F. 2010. Velký Šariš. *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava: Historický ústav SAV, s. 552–556;
- Krebs, J. 1836. *Wanderungen durch Breslau und dessen Umgebung nebst weitem Ausflügen*. Breslau. Режим доступу: https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10013431_00068.html [Дата звернення 12 жовтня 2020].
- Linde, S. B. 1807. *Słownik języka polskiego*. T. 1 cz. 1, A–F. Warszawa: [b.w.].
- Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI–XVIII w.* 1973. Zebrał i opracował M. Gębarowicz. Wrocław.
- Ryczek, W. 2017. Toruńska Olbiopolis. Tropy i figury Ulryka Schobera. *Terminus*, 17, z. 4 (34), s. 476–483.
- Šedivý, J. 2009. Stredoveká písomná kultúra na Spiši. *Historia Scepusii*, I, s. 483–520.

The article is devoted to the origin, geography and semantic aspects of the military-didactic sentence «FELIX CIVITAS QUE PROVIDET BELLA TEMPORE PACIS». This inscription, carved on the modernized fortifications of Lviv in the 1480s, became an informal motto of the city for several generations of citizens. The didactic component of the motto is considered, as well as the strategic armament program of Lviv (in particular, in cannon production), based on the ideology of the «happy city». Parallels are drawn with other regions of Eastern Europe, where the motto was popular, such as Silesia, Moravia, Pentapolitan, Torun. The assumption of Venice as a starting point for the movement of the motto to the east of Europe through the Austrian lands together with the Italian wave of migrants (engineers, masons, foundries) in the last quarter of the XV century.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

The author shows the practice of using the motto «Felix civitas» in the decor of Lviv artillery of the XVI century. Another Lviv motto «DOBRA TO OBRONA Z KIM PAN BÓG IEST» was also built into the cannon decor by foundryman Leonard Gerl. In the ideological sense, this second Lviv cannon motto seems to be a logical addition to the motto «Felix civitas», its semantic derivative.

Epigraphic monuments created to represent individuals or the urban community were important components of the extensive (military) architecture, as well as various movable or immovable artifacts. Monumental but also simple spontaneous inscriptions often express the worldview of the community or the individual. They also point to the influences of the surrounding or remote countries from which the creators or recipients of inscriptions originated, helping modern observers to understand the cultural relationships between various regions. This article focuses on the content of Lviv's epigraph «FELIX CIVITAS» and his didactic character, discussing their contribution to our knowledge of the history of Lviv from a political and cultural point of view.

Key words: fortification, Lviv, epigraphy, cannon casting, didactic motto.

Ярослава Петелько,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ОПИСИ 1570 і 1572 РР. ЯК ЦІННЕ ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ПРО ВНУТРІШНЮ ЗАБУДОВУ ТА МЕШКАНЦІВ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ЗАМКУ

У статті висвітлюється внутрішня забудова Кам'янецького замку та кількісний склад його обслуги, а також місце розташування гарнізонних сакральних споруд на основі описів (інвентарів) 1570 та 1572 рр.

Ключові слова: Кам'янець, Кам'янецький замок, господарські споруди, храм, внутрішня забудова.

Кам'янецький замок через своє стратегічне, оборонне та геополітичне значення завжди привертало до себе непересічну увагу королівської влади Польської держави, яка дбала про належний стан оборонних споруд і забезпечення фортечного гарнізону. Виразом цього є детальні описи замку, які виникли у XV–XVII ст. Зокрема, опис 1570 р., здійснений шляхтичем Станіславом Влодком з Германова і Юрієм Сулимою. Мова оригіналу – старопольська. Наступний четвертий по рахунку відомий історичній науці опис зроблений коморником польського короля Сигізмунда II Августа Себастьяном Яскловським у 1572 р. за часів перебування на посаді кам'янецького старости Миколая Бжезького. Отримані відомості були використані під час доповіді на засіданні сейму 1573 р. (Сецинский 1895, с. 300–308). Оскільки за винятком деяких деталей він повторює попередній, на мій погляд, їх потрібно розглядати спільно. Його публікацію здійснив М. Мошак у 2012 р. Дослідження опису дозволяє висвітлити детальний особовий та кількісний склад замкового персоналу та їх локалізацію на території оборонної споруди.

Щодо питання кількості постійних мешканців кам'янецького замку, то згідно опису 1572 р. можна стверджувати, що там окрім старости та його прислуги, постійно мешкали замкові слуги (челядь замку). До них зараховували підстаросту, бурграбія, гродського писаря, провіантового писаря, руського писаря. Два побережники мали завдання переправлятися на берег Смотрича для попередження крадіжок на сільсько-господарських полях неподалік замку. 4 городники вдень виконували різноманітні роботи всередині замку, а вночі попереджали про небезпеку (кричали). Крім того було ще 2 сторожі, які охороняли замок в іншому місці. Ще слід згадати сурмача, ключника, кухаря, 2 кухарки у фільварку, пекаря, теслю, пивовара, тягнивоуду, возивоуду, мельника, боднаря, коваля, воротарів (2), воловників (2), слюсаря і мисливця, двірника у фільварку. За замкову худобу відповідали пастух, свинар, три вівчаря та хлопець, що пас телят (Петров 2012, с. 201). Опис подає інформацію про 4 пушкарів на стінах замку, котрим король кожного року платив по 50 злотих. Якщо взяти до уваги люстрації замку 1565, 1566 та 1570 рр., то там ще згадується посади мисливця, мірника, шафаря, гродського та провіантового писаря. Натомість побережників та городників налічувалося по шестеро. Але не варто забувати, що кожен з них мав родину, то ця цифра, на думку історика О. Яблонського, може налічувати і 150 осіб. Хоча правдоподібно, що з огляду на обмежений простір не всі їхні близькі мешкали на території замку (Jabłonowski 1889, s. 234–235).

У замку були такі споруди: палац старости, церква, спіжарні, ізби та інші господарські будівлі внутрішньої забудови. В описах 1570 і 1572 рр. спочатку йде мова про браму від поля. Можна припустити, що це Пільна брама, де над нею подається муровані стіни, ізба і, можливо, вбиральня, коморка в сінях (де також було вікно з залізними ґратами) і мурований склеп. Кімната мала два вікна із залізними ґратами. Біля вказаної брами була хатинка з дерев'яними сіннями, де жив воротний. Навпроти розташовувалася мурована лазня з чотирма вікнами, половина з яких засклені. У лазні на тапчані (нарах) завішена на двох залізних прутах мідяна лазня (Мошак 2013, с. 85).

Топографія дослідженої ділянки свідчить, що лазня мала розміри 4,9×5,5 м, примикаючи з півночі до старої Пільної брами та зі сходу до західного напільного муру. Оскільки вона стояла на стрімкому схилі, під її північну стіну було підведено три опори заввишки 6,9 м. Перед лазнею зі сходу були сіни (Пламеницька 2012, с. 351), а поряд стояв новий бровар, «за небіжчика пана старости збудований» (Мошак 2012, с. 117).

У Пригородку від лазні по ліву сторону розташовувалася дерев'яна стайня, де підстароста тримав своїх коней. Біля неї був мурований дім пушкаря, який складався з сіней, світлиці, кімнати і «потрібної комори» (вбиральні). У тій світлиці було 2 залізних вікна, не рахуючи ще одне вікно з ґратами в коморі. Сіни ж вели до двох склепів, пивниці та дерев'яної комори. При чому вже тоді було зазначено, що один «склеп завалився», а в другому не було нічого (Мошак 2013, с. 85). Вище від того дому була мурована світлиця з комином та одним вікном. Далі від того розташовані «змуровані небіжчиком старостою паном Влодком» дві стайні (Мошак 2013,

с. 86). За ними, в напрямку до Міської брами, стояла кузня. Біля Міської брами розміщувалися дві муровані іздебки: одна належала воротарю, а інша була власністю замкового коваля. Опис 1570 р. вказує, що в будинку останнього був «пецок на залізах» (Мошак 2013, с. 86).

Якщо далі прямувати згідно опису в бік Дитинця, то неподалік муру можна було натрапити на дерев'яний свинарник, де різали боровів (хряків). (Мошак 2012, с. 117). Під ним був зроблений мурований таємний хід, який тягнувся до Дитинця. Цей таємний хід мав бійниці для обстрілу Руської брами. Неподалік дерев'яної вежі, що стояла по лівій стороні від мосту, був дерев'яний ганок. Опис вказує, що зліва від воріт біля дерев'яного мосту до Дитинця було розпочато будівництво мурованих комор, а справа стояла хвіртка. Навпроти ж неї розташовувалася пекарня, яка тоді мала 2 вікна з залізними ґратами (Мошак 2013, с. 87). Неподалік Чорної вежі був «склеп, який називається Ванною, де злодіїв мучать» і він мав у вікнах ґрати (Мошак 2012, с. 118). Біля нього була мурована коморка, де перебував кат. Між вежею Папською і Ковпаком стояли 2 дерев'яні спіжарні. Також неподалік трьох комор, які розміщувалися в Древіцькій (Ковпак) вежі, стояв «дерев'яний холодильник» (льох) для зберігання припасів (Мошак 2013, с. 88). За Сторожевою (Тенчинською) вежею на тому ж боці з південної сторони була мурована кухня з трьома вікнами «за небіжчика старости збудована (напевно паном Мачеем Влодком). У ній також була збудована комора, яка всередині мала вікно з залізними ґратами. За тією кухнею стояла мурована пивниця з двома вікнами, де ховали питні (сичені) меди (Мошак 2013, с. 88). Над шиєю (у середньовічній архітектурі висунута стіна) тієї пивниці розташовувався мурований склеп, у котрому складали гродські книги (Мошак 2012, с. 118). Натомість від вежі, де ховали зброю вздовж муру була велика мурована ізба з трьома олов'яними вікнами, які мали скляні шиби. Перед ізбою розміщувалися сіни, у яких був склеп та вікно з залізними ґратами. Натомість із тих сіней можна було потрапити до «потребної комори» (вбиральні) (Мошак 2013, с. 89).

Із західної сторони від Денної вежі розміщувалася мурована будівля. У ній була канцелярія писаря, у дверях якої був внутрішній замок, вікно і ґрати. За його кімнатою була комора, з вікна якої можна було оглядати поле. Поряд були муровані сіни, як зазначає автор, у край поганому стані. Далі стояла ізба з двома склепами (Мошак 2013, с. 89). У одного склепі були 1 двері, а у іншого їх налічувалося аж 5 (Мошак 2013, с. 89). Біля вежі Рожанки розміщувався палац, який мав чотири олов'яні вікна з скляними шибамі. З того палацу у вежі була кімната, з якої можна було потрапити як до першої комори, так і до другої вбиральні. У тій кімнаті було вставлене вікно з ґратами і скляною шибою (Мошак 2012, с. 118). Під палацом розміщувалися дві муровані комори, при чому одна була на другій. Далі в тексті мова йде про споруди, які знаходяться у північній частині замку. Спочатку опис говорить про новий дерев'яний дім «за небіжчика пана старости Влодка недавно збудований», у котрому були сіни, ізба, кімната, нужник та коморка. За тим домом стояла вежа Ковпак (Мошак 2013, с. 90). Перед тими сіньми розташовувалися ганочки, з яких один був вищий, а другий нижчий. У вищому ганку стояла коморка, а під вже згадану ізбою стояла ще одна дерев'яна (Мошак 2012, с. 119), під якою теж розташовувалася велика мурована пивниця. Можливо, йшла річ про приміщення броваря неподалік вежі Ковпак (Мошак 2013, с. 90).

Можна припустити, що далі описувався палац старости (за яким «вежа мурована, котру зовуть Ласка» (Мошак 2012, с. 119), збудований І. Претфусом: «Біля того дому другий будинок дерев'яний через небіжчика пана Потоцького старосту збудований» (Мошак 2012, с. 119). Він на першому поверсі (на долині) складався з ізби, 2 кімнат, у ізбі вікна були із скляними шибамі, а у кімнатних вікнах ще й вставлені залізні ґрати. Під тим домом стояла мурована пивниця «через небіжчика теж старости оправлена», з мурованою до неї шиєю (стіною) (Мошак 2012, с. 119). В описі також мова йде про малу ізбу біля вежі, у якій мешкав підстароста, яка мала комору з 2 вікнами та скляними шибамі (Мошак 2013, с. 91).

На території Старого замку також існували сакральні споруди. Це, передусім, одна з найдавніших православних церков Покрови Діви Марії. Опис 1570 р. подає її місце розташування: «посеред замку навпроти спіжарень, що між Папською і вежею наступною», яка зветься у описі „Drzewiecka” (Ковпак). Церква «з дубового дерева майже не порушена з давніх часів, від часу як її було збудовано» розташовувалася біля «великої світлиці [Напевно старости] і будинку». Вона мала дзвіницю з двома дзвонами, із апарелями руськими (Мошак 2012, с. 118). Вперше вона згадується в описі 1494 р. як місце зберігання бочок з порохом. Зокрема вказана детальна їх кількість у скарбниці церкви: дві бочки в'язок стріл, а також ще 41 бочка стріл і 11 бочок наполовину наповнених порохом. Хоча факт сусідства пороху з церквою (ще й дерев'яною) є мало ймовірний з огляду на щонедільні регулярні богослужіння (Михайловський 2008, с. 107), що передбачає використання великої кількості свічок і кадила, що потенційно могло призвести до вибуху (Пламеницька 2005, с. 67).

Про цю церкву також згадував Київський митрополит Петро Могила, який писав: «У Подільському Кам'янці в внутрішній граді є церква дерев'яна Покрова Пресвятої Богородиці, від князів Коріатовичів створена і їх же тіла та лежать і аж до нині стоїть» (Петрушевич 1874, с. 618). Факт засування храму литовськими князями підтверджує і згадка у львівському пергаменті, що «назад близько 300 років тому була збудована

блаженної пам'яті Олександром і Георгієм Коріатовичами, володарями і засновниками міста Кам'янця, де в тамошньому замку у тій же церкві і поховані їхні останки» (Сецинский 1895, с. 127). Довгий час науковцями місце поховання князів Коріатовичів піддавалося сумнівам, адже поширена думка, що князя Юрія Коріатовича було отруєно в Сучаві (сучасна Румунія), а поховано в молдавському монастирі Васлуй. Польський історик та домініканський монах Ш. Окольський, який певний час був пріором кам'янецького домініканського монастиря св. Миколая, натомість пише, що останки князя спочивають у домініканському монастирі Смотрича на Поділлі (Пламєницька 2005, с. 68). В описі 1613 р. зазначено, що там «один лежить в цій церкві» (Михайловський 2008, с. 107).

Поряд з православним існував і католицький храм на честь св. єпископа Станіслава, який збудував брацлавський воевода й кам'янецький староста Ян Потоцький. Проте його чомусь не згадано в описі 1570 і 1572 рр. На утримання храму староста також призначив виплачувати 100 злотих кожного року з доходів «з млина під замком... і надав десятину з замкового фільварку, що своїм привілеєм підтвердив Його Милість Король» Сигізмунд III у 1597 р. (Сецинский 1895, с. 128). Священника, який «2 рази на тиждень повинен відправляти мессу» мала утримувати Кафедральна парафія.

Кам'янецький замок володів розвинутою внутрішньою інфраструктурою, що забезпечувала компактне проживання та функціонування військової залоги, адміністрації та чиновників у мирний час.

Отже, описи 1570 і 1572 рр. є цінними джерелами, що проливають світло на внутрішню забудову та мешканців Кам'янецького замку другої половини XVI ст. На його території розташовувалися всі необхідні господарські та житлові споруди, як були потрібні для життя та служби кам'янецького староства, чиновників і замкової залоги. Більшість будівель стояли біля оборонних мурів і башт. У той же час як центральний простір замку був майже незабудований. Винятком були християнські храми, що відображали всю конфесійну колоритність мешканців Подільського краю та військовослужбовців, які мали як місцеве, так й іноземне походження.

Окрім військового гарнізону, в замку постійно перебувала челядь, яка забезпечувала проживання тут військових й адміністрації Подільського воеводства.

З огляду на те, що опис 1572 р. готувався на засідання сейму він не оминає увагою труднощі та недоліки функціонування замку, що мало на меті в майбутньому отримання додаткового фінансування з королівської скарбниці.

Література

- Михайловський, В. М. 2008. Описи Кам'янецького та Летичівського замків 1613 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки*, 18, с. 98–116.
- Мошак, М. І. 2012. Опис Кам'янецького замку 1572 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги та обороноздатності міста. В: *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф.* Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 115–125.
- Мошак, М. І. 2013. Опис Кам'янецького замку 1570 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги та обороноздатності міста. В: *Краєзнавчими стежками Поділля*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 80–101.
- Петров, М. Б. 2012. *Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління*. Кам'янець-Подільський: «Аксіома».
- Петрушевич, Є. О. 1874. *Сводная галицко-русская летопись съ 1600 по 1700*. Львов.
- Пламєницька, О. А. 2005. *Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі*. Кам'янець-Подільський: Абетка.
- Пламєницька, О. А. 2012. *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (нізнь античний – ранньомодерний час)*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В.
- Сецинский, Е. 1895. *Город Каменец-Подольский. Историческое описание*. Киев: типограф. С. В. Кульженко.
- Jabłonowski, A. 1889. *Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemia Ruskie, Wołyń i Podole*, 19.

The article, based on descriptions (inventories) of 1570 and 1572, covers the process of forming the internal infrastructure of Kamyanets Castle. Thanks to these documents, we know the location of the garrison sacred buildings of Christian denominations, farm buildings, as well as the quantitative and qualitative (professional) composition of the service, which ensured the functioning of the garrison and Kamyanets fortifications both in peacetime and in wartime of early modern times.

Keywords: Kamianets, Kamianets castle, farm buildings, castle garrison, sacred buildings, inventory, internal infrastructure, XVI century.

Світлана Смірнова,
магістр історії
молодша наукова співробітниця
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ЗГАДКИ ЗАМКІВ І «ЗАМЧИЩ» НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПОВІТУ В ТЕКСТАХ ЦЕРКОВНИХ ЛІТОПИСІВ

У статті подано виписки з церковних літописів Кам'янецького повіту стосовно замків та «замчищ». Здійснено порівняння інформації, що міститься в церковних літописах та в працях Ю. Сіцинського. Ця робота зроблена задля полегшення пошуку письмових джерел дослідникам фортифікації нашого краю. Метою роботи є популяризація вивчення замків та стимулювання до їх подальших досліджень.

Ключові слова: Кам'янецький повіт, замки, церковні літописи.

Протягом майже двох років робоча група Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника займається дослідженням церковних літописів, що зберігаються у фондах музею. Церковний літопис окремої парафії – це збірка рукописних документів (від 1 до 4), виконаних за задалегідь складеною схемою, що видавалась історико-статистичним комітетом для парафіяльних священників. Церковні літописи писались з 1860-х до 1898 років, але інколи їх часові рамки охоплюють події починаючи з XVIII ст. і до періоду Другої світової війни. Вони висвітлюють різні сторони життя парафії: побут селян та причту, етнографічні матеріали, історію храму та парафії, старожитності та визначні пам'ятки. Про замки і «замчища» інформація в літописах подається загального характеру. Але як виняток виокремлюємо церковні літописи с. Кутківці та с. Закупна – там подається інформація про «замчище» біля с. Кутківці та його археологічне дослідження.

В церковних літописах Кам'янецького повіту Коріатовичам приписують будівництво замків у м. Смотричі, Кам'янці-Подільському, с. Княгинині та ін. Ю. Сіцинський зазначає, ймовірно в Грицькові та Карабчиєві будівництво замків теж належить Коріатовичам. Дослідженню оборонних замків нашого краю він присвятив окрему працю, в якій висвітлено такі замки Кам'янецького повіту: Кам'янець-Подільський, Жванецький, Чернокозинецький, Рихтівський, Панівецький (Сіцинський 1928, с. 99).

Ю. Сіцинський та В. Гульдман при написанні своїх праць частково використовували інформацію почерпнуту з церковних літописів. Використовуючи церковні літописи як першоджерела, маємо можливість відкрити для себе нові факти та переосмислити вже відомі події.

У статті зібрано виписки з церковних літописів, що стосуються існуючих та зруйнованих замків Кам'янецьчини; зроблено порівняння з інформацією зазначеною в працях Ю. Сіцинського та В. Гульдмана, складено список населених пунктів, де були зафіксовані замки і замчища та впорядковано їх за алфавітним порядком.

Балин. В Балині був замок влаштований у XVIII ст. для безпеки від гайдамаків; він був кам'яний, оточений частоколом та ровом (Приходи и церкви 2008, с. 346; Гульдман 1901, с. 112). У церковному літописі інформації про замок не знайдено (Церковний літопис м. Балин 1869–1898, арк. 41).

Голенищеве. На північ від села, в лісі біля р. Збруча, розташоване урочище «Замчисько» чи «княже замчисько»; в ньому є велетенський земляний вал, що кільцем охоплює біля десяти заростів; вал висотою з сажні¹. Гора на північ від нього називається «Звенигород». За народними переказами, тут було велике місто з жіночим монастирем чи замком княжни. Частина урочища має назву «Дівиче» (Приходи и церкви 2008, с. 127).

В церковному літописі с. Голенищеве є така згадка про замок: «В селі Голенищеве, при кордоні Проскурівського повіту, села Сатанівських Іванковець в лісі при р. Збруч є шмат землі, біля трьох десятин², оточених навколо земляним валом. Помітно, що тут був влаштований невеликий ставок з джерела, що витікало з тої ж гори; всередині, здається, були споруди. За переказами старожилів, красива польська князівна влаштувала собі замок, де поселилася жити з дівчатами, від чого називається до сьогодні це місце Дівичим» (Церковний літопис с. Голенищеве 1870–1898, арк. 69).

Голосків. В 1629 р. орендним власником села був Броніслав Грушевський, який влаштував невеличку дерев'яну фортецю і домагався у короля Владислава IV повернення витрат на її влаштування. (Приходи

1 1 сажень – три аршини або 2,13 метри.

2 1 десятина – 1,09 га.

и церкви 2008, с. 336). Згадок про замки чи замчища в церковному літописі с. Голоскова немає (Церковний літопис с. Голоскова 1895, арк. 3).

Городок. В 1550 р. татари зовсім розорили Городок, але власники (Гербурти) відбудували його знову, побудували замок та виклопотали для нього статус містечка. (Приходи и церкви 2008, с. 397). В церковному літописі м. Городка знаходимо згадки про руїни замку: «Із західного боку містечка на горі Замихів руїни древнього замку, за переказами, він належав якомусь Свіржському князю» (Церковний літопис м. Городка, «Сведення о м. Грудке...» 1874–1898, арк. 1). В тому ж літописі, в іншій його частині, про замок записано так: «На західній стороні містечка стоять руїни древнього замку чи фортеці, звідки захищались від ворожих набігів» (Церковний літопис м. Городка, «Вопросы...» 1874–1898, арк. 1 зв.).

Грицьків. Зі східного боку села в лісі на горі, з однієї сторони обривистої, був, за переказами замок, де жив якийсь князь, засновник села (Сіцинський 2001). За однією з версій замок у с. Грицьків – це один із замків Коріатовичів (Гульдман 1901, с. 130). Церковний літопис відсутній.

Жванець. Валентій Калиновський на початку XVII ст. побудував кам'яний замок для захисту жителів від набігів татар. Жванецький замок – це п'ятикутник, огорожений стінами та з боку містечка – глибоким ровом. В п'яти кутах були вежі, на кінець XIX ст. від нього залишились три вежі та частина стіни. Під валами розташовані напівзруйновані льохи (Приходи и церкви 2008, с. 375; Літопис Свято-Троїцької церкви м. Жванця 2015, с. 22). «Фронтон був повернутий до півдня, до р. Дністра. В теперішній час [XIX ст.] збереглося ще три вежі, ворота і де-не-де стіни; найбільше пошкоджені стіни зі східної сторони. Зсередини стіни були укріплені валами» (Сіцинський 2001).

В церковному літописі с. Гавриловець, зазначено, що «в 1843 році уряд купив у власника Комара Жванець і Гаврилівці, щоб на місці Жванця влаштувати фортецю, для чого зі Жванця виселені були всі жителі і поселені на полях у с. Гаврилівцях, внаслідок чого утворився Новий План» (Церковний літопис с. Гавриловець 1873–1898, арк. 1–2). А в церковному літописі с. Жванець, значиться, що в 1842 році Жванець ледве не став знов укріпленим. Межі фортеці, що тут проектувалася, були визначені вже на місці інженерами. [Фортеця] повинна була бути велетенських розмірів. Починаючи майже з кордонів Австрії, вона мала закінчуватись недалеко від с. Браги. Через будівництво фортеці значна частина жванецьких жителів була виселена з села, переважно в Гаврилівці (Літопис Свято-Троїцької церкви м. Жванця 2015, с. 24).

Збриж. В Збрижі частково збереглися залишки стін, що оточували містечко (1 ½ сажня товщини), та залишки замку, побудованого у XVIII ст. Тарлом – власником містечка (Приходи и церкви 2008, с. 386). «В'їзні ворота замку сьогодні відремонтовані [на XIX ст.], слугують житлом одного з власників Збрижа» (Сіцинський 2001).

В церковному літописі м. Збриж інформація ідентична, але є зафіксована товщина воріт міських укріплень: «Є в м. Збрижі древній замок і місцями вціліла 1,5 саж. цегляна огорожа, що оточує містечко навкруги та склепіння з цегли, ворота в 2 саж. на його чотирьох сторонах, що свідчать про те що Збриж мав свої укріплення» (Церковний літопис м. Збриж 1877–1898, арк. 6. зв.).

Кам'янець-Подільський. Зберігся замок на півострові, що утворився глибокою долиною річки Смотрича. Замок оточений кам'яною стіною з вежами і ровами, облицьований каменем. Вціліли залишки укріплень навколо міста – стіни і вежі (4), а також укріплення міських воріт (Сіцинський 2001).

Карабчіїв Великий. Заснований Карабчіїв, за переказами, одним з князів Коріатовичів, який побачив неприступну місцевість, побудував тут замок для захисту своєї резиденції – м. Смотрича. Дійсно, в різних місцях села відкопуються сліди древніх споруд, що дають таку велику кількість каміння, що з нього побудований сусідній (в Леваді Карабчиевській у 1848 р.) цукровий завод та млин; знаходять також сліди підвалів, підземних ходів та валів (Приходи и церкви... 2008, с. 401). Церковного літопису с. Великий Карабчіїв немає, є церковний літопис с. Малий Карабчіїв, але інформації про замки чи замчища там немає.

Княгинин. За Сіцинським замок в Княгинині побудований кам'янецьким князем для дружини (Приходи и церкви... 2008, с. 377). В іншій його праці значиться, що «Біля села з західного боку урочище «Городисько» над р. Жванцем на скелястому мисі, що примикає до села. Цей мис перерізається від материка в трьох місцях валами. Західна сторона городища вздовж кривої лінії мису обмежена валом. На верхній площі городища, що розорюється під посіви, трапляється кераміка темно-сірого кольору великої товщини. Трапляються також черепки з темно-сірої глини погано вимішеної» (Сіцинський 2001).

У церковному літописі с. Княгинина зафіксовано, що «В XIV столітті Ольгерд Князь Литовський, вигнав татар з Поділля і віддав його своїм родичам – двом Коріатовичам; молодший поселився в м. Сатанові, а старший Костянтин у м. Кам'янці. Останній, під час полювання, заблукав в Княгининському лісі; місце розташування йому сподобалось. Пізніше, на прохання своєї дружини княгині, Коріатович побудував на місці,

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

що називається Городище замок чи дачу. Звідси пішла назва Княгинин» (Церковний літопис с. Княгинина, 1869–1898, арк. 1).

В іншій частині цього ж літопису зазначено: «Заснування села Княгинина відноситься до кінця XIII і початку XIV століття, а саме: коли Ольгерд, князь Литовський зняв з Поділля іго татар, та не мав після себе прямих нащадків, то подарував своїм племінникам князям Коріатовичам старшому Кам'янець, а меншому Смотрич. Князь Коріатович Кам'янецький часто полював у навколишніх лісах та знайшов у кінці сьогоднішнього Княгинина пусту, звивисту кам'яну височину схожу на ліс, що тупим кінцем випиналась до річки Жванця. З одного боку обмежену стрімкими скелями, а з другого боку крем'янистим, кам'яним яром, що заріс кущами. Поетичне місце захопило його і на другий день взяв з собою жінку свою – княгиню, на прохання якої побудував будинок та заснував фортецю» (Церковний літопис села Княгинина. Вопросы историко-статистического... 1869–1898, арк. 1).

Про значення фортеці в Княгинині зафіксована літописом така інформація: «фортеця слугувала захистом від нападів банди, яка під керівництвом розбійника Волоса здійснювала напади та спустошувала околиці Поділля та Бессарабії і наводила жах на жителів тих місць» (Церковний літопис села Княгинина. Вопросы историко-статистического... 1869–1898, арк. 1).

Кудринці. В XVI ст. був побудований замок. 1672 р. турки, після взяття Кам'янця, на шляху до Львова зруйнували Кудринецький замок (Приходи и церкви... 2008, с. 377). В церковному літописі с. Кудринець записано: «село Кудринці розташоване на пологому схилі гори при р. Збручі. Перекази говорять, що колись, дуже давно вище с. Кудринець було містечко, можливо, з такою ж назвою; на тому місці в теперішній час майже непомітні (раніше були помітні) порослі фундаменти кам'яних споруд. Через які причини містечко знищене та перетворене в село нікому невідомо, також невідомо, ким воно закладено. Ніяких примітних розвалин, печер, підвалів та ін. в цьому селі нема; є лише навпроти Кудринець, в Галичині руїни древнього замку з печерами, ніби то побудованого для захисту християн від набігів татар. Кому той замок належав невідомо; розповідають, що в цьому замку Петро Перший у своє царювання гостював та обідав» (Церковний літопис с. Кудринець 1889–1897, арк. 3–4).

Кутківці. На західній стороні Кутковець є гора «Замчисько» чи «Замок», біля якої було, за переказами, місто з укріпленнями, зруйноване Солодовим Буняком. Жителі зруйнованого міста не захотіли селитися знову на тому ж місці на горі, а поселились внизу, «в кутку», звідки ніби і пішла назва села. На горі дійсно збереглися земляні насипи та сліди будівель (Приходи и церкви... 2008, с. 405; Сіцінський 2001). «...За переказами замок був побудований королевою Боною» (Гульдман 1901, с. 132).

В церковному літописі с. Кутківці про замок написано так: «Старожили кутківецькі вказують на те, що в селі Кутківцях і до теперішнього часу, на північній горі, зберігся слід давнішого укріплення, що здавна називаються «Замчиськом», де, як кажуть старожили, в глибокій давнині існував замок» (Церковний літопис с. Кутківці 1869–1898, арк. 1). «При огляді північної гори нам [автору літопису. – С. М.] повідомили, що під руїнами замчиська, що тут знаходиться, ховаються і досі ще не відкриті підземелля, в яких, за переказами, є древня військова зброя та інші речі; а один з Кутківецьких селян заявив в присутності місцевого священика о. Філімона Дідевичча, що нещодавно, на тій же північній горі, в день св. Воскресіння Христового, стався величезний гуркіт. Коли народ прибіг дізнатись про причину гуркоту, то виявилось, що на місці «Замчища» обвалились склепіння двох погребів і внаслідок чого вся земля з руїнами значно понизилась. Тоді ж в одному з провалених погребів під землею знайдено було декілька металевих луків та стріл і, крім того, велику кількість полотна, зовсім зотлілого та спопелілого. На середині замчища при тупоті чи при ударі в землю колом видається гул, що показує що на невеликій глибині є пустота де, можливо, дійсно є склади з військовими припасами (Церковний літопис с. Кутківці 1869–1898, арк. 1–2).

Розміри замку та опис археологічних досліджень зазначений в церковному літописі с. Закупна: «Там, на південній частині гори, є площадка квадратної форми, огорожена з півночі та заходу ровом. Площадка в периметрі біля 250 кроків. Поверхня площадки нерівна, зрита» (Церковний літопис с. Закупна 1928, арк. 1).

Маків. Юрій Володимиєвський у 1670 р. став власником с. Ступинець (стара назва Макова). Будучи енергійним та войовничим, влаштував фортечку, на тому місці де у XIX ст. була садиба поміщика. В цій фортеці він тримав на службі угорську піхоту та склад зброї. Після взяття Кам'янця турками все, що було в фортеці, було затоплене в ставку (Приходи и церкви... 2008, с. 354). Гульдман зазначає, що «сліди колишнього замку не збереглося, навіть важко сказати де розташовувалось це укріплення. Є припущення, що замок розташовувався на місці сьогоднішньої садиби власника, оскільки нещодавно тут були [виявлені] залишки якихось фундаментів та підземні коридори» (Гульдман 1901, с. 135). В церковному літописі м. Макова немає згадки про замок (Хрестовоздвиженська церква с. Макова 2018, с. 44).

Панівці. Тут був замок – оборонна окраїнна фортеця, влаштована Яном Потоцьким, воєводою Брацлавським, в другій половині XVI ст. Двічі був в облозі турками: у 1621 р. Османом II та 1633 р. Абаза-пашею. Цей замок витримав обидва рази облогу і не був зданий. 1651 р. козаки, під керівництвом Джеджалія, після безуспішного штурму Кам'янця 19 травня взяли Панівецький замок – їм відкрив ворота поляк Тржилатковський, попередньо домовившись отримати посаду полковника козацьких військ, але козаки його повісили за зраду своїм. Відновлений у другій половині XVIII ст. Панівецький замок ожив коли був зайнятий конфедератами 1769–1770 рр., а потім помалу перетворювався в руїни; залишки його збереглися до сих пір. Розташований на скелястому березі р. Смотрича, має форму неправильного багатокутника входить до складу поміщицького саду. Там само видніється побудований в XIX ст. дім власника Панівець. Збереглися також споруди, що слугують конюшню, сараєм, коморою, збудовані з каменю у два поверхи, раніше, певне, з'єднувались із замком та входили до складу його фортифікації. Ці приміщення досить добре збережені. В них з 1595 р. по 1611 р. розташовувалась кальвінська школа нижча та вища чи академія і, одночасно майже, с 1601 по 1611 рр. – друкарня. Все це було зроблено реформатором Яном Потоцьким (Приходи и церкви... 2008, с. 341). Гульдман зауважує, що Панівецький замок – це неправильний багатокутник. Довжина замкової площадки 39 сажень, ширина – 13 саж., висота стін в найбільш збережених місцях – не перевищує 4 аршин, при товщині в 3 аршина. Залишилися також сліди бастионів та воріт з фронту (Гульдман 1901, с. 142).

В церковному літописі с. Панівець є невелика згадка про замок «єсть развалины старого замка, построенного в 1596 году, владельцем Паневец Яном Потоцким» (Церковний літопис с. Панівець 1891, арк. 1 зв.).

Пісочна Стара. В кінці XVIII ст. село Пісочна належала Броневським, а на початку XIX ст. вона була розділена на частини. В садибі одного з власників є сліди замку; тут, кажуть, є підземні ходи. За переказами, замок цей побудований якоюсь «Чорною Доротою». Вона ж, нібито, заснувала Нову Пісочну (Приходи и церкви... 2008, с. 407). Церковного літопису немає.

Почапинці. В середині села на березі р. Жванчика, в місцевості, що має назву Башта, знаходять у землі сліди якихось древніх споруд, черепки фаянсової посуду, погребі. За переказами, тут був колись замок. Старожили говорять, що на місці теперішнього села було містечко, що мало назву «Золоте Яблучко» (Січінський 2001). Гульдман зауважує, що місцевість у самому центрі с. Почапинець, при р. Жванчик, серед селян називається «Башта». За переказами, тут існував колись укріплений замок з вежами (Гульдман 1901, с. 143).

Рихта. Ю. Січінський (Приходи и церкви... 2008, с. 381) фіксує, що у 1596 р. с. Рихта стало власністю Войцеха Гумецького, подільського стольника. Саме Гумецькі влаштували тут невеличкий замок, що являє собою чотирикутник у 70×20 аршин, огорожений стіною, з вежами на кутах. В 1848–1868 рр. замок слугував об'єднанням для подільсько-польських літераторів, оскільки тодішній власник Рихти Головинський та зять його Подвисоцький були шанувальниками літератури та мистецтва, збирали колекції картин, книг, рукописів. Ці колекції після смерті власників перейшли до різних колекцій. В церковному літописі с. Рихта немає згадки про замок (Церковний літопис с. Рихта 1873–1898, арк. 39).

Савинці. Належали Потоцьким, які виклопотали для них право називатися містечком та побудували замок, котрий був зруйнований козаками (Приходи и церкви... 2008, с. 408). В 1702 р. один з козацьких загонів під проводом Шпака зруйнував Савинецький замок (Гульдман 1901, с. 144). В Савинцях Міхал Потоцький вибудував «палац» в 1759 році, замість замку, розореного козаками в 1702 році (Гульдман 1901, с. 135). Згадок про замок у церковному літописі немає (Церковний літопис с. Савинці 1840–1898, арк. 23).

Смотрич. В 1494 р. с. Черна, як королівщина, належало до Смотрицького замку, але це було спустошене село (Приходи и церкви..., 2008, с.370). В містечку на горі-мисі, що виступає до р. Смотрича, сліди існування тут замку; гора чи мис оперізується великим поперечним валом, занятим під садиби. В середині замчища стояв католицький костел (колишній домініканський кляштор, з XIV ст.) (Приходи и церкви... 2008, с. 368). В. Гульдман зазначає: «збереглися фундаменти замку, що розташований на горі, яка мисом врізається в місце з'єднання річок Смотрича та Яромирки. Мис цей відгороджений від містечка велетенським поперечним валом, що розташовується в 15 кроках від замчища і давно уже розораний під город. Сьогодні, якраз посередині замчища, розташований подомініканський костел, колишній монастир домініканців» (Гульдман 1901, с. 148).

В церковному літописі м. Смотрича значиться: «Історія і перекази до сьогодні згадують про князів Коріатовичів, як засновників всіх древніх міст Поділля, в тому числі і Смотрича. Коріатовичі уgliedівши зручне місце, височину в лісі, оточену водою, укріплену самою природою, побудували на ній замок» (Церковний літопис м. Смотрича 1875–1898, арк. 1). Про існуючий в Смотричі вал, народ говорить, що коли по мощенні, робили в цьому валі погріб, то робітники викопували багато всяких знарядь, типу пік, шабель та бомб. Роботи ці проходили у 40-х роках XIX ст. (Церковний літопис м. Смотрича 1875–1898, арк. 1 зв.) Також в церковному літописі є відомості, що «Сигизмунд I король Польський у 1578 році дав привілей жителям м. Смотрича для їх безпеки, за власні кошти і своєю працею побудувати в Смотричі замок, попереджуючи, що після його

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

закінчення жителі самі повинні його охороняти та служити в ньому, у випадку нападу ворогів всі разом захищали би його. Сприяючи швидшому влаштуванню замку, звільняємо жителів м. Смотрича на два роки від сплати королівських податків» (Церковний літопис м. Смотрича 1875–1898, арк. 10 зв.–11).

Чорнокозинці. До XVIII ст. Чорнокозинці були містечком і мали досить сильне укріплення, руїни якого залишились до сьогодні. Побудоване воно тут тому, що це була звична дорога для вторгнення ворогів – татар, турків і особливо валахів – «Волоський шлях» на Поділля. Не дивлячись на це укріплення, Чорнокозинці часто руйнувались від цих вторгнень (Приходи и церкви... 2008, с. 394). «На садибі власника (колишньої літньої резиденції католицьких кам'янецьких біскупів), на горі над р. Збручем, залишки замку: вежі, стіни, підвали» (Сіцинський 2001). Гульдман про Чорнокозинський замок зазначає, що будівництво тут укріпленого замку було необхідністю, оскільки Чорнокозинці розташовувались недалеко Дністра та Волоського шляху, яким часто вривались татари в південні окраїни Литви та Польщі. Чорнокозинці неодноразово були розорені. Такі розорення були у 1519 та 1538 рр.; пізніше у 1651 р. Чорнокозинці були обложені татарами та козаками, місто було спалене, але замок уцілів. Також під час турецького нашестя у 1672 році замок не чіпали, і лише у 1674 році він був взятий, а укріплення його розорені. Після цього вони більше не відновлялись. «Стіни веж від австрійського кордону мають 10 аршин в висоту, а вежа 20 аршин. Вежа у два яруси, нижній ярус квадратний, верхній – циліндричний; замок розділяється на п'ять відділів, під замком великий погріб з велетенськими підземними ходами, сьогодні заваленими. Весь замок в довжину 63 аршин та в ширину 47 аршин. Із задньої сторони замку збереглись залишки колись багатого та чудового саду, оточеного кам'яною стіною (Гульдман 1901, с. 172).

В церковному літописі с. Оринина згадується замок с. Чорнокозинці «а з північного боку [від Оринина] – земляні насипи покриті дерном – ознака місцевої фортеці (fortecsu), в тривожні часи XV і XVI століть, які знаходяться в різних поселеннях нашої місцевості (Чорнокозинці та ін.)» (Церковний літопис с. Оринина, «О прихожанах», 1878–1898, арк. 10). Церковного літопису с. Чорнокозинці немає.

Удріївці. Поблизу села, над глибокою долиною, розташована височина, що називається «Замчисько», на якій, за народними переказами, колись були залишки замку; весь камінь звідти ніби то забраний поміщиком на будівництво замку в Савинцях (Приходи и церкви... 2008, с. 41). В Церковному літописі с. Удріївці в частині «Историко-археологические и статистические сведения по Ложковецкому приходу, 7 округа, Каменецкого уезда» є згадка про «Замчисько»: «Недалеко від села, – над доволі глибокою долиною, в глибині якої від великої кількості джерел утворилось болото, – розташовується плоска височина, що має назву «Замчисько». Хоча сьогодні там немає ніяких слідів від колишнього замку та місце це входить в орне поміщицьке поле, але за словами старожилів, батьки їх розповідали, що з розвалин цього замку граф Потоцький, якому належали і Ложківці, викопував з валів камінь на замок, що будувався в Савинцях (Церковний літопис с. Удріївці 1891, арк. 1). В. Гульдман вказував, що саме Міхал Потоцький вивіз камінь з Ложковецького замку на будівництво «палацу» в Савинцях (Гульдман 1901, с. 135).

Поряд із замками та замчищами на Кам'янецьчині є в Ю. Сіцинського та В. Гульдмана згадки про *сторожові вежі* в с. Боришківці та м. Купин. Церковні літописи цих населених пунктів відсутні.

Боришківці. Є кам'яний стовп чи вежа по дорозі в с. Оленівку, складений з необтесаного вапняку та цементу, висотою в 2 ½ саж. На думку деяких, він слугував сторожовою вежею, з якої подавався сигнал про наближення ворога через запалювання смоляних бочок (Приходи и церкви... 2008, с. 336).

Купин. В околицях Купина збереглися сліди невеликого укріплення. За народними переказами, до недавнього часу в Купині існували залишки сторожової вежі, яка була розібрана і з її каменю вибудований млин на річці (Приходи и церкви... 2008, с. 404). Розширена інформація є в праці Ю. Сіцинського «Археологическая карта Подольской губернии»: «Близько сьогоднішньої церкви і в інших місцях виявлені підземні ходи. Недалеко містечка є сліди невеликого укріплення, за переказами збудованого в час нашестя татар на Поділля. Народ говорить, що в Купині, на крутій горі над р. Смотричем, стояла колись висока вежа, на якій завжди була сторожа, яка стежила чи не йдуть татари чи волохи і, на випадок небезпеки, давали знати населенню, ця вежа була обнесена високими валами. Нещодавно ця вежа була розібрана і з її каменю вибудований млин на річці, а місце зайняте під садибу селянина, і насипи земляні розорані (Сіцинський 2001).

Церковні літописи є цінним джерелом до вивчення історії краю. Але до інформації, що в них зафіксована треба підходити критично, не сприймаючи її як беззаперечну істину. Доцільно, за допомогою археологічних досліджень, перевірити інформацію про місця локації «замчищ», подбати про їх охорону як пам'яток археології.

Зважаючи на ту обставину, що величезна кількість замків зруйновано, а більшість зі збережених сьогодні перебувають у занедбаному стані, варто звернути увагу на збереження та відновлення існуючих

на сьогодні руїн замків у Панівцях, Жванці, Рихті, Чернокозинцях. Потрібно створити організацію в Хмельницькій області, яка б займалася замками Хмельниччини, мала б потенціал здійснювати дослідницьку та реставраційну роботу.

Література

- Гульдман, В. 1901. *Памятники старины в Подольи: Материалы для составления археологической карты Подольской губернии*. Каменец-Подольск.
- Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. Каменецкий уезд. 1895. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*, 7. Каменец-Подольский.
- Нагнибіда, Р., Ладоренко, І. (ред.). 2015. *Літопис Свято-Троїцької церкви містечка Жванця (1869–1898)*. Львів: «Апріопі».
- Сецинский, Е. (ред.). 2008. *Приходы и церкви Подольской епархии*. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський.
- Сіцінський, Є. 1928. *Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: історично-археологічні нариси*. Київ: УАН.
- Сіцінський, Ю. Й. 2001. *Археологічна карта Подільської губернії: факсимільне перевидання*. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства.
- Хрестовоздвиженська церква м. Макова. Літопис історії (1858–1897 рр.)*. 2018. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М.
- Церковний літопис м. Балин*. 1869–1898. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док.-13060.
- Церковний літопис м. Городок*. 1874–1898. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док.-269.
- Церковний літопис м. Збриж*. 1877–1898. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док.-256.
- Церковний літопис м. Оринина*. 1878–1898. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док.-1489.
- Церковний літопис м. Смотрича*. 1875–1898. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док.-271.
- Церковний літопис с. Гаврилівці*. 1873–1898. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док.-236.
- Церковний літопис с. Голенищеве*. 1870–1898. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док.-19277.
- Церковний літопис с. Голосків*. 1895. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док.-209.
- Церковний літопис с. Закупна*. 1928. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док.-215.
- Церковний літопис с. Княгинин*. 1869–1898. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док.-238.
- Церковний літопис с. Кудринці*. 1889–1897. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док.-261.
- Церковний літопис с. Кутківці*. 1869–1898. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док.-241.
- Церковний літопис с. Панівці*. 1891. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док.-219.
- Церковний літопис с. Рихта*. 1873–1898. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док.-243.
- Церковний літопис с. Савинці*. 1840–1898. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док.-262.
- Церковний літопис с. Удрівці*. 1891. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, К док.-213.
- Церковні літописи Поділля. Документи фонду Ф. 315. Подільська духовна консисторія (1795–1920 рр.): збірник документів*. 2018. Хмельницький: ФОП Мельник А. А.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

The article contains excerpts from Church chronicles concerning the existing and destroyed castles of Kamyanets district; a comparison is made with the information given in the works of Yu. Sitsynsky and V. Guldman, a list of settlements where castles and castle sites were recorded and arranged in alphabetical order. The text mentions the following settlements: Smotrych, Balyn, Makiv, Oryryn, Holoskiv, Panivtsi, Zhvanets, Knyagynyn, Kudryntsi, Kamyanets-Podilsky, Rykhta, Zbryzh, Chornokozyntsi, Golenishchev, Gorodok, Karabchiev Velyky, Kupyn, Kutkivtsi, Sand, Savintsi, Udriyivtsi.

This work was done to facilitate the search for written sources for researchers of the fortifications of our region. The aim of the work is to popularize the study of the castles and to stimulate their further research.

Since most of the castles were destroyed, and those that are preserved – are now in disrepair, it is worth preserving and restoring the existing ruins of castles in Panivtsi, Zhvanets, Rihta, Chornokozyntsi. There is a desire to create an organization in the Khmelnytsky region, which would deal with the protection of castles and castle sites, would have the potential to carry out research and restoration work.

Keywords: Kamyanets'kyi district, castles, church chronicles.

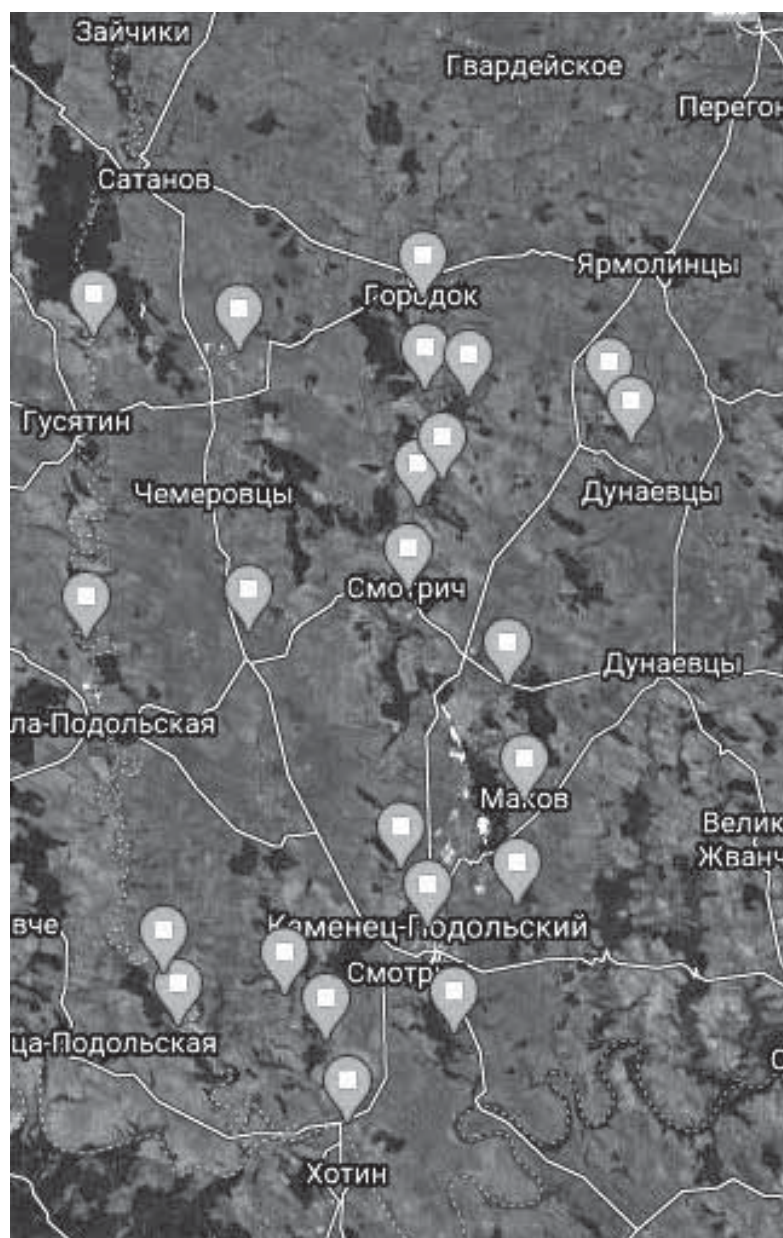

Рис. 1. Замки та замчища згадані в статті.

Олександр Чорний,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії України
Центральноукраїнського державного
педагогічного університету
імені Володимира Винниченка

ПЛАН ФОРТЕЦІ СВЯТОЇ ЄЛИСАВЕТИ ВІД 26 ТРАВНЯ 1754 РОКУ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ТВЕРДИНИ

Фортеця Святої Єлисавети закладена 12 червня 1754 року на правому березі Інгулу, неподалік його витоків, започаткувала місто Єлисаветград. Підготовчі роботи, закладення твердині та її будівництво й досі залишаються малодослідженою проблемою в історії міста. У межах пропонованої публікації вперше представлений план укріплення, що датується 26 травня 1754 року, який фактично є основним проектним документом, за яким відбувалося будівництво твердині.

Ключові слова: укріплення, земляна фортеця, бастион, рavelін, документ, креслення, план, експлікація.

12 червня 1754 року на правому березі Інгулу, між притоками Грузькою та Кам'янистою Сугоклеєю, була урочисто закладена земляна фортеця Святої Єлисавети. Будівництво об'єкта започаткувало формування поряд з ним військового поселення (Биковська слобода), цивільних поселень (Предградська та Грецька слободи) та базарної площі (Торговище), які разом із фортецею стали основою для утворення міста, яке з часом набуло назву Єлисаветград¹. Його історія до цих пір комплексно не досліджена. Серед істориків та краєзнавців триває дискусія щодо появи міста та перших років його історії. Зміст дискусії зводиться до пошуку відповіді на питання: що з'явилося раніше – фортеця чи місто. Містяни ж задовольняють інтерес до минуло міста, послуговуючись виданням «Исторический очерк г. Елисаветграда», яке ще 1897 року було укладене О. М. Пашутіним. Крім того, можемо виділити ще кілька праць, присвячених ранній історії міста авторства Г. І. Соколова (Соколов 1848) та Н. Д. Полонської-Василенко (Полонська-Василенко 1960), у яких дослідники спробували представити своє бачення появи фортеці Святої Єлисавети та міста Єлисаветграда. Згадані розвідки почасти вже втратили актуальність, ставши пам'ятками історичної думки.

Історичний поступ Кропивницького нині обумовлює необхідність підготовки цілісного монографічного дослідження з історії міста, яке б ґрунтувалося на потужній джерельній базі, насамперед документах, що розпорочені по музейних та бібліотечних колекціях, а також по архівосховищах у Кропивницькому, Києві, Москві та Санкт-Петербурзі. На нашу думку важливими для об'єктивного та глибокого пізнання ранньої історії міста є картографічні матеріали – проекти, плани та генеральні креслення фортеці Святої Єлисавети, а також фортеці і форштадту поряд з нею. Більшість відповідних джерел зберігаються в Російському державному військово-історичному архіві (далі – РДВІА).

Аналіз останніх досліджень та публікацій стосовно порушеної проблеми дозволяє констатувати, що картографічні матеріали з історії фортеці Святої Єлисавети та історії міста Єлисаветграда середини – другої половини XVIII століття не були предметом окремого історико-джерелознавчого дослідження. Але зазначимо, що окремі плани фортеці, фортеці і форштадту публікувалися як ілюстрації в дослідженнях з історії фортифікації (Карты... 1866, л. 7), з історії містобудування на півдні України (Тимофеєнко 1984, с. 40, 124), а також в історико-документальному нарисі, присвяченому заснуванню фортеці Святої Єлисавети (Фортеця... 2019, кольорова вставка). Принагідно вважаємо за необхідне згадати і власну історико-джерелознавчу публікацію, у якій ми торкаємося проектів, планів та генеральних креслень, що зберігаються в РДВІА (Чорний 2020, с. 285–295). У ній представлено проект фортеці Святої Єлисавети, що був поданий на розгляд Сенату 20 квітня 1753 року. Підсумовуючи викладене, наголосимо, що картографічні джерела з історії фортеці Святої Єлисавети не були предметом спеціальних джерелознавчих студій у вітчизняній історичній науці. З огляду на це, пропонована розвідка є актуальною та науково важливою.

Мета публікації – уведення до наукового обігу плану фортеці Святої Єлисавети, датованого 26 травня 1754 року та визначення його джерельного потенціалу для дослідження історії згаданого укріплення та ранньої історії міста Єлисаветграда.

¹ Нині м. Кропивницький. У XX–XXI столітті місто перейменовувалося п'ять разів. З 1918 року воно офіційно носило подвійну назву Єлисаветград (в російськомовних документах) та Єлисавет (в документах, що публікувалися українською мовою). З 1924 року місто називалося Зінов'євськ, з 1934 року – Кірово, з 1939 року – Кіровоград. У 2016 році, у ході декомунізації місто отримало назву Кропивницький.

Вивчаючи історію твердині, нам вдалося встановити, що найбільша колекція планів фортеці Святої Єлисавети зберігається в РДВІА, у фонді «Головного військово-технічного управління» (ф. 349). За нашими підрахунками фонд охоплює 44 креслення укріплення, з яких 23 одиниці зберігання – це проекти, плани та генеральні креслення фортеці, інші – креслення її профілів та фасадів. Усі документи датуються в межах 1753–1804 років (Чорний 2020, с. 286–287). Принагідно ще раз нагадаємо, що фортеця була урочисто закладена 12 червня 1754 року, а виведена зі штату бойових твердинь 15 березня 1805 року. Тобто, наявні в архіві плани дозволяють повністю простежити еволюцію (проектування, будівництво, добудову чи перебудову) фортеці та окремих об'єктів, розміщених у її межах.

З-поміж наявних у фонді 349 матеріалів, нами було виявлено план проекту фортеці Святої Єлисавети, датований 26 травня 1754 року (План... 1754 б), фотокопія якого зберігається у фондах Кіровоградського обласного краєзнавчого музею (План... 1754 а)². Проаналізувавши картографічну пам'ятку, вважаємо за доцільне навести джерелознавчий опис плану, який долучається до публікації (рис. 1.).

Креслення виконане на аркуші з книжною (вертикальною) орієнтацією. План укріплення прив'язаний до ріки Інгул, яка позначена доволі умовно. Назва річки ідентифікована нами, оскільки на плані її назва не зазначена. У верхній частині креслення по центру на декоративній стрічці розміщена назва плану. Її текст мовою оригіналу: *План прожекта крепости Святыя Елисаветы сочинен с некоторыми отменами против прежнего, которой со мнением представлен майя 26 дня 1754 году*. Зліва під стрічкою – чотирипроменева роза вітрів. У нижньому лівому куті підпис автора: *Оной план против оригиналу которой за рукою инженер капитана Фонвитвера в копиях послан, за ветхостию перекопирован, а в сходстве сверял квартирмейстер Петр Морозин*. У нижньому правому куті креслення розміщена легенда. Це картуш у вигляді розгорнутого сувою, на якому під заголовком «*Экспликация*» поданий перелік об'єктів, запланованих під будівництво у внутрішній частині фортеці, кожен із них позначений латинськими літерами. Під переліком розміщені дві шкали лінійного масштабу – до плану фортеці (*Мастаб к плану в дюйме аглицком з саженья*) та до її профілю (*Мастаб к профили в дюйме аглицком 10 фут*). Нижче, під авторським підписом та легендою, вкраплений профіль укріплення.

Креслення твердині складається з правильного шестикутника бастионних фронтів з шістьма рavelінами попереду куртин. Цитадель на плані обведена сухими ровами, захищеним шляхом з плацдармами та гласисами, розділеними на шість полігонів. Плац твердині оточений 20-ма чотирикутними кварталами, 8-м з яких додатково розділені на сектори. У центрі плацу позначено церкву (*літера А*), яка є центральним об'єктом плану фортеці. Церква та всі квартали підписані великими латинськими літерами, значення яких розкриті в експлікації. У межах спроектованих кварталів мали постати артилерійські казарми (*літера М*), солдатські казарми (*літери L*), обер-офіцерські та обивательські двори (*літери К*), артилерійські будівлі (*літера Е*), гарнізонна канцелярія, комісарське управління та кригсрехт³ (*літера F*), гауптвахта (*літера G*), штабні двори (*літера I*), будинок для генералітету (*літера В*), інженерні будівлі (*літера D*), будинок коменданта (*літера С*) та гостинний двір (*літера Н*).

Бастиони на кресленні мають п'ятикутну форму з відкритими на фортечний плац горжами. У чотирьох з шести бастионів накреслені подвійні фланки. Їхні нижні яруси облаштовані брустверами. Чотири з шести бастионів пронумеровані. Рavelіни мають підтрикутну форму та відкриті з тилу. Також на плані укріплення спроектовані троє воріт, на попередньому проекті фортеці, датованому 20 квітня 1753 року, воріт було двоє (Проект... 1753). В'їзди до воріт захищені рavelінами. На березі Інгулу спроектовано окреме укріплення – горнверк.

Бастиони, рavelіни і ворота позначені назвами (фортифікаціями), чого не було на плані 1753 року (Проект... 1753). Назви воріт мовою оригіналу: *Живоначальные Троицы* (головні), *Пречистенские* (з виходом на північний фас твердині), *Всесвяцкие* (з виходом на південний фас фортеці).

Головні ворота спроектовані між бастионами Святої Катерини (*Све: Катерины*) та Святого Петра (*Све: Петра*). В'їзд до них захищений рavelіном Святої Анни (*Све: Анны*). У бастионі Святої Катерини позначені два провіантські магазини (*літера Q*), а в бастионі Святого Петра спроектовані пороховий погріб (*літера U*) та провіантський магазин (*літера Q*). У межах рavelіну Святої Анни позначена кордегардія⁴. Далі від описаних об'єктів за годинниковою стрілкою між бастионами Святого Петра та Святого Олексія (*Све: Алексия*) розміщений рavelін Святої Наталії (*Све: Наталии*). У бастионі Святого Олексія, який додатково позначений цифрою 3, заплановані інженерний цейхгауз⁵ та діловий двір (*літера N*). На території рavelіну святої Наталії позначені три лазарети (*літера T*).

2 Долучене до публікації креслення відреставроване та розфарбоване автором відповідно до традицій військової картографії середини – другої половини XVIII століття.

3 *Кригсрехт* – військовий суд, провадження суду за військовими законами (артикулами).

4 *Кордегардія* (від фр. *cour de garde*) – приміщення для караулу, який несе варту на фортечних воротах.

5 *Цейхгауз* (нім. *Zeughaus*) – складське приміщення для зберігання запасів зброї, спорядження, обмундирування, продовольства тощо.

Пречистенські ворота спроектовані між бастіонами Святого Олексія та Андрія Первозваного (*Андрея Первозванного*). В'їзд до них захищений рavelіном Святого Іоанна Предтечі (*С: Иоанна Предтечи*). У бастіоні Андрія Первозваного, який додатково позначений цифрою 5, запланований гарнізонний цейхгауз (*літера Р*). Далі між бастіонами Андрія Первозваного та Олександра Невського (*Александр Невского*) розміщений рavelін Преподобних старців Печерських (*Пре: Печерских*). У бастіоні Олександра Невського, який додатково позначений цифрою 6, спроектовані провіантський магазин (*літера Q*) та пороховий погріб (*літера U*). У межах рavelіну Преподобних старців Печерських позначені артилерійські казарми (*літера M*).

Всесвятські ворота розміщені між бастіонами Олександра Невського та Архистратига Михайла (*Архистратига Михаила*). В'їзд до них захищений рavelіном Святого Миколая (*Све: Николая*). У бастіоні Архистратига Михайла розміщений артилерійський цейхгауз (*літера O*), а на території рavelіну Святого Миколая позначена кордегардія (*літера V*). Далі між бастіонами Архистратига Михайла і Святої Катерини спроектований рavelін Святого Феодора (*Све: Феодора*), в якому також розміщена кордегардія (*літера V*). Горнверк позначений іменем Святого Сергія (*Сергиевской*).

Представлений у публікації план фортеці Святої Єлисавети є знаковим картографічним джерелом для дослідження історії укріплення та ранньої історії міста Єлисаветграда. Саме цей план, затверджений за три тижні до закладення фортеці, став головним проектним документом, за яким здійснювалися будівельні роботи у червні – жовтні 1754 року.

Література

- Исторический очерк г. Елисаветграда. Составил и издал А. Н. Пашутин.* 1897. Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских.
- Карты, планы и чертежи к III части Материалов для истории инженерного искусства в России, сочинения Ф. Ласковского, военного инженер-генерал-лейтенанта.* 1866. С.Петербург: В типографии Императорской Академии наук.
- Материалы для истории инженерного искусства в России. Часть III. Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II.* Ф. Ласковского, военного инженер-генерал-лейтенанта. 1865. С.Петербург: В типографии Императорской Академии Наук.
- План прожекта крепости Святыя Елисаветы сочинен с некоторыми отменами против прежнего, который сомнением представлен майя 26 дня 1754 года.* 1754 а. Кіровоградський обласний краєзнавчий музей, ФВ 7784/11,12.
- План прожекта крепости Святыя Елисаветы сочинен с некоторыми отменами против прежнего, который сомнением представлен майя 26 дня 1754 года.* 1754 б. РДВІА, ф. 349, оп. 12, спр. 5678.
- Проект к построению крепости Святыя Елисаветы по указу Правительствующего Сената 1753 года апреля 20 дня.* 1753. РДВІА, ф. 349, оп. 12, спр. 5676.
- Полонська-Василенко, Н. 1960. Заселення Південної України у половині XVIII століття. 1734–1775. Частина 1 (Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії); Частина II (Заселення Новоросійської губернії). – Мюнхен: Український вільний Університет.
- Ситкарева, О. В. 1997. *Киевская крепость XVIII–XIX вв.* Київ: Национальний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.
- Соколов, Г. И. 1848. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 2, с. 384–401.
- Тимофеенко, В. И. 1984. *Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века.* Киев: Наукова думка.
- Фортеця Святої Єлисавети. Заснування.* 2019. Авт.-упор.: Пивовар, А. В., Шляховий, К. В. та ін. Кропивницький: Видавництво «КОД».
- Чорний, О. В. 2020. Проекти, плани і креслення фортеці Святої Єлисавети у фондах Російського державного військово-історичного архіву. В: Цубенко, В. Л. та ін (ред.). *Південь України у вітчизняній та європейській історії = The South of Ukraine in the National and European history.* Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції, 17–18 вересня 2020 р. Одеса: Екологія, с. 285–295.

The fortress of St. Elizabeth, which was officially founded on June 12, 1754 on the right bank of the Ingula, near its source, founded the city of Elisavetgrad. In the late eighteenth and early nineteenth centuries, the city became a powerful administrative and cultural center in Dnieper Ukraine. Preparation of design documentation for future fortifications, the problem of choosing a site for the arrangement of the object, the organization of work preceding the construction of the fortress, the course of events related to the construction of the fortress in

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

the second half of the 1750s – early 1760s and still remain an unexplored problem in the history of the city. One of the ways to solve it is to analyze the cartographic sources related to the history of the fortress – projects, plans and profiles of fortifications, as well as the relevant supporting documentation. The proposed publication presents a plan of the fortress of St. Elizabeth, approved by the Senate on May 26, 1754, which in fact became the main design document on which the construction work was carried out. The author analyzes in detail the document, its origin, probable authorship and compositional construction. Also within the limits of the presented publication the characteristic and the detailed description of the drawing of strengthening with reference of conditional designations of separate objects on the plan by letters to their explication, mathematical calculations at designing of bastions, ravelins, a ditch and other structural elements of the designed fortress are given. Separately, the researcher emphasizes the differences between the plan presented in the publication from the first plan of the fortress, which was considered in the Senate on April 20, 1753. The plan of the fortress of St. Elizabeth, dated May 26, 1754, was introduced into scientific circulation for the first time.

Key words: fortification, earthen fortress, bastion, ravelin, document, drawings, plan, explication.

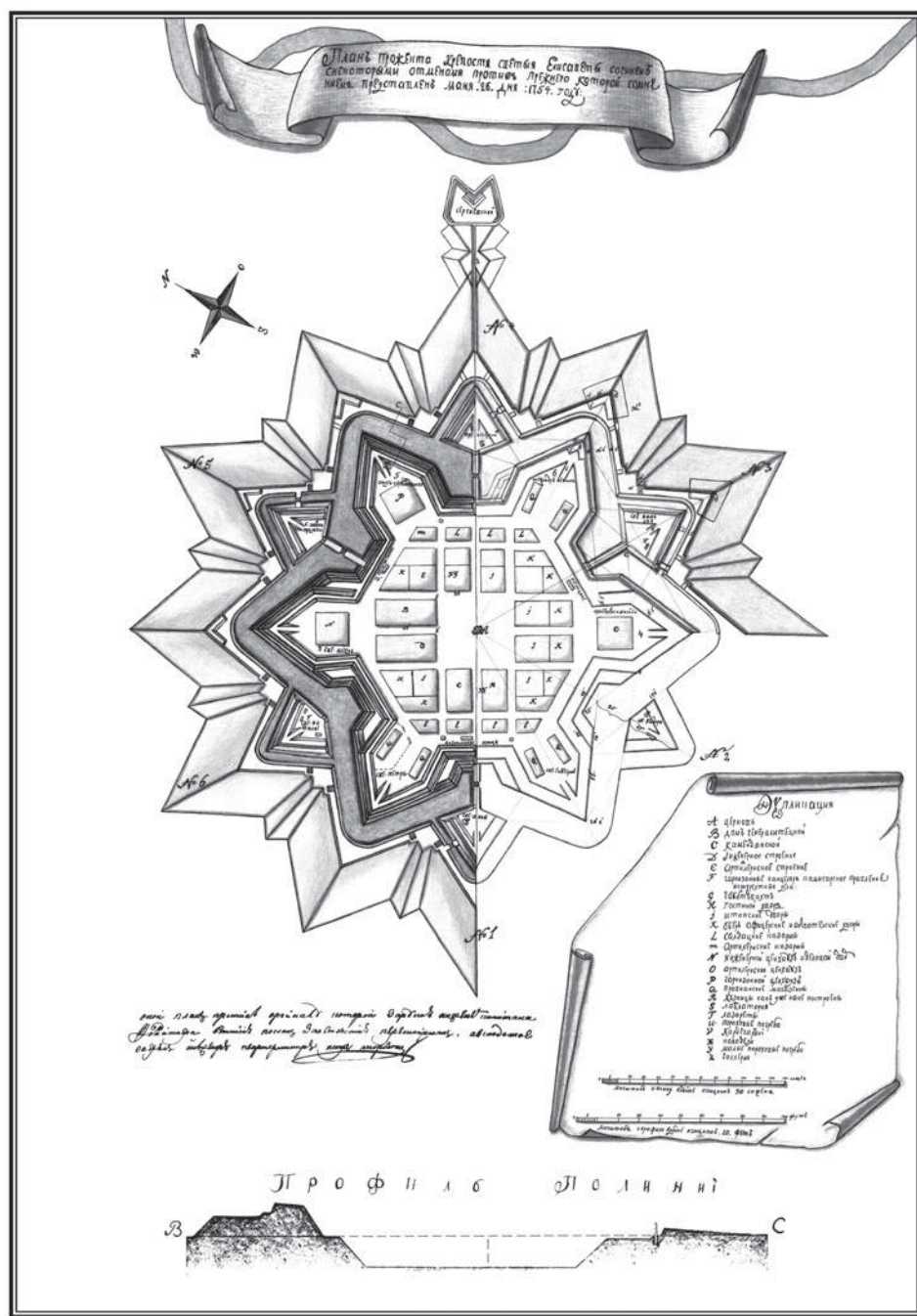

Рис. 1. План фортеці Святої Єлисавети, поданий на розгляд Сенату 26 травня 1754 року

Андрій Хоптяр,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

**ДО ПИТАННЯ ПРО ДАТУВАННЯ МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО
(НА МАТЕРІАЛАХ ЗБІРНИКА ДОКУМЕНТІВ REPERTORIUM PODOLSKIE.
DOKUMENTY DO 1430 ROKU)**

У статті на матеріалах збірника Я. Куртики «Repertorium Podolskie. Dokumenty do 1430 roku» розглядається низка документів XIV–XVI ст., які проливають світло на раніше маловідомі факти і дати з історії Кам'янця-Подільського.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, перша писемна згадка, Орден францисканців, вірменська громада, князі Коріатовичі.

Кам'янець-Подільський – місто з насиченою багатовіковою історією, яка на сучасному етапі розвитку вітчизняної й зарубіжної історичної науки, на жаль, має чимало фактологічних прогалин. Однією з таких «білих плям» є відсутність єдиної концепції й бачення в істориків щодо часу заснування Кам'янця, історії його становлення як регіонального центру Поділля. Мета даної статті – на основі опублікованих матеріалів збірника «Repertorium Podolskie. Dokumenty do 1430 roku» ввести у вітчизняний науковий обіг низку подій, фактів і дат, що стосуються ранньої історії Кам'янця-Подільського і претендують на статус першої писемної згадки про місто.

Дослідженням ранньої історії міста Кам'янця-Подільського займався чимало давніх і сучасних істориків. Зокрема, даної тематики у своїх працях торкалися такі історики-краєзнавці XIX – поч. XX ст., як П. Батюшков (1891), В. Гульдман (1901), Ю. Ролле (1880), О. Сементовський (1862), Ю. Сіцінський (1895). В радянську добу естафету досліджень перейняли Я. Дашкевич (1984), Т. Будянська (1961), І. Винокур, Е. Пламєницька, Г. Хотюн (1968). У наш час розробкою вказаної проблеми займаються українські дослідники як Л. Баженов (2014), О. Будзей (2005), Л. Виногородська (2012), О. Пламєницька (2012), В. Степанков (2014), працівники Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника П. Болтанюк (2012), І. Старенький (2015). Чимало нових аспектів відкрив у своїх дослідженнях М. Петров (2012), автор ґрунтовної монографії з історії Кам'янця XV–XVIII ст. Наполегливо та фундаментально працювали на цю тему польські історики Р. Круль-Мазур (2008), Я. Куртика (2011) та ін. Однак, незважаючи на вагомий внесок вищезгаданих науковців щодо розкриття білих плям вказаної теми, вона ще далека від остаточного історичного вичерпання, а встановлення першої писемної згадки, чи дати заснування міста Кам'янця-Подільського зберігає гостру актуальність і сьогодні.

Наукові пошуки першої писемної згадки про Кам'янець-Подільський тривають уже не одне сторіччя. Питаннями заснування та історичного походження міста задавалися уже згадані вище історики кінця XIX – початку XX ст. Зокрема, Ю. Сіцінський (1895, с. 95–96) та М. Гульдман (1901, с. 63) першою писемною згадкою вважали 1374 р. – рік здобуття Кам'янцем-Подільським та його правителями – литовськими князями Коріатовичами привілею на самоврядування. Сьогодні таку версію походження міста прийнято називати «литовською».

У 60–90-х рр. XX ст. популярною версією заснування Кам'янця була «вірменська». За цією версією найдавнішою писемною згадкою про місто називався 1062 р., як дата, зафіксована в одній з вірменських грамот. Однак впродовж 80–90-х рр. XX ст. ця версія була розвінчана істориком Я. Дашкевичем (1984, с. 187–190), який виявив, що згадана грамота є фальсифікованою.

Упродовж другої половини XX ст. точилися суперечки про приналежність Кам'янця-Подільського до літописного «Кам'янця», який неодноразово (з 1196 по 1289 рр.) згадувався у Київському та Галицько-Волинському літописах. Історик та археолог І. Винокур наприкінці 1990-х рр. на основі співставлення фактів та згадок у літописах, навів вагомий аргументи, що свідчать проти зв'язку Кам'янця на Поділлі та «Кам'янця» у літописах. Очевидно, літописи розповідали про Волинський, Литовський та Каширський Кам'янці. Інші ж літописні згадки: у Густинському літописі від 1226 р., Хроніці Литовській і Жмудській (1332 р.), хроніці Биховця (1332 р., 1351 р.), на думку І. Винокура є помилками авторів або переписувачів текстів (Винокур 1999, с. 10–21).

Незважаючи на те, що в давньоруських та інших тогочасних писемних джерелах очевидно йде мова про інші міста під назвою Кам'янець, численні археологічні дослідження, проведені в другій половині XX – на початку XXI ст. доводять, що давньоруське місто існувало на території сучасного Кам'янця щонайпізніше

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень з кінця XII ст. Сьогодні «давньоруська» теорія має найбільшу наукову вагу серед зазначених концепцій походження міста. Однак, наразі вона майже повністю ґрунтується на археологічному матеріалі, а не на свідченнях з писемних джерел. Відтак, пошуки першої писемної згадки про Кам'янець-Подільський мають тривати (Винокур 1999, с. 10–21).

У наш час найпоширенішою першою історичною згадкою про Кам'янець-Подільський є дата отримання Подільськими князями Коріатовичами права на самоврядування міста у 1374 р. На початку 2010-х рр. історик М. Петров (2012, с. 139) увів у науковий обіг 1370 р., як дату побудови Домініканського костелу в місті, хоча вона досі не отримала широкого визнання. Наявні ж опубліковані документи з польських та римських архівів дають підстави стверджувати про фіксацію в писемних джерелах існування міста Кам'янець-Подільського у 1340–1360-х рр. Так, у 2011 р. за авторства відомого польського історика-медієвіста Я. Куртики (1960–2010) посмертно вийшла монографія «Поділля в Часи Ягеллонські» (Kurtyka 2011), де він ґрунтовно описав становлення литовсько-польського Поділля у XV–XVI ст. Окремим блоком до видання був включений збірник документів «Repertorium Podolskie. Dokumenty do 1430 roku» (Kurtyka 2011, р. 297–449). Збірник містить цілу низку інформативних документів, що стосуються ранньої історії міста Кам'янець-Подільського й окремих його ключових об'єктів, а також суспільно-політичного розвитку Поділля у другій половині XIV – початку XV ст. в цілому.

Перший же документ у збірнику локалізує місцезнаходження місіонерських осередків та монастирів Францисканців у Галичині та Подністров'ї у 1344–1345 рр. Основна частина документу базується на рукописах другої чверті XIV ст., які увійшли в хроніку Францисканського ордену Bullarium Franciscanum (опублікована в Римі наприкінці XIX ст.) У вищезгаданих текстах зазначається, що станом на 1344–1345 рр. у межах Руської кустодії францисканців на території Молдавії та Русі розташовувалось 13 монастирів та місій Францисканського ордену: Vicum/Vicina (локалізація невідома), Licostomi (Вилково), Albi Castri/Akerman (Білгород-Дністровський), Cotcham (Хотин), Nostin (Снятин), Colomia (Коломия), **Caminiх (Кам'янець-Подільський)**, Calciff (Галич), Scothorix (Смотрич), Grodech (Городок), Lemburg (Львів), Cusminen (Кременець), Seret (Серет (Румунія)) (Kurtyka 2011, р. 31).

Географічно усі ці міста (за виключенням Кременця) розташовуються вздовж течії річки Дністер або в безпосередній близькості від неї. Відтак, у документі, найвірогідніше, йдеться про Кам'янець на Поділлі, а не про інші поселення зі схожими назвами (Кам'янець Волинський, Кам'янець Каширський тощо), суттєво віддалені від Подністров'я. До того ж, станом на середину XIV ст. літописні Кам'янець Волинський чи Кам'янець Каширський, які так і не оговтались після спустошення монголи, були порівняно невеликими поселеннями під владою нехрещеного Литовського князівства (окатоличення відбулося у 1387 р.). Так, замок у Кам'янці (Камені) Каширському було побудовано лише через деякий час після захоплення його литовським князем Любартом у 1340 р. (Kurtyka 2011, р. 103–106). Сам Любарт у тому ж році був похрещений у православну віру та взяв друге ім'я Дмитро. Тож поява в невеликих малоукріплених поселеннях з переважно православним населенням й православним же правителем місії чи, тим більше, монастирів францисканців видається фактом дуже маловірогідним. Натомість, Кам'янець-Подільський, що на той час очевидно перебував під впливом згасаючого Галицького князівства, а отже Польщі та Угорщини, видається вигідним плацдармом для поширення францисканських місій далі на схід.

Цікавим є той факт, що у XIV ст. Руська францисканська кустодія (утворена у 1260 р.) входила до складу Боснійського вікаріату (куди входили також угорські представництва). Францисканські монастирі й місії у Польщі в той же час були частиною Саксонського вікаріату. Володіння ордену на північ від Польщі адміністративно відносились до Любецького вікаріату. Таким чином, найімовірніше, францисканці проникали на територію Поділля не з півночі чи заходу, а з півдня – через Угорщину та Молдавію, що також корелюється з географічною локалізацією вищезгаданих францисканських місій (Мир и добро. Францисканский портал 2016).

Слід також додати, що автор-укладач збірника Я. Куртика в коментарях до джерела висловлював впевненість про приналежність згаданої в документі назви міста до Кам'янця на Поділлі (Kurtyka 2011, р. 31).

Усі наведені аргументи дозволяють з високою долею впевненості стверджувати, що вищеназваний Caminiх – це Кам'янець-Подільський.

Іншими документами «Repertorium Podolskie», які проливають світло на історію міста середини XIV ст. є привілеї вірменському населенню Кам'янця, видані польськими королями Олександром та Зигмунтом I у 1502 р. та у 1507 р. відповідно. У обох документах містяться посилання на більш ранній привілей, виданий вірменам міста королем Казиміром III Великим (роки правління 1333–1370). Нажаль, дату згаданого привілею документ не містить. Однак, у ньому в якості васалу польського короля згадується один із князів Коріатовичів. Відштовхуючись від цього факту, Я. Куртика в коментарях до документу стверджує, що привілей було видано між 1356 і 1366 рр. (Kurtyka 2011, р. 316–317).

У наступних документах початку XV ст. неодноразово згадується такий важливий елемент інфраструктури Кам'янця-Подільського, як замковий міст. Зокрема, найраніша згадка про цей об'єкт у збірнику «Repertorium Podolskie» пов'язана з функціонуванням францисканського костелу Святої Марії неподалік від мосту і відноситься до 1400 р. (Kurtyka 2011, р. 356–357).

Також серед документів можна знайти згадки про інші численні об'єкти забудови міста: Руську браму (1446 р.) (Kurtyka 2011, р. 517), замковий млин (1395 р.) (Kurtyka 2011, р. 348), замок (близько 1349 р.) (Kurtyka 2011, р. 356–357) та ін.

Таким чином, опубліковані документи збірника «Repertorium Podolskie» дозволяють ввести в широкий науковий обіг нові, раніше маловідомі факти про Кам'янець-Подільський), зокрема згадки про місто, датовані 1344–1345 рр. та 1356–1366 рр. Окрім вищезазначеного, даний збірник зберігає потужний дослідницький потенціал як джерело унікальних відомостей про історію Поділля другої половини XIV – першої половини XV ст.

Література

- Батюшков, П. 1891. *Подолія. Историческое описание*. Санкт-Петербург: Типография Высочайше утвержденного Товарищества «Обществ. Польза».
- Болтанюк, П. 2011. Основні етапи побудови замку м. Кам'янець-Подільський. В: Травінський В. (ред.) *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 119–124.
- Баженов, Л. 2014. З історії середньовічного самоврядування в м. Кам'янці-Подільському (до 640 річниці надання місту магдебурзького права). *Самоврядування у Кам'янці-Подільському: історія та сучасність*. Кам'янець-Подільський: КПНУ ім. І. Огієнка, с. 10–15.
- Будзей, О. 2005. *Вулицями Кам'янця-Подільського*. Львів: Світ.
- Будянська, Т. 1961. *Замок у Кам'янець-Подільському XIV–XVIII ст.* Київ: б/в.
- Виногородська, Л., Болтанюк, П. 2012. Елементи фортифікації Північного бастиону Старого замку Кам'янець-Подільського. В: Травінський В. (ред.) *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 126–130.
- Винокур, І. 1999. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект. *Краєзнавство*, 1–4, с. 10–21.
- Гульдман, В. 1901. *Пам'ятники старини в Подоліи*. Каменец-Подольський: типогр. Под. губ. правл.
- Дашкевич, Я. 1984. Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI–XIII вв. *Древнейшие государства на территории СССР. Древнейшие государства на территории СССР*. Москва: б/и, с. 185–191.
- Жариков, Н. (ред.). 1983. *Пам'ятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справочник-каталог*. В 4-х т. Київ: Будівельник, Т. 3. Хмельницькая область.
- Майор, Р., Старенький, І., Хоптяр, А. 2016. *Кам'янець-Подільський замок. Туристичний путівник*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький.
- Мир и добро. Францисканский портал. 2016. *Русская кустодия и викариат (ок. 1260–1430)*. Режим доступу: http://new.francis.ru/?page_id=702. [Дата звернення 10.09.2020].
- Михайловський, В. 2008. Описи кам'янецького та летицького замків 1613 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, 18, с. 102–109.
- Мошак, М. 2012. Опис кам'янецького замку 1572 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залози та обороноздатності міста. В: Травінський В. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 117–125.
- Петров, М. 2012. *Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління*. Кам'янець-Подільський: Аксіома.
- Пламеницька, Є., Винокур, І., Хотюн, Г., Медведовський, І. 1968. *Кам'янець-Подільський (іст.-арх.нарис)*. Київ: Будівельник.
- Пламеницька, О. 2012. *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (нізньоантичний-ранньомодерний час)*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В.
- Расщупкін, С., Трубочанінов, О. 2017. *Кам'янець на Поділлі*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І.
- Сементовський, А. 1862. *История Города Каменец-Подольска* Санкт-Петербург: б/и.
- Сецинский, Е. 1895. *Город Каменец-Подольский. Историческое описание*. Киев: Тип. С. В. Кульженко.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

- Старенький, І. 2015. Трипільські пам'ятки на території Кам'янця-Подільського. *Археологія & Фортифікація України*, 5, с. 47–52.
- Степанков, В. 2014. До проблеми датування отримання Кам'янцем-Подільським магдебурзького права. В: О. Комарніцький (відп. ред.). *Самоврядування у Кам'янці-Подільському: історія та сучасність*. Кам'янець-Подільський: КПНУ ім. І. Огієнка, с. 3–5.
- Krol-Mazur, R. 2008. *Miasto trzech nacji. Studia z dziejow Kamienca Podolskiego w XVIII wieku*. Krakow: Avalon.
- Kurtyka, J. 2011. *Podole w czasach jagiellońskich. Studia i materiały*. Kraków: Societas Vistulana.
- Nitecki, P. 2000. *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999. Słownik biograficzny, wyd. II popr. i uzupeł.* Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Rolle, J. 1880. *Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich. Tom II. Kamieniec nad Smotryczem*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wollffa.

Based on a collection of sources «Repertorium Podolskie. Dokumenty do 1430 roku», this article reveals a group of documents from XIV-XVI centuries, devoted to the facts of history of Kamianets-Podilskyi, rarely known before. The purpose of this article is to introduce into the domestic historical science a number of events, facts and dates related to the early history of Kamianets-Podilskyi, claiming the status of the first written mention of the city. One of The first documents in the collection localizes the location of the missionary centers and monasteries of the Franciscans in Galicia and Transnistria in 1344–1345. The main part of the document is based on the manuscripts of the second quarter of the XIV century. Manuscripts describe that in 1344–1345 within the Russian Custody of the Franciscans on the territory of Moldavia and Rus there were 13 monasteries and missions of the Franciscan Order, and Kamianets-Podilskyi (Caminix) is mentioned among them. Other documents mention such crucial objects of Kamianets-Podilskyi infrastructure, as castle (1349), castle bridge (1400), castle windmill (1395), Rus gate (1446) etc.

Keywords: Kamianets-Podilskyi, first mention in sources, Franciscan order, Armenian community, Koriatovych dynasty.

ШАРОВАРИ В КОСТЮМІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА XVI–XVIII СТ.

Стаття розглядає використання шаровар у населення українських земель у складі Речі Посполитої, зовнішній вигляд шаровар та час розповсюдження шаровар серед українського козацтва. Автор аналізує писемні та зображувальні джерела цього періоду. Встановлено, що термін «шаровари» має кілька значень, він використовувався в сатиричних творах у негативному вигляді, висміювався. Встановлено, що згідно з джерелами шаровари в українського козацтва та серед мешканців українських земель Речі Посполитої не набули розповсюдження до 70–80-х рр. XVII ст. У гардеробі українського козацтва шаровари широко поширюється лише починаючи з XVIII ст., паралельно з іншими видами поясного одягу, такими як убрание та штани.

Ключові слова: Річ Посполита, козаки, поясний одяг, шаровари.

Образ-кліше козака в шароварах, створений наприкінці XIX – на початку XX ст., міцно ввійшов у свідомість. Цей образ був створений та поширений в творах мистецтва, в різних його варіантах та жанрах, від графіки до кінострічок, що нашарувалися впродовж двох останніх століть. Український козак уявляється одягнутим виключно в шаровари, а завдяки моді театральних колективів радянського періоду майже обов'язково ці шаровари є великими, червоними та блискучими. Прихильники такого кліше апелюють до описів, які вміщено в праці Д. Яворницького (Яворницький 1990, с. 158–160), при цьому забуваючи, в який час він працював, і про те, що ці описи – відображення того стану в гардеробі козацтва, що склався наприкінці XVIII – початку XIX ст. та був доступний досліднику.

Назва шаровари походить від давньоперської мови, де означала буквально «одягу для ніг» (*sārābāra, sārā-balla*) (Lewis, Short 1879). Їхній крій та розмір ніяк неможливо простежити, тому що безліч зображень персів показують різні варіанти поясного одягу, в тому числі вузький. У словнику Лідела і Скота *σαράβα_ρα* описані як просторі штани скіфів («*loose trousers worn by Scythians*») (Liddell H. G., Scott R. 1940). Головна риса, що відрізняє цей «одяг для ніг» від інших видів поясного одягу – це крій. Саме він визначає тип, а не схожі візуальні риси. Ознакою такого типу поясного одягу, як шаровари, є: великі частини – холоші (прямі або трапецієподібні), до яких додано зсередини великі видовжені чотири клини або велика прямокутна вставка. Вставки додають об'єм та ширину, від їхнього розміру залежить, наскільки матня буде звисати та фалдити. Завдяки таким вставкам вона може звисати нижче колін, а то й до землі – це дуже характерний та важливий момент. В залежності від крою та використаної тканини, зовнішній вигляд шаровар також був різним за довжиною та об'ємами. Шаровари – це досить умовний термін, і за документами не можна прослідкувати чітко, який конкретно їх варіант згадано, оскільки існували як неширокі, або короткі по коліно, так і дуже широкі і довгі види шаровар. Багато що залежало також від кількості та форми тканини, що використовувалася для вставки між ногами. Широкі зразки шаровар в османів та персів існували вже у XVI ст., і деякі пізніші етнографічні зразки, показані в етнографічній праці М. Тільке (Tilke 1922, pl. 7, 19, 40, 41, 46, 47, 58), дають можливість уявити варіації крою та вигляду цих шаровар. Іконографічні джерела дають нам можливість прослідкувати, що широкі зразки шаровар почали поширюватися в турків, а наприкінці XVII ст. з'явилися у поляків та козаків, де використовувалися паралельно з іншими видами поясного одягу (вузькими убрание, штанами та неширокими і короткими видами шаровар), а найширші зразки шаровар увійшли в моду лише наприкінці XVIII ст., у фінальній стадії існування українського козацтва. Саме тому, що цей одяг став останнім за часом, що використовувався козаками, він і закарбувався в народній пам'яті. Після цього широкі шаровари увійшли до етнографічного гардеробу деяких територій України.

В сучасному уявленні іноді поняття «шаровари» сприймається через призму хибних уявлень, що пов'язують поясний одяг скіфів, давніх «русів» та козаків. На образ козаків у шароварах вплинули «Мамаї» – народні картини кінця XVIII–XIX ст. та гравюри до книги О. Ригельмана, опубліковані О. Бодянським у 1847 р. (Ригельман 1847), та Д. Бантиш-Каменським у 1830 р. (Бантыш-Каменский 1830). В них були вміщені малюнки козаків та інших представників населення України у досить аморфних та «партачних», на думку О. Сластьона (Сластьон 1931, с. 145), перемальовках XIX століття з рукопису О. Шафонського (Шаменков 2020). Популяризації викривленого погляду на одяг козаків та шаровари зокрема в загальній уяві, додали і ілюстрації С. Васильківського та М. Самокиша (Из украинской старины 1900), які вважав «брехнею» сам Д. Яворницький. У листі до Б. Грінченка історик так висловився про альбом: «це задля вас нікчемний біль, і купувати вам його не слід. Я от цього «Альбома» три роки одмовлявся, аж поки мені Маркс на голову не сів. Бачте малюнки

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень що там поробив Васильковський, усі чисто брехня, через що я й не хотів прикладати моїх рук до того Альбому» (ред. Капустина 2005, с. 50; Абросимова 2010, с. 21). В подальшому шаровари міцно асоціюються саме з цими образами, а пізніше широкі, переважно червоні, зібрані поверх чобота на шнурі шаровари культивувалися в радянському та пострадянському мистецтві.

Основними дослідженнями, що торкається поясного одягу на землях Речі Посполитої, є книги М. Гутковської-Рихлевської (Gutkowska-Rychlewska 1968), І. Турно (Turnau 1991), В. Бедронска-Слотова (Biedrońska-Słotowa 2005), які, однак, не вичерпують питання. Шаровар у гардеробі козаків торкалося чимало популярних праць з історії костюму, проте зазвичай вони поширюють нічим не підтверджені тези про наявність шароварів у населення України чи не з XV ст. Український історик П. Сас, зокрема, критикував популярну книгу К. Стамерова «Нариси з історії костюмів» таким чином: «як у XV–XVI ст. можна було домогтися виконання накреслених цим автором правил модного носіння чобіт та шароварів («Чоботи були невисокими, нижче колін, зверху обов'язково прикритими напуском шароварів»), якщо в зазначений час в Україні шаровари, вочевидь, не ще увійшли до «масової» чоловічої моди (Сас 2015, с. 352). Для П. Саса є очевидним той факт, що шаровари в гардеробі українців та зокрема козаків увійшли в моду пізніше.

Поясного одягу населення України XVII–XVIII ст. торкався у своїх працях Є. Славутич. Проте автор помилково ототожнює терміни *убране* і *шаровари*, автоматично поширивши сучасні, етнографічні та свої власні уявлення про поясний одяг на ранньомодерну добу. Хоча, вочевидь, здогадуючись, що не все так однозначно, Є. Славутич проілюстрував свою статтю постатями вояків в вузьких *убране*, підписавши їх козаками (Славутич 2013, с. 74). Хоча там зображено скоріше польських вояків, симптоматично, що Є. Славутич згоден, що так виглядали і перші козаки-реєстровці. Є. Славутич, не дослідивши ретельно термінологію і крій, а також не використавши праці фахівців з питань одягу, штучно схрещує різні за типом та кроєм види поясного одягу XVII–XVIII ст.: *убране* і *штани* стали в цього автора тим самим, що й шаровари, що не підкріплено джерелами (Славутич 2013, с. 73). Терміном *штани* в козаків XVII – першої половини XVIII ст. позначався окремий тип поясного одягу, і в документах вони іноді стоять поруч. Різниця між терміном *шаровари* та терміном *штани*, а відповідно і кроєм і зовнішнім виглядом, помічена сучасними дослідниками, зокрема С. Прудивусом (Прудивус 2016, с. 41).

У створений Є. Славутичем словник, до багатьох цікавих та корисних пояснень, було автоматично перенесено цей хибний погляд на генезу поясного одягу (Славутич 2012, с. 56). Ототожнюючи поняття *убране* і шаровари, Є. Славутич ігнорує інші джерела що кажуть прямо протилежне. Неважко пересвідчитись, що посилання, які мали б підкріпити його думку, ведуть на дореволюційні та сучасні російські етимологічні словники, які не пояснюють генезу та крій одягу і не містять цитат з документів, де б було згадано шаровари в гардеробі козаків XVII – першої половини XVIII ст. Фахові видання з історії костюму, профільні публікації провідних спеціалістів були автором проігноровані. У випадку з книгою М. Гутковської-Рихлевської, виникає враження що саму книгу дослідник в руках не тримав, тому що якраз у ній чітко розрізняються на прикладі з кравецької книги вузькі *убране* і широкі шаровари, а також подається крій цих *убране* (Gutkowska-Rychlewska 1968, s. 525, 526).

Торкався проблеми поясного одягу козаків і інших мешканців українських земель і автор цієї статті (Шаменков 2016; Шаменков 2018; Шаменков 2020). Однак комплексно питання поширення шаровар в Україні XVII–XVIII ст. ще не отримало належного дослідження.

Ця стаття має на меті з'ясування обставин поширення поясного одягу під назвою «шаровари» на теренах України в XVI – початку XVIII ст. за допомогою історичних джерел: документів епохи, зображувальних джерел того часу та археологічних знахідок. Метою статті є в першу чергу з'ясувати, коли шаровари потрапили до гардеробу українського населення Речі Посполитої і українських козаків. Для цього, в свою чергу, слід розібратися, де і в кого саме згадуються шаровари серед населення Речі Посполитої і як ставилися до цього перського одягу.

У XVI–XVII та частково у XVIII ст. українська козацька матеріальна та мілітарна культура (одяг, спорядження, мода) була багато чим пов'язана з угорською і польською (річпосполитською) матеріальною культурою. Це був фактично єдиний культурний простір з деякими дрібними відмінностями, і зміни у костюмі відбувалися майже паралельно аж до того часу, поки землі України не стали частиною Московської держави, а згодом Росії. Існували деякі відмінності, особливо цікавими є відмінності гардеробу українського козацтва від польського. Вочевидь, не зовсім коректно зіставляти одяг магнатів та їхніх слуг з козацькими гардеробом реєстрових козаків чи запорожців-низовців. Примхи магната, який одягнув своїх слуг в екзотичні строї, чи одяг міщан (який показаний, зокрема, на полотні кінця 50-х – 60-х рр. XVII ст. з Любліна) не можуть напряму слугувати за приклад поширення модних тенденцій серед запорожських козаків – супротивників того магната.

Шаровари в якості поясного одягу в Речі Посполитій та на теренах її складової – землях України, зустрічаються в згадках, починаючи з середини XVI ст., поряд з іншим поясним одягом – *убранє* (Шаменков 2016, с. 198–202; Шаменков 2018, с. 245–255). Іконографічні пам'ятки не фіксують шаровар протягом усього XVI ст. ніде, крім як в інших народів. Цікавим джерелом з точки зору модних тенденцій є відоме полотно «Битва під Оршею», створене близько 1530 р. На полотні представлені як польські вояки, так і волинський контингент князя К. Острозького. Ні він, ні його вояки, ні вояки з українських земель, «озброєні по козацьку» (Гуцул 2012, с. 104–105), не носять шаровар, вони всі представлені у вузьких типах поясного одягу, які були модні в тогочасній Європі, зокрема і на польських та українських землях. Натомість в одязі, подібним на шаровари, в кількох випадках показані московські вояки.

Одяг з подібною на шаровари назвою *ssalwary* зафіксований в поодиноких випадках у польських рахунках з середини XVI ст. (*Źródła* 1911, s. 204, 232). М. Гутковська-Рихлевська у своєму дослідженні польського одягу згадує *schalawary*, які вважає *споднями* (брюками, штанами), зазначаючи, що вони є складовою комплексу, серед якого було багато угорських назв одягу (Gutkowska-Rychlewska 1968, s. 395). Ми знаємо, що угорці ще з XVI ст. носили поясний одяг саме вузьких типів, що при описі речей підкреслила М. Гутковська-Рихлевська (Gutkowska-Rychlewska 1968, s. 401–402). Ще в одному дослідженні дається інша трактовка подібної назви – під терміном *salvar* розуміється азійський каптан сельджуків (Biedrońska-Słotowa 2005, s. 168). Оскільки терміни *ssalwary* (поясний одяг) та *salvar* (плечовий одяг) дуже подібні, виникає питання, чи в перелічених нижче випадках ідеться про поясний одяг, чи можливо ми маємо справу з плечовим одягом?

Зображення, синхронні за часом згадкам в книзі рахунків, показують лише вузькі види поясного одягу угорців. Тому логічно припустити, що ці *ssalwary*, якщо це дійсно мались на увазі шаровари, а не східного типу каптан-*salvar*, також могли бути неширокого типу. З контексту документу незрозуміло, для чого саме був куплений цей одяг, бо поряд, на тій само сторінці розрахунків згадується також куплений одяг ефіопів. Тобто цілком можливо, що це був карнавальний фантастичний одяг для популярних у той час театралізованих костюмованих розваг, де могли використовувати різний одяг, навіть навмисно утрований.

В документах з теренів Литви шаровари згадуються вкрай рідко. Серед різних типів поясного одягу згадуються зокрема «шаловари чеського сукна», що належали литовському зем'янину (Акты 1890, с. 415). У 1557 р. в литовського боярина Яна Матеєвича були «шаловари зеленіи простого сукна» (Акты 1894, с. 232). Безпосередньо ці згадки за своїм часом та місцем, достатньо далеким від теренів формування українського козацтва, ніяк не впливають на комплекс козацького гардеробу, але ці згадки свідчать про те, що назва була відомою. Можливо, цей одяг литвини могли запозичити під час воєн на прикордонні з Московією. Також зазначимо, що ці згадки нічого не кажуть нам про зовнішній вигляд і крій шаровар. Вочевидь, на загальну річпосполитську моду ці поодинокі випадки використання шаровар не впливали. Довгий час носилися, домінували та були в моді саме вузькі види поясного одягу, що стає очевидним з описів майна, численних як польських, так і українських зображень та портретів, зображень козаків тощо (Шаменков 2016, с. 198–202).

Опис турків та османсько-польський словник термінів, який склав у 1615 р. М. Пашковський, не містить терміну шаровари взагалі (Paszkowski 1615). Це не означає, що шаровар не існувало, оскільки в Османській імперії їх не носили – це означає, що вони не були поширені на теренах Речі Посполитої та українських землях зокрема. Саме тому, хоча М. Пашковський ретельно описав як одяг, так і безліч інших дрібних турецьких назв та слів, він не згадав про шаровари. Саме в цій книзі, окрім *убранє*, вперше поміж інших видів одягу фігурує назва *штани*. Так (*sztany*) у турків називали поясний одяг, відомий у Речі Посполитій під назвою *gачі* (Paszkowski 1615). Самі турки-османи використовували головним чином інші моделі поясного одягу, також вузькі, про що свідчать численні постаті, показані в костюмованих османських книгах XVII ст. Шаровари за кількістю зображень серед інших видів поясного одягу на останньому місті. Вершники, піхотинці, яничари, татари та слуги та багато інших чинів та представників населення Османської імперії носять в першу чергу вузькі та неширокі види поясного одягу. Лише з другої половини XVII ст. вони починають поширюватися в межах Османської імперії, поступово витісняючи вузькі зразки поясного одягу.

До нашого часу дійшла певна кількість османських шаровар XVI–XVIII ст. в зібранні музею Топкапи. Серед збережених зразків багато речей не чоловічі, є одяг з султанського гарему, і частина шаровар, що збереглися там, є жіночим одягом. Крім того, не всі речі мають датування, тому вивчення та ідентифікація цих зразків значно ускладнена. Спроба класифікації цієї колекції була здійснена В. Прокопенком (Прокопенко 2012). Наведемо промовисту цитату з цього дослідження: «Количество дошедших до наших дней предметов исламской одежды XVI–XVII ст. довольно мало. Поэтому коллекция текстиля дворцового комплекса Топкапы в Стамбуле поистине бесценна. Тут собраны предметы одежды и аксессуары османских султанов, членов их семей и приближенных с XV по XX столетия. Однако, многие предметы из неё до сих пор должным образом не

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень описань. Поэтому сложно сказать что-либо конкретное (их гендерная принадлежность, точная датировка и размеры) о большинстве из представленных в этом разделе шальвар». Слід пам'ятати, що йдеться про речі султанів та султанського гарему, і вони мають сенс для розуміння саме османської моди тих періодів в першу чергу. Поспішати з визначенням, кому належали речі, означає можливість одягнути на чоловіків жіночі речі, а може навіть білизну, і навпаки.

Виникає питання, як османські моди могли потрапляти в поле зору європейців, поляків та населення сучасної України? Це могли бути військові контакти, дипломатичні місії, подарунки та трофеї.

У 1605 р. відбувся парад біля Кракова з нагоди весілля польського короля Зигмунта III. Парад описали та зобразили на відомому «Стокгольмському сувої», ретельно відтворивши особливості одягу всіх учасників процесії. На цьому сувої зображено багато постатей: цивільних осіб, шляхту, драбантів, гусар, піхотинців, послів іноземних держав. Не складно пересвідчитись, що сотні постатей поляків, цивільних та військових, носять вузький поясний одяг, а також європейські *плюндри*. Єдині, на кому видно широкий зразок поясного одягу (шаровари) – це перська делегація. Посол перського шаха Аббаса I був з місією в Празі та скористався нагодою відвідати Краків, де був присутнім на процесії разом зі своїм оточенням. Ці персонажі – єдині, хто носить шаровари на зображеннях цього сувою (Zdańkowska 2019, s. 60–61). Окремо зауважимо, як виглядали перські шаровари в той час, які в них були об'єми та як вони виглядали на нозі. Нічого подібного за зовнішнім виглядом ми не побачимо на зображеннях козаків не лише цього часу, але й фактично до кінця XVII ст. Отже, коли є потреба посилатись та використовувати це джерело, то потрібно розуміти, що ніхто, крім кількох перських делегатів, шаровари на тому сувої не носить.

Оскільки в українських віршованих думках XVII ст. про козаків шаровари не згадуються, як вони не згадуються і в «Енеїді» І. Котляревського, ми розглянемо різні інші згадки. З цікавого боку, та тривалий час саме в контексті сатири, намішки шаровари сприймалися мешканцями Речі Посполитої, особливо шляхетської військової верстви, з якими бажали зрівнятися в правах українські козаки. Прикладом цього виступають згадки шаровар в польських літературних джерелах XVII ст., наприклад у плебейській комедії «Albertus z Woynu»: «*Rozumiejąc, iżec się tu spodoba zatym. Jednak wiesz co, trzeba by tę sukienkę kusą Porzucić, bo w statecznych szatach chodzić muszą, Co przy kościele służą: ktemu masz wytarte Szarawary, co gorsza, szpetnie w tyle zdarte. Trzebaćby sprawić iednoradek iaki, Coby był za kolana, albo giermak taki*» (Pomniki 1843, s. 53). Фраза «*wytarte Szarawary, co gorsza, szpetnie w tyle zdarte*» – це відверте глузування над персонажем. Варто звернути увагу, що в тексті йде мова переважно про верхній плечовий одяг, там згадуються *sukienka, giermak i iednoradek*, тобто *сукня, гермяк та однорядка*.

Шаровари згадані у п'єсі В. Корчевського «*Rozmowy polskie, łańskim językiem przeplatane*» (Korczewski 1889, s. 12–13) в розділі «*o niektórych pospolitszych ceremoniach kościelnych, jako jest Post, Popielec, Święcona woda, Świec palenie, Umarłym zwonienie, na ostatku wzmianka o Czyściu i o Lutrze nieboszczyku*». Як впливає з опису, мова йде про настанови щодо поведінки в костелі при відповідних церемоніях. В настанові до студента наголошується, аби той до костелу вдягався пристойно, по-старому, аби не рівнявся на диковинки, які носять при дворі, чи міщани в місті. Таким чином демонструється відношення до традицій та підкреслюється непристойність шаровар, яким протиставляється пристойний одяг, який слід одягнути до костелу. Ось ця промова:

*Jakom przypominał wczora,
Podźwa synu do kosciola;
Tam ci rozpowie nasz fararz
Tę rzecz o kturej się starasz.
A oblecz sie w rewerende.
Włóż stradijotę na grzędę;
Poczeiwej ci rewerendzie,
Niżli w stradijocie bęndzie,
Zostaw też te szarawary;
Wszak masz jeszcze ubiór stary.
Chodź tak, jako nasz starszy.
A zwłaszcza tu u nas na wsi.
Onym sie to zejdzie jeszcze
Przy dworze, albo też w mieście,
Którzy noszą takie rzeczy,
Chcąc mieć różność od nas kmieci.*

Тут знову йдеться також про верхній плечовий одяг *stradijotę*, тобто *страдіотка* – каптан, що веде свою назву від балканських вояків-страдіотів. Можливо, слово *szarawary* тут також означає плечовий одяг?

Шаровари згадані в одному з віршів Миколая Рея. Автор писав як драматичні, так і сатиричні твори. В одному з його віршів «*O Wilkołku*» згадано *szalawary* (Rej 1574). Характерно, що в тій само збірці «*Figliki 1574*» є твір «*Nowiny o Smokach*». Зрозуміло, що це все жанрові, казкові та сатиричні сюжети. Загалом можна об'єднати новини про дракона з вовкулаком в шароварах, це теж було б цікаво, а головне так само достовірно. Як би не інтерпретували ми використаний у віршах термін шаровари, він так і залишиться згадкою у вірші за участю вовкулаки. Зайвим та без відповіді буде питання, про який саме їх тип йде мова: про широкі чи помірно широкі, короткі чи довгі і, головне, яким чином це все стосується гардеробу українського козацтва?

*Jedney paniey pokąsał, Wilk w oborze Owce,
Woyt powieda Wilkołek, niech mowi kto chce.
Słyszę ma ogon by Wilk, a iako chłop godzi,
Dziewczątka też maluczkie za macierzą chodzi.
Potym drugi przyiechał, miał złe szalawary,
Y powiesił przez ławkę ogon Wilczy stary.
Dziewczę zażrzy pod ławkę, mamie ukazała,
Mowiąc: iż to Wilk siedzi, by fiuty schowała.*

В поемі С. Кльоновича «*Worek Judaszów to jest złe nabycie majątności*» (1607) у сатиричному стилі описані різні порушення законів з відсилками до святого писання, римського права та ін. В одному фрагменті описано чоловіка, названого «*oszust nieborak*», який приніс фальшований документ. Зазначається, що він із цим підробленим документом виглядає як «*maszkara*», тобто як страшко, опудало чи потвора: «*Jako Perska szarawara. Jak tuwalka balwierska, i botuch laźiebny: Jako zbroia cechowa, i kaptur pogrzebny*» (Klonowicz 1829, t. II, s. 71). В цьому фрагменті також, як бачимо, персонаж висміюється. Шаровари згадані знову з чіткою ознакою, що вони перські, до того ж у контексті непорядного та потворного персонажа. Цей фрагмент взагалі змушує замислитись, а чи завжди це слово означає саме стегновий одяг? Вище вже використовувався цей термін у контексті верхнього плечового одягу. Наступні рядки знову натякають, що це може бути не поясний одяг (Klonowicz 1836, s. 96):

*Wnet będziesz u swych w sukmanie swej nowej
Karazyowej.
W szerokiej krajce, pięknej, przekobiatej
Z nowym przysiekiem, w magierce zuchwalej,
Czuryna k'rzeczy, biała szarawara:
Kto idzie? Wara*

Слово *szarawara*, вжиті в однині, може вказувати на те, що у цих рядках згадано окремих вид одягу білого кольору, а перед цим – сукман з каразеї. Згадаємо, що близький за написанням термін *salvar* означав азійський, сельджуцький каптан. (Biedrońska-Słotowa 2005, s. 168) Можливо, у цих випадках йшлося не про стегновий одяг, а про плечовий.

Згадки про шаровари не обмежуються плебейськими комедіями та висміюванням. Шаровари згадуються також в абсурдній політичній сатирі на державний устрій Речі Посполитої. Одна згадка міститься у поемі «*Seym Niewiesci*» І. Бельского. Ця утопічно-сатирична поема в метафоричний спосіб висміює світ чоловіків, державний устрій та висвітлює не стільки реальність, скільки суспільні страхи та недоліки. Дієвими особами є сім жінок, які відверто глузують над світом чоловіків і Сеймом, а також пропонують свої рішення політичних проблем, питань, пов'язаних із судами, законами, щоденним життям, одягом, зброєю та ін. В одному фрагменті поеми («*Artykuły od Białych głów Podane*») цікавим чином згадуються шаровари: «*Nuże nowi stateczni rycerze, Bierzcie na się zbroje i pancerze; Ubrawszy sie z lukiem, w szarawary Jedźcie skokiem – porażcie Tataru*» (Bielski 1889, s. 83). Цей вірш промовляє одна з героїнь сатиричної п'єси, Констанція. В іншому куплеті Констанція продовжує принижувати та висміювати тих «новітніх лицарів» та козаків:

*Rzeczonoby, iż nowi Kozacy
Rozpierzchli się w lasy nieboracy.
Na wielkie się tu rzeczy sadzicie,
Zda mi się, śmiech z siebie uczynicie.
Nie dało wam tego przyrodzenie,
Byście miały rycerskie ćwiczenie.*

В цьому відрізьку шаровари не згадані разом з козаками. На жаль, ці згадки не з опису майна чи тестаменту, а є лише як черговими насмішками від автора в бік «нових статечних лицарів» («*nowi stateczni rycerze*»)

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

у сатиричній п'єсі. Чому в текст сатиричної п'єси вставили саме шаровари? Вочевидь тому, що це мало бути смішною насмішкою, і читачі мали б сміятися і над шароварами, і над козаками-небораками. Ці згадки в сатиричних літературних творах цікаві, кажуть що така лексема була знайомою авторам того часу, як і вовкулака чи дракон. На жаль, ці комедійні та глузливі згадки не додають нам нічого в розумінні конструкції шаровар, їх ширини чи довжини, нічого не кажуть про поширення цього виду поясного одягу і не стосується козацького одягу. Ми не можемо виключати того, що якісь одиничні випадки вживання перських шаровар були і серед мешканців теренів тогочасної України, можливо навіть козаків, але вочевидь це був настільки рідкісний та непоширений вид одягу, що він фактично ніяк не відобразився в іконографії Речі Посполитої XVI – першої половини XVII ст. Порівняно з іншими видами одягу, присутніми серед актових документів, тестаментів та судових справ які стосуються саме українських земель (а це буквально сотні згадок тих-таки *убране*), шаровари практично непомітні. У виданих нещодавно збірках документів тестаментів та судових справ з переліками майна (Білоус 2011; упоряд. Безпалько В. В. та ін. 2014) шаровар теж не має.

Інший цікавий приклад вже XVII ст., і також з відверто іронічним контекстом, є у праці шляхтича В. Потоцького (1625–1696) «*Jovialitates, albo zarty u fraszki rozmaite, pracą niegdę*» (Potocki 1907, s. 289):

«Szarawary»

Patrzę u w koło kilka obeydę go razy.

Widywałem podobne na Mappach Obrazy.

Nie Niemiec, nie Włoch; nowa stroiu maniera;

Nie Francuz też, bo Polska u mowa u Cera.

Czy Jappon? Czy Indyjan? czy kto od Magoga?

Na dwóch stoi, a zda się jakby iedna noga.

Chłop po Pepek a dalej owa Meluzyna.

Kat że się w szarawarach spodziewał Litwina.

Towarzysz Woiewody Wileńskiego, Pasa.

Od Braclawia z zabiegłym woyskiem swym powraca.

Czasem Człowieka, choć rzecz ucieszy malutka:

Dałem Dudkowi, czego nie wymawiam Dudka.

Цей приклад промовистий, він демонструє смаки та розуміння моди тогочасного шляхетського середовища. Автор сатиричного твору відверто глузує над литвином, який одягнув шаровари, насмішливо питаючи, хто ця людина, що ще й розмовляє польською, японець, індуc чи хтось прибулий з Магогу. Для автора цього вірша шаровари на мешканці Речі Посполитої в 1670-х рр. є нонсенсом, чимось новим у моді, навіть кумедним і вартим насмішки одягом, що є приводом для глузування.

Як зазначає відомий польський дослідник польського війська Р. Сікора, ця згадка про шаровари в литовському війську виглядає як курйоз. Це демонструє наскільки ще незвичлими вони були поряд з старими моделями (вузькими *убране* та *штанами*). На думку Р. Сікори, саме 1673 р. був переломним, оскільки після перемоги під Хотиним у польському війську з'явилося багато трофеїв і його орієнтація отримала потужний поштовх (Sikora 2015). У своїй новій праці «*Гусарія*» Р. Сікора, описуючи поясний одяг польського війська, знову підкреслив цей момент – шаровари не сприймалися шляхтою та висміювалися у військовому лицарському середовищі, оскільки все ще вважалися чимось комічним і незвичним (Сікора 2019, с. 81–82).

В іншому творі В. Потоцький знову з насмішкою згадує шаровари, описуючи «*Pospolite Ruszenie Terazniejsze*» (Potocki 1688, s. 469):

Bierzcie w ręce pałasze, nie kieliszki, przy niej –

Nie za zdrowie, o zdrowie każdy z was niech czyni!

Kładźcie na gołe głowy żelazne przyłbice!

„Bodaj ci się święciły nasze Proszowice!

Swarz, nie bijąc, ile chcesz – tu nie swarząc, a bić:

Nie w skok się damy z domów na wojnę wywabić!»

Ten krzemienia, ów nie ma w pistolecie kurka,

Wszytek rynsztunek – ona nieszczęśliwa burka:

Szyszak kwoki, zaszarzał sobie szarawary.

„Niech żołnierze i Turki biją, i Tatary!

Racz tę, jako rozumiesz, wojnę uspokoić,

Puść nas, królu, do domu znowu krowy doić!

Приклади вище процитованих поетичних творів, хоч і стосуються уявлень про моду серед шляхти останній чверті XVII ст., але з огляду на загальні модні уявлення, дотичні і до українських козаків-низовців.

Як бачимо, писемні згадки досить специфічні. Судячи з них, шаровари залишалися одягом екзотичним, навіть в деяких випадках смішним, негідним для використання та незрозумілим – принаймні так це подано в літературі тих часів: різних комедіях та сатиричних віршах. В костюмі Речі-Посполитої шаровари поширюються у різних верств населення у XVIII ст. (Turnau 1991, s. 52)

Судячи з іконографічних та писемних джерел, ситуація з модою на шаровари в козацькому середовищі була, вочевидь, аналогічною. Шаровари, згідно з писемними джерелами, в козацькому гардеробі відсутні у XVI та більшій частині XVII ст. Можливо, мали місце епізодичні окремі випадки, тому ми не можемо виключати їхнього використання. Можливо, ще знайдуться повідомлення, пов'язані з козаками, в яких хтось із козаків чи мешканців українських земель і носитиме шаровари в XVI–XVII ст. Поки що це залишається припущенням без обґрунтування будь-яким джерелом. Ширше, у військовому костюмі українського козацтва шаровари, вочевидь, почали з'являтися в кращому випадку лише під самий кінець XVII ст., приблизно в ті ж самі часи та за таких самих умов, як і в поляків – після перемог під Хотиним 1673 р., Віднем і Парканами 1683 р., там, де хоругви з теренів України та козацькі контингенти мали можливість захопити обози турків, та набрати багато нового, а то й невживаного одягу. Хоча без даних джерел це також залишається припущення. Орієнтація одягу розвивалася так само поступово на тлі війн з турками кінця XVII–XVIII ст.

Іконографічні пам'ятки XVI–XVII ст., де виразно показані шаровари в козаків, на жаль, відсутні. В живописі, що показує шляхетське середовище та пахолків, такі поодинокі приклади відомі з кінця 1650-х рр. Так, можливо в шароварах показаний шляхтич чи міщанин та його пахолок з полотна Люблінського костелу Бернардинів. Автор цього та ще двох полотен з цього циклу невідомий, припускають що це хтось з кола Т. Долабелли. Враховуючи показані події, це не міг бути сам майстер, який помер у 1650 р. у Кракові, тому що на одному з шести великих полотен показані події після битви 1651 р. Враховуючи те, що військові дії продовжувалися, а після них одразу в Речі Посполитій розпочався «шведський потоп», навряд чи в таких умовах було можливим швидке створення шести таких великих (3×3,5 м) полотен. Вірогідно, вони були створені пізніше, наприкінці 1650-х рр., або вже після «потопу», у 1660-ті рр., що цілком корелюється з іншими полотнами цього часу, де також зображено шляхетських пахолків у шароварах. Так, в шароварах показаний пахолок, що тримає коня на портреті О. Заславського-Острозького, датованому 1670-ми рр. На полотні середини 1670-х рр., що приписують пензлю Мартіно Альтамонте, що зображує битву під Хотиним 1673 р., на деяких польських вершниках також бачимо шаровари. Згадані іконографічні джерела також підтверджують вище озвучені тези про поширення шаровар у шляхетському середовищі з 1670-х рр.

Починаючи пошуки з даної теми, я щиро сподівався зустріти згадки про шаровари в збірках документів, що стосуються саме українських земель та козацтва. Але, як не дивно, десятки і навіть сотні документів, де згадуються переліки майна, не містять згадок про шаровари ані в козаків, ані в мешканців України загалом. Шаровар немає ані в актах про козаків, ані в інших томах «Архіву Південно-Західної Русі», де представлено документи XVI–XVII ст. У томах «Активів Віленської комісії», які стосуються описів війни та козаків, також їх не згадано. У великих збірках волинських документів та київських тестаментів XVII ст. ми також не зустрінемо шаровар, в той час як згадки про інший поясний одяг – вузькі *убране*, зустрічаємо десятки разів, у всіх верств населення від посполитих до шляхти. Це може означати лише одне: шаровари не набули ще такого поширення, щоб відкластися в згадках у документах та іконографічних джерелах XVI–XVII ст., хоча ми не можемо зовсім виключити їхнього використання; цей момент потребує подальшого вивчення. В той же час вузькі *убране* та дещо ширші штани-*гачі* представлені в численних зразках мистецтва XVI–XVII ст.: замальовках очевидців, церковних розписах, гравюрах та зображеннях на печатках та інших предметах, де фігурують українські козаки. Згідно з комплексом історичних джерел, поширення шаровар усіх видів припадає в кращому випадку на кінець XVII – початок XVIII ст., та згодом поступово поширюються у всіх верств населення. Ймовірно, саме козаки наприкінці XVII – на початку XVIII ст. і були першими носіями нової моди на різні типи шаровар, але вони не стали єдиним типом поясного одягу.

Викривлене сучасне бачення та трактування шаровар як єдиного козацького поясного одягу, на жаль, сталося і завдяки некоректному перекладу твору Г. Л. де Боплана. В описі України 1648 р. (*Typus Generalis Ucrainae*) Г. Л. де Боплан відмічає в козаків такий вид поясного одягу: «*d'un caleçon*» (Beauplan 1660, p. 57). Перекладачі українського видання помилково використали в цьому місці слово «шаровари» (Боплан 1990, с. 57). У Г. Л. де Боплана «*d'un caleçon*» є спробою французьким терміном назвати зрозуміло для європейського читача козацький поясний одяг. У французькому дослідженні історії костюму до терміну *caleçon* додано в якості доповнення «*porter des chausses*», тобто *шосси* по типу *бридж* (Renan 1890, p. 158). У книзі, присвяченій розвитку військового одягу французької армії, при описі поясного одягу мушкетерів Людовика XIII згадано «*les caleçons*» як неширокі бриджі (Bouchot 1898, p. 49).

Одне з перших джерел, де згадуються шаровари саме в козака – це згадка в переліку майна бунчукового товариша Г. Фредрикевича, померлого в 1720-х рр.: «шаровари суконніе вишневые» (Опись 1901, с. 83). У 1775 р. описано майно запорозького кошового П. Калнишевського та полковників. Поряд з великою кількістю верхнього плечового одягу ми зустрічаємо не так багато поясного одягу, але перераховані зразки свідчать про широку кольорову гамму, не зацикленості на червоних відтінках навіть у старшини та домінування синього кольору. Шаровари не були єдиним видом поясного одягу запорозьких козаків того часу. Окрім шаровар, в описах подано і такий вид одягу, як згадані вище *штани*. У судді Головатого описано «штаны красние» (Полонська-Василенко 1967, с. 341), «на нижний Хортице в войскового пушкаря І. Смоли штановъ (2) алого сукна, васильковые» (Полонська-Василенко 1967, с. 361), в полковника Гараджі «штаны сукна синего» (Полонська-Василенко 1967, с. 354). У П. Кальнишевського були: «шаровари голубья суконья» (Полонська-Василенко 1967, с. 303), «шаровары зеленые матерьянные» (Полонська-Василенко 1967, с. 309), а в Т. Перехреста – «шеравары старые синие» (Полонська-Василенко 1967, с. 358), у войскового есаула Гелеха – «шароваръ – з» (Полонська-Василенко 1967, с. 366), в Дядьковського куреня полковника Кулика «шаровари ветхие песочные» (Полонська-Василенко 1967, с. 369), у полковника Поповичевського куреня Г. Качана «шаровари голубые ветхие» (Полонська-Василенко 1967, с. 371). У 1785 р. при переформуванні з Ніжинського козацького полку зафіксовано «шаровари суконны білі – 804 шт» (Тинченко 2018, с. 106).

Джерела, як правило, не містять даних про кількість тканини, що йшла на пошив шаровар, а від того важко зрозуміти їхній вигляд, простежити об'єми та ширину. Приблизне уявлення на те, скільки йшло матеріалу на пошив стрійових військових шаровар, може дати опис кількості тканини на шаровари для козаків Санкт-Петербурзького легіону російської армії у 1774 р. (Татарников 2011, с. 352). Це формування фактично повністю копіювало одяг українських козаків того часу, тому це може дати відповідь на питання, якими були шаровари в козаків часів гетьманування К. Розумовського. На пошив їм було видано: «сукна красного на шаровары по 1 арш.13 вершков, на карманы холста подкладочного по 1 аршину», тобто 1 м 27 см по довжині (ширина тканини не вказана). З інших російських документів можна з'ясувати, що сукно, яке поставляли у військо, мало приблизно однакову ширину – близько 1 аршин 14 вершків, таким чином ширина тканини була приблизно 1 м 32 см. Виходячи з цього, стає зрозуміло, що шаровари в той час були не надто широкими та довгими.

Деякі зображення дають нам можливість побачити шаровари як на козаках, так і взагалі в гардеробі населення України. Козаки з малюнків у лаврських кожбушках 1730-х рр. є хронологічно одними з перших зображень козаків у шароварах. Приблизно з 1750-х рр. поширюються народні картини «Мамай» (Бушак, Сахарук 2008), на яких зображено в тому числі і шаровари. Мандрівник-художник Й. Мюнц у своїх натурних замальовках 1770–80-х рр. показує кілька зразків поясного одягу: вузькі та неширокі, заправлені в високі чоботи, а також помірно широкі шаровари без великої та довгої матні. Ще один тип одягу, зафіксований Й. Мюнцем – короткі по коліно шаровари, що носили з панчохами та короткими чоботями. Малюнок з м. Ельблонґ, який зображує події Семирічної війни, показує козака в такому само, короткому по коліно появному одязі, який умовно та обережно можна назвати короткими шароварами. На малюнках невідомого автора до рукопису О. Шафонського (їх помилково приписують Т. Калинському) показано постаті козаків вже в дійсно широких, і великою матнею шароварах (Шаменков 2020, с. 22–23). В останню чверть – наприкінці XVIII ст. усі ці види одягу показані в джерелах, в тому числі і на зображеннях Чорноморського козацького війська. Пізніше ці всі види поясного одягу співіснують до кінця століття в гардеробі як козаків, так і інших верств населення. У своїй книзі О. Шафонський досить детально описав поясний одяг, а також те, де, які види та в які пори року їх носять: «Нижнее платье у всякого летомъ холстяное, а зимою суконное, которое в степныхъ местахъ очень широко, шароварь, а в польскихъ (Правобережье? – С.Ш.) узкое и штаны называется; все же притомъ носятъ белые портки или убрание именуемое» (Шафонский 1851, с. 33). Отже, О. Шафонський у 1770–1780-х рр. поділяв поясний чоловічий одяг на такі типи: 1) шаровари, 2) штани, 3) портки, 4) убрание. Також зрозуміло те, що ці види бувають як полотняні для літа, так і суконні для зими.

На малюнку Д. Ходовецького з колекції Національного музею в Варшаві показані козаки в 1780 р., на яких видно як неширокі шаровари, так і, ймовірно, штани з прямими холошами.

Археологічних знахідок шаровар, на жаль, невідомо, але є одна знахідка, варта особливої уваги. Мова йде про цікавий гібридний варіант поясного одягу, знайденого в Дубні (Drażkowska 2008, s. 53). В загальних рисах цей зразок в чомусь подібний на шаровари, але з деякими конструктивними особливостями, які вказують на час використання. Крім того, автор публікації не називає їх шароварами, а пише про *сподні* гібридного крою (Drażkowska 2006, s. 243). Ми підтримуємо таке визначення цього предмету, оскільки це змішана конструкція, де до східноєвропейського крою шаровар, з клинами всередині, було додано деталь від європейського одягу – так званий *лаубант*, тобто відкидний клапан на гудзиках, що пришивався попереду на місті ширинки. Така деталь на появному одязі з'явилася в європейському костюмі лише на межі XVII–XVIII ст.,

а поширилася приблизно у 1710–1720-х рр., що простежується за збереженими артефактами. А. Дронжковська окремо приділила увагу цим важливим конструктивним деталям (Drażkowska 2008, s. 88–89). Археологи А. Дронжковська і В. Гупало, які знайшли та опрацювали цю знахідку – визнані авторитети у своїй сфері, з огляду на поховання, інвентар та особливості крою датували її серединою XVIII ст. Враховуючи конструктивні особливості, *сподні* з елементами крою шаровар, знайдені в Дубні, можна обережно датувати другою чвертю XVIII ст.

Великі шаровари, які вважаються звиклими для сприйняття українця, з'являються на зображеннях з початку XVIII ст. Згідно з джерелами, можемо припустити, що це якось пов'язано з війнами кінця XVII – першої половини XVIII ст. з Османською Портою, перебуванням козаків за Дунаєм, куди вийшли козаки після розгрому Січі російськими військами, а також з загальними орієнтальними запозиченнями. Такі штани ми вже бачимо на малюнках з рукопису О. Шафонського, виконаних наприкінці 1770 – початку 1780-х рр. Народні картини, так звані «Мамаї», також демонструють широкі шаровари, але більшість таких картин писалися наприкінці XVIII–XIX ст. Французький художник Ж.-П. Норблен намалював у самому кінці XVIII ст., кілька постатей козаків у шароварах. Щодо того, кого саме він намалював, існує кілька версій. Враховуючи те, що він не залишав територію Польщі, він скоріше за все зобразив гайдуків-козаків князя Чарторийського, які носили одяг у козацькому стилі, або козаків-чорноморців. В будь-якому разі, він ретельно замалював особливості одягу козаків 1790-х рр. Описи поясного одягу та взагалі речей, опубліковані згідно з оповіддю І. І. Розсолоди в Дмитра Яворницького, також пов'язані з кінцем XVIII ст., і шаровари там виступають в якості святкового одягу. Про те, що шаровари – одяг виключно святковий, зазначив і сам оповідач – син запорожця (Еварницький 1995, с. 262).

Згідно з відомими нам історичними джерелами, згадками в документах і мистецтва, стає зрозумілим, що матеріальний світ українців, козаків був набагато різноманітнішим, ніж вважалося досі. Українці, козаки слідували за модними європейськими тенденціями свого регіону, в період з XVI по XVIII ст. носили різні види поясного одягу: 1) вузькі *убране*, які починають згадуватися принаймні з середини XVI ст., та існують в гардеробі українців фактично до кінця XVII ст., а в окремих місцях (в західних областях України) майже не змінними перейшли в етнографічний костюм; 2) неширокі *гачі* (*штани*), які так само збереглися з невеликими змінами з початку XVII ст. до етнографічних часів по всій території України; 3) шаровари різних видів, як помірних так і дуже широких. Шаровари епізодично згадуються в джерелах з 1560-х рр. у королівських рахунках, зрідка в описах майна міщан чи шляхти, в сатиричних п'єсах та віршах з сатиричним підтекстом. Всі ці згадки не стосуються безпосередньо теренів України та козаків. Зображень шаровар на українських козаках немає ні в XVI ст., ні в XVII ст., хоча іноді помилково за шаровари сприймають довгі поли каптанів чи жупанів, що виглядають з-під полів більш короткого верхнього плечового одягу. В опублікованих документах, пов'язаних з населенням України і з козацтвом цього періоду, шаровари також не фігурують. Згідно із загальною тенденцією поширення шаровар у Речі Посполитій, серед українських козаків вони почали епізодично розповсюджуватися, починаючи з середини 1670–1680-х рр. у результаті переможних походів проти турків. Широке розповсюдження шаровар у населення України, та зокрема в козаків почалося з XVIII ст., не витісняючи інших згаданих видів поясного одягу, з якими паралельно співіснували в гардеробі українців до кінця XVIII ст. Згодом шаровари міцно увійшли до гардеробу українців центральних та східних областей та перейшли в етнографічний народний костюм.

Література

- Абросимова, С. В. 2010. Особистість і талант Дмитра Яворницького: самооцінка вченого. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*, 8, с. 5–25.
- Акты Виленской археографической комиссии*. 1890. Т. XVII. Акты Гродненского земского суда. Вильна.
- Акты Виленской археографической комиссии*. 1894. Т. XXI. Акты Гродненского земского суда. Вильна.
- Бантыш-Каменский, Д. 1830. *История Малой России*. Т. 3. Москва: Типография Семена Селивановского. Available at: <http://resource.history.org.ua/item/0013154>. [Accessed 30 October 2020]
- Безпалько, В. В., Висотін, М. Б., Ворончук, І. О., Кучерук, М. М., Чубик, Ю. І. (упоряд.) 2014. *Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів*. Вип. 1: Волинь XVI ст. Київ: Фенікс.
- Білоус, Н. 2011. *Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст.* Київ: Простір.
- де Боплан, Г. Л. 1990. *Опис України*. Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. Київ.
- Бушак, С., Сахарук, В. 2008. *Козак Мамай*. Київ: Родовід.
- Гуцул, В. 2012. Пам'ятка станкового живопису «Битва під Оршею» з національного музею у Варшаві як джерело до історії козацтва першої третини XVI ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, ч. 2, с. 103–110.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

- Из украинской старины = La petite Russie d'autrefois*. 1900. Рис. акад. С. И. Васильковського и Н. С. Самокиша; поясн. текст проф. Д. И. Эварницкого. Санкт-Петербург: Изд. А. Ф. Маркса. Available at: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF%3D&S21STR=00004322&fbclid=IwAR1rMR5uDAPjal_gKnj8qyXQFqocIra7kqxJbZP3SS9klnFyO-E63oKdubI [Accessed 30 October 2020]
- Капустіна, Н. (ред.). 2005. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. Дніпропетровськ: Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького.
- Опись домашних вещей бунч. тов. Григория Фридрикевича. 1901. *Киевская старина*, LXXII, с. 82–83.
- Полонська-Василенко, Н. Д. 1967. *Запоріжжя та його спадщина*. Т. І. Мюнхен.
- Прокопенко, В. 2012. Обзор предметов поясной одежды исламского мира (XVI–XVIII вв.). *Китаб хона. Колодець знань*. Available at: https://www.kitabhona.org.ua/costum_etno/shalvar1617.html [Accessed 30 October 2020]
- Прудивус, С. 2016. Гардероб як соціальний код (на матеріалах опису майна кошового отамана Петра Калнишевського). *Часопис української історії*, с. 39–44.
- Ригельман, А. И. 1847. *Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще*. Москва: Университетская типография. Available at: <http://runivers.ru/lib/book4494/53816/> [Accessed 25 May 2020].
- Сас, П. 2015. Українське взуття другої половини XVI – першої половини XVII ст. в наукових дослідженнях останніх десятиліть. *Україна в Центральній-Східній Європі*, 15, с. 349–362.
- Сікора, Р. 2019. *Гусарія*. Київ: Якабу Паблішінг.
- Славутич, Є. В. 2012. *Військовий костюм в Українській козацькій державі: уніформологічний словник*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Славутич, Є. 2013. Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVII ст.). *Військово-історичний альманах*, 1–2 (25–26), с. 73–74.
- Сластьон, О. 1931. *Мартинович. Спогади*. Харків: Рух.
- Татарников, К. 2011. *Материалы по истории русского военного мундира 1730-1801. Сборник документов*. Т. 3. Москва: Русская панорама.
- Тинченко, Я. 2018. *Від козаків до гусарів. Як було зламано козацькі звичаї у XVIII столітті*. Київ: Темпора.
- Шаменков, С. 2016. Поясний одяг у гардеробі населення українських земель та в костюмі козацтва кінця XVI – I половини XVII ст. *Археологія & Фортифікація України*, 6, с. 198–202.
- Шаменков, С. 2018. Гатунки та кольори сукна у військовому костюмі українського козацтва (кінець XVI – перша половина XVII ст.). *Науковий вісник Національного музею історії України*, 3, с. 245–255.
- Шаменков, С. 2020. Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонського. *Стрій*, 2 (1). Available at: http://striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_2_1_2020?fbclid=IwAR2b_OtiDq7JeT9BGszcXu-tuJF9xPOmce__GfEFpGv2_8W1QeDoUSXGk3U [Accessed 30 October 2020].
- Шафонский, А. 1851. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коей оно наместничество составлено*. Киев: Университетская типография. Available at: http://history.org.ua/LiberUA/ShafChernNamTopOp_1851/ShafChernNamTopOp_1851.pdf [Accessed 30 October 2020].
- Эварницкий, Д. 1995. *Запорожье в остатках старины и преданиях народа*. Київ.
- Яворницький, Д. 1990. *Історія запорізьких козаків*. Т. 1. Львів вид: Світ.
- de Beauplan, G. L. 1660. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre. Rouen: Chez Jacques Caillou. *“Зборник”. Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. Available at: <http://litopys.org.ua/boplan/bop07.htm> [Accessed 30 October 2020]
- Bielski, M. 1889. *Satyry*. Kraków: Czas. Available at: https://polona.pl/item/satyry,NjU4ODc5/51/?fbclid=IwAR3734_2IXkcQMPEaqZiOdoAFyOSADRYtgKsaIB-5jkk5wX_7Owd5FK5oY#item [Accessed 30 October 2020]
- Biedrońska-Słotowa, B. 2005. *Polski ubiór narodowy zwany kontuszowym*. Kraków: Muzeum Narodowe.
- Bouchot, H. 1898. *Epopée du costume militaire français*. Paris.
- Drażkowska, A. 2006. Jedwabna odzież grobowa z XVII i XVIII wieku wydobyta w kościele p. w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Dubnie (Ukraina). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 10, с. 239–246.

- Drażkowska, A. 2008. *Odzież grobowa w Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku*. Torun: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Gutkowska-Rychlewska, M. 1968. *Historia Ubiorów*. Wrocław.
- Klonowicz, F. S. 1829. *Dzieła*. T. I–II. Kraków. Available at: https://books.google.com.ua/books?id=gN9EAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [Accessed 30 October 2020]
- Klonowicz, F. S. 1836. *Dzieła Fabiana Sebestyana Klonowicza z popiersiem autora*. T. I. Lipsk: Bratkopf et Haertel.
- Korczewski, W. 1889. *Rozmowy polskie, łacińskim językiem przeplatane*. Kraków.
- Lewis, C. T., Short, C. 1879. A Latin Dictionary. *Perseus Digital Library*. Available at: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0059:entry=sarabara&fbclid=IwAR1y4esdQYNhkMzT74zgmglNGEhXzA5pF1AGB-asVYcDYD8H2UVErZloI-s> [Accessed 30 October 2020]
- Liddell, H. G., Scott, R. 1940. A Greek-English Lexicon. *Perseus Digital Library*. Available at: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=sara/bara&fbclid=IwAR3oW9waaaL2zcSCiasjCGXgUMoqbWhP_vVIGyTNMRwVdyI7JdRwdeA46gA [Accessed 30 October 2020]
- Paszkowski, M. 1615. *Dziele Tureckie, y utarczki Kozackie z Tatory. Tudziesz też, o Narodzie, Obrzędziech, Nabożenstwie, Gospodarstwie, y Rycerstwie &c. Tych Pogan, ku wiadomości ludziom roznego stanu pozytywne. Przydany iest do tego, Dictionarz ięzyka Tureckiego, y Disputatia o wierze Chrześciańskiej, y Zabobonach Bisurmańskich etc*. Krakow. Available at: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/71483/edition/86827> [Accessed 25 May 2020.]
- Pomniki do historii obyczajów w Polsce z XVI i XVII wieku*. 1843. Warszawa.
- Potocki, W. 1918. *Moralia* T. 3. Pospolite ruszenie terazniejsze. Kraków.
- Potocki, W. 1907. *Ogród fraszek*. T. II. Lwów: Wydawnictwo Aleksander Brückner.
- Rej, M. 1574. O Wilkołku. *Wikiźródła*. Available at: https://pl.wikisource.org/wiki/O_Wilko%C5%82ku [Accessed 30 October 2020]
- Renan, A. 1890. *Le costume en France*. Paris.
- Sikora, R. 2015. Spodnie husarzy XVII i XVIII w. *Kresy.pl*. Available at: <https://kresy.pl/kresopedia/spodnie-husarzy-xvii-i-xviii-w/> [Accessed 30 October 2020]
- Tilke, M. 1922. *Oriental Costumes, Their Designs and Colors*. Berlin.
- Turnau, I. 1991. *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej* Instytut Historii Kultury Materialnej. Polska Akademia Nauk. Warszawa.
- Zdańkowska, M. 2019. «*Rolka sztokholmska*» – skarb Zamku Królewskiego w Warszawie. Warszawa.
- Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce*. 1911. T. 1 Rachunki królewskie 1544–1567. Krakow.

The article considers the use of trousers by the population of Ukrainian lands as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the appearance of sharovary wide trousers and the time of their distribution among the Ukrainian Cossacks. The author analyzes the written and pictorial sources of this period. It is established that the term «sharovary» had several meanings, it was used in satirical works in a negative way, ridiculed. It is established that according to sources, sharovary did not spread among the Ukrainian Cossacks and the inhabitants of the Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth until the 1670–1680s. In the wardrobe of the Ukrainian Cossacks, sharovary trousers have been widely used only since the 18th century, along with other types of clothes, such as ubranie and shtany.

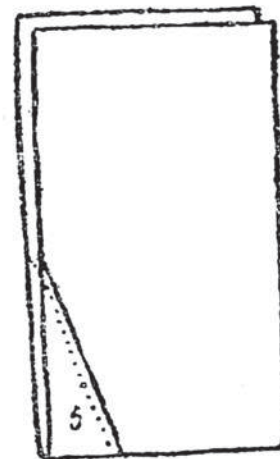
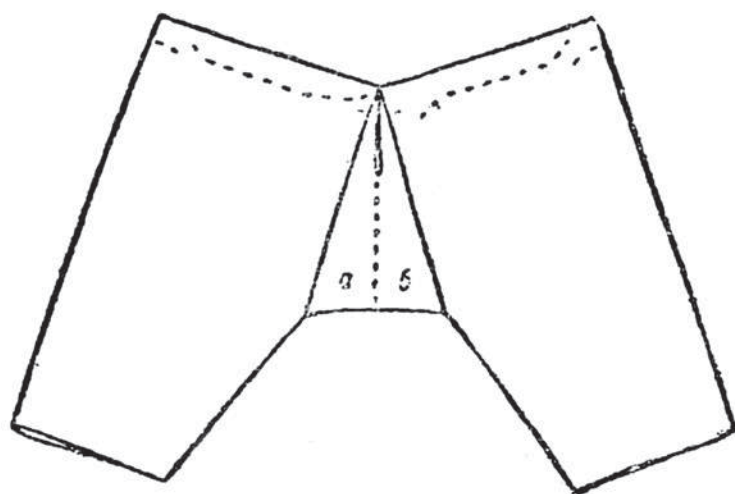
Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, Cossacks, trousers, sharovary.

Рис. 1. Малюнок козака з лаврського кожушка 1730 ті роки.

Рис. 2. Малюнок з рукопису О. Шафонського 1786 р.

19

Рис. 3, 4, 5. Крій та реконструкція одного з видів нешироких шаровар за кроєм, поданим у книзі: Воропай, О. 1958. Звичаї нашого народу. Т.1. Мюнхен: Укр. вид-во, с. 249. Матеріал: сукно, льяна нитка. Автор – С. Постоленко.

Дмитро Бабюк,
аспірант III року навчання
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ТИПИ ТА ВИДИ ФОТОГРАФІЧНИХ ПАВІЛЬЙОНІВ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена висвітленню питань облаштування та використання фотографічного павільйону в Кам'янці-Подільському в другій половині XIX – на початку XX ст. з метою створення художніх витворів у вигляді фотографічних карток подолян. Форма та тип павільйону, їх кількість у місті дозволяє дослідити якісний рівень розвитку та попит у містян на послуги фотомитців.

Ключові слова: фотографія, фотоательє, павільйон, технологія, тип.

Однією з тенденцій сучасного етапу розвитку джерелознавства вітчизняної історії є розширення емпіричної основи історичних досліджень, використанням як з писемних, так й інших джерел, які залишалися поза увагою вчених, зокрема фотодокументів. Введення до наукового обігу фотодокументальних матеріалів, удосконалення джерелознавчих методик їх вивчення є одним із визначальних завдань історичних наук. Важливість цього питання зумовило також актуалізацію антропологічного підходу при вивченні ментальних характеристик і повсякденного життя жителів міста Кам'янця-Подільського.

Окремі аспекти проблем розвитку фотографічної справи в Кам'янці-Подільському в другій половині XIX – на початку XX ст. висвітлювались у працях та публікаціях вчених і дослідників, серед яких А. Паравійчук, А. Прусевич, Г. Осетрова, Д. Бабюк, І. Паур, І. Підгурний, Н. Урсу, О. Будзей, Ю. Гаштецький та ін. Однак місце і роль фотографії в соціокультурному житті міста Кам'янця-Подільського в другій половині XIX – на початку XX століття не були предметом спеціальних досліджень. Відтак питання типології фотографічних павільйонів у місті Кам'янці-Подільському в другій половині XIX – на початку XX століття стало темою статті.

Павільйон (фр. Pavillon від лат. Papilio – шатро) – невелика будівля з покриттям полегшеного типу. Це легка крита споруда побутового або спеціального призначення, для виставкових експонатів, а також приміщення для кіно- і фотознімання (Великий тлумачний словник сучасної української мови 2005, с. 717). В часи зародження та становлення фотографії, коли електричне освітлення було рідкістю, такі павільйони будувалися зі спеціальним скляним дахом, кут якого підбирався таким чином, щоб найкраще використовувати сонячне світло, уникаючи попадання прямих сонячних променів (Вікіпедія. *Колодієвий процес*).

Фотоательє в епоху мокрого колодієвого процесу одночасно було і лабораторією. Колодієвий процес – це спосіб отримання фотографічного зображення у 1850-х роках, який використовував в якості сполучного середовища для світлочутливих кристалів галогенідів срібла колодій, нанесений на скляну підкладку. До кінця XIX століття колодієвий процес був витіснений більш технологічними фотоматеріалами з желатинно-срібною фотоемulsion'ю (Вікіпедія. *Колодієвий процес*).

В тогочасному ательє постійно стояв нестерпний запах чотирьох різних рідин і кислот: оцтової, азотної, алкоголю і сірчаного ефіру. Під час роботи від колодіону йшли ефірні випаровування легко займистих парів. Крім того, для закріплення проявленого негативу доводилося мати справу з цінним калієм, що виділяв синильну кислоту. При спалахах вживалася бертолетова сіль, яка часто призводила до опіків. Відвідувач не міг перебувати в подібному приміщенні довгий час, а працівники фотографічних закладів, що довго працювали в таких умовах, завдавали непоправної шкоди своєму здоров'ю (Идрисова 2013, с. 33).

Наведені вище чинники виключали можливість облаштування фотографічного ательє в приміщенні житлового будинку. Потрібно було ізольоване спеціальне приміщення, яке могло гарно освітлюватись та провітрюватись, щоб зменшити впливи отруйних парів і кислот. Саме тому фотографічна справа стала павільйонним мистецтвом, а сам павільйон – візитівкою фотографів.

Фотографічні ательє були промисловими закладами, що підлягали виплаті всіх відрахувань до державної скарбниці, встановленої законом і, крім того, ці ательє знаходилися під контролем цензурних органів та поліції. 14 травня 1862 р. були введені «Тимчасові правила про нагляд за типографіями, літографіями та іншими подібними закладами», згідно яких всі бажаючі відкрити власне фотоательє в столицях мусили отримати дозвіл генерал-губернатора, а в губерніях від начальників губерній (Полное собрание законов Российской империи 1865, с. 436).

По технології влаштування фотографічних павільйонів у тогочасній російській та іноземній літературі було дуже мало вказівок. Тому дозволити собі побудувати великий професійний павільйон міг дозволити далеко не кожен в силу нестачі інформації та браку досвідчених фахівців. Зважаючи на це, більшість митців могли дозволити собі відносно прості павільйони малих розмірів.

Перші російські фотографічні журнали почали виходити з 1858 р. такі, як: «Светопись», «Фотографическая иллюстрация», «Фотограф», «Фотографическое обозрение» тощо. Тільки з 1870 р. журнал «Фотографическое обозрение» в другій редакції почав давати практичні поради фотографам, не зачіпаючи теоретичну складову (Головина 2010, с. 55–58). Тож дуже часто фотомитці Поділля зверталися до іноземної літератури, так як там це ремесло було більш розвинуте, а зважаючи на близькість великих міст Польщі та Австро-Угорщини це стає очевидним.

Фотографи, які працювали далеко від столиць, змушені були привозити або замовляти все необхідне, як для пристрою фотоательє, так і для подальшого виробництва фотографічних робіт або зі столичних міст, або з-за кордону. Досить часто великі столичні магазини виконували замовлення провінційних фотографів (Идрисова 2013, с. 37).

Розміри тогочасних павільйонів диктувалися характером їх використання в роботі фотомитця; якщо роботи потребували різноманітності в ефектах освітлення, – павільйон мав бути більших розмірів; для робіт звичайного характеру можна обійтись і меншими розмірами. Павільйон у 7,5 м довжини і 3,5 м ширини вже міг вважатися великим і дозволяв використовувати доволі різноманітні ефекти в освітленні. Середні розміри павільйону сягали 5,5 м довжини і 2,5 м ширини. Розміри павільйону також впливали на характер знімків, які робив фотограф. Наприклад, щоб зробити якісний портрет з найменшим значенням викривлення перспективи, об'єктив мав знаходитись не менш, ніж в 2 м від того, кого знімають. При фотографуванні фігури в повний зріст, об'єктив мав бути на відстані 3–3,5 м. При менших відстанях виходило карикатурне зображення із порушеною перспективою (Фотографические новости 1917, с. 93). Якщо при зйомках останнього додавали фон, саму модель, камеру і фотографа – то мінімальна довжина павільйону для зйомки фігури в повний зріст мала бути не менш, ніж 5,25 м. Щоб зробити подібну зйомку в малих павільйонах, фотографи були змушені брати об'єктиви з меншою фокусною відстанню або виходити з камерою у двері торцевої стіни павільйону, де знаходилась темна кімната (Фотографические новости 1917, с. 94).

Процес фотозйомки у великих, переважно столичних павільйонах, зазвичай обслуговувало одночасно кілька працівників, число яких доходило до восьми осіб, з них шість фотографів. Два працівника розстеляли килими, встановлювали фони, розставляли меблі і т. д. Їх роботою керував фотограф, який відповідав за композиційне вирішення знімка, другий, так званий «позер» – розсаджував клієнтів, надавав їм ті чи інші пози. Третій фотограф комбінував необхідне освітлення за допомогою численних фіранок у павільйоні. Четвертий займався установкою апарату для зйомки, встановлював об'єктив на фокус. П'ятий фотограф у цей час виготовляв мокру колодієву пластинку і тільки після завершення всіх підготовчих дій йому подавався сигнал, після якого він приносив свіжовиготовлений негатив (Идрисова 2013, с. 34).

У кам'янецьких фотоательє кількість працівників була значно меншою. Крім одного фотографа, помічників могло бути від одного до трьох. Наприклад, у фотоательє Михайла Грейма був один працівник Карл Енгель (Первая всеобщая перепись... 1895а), у фотомайстерні Августа Енгеля також один працівник Артур Генігсман (Первая всеобщая перепись... 1895b), а в майстерні Франца Кодеша працівників було двоє: ретушер Микола Антонюк та копіювальник Олександр Міллер (Первая всеобщая перепись... 1895с). З цього можна зробити висновок, що більшість підготовчих процесів (виставлення світла, композиції, пози, налаштування фотоапарату) виконував сам фотограф, а інші працівники виконували «чорнову» роботу (постановка фону, меблів, підготовка колодієвої пластини). Логічно, що чим більший в розмірах фотографічний павільйон – тим більше працівників і фотографів могли в ньому працювати та навпаки. Також кількість працівників може говорити про популярність фотографа. Чим більше у нього замовлень – тим більше працівників йому потрібно, щоб прискорити роботу. З виявленого автором масиву фотографій місцевих фотографів – абсолютну більшість складають фотокартки авторства саме Ф. Кодеша (Бабюк, архів).

За своєю формою фотографічний павільйон міг бути з двосхилим або односхилим дахом, а за типом освітлення поділявся на односхиле, вертикальне засклення та з одним верхнім світлом.

Двосхилий дах павільйону в більшій мірі був однаковий за розмірами, тобто коник даху розміщувався над серединою самого павільйону. Нахил даху мав бути достатньо крутим, оскільки сніг та пил не мав затримуватись на склі. Таким чином, тільки один схил даху був заскленим (рис. 1.а). Скляний дах зі стіною непотрібно було робити на всю довжину павільйону і з обох боків стінку з дахом на відстань 1 м можна було робити глухими (Фотографические новости 1917, с. 101).

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

Павільйон з односхилим дахом є різновидом описаного павільйону вище (рис. 1.61). Така форма застосовувалась зазвичай тоді, коли павільйон повздовжнім боком примикав до вже існуючої будівлі. Дах у таких павільйонів зазвичай був більш пологим, але він не мав мати кут менший, ніж 30° (Фотографические новости 1917, с. 93).

Павільйон з односхилим заскленням набув досить малого розповсюдження в Європі (рис. 1.62). Світло з вулиці проступало в павільйон одним великим потоком через велике похиле вікно. В павільйоні такої конструкції портрети, фігури і малі групи людей виходили чудово, але фотограф відчував деякі труднощі з фотографуванням великих груп людей. Кут нахилу скляного вікна складав приблизно 63° (Фотографические новости 1917, с. 93).

Павільйон з вертикальним заскленням найчастіше використовувався художниками-живописцями зазвичай із доволі малим скляним вікном, яке було замалим для фотографічних робіт, але окремі фотографи досягали в таких павільйонах значних успіхів (рис. 1.61). Такий павільйон міг бути як у верхніх так і середніх поверхах будинку, що безсумнівно було однією із головних переваг такого типу (Фотографические новости 1917, с. 102).

Павільйони з одним вертикальним світлом рекомендувалось будувати тоді, коли була виключена можливість отримати бокове світло (рис. 1.62). В такого типу павільйонах можна було досягати блискучі результати, якщо таке приміщення мало достатні розміри. Маленьке і тісне приміщення не годилося. Бажано, щоб воно мало хоча б 6 м у довжину, щоб модель можна було розміщувати далі або ближче від відкритого вікна, таким чином змінюючи кут падаючого світла (Фотографические новости 1917, с. 102–103).

При побудові будь-якого з вище описаних типів павільйону, фотограф мав подбати про можливість розміщувати модель в обох кінцях приміщення, тобто освітлювати або праву, або ліву половину обличчя. Якщо це було неможливим – то найкраще було розмістити павільйон так, щоб ліва сторона моделі була освітлена. Це було зумовлено тим, що обличчя людини не є цілком симетричним і ліва сторона моделі в більшості випадків була гарніше правої (Фотографические новости 1917, с. 116).

При орієнтуванні за сторонами світу вважалось, що найкращим рішенням було розмістити скляну частину павільйону на північ. Світло було рівним і його простіше регулювати. Наприклад, при орієнтації на південь, скло павільйону доводилось заклеювати тонким шаром паперу (калькою) (Фотографические новости 1917, с. 116).

За збереженими фотографіями та креслениками, ми можемо описати три фотографічних павільйони в Кам'янці в період другої половини XIX ст. Перше фотографічне ательє належало Ю. Кордишу, яке знаходилось поблизу сучасної адреси по вул. Татарській, 19 (рис. 2). Це був окремо побудований дерев'яний павільйон, дах критий гонтом із заскленою центральною частиною зі стіною. За своєю конструкцією будівля найбільше відповідала типу павільйонів з двосхилим дахом, орієнтованим на південь (рис. 1.а).

Інше фотографічне ательє належало М. Грейму. Воно знаходилось за сучасною адресою по вул. Татарська, 14 і однією стороною примикало до будинку. Це був також дерев'яний павільйон, односхилий дах якого вкрито жерстю з центральною заскленою частиною зі стіною (рис. 3). Цей тип павільйону, орієнтованого також на південь, відповідав павільйонам звичайного типу (рис. 1.61). Також такий тип павільйону мав і С. Гіллер, за сучасною адресою по вул. Зарванська, 17. Це був цегляний павільйон з односхилим дахом із заскленою центральною частиною зі стіною, орієнтований на північ. Він був влаштований на другому поверсі садиби Раковських, однією стороною павільйон примикав до сусідньої садиби (рис. 4).

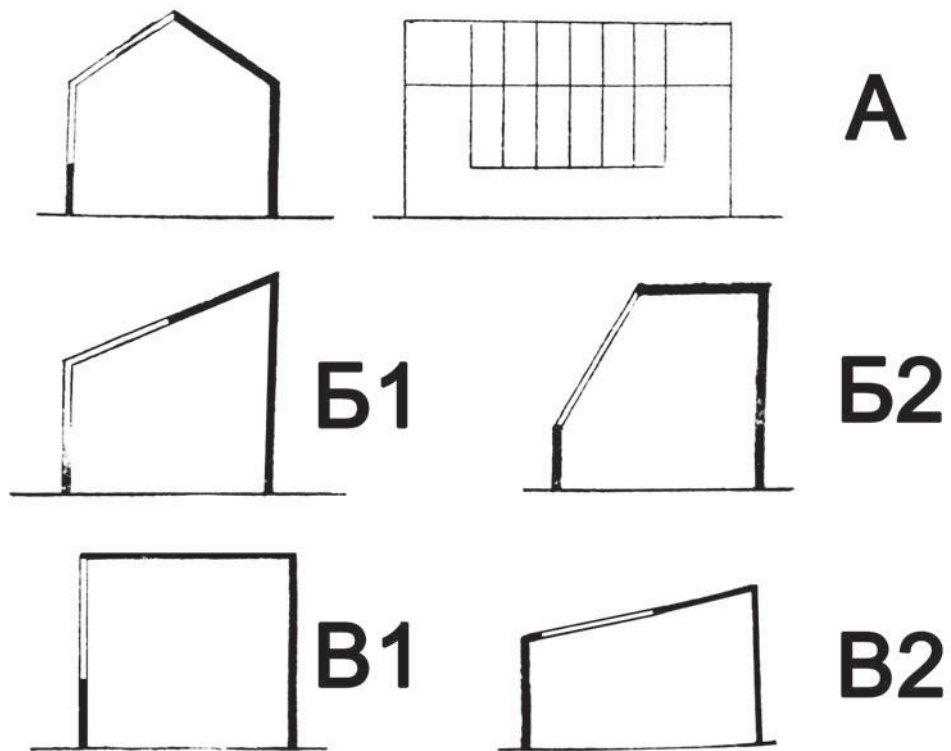
Всі описані кам'янецькі павільйони за розмірами можна віднести до великих. Ширина їх складала близько 10 метрів, що дозволяло робити фотографії з великими групами людей у повний зріст. За наявними груповими фотографіями від двох і більше осіб у повний зріст, можемо сміливо стверджувати, що такі ж великі фотографічні павільйони були в А. Енгеля, Ф. Кодеша, М. Молчанова, Б. Гикова, Струтинського, фотоательє «Русская фотография», «Военная фотография» та «Макарт» А. Генігсмана. Павільйон середніх розмірів міг бути в І. Кржемінського та А. Демченко, оскільки фотографій цих митців, на яких зображено більше двох осіб, наразі не виявлено.

Серед міст Поділля найбільше фотографічних майстерень знаходилось саме в Кам'янці-Подільському – центрі губернії. Це дозволяє припустити, що Кам'янець був визначним осередком фотографічної діяльності в межах регіону і відігравав провідну роль у розвитку фотомистецтва на Поділлі. Він не поступався таким фотографічним центрам, як Чернігів, Ялта, Феодосія, Полтава, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Суми та ін. (Підгурний).

- Великий тлумачний словник сучасної української мови*. 2005. Київ: Видавничий центр «Просвіта».
- Вікіпедія. *Павильон* [online]. Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Павильон> [Дата звернення 01 жовтня 2020].
- Вікіпедія. *Колодієвий процес* [online]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Колодієвий_процес [Дата звернення 25 вересня 2020].
- Головина, О. С. 2010. Русская фотографическая периодика (1858–1918). *Фотография. Изображение. Документ*, 1, с. 55–58.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи по Каменецкому уезду*. 1895а, Державний архів Хмельницької області, ф. 244, оп. 1, спр. 9, арк. 201.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи по Каменецкому уезду*. 1895b, Державний архів Хмельницької області, ф. 244, оп. 1, спр. 24, арк. 236.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи по Каменецкому уезду*. 1895с, Державний архів Хмельницької області, ф. 244, оп. 1, спр. 28, арк. 144.
- Идрисова, Р. М. 2013. *Становление и развитие фотографического дела в Казани и Казанской губернии (1843–1918 гг.)*: Дис. к. и. н.: 07.00.02. Казань. С. 33-37
- Полное собрание законов Российской империи*. 1865, Собр. 2, т. 37. № 38276. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения собств. Е. И. В. канцелярии.
- Приватний архів Бабюка Дмитра.
- Підгурний, І. С. *Географічні виміри діяльності Михайла Грейма у світлі розвитку фотомистецтва на Поділлі* [online]. Режим доступу: <http://dspace.kpnu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/2043/1/14.pdf> [Дата звернення 25 вересня 2020].
- Фотографические новости*, 1917. Ежемесячный иллюстрированный журнал. Петроград, с. 93–116.

The article is devoted to the history, arrangement and use of the photographic pavilion in Kamianets-Podilskyi in the second half of the XIX – early XX centuries. in order to create works of art in the form of photographic cards of Podolia. The article reveals the features of photography, the shape of the pavilions, the number of employees required, lighting, furniture and chemicals. The author examines the materials available in the archives concerning photography in Kamianets-Podilskyi, the number of photographers, their pavilions and the peculiarities of their arrangement and appearance. The photo studio in the era of the wet collodion process was also a laboratory. In the studio of that time there was an unbearable smell of four different liquids and acids: acetic, nitric, alcohol and sulfuric ether. The visitor could not stay in such a room for a long time, and employees of photographic institutions, who worked in such conditions for a long time, caused irreparable damage to their health. Photographic studios were industrial establishments subject to payment of all contributions to the state treasury established by law and, in addition, these studios were under the control of censors and the police. There was very little guidance on the technology of arranging photographic pavilions in the Russian and foreign literature of the time, and the first Russian photographic magazines began to appear in 1858. Photographers working far from the capitals were forced to bring or order everything necessary for a photo studio and for further production of photographic works or from the capital cities, or from abroad. Quite often, large metropolitan stores fulfilled the orders of provincial photographers. The process of photographing in large, mostly metropolitan pavilions, usually served several workers at the same time, and in Kamianka the number of such workers was somewhat lower. The shape and type of the pavilion, their number in the city allows you to explore the quality level of development and demand among citizens for the services of photographers.

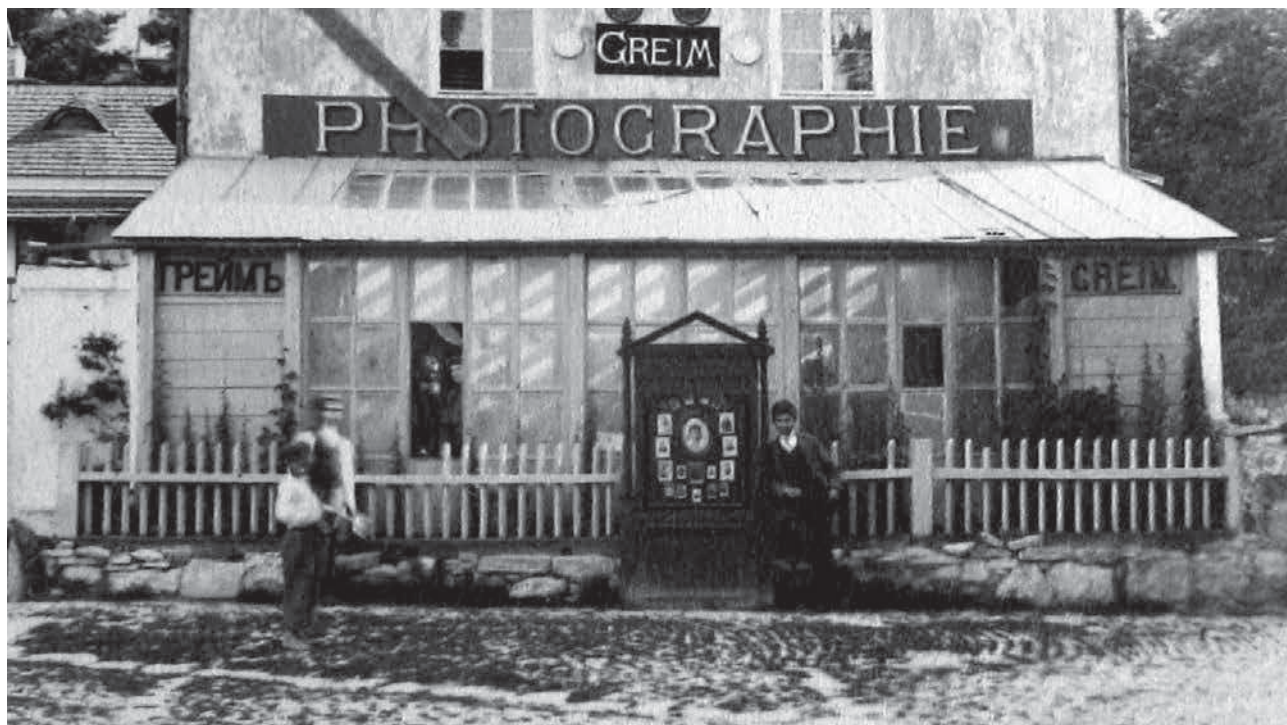
Key words: *photography, photo studio, pavilion, technology, type.*

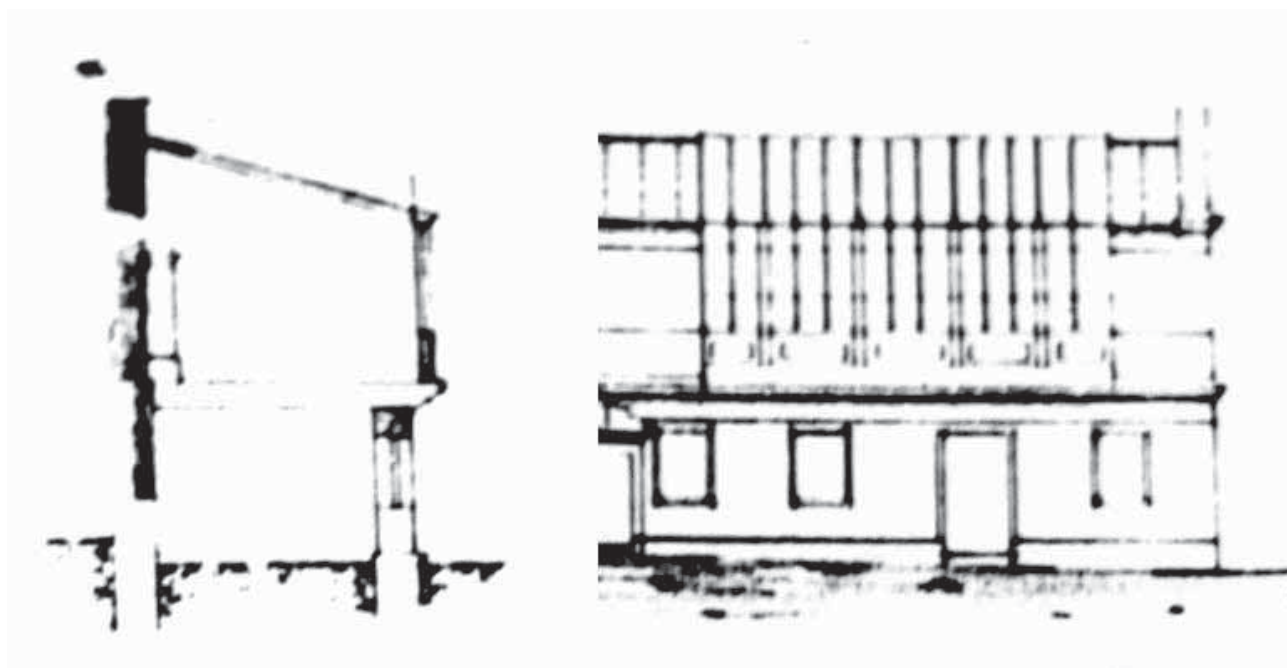
Мал. 1. Типи фотографічних павільйонів

Мал. 2. Фотографічний павільйон Ю. Кордиша

Мал. 3. Фотографічний павільйон М. Грейма

Мал. 4. Фотографічний павільйон С. Гіллера

Нумізматика. Боністика

УДК 379.824:671.413.5'6«03»

Ірина Козир,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Центральноукраїнського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка

Кирило Панченко,
завідувач археологічної лабораторії
кафедри історії України
Центральноукраїнського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка

Олександр Чорний,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії України
Центральноукраїнського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка

БРОНЗОВА МОНЕТА ФІЛІПА II МАКЕДОНСЬКОГО З ПІВДНЯ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ

Стаття присвячена публікації нової знахідки бронзової монети Філіпа II Македонського. Предмет був знайдений у 2019 р. неподалік від с. Левківка Новоархангельського району Кіровоградської області. Монета датована 359–323 рр. до н. е. В українському лісостепу відомо лише дві знахідки подібних монет.

Ключові слова: античні монети, Філіп II Македонський, скіфський час, с. Левківка, Кіровоградщина, р. Синюха.

Особливу категорію матеріальної культури населення Лісостепової Скіфії складають античні монети. На сучасному етапі на території окресленого регіону документально зафіксовано понад 70 випадків знахідок античних монет. У хронологічному вимірі вони охоплюють період з VI/V по III ст. до н. е. Переважна більшість з них виявлена у культурних шарах поселень або поряд з ними (Скорый, Зимовец 2014, с. 144). Утім, окремі артефакти зафіксовані поза поселенськими структурами (Бейдин, Григорьянц 2010; Ляшко 2017; Скорый, Зимовец 2014). Монети мають важливе значення для вивчення економічної та політичної історії. На сучасному етапі введення у науковий обіг монетних знахідок дозволяє глибше дослідити розвиток економіки давніх народів, визначити напрямки торгівельних шляхів та простежити впливи окремих держав на ті чи інші регіони в цілому.

Ще до недавнього знахідки античних монет з Лісостепу складала доволі малу групу артефактів. Це спонукало вчених до висновків, що їх використовували для торгівельних операцій між собою лише грецькі купці (Граков 1971, с. 58). Деякі знахідки дослідники розглядали як трофеї або прикраси (Гавриш 1995, с. 136). Втім, накопичення нових матеріалів упродовж останніх десятиліть спонукало вчених переглянути дані матеріали та їх інтерпретації. У публікації Г. В. Бейдіна та М. М. Григор'янц розглянуті античні монети з Лівобережжя в контексті зв'язків місцевих племен з містами Північного Причорномор'я в скіфо-сарматський період. Дослідники припускають, що завдяки монетам можна простежити торгівельні шляхи (2010, с. 160). Найбільш узагальнюючою працею, що присвячена античним монетам з Лісостепу є публікація С. А. Скорого та Р. В. Зимовця. Стаття включає в себе каталог знахідок VI/V–III ст. до н. е. Аналіз артефактів дозволив дослідникам зробити ряд висновків. Появу монет учені розглядають як доказ безпосередньої діяльності давньо-грецьких купців на теренах Лісостепової Скіфії. На думку археологів, у скіфський час античні монети могли

використовуватися для здійснення торгівлі між місцевим населенням та грецькими купцями. Встановлено також, що найбільш поширеними в різні періоди в регіоні були бронзові монети. Атрибуція виробів вказує на те, що протягом VI/V–III ст. до н. е. провідне місце в торгівлі з Лісостепом серед полісів Північного Причорномор'я посідала Ольвія (2014, с. 145–146). Доповненням до складеного С. А. Скорим та Р. В. Зимовцем каталогу є публікація Ю. Ю. Ляшка, в якій представлені нові знахідки монет з Черкащини – у басейні р. Тясмин. На думку автора, виявлені тут на великій відстані від поселень монети можуть свідчити про наявність на цьому місці давнього торжища чи переправи (2017, с. 360).

Метою пропонованої статті є публікація нової античної монети з півдня Правобережного лісостепу.

У 2019 р. біля с. Левківка Новоархангельського району Кіровоградської області випадково була знайдена бронзова монета. Цей населений пункт розташований в середній течії р. Синюхи лівої притоки Південного Бугу. Виявлений тут виріб належить до кола монет Філіпа II Македонського (рис. 1). Монета округлої форми, поверхня дещо увігнута. Діаметр – 1,5–1,7 см. Вага – 6,3 г. На аверсі – зображення Аполлона у вінку в профіль (управо), зліва від голови позначена літера «А». По краю монети коло з крапок. Частина зображення пошкоджена окислами. На реверсі зображений вершник на коні. У верхній частині стертий напис, простежуються літери «ΛΙ», у нижній під конем затерта літера «Ρ» (?). Монета зберігається у фондах Археологічного музею імені Нінель Бокій Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Вона належить до 1-го типу, за А. Пейковим, та датується 359–323 рр. до н. е. (Пейков 2011, с. 52–53, табл. I, 5–18). Подібні вироби відзначаються сталими стандартами зображень та ваги. Основними центрами карбування монет за Філіпа II були Пела та Амфіполіс (Хаджиева 2018, с. 34). Вони також карбувалися певний період після його смерті. Карбування монет одночасно в кількох дворах вважається однією з головних новацій правителя (Зограф 1951, с. 67). Знаки та літери на виробах дослідники трактують як маркери центрів їх випуску та авторські знаки осіб, відповідальних за виготовлення. Монети із зображенням Аполлона на аверсі та вершника на реверсі належать до найбільш поширеного типу Філіпових монет в Македонії (Хаджиева 2018, с. 34). Припускається, що до Лісостепу монети Македонської держави могли потрапити разом із монетами причорноморських міст (Бейдин, Григорьянц 2010, с. 158) або ж у результаті військових походів скіфів до Македонії у IV ст. до н. е. (Гавриш 1995, с. 136).

Крім монети із Левківки, в українському лісостепу зафіксовано ще дві монети Філіпа II Македонського. Всі вони належать до одного типу. Перша з них виявлена у 1991 р. на Книшівському городищі, в басейні р. Псел на Лівобережжі (Гавриш 1995, рис. 1). Друга – у 2017 р. неподалік від с. Райгород Кам'янського району Черкаської області в басейні р. Тясмин на Правобережжі. Варто зазначити, що неподалік цього ж пункту були знайдені різночасові ольвійські монети (Ляшко 2017, с. 359, рис. 5). Можливо, до цього ж типу належить ще одна монета знайдена у 1897 р. біля с. Грякове (нині Чутівський район Полтавської області), у рукаві басейнів Ворскли та Орелі. Втім, сам предмет не зберігся, а його опис у публікаціях доволі не точний. Через поганий стан збереження виріб був ідентифікований як «монета македонського царя Філіпа (360–336 р. до Р. Х.), або ж сина його Олександра Великого (336–223 р. до Р. Х.)» (Данилевич 1905, с. 392; ОАК 1900, с. 78). На жаль, у музейних колекціях перебувають лише предмети з Книшівського городища та з Левківки.

Представлений в публікації артефакт є важливим доповненням до колекції античних монет з Лісостепу, адже македонські монети тут доволі рідкісні. Знахідка схожої монети біля Райгорода, де крім того зафіксовані ольвійські монети, дозволяє припускати, що саме через ольвійських купців монети Філіпа II Македонського могли потрапити до Лісостепу. У цьому контексті цікавим є й інше спостереження. Поселення скіфського часу в басейні Синюхи невідомі. Натомість, тут відкриті могили VII–IV ст. до н. е., які за поховальним обрядом та супровідним матеріалом тяжіють до пам'яток степового регіону (Бокій 1994; Панченко 2020). В науці встановлено є думка про те, що в скіфський час р. Південний Буг та басейн її притоки р. Синюхи відігравали роль важливої транспортної артерії, через яку грецькі товари потрапляли з Ольвії до Тясминського регіону (Бокій 2001, с. 6; Онайко 1966, с. 11). Нові знахідки античних монет на Правобережжі у віддалених від поселень місцях дозволяють розглядати їх як один із маркерів торгівельного шляху, що поєднував у скіфський час місцеві племена з античними центрами Північного Причорномор'я.

Література

- Бейдин, Г. В., Григорьянц, М. Н. 2010. Связи племен скифо-сарматского времени Левобережной Украины с Северным Причерноморьем по нумизматическим данным. *Древности*. с. 156–163.
- Бокій, Н. М. 2001. Давні проблеми історії скіфів Дніпровського Правобережжя. *Наукові записки з історії України*, 8, с. 3–9.
- Бокій, Н. М. 1994. Скіфські пам'ятки басейну р. Синюхи. *Наукові записки з історії України*. Київ, с. 107–114.
- Гавриш, П. Я. 1995. Антична монета зі скіфського городища Лісостепової Скіфії. *Археологія*, 2, с. 135–137.

- Граков, Б. Н. 1971. *Скифы*. Москва: Издательство МГУ.
- Данилевч, В. Е. 1905. Карта монетных кладов и находки единичных монет в Харьковской губернии. *Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г.* Т. 1. с. 374–410.
- Зограф, А. Н. 1951. Античные монеты. *МИА*, 16. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Ляшко, Ю. 2017. Античні монети з берега річки Тясмин. *Археологія і Фортифікація України*, 7, с. 359–361.
- Онайко, Н. А. 1966. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII–V вв. до н. э. *САИ*, Д 1-27. Москва: Наука.
- Панченко, К. І. 2020. Кургани скіфського часу в середній течії Південного Бугу: хронологія та проблеми етнічної історії. В: *Південь України у вітчизняній та європейській історії = The South of Ukraine in the National and European history*. Одеса, с. 343–348.
- Пейков, А. 2011. *Каталог на монетите от Тракия. Част. 1*. Велико Търнево.
- Отчет императорской археологической комиссии за 1897 г.* 1900. Санктпетербург: Типография Главного управления уделов.
- Скорый, С., Зимовец, Р. 2014. К проблеме товарно-денежных отношений у населения Восточноевропейской Лесостепи в скифскую эпоху. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кіровоград, с. 141–156.
- Хаджиева, Н. 2018. Бронзови монети на Филип II (359–336 г. Пр. Хр.) и Александър III (336–323 г. Пр. Хр.) от колекцията на Рим – Благоевград. *Известия на исторически музей Кюстендил*, XIX, с. 33–42.

Список сокращень

САИ – Свод археологических источников

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

The proposed article is devoted to the publication of a coin found in 2019 near the village Levkivka, Novoarkhangelsk district, Kirovohrad region in Ukraine. This settlement is located in the middle reaches of the Sinyukha River, a left tributary of the Southern Bug. This is a bronze coin of Philip II of Macedon. On the obverse the image of Apollo in a wreath in profile (right), to the left of the head marked the letter «A». A circle of dots on the edge of the coin. Part of the image is damaged by oxides. The reverse depicts a rider on a horse. In the upper part the inscription is erased, the letters «AI» are traced, in the lower part under the horse the letter «P» (?) is erased. The coin dates from 359–323 BC. In the territory of the Forest-Steppe Scythia, the finds of bronze coins of Philip II of Macedon were also recorded only three times. On the Left Bank – on the Knyshiv hillfort in the basin of the river Psel. On the Right Bank – near the village Raigorod, Kamyansky district, Cherkasy region, in the basin of the Tyasmin River. The coin from Levkivka is another important addition to the finds of antique coins from the Forest-Steppe Scythia. The find suggests that the coins of Philip II of Macedon may have entered the Forest-Steppe through Olbia merchants. New finds of antique coins on the Right Bank in remote places allow us to consider them as one of the markers of the trade route that connected the local tribes with the ancient centers of the Northern Black Sea in Scythian times.

Keywords: antique coins, Philip II of Macedon, Scythian time, Levkivka, Kirovohrad region, Sinyukha River.

*Рис. 1. Монета Філіпа II Македонського
(с. Левківка Новоархангельський район Кіровоградської області)*

Анатолій Сундук,
доктор економічних наук,
старший науковий співробітник
Київського університету ім. Б. Грінченка

ПИТАННЯ ПРОСТОРОВОЇ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЗНАХІДОК КИЇВСЬКИХ НАСЛІДУВАНЬ ДЖАНІБЕКУ

В статті досліджуються питання просторової локалізації знахідок київських наслідувань монетам Джанібеку. Проведено аналіз основних розробок з дослідження імітацій. Актуалізовано проблему фіксації знахідок, що позиціонується важливим джерелом та інструментом до їх вивчення. Акцентовано увагу щодо особливостей грошового обігу досліджуваного періоду і місця в ньому київських наслідувань Джанібеку. Проведено оцінку окремих просторових особливостей зосередження знахідок київських наслідувань Джанібеку. Досліджено особливості основних регіонів за концентрацією знахідок, їх позиції і особливості в загальному переліку областей. Сформовано окремі шляхи продовження досліджень в цьому питанні.

Ключові слова: київські наслідування монетам Джанібеку, просторова локалізація, регіони, проблеми дослідження.

Київські наслідування монетам Джанібеку (КНД, київські наслідування) є відносно новим явищем в історичній науці. Не зважаючи на масштаб емісії та досить значну поширеність, вони ще донедавна не були серед пріоритетів дослідження наукової спільноти. Причин цьому декілька. Це й існування проблемних моментів щодо їх ідентифікації, виокремлення із загального масиву монет; складність дослідження; відсутність будь-якої писемної інформації про існування КНД в обігу. Але, цікавим є те, що ці монети, зважаючи на нестачу писемних відомостей, можуть певною мірою доповнити складний, але одночасно і надзвичайно цікавий період змін, в якому перебувало Київське та інші князівства в другій половині XIV ст.

Зауважимо, що в умовах, що склалися, при дослідженні цих монет, зараз можемо оперувати двома надійними джерелами: 1) вивчення зовнішніх зображень і метрології; 2) аналіз знахідок монет (зі структурою скарбів й інших характеристик). Важливим в цьому є дослідження просторових особливостей локалізації монет.

Говорячи про розробки по київським наслідуванням Джанібеку, варто зазначити, що дослідження тривають і можливо виділити ряд важливих публікацій з цього питання. Серед сучасних дослідників можливо виокремити окремі спеціалізовані роботи Г. А. Козубовського (Козубовський 1992; 1994, с. 121–140; 2016, с. 27–41), К. К. Хромова та І. К. Хромової зі співавторами (Хромов 2004, с. 87–88; 2007, с. 60–79; Зразюк, Хромов 2007, с. 99–117; Зразюк, Строкова, Хромов 2007, с. 118–127; Хромова 2009, с. 49–59; Хромова 2011), С. Климовського (Климовський 2007, с. 358–375), А. Шостопапа (Шостопап 2011, с. 36–39), В. Павліва (Павлів 2016, с. 22–26), П. Горбаня (Горбань 2017, с. 15–18). В. В. Нечитайло в книжці з монетного карбування українських князівств вагому увагу приділяє цим монетам (Нечитайло 2011). А. В. Андреев, досліджуючи київські наслідування, склав детальний список КНД і встановив їх штемпельні зв'язки (з особистого листування). Інформацію щодо київських наслідувань Джанібеку можливо знайти і в роботах інших відомих дослідників (Саввов 2016, с. 12–19; Горбань, Гулецький 2019, с. 187–199).

В цих працях є інформація і щодо локалізації знахідок монет. Разом з тим, необхідним є проведення узагальнюючого опису просторової локалізації знахідок київських наслідувань Джанібеку з врахуванням нової інформації, що постійно розширюється. Враховуючи це, метою дослідження є оцінка окремих просторових рис і особливостей локалізації знахідок київських наслідувань, виділення загальних процесів.

Акцентуємо увагу, що питання просторової фіксації знахідок є актуальними для вивчення монетного карбування різних періодів. Фіксація цих знахідок сприяє кращому розумінню особливостей грошового обігу того періоду, дослідженню географічних меж поширення монет, розширенню інформації щодо історичних процесів та зв'язків, можливих торгових операцій (монети, як маркери ділової активності, добре показують спрямованість таких операцій, їх інтенсивність) тощо. Подібні аргументи стосуються і київських наслідувань Джанібеку.

Перед власне оцінкою просторових особливостей варто зауважити, що карбування київських наслідувань проходило в час ординської міжусобної боротьби і розвитку складних похідних процесів для прикордонних і суміжних земель. Для них в той період в обігу були поширені ординський дирхем, празький гріш, руські півгроші, монети удільного карбування. Для вагомих операцій використовувалися монетні гривні.

Щодо місця київських наслідувань Джанібеку в грошовому обігу, то можливо припустити, що ці монетки – це як «низова» ланка обігу, ті релікти минулого, які формують уявлення щодо повсякденного грошового обігу, побутового. Характерною рисою є те, що ці ланки виступали не суперечливими, а поєднувалися в обігу. Була чітка система їх «взаємодоповнюваності» і київські наслідування виступали їх органічною складовою. Досліджуючи ці монети, їх співвідношення з іншими номіналами якраз і можливо встановити їх роль та місце в забезпеченні ринку обіговою монетою. Важливу роль в цих процесах грає дослідження структури скарбів.

Зауважимо, що враховуючи реалізацію функції повсякденної обігової монети, це зумовило те, що в скарбах київські наслідування не являються переважаючими¹ і ці монети не були пріоритетними як засіб накопичення. Але, без розуміння особливостей їх поширення, місць концентрації знахідок важко сформувати цілісну картину щодо грошового обігу тих часів.

З метою проведення подібних досліджень необхідним є формування списку скарбових знахідок з конкретними населеними пунктами. Тільки з прив'язкою до міста, села можливо сформувати точне уявлення щодо їх поширення. Логічно припустити, що найбільша концентрація знахідок може пов'язуватися з центрами їх карбування. Крім того, в разі інтенсивної торгівлі також можуть фіксуватися випадки як окремих знахідок (місця торгів), так і в складі досить солідних скарбів. Важливим питанням є роздуми щодо їх тяжіння до Київщини.

Загалом КНД зустрічаються в межах 14 регіонів держави. Враховуючи повідомлення офіційного характеру і неофіційну інформацію, монети поширені з Чернігівської області до Херсонської, з Хмельницької області до Сумської (позиції Сумської області – за роботою Хромова 2007, с. 60). Але, варто зауважити, що ці межі можуть змінюватися з процесом акумуляції нової інформації.

Що каже аналіз знахідок з прив'язкою до населених пунктів (за станом – жовтень 2020 р.)?

1) Бачимо, що за кількістю знахідок переважає Київська область (35,7% загальної кількості), саме тут фіксуються такі скарби як Борщівський (Зразюк, Хромов 2007, с. 99–117) і Русанівський (Борейша 2015, с. 6–8, 226). Інтенсивність пошуків, близькість до столиці, увага пошукачів, мережа археологічних об'єктів (старі городища, рештки укріплених споруд, місця торгів та ін.) – це вагомо сприяє пошукам. В межах області лідируючими виступають для правобережжя: Васильківський район, Вишгородський і Кагарлицький. Для лівобережної частини області – Бориспільський район, Броварський, Переяслав-Хмельницький. Вже серед цих районів переважають Васильківський і Вишгородський (по 15% знахідок в області).

З переліку районів видно, що окремі з них розташовані в південній частині Київської області, яка була ближче локалізованою до зони ординського впливу і «полудневої Київщини», як її звав в дослідженнях М. Грушевський (Грушевський 1993, с. 82).

Крім того, для Київської області характерною є ситуація, що для населеного пункту фіксується декілька випадків знахідок (їх повторюваність). Це може говорити, що цей населений пункт був досить активним в ті часи. Зокрема, це притаманне для м. Василькова Київської області. Повторюваність може бути характерною і для інших областей.

Київське наслідування Джанібеку.

Вага – 0,41 гр.

*(місце знахідки – м. Васильків,
Київська область)*

Приватна колекція

¹ Мова йде переважно щодо «класичних» скарбів, в структурі яких вага київських наслідувань є невисокою (як приклад, Борщівський (Зразюк, Хромов 2007, с. 99–117), Русанівський (Борейша 2015, с. 6–8, 226)). Разом з тим, є інформація, що ряд знахідок формують тільки київські наслідування. Є цілий ряд випадків окремих (штучних) знахідок київських наслідувань поза межами скарбів, як розсип, як загублені під час торгових операцій. Такі випадки характерні для Київської області, окремих областей Поділля. Цікавими є випадки знахідок гаманців тільки з цих монет. Подібне фіксувалося в м. Бершадь Вінницької області. Також, в Тростянецькому р-ні цієї ж області було зафіксовано гаманець (31 монета) тільки з київських наслідувань. «Глухі» звістки є, які важко перевірити, і щодо знахідок тільки цих монет у складі солідних гаманців, в басейні р. Ірпінь Київської області. Є інформація знахідок скарбів тільки з цих монет. Як приклад, – скарб з с. Чорногородка Макарівського р-ну Київської області виключно з київських наслідувань Джанібеку (Горбань, Гулецький 2019, с. 187–19

Важливо є публікація з описом цікавого скарбу з села Черногородка Макарівського району Київської області (Горбань, Гулецький 2019, с. 187–199) – виключно з київських наслідувань Джанібеку і з максимальною їх кількістю, які зафіксовані в депозитах. Цей випадок є унікальним і його можливо трактувати як певне виключення з правил. Можливо, до формування цього скарбу був причетний карбівничий з монетного двору або особа, діяльність якої пов'язувалася з діяльністю подібної установи. Також, така кількість монет може пов'язуватися з участю в локальних торгових операціях або митних.

2) Друге місце за рейтингом займає Хмельницька область – 16% знахідок. Серед скарбів трапляються і київські наслідування Джанібеку. Скарб зі Смотрича, Старої Пісочни та інші – це хмельницькі скарби з «вкрапленнями» КНД (Саввов 2016, с. 12–19). Процент наслідувань у складі перших двох знахідок є невисоким. Для інших цей показник буває вищим. Цікавим є повідомлення щодо знахідки київського наслідування Джанібеку при проведенні розкопок в м. Кам'янець-Подільський у 2017 р. (Старенький 2018, с. 40–43). Крім того, це найзахідніша знахідка київського наслідування Джанібеку в Україні, що була зафіксованою (Старенький, Хромова 2019, с. 210–212).

3) Черкаська область – 12,5% знахідок. Добре описаний Василицький скарб походить саме з цієї області (Зразюк, Строкова, Хромов 2007, с. 118–127). Монетна частина скарбу містить 52 монети, з них – 11 – київські наслідування. За інформацією дослідників, цей скарб є характерним для грошового обігу правобережжя Київської землі для середини 1370 рр. Цікавим є високий вміст КНД в скарбі – 21%.

Вінницька область – 5,3% знахідок. Ці 4 області виступають основними по знахідкам (70%).

4) Решту 30% становлять інші області.

Варто зауважити, що розташування областей і проценти за локалізацією знахідок можуть змінюватися з врахуванням нової інформації з офіційних і неофіційних джерел. Але, протягом досить тривалого періоду, перелік лідируючих регіонів має такий склад: Київська область – Хмельницька – Черкаська – Вінницька (рис. 1). Загалом середня вага кожної області (14 регіонів) в загальнодержавному рівні дорівнює близько 7,0%.

Важливими є знахідки з Волинської і Рівненської області, які пов'язуються з історичними населеними пунктами того краю. Міста з цього регіону є і в «Списку руських міст...» (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов 1950), що показує їх важливість та актуальність. Загалом, для цього регіону поширеними є і знахідки монет Володимира Ольгердовича. Ці питання ще потребують дослідження.

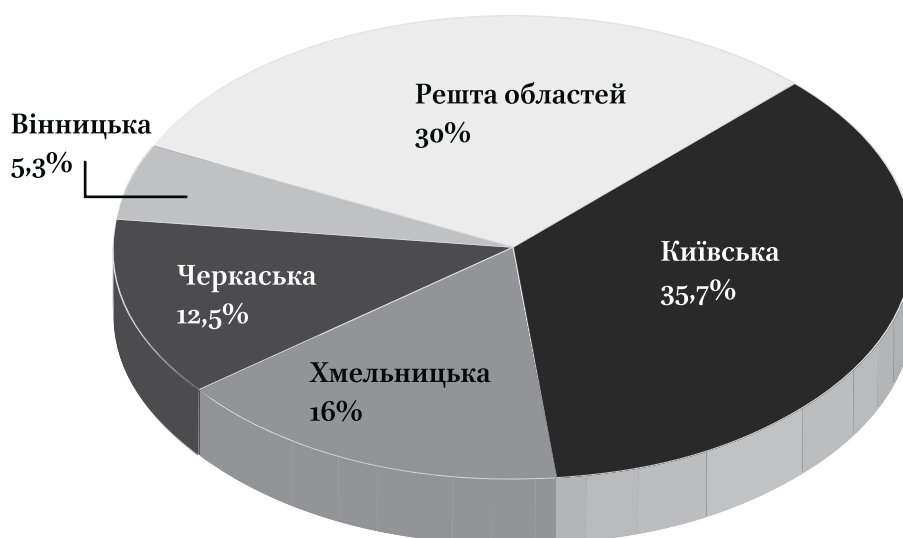

Рис. Розподіл знахідок КНД за областями, % (2020 р.)

Зауважимо, що, оцінюючи просторові особливості зосередження знахідок, можливо виділити основний ареал поширення і «поза ареальні» пункти. Вже для областей основного ареалу можливим є виокремлення різних груп регіонів (регіони, що формують ядро – тут можливе карбування; сусідні регіони – потрапляння монет в процесі торгівлі тощо).

«Поза ареальні» пункти локалізуються поза межами основних районів поширення і можуть пов'язуватися з процесами жвавої торгівлі, існуючими контактами між представниками місцевого населення і тими, що прийшли з князівств – місць карбування. Прикладом цих пунктів можуть бути ряд знахідок з окремих районів Херсонської області. Здебільшого ці поселення тяжіють до торгових шляхів.

Ще окремий момент. Часто київські наслідування трапляються разом з монетами Володимира Ольгердовича. Але це не закономірність (до прикладу, Сосницький скарб – серед близько 1000 монет київського наслідування не зафіксовано, але є інші місцеві імітації джучидським монетам) (Хромов 2009, с. 12–14).

Серед знахідок, по яким можливо подивитися склад депозитів, тільки в окремих з них зустрічаються разом КНД і монети Володимира Ольгердовича, для інших знахідок, за наявності київських наслідувань, монети Ольгердовича не присутні. Таким чином, за скарбами важко говорити, що є «обов'язковість» між ними. Для цілого переліку скарбів взагалі не характерні наслідування, а емісії Ольгердовича присутні.

Підсумовуючи позиції дослідження, можливо зауважити, що київські наслідування, в процесі свого поширення, забезпечували реалізацію функції обігової монети і була їх «взаємодоповнюваність» з іншими номіналами. Вони зустрічаються в межах 14 регіонів держави. Загалом середня вага кожного з цих регіонів в загальнодержавному рівні дорівнює близько 7,0%.

В просторовому аспекті більшість знахідок київських наслідувань Джанібеку з прив'язкою до населених пунктів локалізовані в Київській області (35,7% знахідок). Крім того, і основні опубліковані скарби з цими монетами теж тяжіють до цього регіону. В розрізі районів області переважають Васильківський і Вишгородський (по 15% знахідок). Але є тенденція посилення ролі знахідок з інших регіонів (Поділля і Волинь), розширення переліку областей. Не зважаючи, що є ця тенденція, протягом досить тривалого періоду перелік лідируючих регіонів має такий склад: Київська область – Хмельницька – Черкаська – Вінницька.

Щодо перспектив пошуків, то ці дослідження важливо продовжувати, враховуючи нову інформацію і повідомлення. Необхідно проводити більш детальну оцінку регіональних особливостей зосередження знахідок КНД з використанням арсеналу методів просторового аналізу. Доцільною є процедура інтегрування регіональних показників та їх опрацювання (варіація показників, середні величини, групування тощо). Хорошим методом є і побудова регіональних профілів знахідок КНД. Крім того, вже в межах окремих регіонів можливо виокремити райони поширення (подібно до Київської області) з певними цифровими параметрами. Застосування цих та інших методів сприятиме «добуванню» нової інформації, що може певною мірою заповнити прогалини в актуальному питанні дослідження київських наслідувань Джанібеку.

Література

- Борейша, Ю. 2015. *Волынские монеты Федора Любартовича в свете кладовых данных и реконструкции символики Галицко-Волынского государства*. Минск: УП “Энциклопедикс”.
- Горбань, П. 2017. О находках имитаций данга Джанибека «киевского» типа в Беларуси. *Банкаускі веснік*, 12 (653), с. 15–18.
- Горбань, П. И., Гулецкий, Д. В. 2019. Комплекс поздних киевских подражаний дангам Джанибека из-под села Черногородка. В: *Русь, Литва, Орда*, с. 187–199.
- Грушевський, М. С. 1993. *Історія України-Руси: в 11 т, 12 кн.* Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, Т. 4.
- Зразюк, З. А., Строкова, Л., Хромов, К. К., 2007. Монетно-вещевой клад третьей четверти XIV века из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть). В: Хромов, К. К. (ред.). *Восточная нумизматика в Украине, сборник публикаций, часть II. Монеты Джучидов XIII–XV веков и сопредельных государств*. Киев, с. 118–127.
- Зразюк, З. А., Хромов, К. К., 2007. Борщевский клад второй половины XIV века. В: Хромов, К. К. (ред.). *Восточная нумизматика в Украине, сборник публикаций, часть II. Монеты Джучидов XIII–XV веков и сопредельных государств*. Киев, с. 99–117.
- Климовський, С. 2007. Київські монети Володимира Ольгердовича: пріоритет політики чи економіка? *Історико-географічні дослідження в Україні*, 10, с. 358–375.
- Козубовський, Г. А. 1992. *Гроші, грошовий обіг Середньої Наддніпрянщини XIV–XV ст.* Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ
- Kozubovski, J. 1994. Monety Księstwa Kijowskiego v XIV w. *Wiadomości Numizmatyczne*, 38, s. 121–140.
- Козубовський, Г. А. Монетне карбування в Україні в XIV–XV ст. *Вісник НБУ*, 1, с. 76–83.
- Козубовський, Г. А. 2016. До хронології карбування монет Володимира Ольгердовича *Археологія*, 4, с. 27–41.
- Нечитайло, В. В. 2011. *Монети українських князівств*. Київ
- Павлів, В. 2016. Спроба імітацій татарських монет Джанібекі Київського князівства у другій половині XIV ст. *Львівські нумізматичні записки*, 13, с. 22–26.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. 1950. Москва; Ленинград.
- Саввов, Р. 2016. Подольский полугрошок и денежное обращение в Подольском княжестве. *Банкаускі веснік*, 3 (632), с. 12–19.

- Старенький, І. О. 2018. Охоронні археологічні дослідження заповідників (на прикладі Кам'янця-Подільського). *Сіверщина в історії України*, 11, с. 40–43.
- Старенький, І. О. Хромова, І. К. 2019. Знахідка київського наслідування Джанібеку з Кам'янця-Подільського. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, с. 210–212.
- Хромов, К. К. 2004. К вопросу о начале монетной чеканки Киевского княжества в XIV в. (о «киевских» подражаниях монетам Джанибека). *Тезисы докладов XII Всероссийской нумизматической конференции*. Москва, с. 87–88.
- Хромов, К. 2007. О монетной чеканке Киевского княжества в 50-е годы XIV века («киевские» подражания монетам Джанибека). В: Хромов, К. К. (ред.). *Восточная нумизматика в Украине, сборник публикаций, часть II. Монеты Джучидов XIII–XV веков и сопредельных государств*. Киев, с. 60–79.
- Хромов, К. К. 2009. Восточные монеты из Сосницкого клада. ГИМ. *Тезисы докладов и сообщений*. Москва, с. 12–14.
- Хромова, І. К. 2009. До питання впливу джучидської монетної традиції формування місцевої монетної справи в українському Подніпров'ї середини – другої половини XIV ст. *Український історичний збірник*, 12, с. 49–59.
- Хромова, І. К. 2011. *Монетна справа Середнього і Нижнього Подніпров'я та Південного Побужжя (друга половина XIV–перша чверть XIV ст.* Дисертація к. і. н. Інститут історії НАНУ.
- Шостопал, А. 2011. Про «київські» наслідування монетам Джанібеку *Нумізматика і фалеристика*, 3 (59), с. 36–39.

In the article issues of the spatial localization of Kyiv imitations of the Janibek coins have been researched. Key elaborations of the research's imitations have been analyzed. The task of the finds' fixation has been actualized, which is as the important source and tool of their studying and contributes to the better consideration of peculiarities of money circulation in that period. It also concerns studying of the geographic boundaries of the coins' distribution.

Peculiarities of the money circulation in that period and places where Janibek' imitations in Kyiv have been emphasized. It is underlined that in the system of money circulation these coins were like "grassroots" link which are the relics of the past consisting ideas about the everyday and household money circulation. In the same time these links had been harmoniously combined in the circulation. The comprehensive system of their "complementarity" existed and Kyiv's imitations were their organic component.

The research also concerned spatial features of how Kyiv imitations of the Janibek coins has been concentrated. List of key regions where the finds had been concentrated taking into account their localization and peculiarities had been composed. In general, the study showed the most number of the finds is located in Kyiv region (35.7% of the finds). At the same time, the finds in other regions like Podillya and Volyn significantly expanded the list of regions where the finds have been discovered too. It is worth to note that location of the regions and the percentage of the finds' concentration may vary depending on the new information. A separate position is expressed on the possible connection between the finds of Kyiv imitations of Janibek and the coins of Volodymyr Olherdovych. Some prospects of the research's persistence have been researched.

Key words: *Kyiv imitations of the Janibek coins, spatial localization, regions, research problems.*

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

*X Всеукраїнської з міжнародною участю
науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника, присвяченої 90-річчя
від дня народження Іона Срульовича Винокура (1930–2006)*

Підписано до друку *???.2021* р.
Формат 60x84 ¹/₈. Гарнітура Brill, Liberation Serif.
Умов. друк. арк. . Друк офсетний. Папір офсетний.
Зам. № 2168. Наклад *???* прим.

ФОП Буйницький О. А.
32300, Хмельницька обл.,
м. Кам'янець-Подільський, вул. Північна, 81 Г.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.06.2006 р. серія ДК №2477